

МУҒАЛЛИМ ҲАМ ҮЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИҲ

Илимий-методикалық журнал

№ 3/1 2025

гуманитарные науки
естественные науки
технические науки

МУҒАЛЛИМ ҲАМ ҮЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИЎ

Илимий-методикалық журнал

2025

3/1-сан

*Ўзбекистан Республикасы Министрлер Кабинети жанындагы
Жоқарғы Аттестация Комиссиясы Президиумының
25.10.2007 жыл (№138) қарары менен дизимге алынды*

*Қарақалпақстан Баспа сөз ғәм хабар агентлиги тәрәпинен
2007-жылы 14-февральдан дизимге алынды.
№01-044-санлы ғуўалық берилген.*

Нөкис

3/1-сан 2025

май - июнь

*Қарақалпақстан Республикасы мектепке шекемги хәм мектеп билимлендириўи
министрлиги, Қары Ниязий атындағы Тәрбия педагогикасы миллий институты
Қарақалпақстан филиалы*

Редактор:

А. Тилегенов

Редколлегия ағзалары:

Мақсет АЙЫМБЕТОВ	Сабит НУРЖАНОВ
Нағмет АЙЫМБЕТОВ	Захия НАРИМБЕТОВА
Айтмурат АЛЬНИЯЗОВ	Хушбоқ НОРБЎТАЕВ
Сапардурды АБАЕВ	Ойниса МУСУРМОНОВА
Адхамжон АБДУРАШИТОВ	Уролбой МИРСАНОВ
Хайрулла АЛЯМИНОВ	Сафо МАТЧОН
Мавлюда АЧИЛОВА	Шукурилло МАРДОНОВ
Азизжан АБДАЗИМОВ	Абдулхамид МИРЗАЕВ
Шухрат АБДУЛЛАЕВ	АбдимураТЕСЕМУРАТОВ
Байрамбай ОТЕМУРАТОВ	Даулетназар СЕЙИТКАСЫМОВ
Злийха ОРАЗЫМБЕТОВА	Қалыбай ПРИМБЕТОВ
Мансурбек ОНГАРОВ	Раъно ОРИПОВА
Алишер АЛЛАМУРАТОВ	Бахтиёр РАХИМОВ
Дилшодхўжа АЙТБАЕВ	Норим РАХМАНОВ
Тўлқин АЛЛАЁРОВ	Муқаддас РАХМАНОВА
Марифжон АХМЕДОВ	Светлана СМЕРНОВА (Москва, Россия)
Гулзабира БАБАШЕВА	Тажибай САПАРБАЕВ
Умида БАҲАДИРОВА	Мухаббат САЛАЕВА
Фархад БАБАШЕВ	Гўзал СОДИҚОВА
Гулзода БОЙМУРОДОВА	Улбосын СЕЙТЖАНОВА
Гулбахар БЕКИМБЕТОВА	Амина ТЕМИРБЕКОВА
Комил ГУЛЯМОВ	Нурзода ТОШЕВА
Маманазар ДЖУМАЕВ	Қуанишбек ТҮРЕКЕЕВ
Асқар ДЖУМАШЕВ	Тажибай УТЕБАЕВ
Дилдора ДАВРОНОВА	Амангелди УТЕПБЕРГЕНОВ
Мухтар ЕРМЕКБАЕВ (Шимкент, Қазақстан)	Мамбеткерим ҚУДАЙБЕРГЕНОВ
Алишер ЖУМАНОВ	Амангелди ҚАМАЛОВ
Гүлнара ЖУМАШЕВА	Тажикал ҚУДАЙБЕРГЕНОВА
Холбой ИБРАГИМОВ	Ойбахор ШАМИЕВА
Шохида ИСТАМОВА	Ризамат ШОДИЕВ
ВОХИД КАРАЕВ	Зафар ЧОРШАНБИЕВ
Алима КЕНЖЕБАЕВА (Тараз,Қазақстан)	Рустам ФАЙЗУЛЛАЕВ
Сарсенбай КАЗАХБАЕВ	Дўстназар ХИММАТАЛИЕВ
Мохира КУВВАТОВА	Тармиза ХУРВАЛИЕВА
Джавдод ПЎЛАТОВ	Умид ХОДЖАМҚУЛОВ
Ярмухаммат МАДАЛИЕВ (Шимкент, Қазақстан)	Жавлонбек ХУДОЙБЕРГЕНОВ
Меруерт ПАЗЫЛОВА	Гулрухсор ЭРҒАШЕВА
Пердебай НАЖИМОВ	Гавхар ЭШЧАНОВА
Асқарбай НИЯЗОВ	Қонысбай ЮСУПОВ
	Гулара ЮСУПОВА

МАЗМУНЫ

ТИЛ ХАМ ЭДЕБИЯТ

Ibodullayeva S. “Kecha va kunduz” romanida keltirilgan sodda va qo’shma so’z shaklidagi undalmalar	7
Axmadiyeva M.Sh. Shoiri she’riyatida obraz va lirik qahramon uyg’unligi	12
Haydarova G.M. O’zbek tilining izohli lug’ati” rus tili orqali kirgan so’zlarda qo’shma va juft so’zlar talqini	17
Xaydarova G.X. “Avlodlar dovoni” romanida konflikt	23
Sodiqjonova X. R., Yusupova M.A. Problems in teaching english as a second language	28

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

Rovshanov Sh.R. Umumta’lim maktablari sinf rahbarlarining assertiv xulq-atvor komponentlari	34
Ibadullaeva Z.K. Musiqa pedagogikasi tarixi pedagogik tamoyillari va undan foydalanishning didaktik imkoniyatlari	39
Kalmenov J.S. Xalq musiqa ijodi asosida o’smirlarning madaniy bag’rikenglik va millatlararo totuvlik madaniyatini rivojlantirishning pedagogik asoslari	43
Jumanova F.U. Pedagogika yo’nalishidagi oliy ta’lim muassasalarining ma’naviy-ma’rifiy ishlari fonida bo’lajak o’qituvchilarda innovatsion kompetentligini sintezlash	48
Karimova M.M. Talabalarda prokrastinatsiyaning perfektsionizm omillarida namoyon bo’lish	54
Sultanova A.M. IT startup loyihalari bobini o’qitish metodikasi	58
Xusnetdinov U.I. Yosh talabalarni ekologiya ta’limi mazmuni va texnologiyasini yangilash asosiy tendensiyalari	62
Xasanova S.G’. Umumiy o’rta ta’lim dasturi va uning kimyo ta’limi samaradorligini oshirishdagi ahamiyati	67
Abdujabborov M.V. Sun’iy intellekt vositalarida talabalarining kasbiy-pedagogik tafakkurini rivojlantirish texnologiyalari	74
Ashirova A.I. Adaptiv o’qitish - yangi ta’lim texnologiyasi sifatida	79
Musurmanova A.M., Raxmanova Z.P. Oliy ta’lim muassasalarida bo’lajak biologiya fani o’qituvchilarining ekologik kompetentligini shakllantirishga pedagogik yondashuvlar	88
Raxmanova Z.P. Fuqarolarda ekologik kompetentlikni rivojlantirishning pedagogik yondashuv asosidagi xalqaro tajribalari	96
Mamatkulova N.T. Umumta’lim maktablarida tabiiy fanlarni o’qitish mazmunini takomillashtirishning pedagogik asoslari	102
Xamrayev N.Z. Oliy ta’limda pedagoglarning dars jarayonida axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishga tayyorligi natijalari va tahlili	108
Muradova Z.K. Talabalarni tadqiqotchilik faoliyatida yuzaga keladigan muammolari va ularni pedagogik qo’llab-quvvatlash	114
Ravshanova X.M. Oliy ta’lim muassasalarida bo’lajak menejerning ish madaniyatini shakllantirish tamoyillari	122
Berdiyeva L.N. Metodik ta’minot - ko’rgazmali-harakatli tafakkurni rivojlantirish jarayonining omili sifatida	128
Nazarov O. O., Xamidova D.A. Interfaol ta’lim metodlari asosida bo’lajak o’qituvchilarda kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish	134
Ergashev N.G’. Raqamli ta’lim muhitida pedagogik jarayonlarni iyerarxik yondashuv asosida o’qitishning metodik tizimi va modeli	145
Fayzullayeva G.Sh., Shodiyorova U.Sh. So’rovga asoslangan ta’limni amalga oshirish strategiyalari va modellarini yaratish	153
Davronova D.S., Zoyitova R.S. Urf – odat va an’analar oilada sog’lom ma’naviy muhitni barqarorlashtirish mezonini sifatida	160

Pulatova O.K. Development of science and education in uzbekistan-the foundation of the new renaissance	166

МИЛЛИЙ ИДЕЯ ҲАМ РУЎХИЙЛИҚ ТИЙКАРЛАРИ, ТАРИЙХ, ФИЛОСОФИЯ

Komilov K. K. Diniy dunyoqarash tushunchasining psixologiya fanidagi mohiyati	173
Do'stmurodova D.R. Vatan taraqqiyoti – millat kelajagi ko'zlarida shijoat balqib turgan kelajak bunyodkorlari tasarrufida	177
Оразбаева Г.Ж. Интерпретация сравнительных представлений о воспитании, направленном на самореализацию выдающихся умов ближнего и среднего востока и современных ученых	186

ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА

Abdumo'min A., Ramazonova S. Ehtimollar nazariyasini o'qitishda differentsial yondashuvning samaradorligi: o'quvchilarning bilim darajasiga moslashtirish	191
Tursunov A. B. Geometrik tafakkurni rivojlantirish haqida	194
Muhammadjonova D. Umumta'lim maktablarida informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitishning ahamiyati	199
Eshmurodov A.G'. Gidravlika fanida talabalarning mustaqil ta'limni tashkil etishda web texnologiyalardan foydalanish metodikasining asosiy komponentalari	204
Shoyimov Sh.Sh. Turli jarayonlarning modellashirish tasniflari va ularning kompyuter modellashirish metodlari	213
Nazarov O.O. Gidravlika maxsus muhandislik fanlari siklining fundamental asosi sifatida rivojlanish bosqichlari va tahlili	219
Абдурахмонов А., Рўзиева О. Бўлгуси математикларнинг мутахассислик малакаларини шакллантиришда амалий машгулотларнинг аҳамияти	226

БАСЛАЎШИ КЛАСС, МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ТӨРБИЯ

Oteniyazova Sh.E. Milliy miyraslar tiykarinda jas awladti hartarepleme tarbiyalaw masaleleri	231
Hakimova M.H. Boshlang'ich sinflar matematika darslarida didaktik o'yinlarning qo'llashning afzalliklari	237
Mahmudova D. Maktabgacha katta yoshdagi bolalarda emotsional intellektni rivojlantirishda milliy qadriyatlarining ahamiyati	242
Jabborova O.M., Usmonova Q.S. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining musiqiy ongini shakllantirishning samarali metodlari	250
Kuchkinov A.Yu., Eshbo'riyeva D.V. Maktabgacha va boshlang'ich ta'limda xalqaro tajriba hamda innovatsion yondashuvlar	257
Ashurova T., Safarova S. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bo'lajak tarbiyachilarni kompetentligini oshirish	262
Raximova N.Yu., Abdug'afforova M.Sh. Boshlang'ich sinf o'qituvchilarida kreativ salohiyatni rivojlantirishning pedagogik xususiyatlari	267
Madraximova I.B. O'quvchilarni baholashning summativ va formativ tizimlari: ta'lim jarayonidagi o'rni va ahamiyati	274
Yalg'ashev B.F., Ergasheva D.A. Kompetensiyaviy yondashuv va uning boshlang'ich ta'limdagi o'rni	281
Mamatova A.M. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirishning raqamli texnologiyasi	288
Iskandarova J.J., Otojanova N.B., Tadjibaev I.U. Boshlang'ich sinf matematikasini o'qitishni tashkil qilishning darsdan tashqari shakllari	297
Nurmatova Sh.Sh. Ona tili ta'limida o'quvchilarning kommunikativ kompetensiyalarini baholash usullari	308

Abdinazarova S.M., Tadjibaev I.U., Otojanova N.B. Pedagogik diagnostikaning mohiyati va ahamiyati	313
Usmonchayeva Sh.M. Boshlang'ich ta'lim sohasida o'quvchilarga sun'iy intellekt orqali ta'lim berish vositalari	319
Xayridinov B.K. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kreativ kompetensiyalarini rivojlantirish texnologiyalari	325
Allamurotov A. A., Xolmurodova U. B. Kognitiv faoliyatini rivojlantirish orqali maktabgacha yoshdagi bolalarni maktabga tayyorlashning didaktik tizimi	330
G'afurova X.Ya. STEAM ta'lim texnologiyasini maktabgacha ta'limda qo'llash bo'yicha xorijiy tajribalar	337
Rajabova M.T. O'zbek xalqining ilmiy merosi va uning zamonaviy yoshlar tafakkuriga ta'siri	341
Quvvatova M.H., Ergasheva N.E. Maktabgacha yoshdagi bolalarda milliy urf-odatlar asosida mehr-shafqat tuyg'usini tarbiyalashning nazariy asoslari	345
Qosimov Sh.U., Nazarova D. Yo. Maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lim berishda kompetensiyaviy yondashuvni shakllantirishning tarixiy pedagogik asoslari	350
Quvvatova M.H., Abdurahmonova D.N. Maktabgacha yoshdagi bolalarning bilish jarayonlari va aqliy rivojlantirishning maqsad vazifalari	355
Allamurodov A.A., Abdujabborova N. B. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilarini ijodkorligini oshirish metodlari va vositalari	360
Nuritdinova X.N., Ismoilova S.E. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida didaktik o'yinlar asosida aqliy faollikni rivojlantirish usullari	365
Nuritdinova X.N., Abduqahhorova M.U. STEAM orqali maktabgacha yoshdagi bolalarda ilmiy tafakkurni shakllantirish	371
Davronova S. Maktabgacha ta'limda bolaning kitobxonlik madaniyatini shakllantirishda oila bilan ishlash texnologiyasi	376
Radjapova G.M. Maktabgacha ta'lim – bola kamoloti poydevori	381
Abdumajitova S.A. Bolalarda ijodiy fikrlash qobiliyatini shakllantirishning falsafiy xususiyatlari	386
O'tasheva L.Sh. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ishbilarmonlik o'yinlaridan foydalanishning xususiyatlari	394
Suyunova M.A. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ekologik axloqni shakllantirishda ma'naviy me'rosimizning ahamiyati	399
Quvvatova M.H. Qadriyatlar asosida bolalarni ma'naviy axloqiy tarbiyalashning tarixiy tahlili	405
Allaberdiyeva K.X., Toshmurodova M. Maktabgacha yoshdagi bolalar oyinining pedagogik va psixologik xususiyatlari	409
Мирзопрахимов О.К. Внеклассное чтение в начальных классах	414
Конурова Л. Р. Влияние музыкальной терапии на развитие воображения и фантазии у детей	419
Egamberdiyeva G.B. Art Therapy Techniques in the Development of Emotional Intelligence in Older Preschool Children	424

ТАСВИРИЙ САЪНАТ

Karimova I.I. Muzika shigarmalarin taliqlaw paniniin uliwma tiykarlari	430
Madaminova M. O'zbek maqam kirkem onerinin ahmiyeti	434
Maxkamova G.O. O'rta asr olimlari tomonidan yaratilgan musiqaga oid risolalarida dutorsimon cholg'ular haqida malumotlarning berilishi	438
Annakulova D.B. Doston ijrochiligi an'analardan foydalanishning nazariy asoslari	446

СОЦИАЛЛЫҚ ПЕДАГОГИКА

Xolmatov M. O'smir yoshidagi o'quvchilarda madaniy bag'rikenglikni rivojlantirishning ijtimoiy psixologik modeli	456
Xolboyeva D.Q. Motivatsiya va kognitiv jarayonlarning integratsiyasi	461
Salimov A.X. Oila-mahalla-maktab ta'lim-tarbiya tizimida hamkorlikni kuchaytirish davr talabidir	465
Artikova G.X. Ta'lim muassasalarida ijtimoiylashuvning maqsadlari, vazifalari va uning yoshlar hayotidagi ahamiyati	471
Arapbayeva D.K. Qozoq oilalarining psixologik modeli va etnik xurofotlarning shakllanishi (Ch.Valixonov va zamonaviy tadqiqotlar asosida tahlil)	476
Yuldasheva N. Sh. O'z-o'zini hurmat qilish va impostor sindromi o'rtaqidagi bog'liqlik	485
Raxmanova M.Q. Bo'lajak mutaxassislarining kasbiy qadriyatlarini rivojlantirishning nazariy va amaliy komponentlari	489
Normatova Z.A. Oliy ta'limda inson kapitalini samarali boshqarishning tizimli usullari	496
Kadirova X.A. Neyrotehnologiya orqali samarali ta'lim berish	502

ФИЗИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ХАМ СПОРТ

Kazoqov R.T. Qisqa masofaga yuguruvchilarni start, startdan chiqib yugurish, burilishda va masofa bo'ylab yugurish texnikasini takomillashtirish metodikasini ishlab chiqish	505
Sultanov R.T. Koordinatsion qobiliyatlarini rivojlantirishda integral yondashuv asosida jismoniy tayyorgarligini aniqlash usullari	510
Eraliyeva G. Sportchilarda semizlikda tana massasini boshqarish va uning oldini olish usullari	519
Матчанов Р.А. Повышение боевой подготовки сотрудников силовых структур средствами самбо	526
Нуритдинова Ш. Н., Пулатов Э. Анализ функциональных показателей физической подготовки юных спортсменов в таэквондо	539
Ғазиев Ш.Ш., Нуруллаев С.З. Развитие массового спорта в узбекистане средствами единоборств	544
Ниязова О. Ю. Тренер как педагог	549

ТИЛ ХАМ ӘДЕБИЯТ

“KECHA VA KUNDUZ” ROMANIDA KELTIRILGAN SODDA VA QO‘SHMA SO‘Z SHAKLIDAGI UNDALMALAR

Ibodullayeva S.

*CHDPU Boshlang‘ich ta‘lim nazariyasi va
amaliyoti kafedrasi o‘qituvchisi*

Tayanch so‘zlar: undalmalar, sodda undalmalar, qo‘shma so‘z shaklidagi undalmalar, badiiy uslub, lingvistik vosita, nutq ta‘sirchanligi, obrazlar, dramatik lahzalar, muloqot, ifodalilik

Ключевые слова: восклицания, простые восклицания, восклицания в форме сложного слова, художественный стиль, языковая среда, речевая выразительность, образы, драматические моменты, общение, выразительность

Key words: exclamations, simple exclamations, exclamations in the form of a complex word, artistic style, linguistic environment, speech expressiveness, images, dramatic moments, communication, expressiveness

РЕЗЮМЕ:

"Kecha va Kunduz" romanida sodda va qo‘shma so‘z shaklidagi undalmalar muallifning badiiy uslubini ochib beruvchi muhim lingvistik vositalardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu roman tilida uchraydigan undalmalar obrazlarning ruhiy holati va hissiy kechinmalarini yoritishda, shuningdek, muloqot jarayonida xarakterlarning individualligini ta‘kidlashda muhim rol o‘ynaydi. Sodda undalmalar, asosan, ismlar va an‘anaviy murojaat shakllari ko‘rinishida bo‘lsa, qo‘shma so‘z shaklidagi undalmalar esa sintaktik jihatdan murakkab tuzilishga ega bo‘lib, nutqning ta‘sirchanligini oshiradi. Roman voqealar rivojida undalmalarning ko‘p qo‘llanilishi qahramonlarning bir-biriga bo‘lgan munosabatlarini yoritish, shuningdek, dramatik lahzalarni kuchaytirish vazifasini bajaradi. Ushbu til vositalarining badiiy nutqda qo‘llanilishi nafaqat matnning ifodalilik darajasini oshiradi, balki o‘quvchini qahramonlarning ichki dunyosiga chuqurroq kirib borishga undaydi.

РЕЗЮМЕ:

В романе “День и Ночь” простые и составные словообразовательные восклицания выступают как один из важных языковых приемов, раскрывающих художественный стиль автора. Стимулы, встречающиеся в этом романском языке, играют важную роль в освещении душевного состояния и эмоциональных переживаний персонажей, а также в подчеркивании индивидуальности персонажей в процессе общения. В то время как простые восклицания в основном имеют форму существительных и традиционных форм обращения, сложные словообразовательные восклицания имеют синтаксически сложную структуру, что увеличивает выразительность речи. Многократное использование побуждений в развитии событий романа служит для освещения взаимоотношений героев друг с другом, а также для усиления драматических моментов. Использование этих языковых средств в художественной речи не только повышает уровень выразительности текста, но и побуждает читателя глубже погружаться во внутренний мир героев.

SUMMARY:

In the novel "Day and Night", simple and compound word-formation exclamations act as one of the important linguistic techniques that reveal the author's artistic style. The stimuli found in this Romance language play an important role in highlighting the mental state and emotional experiences of the characters, as well as in emphasizing the individuality of the characters in the communication process. While simple exclamations mostly take the form of nouns and traditional forms of address, complex word-forming exclamations have a syntactically complex structure, which increases the expressiveness of speech. The repeated use of motives in the development of events in the novel serves to highlight the characters' relationship with each other, as well as to enhance dramatic moments. The use of these linguistic means in artistic speech not only increases the level of expressiveness of the text, but also encourages the reader to delve deeper into the inner world of the characters.

Kirish. Badiiy adabiyot tilining asosiy ifoda vositalaridan biri bo'lgan undalmalar asar matnida muhim lingvistik va stilistik yukni o'z zimmasiga oladi. Ular nutq ta'sirchanligini oshirish, obrazlarni yanada jonlantirish hamda dramatik lahzalarni kuchaytirish uchun xizmat qiladi. Xususan, O'tkir Hoshimovning "Kecha va kunduz" romanida undalmalar katta badiiy ahamiyat kasb etib, asar qahramonlarining ruhiy kechinmalari va o'zaro muloqotini tabiiy va samimiy tarzda ochib berishga yordam beradi.

Mazkur romanda qo'llanilgan undalmalar tarkibiga ko'ra sodda va qo'shma shakllarda uchraydi. Sodda undalmalar bir so'zdan iborat bo'lib, qahramonlarning ismlari, unvonlari yoki murojaat shakllari sifatida qo'llanadi. Qo'shma so'z shaklidagi undalmalar esa murakkab tuzilishga ega bo'lib, ular ko'pincha gapda obrazlilik va ifodalilikni oshirish vazifasini bajaradi. Bunday undalmalar yordamida muallif qahramonlarning ichki hissiyotlarini yanada chuqur yoritadi, ularning bir-biriga bo'lgan munosabatlarini aniqroq ifodalashga erishadi.

Shuningdek, undalmalar asar uslubini shakllantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Ular dialoglarning jonli va tabiiy bo'lishiga ko'maklashadi, qahramonlarning shaxsiy xususiyatlarini ochib berishda vosita vazifasini o'taydi. Ayniqsa, O'tkir Hoshimovning ijodiy uslubi nuqtayi nazaridan qaralganda, undalmalarning samarali qo'llanilishi yozuvchi uslubining o'ziga xosligini belgilovchi jihatlardan biri hisoblanadi.

Shu bois, ushbu tadqiqotda "Kecha va kunduz" romanida qo'llanilgan undalmalarning sodda va qo'shma shakllari tahlil qilinib, ularning lingvistik va stilistik xususiyatlari o'rganiladi. Bu orqali badiiy matnda undalmalarning roli hamda ularning ta'sirchan nutq vositasi sifatida namoyon bo'lish xususiyatlari yoritib beriladi.

Natijalar. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, O'tkir Hoshimovning "Kecha va kunduz" romanida qo'llangan undalmalar asar matnining badiiyligini

o'shish, qahramonlarning ruhiy holatini chuqur ochib berish va ularning nutqini jonlantirishga xizmat qiladi. Undalmalarning sodda va qo'shma shakllarda qo'llanishi muallif uslubining o'ziga xos xususiyatlarini belgilaydi hamda asar mazmunini chuqurroq anglash imkonini yaratadi.

Sodda undalmalar, asosan, qahramonlarning ismlari va turli murojaat shakllaridan iborat bo'lib, ular nutqni tabiiy va jonli qilishda muhim rol o'ynaydi. Bu shakldagi undalmalar dialoglarda tez-tez uchraydi va qahramonlarning o'zaro muloqot jarayonida ularga nisbatan iliqlik, hurmat yoki yaqinlik hissini ifodalash vositasi sifatida qo'llanadi. Shuningdek, sodda undalmalar orqali qahramonlarning ichki kechinmalari va hissiy holatlari ham yorqin namoyon bo'ladi.

Qo'shma so'z shaklidagi undalmalar esa badiiy tasvir vositasi sifatida yanada murakkabroq ma'no yukini o'z ichiga oladi. Ular qahramonlarning shaxsiy xususiyatlarini yanada aniqroq ochib berishga, ularning nutqiga emotsional chuqurlik kiritishga xizmat qiladi. Ayniqsa, muallif tomonidan qo'llanilgan ba'zi undalmalar kontekstga qarab turli xil ma'no ohanglariga ega bo'lib, ular asarning umumiy mazmunini va stilistik yaxlitligini ta'minlaydi.

Umuman olganda, "Kecha va kunduz" romanida undalmalar nutqning ta'sirchanlik darajasini o'shish bilan birga, asar qahramonlarining shaxsiy xususiyatlarini ochib berishda ham samarali vosita sifatida namoyon bo'ladi. Ularning sodda va qo'shma shakllarda uchrashi badiiy nutq rang-barangligini ta'minlab, asarning o'ziga xos badiiy va lingvistik qirralarini yanada boyitishga xizmat qiladi. Shu bois, ushbu roman misolida undalmalarning stilistik va semantik jihatlarini o'rganish badiiy nutq tadqiqotlari uchun ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. "Kecha va kunduz" romanidagi sodda va qo'shma so'z shaklidagi undalmalarni o'rganish uchun lingvistik, stilistik va badiiy nutq tahlili usullaridan foydalanildi. Tadqiqot davomida ilmiy adabiyotlar, tilshunoslik manbalari, badiiy asar tahlil usullari va pragmatolingvistik yondashuvlar o'rganildi. Ushbu usullar yordamida undalmalarning sintaktik tuzilishi, semantik funksiyalari va stilistik xususiyatlari tahlil qilindi.

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, undalmalar muloqot jarayonida murojaat qilish vositasi bo'lishi bilan birga, qahramonlarning hissiy holatini ifodalash, muloqotning kontekstual ohangini belgilash va matnning badiiy ta'sirchanligini o'shishda muhim rol o'ynaydi. Tilshunoslik nazariyasida undalmalar sintaktik mustaqillik jihatidan ajralib turuvchi birlik sifatida tavsiflanadi. Ayniqsa, qo'shma undalmalarning nutqiy dinamika hosil qilishdagi o'рни alohida e'tiborga loyiqdir.

Metodologik yondashuv sifatida strukturaviy tahlil, kontekstual tahlil va funksional-stilistik yondashuvlardan foydalanildi. Strukturaviy tahlil asosida undalmalarning grammatik shakllari o'rganildi. Kontekstual tahlil yordamida esa ularning badiiy matndagi o'rni va qahramonlar nutqidagi funksiyasi ochib berildi. Funksional-stilistik yondashuv orqali undalmalarning asardagi umumiy badiiy obraz yaratishdagi ahamiyati tahlil qilindi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, "Kecha va kunduz" romanida undalmalarning sodda va qo'shma shakllarining qo'llanishi muallif uslubining ajralmas qismi bo'lib, ular asarning semantik va stilistik xususiyatlarini belgilaydi. Tadqiqotda qo'llangan metodologik yondashuvlar undalmalarning lingvistik va badiiy funksiyalarini chuqur o'rganish imkonini berdi.

Muhokama. "Kecha va kunduz" romanida keltirilgan sodda va qo'shma so'z shaklidagi undalmalar tahlili shuni ko'rsatadiki, badiiy nutqning ifoda vositalaridan biri sifatida undalmalarning qo'llanishi muallif uslubining ajralmas qismidir. Asarda undalmalar qahramonlar o'rtasidagi muloqotni jonlantirish, hissiy ta'sirni oshirish va matnning badiiy-estetik mazmunini boyitish vazifasini bajaradi.

Muhokama jarayonida sodda undalmalarning ko'proq bevosita murojaat shaklida ishlatilgani, qo'shma undalmalarning esa obrazlarning ichki holatini chuqur ifodalashga xizmat qilgani kuzatildi. Masalan, qahramonlarning ismlari, yaqinlik bildiruvchi murojaatlar, izzat-ikrom yoki kinoya mazmunini anglatadigan qo'shma undalmalar turli kontekstlarda qo'llanilib, ularning funksional imkoniyatlarini namoyon etadi.

Undalmalar nutq ohangiga ham ta'sir ko'rsatib, ularning ta'kidlovchi yoki yumshatuvchi xususiyatga egaligi aniqlangan. Qo'shma undalmalar ko'pincha hissiy ifoda vositasi bo'lib xizmat qiladi va bu jihat asardagi dialoglar orqali o'z aksini topgan. Jumladan, undalmalar yordamida ijtimoiy maqom, hurmat yoki kinoya kabi ma'nolarni ifodalash mumkinligi kuzatilgan.

Bundan tashqari, tahlil jarayonida undalmalarning asarning umumiy syujet rivojiga ham bevosita ta'siri borligi qayd etildi. Xususan, undalmalar orqali qahramonlar o'zaro munosabatlarining murakkabligi, hissiy tajribalarining chuqurligi va voqealar rivoji o'ziga xos tarzda aks ettiriladi. Shu bois, undalmalarning asardagi roli faqat sintaktik birlik sifatida emas, balki semantik va pragmatik jihatdan ham muhim ekanligi muhokama qilindi.

Xulosa qilib aytganda, "Kecha va kunduz" romanida undalmalarning ishlatilishi faqatgina muloqot vositasi sifatida emas, balki matnning badiiy mazmunini oshirish, qahramonlarning xarakterini chuqurroq ochib berish va stilistik ta'sirni kuchaytirish maqsadida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. “Kecha va kunduz” romanida keltirilgan sodda va qo’shma so‘z shaklidagi undalmalar badiiy nutqning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, ular qahramonlar nutqini jonlantirish, hissiy ta’sirni oshirish va uslubiy ifodaviylikni kuchaytirish vazifasini bajaradi. Tahlil natijalariga ko‘ra, sodda undalmalar asosan bevosita murojaat shaklida qo‘llanilgan bo‘lsa, qo’shma undalmalar qahramonlarning hissiy holatini chuqur yoritishda muhim ahamiyat kasb etgan.

Undalmalar orqali qahramonlar o‘rtasidagi munosabatlar, ularning ijtimoiy maqomi va hissiy kechinmalari aniq ifodalangan. Shuningdek, ular matnning badiiy-estetik jihatdan boyishini ta’minlab, voqealar rivojiga ham ta’sir ko‘rsatgan. Asardagi undalmalarning sintaktik, semantik va stilistik jihatlarini tahlil qilish shuni ko‘rsatdiki, ularning qo‘llanilishi muloqot jarayonini tabiiy va ta’sirchan qilishda muhim o‘rin tutadi.

Umuman olganda, “Kecha va kunduz” romanida undalmalarning funksional va badiiy ahamiyati katta bo‘lib, ular nafaqat qahramon nutqining realistikligini oshirish, balki asarning umumiy mazmunini yanada chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ibodullayeva S.M. (2024). Kecha va kunduz romanida begonalik tushunchasini ifodalovchi undalmalar. *Mugallim*, 1(4), 75-80.
2. Ibodullayeva S. (2022). Methodological and semantic description of versions in cholpon's novel "night and day". *Science and Innovation*, 1(8), 983-989.
3. Ibodullayeva S. (2022). Cho‘lponning “kecha va kunduz” romaniga oid tadqiqotlar tavsifi. *Академические исследования в современной науке*, 1(18), 263-266.
4. Ibodullayeva S.M. (2022). Kecha va kunduz romanining badiiy xususiyatlari. *Tilshunoslikning dolzarb masalalari*, 1(1), 217-221.
5. Ibodullayeva S. (2022). Cho‘lponning “kecha va kunduz” romanidagi undalmalarning uslubiy-semantik tavsifi. *Science and innovation*, 1(B8), 983-98
6. Ibodullayeva S.M. (2024) Issues of modern pedagogical technology in teaching the science of integration to primary class students. *Web of Teachers: Inderscience Research* 2(3). 97-101
7. Ўзбек тили грамматикаси, I том, Морфология. – Тошкент: Фан, 1975. – 608 б.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдли. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2020. 1-жилд. – 679 б.
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилдли. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2020. 2-жилд. – 671
10. Ўринбоева Д.Б. Ўзбек фольклори матнларининг лингвостатистик тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2010. – 168 б.
11. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларнинг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. – 144 б.

SHOIRA SHE'RIYATIDA OBRAZ VA LIRIK QAHRAMON UYG'UNLIGI

Axmadaliyeva M.Sh.

*CHDPU Boshlang'ich ta'lim nazariyasi va
amaliyoti kafedrasi o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: Zulfiya ijodi, she'riyat, lirik qahramon, obrazlilik, estetik uyg'unlik, falsafiy-intellektuallik, poetik olam, hissiy kechinmalar, badiiy g'oya, lirik tasvir, hayot haqiqatlari, adabiy jarayon, zamonaviy lirika, ijodiy uslub, inson ruhiyati, badiiy barkamollik.

Ключевые слова: творчество Зульфии, поэзия, лирический герой, образность, эстетическая гармония, философско-интеллектуальный, поэтический мир, душевные переживания, художественная идея, лирический образ, реалии жизни, литературный процесс, современная лирика, творческий стиль, человеческий дух, художественное мастерство.

Key words: Zulfia's work, poetry, lyrical hero, imagery, aesthetic harmony, philosophical-intellectual, poetic world, emotional experiences, artistic idea, lyrical image, realities of life, literary process, modern lyrics, creative style, human spirit, artistic excellence.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur ishda Shoira Zulfiya ijodida obrazlilik va lirik qahramon uyg'unligining poetik va estetik talqini o'rganiladi. Zulfiya she'riyati badiiy obrazlar tizimi va lirik qahramonning o'ziga xosligi bilan kitobxon qalbini o'ziga jalb etadi. Uning asarlari inson ruhiyatining chuqur qatlamlariga kirib borib, his-tuyg'ularni uyg'otishga qodir. Shoiraning falsafiy-intellektual qarashlari va ulardan kelib chiqadigan hissiy xulosalar o'quvchini hayot, inson va borliq haqidagi o'ylariga yetaklaydi. Zulfiya lirikasining har bir misrasi orqali davr ruhi, orzular jilosi va hayotiy iztiroblar ifodalangan. Ishda shoiraning ijodiy uslubi, falsafiy qarashlari va estetik tamoyillari aniq tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ:

В данной работе исследуется поэтическая и эстетическая интерпретация сочетания образности и лирического характера в творчестве поэтессы Зульфии. Поэзия Зульфии привлекает сердце читателя системой художественных образов и неповторимостью лирического героя. Его произведения проникают в глубокие слои человеческой психики и способны вызывать эмоции. Философско-интеллектуальные взгляды поэта и вытекающие из них эмоциональные выводы приводят читателя к его размышлениям о жизни, человеке и существовании. Каждый куплет лирики Зульфии выражает дух времени, блеск мечты и жизненные страдания. В произведении наглядно анализируется творческий стиль, философские взгляды и эстетические принципы поэтессы.

SUMMARY:

In this work, the poetic and aesthetic interpretation of the combination of imagery and lyrical character in the works of poetess Zulfia is studied. Zulfia's poetry attracts the heart of the reader with the system of artistic images and the uniqueness of the lyrical hero. His works penetrate

into the deep layers of the human psyche and are capable of evoking emotions. Philosophical-intellectual views of the poet and the emotional conclusions arising from them lead the reader to his thoughts about life, man and existence. Every verse of Zulfia's lyrics expresses the spirit of the times, the luster of dreams and life's sufferings. The work clearly analyzes the creative style, philosophical views and aesthetic principles of the poetess.

Kirish. Adabiyotda har bir shoirning o'ziga xos dunyoqarashi, hissiyati va badiiy mahorati orqali xalq qalbida o'chmas iz qoldirish qobiliyati bor. Shoira Zulfiya ana shunday betakror ijodkorlardan biri bo'lib, uning she'riyatida obraz va lirik qahramon uyg'unligi alohida ahamiyat kasb etadi. Zulfiya o'z davrining komil farzandi sifatida o'z hissiyotlari va dunyoqarashlarini nazmga muhrlagan. Uning falsafiy-intellektual lirikasida inson qalbining murakkab kechinmalari, muhabbat, hijron, sabr va umid mavzulari estetik barkamollik bilan birga talqin etiladi.

Ushbu ishda Zulfiya ijodining falsafiy va poetik olami o'rganilib, she'rlaridagi lirik qahramon va badiiy obrazlar uyg'unligi tahlil qilinadi. Shoira ijodi har bir o'quvchini inson ruhiyati va hayot haqidagi mangu savollarni kashf etishga undaydi, bu esa Zulfiya ijodining estetik va tarbiyaviy ahamiyatini yanada oshiradi.

Zulfiya she'riyati o'zining ichki mazmuni, hissiy samimiyati va falsafiy mushohadalari bilan o'ziga xos ahamiyat kasb etadi. Shoiraning ijodi inson qalbi va tabiat o'rtasidagi nozik uyg'unlikni badiiy tasvir orqali ochib beradi. Uning she'rlarida lirik qahramon va obrazlar uyg'unligi hayot haqiqatlarini estetik darajada aks ettiradi.

Shoiraning asarlari nafaqat inson his-tuyg'ularining teran ifodasi, balki hayot voqealiklarining falsafiy tahlilidir. Zulfiya she'riyatida muhabbat, hijron, umid va orzular singari mavzular ramziy obrazlar orqali ifodalanib, kitobxonni chuqur mushohadaga chorlaydi.

Zulfiya lirikasidagi lirik qahramonning ruhiy izlanishlari, estetik mahorati va badiiy obrazlarning zamonaviy adabiyotga ta'siri o'rganiladi. Shoiraning falsafiy-intellektual qarashlari hamda his-tuyg'ularni nozik tasvirlash usullari tahlil qilinadi.

Zulfiya ijodi she'riyatning badiiy-estetik imkoniyatlarini yanada kengaytirib, inson ruhiyatining murakkab qirralarini yoritadi. Uning asarlari o'z davri va zamonaviy adabiy jarayon uchun ibratli namunadir. Bu tadqiqot shoira ijodining ma'naviy va estetik ahamiyatini chuqurroq ochib beradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Shoira Zulfiya she'riyatida obraz va lirik qahramon uyg'unligi poetik mahorat bilan ifodalangan. Uning ijodida inson qalbining teran kechinmalari, hayot va borliq haqidagi falsafiy mushohadalar

o'zaro uyg'unlashadi. Shoira obrazlarni yaratishda hissiyot va tafakkurni birlashtirib, ularga o'ziga xos ramziy ma'no yuklaydi. Zulfiya she'riyati lirik qahramonning ichki dunyosini, muhabbat va hijron kechinmalarini jonli va ta'sirchan aks ettiradi.

Zulfiya lirikasida obrazlilik estetik ideallarga asoslanib qurilgan. Unda hayot voqeliklari, orzular jilosi, shodlik va iztirob holatlari uyg'un talqin etiladi. Shoira asarlarida o'quvchi o'zini lirik qahramon o'rnida his qiladi, bu esa she'rlarning inson qalbiga yaqin bo'lishini ta'minlaydi. Falsafiy-intellektual yondashuv uning ijodida hayotning mazmunini kashf etish imkoniyatini beradi.

Shoiraning badiiy mahorati va hissiyotlarni ifoda etishdagi nozik uslubi adabiy jarayon uchun muhim o'rnamdir. Zulfiya ijodini o'rganish orqali nafaqat she'riyatning estetik kuchini anglash, balki inson ruhiyatining murakkab qirralarini ham tushunish mumkin. Bu, ayniqsa, o'z zamonining ruhini aks ettirishda ahamiyatlidir.

Natijalar. Mazkur mavzuni tadqiq etish orqali Shoira Zulfiya she'riyatidagi obraz va lirik qahramon uyg'unligini anglash, ularning estetik va falsafiy mohiyatini ochib berish maqsad qilinadi. Shoiraning ijodiy uslubi, badiiy tasvir vositalarini qo'llash mahorati va u orqali kitobxon qalbiga ta'sir ko'rsatish qobiliyati tahlil qilinadi. Bu esa she'rlarida inson ruhiyatining murakkab kechinmalarini qanday ifoda etganini aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqot davomida shoiraning hayotiy voqeliklarni qanday estetik g'oyaga aylantirgani va o'quvchida hissiy uyg'unlikni shakllantirishdagi yondashuvi ochib beriladi. Zulfiya lirikasidagi lirik qahramonning ramziy va hayotiy qirralari tahlil qilinib, uning badiiy va hissiy ahamiyati aniqlanadi. Ushbu jarayon orqali shoiraning ijodidagi ma'naviy-falsafiy qarashlar keng ko'lamda yoritiladi.

Mavzudan kutilayotgan natijalar orasida o'quvchi va tadqiqotchilar uchun Zulfiya she'riyatining estetik qudratini anglash, uning poetik merosi haqida chuqur bilim olish ham mavjud. Bu nafaqat shoira ijodini o'rganishda, balki zamonaviy she'riyat uchun ham muhim nazariy va amaliy xulosalarni beradi.

Muhokama. Shoira Zulfiya she'riyati o'zining teran mazmuni, badiiy uslubi va inson ruhiyatiga chuqur yondashuvi bilan o'ziga xosdir. Uning she'rlarida obrazlilik va lirik qahramon uyg'unligi nafaqat estetik go'zallik, balki inson kechinmalari va hayot haqidagi falsafiy mushohadalarni yuksak darajada aks ettirish vositasi sifatida gavdalanadi. Zulfiya lirikasidagi obrazlar orqali inson va tabiat, muhabbat va hijron, baxt va iztirob singari mavzular zamonaviy she'riyatga xos chuqur intellektual talqin bilan birga, samimiy hissiyotlar orqali ifodalanadi. Lirik qahramonning ichki kechinmalari va hayotiy tajribalarini

o'quvchi o'z qalbida his qilishi, she'riyatning hissiy ta'sirchanligini yanada kuchaytiradi.

Zulfiya she'rlarida obrazlilik ijodiy mahoratning eng yuksak ko'rinishidir. U har bir badiiy detallarda chuqur falsafiy ma'no berib, insonning ruhiy kechinmalarini nozik tasvirlaydi. Shoiraning tabiat tasvirlarida inson tuyg'ulari, vaqtdagi o'zgarishlar, hayotning murakkabligi va inson taqdiridagi ziddiyatlar poetik uyg'unlikda aks etadi. Bu esa nafaqat lirik qahramonning ichki dunyosini ochib beradi, balki insoniyatning umumiy hissiy va ma'naviy olamini keng ko'lamda tasvirlash imkonini yaratadi. Zulfiya asarlarida muhabbat va hijron, orzu va haqiqat, sabr va iztirob singari mavzular ramziy obrazlar orqali yangi ma'no kasb etadi.

Shoira she'riyatida lirik qahramon hayot voqeliklariga nisbatan faqat bir kuzatuvchi sifatida emas, balki faol ishtirokchi sifatida namoyon bo'ladi. Uning qahramoni vaqt va makon chegaralarini yengib o'tib, samimiy kechinmalar va falsafiy mulohazalar orqali inson va hayotning yangi qirralarini ochib beradi. Lirik qahramonning tabiat bilan o'zaro bog'liqligi, tabiat tasvirlari orqali uning hissiy dunyosini ifodalash shoiraning poetik mahoratini yaqqol namoyon qiladi. Shoiraning she'rlarida inson qalbidagi ziddiyatlar, vaqt va taqdir o'rtasidagi zohiriy mojarolar, ruhiy holatlarning chuqurligi lirik qahramonning eng muhim qirralaridan biri sifatida o'rin oladi.

Mazkur dissertatsiya mavzusining muhokamasi Shoira Zulfiya ijodining badiiy xususiyatlarini, obrazlilik va lirik qahramon uyg'unligini batafsil o'rganishni nazarda tutadi. Shoiraning hayot voqeliklarini poetik g'oyalar bilan uyg'unlashtirish usullari, ramz va metaforalardan foydalanish uslubi tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida shoiraning estetik qarashlari, ularning zamonaviy she'riyatga ta'siri va badiiy asarlaridagi inson ruhiyatini aks ettirish xususiyatlari ochib beriladi. Bu esa nafaqat shoira ijodining mohiyatini chuqurroq anglashga, balki zamonaviy she'riyat uchun yangi nazariy asoslarni kashf etishga xizmat qiladi.

Ushbu mavzuni o'rganish orqali Zulfiya she'riyatida obraz va lirik qahramon uyg'unligining adabiy jarayondagi ahamiyati, uning inson qalbi va ruhiyatini yoritishdagi o'rni keng ko'lamda ochib beriladi. Bu nafaqat Zulfiya ijodining estetik va badiiy qudratini anglashga yordam beradi, balki she'riyatda obrazlilikning va lirik qahramonning zamonaviy adabiyotdagi o'rnini tushunishga ham yangi imkoniyatlar yaratadi. Shu orqali Shoira Zulfiya asarlarining badiiy-estetik ahamiyati oshib, zamonaviy adabiyot uchun ijodiy namunalar sifatida qadrlanishi ta'minlanadi.

Xulosa. Shoiri Zulfiya she'riyati inson qalbi va ruhiyatini chuqur yorituvchi badiiy obidalaridan biri bo'lib, unda obrazlilik va lirik qahramon uyg'unligi yuksak estetik darajada namoyon bo'ladi. Shoiraning poetik mahorati hayot voqeliklarini, inson kechinmalari va tuyg'ularini nozik ifoda etishda yaqqol ko'rinadi. Bu uyg'unlik orqali she'riyatda insonning ichki dunyosi va hayotiy haqiqatlar bir-birini boyitadi.

Mazkur mavzuni o'rganish natijasida Shoiraning badiiy mahorati va uslubining noyob jihatlarini ochib beriladi. Zulfiya lirikasidagi ramziy obrazlar, falsafiy mushohadalar va lirik qahramonning kechinmalari she'riyatning inson ruhiga ta'sir etuvchi qudratini yanada yuksaltiradi. Uning she'rlarida tabiat va inson tuyg'ularining uyg'unligi, davr ruhiyatining aks etishi o'quvchida chuqur hissiy tajriba uyg'otadi.

Shunday qilib, Zulfiya ijodi nafaqat adabiy yutuq, balki insoniyatning umumiy hissiy va ma'naviy olamini anglash yo'lidagi muhim bosqichdir. Shoiri she'riyatidagi obraz va lirik qahramon uyg'unligi zamonaviy adabiyot uchun yangi imkoniyatlar ochib, ijodkorlikning estetik va falsafiy asoslarini anglashda muhim o'rin tutadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir mavzusida O'zbekiston ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi ma'ruzasi // Xalq so'zi. 2017 yil, 4-avgust.
2. Abdukarimov T. Zulfiya lirikasida ona ruhiy dunyosi jilolalari. O'zbek tili va adabiyoti jurnali, - T.:1986, №2, B-63.
3. Abdukarimov T. Zulfiya ijodida an'ana va novatorlik. O'zbek tili va adabiyoti jurnali, - T.: 1990, №6, B-20
4. Akbarov A. Zulfiya. Literaturnyy portret. – T.: Izdatelstvo Literatury i iskusstva imeni G.Gulyama, 1975. – S. 200.
5. Akramov B. She'riyat gavhari: Lirikada obraz muammosi. – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1979. – B. 168.
6. Aristotel. Poetika. – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1980. – B. 152.
7. Akhmadaliyeva M.Sh. The poetry of the poet and the current literary process. Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal. Volume-5 2024-06-22
8. Ahmadaliyeva M.Sh. Zulfiya lirikasi va hayot yo'li. Til va adabiyot ta'limi 2024-yil.3-son.
9. Ahmadaliyeva M.Sh. Ijodiy jarayonning manguilikka yo'g'rilishi. Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi. 2024-5/4
10. Ahmadaliyeva M.Sh. The development of literary-critical thought in zulfiya's literary ideas. Muqimiy nomidagi Qo'qon davlat pedagogika institute. Pedagogik fanlarni o'qitishda innovatsion yondashuvlar: muammo va yechimlar. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya Volume 4/ 13-may, 2023
11. Ахмадалиева М.Ш. Зулфия шеъриятида аёл образи. Mirzo Ulug'bek Nomidagi O'zbekiston Milliy Universiteti.Zamonaviy pedagogika va psixologiyaning dolzarb masalalari.Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi. 27-mart, 2024

“O‘ZBEK TILINING IZOHLI LUG‘ATI” RUS TILI ORQALI KIRGAN SO‘ZLARDA QO‘SHMA VA JUFT SO‘ZLAR TALQINI

Haydarova G.M.

*ChDPU, boshlangich ta’lim nazariyasi va amaliyoti
kafedrasi o‘qituvchisi*

Tayanch so‘zlar: o‘zbek tili, qo‘shma va juft so‘zlar, lug‘at, taraqqiyot, leksikografiya.

Ключевые слова: узбекский язык, составные и парные слова, лексика, прогресс, лексикография.

Key words: Uzbek language, compound and paired words, vocabulary, progress, lexicography.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada o‘zbek tili taraqqiyotida rus tili orqali kirgan qo‘shma va juft so‘zlar talqin qilingan bo‘lib, rus tili orqali kirgan juft va qo‘shma so‘zlarning miqdori va ularning lug‘atdagi boshqa so‘zlarga nisbati hamda lug‘atdagi so‘zlarni tartibga solish bo‘yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье дается толкование сочетаний и пар слов, вошедших в русский язык в ходе развития узбекского языка, вырабатываются предложения и рекомендации по количеству пар и сочетаний слов, вошедших в русский язык, и их соотношению с другими словами в словаре, а также по расположению слов в словаре.

SUMMARY:

This article provides the interpretation of word combinations and pairs that have entered the Russian language during the development of the Uzbek language. It also offers proposals and recommendations on the number of word pairs and combinations that have entered the Russian language, their correlation with other words in the dictionary, as well as their arrangement in the dictionary.

Ilmiy tadqiqodning oldingi faslida ko‘rib o‘tganimiz, so‘zlarning tuzilishiga ko‘ra turlarining ikkinchisi qo‘shma so‘zlardir. Qo‘shma so‘zlar ikki yoki undan ortiq o‘zak morfemaning qo‘shilishidan hosil bo‘lgan va yagona struktur-semantik birlikni tashkil etgan so‘zlar. Masalan, *uchburchak*, *ko‘zoynak*, *atirgul*, *mehmondo‘st*, *balandparvoz*, *erksevar*, *jigarrang* kabi. Qo‘shma so‘zlar yasalishi uchun asos bo‘lgan so‘zlar dastlabki ma’nolarini qisman yoki butunlay yo‘qotadi: ular birgalikda tamoman yangi lug‘aviy ma’no bildiradi. Chunonchi osh va qozon so‘zlari alohida leksemalar sifatida o‘z lug‘aviy

ma'nolariga ega. Lekin ularning qo'shiluvidan hosil bo'lgan oshqozon so'zi mazkur so'zlarning dastlabki ma'nolaridan farqlanuvchi yangi ma'noni- inson va hayvonlarning ovqat hazm qilish a'zo-si ma'nosini bildiradi. Qo'ziqorin, itog'iz, oqsoch, oqsuyak, kampirchopon singari qo'shma so'zlar haqida ham shunday fikr bildirish mumkin. Tilshunos olim S.F.Akobirov o'zlarining "O'zbek tilining izohli lug'atida qo'shma so'zlar" nomli maqolasida qo'shma so'zlar haqida o'zining hamda bir necha izlanuvchilarning maqolalarida berilgan fikr va mulohazalarini yoritib bergan. Unga ko'ra, so'nggi vaqtlarda o'zbek leksikografiyasida qo'shma so'zlarning yozilishi borasida kelib chiqayotgan nomutanosibliklar, xususan, qo'shma so'zlarni qo'shib yoki ajratib yozilishidan qat'iy nazar, lug'atlarda sodda so'zlar qatori alfavit tartibida berish zarur, degan fikr maydonga keladi. Bu borada esa A.Hojiyevning "O'zbek tilining izohli lug'atida qo'shma so'zlarning berilishi masalasi" nomli maxsus maqolasi yuzasidan kelib chiqqan bahs-munozaralar asos qilib olingan. Ushbu maqolada "qo'shma so'zlar masalasi ko'pchilik turkiy tillarda, jumladan, o'zbek tilida nazariy jihatdan to'la o'rganilmagan"ligi e'tirof etilgan holda, bu masala izohli lug'at tuzish protsesida yo'l-yo'lakay hal bo'lib ketadigan masala qilib qo'yiladi. Qo'shma so'zlarning yozilishi masalasi anchagina bahslarga sabab bo'lgan deyishimiz mumkin. Ya'ni qo'shma so'zlarning ayrim so'z birikmalari qatorida berilishi hamda qo'shma so'zlar kabi qo'shib yozilish holatlari kabi muammoli vaziyatlarni keltirib chiqargan. Bu haqda muallif o'z maqolasida aytib o'tib ketgan. Bu kabi muammolar tufayli qo'shma so'zlar bilan maxsus shug'ullangan tilshunoslar ham bu masalaga hali yetarli aniqlik kirita olmaganligini ta'kidlaydi. Xususan, bunga B.Madaliyevning o'zbek tilidagi qo'shma so'zlarga bag'ishlangan maxsus dissertatsiyasida qo'shma so'zlar imlosining chetlab o'tilganligini ham qo'shma so'z va so'z birikmasini chegaralashning qiyinligida bo'lsa kerak degan fikrlarni berib o'tadi. Maqolada yana izohli lug'at tuzish protsesida bunday muammolar har qadamda uchrashi va bu kabi masalalar hamda farqlash zarurligi haqidagi talablar lug'at tuzuvchilarni chalg'itishdan boshqa narsa emas singari fikrlar bayon etiladi. Bu o'rinda esa A.A.Orufovning "Qo'shma so'z tiplarini o'rganish leksikografiyaning ishi emas, albatta, uning vazifasi avvalo, bunday so'zlarning komponentlari qo'shib, bir so'z holiga kelganmi, yo'qmi? – ana shuni aniqlash bilan cheklanadi" degan fikrlariga qo'shilishini ta'kidlaydi.

O'zbek tilida ko'pgina qo'shma so'zlarning komponentlari ayni paytda erkin yoki barqaror so'z birikmasi ham yasaydi. S.Ibrohimov bilan M.Rahmonovning "O'zbek adabiy tilining imlo lug'ati"da *oqsoqol* va *oq soqol*, *oqsoch* va *oq soch* kabilarning alohida-alohida berilishi fikrimizning yorqin dalilidir. Bu

haqida A.G'ulomovning "O'zbek tili morfologiyasiga kirish" nomli ishida quyidagilarni uchratamiz: *oq* (sifat), *qovun* (ot) so'zlarining qo'shilishi qovunning ma'lum bir turi ma'nosini beradi va qo'shma so'z bo'ladi.

Ajratib yoziladigan qo'shma so'zlar izohli lug'atda alifbo tartibida berilgan taqdirda bunday so'zlarning erkin yoki barqaror birikma sifatidagi ma'nolarini hisobga olish kerakmi yoki yo'qmi degan savol tug'iladi. Agar kerak deb olsak, qo'shma so'z maqolasida komponentlardan birining maqolasi ma'lum darajada takrorlanadi. Agar kerak emas deb qo'yilsa, u holda "Lug'at" ning profili noaniqlashadi, ya'ni umumiy filologik, terminologik va frazeologik lug'atlarning qandaydir qorishmasiga aylanib qolishi, chunki bu holda qo'shma so'zning faqat terminologik yoki frazeologik ma'nosi asos qilib olinadi.

Qo'shma so'zlar bitta so'z bo'lganidan, ularning qismlari orasiga boshqa ma'noli qismni kiritib bo'lmaydi. Masalan, *kungaboqar* so'zining *kunga* qismidagi *-ga* qo'shimchasini boshqa kelishiklar bilan almashtirib bo'lmaydi. Shuningdek, bu qism egalik, ko'plik shakllari bilan almashtirib bo'lmaydi. Qo'shma so'zlar yozilishiha ko'ra 2 xil bo'ladi:

1. Qo'shib yoziladigan qo'shma so'zlar.

2. Ajratib yoziladigan qo'shma so'zlar.

Endi ilmiy ishimiz nuqtai nazardan qo'shma so'zlarni ajratib olganmiz, ushbu ajratib olgan qo'shma so'zlarning o'zini ham, yuqorida berilganlar bo'yicha ham tasnif qilib ko'ramiz.

1. Qo'shib yoziladigan qo'shma so'zlarga quyidagilarni misol qilib oldik: *ko'ngilochar*, *ko'ngilxushlik*, *baxtiyor*, *dilxunlik*, *qiziqqon*, *dilgirlik*, *yuzxotirchilik*, *hamdardlik*, *oshiftahol*, *safobaxsh*, *girdikapalak*, *dilg'ash*, *dilafgor*, *dilozor*, *betgachopar*, *bag'ritosh*, *dilshod*, *dilxush*, *dilnavoz*, *xushomad*, *boshog'riq*, *vaqtixushlik*, *namozshom*, *hushyoqmaslik*, *boqibeg'am* va boshqalar.

2. Ajratib yoziladigan qo'shma so'zlar. Asosan, qo'shma fe'l, qo'shma son, qo'shma olmoshlar ajratib yoziladi. Ruhiy holat ifodalovchi ajratib yoziladigan qo'shma so'zlarga quyidagilarni misol qilib olsak bo'ladi: *behuzur bo'lmoq*, *lutf qilmoq*, *nizo solmoq*, *kattalik qilmoq*, *mijg'ovlik qilmoq*, *tahqir qilmoq*, *pushaymon bo'lmoq*, *behush qilmoq*, *bezor bo'lmoq*, *diqqat bo'lmoq*, *azavozlik qilmoq*, *tavahhum qilmoq*, *tasavvur qilmoq*, *iltijo qilmoq*, *asabiga tegmoq*, *kayfini surmoq*, *kayfi qochmoq*, *taxmin qilmoq*, *bez bo'lmoq*, *alag'da bo'lmoq*, *masxara qilmoq*, *yig'i chiqarmoq*, *vahima bosmoq*, *vahshat solmoq*, *tahdid qilmoq*, *iztirob chekmoq*, *afsus qilmoq*, *uvvos solmoq*, *taskin bermog*, *tasalli bermog*, *tavba qilmoq*, *tabassum qilmoq*, *rahm qilmoq*, *jinni qilmoq*, *jinniligi tutmoq*, *tajang bo'lmoq*, *loqaydlik qilmoq*, *armon qilmoq*, *afv etmoq*, *bardosh*

bermoq, baxti kulmoq, xushomad qilmoq, xavotir bo'lmoq, ibo qilmoq, kalaka bo'lmoq, kalaka qilmoq, rashk qilmoq, xafa bo'lmoq, qaysarlik qilmoq, hazar qilmoq, ahmoq qilmoq, imo qilmoq, ajina chalmoq, aza ochmoq, zehn solmoq, o'zini bosmoq, aziyat chekmoq, aqldan ozmoq, ziq qilmoq, qah-qaha urmoq, adabini bermoq, arz qilmoq, arzi hol, azob bermoq, jazm qilmoq, tavallo qilmoq, mayna qilmoq, masxara qilmoq, jigari suv bo'lmoq, aziyat yetkazmoq, zahri kelmoq, na'ra tortmoq, takalluf qilmoq, yuragi achimoq, lazzat olmoq, taajjub qilmoq, attang qilmoq, hayron bo'lmoq, mahliyo bo'lmoq, maza qilmoq, izza bo'lmoq, izza qilmoq

Quyida O'zbek tilining izohli lug'atidagi baynalmilal qo'shma so'zlarga misollar keltiramiz:

XEMOSORBTISIYA qo'shma so'z bo'lib [xemo.lot. chimia baynalmilal o'zlashma qo'shma so'zlarning birinchi qismi bo'lib, o'zi qo'shilgan so'zning kimyoga, kimyoviy jarayonlarga aloqadorligini bildiradi, +lot. sorbere yutmoq, o'ziga singdirmoq] suyuqlik va qattiq jismning atrof muhitdan moddalar yutishi degan ma'noni anglatadi.

XEMOSINTEZ [xemo+ sintez] Mikroorganizmlar tomonidan oksidlanish reaksiyada hosil bo'lgan energiya hisobiga karbonat angidridning o'zlashtirilishi va organik birikmalarning biosentiz qilinish jarayonini anglatadi.

XLOROFILL [yun. chloros-yashil-sariq+ phllon -barg] o'simliklarning yashil pigmenti; yorug'lik energiyasini o'zlashtirib, uni organik moddalarning kimyoviy energiyasini aylantirishdan iborat biologik vazifani bajarishini anglatadigan qo'shma baynalmilal so'z.

XOLESISTIT [yun. chole – o't, safro+ kystis- pufak]tib. O't pufagining o'tkir yoki susrunkali yallig'lanishini ifoda qiluvchi qo'shma so'z.

XLOROFORM [yun. choloros-yashil+ lot. form-tus] sanoatda erituvchi, tibbiyotda asosan narkoz sifatida qo'llanuvchi o'tkir hidli, shirin ta'mli rangsiz suyuqlikni ifoda etuvchi o'zlashma so'zdir.

XOREOGRAFIYA ushbu qo'shma so'z quyidagi ma'noni ifodalaydi, [yun. choroc- davra raqs+ grapho - yozaman]Maxsus shartli belgilar yordamida yoki so'zlar bilan raqs harakatlarini yozish.

XROMOSOMA [yun. chroma- rang, bo'yoq+ yun. soma -tana] hayvon, o'simlik va hujayralari yaradorlaning doimiy tarkibiy qismi bo'lgan va hujayraning bo'linish davrida tegishli rang berilganda yaqqol ko'rinadigan, o'z-o'zidan ko'yuvchi tuzilmalar.

XROMOSFERA mazkur qo'shma so'z quyidagi mazmunni bildiradi, [yun. xromo.+ sfera] Quyosh atmosferasining 7-8 ming kilometr qalinlikdagi qirmizi rangdagi qatlami.

Soʻzlarning tuzilishiga koʻra juft soʻzlar ham bor. Juft soʻzlar bir-biriga yaqin yoki qarama-qarshi maʼnoli ikki asosning qoʻshiluvidan tashkil topgan soʻzlardir. Juft soʻzlar oʻzaklari chiziqli bilan ajratib yoziladi.

Juft soʻzlar doimo ikki qismdan tashkil topadi. Ular maʼno munosabatiga koʻra quyidagicha koʻrinishida boʻladi:

Har ikkala qismi mustaqil qoʻllana oladigan soʻzlardan tuziladi. Quyida baynalmilal juft soʻzlarga misollar keltiramiz.

AVTOMAT-SPRAVOCHNIK Avtomat usulida ishlaydigan va biror soha boʻyicha qisqacha maʼlumot beradigan qurilma.

AVTOMAT-TELEFON Avtomat usulida ishlaydigan telefon qurilmasi.

AKUSHER - GINEKOLOG xotin-qizlar kasalliklarini oldini olish va ularni davolash bilan shugʻullanadigan shifokor, mutaxassis vrach.

ALFA-ZARRALAR baʼzi radiaktiv moddalarning parchalanishidan hosil boʻladigan, musbat zaryadlangan zarralar oqimi.

ALFA – TERAPIYA alfa zarralar taʼsirida davolash, nur bilan davolashning bir turi

AMPER-SOAT elektr miqdorning oʻlchov birligi

FILM-KONSERT juft soʻzlar sirasiga kirib Musiqa tomoshaning konsertning kinofilmga olingan holatini aks ettiradi.

BOLT-GAYKA ushbu juft soʻz quyidagi maʼnoni anglatadi: [nem. Bolt – mahkamlovchi temir chiviq] bir uchida kallagi ikkinchi uchida rezbasi boʻlgan, mashina yoki inshootlarning ajraluvchi qismlarini biriktiruvchi mustahkamlash detali, [r.] boltga burab kiritiladigan, mashina mexanizmlarining qismlarini bir-biriga mahkamlash uchun ishlatiladigan oʻrtasi teshik detal.

GRAN-PRI [fr. Grand Prix-katta, bosh mukofot] turli xil musobaqalarda, tanlovlarda gʻolibga beriladigan oliy mukofot.

VITSE-ADMIRAL [lot. vice- oʻrniga; bamisoli oʻxshash, + admiral] admerallik unvonining kontr admeraldan yuqori , admiraldan quyi darajasi va shu unvonga ega boʻlgan kishi.

VITSE-PREZIDENT prezident oʻrin bosari. Baʼzi ilmiy muassasalarda (akademiya, ilmiy jamiyat kabilar)da, xalqaro tashkilotlarda saylab qoʻyiladigan lavozim(mas. Oʻzbekiston fanlar akademiyasining vise-prezidenti, Xalqaro Olimpia komitetining vitse-prezidenti.).

DIZEL-MOTOR ayn. Motor

PRESS-ATTASHE [fr. press-attashe] Matbuot va jamoatchilik bilan aloqa masalalarini amalga oshiruvchi attashe, vakil

PRESS-BYURO [ingl. Press –bureau<fr].ayn matbuot byurosi

PRESS-KONFERENSIYA [ingl. press conference< fr] ayn. matbuot konferensiyasi.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da rus tili orqali kirgan so‘zlar va ularning qo‘shma hamda juft so‘zlar sifatidagi talqinlari, o‘zbek tilining rus tili bilan bo‘lgan aloqasining tilshunoslik jihatidan ahamiyatini ko‘rsatadi. Rus tilining o‘zbek tiliga ta’siri uzoq tarixga ega va u ko‘plab so‘zlar orqali tilga kirgan. Bu so‘zlar, asosan, kundalik hayotda ishlatiladigan tushunchalarni ifodalashda qo‘llanadi.

Maqolada rus tili orqali kirgan so‘zlar o‘rganilgan va ularning qo‘shma va juft so‘zlarga qanday ta’sir ko‘rsatgani tahlil qilingan. Masalan, qo‘shma so‘zlar – bu ikki yoki undan ortiq so‘zning birikishi orqali yangi ma’no hosil qiladigan so‘zlar bo‘lsa, juft so‘zlar esa bir-birini to‘ldiruvchi, o‘zaro bog‘liq so‘zlar sifatida talqin etiladi.

Xulosa sifatida, maqola o‘zbek tilidagi rus tili ta’sirini chuqur o‘rganib, tilga kirgan so‘zlar va ularning yangi kombinatsiyalari tilning boyib borayotganligini va o‘zgarayotganligini ko‘rsatadi. Bu jarayon tilning dinamikasini, uning tashqi ta’sirlar asosida o‘zgarishini va rivojlanishini anglatadi. Shuningdek, rus tili orqali kirgan so‘zlarning o‘zbek tiliga moslashuvi va tilshunoslikda qanday yangi tafsialarni keltirib chiqargani haqida fikrlar bildirilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 жилдли. 1-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1981. – Б. 632.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 жилдли. 2-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 1981. – Б. 715.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5жилдли. 1-жилд. – Тошкент:
4. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. – Б. 680. Тожиева Г. Ўзбек тилининг қисқача маънавийт лингвокультураологик қомусий луғати. – Тошкент: Академнашр, 2017. – 27-б.
5. Muxtorova G., and D. Ibragimova. "Boshlang 'ich sinf o 'quvchilarining o 'qish faoliyatini tashkil etishning samarali usullari." PEDAGOG 7.3 (2024): 480-484.
6. Haydarova Gulruh. O‘zbek tili taraqqiyotida baynalmilal so‘zlarning ahamiyati./ O‘zbekiston Milliy universiteti xabarlari/2023, 1/4/4/ 306-308 betlar. https://scholar.google.ru/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=ffcHxPUAAAAJ&citation_for_view=ffcHxPUAAAAJ:u-x6o8ySG0sC
7. Ibodullayeva S. M. (2022). Kecha va kunduz romanining badiiy xususiyatlari. Tilshunoslikning dolzarb masalalari, 1(1), 217-221.
8. Xudayqulova, F. B. (2020). Pedagogik mahoratning zamonaviy korinishi. Umumtalim fanlarini oqitishda innovatsion metodikalar, 4(1), 452-455.
9. Yuldashovich Kuchkinov Abdumalik. “Eko-ta’lim samaraliligini ortashlashda steam integratsiya ta’lim texnologiyasi”.
10. Zafarovna Y. I., & Shuxratovna, A. N. (2024). O‘yinning pedagogik jarayonda tutgan o ‘rni. journal of science, research and teaching, 3(4), 125-128.
11. Madrakhimova I. B. (2021). Boshlang‘ich sinflarida badiiy asarni tahlil qilishda normurod norqobilov hikoyalarining o‘rni. Boshlang‘ich ta’lim sifat va samaradorligini oshirish, 1(1), 434-435.

“AVLODLAR DOVONI” ROMANIDA KONFLIKT

Xaydarova G.X.

O'zbekiston Respublikasi

Ichki ishlar vazirligi Farg'ona akademik litseyi

Tayanch so'zlar: tarixiy roman, konflikt, ijtimoiy konflikt, qarama-qarshilik, tarixiy haqiqat, badiiy to'qima, ijtimoiy toifa, ziddiyatlar va ularning yechimi

Ключевые слова: исторический роман, конфликт, социальный конфликт, противоречие, историческая правда, художественная фактура, социальная категория, противоречия и их разрешение

Key words: historical novel, conflict, social conflict, contradiction, historical truth, artistic texture, social category, conflicts and their resolution

РЕЗЮМЕ

Maqolada adabiyotshunoslikdagi tarixiy romanlar xususiyatlari, uning boshqa romanlardan farqlanishi, tarixiy romanlarda ko'tarilgan muammolar haqida so'z boradi. O'zbek adabiyotining yirik vakili yozuvchi Pirimqul Qodirovning “Yulduzli tunlar” romanidagi tarixiy haqiqat va badiiy to'qimaning bir-biriga mos kelishi, asardagi konflikt turlari va bu konfliktlarning yuzaga kelish sabablari haqida ma'lumotlar berilgan. Asar qahramonlari Akbar, Humoyun, Komron, Hindol, Said Xalil, Sherxon kabi obrazlar o'rtasidagi ziddiyatlar talqin qilingan, tahlilga tortilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности исторических романов в литературоведении, их отличия от других романов, а также проблемы, поднимаемые в исторических романах. Приводится информация о соответствии исторической правды и художественной фабрики в романе «Звездные ночи» писателя Пиримкулы Кадырова, яркого представителя узбекской литературы, а также о типах конфликтов в произведениях и причинах возникновения этих конфликтов. Интерпретируются и анализируются конфликты между персонажами произведений, такими как Акбар, Хумаюн, Камран, Хиндол, Саид Халил и Шерхан.

SUMMARY:

The article discusses the characteristics of historical novels in literary studies, their differences from other novels, and the problems raised in historical novels. The novel "Starry Nights" by the great representative of Uzbek literature, the writer Pirimqul Kadirov, provides information on the correspondence of historical truth and artistic texture, the types of conflicts in the work, and the reasons for the emergence of these conflicts. The conflicts between the characters of the work, such as Akbar, Humayun, Kamron, Hindol, Said Khalil, Sherkhan, are interpreted and analyzed.

Ma'lumki, tarixiy roman – badiiy fantastika va real tarixiy voqealar, to'qima yoki tarixiy shaxslar va unda tasvirlangan zamon va makonga oid

ijtimoiy-siyosiy va madaniy kontekstni o'zida mujassam etadigan adabiy janr hisoblanadi. Tarixiy roman bir qator asosiy xususiyatlarni o'z ichiga oladi. Jumladan, bunday asarlarda tarixiy haqiqat va badiiy to'qimaning o'zaro uyg'unligi asosida muallifning ma'lum bir davr voqealari, ma'naviy-madaniy jihatlari, hayoti va ijtimoiy-siyosiy munosabatlarini haqqoniy tasvirlash istagi ko'zga tashlanib turadi. Tarixiy romanlar mualliflari ko'pincha asarlarida tilga olingan voqealar tafsilotlarining hayot haqiqatiga mos kelishini ta'minlash uchun chuqur izlanishlar olib boradilar. Bu borada ular asarda tilga olingan davrga mos keladigan ziddiyatli vaziyatlarga alohida e'tibor qaratadi va asar personajlarining har bir to'qnashuvi orqali o'z oldiga qo'yilgan badiiy-estetik maqsadni yanada yorqinroq ochilishiga harakat qiladilar. Pirimqul Qodirovning tarixiy romanlarida bu xususiyat alohida bo'rtib turishi bilan xarakterlidir. Adib asarlarida ziddiyatlarning ko'pligi va xilma-xilligi o'quvchilar diqqatini o'ziga tortadi va ularda tilga olingan tarixiy davr haqida muayyan tasavvurlar shakllanishiga xizmat qiladi. Uning "Avlodlar dovoni" romani misolida ham buni ko'rish mumkin.

Romanda uchraydigan konfliktlardan biri turli ijtimoiy tabaqa yoki sinf vakillari, mamlakatlar yoki odamlar guruhlarini o'rtasidagi qarama-qarshilikka asoslangan ijtimoiy ziddiyat bo'lib, uning hokimiyat, boylik, yer yoki huquqlar uchun kurash sifatida namoyon bo'lishini kuzatish mumkin. Yozuvchi dastlabki voqealari talqinidanoq o'quvchining diqqatini Humoyun mirzo va uning inilari, ayniqsa, Komron mirzo orasidagi o'zaro to'qnashuvga qaratadi va buning zahirida hokimiyat uchun kurash maqsadi yotganligiga qaratadi:

"Og'a-ini nizosini Komron boshlab berdi. U Badaxshon-u Kobulga qanoat qilmay, Laxo'rga qo'shin tortdi. Ikki orada urush chiqishi muqarrarligini sezgan Xonzoda begim keksalik bedarmonligiga qaramay safarga otlandi. Ikki hafta yo'l yurib, Agradan Laxo'rga elchi bo'lib bordi. Komron mirzo akasiga ko'mak berish uchun Laxo'rga kelganini, zinhor mulk talashmoqchi emasligini aytib ont ichdi".

Bu voqealar aka-uka o'rtasidagi asosiy nizolarning boshlanishi edi. Pirimqul Qodirov bu ziddiyatni tasvirlar ekan real tarixiy voqealarga tayanadi va voqealar rivoji davomida uning kelib chiqish sabablarini ochib boradi. Ma'lumki, Humoyun taxtga o'tirgandan keyin otasi Bobur mirzo asos solgan boburiylar saltanatini saqlab qolish, uning chegaralarini kengaytirish va mustahkamlashga harakat qiladi va bunda ukalari Komron mirzo, Askariy mirzo, Hindol mirzolarning ko'magiga, qo'llab-quvvatlashiga umid qiladi. Ammo tarixdan shu narsa ayonki, ko'pincha, biror bir saltanatning asoschisi vafotidan keyin shohzodalar o'rtasida toju taxt uchun kurash boshlanib ketadi. Bunda u yoki

bu shohzoda tarafida turib, o'z manfaatini ko'zlagan bek va amirlar, saltanatga yaqinligidan foydalanib qolish niyatidagi ayrim din peshvolarining ham ta'siri katta bo'ladi. Romandagi shayxulislom Said Xalil timsoli orqali adib aka-uka o'rtasida kelib chiqqan ana shunday mojarolardan birini ochib berishga muvaffaq bo'lgan. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, siyosiy maydonda Humoyun mirzoning taxtiga ko'z olaytirgan eng katta raqiblaridan biri Sherxon edi. Pirimqul Qodirov romanda bu tarixiy shaxs haqidagi ma'lumotdan unumli foydalanadi va Sherxonning hindlar orasida ta'siri kundan kunga ortib borayotganligi tasvirlar ekan bundan bezovtalanayotgan va mahalliy aholi bilan yanada yaqinlashish yo'llarini izlayotgan Humoyuning kechinmalari va shayxulislom Said Xalil bilan ziddiyatini shunday talqin etadi:

“... Humoyun ham hindlarni o'ziga yaqinlashtirmoqchi bo'ladi. Biroq... juma kuni jome masjidiga borganda shayxulislom Said Xalil xutbadan so'ng uni mehrob yonida to'xtatib, past tovush bilan:

– Hazratim, men bir gap eshitdim, – dedi. – Iloho yolg'on bo'lsin.

– Ne gap, taqsir?

– Navro'z saylida sizdek pok mazhablik musulmon podshosining filini g'ayridin boshqarmoqchi emish, rostmi?

– Taqsir, g'ayridinlar bilan bir mamlakatda yashaydigan odam nechun ular bilan bir fil ustida o'ltirmog'i mumkin emas?

– Chunki agar bugun majusiylar siz mingan filni boshqarib o'rgansa, ertaga siz boshliq davlatni egallashga intilgay!

– Ammo biz bu ishga munosib ko'rgan La'l Chand sadoqatli raiyatlarimizdan ekanini ko'p marta isbot etgan!

Said Xalil mehrobda turgan charm muqovali ulkan kitob – Qur'onga ko'z tashlab, go'yo undan madad olgan bo'ldi-yu, ovozigah sehrli tus berdi:

– Agar o'shal raiyatingizning sadoqati chin bo'lsa, kalimayi shahodatni aytib, musulmon diniga o'tsin, undan so'ng siz mingan filni boshqarsa, mayli!

Humoyun mehrob tomonga allanechuk hayiqib qarab oldi: Qur'ondan qo'r qar edi. Lekin La'l Chanddek bir so'zli, botir odamni o'z dinidan majburan voz kechdirishga intilish unga yanada xatarliroq tuyuldi:

– Taqsir, meni ikki o't orasida qoldirmang! Endi el bo'lib kelayotgan La'l Chanddek hindlarni rag'batlantirish o'rniga zo'rlik bilan boshqa dinga o'tkazmoqchi bo'lsak, butun mamlakat xalqini o'zimizdan bezdirgaymiz! Sherxonday makkor g'anim turganda biz hind elini bag'rimizga tortmog'imiz, unga suyanmog'imiz lozim emasmi?

– Ammo birdan – ikki qayiqning boshini tutmoq ham mumkin emas, hazratim!

– Said Halil mamlakatning diniy peshvosi sifatida podshoh hokimiyatini

ichdan nazorat qilish huquqiga ega edi. U hozir shuni eslatib qo‘ymoqchi bo‘lib Humoyunning ko‘ziga tik qaradi:

– Agar majusiy filbon barcha bek-u a‘yonlardan oldinda, fil ustida o‘ltirib boradigan bo‘lsa, mavkabinizning katta bir qismi uning ketidan ergashgisi kelmagay. Bitta g‘ayridin tufayli yuzlab muslim xayrixohlaringiz navro‘z namoyishiga chiqmasalar maylimi? Sizga qaysi tomon azizroq?

Humoyunning qoshlari chimirilib, yuzi xiyol oqardi:

– Bu ne, tahdidmi?

Said Xalil qo‘lini ko‘ksiga qo‘yib, gapini sal yumshatishga tirishdi: – Hazratim, xotiringizga malol yetgan bo‘lsa uzr! Men faqat qavmlarimning kayfiyatidan sizni ogoh qildim, xolos!”

Yuqoridagi dialog orqali adib Hindiston taxtida kechayotgan va kelgusida Humoyun uchun xatarli ziddiyatlardan biri haqida ma‘lumot beradi. Bu to‘qnashuvda o‘zining eng asosiy maqsadiga erisha olmagan shayxulislom Said Xalil Humoyunga qarshi yana bir mudhish rejani o‘ylab topadi. Adib bu rejani uning kechinmalari zahiriga singdirib yuboradi:

“Xondamir “oliy kashfiyot!” deb maqtagan “Qonuni Humoyuniy” Said Xalil boshliq ruhoniylarga shaytoniy bir o‘yinday, quruq xayolparastlikday tuyuladi. Sarkori havoyi emish! Osmonda tutqich bermay yuradigan havoga kim sarkorlik qila oladi? Mirrix yulduzi qayoqda-yu, podsho kiyadigan kiyimning rangi qayoqda?! Bu tajang o‘ylar ta‘sirida shayxulislom Laxo‘rdagi Komron mirzoni va sharqdagi Sherxonni iliq bir xayrixohlik bilan esladi. Komron akasi Humoyunni pisand qilmasligi Said Xalilga ko‘pdan ma‘lum. Komron pok musulmonchilikni mahkam tutadi. Humoyunga o‘xshab, majusiylarga yon bosmaydi. Bayramxon kabi dahriylarni to‘rga chiqarmaydi. Komronning mana shu xususiyatini bilgan Said Xalil oraga ishonchli odamlarni qo‘yib, u bilan allaqachon maxfiy aloqa o‘rnatgan. Humoyun uzoq viloyatlarga ketganda Komron mirzoga shoshilinich xufiya yuborib, Laxo‘rni tezroq egallashga undagan diniy peshvo — Said Xalil. Komron uning aytganini qildi-yu, Kobulga Panjobni qo‘shib olib, akasidan zo‘rroq bo‘ldi. Endi agar sharqda Sherxon bosh ko‘targani rost bo‘lsa, Humoyun otda bir oylik yo‘l bo‘lgan Bixarga qo‘shin tortib ketishi aniq. O‘shanda Said Xalil Komron mirzoga yana bitta yashirin maktub yozib, «Agrani egallash payti keldi», deydi. Shunda Komron mirzor Hindiston taxtiga chiqsa, Said Xalildan umrbod qarzdor bo‘ladi, uning chizgan chizig‘idan chiqmaydi”.

Romanda tilga olingan bu voqealar o‘quvchi ko‘z o‘ngida aka-ukalar o‘rtasidagi o‘zaro kelishmovchiliklarni yanada kuchayib borishi sabablarini teranroq anglashiga imkon yaratadi. Shundan xulosa qilib aytish mumkinki,

Pirimqul Qodirovning “Avlodlar dovoni” tarixiy romanida tilga olingan turli nizolar asar syujetni yanada qiziqarli qilish bilan bir paytda o’sha davrda kechgan tarixiy jarayonlar va bu jarayonlar ishtirokchisi bo’lgan turli ijtimoiy toifa vakillarining taqdirларini chuqurroq tushunish imkonini beradi. Zero, romandagi turli nizolarning har biri boburiylar saltanati davri haqiqatlarini o’zida aks ettiradi.

Pirimqul Qodirovning tarixiy romanlarini mutolaa qilgan har bir kitobxon adib qo’liga qalam olar ekan hech bir voqeaga shunchaki tarixda bo’lib o’tgan oddiy hodisa sifatida qaramasligi, balki eng kichik tarixiy voqealarni ham sinchiklab o’rganib, undan xulosa chiqarishi u yoki bu qahramonining xarakteriga xos xislatlarni ochib berishda har bir kichik detaldan ham unumli foydalanishini ko’rish mumkin. Shuning uchun ham uning qahramonlari hayotga, yon-atrofidagi kishilarga loqayd emasliklari, har bir hodisadan muayyan xulosa chiqarib, ish tutishni o’zining ma’naviy burchi hisoblashi bilan alohida ajralib turadi. “Odamlar qalbidagi bu ma’naviy ehtiyojni san’atkor adib o’z paytida tuyib, shunday bir badiiy olam kashf etadiki, u ko’zgu yanglig‘ ajdodlarimizning haq-huquqi, ozodligi yo’lida olib borgan mardonavor kurashini tiniq aks ettiradi. Zero, tarixiy voqea-hodisalar san’atkor qalamining kuchi bilan “tiriltirilmasa”, o’tmishimiz nihoyatda qashshoqlashib, xira tortib qolgan bo’lur edi”. Pirimqul Qodirov tarixiy romanlarining eng katta yutuqlaridan biri shuki, ular davr o’tgan sari o’zining yangidan yangi qirralari bilan o’quvchilar diqqatini jalb etib boraveradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Qodirov Pirimqul. Avlodlar dovoni. – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2018. – B. 41-42.
2. Shermuhamedov P. Tarixchi va ijodkor nigohi // Sharq yulduzi. – Toshkent, 1977. – №3. – B. 205
3. Qodirov Pirimqul. Avlodlar dovoni. – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2018. – B. 34-35
3. Matyoqubov A. Tarix va uning badiiy talqini: [Yozubchi P. Qodirovning “Yulduzli tunlar” tarixiy romani haqida] // Toshkent haqiqati. -1978.

PROBLEMS IN TEACHING ENGLISH AS A SECOND LANGUAGE

Sodiqjonova X. R.

student of Chirchiq State Pedagogical university

Sophomore student of Foreign language and literature

Yusupova M.A.

Scientific supervisor: PhD, Associate Professor of Linguistics and English Teaching

Methodology Department, Faculty of Tourism,

Chirchik State Pedagogical University

Tayanch so'zlar: тилни ўзлаштириш, тил, тавсиф, таъриф, усул, методика.

Ключевые слова: усвоение языка, язык, описание, определение, метод, методика.

Key words: Language acquisition, language, description, definition, method, methodology.

РЕЗЮМЕ:

Янги тилларни ўрганиш мураккаб босқичларни ўз ичига олади. Тилни ўзлаштириш жараёнида маълум қийинчиликлар юзага келиши мумкин. Ушбу мақолада инглиз тилини иккинчи тил сифатида ўрганиш (ESL) билан боғлиқ муаммолар таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ:

Изучение новых языков включает в себя сложные этапы. В процессе овладения языком могут возникать определённые трудности. В данной статье рассматриваются проблемы, связанные с изучением английского языка как второго (ESL).

SUMMARY:

Learning new languages includes complex stages. In the process of language acquisition may occur obstacles. In this article we will explore the problems of ESL.

Introduction. Context: Start by providing background information about ESL teaching. Why is it important? What challenges do ESL teachers and learners face worldwide?

In this globalizing world English language has become one of the world's most spoken languages which played a role as a trigger for rising the demand of learning English globally. Thousands of people are starting to learn English, someone for career development, someone for studying abroad, someone is learning it to rise academically. Everyone has a reason for this. Statistics will speak instead of words: According to Ethnologue (2021) there are more than

2 billion people who knows English as a second, first or a third language. It shows the importance of English. British council estimates 1.75 billion people are learning English making it the most studied language among all languages. The second reason why English is so important is almost 80% of information on Google is in English which serves as a reason for the development of a English as a one of the most spoken one. Overall English is a must have thing when you want to develop both academically and personally or want to have a growth in your carrier.

ESL in other words teaching English as a second language is a process where both brain and memory work together to learn something new. ESL itself requires a teacher to be more creative and learn new methods every day. So it is like a vicious cycle that you cannot exit whenever you want, its continuous process of learning. Okay now let's focus on more important topics to discuss. The main problem lies in the grammar of English itself while people from the Europe can learn a language faster because of some similarities in spoken language and its grammar. But in Central Asian countries it's a little bit harder (especially Russian – speaking countries) because of different phonological features it could be somehow hard to learn proper pronunciation or learners from Germany may have a difficulty because of different word orders. Cause in German language they have different structures in a sentence. The SVO order is not fixed verb can change its place while in English mostly it is fixed. As professors Rodgers and Richards mentioned “Language teaching methods must be adapted to the diverse cultural, linguistic, and educational backgrounds of learners, which often makes a single approach insufficient.” Except from grammatical and structural differences learners also can have a psychological problems also as Krushen highlights: “A low affective filter is crucial to language acquisition; when learners are anxious or unmotivated, language input cannot be effectively processed”. This can define apart from the problems listed above personal will also important in this process. So the teacher's responsibility will be doubled, teacher should create or find a ways to make their lessons more engaging and interactive. Another problem that has been a struggle for a long time is : shortage of resources. ‘Teachers often struggle with insufficient resources, overcrowded classrooms, and unrealistic curriculum demands, especially in underfunded contexts’ the perceptions about teaching in the eyes of a Nunan is also correct because as I highlighted above for creating and interactive atmosphere you should have projector and new updated sources (for instance everyday for English language learners the theories and the methods are changing day by day). This paper aims to research these factors and different methodologies that has been established long time ago.

Methods. The first problem that we are going to address in this chapter would be the cultural difference. This is the problem that researched by many researchers and I will highlight three different methods and theories. The first theory that helps to cope with the cultural difference in the classroom is “Intercultural Communicative Competence”. Teachers should create a dynamic atmosphere where everyone shares a little bit of their cultures, knowledge and skills to get to know and understand each other. This Byram’s method also helps to built strong connection and understanding among students. Another method that we are going to explore is “Cultural dimensions theory” by Hofstede (1980). Hofstede’s theory explains how cultural and traditional values shape the personality. In his theory he highlights two different categories of students: someone who came from individualistic and collectivistic society. Students who come from collectivistic society may be afraid to speak up or present their ideas when someone who is older them is presenting, teachers should understand it as something like “the inactive student behavior” but in reality it is just the effect of a culture and traditions. While in individualistic society, students can express their ideas without any hesitation. For creating an atmosphere where everyone feels safe and heard they can use engaging and interactive games that needs to be done by group. The last theory on coping with cultural difference is Gattegno’s masterpiece called “Silent way” (1972) he is the initial founder who pushed educators to switch from “teacher speak, student listens” to “teacher observes, student discovers”. He believed that pushing students to discover the magic of a subject is the best way of learning, he made a classroom where there were no right answer. Students learned by their mistakes, by exploring. Now let’s move to the next problem that needs to be tackled is pronunciation problems. Pronouncing words in the targeted language can be somehow hard if the sounds or diphthongs did not exist in our case “th” sound in “think” many language learners are having a hard time. Solving for this problem would be “Audiolingual method” which is based on behaviorist theory which USA for quick soldier language training. The magic in this method lies in word like “repeat after me”. Teacher says word or a sentence, students will repeat after the teacher it helps them to build a muscle memory and phonological system that students will use in the future. Another method that is widely used is “shadowing technique” which is firstly introduced by Alexander Arguelles. This method goes like this: firstly they need to choose an audio by native speaker and then listen to it multiple times and In the end they try to imitate their words, their intonation. This method trains both ears and a tongue, which is the key factor in spoken language. Another problem of teaching English as a second language is psychological barriers in this part we will explore the methods that are useful for

coping with this problem. First theory is “Effective filter hypothesis” by Steven Krashen. Krashen believed that if students feel anxious or stressed language input would be ineffective, student should feel comfortable when they are learning. For that teacher should create an atmosphere where there is a room for mistakes, jokes, team-working, and atmosphere where everyone feels comfortable. Students should feel that it is okay to make a mistake, they should make students understand that a person who made a mistake is not a loser, he learns from his mistakes from the past. And teachers itself should not judge students by how many mistakes they have. Another widely used theory that is used is “Humanistic approach” Carl Rogers. Student who come from less well-of families may feel “less than others and it creates the blank space in their minds like “they should be silent when rich students are speaking”. For eliminating this kind of situations a teacher should use methods like emotional “check-in” or make them write about their feelings as an activity to express themselves. Teacher should have to teach not to celebrate the effort more than accuracy. The last theory that helps us to deal with psychological barrier is “Community language learning introduced by Charles Curran. There teacher plays a role of a counselor that helps participants to communicate with each other instead of humiliating students because of their mistake. This method helps to build a strong bond with a teacher and a student. As Charles Curran claims, “The teacher is a counselor, not a controller.” Thee last problem that needs to be tackled is lack of sufficient resources. This is the topic that is widely argued among many researchers, politics because of the different view to the problem many people have their own way of solving this problem. One of the major challenges in teaching English as a second language is the lack of proper resources. In many schools, especially in developing countries, teachers often do not have access to updated textbooks, audio tools, internet, or visual materials. This leads to poor language exposure, limited practice, and low student motivation. However, even in such conditions, some methods and theories can help teachers overcome this problem. The Task-Based Language Teaching (TBLT) approach, introduced by Jane Willis (1996), focuses on learning through real-life tasks. It allows students to practice English by doing meaningful activities like role-plays, interviews, or planning tasks. This method reduces the need for expensive materials and gives learners a chance to use the language actively. Next, Vygotsky’s Social Constructivist Theory (1978) highlights the importance of peer interaction and learning through social activities. In classrooms with few resources, students can learn by working together — for example, by explaining vocabulary to each other or creating simple learning tools like flashcards and posters. Teachers can support them through scaffolding and peer teaching. Another

helpful approach is Dogme ELT, proposed by Scott Thornbury (2000). This method suggests that teachers can teach effectively without relying on materials. Instead, they use the learners' personal stories and everyday conversations as the core of the lesson. It helps students build fluency and confidence, even when the classroom lacks textbooks or technology. In short, while the lack of resources is a real problem, it is still possible to provide quality English education by using creative and learner-centered methods.

Discussion. The primary difficulties in teaching and learning English as a second language were examined in this study. The four main issues that were found were lack of resources, psychological barriers, pronunciation issues, and cultural differences. Certain theories and instructional strategies can help us better understand each of these difficulties. Student participation is frequently impacted by cultural differences. Students from high power-distance cultures may refrain from speaking or asking questions in class, according to Hofstede's Cultural Dimensions Theory (1986). As a result, there are fewer opportunities to practice English. Active language use and cultural awareness are promoted by approaches such as Intercultural Communicative Competence (Byram, 1997) and Communicative Language Teaching (CLT). Additionally, project-based learning aids students in making connections between language use and a variety of viewpoints and real-world scenarios. When learners' original languages do not have equivalent English sounds, pronunciation issues are prevalent. The Audio-Lingual Method (Richards & Rodgers, 2001) teaches proper pronunciation through drills and repetition. Visual aids are used in Gattegno's Silent Way (1972) to assist students in discovering sound patterns on their own. Additionally, Baddeley's (1974) Phonological Loop theory demonstrates how repetition enhances long-term pronunciation by helping new sounds be retained in memory. Anxiety and low motivation are examples of psychological issues that keep students from giving their all during class. According to Krashen's (1982) Affective Filter Hypothesis, stress can prevent language input. The importance of motivation in language learning is emphasized by Dörnyei (2001). Techniques such as Suggestopedia (Lozanov, 1978) use music and positive reinforcement to create a calm, encouraging atmosphere that lowers anxiety and promotes involvement. Lack of resources remains a challenge, especially in underfunded schools. Dogme ELT (Thornbury, 2000) suggests that meaningful conversations and learner-focused activities can replace heavy material use. Task-Based Language Teaching encourages learning through real-world tasks. Vygotsky's (1978) theory of Social Constructivism supports collaborative learning, which helps students learn from each other when resources are limited.

Conclusion. To sum up, teaching English as a second language comes with a number of difficulties that affect students' capacity to pick up the language successfully. The main challenges found in this study are lack of resources, psychological barriers, pronunciation issues, and cultural differences. Although each of these obstacles can seriously impede language learning, there are a number of useful theories and approaches that can help get past them. Active participation in class is frequently hampered by cultural differences, especially in societies with strong power-distance ideals. A more inclusive and dynamic learning environment is promoted by theories like Hofstede's Cultural Dimensions and instructional strategies like Communicative Language Teaching (CLT) and Project-Based Learning (PBL), which inspire students to interact and form connections across cultural divides. Lastly, a lack of resources is still a major problem, especially in educational settings with inadequate funding. Dogme ELT and Task-Based Language Teaching (TBLT) place an emphasis on student-centered learning that is not overly dependent on tangible resources. Students can continue to learn even with limited resources thanks to collaborative and social learning approaches. Students' language learning experiences can be substantially enhanced by addressing these issues with a blend of theories, approaches, and pedagogical innovations, which will increase their motivation, engagement.

LITERATURE:

1. Brown H. D. (2007). *Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy* (3rd ed.). Pearson Education.
2. Harmer J. (2007). *The Practice of English Language Teaching* (4th ed.). Pearson Longman.
3. Lightbown P. M., & Spada, N. (2013). *How Languages Are Learned* (4th ed.). Oxford University Press.
4. Larsen-Freeman, D., & Anderson, M. (2011). *Techniques and Principles in Language Teaching* (3rd ed.). Oxford University Press.
5. Richards J. C., & Renandya W. A. (Eds.). (2002). *Methodology in Language Teaching: An Anthology of Current Practice*. Cambridge University Press.
6. K.Babajanova N., Babadjanova (2023). Challenges and possible solutions of teaching English pronunciation as a second language in Uzbek classes.
7. Hofstede G. (1986). Cultural Dimensions in Teaching and Learning. *International Journal of Intercultural Relations*, 10(3), 249-267.
8. Gattegno C. (1972). *The Silent Way: The Teachings and Practice of Language Teaching*. Educational Press.
9. Krashen S. D. (1982). *Principles and Practice in Second Language Acquisition*. Pergamon Press.
10. Richards J. C., & Rodgers, T. S. (2001). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge University Press.
11. Byram M. (1997). *Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence*. Multilingual Matters.

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

UMUMTA'LIM MAKTABLARI SINIF RAHBARLARINING ASSERTIV XULQ-ATVOR KOMPONENTLARI

Rovshanov Sh.R.

Xalqaro Nordik universiteti,

Pedagogika-psixologiya yo 'nalishi magistranti

Tayanch so'zlar: assertivlik, xulq-atvor komponentlari, ishonch hissi, stress, pedagogik yuklama, kasbiy so'nish, pedagogik faoliyat, konstruktiv munosabat, mustaqillik xususiyati.

Ключевые слова: асертивность, поведенческие компоненты, уверенность, стресс, педагогическая нагрузка, профессиональное выгорание, педагогическая деятельность, конструктивные отношения, особенность независимости.

Key words: assertiveness, behavioral components, confidence, stress, teaching load, professional burnout, teaching activity, constructive relationship, independence feature.

РЕЗИОМЕ

Ushbu maqolada umumta'lim maktablarida faoliyat yurituvchi sinf rahbarlarning assertiv xulq-atvor komponentlari sharhlangan bo'lib, tadqiqot ishlarining natijalari keltirilgan.

РЕЗИОМЕ

В данной статье представлены компоненты асертивного поведения классных руководителей, работающих в общеобразовательных школах, представлены результаты исследовательской работы.

SUMMARY:

This article presents the components of assertive behavior of class teachers working in secondary schools and presents the results of research work.

Bugun zamonaviy hayotni ilm-ma'rifat va ta'limning taraqqiyotisiz tasavvur etish qiyin. Hozir qay bir sohani olmang, uning rivoji uchun eng avvalo, ta'lim tizimi rivojlangan bo'lishi kerak. Zero, inson kapitaliga, uning iqtidoriga e'tibor qaratmay turib, natijaga erishib bo'lmaydi.

Shu bois, keyingi yillarda mamlakatimizda ta'lim-tarbiya tizimini rivojlantirish davlat siyosati darajasiga ko'tarilib, yoshlarning jahon andozalariga mos sharoitlarda zamonaviy bilim va kasb-hunarlarini egallashi uchun barcha kuch va imkoniyatlar safarbar etilmoqda.

Hayotga tatbiq etilayotgan islohotlar natijasida o'tgan qisqa davrda maktabgacha ta'lim, oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimi katta o'zgarishlarga yuz

tutdi. Ayniqsa, “Yangi O‘zbekiston – maktab ostonasidan boshlanadi” degan shior asosida maktab ta’limini rivojlantirish umumxalq harakatiga aylandi.

Ta’lim tizimining o‘rta bo‘g‘ini hisoblanuvchi umumta’lim maktablarida o‘quvchilarning nafaqat ta’lim olish jarayoni, balki tarbiyaviy ishlari ham muhim ahamiyatga ega. Ta’lim oluvchilarning o‘quv-tarbiyaviy jarayonlarini samarali tashkil etish, muvofiqlashtirish hamda bosqichma-bosqich rivojlantirib borish maqsadida ushbu jarayonlarga javobgarlik mas’uliyati sinf rahbarlarga topshirilgan. O‘quvchilarning shaxsiy ma’lumotlarini to‘plash, ma’lumotlarni elektron yuritiluvchi platformalar (emaktab.uz sport.uz) ga kiritish ko‘p jihatdan sinf rahbarlarning bevosita vazifasi hisoblanadi. Sinf rahbarlar faqat ish yuritish hujjatlari bilan emas, balki o‘quvchi (lar) ning o‘zlashtirishi, o‘quv jarayonlardagi faolligi, o‘quvchilarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ota-ona va mahalla bilan hamkorlik, o‘quvchilarning bo‘sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish, pedagogik jamoa bilan birgalikda ishlash kabi ko‘plab funksiyalarni, bir-biriga chambarchas bog‘liq vazifalarni bajarishi belgilab qo‘yilgan.

Sinf rahbar bu vazifalarning hammasini bajara olishi mumkin hamda vazifalarni bajarishda sinf rahbar o‘zida shakllangan turli ko‘nikma va qobiliyatlarni ishga soladi. Elektron baza bilan ishlashda AKT bo‘yicha ko‘nikmasini, ma’lumotlar to‘plashda hujjatlar bilan ishlash ko‘nikmasi, o‘quvchilarning bo‘sh vaqtini mazmunli tashkil etishda esa ijodiy hamda tashkilotchilik qobiliyatlarini ishga tushiradi. Shu kabi shaxsiy xususiyatlar orasida bevosita boshqa shaxslar bilan muloqot yoki munosabatda foydali bo‘lgan xususiyatlar kompleksi – assertivlikni rivojlantirish muhim ekanligini ta’kidlab o‘tish joiz.

Assertivlik qanchalik sinf rahbar faoliyati uchun ahamiyatli ekanligini aniqlash maqsadida emperik tadqiqot ishlarini olib borishga ehtiyoj sezildi. Tadqiqot ishlari Toshkent shahar Yangihayot tumani 329-sonli umumta’lim maktabida bo‘lib o‘tdi. Sinf rahbarlarda assertiv xatti-harakatlarning shakllanganligini o‘rganish sababidan 50 nafar sinf rahbarda Vera Kapponining “Shaxs assertiv xususiyatlarini o‘rganish” so‘rovnomasi hamda Vitman Simonning “O‘ziga bo‘lgan ishonch hissinani aniqlash” testi olindi. Tadqiqotning dastlabki natijalariga asoslanib, sinf rahbarlar shaxsida assertiv xulq-atvor shakllanish omili, holati, uni rivojlantirish yo‘llari borasida ilmiy farazlar ilgari surildi. Ulardan biri assertiv xulq-atvorning rivojlanish mexanizmi assertiv xulq-atvor komponentlarining o‘zaro muvofiqligi hamda muayyan shart-sharoitlarning uyg‘unligiga bog‘liq ekanligidir.

Assertivlik shaxsdagi bir xususiyatning birlamchi namoyon bo‘lishi emas, balki ko‘plab individual hamda ijtimoiy shart-sharoitlarga bog‘liq holda yuzaga

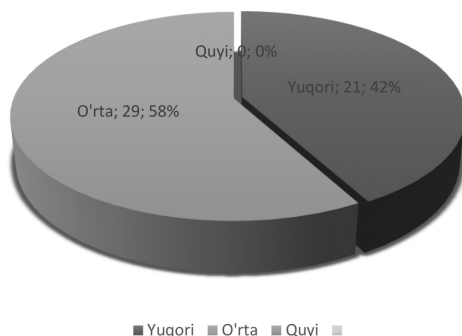
keladigan jarayondir. Ushbu jarayonda shakllangan assertiv xulq-atvor o'z tarkibida bir nechta komponentlarni jamlagan holda shaxsda namoyon bo'ladi. Ya'ni assertiv xulq-atvorning bir-biriga bog'langan holda shaxsda sodir bo'lishi mumkin bo'lgan jihatlarni xulq-atvorning komponentlari sifatida sanab o'tish mumkin, bularga quyidagilar kiradi (1-rasm):

Shaxsning assertiv xulq-atvorini tashkil etuvchi komponentlar		
Kognitiv-mazmuniy komponentlar	Affektiv komponentlar	Xulq-atvor komponentlari
Moslashuvchan tafakkur	O'zgalarni qabul qila olish	Mustaqillik

1-rasm: Assertiv xulq-atvor komponentlari

O'z "MEN" ini anglash	Ishonch hissi	Tavakkal qilishga tayyorgarlik
		Konstruktiv munosabat

ISHONCH SHKALASI BO'YICHA NATIJALAR

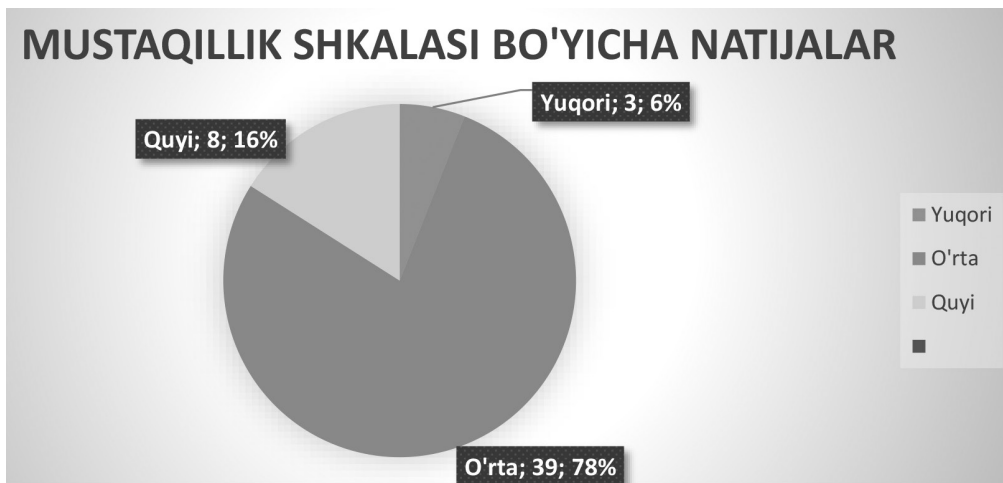
1-diagramma: "Shaxs assertiv xususiyatlarini o'rganish" so'rovnoma "Ishonch shkalasi" bo'yicha natijalar

Kognitiv-mazmuniy komponentlar

shaxs bilish jarayonlari, tafakkur operatsiyalari bilan bog'liq aspektlar bo'lib, moslashuvchan tafakkur hamda shaxsning o'z "MEN" ini anglashiga ko'ra assertivlikni yuzaga kelishiga turtki bo'ladi. Moslashuvchan tafakkur turli vaziyatlarni tez idrok eta olish hamda shunga mos tarzda yechim izlashga yo'nalgan bo'lsa, shaxs

tomonidan o'z "MEN" ining yaxshi anglanishi ijtimoiy munosabatlarda ijobiy natijalarga erishish imkoniyatini beradi, sababi shaxs o'z psixik strukturasi yaxshi anglashi orqali assertivlik zarur sharoitlarda o'z xatti-harakatlarini to'g'ri baholay oladi.

Affektiv komponentlarning assertiv xulq-atvorni shakllantirishdagi ahamiyati nihoyatda muhim, chunki u ikki jihatni qamrab oladi, bular: o'zgalarni qabul qila olish hamda ishonch hissi yordamida faoliyat olib borish, ijtimoiy munosabatlarni o'rnatish. Tadqiqot jarayonida respondentlarda "Shaxs

2 - diagramma: “Shaxs assertiv xususiyatlarini o‘rganish” so‘rovnomasida “Mustaqillik shkalasi” bo‘yicha natijalar

assertiv xususiyatlarini o‘rganish” so‘rovnomasida “Ishonch shkalasi” bo‘yicha 21 ta “Yuqori”, 29 ta “O‘rta” darajadagi ko‘rsatkichlar qayd etildi, “Quyi” daraja aniqlanmadi. (1-diagramma)

Tadqiqotda qo‘llangan birinchi va ikkinchi metodikalardan olingan natijalar taqqoslanganda “Shaxs assertiv xususiyatlarini o‘rganish” so‘rovnomasida “Ishonch shkalasi” da “Yuqori” natijani qayd etgan 21 nafar sinf rahbardan 11 nafari (52%) “O‘ziga bo‘lgan ishonch hissini aniqlash” testida ham “Yuqori” natijani qayd etdi, 48% qismi esa ishonchli xatti-harakatlarni amalga oshirsada, o‘ziga bo‘lgan ishonch hissini yuqori deb hisoblamasligi aniqlandi.

Xulq-atvor komponentlari tarkibida shaxsning mustaqillik sifatini, o‘ziga ishongan holda tavakkal qilishga tayyor bo‘lishini, konstruktiv munosabatlar o‘rnata olishi kabilarni jamlaydi. Sinf rahbarlarning aksariyat qismi xatti-harakatlarida mustaqillik xususiyatini yuqori darajada namoyon eta olishmaydi. Bu inson omili, huquqiy me‘yorlarning ta’siri, ta’lim oluvchilarning o‘ziga xosligini hisobga olish bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shu bois sinf rahbarlarda mustaqil qaror qabul qilishi, mavjud muammolarni hal qilishda mustaqil hamda tashabbuskor bo‘lishi lozim. Buning uchun nafaqat psixologik bilim, balki huquqiy savodxonlik ham yuqori bo‘lishi lozim. Zero, intizomiy choralar ko‘rishda, tashkiliy masalalarda yakuniy hukmni chiqarishmasada, shungacha bo‘lgan jarayonlar yuzasidan ishonchli hamda mustaqil xatti-harakatlarni amalga oshirishlari kerak. Sinf rahbarlar maktab ma’muriyati, hamkor tashkilotlar – IIB, Milliy gvardiya, mahalla kabi tashkilotlardan topshiriq yoki ko‘rsatmani kutib o‘tirmasdanoq o‘z lavozim majburiyatlari va vakolatlari doirasida ish ko‘ra

bilishi kerak. Bu o'rinda sinf rahbarlarning huquqiy savodxonligini oshirish masalasi ham keyingi tadqiqotlar uchun preddmet bo'lishi mumkinligini inkor etib bo'lmaydi. O'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra sinf rahbarlarda "Mustaqillik shkalasi" bo'yicha natijalarda 6 % "Yuqori", 78 % ta "O'rta", 16 % "Quyi" ko'rsatkich qayd etildi.(2-diagramma)

Yuqoridagi tadqiqot natijalar va nazariy mulohazalarni xulosalagan holda quyidagilarni bayon qilish mumkin:

- Sinf rahbarlar uchun assertiv xatti-harakatlarni rivojlantirish orqali ularning pedagogik hamda boshqaruv faoliyatlari samaradorligini oshirish mumkin.

- Sinf rahbarlarning huquqiy savodxonligini oshirish orqali ular bilan yuzaga keluvchi turli nizoli vaziyatlarning ijobiy hal bo'lishiga erishish mumkin.

- Assertiv xulq-atvor komponentlarini sinf rahbar shaxsida shakllantirish asnosida ta'lim tizimida kuchli, barqaror, lider rahbarlarni yetishtirish imkoniyatlariga erishish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 30.04.2023, <https://lex.uz/docs/-6445145>
2. Ta'lim to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Qonuni, 23.09.2020 yildagi O'RQ-637-son, <https://lex.uz/docs/-5013007>
3. Pedagogning maqomi to'g'risida O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 01.02.2024 yildagi O'RQ-901-son, <https://lex.uz/docs/-6786401>
4. O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirining 2023-yil 27-iyundagi 190-sonli buyrug'iga 2-ilova
5. Pedagogik muloqot jarayonida assertive xulqni shakllantirish – psixologiyaning tadqiqot obyekti sifatida, Abdumajidova D.R, "Ta'lim, Fan, Innovatsiya" jurnali, 2017-yil, 2-son, ilmiy maqola, 91-sahifa
6. Ijtimoiy psixologiyada kompetentlik va assertive xulq-atvor, Abdumajidova.D.R, "Ta'lim, Fan, Innovatsiya" jurnali, 2018-yil, 1-son ilmiy maqola, 89-sahifa
7. Ассертивность в структуре личности субъекта адаптации, Шамиева.В.А, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук, 19.11.2009, 27-с.

MUSIQA PEDAGOGIKASI TARIYXI PEDAGOGIK TAMOIYILLARI VA UNDAN FOYDALANISHNING DIDAKTIK IMKONIYATLARI

Ibadullaeva Z.K.

*Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti.
Aniq va tabiiy fanlarni masofadan o'qitish kafedrası o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: musiqa pedagogikasi, ta'lim tarixi, pedagogik tamoyillar, didaktik imkoniyatlar, musiqa vositasi, estetik tarbiya, musiqa ta'limi, pedagogik ta'sir, ijodiy faoliyat, axloqiy tarbiya.

Ключевые слова: музыкальная педагогика, история образования, педагогические принципы, дидактические возможности, инструмент музыки, эстетическое воспитание, музыкальное образование, педагогическое воздействие, творческая деятельность, нравственное воспитание.

Key words: music pedagogy, history of education, pedagogical principles, didactic opportunities, music as a tool, aesthetic education, music education, pedagogical influence, creative activity, moral education.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada musiqa pedagogikasining tarixi, uning shakllanish bosqichlari va zamonaviy pedagogik tamoyillari tahlil etiladi. Shuningdek, musiqaning ta'lim-tarbiya jarayonida faol vosita sifatida foydalanish imkoniyatlari, ya'ni uning didaktik va axloqiy tarbiyadagi o'rni ham yoritiladi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье анализируется история музыкальной педагогики, этапы ее становления и современные педагогические принципы. Также рассматриваются возможности использования музыки как активного инструмента в процессе обучения и воспитания, а именно ее роль в дидактическом и нравственном воспитании.

SUMMARY:

This article examines the history of music pedagogy, its developmental stages, and contemporary pedagogical principles. It also explores the potential of using music as an active tool in the educational and upbringing process, specifically its role in didactic and moral education.

Kirish. Zamonaviy ta'lim paradigmalarida estetik va axloqiy tarbiyaning integratsiyasi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Musiqa pedagogikasi, xususan, o'quvchilarning kognitiv va emotsional-intellektual rivojlanishida muhim vosita sifatida o'ziga xos o'rin egallaydi. Ushbu soha qadimiy davrlardan boshlab shakllanib, turli madaniyatlarning etnoestetik an'alarini o'zida mujassam

etgan bo'lib, zamonaviy ta'limda uning didaktik potensialidan foydalanish dolzarb masalalardan biridir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ta'lim tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi 2020 yil 29 aprel PF-5987-sonli Farmoni ta'limda innovatsion yondashuvlarni joriy etish va milliy qadriyatlar asosida estetik tarbiyani rivojlantirishni ta'kidlaydi[1]. Shu bilan birga, Prezidentning 2021 yil 8 oktyabrdagi PQ-5248-sonli qarorida san'at va madaniyatni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish bo'yicha aniq vazifalar belgilangan[2].

Ushbu tadqiqotning maqsadi musiqa pedagogikasi tarixida shakllangan pedagogik tamoyillarni tahlil qilish va ularni zamonaviy ta'limda qo'llashning didaktik imkoniyatlarini o'rganishdan iborat. Tadqiqotning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: 1) musiqa pedagogikasining tarixiy-evolyutsion traektoriyasini aniqlash; 2) uning zamonaviy didaktik kontekstda qo'llanilishi uchun metodologik asoslarni ishlab chiqish; 3) o'quvchilarning estetik va axloqiy rivojlanishiga ta'sirini eksperimental yo'l bilan baholash. Tadqiqotning ilmiy ahamiyati uning musiqa orqali transdissiplinar yondashuvlarni rivojlantirishga qo'shgan hissasida, amaliy ahamiyati esa o'qituvchilar uchun samarali didaktik strategiyalarni taklif qilishda namoyon bo'ladi. Tadqiqot ob'ekti sifatida umumta'lim maktablaridagi muzyka ta'limi jarayoni, predmeti esa muzyka pedagogikasining didaktik imkoniyatlari belgilandi. Tadqiqot metodlari sifatida tarixiy-tahliliy, eksperimental va so'rovnoma usullari qo'llanildi. Maqola quyidagi tuzilishga ega: kirish, adabiyotlar sharhi, metodologiya, natijalar va muhokama, xulosa va adabiyotlar ro'yxati.

Natijalar. Tadqiqotda musiqa pedagogikasining tarixi davomida shakllangan metodologik asoslar tahlil qilindi va uning zamonaviy ta'lim jarayonidagi tatbiq imkoniyatlari ochib berildi. Kuzatishlar va tajribalar musiqaning ta'limda emotsional-estetik ta'sir kuchini oshirish, tarbiyaviy funksiyalarni faollashtirishini ko'rsatdi. Ilmiy metodologiya sifatida tarixiy-tahliliy va ta'limiy-komparativ yondashuvlar samarali qo'llanildi. Tadqiqot natijalari musiqa orqali axloqiy qadriyatlarni shakllantirishda yangi didaktik yondashuvlar joriy etilishini asosladi. Mavjud nazariyalar, xususan, Yu.K. Babanskiy va V.A. Suxomlinskiyning pedagogik konsepsiyalariga tayangan holda musiqaning ta'limdagi transformatsiyalangan tarbiyaviy rolini yangicha konteksta ochib berdi. Solishtirma tahlil natijasida musiqa ta'limida faol interaktiv vositalarni joriy etish orqali bilimlarni individual o'zlashtirish imkoniyatlari kengayishi aniqlandi. Solishtirma tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, musiqa orqali ijtimoiy emotsiyalar translyatsiyasi va kognitiv motivatsiyani kuchaytirishda musiqaning kontekstual ahamiyati katta. Yangi tushuncha

sifatida “didaktik musiqiy intensiya” atamasi ilgari surildi, bu orqali musiqaning tarbiyaviy ta’siri va ta’limiy maqsadga yo’naltirilganligi mustahkamlandi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya: Musiqa pedagogikasining ilmiy asoslarini yaratishda A.Avloniy[3], V.A.Suxomlinskiy[4], va G. Gardner[5] kabi olimlarning nazariy yondashuvlari muhim o‘rin tutadi. Avloniy musiqaning tarbiyaviy ahamiyatini ta’limda insonparvarlik asosi sifatida ko‘rsatgan. Suxomlinskiy esa musiqa orqali axloqiy-estetik tarbiyani rivojlantirish metodikasini ishlab chiqqan. Xorijiy tadqiqotlarda Gardner (1983) “ko‘p intellekt nazariyasi”da musiqiy intellektni ta’limdagi asosiy komponent sifatida ta’riflagan. Shu bilan birga, Chung-Ho Su, Ting-Ven Cheng [6] virtual reallik vositalari orqali musiqa ta’limida o‘zlashtirish samaradorligini oshirishni empirik jihatdan asoslagan. Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, musiqaning didaktik vazifalari interfaol, multisensor, va emotsional ta’sirga asoslangan usullar bilan samarali joriy etilishi mumkin. Tadqiqot metodologiyasida ta’rixiy-tahliliy, pedagogik-komparativ, kognitiv va didaktik modellashtirish usullaridan foydalanildi. Bu yondashuvlar musiqa orqali ta’limda individual rivojlanish, ijodiy qobiliyat va axloqiy qarashlarni shakllantirishda katta imkoniyatlarni ochib berdi.

Muhokama. Musiqa pedagogikasi tarixi va pedagogik tamoyillarining didaktik imkoniyatlari haqidagi tadqiqotda olingan natijalar ta’limda musiqaning transdidaktik funksiyasini tasdiqlaydi. Natijalar V.A. Suxomlinskiy va Yu.K. Babanskiy tomonidan ilgari surilgan tarbiyaviy pedagogika nazariyalari bilan uyg‘unlikda interpretatsiya qilindi. Qiyosiy tahlil natijasida, musiqa orqali o‘quv-tarbiya jarayonida emotsional intellekt, estetik anglash va kognitiv faollikning oshishi aniqlandi. Yangi bilim sifatida “muzikoterapevtik didaktika” va “interaktiv musiqiy integratsiya” kabi tushunchalar taklif etildi. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni, hamda 2030 yilgacha MTT tizimida qabul qilingan milliy konsepsiya asosida musiqa ta’limida milliy-axloqiy qadriyatlarni shakllantirish alohida ahamiyat kasb etmoqda[7]. Tadqiqotning metodologiyasida ta’rixiy-tahliliy, pedagogo-antropologik va tajriba-komparativ yondashuvlar muvaffaqiyatli qo‘llanilib, natijalarning ilmiy dolzarbligi va amaliyotda tatbiq etish imkoniyatlari aniq isbotlab berildi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari musiqa pedagogikasidagi tarixiy-nazariy merosning zamonaviy ta’lim jarayonida o‘ta muhim ekanligini isbotladi. Musiqa vositasidan foydalanishning didaktik imkoniyatlari ta’limning emotsional, intellektual va axloqiy tarkiblarini uyg‘unlashtirishga xizmat qiladi. Tadqiqotda pedagogik tajriba, didaktik modullar va interfaol usullar orqali musiqaning ta’limiy funksiyasi chuqur tahlil qilindi. Mavjud ilmiy nazariyalar,

jumladan, ko'p intellekt nazariyasi, emotsional yondoshuvlar, hamda milliy va xalqaro konsepsiyalar bilan taqqoslangan holda, musiqa ta'limining yangi interdisiplinar yo'nalishlari ishlab chiqildi. Shu asosda musiqaning tarbiyaviy ahamiyatini oshiruvchi ilmiy-metodologik asoslar mustahkamlandi va musiqa ta'limi didaktikasida yangi pedagogik yondashuvlar shakllantirildi. Tavsiyalarimiz qo'ydagicha musiqa pedagogikasi tarixini, unda shakllangan pedagogik tamoyillarni va ularning didaktik imkoniyatlarini hisobga olgan holda, musiqa ta'limi jarayonida interfaol usullar, milliy va jahon musiqiy merosiga asoslangan o'quv materiallari, hamda multimediali vositalardan foydalanish tavsiya etiladi. Shuningdek, ta'lim jarayonida musiqaning emotsional-tarbiyaviy salohiyatini to'liq ishga solish, axloqiy-estetik qadriyatlarni shakllantirish, hamda musiqa vositasida multiqirrali intellektni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik strategiyalarni joriy etish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 29 aprel PF-5987-sonli Farmoni. "Ta'lim tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida".
- 2: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 8 oktyabr PQ-5248-sonli qarori. "San'at va madaniyatni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida".
3. Авлони́й А. "Туркий гулистон ёхуд ахлоқ" – Тошкент, 1913
4. Сухомлинский В.А. "Сердце отдаю детям" – М.: Педагогика, 1976
5. Gardner H. "Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences" – NY: Basic Books, 1983
6. Chung-Ho Su, Ting-Ven Cheng (2019). Sustainability, 11 (1027), <https://doi.org/10.3390/su11041027>
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 2019 yil 29 aprel, №PF-5712, "O'zbekiston Respublikasida 2030 yilgacha ta'limni rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"

XALQ MUSIQA IJODI ASOSIDA O'SMIRLARNING MADANIY BAG'RIKENGLIK VA MILLATLARARO TOTUVLIK MADANIYATINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Kalmenov J.S.

Ajiniyoz nomidagi NMPI Musiqa ta'lim kafedrasi o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: xalq, musiqa ijodiyoti, madaniyt, pedagogik tamoyillar, Qoraqalpog'iston Respublikasi, milliy qadriyatlar.

Ключевые слова: народ, музыкальное творчество, культура, педагогические принципы, Республика Каракалпакстан, национальные ценности

Key words: folk, musical creativity, culture, pedagogical principles, Republic of Karakalpakstan, national values.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada, xalq musiqa ijodiyoti asosida yaratilgan interkultural pedagogik model o'smirlar ongida millatlararo totuvlik madaniyati va etnomadaniy identifikatsiyani mustahkamlaydi. Qoraqalpog'iston Respublikasi sharoitida amalga oshirilgan amaliy tajribalar natijasida tolerantlik kompetensiyalari, madaniy dialog salohiyati va empatik ta'sirchanlik sezilarli darajada oshgani aniqlangan. Fenomenologik kuzatuv va etnopedagogik kontent-tahlil orqali yoshlarning musiqiy estetik tajribasi milliy qadriyatlar bilan uyg'unlashib, ularni sotsiolingvistik hamkorlikka tayyorlashga xizmat qilishi isbotlandi. Shu bilan birga, multimodal interaktiv dars texnologiyalari va folklor-integratsiya usullari empatik idrokni kuchaytirib, ijtimoiy-emotsional bog'liqlikni mustahkamladi. Foydalanilgan metodologiya - interdisiplinar yondashuv, aksiyologik tahlil va amaliy eksperiment - tadqiqotning haqiqatga mosligini kafolatlaydi. Ushbu yondashuv muvofiq barqaror rivojlanishga xizmat qiladi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье представлен межкультурный педагогический модель, основанный на народном музыкальном творчестве, который укрепляет культуру межнационального согласия и этномедийную идентичность в сознании подростков. Практический опыт, реализованный в условиях Республики Каракалпакстан, показал значительное улучшение компетенций толерантности, культурного диалога и эмпатийной восприимчивости. Через феноменологическое наблюдение и этнопедagogический контент-анализ доказано, что музыкальный эстетический опыт молодежи, согласованный с национальными ценностями, способствует подготовке их к социolingвистическому сотрудничеству. Кроме того, мультимодальные интерактивные технологии и методы фольклорной интеграции усиливают эмпатическое восприятие и укрепляют социально-эмоциональную связь. Используемая методология - междисциплинарный подход, аксиологический анализ и практический эксперимент - гарантирует соответствие результатов исследования реальности. Этот подход способствует устойчивому развитию.

SUMMARY:

This article presents an intercultural pedagogical model based on folk music creativity, which strengthens the culture of intercultural harmony and ethnocultural identity in the minds of

adolescents. The practical experience carried out in the Republic of Karakalpakstan showed a significant improvement in tolerance competencies, cultural dialogue potential, and empathetic responsiveness. Through phenomenological observation and ethnopedagogical content analysis, it was proven that the musical aesthetic experience of youth, harmonized with national values, serves to prepare them for sociolinguistic cooperation. Furthermore, multimodal interactive teaching technologies and methods of folklore integration enhanced empathetic perception and reinforced social-emotional connections. The methodology used - an interdisciplinary approach, axiological analysis, and practical experimentation - ensures the relevance of the research outcomes. This approach contributes to sustainable development.

Kirish. Bugungi globallashuv jarayonida madaniy xilma-xillik va millatlararo hamkorlikni mustahkamlash ta'lim tizimi oldidagi dolzarb vazifalardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Shu nuqtai nazardan qaraganda, xalq musiqa ijodiyotidan samarali foydalanish orqali yosh avlodga tolerantlik, o'zaro hurmat, madaniyatlararo muloqot madaniyati kabi ijtimoiy-psixologik kompetensiyalarni shakllantirish dolzarb metodologik yo'nalish hisoblanadi. Hozirgi globallashuv sharoitida insoniyat sivilizatsiyasining barqaror rivojlanishiga erishish yo'lida jamiyatda millatlararo totuvlikni mustahkamlash dolzarb pedagogik va ijtimoiy-madaniy vazifalardan biriga aylangan. Ayniqsa, yoshlarda, xususan, o'smir yoshdagilarda totuvlik, bag'rikenglik va madaniyatlararo muloqot madaniyatini shakllantirish jamiyatning barqarorligi va ijtimoiy integratsiyasining muhim kafolatlaridan biridir. Bu jarayonni ta'minlashda xalq musiqa ijodiyotining tarbiyaviy, axloqiy va estetik imkoniyatlaridan samarali foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy pedagogikada xalq og'zaki ijodi, xususan, musiqiy folklor asarlari - milliy o'zlikni anglash, madaniy merosni idrok etish, ijtimoiy qadriyatlarni shakllantirishda beqiyos vosita sifatida talqin etilmoqda. Xalq musiqasi nafaqat estetik zavq bag'ishlaydi, balki ijtimoiy-madaniy ko'nikmalarni, ayniqsa, boshqa millat va elatlar madaniyatiga nisbatan hurmat, qiziqish, bag'rikenglik kabi axloqiy-psixologik sifatlarni rivojlantiradi. Bu esa o'z navbatida millatlararo totuvlikni shakllantirishning ta'limiy va tarbiyaviy asosini tashkil qiladi.

Pedagogik nuqtai nazardan, o'smirlar shaxsida millatlararo totuvlik madaniyatini xalq musiqa ijodiyoti vositasida shakllantirish quyidagi fundamental tamoyillarga asoslanadi:

Integrativlik tamoyili – xalq musiqa ijodiyotini boshqa fanlar (tarix, adabiyot, geografiya) bilan uzviy bog'lab o'qitish orqali o'quvchilarda dunyoqarashning yaxlitligini ta'minlash.

Dialogik madaniyat tamoyili musiqiy madaniyat orqali millatlararo muloqotga tayyorlikni, boshqa madaniyatlarni tushunish va qabul qilish qobiliyatini rivojlantirish.

Sub'ektiv faoliyatga yo'naltirish tamoyili o'quvchilarning mustaqil musiqiy-folklor izlanishlari, sahna chiqishlari, milliy kuylarni ijro etish orqali o'zini ifoda etish, ijtimoiy tajriba orttirish imkoniyatlarini yaratish.

Empatik idrok tamoyili xalq musiqasi orqali boshqa millatlar ruhiyatini, madaniy-falsafiy qarashlarini his etish, boshqalarning hissiy holatini tushunish malakasini shakllantirish.

Qadriyatga yo'naltirilganlik tamoyili musiqiy meros orqali insoniylik, vatanparvarlik, do'stlik, totuvlik kabi umuminsoniy va milliy qadriyatlarni ongli tarzda o'zlashtirish.

Bu tamoyillar asosida shakllanadigan tarbiyaviy model xalq musiqa ijodiyotini o'quv-tarbiya jarayoniga faol integratsiya qilishni, pedagogning ma'naviy-axloqiy faoliyatini qayta yo'naltirishni, o'quvchilarning estetik ehtiyoj va musiqiy qiziqishlarini millatlararo uyg'unlik yo'lida yo'naltirishni taqozo etadi.

Pedagogik jarayonni modernizatsiyalash sharoitida musiqiy-ta'limiy vositalarning sotsializatsiya, identitetning shakllanishi va fuqarolik ongini rivojlantirishdagi o'rni alohida ahamiyat kasb etadi. Xalq musiqa ijodiyoti, ayniqsa, o'smir yoshdagi shaxsning axloqiy-estetik tarbiyasi, milliy o'zlikni anglash va madaniyatlararo totuvlik madaniyatini qaror toptirishda kuchli ijtimoiy-pedagogik resurs sifatida namoyon bo'lmoqda. Qoraqalpog'iston Respublikasi kabi ko'p millatli hudud sharoitida bunday yondashuvning dolzarbligi yanada ortadi, chunki bu makonda turli etnoslar va madaniyatlar tinch-totuv yashab kelmoqda. Shu boisdan xalq musiqa merosining tarbiyaviy potensialini chuqur o'rganish, uni zamonaviy pedagogik texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish orqali o'smirlarda interkultural kompetensiyani rivojlantirishga yo'naltirilgan innovatsion yondashuvlar ishlab chiqish zaruratga aylangan. Mazkur maqolada xalq musiqa ijodiyoti asosida o'smirlar ongida millatlararo totuvlik madaniyatini shakllantirishga doir pedagogik tamoyillar tizimlashtiriladi va ularning ta'lim-tarbiya jarayoniga integratsiyasi konseptual asosda tahlil qilinadi. Tadqiqotning ilmiy-metodik yondashuvi xalq an'analarining estetik did, ijtimoiy tafakkur va tolerantlik ko'nikmalarini shakllantirishdagi o'rnini aniqlashga qaratilgan bo'lib, bu boradagi pedagogik strategiyalar amaliy tajribalar bilan boyitiladi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, xalq musiqa ijodiyoti asosida tuzilgan pedagogik model o'smirlarda millatlararo totuvlik madaniyatini shakllantirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Mazkur model asosida amalga oshirilgan ta'lim-tarbiyaviy jarayonlar o'quvchilarda madaniyatlararo kommunikativ kompetensiya, tolerantlik pozitsiyasi, etnomadaniy identifikatsiya va ijtimoiy-emotsional muvozanatning shakllanishiga ko'maklashadi. Milliy musiqa vositalari orqali yoshlar ongida ko'p madaniyatli ijtimoiy muhitga nisbatan ochiqlik, o'zaro hurmat, empatik idrok va madaniy integratsiyaga

tayyorlik kabi barqaror psixopedagogik holatlar mustahkamlanadi. Tadqiqotda o'smirlarda interkultural kompetensiya komponentlari - tolerantlik, empatiya va madaniy dialog salohiyati - pre-test va post-test natijalari juft namunali t-test yordamida taqqoslandi: tolerantlik o'rtacha $3,2 \pm 0,5$ dan $4,1 \pm 0,4$ gacha oshib ($t(23)=8,76$; $p<0,001$; Cohen's $d=1,85$), empatiya $2,8 \pm 0,6$ dan $3,7 \pm 0,5$ gacha ko'tarilib ($t(23)=7,45$; $p<0,001$; $d=1,52$), madaniy dialog salohiyati esa $2,9 \pm 0,5$ dan $3,8 \pm 0,4$ gacha yaxshilandi ($t(23)=8,12$; $p<0,001$; $d=1,67$). Non-parametrik Wilcoxon signed-rank testi ham barcha ko'rsatkichlarda $Z>3,6$ ($p<0,001$) natijalarini tasdiqladi, bu interkultural pedagogik modelning o'smirlarning ijtimoiy-emotsional va madaniy kompetensiyalarini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatadi. Natijada, xalq musiqasi asosida boyitilgan mazmunli pedagogik yondashuvlar orqali o'smirlarning fuqarolik ongini shakllantirish va madaniy xilma-xillikni qadrlashga yo'naltirilgan kompetensiyalar rivojlanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Millatlararo totuvlik madaniyatini shakllantirish jarayonida xalq musiqa ijodiyotining sotsiomadaniy va akseologik imkoniyatlarini aniqlash, mavjud ilmiy-uslubiy tajribalar tahlili orqali amalga oshirildi. N. To'raqulov, A.Abdullaeva[1], I.F.Xalilov umuminsoniy va etnik qadriyatlarni integratsiyalash imkoniyatlarini ta'kidlagan[2], S.N. Barqisheva, Ye.A. Lutseva[3] N.I.Lobanova milliy musiqa vositasida tolerantlik tarbiyasini konseptual tahlil qilgan[4]. Shu bilan birga, E.H. Erickson, G. Hofstede[5] M. Banks tomonidan ilgari surilgan multikulturalizm nazariyasi[6] tadqiqot metodologiyasini belgilashda zamonaviy nazariy asos sifatida xizmat qildi. Mazkur ilmiy yondashuvda kontent-tahlil, fenomenologik kuzatuv va pedagogik tajriba usullari asosiy metodik vosita sifatida qo'llanildi. Adabiyotlar tahlili milliy musiqa vositasida madaniy identifikatsiya, empatik aloqa va ko'pmadaniyatli muhitda ijtimoiy adaptatsiya jarayonlarini muvaffaqiyatli amalga oshirish imkonini berdi.

Muhokama. O'tkazilgan tadqiqot natijalari asosida xalq musiqa ijodiyotining o'smirlarda millatlararo totuvlik madaniyatini shakllantirishdagi integrativ va akseologik potentsiali aniqlandi. Ilmiy adabiyotlar bilan solishtirganda, mavjud yondashuvlarda Xalilov I.F., Lobanova N.I. musiqiy ta'sir vositasi ko'proq estetik tarbiya kontekstida tahlil etilgan bo'lsa, ushbu tadqiqotda pedagogik tamoyillar asosida millatlararo ijtimoiy adaptatsiya va tolerantlikni shakllantirish imkoniyatlari ochib berildi. Metodologik jihatdan esa interdisiplinar yondashuv, ya'ni pedagogika, sotsiologiya va madaniyatshunoslik uyg'unligida talqin etilganligi bilan farq qiladi. Tadqiqot natijalari umumiy o'rta ta'lim tizimida, xususan Qoraqalpog'iston Respublikasi sharoitida, milliy qadriyatlar asosida totuvlik madaniyatini rivojlantirishning samarali pedagogik modeli sifatida baholanishi mumkin. Quyidagi jadval asosida tahliliy baholash amalga oshirildi:

Tahlil mezonlari	Olingan natijalar
Ilmiy yangilik	Musiqa ijodiyoti asosida millatlararo totuvlik tamoyillarining shakllanishi tahlili
Amaliy ahamiyat	Umumta'lim muassasalarida tarbiyaviy dasturlarga integratsiyalash imkoniyati
Solishtirma tahlil	Oldingi tadqiqotlardan farqli o'laroq, pedagogik yo'nalishda tizimli yondashuv
Metodologik yondashuv	Interdisiplinar va aksiologik asoslangan kompleks tadqiqot usullari
Nazariy asos	UNESCO (1995) va O'zbekiston Respublikasi ta'lim konsepsiyasi bilan uyg'unligi

Xulosa qilib aytganda tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, xalq musiqa ijodiyoti asosida ósmirlarda millatlararo totuvlik madaniyatini shakllantirish, aksiologik yondashuv va sotsiokultural integratsiya asosida samarali pedagogik tizim sifatida namoyon bo'ladi. Bu yo'nalishdagi tarbiyaviy ishlar tolerantlik kompetensiyasini shakllantirishda, madaniyatlararo kommunikativ salohiyatni rivojlantirishda muhim didaktik resurs bo'lib xizmat qiladi. Taklif etamizki, umumta'lim maktablarida musiqa darslarida xalq musiqa ijodiyoti elementlarini integratsiyalovchi modul va o'quv dasturlari joriy etish, o'qituvchilarni etnopedagogika hamda interkultural yondashuv bo'yicha maxsus malaka oshirish treninglari orqali tayyorlash, multimodal interaktiv dars materiallari va xalq musiqa namunalari asosidagi onlayn pedagogik platformalar yaratish, xalq musiqa ijodiyoti ta'sir mexanizmlarini fenomenologik kuzatuv va eksperiment metodlari yordamida chuqur o'rganish uchun ilmiy-tadqiqot ishlarini davom ettirish va mahalliy hokimiyat hamda Ta'lim vazirligi darajasida milliy madaniyatni pedagogik integratsiyalash bo'yicha strategik dasturlar ishlab chiqishni yo'lga qo'yish muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Тўрақулов Н., Абдуллаева А. Ўспиринга мусика тарбиясининг аксиологик асослари. – Тошкент, 2020.
2. Халилов И.Ф. Миллий маданият ва ёшлар онгида интеркультура ёндашув. — Тошкент, 2021.
3. Барышева С.Н, Лутцева Е.А. Музыкальная педагогика как средство формирования межкультурной толерантности. – М., 2015.
4. Лобанова Н.И. Формирование толерантности средствами музыкального искусства. // Педагогика и искусство. – 2019. – №2. – С. 42–47.
5. E.H. Erickson, G. Hofstede. Identity, Youth and Crisis. – New York: W.W. Norton, 2016.
6. Banks J.A. (2006). Cultural diversity and education: Foundations, curriculum, and teaching. Boston: Pearson Education.

PEDAGOGIKA YO'NALISHIDAGI OLIY TA'LIM MUASSASALARINING MA'NAVIY-MA'RIFIY ISHLARI FONIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA INNOVATSION KOMPETENTLIGINI SINTEZLASH

Jumanova F.U.

Nizomiy nomidagi TDPU p.f.n professori

Tayanch so'zlar: pedagogika, innovatsiya, kompetentlik, o'qituvchi, ta'lim, tarbiya, pedagog, fan, usul, jarayon, texnologiya, muhit.

Ключевые слова: педагогика, инновации, компетентность, учитель, образование, воспитание, педагог, наука, метод, процесс, технология, среда.

Key words: pedagogy, innovation, competence, teacher, education, upbringing, educator, science, method, process, technology, environment.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada innovatsion kompetentlik tushunchasi, yangi O'zbekiston sharoitida bo'lajak o'qituvchilarning innovatsion kompetentligining, mazmun mohiyati ochib berilgan. ta'lim oluvchilarda innovatsion kompetentlik pedagogik jihatdan rivojlantirish yo'llari ko'rsatilgan. Bo'lajak o'qituvchilar uchun egallanishi mumkin bo'lgan pedagogik kompetentlikning rivojlanish darajasini aniqlaydigan kompetensiyalar va texnologiya jarayonlari majmuasi mazmuni yoritilgan. O'qituvchilarning innovatsion kompetentligi ta'limning samaradorligi va sifatiga bevosita ta'sir qiladi. Yangi O'zbekiston sharoitida ta'lim tizimini modernizatsiyalash va global talablarga javob berish uchun o'qituvchilarning innovatsion kompetentligini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Innovatsion kompetentlikning funksiyalari, o'qituvchilarning yangi pedagogik usullarni, texnologiyalarni va metodikalarni qabul qilish, ularni amaliyotga joriy qilish orqali ta'limni samarali tashkil etishga yordam beradi. Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarining ma'naviy-ma'rifiy ishlari fonida bo'lajak o'qituvchilarda innovatsion kompetentligini sintezlash to'g'risida keltirib o'tilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье раскрывается понятие инновационной компетентности, а также сущность и содержание инновационной компетентности будущих учителей в условиях Нового Узбекистана. Определены педагогические пути развития инновационной компетентности у обучающихся. Освещено содержание комплекса компетенций и технологических процессов, определяющих уровень развития педагогической компетентности, необходимой для будущих учителей. Инновационная компетентность преподавателей оказывает прямое влияние на эффективность и качество образования. В условиях Нового Узбекистана развитие инновационной компетентности учителей имеет важное значение для модернизации системы образования и соответствия глобальным требованиям. Функции инновационной ком-

петентности способствуют эффективной организации учебного процесса за счёт освоения учителями новых педагогических методов, технологий и методик, а также их внедрения в практику. В статье также рассматривается вопрос синтеза инновационной компетентности будущих учителей на фоне духовно-просветительской деятельности высших учебных заведений.

SUMMARY:

This article explores the concept of innovative competence, as well as the essence and content of future teachers' innovative competence in the context of New Uzbekistan. It outlines pedagogical approaches to fostering innovative competence among learners. The article highlights the structure of a set of competencies and technological processes that determine the level of pedagogical competence to be acquired by future teachers. Teachers' innovative competence directly impacts the effectiveness and quality of education. In the context of New Uzbekistan, enhancing teachers' innovative competence is of great importance for modernizing the education system and meeting global standards. The functions of innovative competence support the effective organization of the educational process through the adoption and implementation of new pedagogical methods, technologies, and methodologies. The article also addresses the synthesis of innovative competence in future teachers within the framework of the spiritual and educational activities of higher education institutions.

Kirish. Bugungi kunga kelib ma'naviy-ma'rifiy ishlar ta'lim muassasalarida o'qituvchining umumiy madaniy, axloqiy va ma'naviy rivojlanishiga qaratilgan. Bu, o'z navbatida, o'qituvchilarda yuqori darajadagi ijtimoiy javobgarlik, insonparvarlik va bilimlarni samarali yetkazish ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Oliy ta'lim muassasalarida bu ishlarga diqqat qaratish, kelajakdagi o'qituvchilarni nafaqat bilim berish, balki o'zgaruvchan dunyoda yuksak axloqiy fazilatlar, yangilikka ochiqlik va innovatsion yondashuvlarga tayyor bo'lish kabi jihatlarida ham rivojlantirish zarur. Innovatsion kompetentlik esa, o'qituvchilarda yangi pedagogik yondoshuvlarni, texnologiyalarni va ta'lim metodologiyalarini samarali qo'llash qobiliyatini anglatadi. Ta'lim texnologiyalarini qo'llash zamonaviy ta'lim texnologiyalari va raqamli resurslarni o'qituvchilarning ta'lim jarayoniga qo'shishi, ularga innovatsion yechimlarni ishlab chiqish imkoniyatlarini yaratadi. Shunday ekan biz o'qituvchilar hozirgi yangi davr talabi asosida innovatsion kompetentlikni shakllantirish uchun juda ham ko'p chora tadbirlarni amalga oshirishimiz kerak hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. "Pedagogika yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalarining ma'naviy-ma'rifiy ishlari fonida bo'lajak o'qituvchilarda innovatsion kompetentlikni sintezlash" mavzusi bo'yicha bir qancha olimlar ilmiy tadqiqotlar olib borgan. Bu sohadagi ilmiy ishlar odatda o'qituvchilarning innovatsion kompetentligini rivojlantirish, pedagogik ma'naviyatni shakllantirish va oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonini modernizatsiya qilishga qaratilgan. Bu borada ba'zi taniqli olimlar va ularning ilmiy tadqiqotlariga misollar keltirishimiz mumkin.

X.B. Mirzaeva (Ilmiy ishi), T.A. Akhmedova (ilmiy ishi), N.A. Qodirova (ilmiy ishi), S.R. Tohirova (Ilmiy ishi), Sh.M. Mamatov (ilmiy ishi), N.Azizxo'jayev

(Ilmiy ishi), Sh.Sharipov (Ilmiy ishi), M.Quronov (Ilmiy ishi), R.Safarova (Ilmiy ishi), B.Adizov (Ilmiy ishi), N.Shodiyev (Ilmiy ishi), X.Ibraimov (Ilmiy ishi), Sh. X. Xayitov (Ilmiy ishi), tadqiqotlari o'z aksini topgan. Bu olimlar o'zlarining ilmiy ishlarida innovatsiyalarni yaratish va amalga oshirishda zarur kompetentliklarni, hamda tashkilotlarda yangiliklarni amalga oshirish uchun qanday strategiyalarni qo'llash kerakligini yoritib bergan. Ularning ishlari, jahon miqyosida ilmiy tadqiqotlar va amaliy yondashuvlar asosida innovatsion kompetentlikni o'rganishda muhim resurslar hisoblanadi.

Metodologiya. Ushbu maqolada mavzuni yoritishda bir qancha olimlarning ilmiy izlamnishlaridan, tadqiqot natijalaridan, darsliklaridan foydalanilgan. Maqolada I. A. Zimnyayaning pedagogika sohasida innovatsion kompetentlikni rivojlantirish va bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda muhim ilmiy ishlarni amalga oshirgan. Uning tadqiqotlari ta'lim jarayonida yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llash, innovatsion yondashuvlarni integratsiya qilish hamda o'qituvchilarning ma'naviy-ma'rifiy rivojlanishiga e'tibor qaratadi. Zimnyaya innovatsion kompetentlikni o'qituvchining bilim, ko'nikma va didaktik asoslariga integratsiya qilishni ta'kidlaydi.

Muhokama. Pedagogika yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalarining ma'naviy-ma'rifiy ishlari, bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda katta ahamiyatga ega. Bu ishlar ta'limning yuqori sifatini ta'minlash, o'qituvchilarning shaxsiy va professional rivojlanishini qo'llab-quvvatlashda, shuningdek, jamiyatdagi ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni o'qituvchilarga singdirishda o'rganilmoqda. Innovatsion kompetentlik esa, o'qituvchilarning zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llay olish qobiliyatini, ijodkorlikni, bilimni va ko'nikmalarni o'zlashtirishni ifodalaydi. Ushbu mavzudagi muhokama, pedagogika yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalarining ma'naviy-ma'rifiy ishlar bilan bog'liq holda innovatsion kompetentlikni sintezlash masalasini tahlil qiladi. Pedagogika yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalari, o'qituvchilarni tayyorlashda faqat pedagogik bilimlar bilan cheklanmaydi, balki ularning ma'naviy-axloqiy fazilatlarini ham shakllantirishga e'tibor qaratadi. O'qituvchi nafaqat ilmiy bilimlarni, balki insonparvarlik, axloqiy mas'uliyat, ijtimoiy barqarorlik kabi qadriyatlarni ham o'z ichiga olgan keng qamrovli kompetentlikka ega bo'lishi kerak. Pedagogika yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalari o'qituvchilari uchun yangi metodikalar, masalan, interfaol ta'lim usullari, onlayn va oflayn ta'limni integratsiya qilish, didaktik texnologiyalarni o'zlashtirish zarur. Zamonaviy ta'lim texnologiyalari va raqamli resurslarni o'qituvchilarning ta'lim jarayoniga qo'shishi, ularga innovatsion yechimlarni ishlab chiqish imkoniyatlarini yaratadi. O'qituvchilarni nafaqat bilim beruvchi, balki axloqiy nuqtai nazardan ham yuqori sifatli pedagoglar sifatida tarbiyalash. Bu maqsadda, ta'limda ham jismoniy, ham ruhiy rivojlanishni birlashtirish lozim. Bo'lajak o'qituvchilarni ilmiy ishlar bilan

shugʻullanishga ragʻbatlantirish, innovatsion pedagogik gʻoyalar va tajribalarni amaliyotga tadbiiq etish. Oʻqituvchilarni birgalikda ishlashga, tajriba almashishga va innovatsion yechimlarni ishlab chiqishga undash. Boʻlajak oʻqituvchilarda innovatsion kompetentlikni sintezlash — bu taʼlim jarayonida yangi gʻoyalarni, metodlarni va texnologiyalarni amaliyotga tatbiq etish qobiliyatini rivojlantirishdir. Bu kompetentlik, oʻqituvchilarning nafaqat zamonaviy bilim va koʻnikmalarni egallashi, balki ularni yaratish, tadqiq etish va oʻzgaruvchan muhitda samarali ishlatish qobiliyatini oʻz ichiga oladi. Innovatsion kompetentlikni sintezlashning asosiy maqsadi — taʼlim tizimining yangiliklar bilan izchil rivojlanishi, oʻqituvchilarning pedagogik yondashuvlarini innovatsion elementlar bilan boyitish, oʻquvchilarga zamonaviy bilimlarni, amaliy koʻnikmalarni va ijtimoiy kompetensiyalarni etkazishdir. Boʻlajak oʻqituvchilarni jamiyatning oʻzgaruvchan ehtiyojlariga mos ravishda taʼlim berishga tayyorlash, innovatsion kompetentlikni sintezlashda muhim ahamiyatga ega. Oʻqituvchilar oʻzlarining taʼlim faoliyatida maʼnaviy-axloqiy va ijtimoiy masʼuliyatni tushunib, oʻquvchilarni ham shunday tarbiyalashlari lozim. Innovatsion kompetentlikni boʻlajak oʻqituvchilarda sintezlash, taʼlim tizimining yangilanishini taʼminlashga, oʻquvchilarga yuqori sifatli taʼlim berishga yordam beradi. Bu, oʻz navbatida, nafaqat oʻqituvchilarning shaxsiy rivojlanishiga, balki jamiyatning intellektual va ijtimoiy rivojlanishiga ham hissa qoʻshadi.

Natijalar. Pedagogika yoʻnalishidagi oliy taʼlim muassasalarining maʼnaviy-maʼrifiy ishlari - bu oʻqituvchilarning nafaqat ilmiy va pedagogik bilimlarini, balki maʼnaviy-axloqiy va ijtimoiy masʼuliyatlarini ham rivojlantirishga qaratilgan keng qamrovli jarayonlardir. Bu ishlar oʻqituvchilarni taʼlimning umumiy maqsadlariga muvofiq tarzda tayyorlashni, shuningdek, ularning jamiyatdagi roli va maʼnaviy qadr-qimmatlarini oʻrgatishni oʻz ichiga oladi. Pedagogika yoʻnalishidagi oliy taʼlim muassasalarida oʻqituvchilarda insonparvarlik, adolat, tenglik, hurmat, mehr-oqibat va ijtimoiy masʼuliyat kabi maʼnaviy-axloqiy qadriyatlarni rivojlantirishga alohida eʼtibor qaratiladi. Bu jarayon, oʻqituvchilarning oʻz pedagogik faoliyatida axloqiy meʼyorlarga rioya qilishlarini, oʻquvchilarni toʻgʻri va adolatli tarzda taʼlimlashlarini taʼminlaydi. Maʼnaviy taʼlim shaxsning dunyoqarashini shakllantirishda va uni ijtimoiy hayotga tayyorlashda muhim ahamiyatga ega. Bu oʻqituvchilarni nafaqat professional, balki shaxsiy sifatlarni rivojlantirishga, jamiyatda oʻz oʻrnini topishga yoʻnaltiradi. Pedagogika yoʻnalishidagi oliy taʼlim muassasalarining maʼnaviy-maʼrifiy ishlari boʻlajak oʻqituvchilarni nafaqat ilmiy, balki maʼnaviy-axloqiy, ijtimoiy va kasbiy jihatdan ham rivojlantirishga qaratilgan. Bu ishlar oʻqituvchining kasbiy kompetentligini oshirish, taʼlim jarayonida yangiliklarni qoʻllash va oʻquvchilarga toʻgʻri maʼnaviy yoʻnalishlar berishda katta rol oʻynaydi. Pedagogika yoʻnalishidagi oliy taʼlim muassasalarining

ma'naviy-ma'rifiy ishlarida o'qituvchining shaxsiy va kasbiy rivojlanishini ta'minlashga e'tibor qaratilib, ularning jamiyatdagi o'rni va rolini yaxshilashga qaratilgan ko'plab chora-tadbirlar amalga oshiriladi. Innovatsion kompetentlikni sintezlash, o'qituvchilarni yangiliklarga ochiq, o'z bilim va ko'nikmalarini doimiy ravishda rivojlantiruvchi mutaxassislar sifatida shakllantirishga yordam berdi. O'qituvchilarning innovatsion kompetentligi nafaqat pedagogik texnologiyalarni o'zlashtirish, balki o'zini rivojlantirish va ta'lim jarayonida axloqiy va ma'naviy me'yorlarga rioya qilishni ham o'z ichiga oladi. Bu, o'qituvchilarni nafaqat o'quvchilarni o'qitishda, balki ularga to'g'ri ma'naviy-axloqiy yo'nalishlarni berishda ham muvaffaqiyatli qiladi. Innovatsion kompetentlikni sintezlash, o'qituvchilarning ta'lim metodlarini zamonaviy talablarga moslashtirishga yordam beradi. O'qituvchilar o'z faoliyatlarida yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llash orqali ta'lim tizimining sifatini oshiradi. Bu ta'lim jarayonining samaradorligini oshirib, o'quvchilarning akademik muvaffaqiyatlarini yaxshilashga olib keladi. Shuningdek, bu yangi yondashuvlar va metodlar o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishga, ularning ijodiy qobiliyatlarini ochishga imkon yaratadi. Innovatsion kompetentlikka ega o'qituvchilar yangiliklarni amaliyotda qo'llash orqali ta'lim jarayoniga ijodiy yondashuvni joriy etadilar. Ular turli pedagogik metodlar, o'quv texnologiyalari va interfaol mashg'ulotlarni sinovdan o'tkazishadi. Bu o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi va ta'lim jarayonining interaktiv, qiziqarli va samarali bo'lishini ta'minlaydi.

Xulosa. Bo'lajak o'qituvchilarda innovatsion kompetentlikni sintezlash, pedagogika yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalarining ma'naviy-ma'rifiy ishlari bilan chambarchas bog'liq. Innovatsion kompetentlikni rivojlantirish, o'qituvchilarning nafaqat ilmiy bilimlarni, balki ijtimoiy va ma'naviy qadriyatlarini ham o'zlashtirishi zarur. Bu jarayon ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlarni qo'llash, o'quvchilarni kreativ fikrlashga undash va pedagogik faoliyatda zamonaviy texnologiyalarni qo'llash orqali amalga oshiriladi. Oliy ta'lim muassasalarining ma'naviy-ma'rifiy ishlari bo'lajak o'qituvchilarni ushbu kompetentlikka tayyorlashda muhim o'rin tutadi va bu jarayonni amalga oshirishda to'siqlarni bartaraf etish kerak. Pedagogika yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalarining ma'naviy-ma'rifiy ishlari fonida bo'ladigan o'qituvchilarda innovatsion kompetentlikni sintezlash jarayoni ta'lim tizimining yuqori sifatini ta'minlashda, o'quvchilarning umumiy rivojlanishida va jamiyatda ijtimoiy o'zgarishlarni amalga oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Innovatsion kompetentlik bo'yicha ta'lim berish nafaqat o'qituvchilarning pedagogik malakasini oshirish, balki ularda yangi pedagogik metodlar va texnologiyalarni qo'llash, ijodiy fikrlash va mustaqil yondashuvlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Ma'naviy-ma'rifiy ishlar orqali o'qituvchilar o'zining axloqiy va professional yuksak fazilatlarini rivojlantirishlari, ta'lim

jarayonini sifatli tashkil etish uchun zarur bo'lgan kompetentlikka ega bo'lishlari zarur. Bunday ishlarga asoslangan innovatsion kompetentlik o'qituvchilarga nafaqat ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, balki o'quvchilarni ham ijtimoiy, axloqiy va intellektual jihatdan rivojlantirish imkoniyatini beradi. Pedagogika yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalarining ma'naviy-ma'rifiy ishlarida innovatsion kompetentlikni sintezlash nafaqat o'qituvchilarni yuqori darajadagi mutaxassislar sifatida shakllantirish, balki jamiyatni rivojlantirishga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Jumanova N., & Abirqulova S. (2022). O'smirlik davrida agressiv holatlar rivojlanishining psixologik jihatlar. Журнал Педагогик и психологии в современном образовании, 2(4).
2. Jumanova F. U., & Sayupova A. M. (2022). Why creativity is the most important quality you have. Scientific progress, 3(3), 474-476.
3. Жуманова Ф. У. (2022). Компетенции, необходимые преподавателю высшего образования в новый период примирения: <https://doi.org/10.53885/edinres>. 2022.10. 10.012 Жуманова Фатима Ураловна Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами, Кафедра педагогики и психологии дошкольного образования, Доцент, кандидат педагогических наук. Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал, (10), 115-122.
4. Uralovna J. F., & Mirzabekovna, S. A. (2022). How to develop critical thinking in children. Web of Scientist: International Scientific Research Journal, 3(5), 4-6.
5. Uralovna J. F., Mannopovna, J. O., & Zoirovna, T. F. (2022). Pedagogik ta'lim klasteri asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy ko'nikmasini amaliy shakllantirishning nazariy xususiyatlari. research and education, 1(1), 206-211.
6. Жуманова Ф. У. (2022). Янги ўзбекистонда умумтаълим мактабларида тарбиявий ишларни ташкил этиш ва бошқариш. Архив научных исследований, 2(1).
7. Sayupova A. M., & Jumanova, F. U. (2022). Early diagnostic analysis of creativeness ability of school-aged children. international conference on learning and teaching, 1(4), 296-299.
8. Uralovna J. F. (2023). Social and pedagogical characteristics of the development of creativity of children in preschool educational organizations. Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities, 11(4), 20-23.
9. Uralovna J. F. (2023). Yangi o'zbekiston sharoitida bo'lajak o'qituvchilarning innovatsion kompetensiyasini rivojlantirish. Science and innovation, 2(Special Issue 5), 392-398.
10. Uralovna, J. F. (2024, March). Pedagogika metodologiyasi va asosiy metodologik yondashuvlar. In Proceedings of International Educators Conference (Vol. 3, No. 3, pp. 86-95).
11. Salomova G. (2014). The reflection features of abbreviations and acronyms of the english language. In The Second International conference on development of pedagogical science in Eurasia (pp. 174-176).
12. Саломова Г., Жумаева, Н., & Хамраева, Д. (2018). Методические принципы современных методик обучения английскому языку. Наука XXI века, (4).
13. Саломова Г., Абдуллаева, М., Хафизова, И., & Ахмедова, М. (2019). Современные технологии обучения английскому языку в средней школе. Интернаука, (7-1), 74-76.
14. Yusupovich K. S. (2020). The Emergence Of Religious Views Is Exemplified By The Southern Regions. The American Journal of Social Science and Education Innovations, 2(10), 143-145.
15. Саломова Г., Турсунов, Х., Бобоева, М., & Пайгамова, М. (2019). Словообразования в английском языке. Интернаука, (44-1), 5455.
16. Саломова Г. А., Маматмуродова, Т., Усарова, Н., & Чориева, Д. Современные методы обучения английскому языку: игротехника как метод обучения английскому языку на начальном этапе.

TALABALARDA PROKRASTINATSIYANING PERFEKSIONIZM OMILLARIDA NAMOYON BO‘LISH

Karimova M.M.

Xalqaro Nordik Universiteti magistri

Tayanch so‘zlar: perfekcionizm, kechiktirish, yuqori standartlar, akademik kechiktirish, tashvish, motivatsiya, o‘z-o‘zini baholash, depressiya, mukammallik va akademik natijalar.

Ключевые слова: перфекционизм, прокрастинация, высокие стандарты, академическая прокрастинация, тревожность, мотивация, самооценка, депрессия, совершенство и академические результаты.

Key words: perfectionism, procrastination, high standards, academic procrastination, anxiety, motivation, self-evaluation, depression, perfection and academic performance.

РЕЗЮМЕ:

Перфекционизм shaxsning o‘zi yoki jamiyat tomonidan qo‘yilgan haddan tashqari yuqori standartlarga intilishi, nuqsonsizlik istagi va xatolardan qo‘rqish bilan tavsiflanadi. Tadqiqotlar perfekcionizm va kechiktirish o‘rtasida kuchli bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatadi. Perfekcionistlar ko‘pincha ideal natijalarga erishish uchun vazifalarni kechiktiradilar, bu esa ularning tashvish, o‘ziga ishonchsizlik va past baholar bilan duch kelishiga olib keladi. Xususan, akademik sohada perfekcionizm o‘quvchilarning motivatsiyasiga, kognitiv jarayonlariga va umuman ruhiy salomatligiga salbiy ta‘sir ko‘rsatishi mumkin. Perfekcionizm natijasida yuzaga keladigan kechiktirish, depressiya va stress akademik yutuqlarning pasayishiga sabab bo‘lishi mumkin.

РЕЗЮМЕ:

Перфекционизм характеризуется стремлением человека к чрезмерно высоким стандартам, установленным самим собой или обществом, желанием быть безупречным и страхом ошибок. Исследования показывают сильную связь между перфекционизмом и прокрастинацией. Перфекционисты часто откладывают выполнение задач, стремясь к идеальным результатам, что приводит к тревожности, неуверенности в себе и низким оценкам. В частности, в академической сфере перфекционизм может негативно сказаться на мотивации учащихся, их когнитивных процессах и психическом здоровье. Прокрастинация, депрессия и стресс, возникающие в результате перфекционизма, могут привести к снижению академической успеваемости.

SUMMARY:

Perfectionism is characterized by a person's pursuit of excessively high standards set by themselves or society, a desire for flawlessness, and a fear of making mistakes. Studies show a strong correlation between perfectionism and procrastination. Perfectionists often delay tasks in pursuit of ideal results, leading to anxiety, lack of self-confidence, and lower grades. Specifically, in the academic field, perfectionism can negatively affect students' motivation, cognitive processes, and

mental health. Procrastination, depression, and stress caused by perfectionism can lead to a decline in academic achievement.

Perfeksionizm asosan shaxslar o'zlari yoki boshqalar (hokimiyatlar, tengdoshlar yoki oila) tomonidan belgilangan yuqori standartlardir. Greenspon (2008) mukammallikni nuqsonsiz bo'lish istagi, kamchiliklardan qo'rqish, xatolarni shaxsiy nuqson deb hisoblashi va perfeksionizmni faqat shaxsiy qabul qilishning yagona yo'li sifatida ta'riflagan. Flett va Hevitt, perfeksionizmni noxatolikni izlash va bajarilishdagi haddan tashqari yuqori standartlarni o'rnatish hamda shaxsning o'z xulqini haddan tashqari tanqidiy baholash tendentsiyalari sifatida ta'riflagan Boshqacha qilib aytganda, mukammallikni izlovchilar o'zlari erishishdan uzoq bo'lgan maqsadlarni belgilaydilar, ularga qat'iyan rioya qiladilar va mavjud bo'lish yoki qadriyatlarini ushbu maqsadlarni amalga oshirish bilan bog'laydilar.[7] Bundan tashqari, Flett va Hewitt o'z maqolalarida perfeksionizmni izlovchi odamlar perfeksionizm mavzusi bo'lmaganida ham o'zlarining standartlariga yaqindan yopishib qolishlarini ta'kidlashdi. Shuningdek, perfeksionizm maqsadlarni bajarish uchun ishlashni o'rnatish va bu tuzilma shaxsni salbiy his-tuyg'ularni boshdan kechirishga olib kelishi sifatida tushuntiriladi. Frost, Marten, Lahart va Rosenblate ta'kidlaganlaricha, perfeksionizmni izlovchilar o'z vazifalarini bajarish uchun yuqori kuch va diqqatni talab qiladi. Vaqt ularga juda qimmat, va ular kelajakda muvaffaqiyatli bo'lish uchun o'z vazifalarini bajarishga qat'iy turib olishadi; ular ideal vazifalarga ko'proq e'tibor berishadi va vazifani bajarish uchun kerakli vaqtni hisobga olish uchun ko'proq sezgirlikka ega emaslar, shuning uchun ular o'z ishlarini bajarish uchun gumon qilingan vaqtni ko'proq sarflashi mumkin.[1] Perfeksionizmni izlovchilar o'zlariga berilgan vazifani mukammal va noyob tarzda bajarishni xohlashadi, bu ularni xatolar qilishdan, boshqalarning kutishlariga javob bera olmaslikdan, yomon emaslikdan, tanqid qilishdan va uni yetarli darajada bajarish imkoniyatiga ega bo'lmaslikdan qo'rqishga olib keladi. Natijada, ular vazifani tugash muddati yaqinlashganda boshlashni iloji boricha kechiktiradilar. Ushbu kechiktirish o'z-o'zini hurmat qilish va o'z qadriyatini saqlash uchun urinishdir. Shunday qilib, mukammallikni izlovchilar mukammallikni talab qilgan sari kechiktirishni bir tarzda yoki boshqa tarzda amalga oshiradilar, chunki ular doimo narsalarni yaxshilash uchun boshqa bir yo'l bor deb ishonadilar va bundan ham ko'proq narsani olishni xohlaydilar. Perfeksionizm allaqachon kechiktirishning keng tarqalgan aloqasi va ehtimoliy oldingi sababi sifatida aniqlangan [3]. Shunday qilib, perfeksionizm va kechiktirish o'rtasidagi bog'lanishni o'rganish va ikkala tushuncha o'rtasidagi ehtimoliy bog'lanishni kashf etishga qaratilgan

ko'plab tadqiqotlar o'tkazildi, chunki ularning o'xshash xususiyatlari ko'plab umumiydir. Masalan, kechiktiruvchilar va perfeksionistlar har ikkisi ham xatolar qilishdan qo'rqishadi. Burka va Yuen ta'kidlashicha, kechiktiruvchilar o'zlariga rejalashtirilgan vazifalarni bajarish uchun ortiqcha talablar qo'yadilar. Ular kechiktiruvchilar mukammallikka oid kognitiv xususiyatlarning ko'pligini namoyish etadilar, jumladan, doimiy muvaffaqiyatning ahamiyatini ta'kidlash tendentsiyasi. Flett, Blankstein, Hewitt va Koledin kechiktirish xatti-harakatlarining asosi sifatida haddan tashqari yuqori maqsadlar va standartlarni o'rnatishni ta'kidladilar [4]. Boshqacha qilib aytganda, kechiktiruvchilar kerakli vazifalar va topshiriqlarni kechiktiradilar, chunki idealizatsiya maqsadida, mukammallikni amalga oshirish istagi ularni vaqt o'tishi bilan ko'proq va ko'proq kechiktiradi va muddatlar yaqinlashadi. Jadidi, Mohammakhani va Tajrishi tomonidan o'tkazilgan boshqa bir tadqiqot, mukammallik va akademik kechiktirish o'rtasidagi bog'lanishni aniqladi va mukammallik va kechiktirish o'rtasida ijobiy va sezilarli bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. [6] Perfeksionizm va kechiktirish o'rtasidagi sabab va oqibat munosabatini ko'rib chiqishda, ko'plab shaxslar kechiktirishni mukammallikni izlashganligi sababli namoyon etadi. Ferrari ham shunday dedi: kechiktiruvchilar ko'pincha boshqalar tomonidan qanday baholanadiganligi haqidagi mukammallikni o'zlarida namoyon etadilar. Shuning uchun ular kerakli vazifalarni yakunlay olmaydilar, chunki ular o'zlariga qo'yilgan standartlarga haddan tashqari e'tibor beradilar va boshqalar qanday baholashlarini o'ylab ko'radilar. Bundan tashqari, kechiktiruvchi talabalarning deyarli 7% i mukammallikni kechiktirishga ta'sir qiluvchi omil sifatida ko'radilar [2]. Bundan tashqari, Solomon va Rothblum tadqiqoti, mukammallik boshqa sabablarga qo'shimcha ravishda, kechiktirishning asosiy omillari ekanligini ko'rsatdi. Mukammallik va kechiktirish o'rtasidagi bog'lanishni qo'llab-quvvatlab, Smith, Sherry, Saklofske va Mushqaush tomonidan o'tkazilgan tadqiqotda mukammallik omili kechiktirishga olib keladi, chunki ular mukammallik va kechiktirish o'rtasida ijobiy munosabatni aniqladilar [8].

Boshqa bir qancha tadqiqotlar mukammallikning shaxslarning hayotiga turli salbiy, zararli va jiddiy natijalar va oqibatlar keltirishi haqida xabar bergan, bu so'nggi vaqtlarda ruhiy salomatlikka salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ta'lim sohalarida, yuqori standartlar ko'pincha kutishlari bo'lsa, mukammallikni tushunish muhimdir, chunki bu talabalarning motivatsiyasiga, kognitsiyasiga va ish faoliyatiga ta'sir qilishi mumkin. Ushbu ta'sirlar ularni kechiktirishga majbur qiladi. Bundan tashqari, mukammallik, tashvish kabi, yomon maktab natijalarining orqaga tortuvchi omili bo'lishi mumkin [5]. Mukammallik

tendensiyalari past va yomon akademik natijalar bilan bog'liqdir. Demak, mukammallik talabalarning ta'lim va ruhiy holatiga ta'sir qiladigan, uni ruhiy va akademik oqibatlar, masalan, depressiya, tashvish va past baholar bilan ta'sir qiladigan bir holatga olib keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Boffeli T. J. (2007). College Students' Personal Epistemological Beliefs as Factors in Academic Procrastination.
2. Ferrari J. R. (1992). Procrastination and perfect behavior: An exploratory factor analysis of self-presentational, self-awareness, and self-handicapping components. *Journal of Research in Personality*, 26, 75-84.
3. Flett G., Hewitt, P., Davis, R., & Sherry, S. (2004). Description and counseling of the perfectionistic procrastinator. In H. Schouwenberg (Ed.), *Proceedings of the International Congress of Psychology*.
4. Flett G. L., Blankstein, K. R., & Hewitt, P. L. (2009). Perfectionism, performance, and state positive affect and negative affect after a classroom test. *Canadian Journal of School Psychology*, 24, 4-18.
5. Gregersen T., & Horwitz, E. K. (2002). Language learning and perfectionism: Anxious and nonanxious language learners' reactions to their own oral performance. *The Modern Language Journal*, 86(4), 562-570.
6. Jadidi F., Mohammadkhani, S., & Tajrishi, K. Z. (2011). Perfectionism and academic procrastination. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 30, 534-537.
7. Shafran R., & Mansell, W. (2001). Perfectionism and psychopathology: A review of research and treatment. *Clinical Psychology Review*, 21(6), 879-906.
8. Smith M. M., Sherry, S. B., Saklofske, D. H., & Mushqaush, A. R. (2017). Clarifying the perfectionism-procrastination relationship using a 7-day, 14-occasion daily diary study. *Personality and Individual Differences*, 112, 118-123.

IT STARTUP LOYIHALARI BOBINI O'QITISH METODIKASI

Sultanova A.M.

CHDPU "Boshlang'ich ta'limda matematika va tabiiy fanlar"
kafedrası o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: IT Startap, IT Startap loyihasi, inson hayotidagi o'rni, imkoniyatlar, foydalanish, umumta'lim maktabi, informatika, axborot texnologiyalari, o'qituvchi, o'quvchi, dars ishlanma, kreativ fikrlash, tadbirkorlik, loyihaviy faoliyat, innovatsiya, pedagogik yondashuv.

Ключевые слова: IT-старт, проект IT-старт, рол в жизни человека, возможности, фойдаланиш, общеобразовательная школа, информатика, информатсионные технологии, о'кувчи, ученик, учебная разработка, креативное ишлаб чиқариш, ишлаб чиқариш лойиҳаси, инновация, педагогический подход.

Key words: IT startup, IT startup loyihasi, inson hayotidagi o'rni, imkoniyatlar, foydalanish, umumta'lim maktabi, informatika, axborot texnologiyalari, o'qituvchi, talaba, dars rejasi, ijodiy fikrlash, tadbirkorlik, loyihaga asoslangan faoliyat, innovatsiya, pedagogik yondashuv.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada IT Startap loyhasining inson hayotidagi o'rni, IT Startap loyhasining imkoniyatlari, ulardan foydalanish haqida ma'lumot berilgan. Umumta'lim o'rta maktab informatika va AT o'qituvchilari uchun IT Startap loyhasini o'quvchilarga tushuntirishda bir soatlik dars ishlanma kiritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В этой статье дана информация о роли проекта IT Startup в жизни человека, возможностях проекта IT Startup, их использовании. Был представлен план урока, чтобы объяснить проект IT Startup учителям информатики средней школы и учителям информационных технологий.

SUMMARY:

This article provides information about the role of the IT Startup project in human life, the possibilities of the IT Startup project, and their use. A lesson plan was presented to explain the IT Startup project to high school computer science teachers and information technology teachers.

Bugungi zamonaviy dunyo taraqqiyotida startaplarning ham salmog'i baland. Chunki aynan ular dunyoni o'zgartirib, unga yangi qiyofa berib bormoqda. Bu jarayonni yurtimiz yoshlari ongiga singdirish, ular bilan ayni shu mavzuda muloqotlar olib borish, albatta, muhim. Oramizdan ko'pchilik "Startup nima?" degan savolga o'zida javob topa olsa kerak. "Startup" yoki "startup kompaniya" tushunchasi (inglizcha, "statr-up") — bu, yangi ishga tushirilgan, rivojlanishning dastlabki bosqichlarida yurgan hamda bozorga asta-sekinlik bilan kirib borayotgan biznesni anglatadi.

Coursera platformasi onlayn o'qish kursi hisoblanib, birinchilardan bo'lmasa-da, o'qitish strategiyasining to'g'ri tanlanganligi hamda tijoratga yo'naltirilganligi bilan bugungi kunda onlayn ta'limda yetakchiga aylandi. 190 dan ziyod ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilari mana shu platforma resurslari bilan ishlaydi.

Quyida "Informatika va AT" fani oqituvchilari ish tajribalarida foydalanishi uchun bir soatlik dars ishlanmasi keltirilgan.

Mavzu: IT startup bo'yicha Internet masofaviy ommaviy ochiq onlayn kurs (MOOC).

Maqsad: O'quvchilarga kompyuterlarning dasturiy ta'minoti haqida ma'lumot berish.

Darsning usuli: Noan'anaviy

Dars jihozi: Kompyuter (noutbook), Video proektor.

Axborot manbai: Darslik, O'qituvchi qullanmasi.

Asosiy tushunchalar: startup, IT startup, onlayn kurs, Internet, masofaviy o'qitish, ommaviy ochiq onlayn kurs (MOOC).

Darsni borishi:

- a) Salomlashish ijodiy muxit yaratish
- b) Davomatni aniqlash, doskaga sana va mavzuni qayd qilish.
- c) O'tilgan mavzuni takrolash, savol-javob orqali.

Mavzuni yoritish. Hozirgi tez rivojlanib yotgan davirda oquvchi yoshlarga IT startup bo'yicha Internet masofaviy ommaviy ochiq onlayn kurs (MOOC) ni tashkil qilish va shu o'qishlar orqali bilim olishni o'rgatish uchun bepul onlayn ta'lim MOOC tarkibidagi "ochiq" atamasi bepul yoki shartli bepul o'qishni o'rgatish. Inson borki, bir umr bilim olishga, olgan bilimlarini rivojlantirishga va ular tufayli egallagan hayotiy tajribalarini boyitishga harakat qiladi. Bu borada MOOC zamonaviy pedagogik tushuncha va texnologiyalar asosida yaratilgan, ommaga mo'ljallangan, bepul (qo'shimcha ravishda pullik funktsiya va imkoniyatlari ham mavjud) tizim bo'lib, internet orqali faoliyat yuritadi.

- kurslarda o'qish va sertifikat olish – bepul;
- kurslarda o'qish – bepul, sertifikat olish – pullik;
- kurslarda o'qish va sertifikat olish – pullik.

Zamonaviy mutaxassisliklar. Hozirgi texnika asrida mehnat bozori jadal sur'atlar bilan rivojlanmoqda. Ma'lumki, asrlar davomida shakllangan va davr sinovidan o'tgan mutaxassisliklarga ega bo'lish uchun yillar davomida oliy ta'lim muassasalarida tahsil olish talab qilinardi. Onlayn rejimda tashkil etilgan kurslar esa mehnat bozorida kechayotgan o'zgarishlarni yashin tezligida ilg'ab olmoqda va aynan bugungi kun talabiga javob beruvchi mutaxassisni tayyorlash uchun o'z o'quv dasturlarini taqdim etmoqda.

Dunyoning eng yaxshi o'qituvchilari. Onlayn ta'lim dunyoning eng nufuzli universitetlarining yuqori malakali va tajribali o'qituvchilari tomonidan olib boriladi. Masofaviy kursning har bir o'quvchisi kurs o'qituvchisi bilan shaxsan onlayn suhbatlashish imkoniyatiga ega.

Materiallarni tizimli taqdim etish. Zamonaviy texnika vositalari yordamida materiallar optimallashtiriladi hamda oson va qulay shaklda taqdim etiladi. Qisqa videolar uzun ma'ruzalarga nisbatan o'quvchilar tomonidan yaxshi o'zlashtirilganligi sababli, barcha mavzular kichik videolardan tashkil topgan. Matnli ma'ruzalar esa o'zlashtirish oson bo'lgan qisqa bo'laklarga bo'linadi. Eng muhimi, metodik adabiyotlar sotib olish uchun mablag' sarflanmaydi.

Onlayn ta'limning aralash shakli. Masofadan o'qitish jarayoni xilma-xil materiallardan foydalanishni ham o'z ichiga oladi. MOOC masofaviy o'qitish kurslari faqatgina videolar bilan cheklanib qolmaydi, balki ulardan turli manbalarga yo'naltiruvchi qo'shimcha murojaatlar: matnli hujjatlar, audiofayllar, ijtimoiy tarmoqlar va forumlardagi muhokamalar ham joy olgan. Bunday tizim materialni o'zlashtirish darajasini oshiribgina qolmay, balki o'quvchilarning ma'lumot oqimini boshqarish va zarur bilimlarni mustaqil ravishda olish qobiliyatini ham rivojlantiradi.

Erkin dars jadvali. Har bir kurs vaqt bilan cheklangan bo'lib, o'quvchi o'ziga qulay dars jadvalini tuzib olishi mumkin. Videodarslarni keyinroq ko'rish yoki tushunish qiyin bo'lgan darslarni qayta ko'rib chiqish mumkin. Uy vazifasi ham ixtiyoriy vaqt oralig'ida va ixtiyoriy sur'atda bajarilishi mumkin.

Interfaollik. Juda ko'p onlayn kurslarda o'quvchilar bilan teskari aloqa o'rnatishning imkoni bo'lmaydi. Ulardan farqli ravishda, MOOC platformalari kurs o'qituvchisi hamda boshqa o'quvchilar bilan aloqa qilish uchun ko'plab aloqa kanallarini taqdim etadi.

Foydali aloqalar. O'quvchilar o'z kurslarida hamkorlikni yo'lga qo'yish imkoniyatiga ham ega. Ular bilimlarini o'rtoqlashibgina qolmay, bir-birlarini tekshiruvchi sifatida ham ishtirok etishlari mumkin. Odatda, masofaviy ta'lim kursining har bir o'quvchisi bir necha kursdoshlari ishlarini tekshirishi lozim. O'z navbatida, uning ishi ham bir necha kursdoshi tomonidan sinovdan o'tkaziladi. Shu tariqa, kursga qiziquvchilar va belgilangan yo'nalish bo'yicha o'z malakasini oshirishni xohlovchilar orasidan guruh shakllantiriladi. Har bir ishtirokchi tanlagan kursi bo'yicha o'z bilimlarini kengaytirish, foydali va qiziqarli aloqalar o'rnatish kabi imkoniyatlarga ega bo'ladi.

Tezkor teskari aloqa va baholash. Har bir o'quvchi topshiriqlarni bajarib bo'lgach, olgan bilimlari qanday baholanganligini deyarli biladi. Shu bilan birga, har bir onlayn ta'lim oluvchiga imtihonni qayta topshirish yoki testni qayta yechish imkoniyati beriladi. Masalan, Coursera (<https://www.coursera.org/>)

— MOOC platformalarining yuzi hisoblanadi. Platforma 2012-yilda Stenford universitetining kompyuter fanlari professor-o'qituvchilari tomonidan tashkil etilgan. Coursera platformasi birinchilardan bo'lmasa-da, o'qitish strategiyasining to'g'ri tanlanganligi hamda tijoratga yo'naltirilganligi bilan bugungi kunda onlayn ta'limda yetakchiga aylandi. 190 dan ziyod ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilari mana shu platforma resurslari bilan ishlaydi.

Kurslar: fizika, muhandislik, tibbiyot, gumanitar fanlar, matematika, biznes, informatika va boshqalar. Interfeys tili: ingliz.

Kurs tili: ingliz (asosiy) va boshqa tillar, deyarli barcha kurslarda subtitrlar mavjud.

Bundan tashqari, Khan Academy (<https://khanacademy.org/>) — platformasi va boshqa shunday o'qish kurslari mavjud. Kurs ohirida sertifikatlar beriladi.

O'tilgan mavzuni mustaxkamlash:

SWOT-analiz

Kuchli tomoni Coursera platformasi onlayn kurs o'qish, bilim va sertifikat olish. talabalarni keyingi qo'llab-quvvatlash, muvaffaqiyatli yakunlash va sohada zamonaviy texnologiyalardan foydalanish	Kuchsis tomoni Kurs haqida ma'lumot ololmaslik va muloqot qilaolmaslik. O'qituvchilar bilan muloqotning yoqligi.
Imkoniyatlari: O'quvchilarga bilim olish imkoniyati beriladi. Cursera kursining bitiruvchilari olgan bilimlari o'rqli muvaffaqiyatli ish va mablag' bilan o'zini ta'minlanishi mumkin. O'z ishini loyhasini amalga oshirish imkoni bo'ladi. Yoshlar o'zlarining studiyalarini yaratishlari va farovonligini oshirishi mumkin bo'lgan kompaniyalar mintaqani va umuman mamlakatni rivojlantirishi ham mumkin.	Xafl to'moni: Bu IT startab yangi soha bolganligi uchun internetda o'zbek tilidagi ma'lumot kamligi. Shu mavzuning informatika darsligida ma'lumot yoqligi. Ozbekistonda bu mavzu boyicha tushunchasining kamligi.

Uyga vazifa: o'tilgan mavzu bo'yicha ma'lumot o'rganish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajagimizni mard va oliyanob xalqimiz bilan birga quramiz. – T., O'zbekiston. 2016.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-sentyabrdagi “Xalq ta'limini boshqarish tizimini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida”gi 5538-son Farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-sentyabrdagi “Xalq ta'limi tizimiga boshqaruvning yangi tamoyillarini joriy yetish chora-tadbirlari to'g'risida”gi PQ-3931-son Qarori.
4. A.A. Abduqodirov, A.X. Pardaev. Masofali o'qitish nazariyasi va amaliyoti. –T. Fan, 2009
5. Begimqulov U.Sh., Djuraev R.X., Isyanov R.G., Sharipov Sh.S., Adashboev Sh.M., Soy M.N. Pedagogik ta'limni axborotlashtirish: nazariya va amaliyot, Toshkent: – 2011.5. Axmedov A, Taylaqov N. “Informatika”.T.: O'zbekiston 2008 yil.

YOSH TALABALARNI EKOLOGIYA TA'LIMI MAZMUNI VA TEKNOLOGIYASINI YANGILASH ASOSIY TENDENSIYALARI

Xusnetdinov U.I.

Qoraqalpoq davlat universiteti

Pedagogika va psixologiya kafedrasi o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: Orol, dengiz, degradatsiya, shaxs, jamiyat ekologiya, madaniyat, shakllantirish, muammo, falsafiy, pedagogik, talaba yoshlar, mazmuni, texnologiya, tendensiya.

Ключевые слова: остров, море, деградация, личность, общество экология, культура, формирование, проблема, философия, педагогика, студенческая молодежь, содержание, технология, тенденция.

Key words: island, sea, degradation, personality, society, ecology, culture, formation, problem, philosophy, pedagogy, student youth, content, technology, trend.

РЕЗИОМЕ:

Maqolada Orol dengizi va Orolbo'yi degradatsiyasi sharoitida shaxs va jamiyat ekologik madaniyatini shakllantirish muammosining falsafiy-pedagogik asoslanishi, talaba yoshlarni ekologik tayyorlash mazmuni va texnologiyalarni yangilashning asosiy tendensiyalari yoritilgan.

РЕЗИОМЕ:

В статье освещены философско-педагогическое обоснование проблемы формирования экологической культуры личности и общества в условиях деградации Аральского моря и Приаралья, содержание экологической подготовки студенческой молодежи и основные тенденции обновления технологий.

SUMMARY:

The article highlights the philosophical and pedagogical rationale for the problem of forming an ecological culture of individuals and society in the conditions of degradation of the Aral Sea and the Aral Sea region, the content of environmental education for students and the main trends in technology renewal.

Kirish. Bugungi kunda ekologik muammolarning dolzarbligi yosh avlodni atrof-muhitga ongli munosabatda bo'lishga o'rgatish zaruratini yanada oshirmoqda. Ekologik ta'lim mazmuni va texnologiyalarini yangilash nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lib, bu jarayon barqaror rivojlanish tamoyillariga asoslanishi lozim. Ayniqsa, yosh talabalarni ekologik kompetensiyasini oshirish ularning kelgusida ekologik madaniyatli mutaxassis sifatida shakllanishini ta'minlaydi.

Ekologiya ta'limining mazmunini zamonaviy talablarga moslashtirishda interfaol metodlar, innovatsion pedagogik texnologiyalar va STEAM yondashuvlaridan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Ta'lim jarayonida ekologik masalalarning ilmiy, texnikaviy va ijtimoiy jihatlarini uyg'unlashtirish talabalarning ekologik tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu esa, o'z navbatida, ularning ekologik muammolarni hal qilishga yo'naltirilgan ijodiy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqot yosh talabalarni ekologiya ta'limi mazmuni va texnologiyalarini yangilash asosida ekologik ong va mas'uliyatni shakllantirish jarayonining nazariy asoslarini ochib berishga qaratilgan. Ekologik ta'limning asosiy tengsiyalari ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishda fundamental rol o'ynaydi. Shu bois, ekologik ta'limning zamonaviy texnologiyalar asosida tashkil etilishi, ularning didaktik imkoniyatlari va pedagogik yondashuvlari tahlil qilinadi.

Tadqiqotda yosh talabalar uchun ekologik ta'limni takomillashtirish masalasi keng qamrovda yoritilib, ekologik ong, ekologik kompetensiya va ekologik madaniyatning uzviy bog'liqligi ochib beriladi. Bu jarayonda ekologik ta'limning ilmiy-nazariy asoslari, innovatsion metodlari va amaliy mexanizmlarining roli alohida e'tiborga olinadi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, yosh talabalarni ekologiya ta'limi mazmuni va texnologiyasini yangilash, ularning ekologik ongini rivojlantirish hamda barqaror rivojlanish tamoyillariga asoslangan ta'lim jarayonini shakllantirishga xizmat qiladi. Ekologik ta'lim mazmunini yangilash orqali talabalarning ekologik kompetensiyasi oshib, ularda ekologik muammolarga nisbatan mas'uliyat hissi shakllanadi.

Olib borilgan tahlillar asosida ekologik ta'limni takomillashtirishning quyidagi asosiy yo'nalishlari aniqlandi:

Integrativ yondashuvni qo'llash – ekologiya fanini boshqa fanlar bilan bog'lash orqali talabalar bilim doirasini kengaytirish;

Innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish – interfaol va STEAM yondashuvlarini qo'llash orqali ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish;

Amaliy mashg'ulotlar ulushini oshirish – ekologik laboratoriyalar, ekologik loyihalar va dala tadqiqotlari orqali nazariy bilimlarni mustahkamlash;

Axborot texnologiyalaridan foydalanish – raqamli resurslar, virtual laboratoriyalar va ekologik simulyatsiyalar orqali ekologik ta'lim sifatini oshirish.

Shuningdek, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, yosh talabalarni ekologik ongli shaxs sifatida shakllantirishda ularning ekologik madaniyatini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonda ekologik ta'limni samarali tashkil etishning asosiy tengsiyalari aniqlanib, innovatsion yondashuvlarning ta'lim jarayoniga integratsiyasi ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qilishi isbotlandi.

Xulosa qilib aytganda, ekologiya ta'limining zamonaviy texnologiyalar asosida yangilanishi yosh talabalar ongida ekologik mas'uliyatni shakllantirish, ekologik muammolarga kompleks yondashish va barqaror rivojlanish tamoyillarini amaliyotda qo'llashga zamin yaratadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ekologik ta'limning mazmuni va texnologiyasini yangilash bo'yicha ilmiy-nazariy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bu jarayon kompleks va integrativ yondashuvni talab etadi. Tadqiqot doirasida xalqaro va mahalliy manbalar tahlil qilinib, ekologik ta'limni rivojlantirishda foydalanilayotgan metodlar, pedagogik texnologiyalar va innovatsion yondashuvlar o'rganildi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ekologik ta'lim bo'yicha zamonaviy yondashuvlar quyidagi asosiy jihatlarga asoslanadi:

Barqaror rivojlanish konsepsiyasi – UNESCO va boshqa xalqaro tashkilotlar ekologik ta'limni insoniyatning ekologik xavfsizligini ta'minlovchi asosiy vositalardan biri sifatida belgilaydi.

Integrativ pedagogik texnologiyalar – ekologik ta'limning turli fanlar bilan uyg'unlashtirilishi, masalan, STEM va STEAM yondashuvlari orqali ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish.

Ekologik madaniyat va kompetensiya shakllantirish – psixologik-pedagogik tadqiqotlar ekologik ong va ekologik kompetensiyani shakllantirishning yoshga mos yondashuvlarini ilgari suradi.

Innovatsion ta'lim texnologiyalari – axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish, ekologik simulyatsiyalar, virtual laboratoriyalar va ekologik dasturlarni o'quv jarayoniga integratsiya qilish bo'yicha tadqiqotlar.

Tadqiqotda metodologik asos sifatida ekologik ta'limning didaktik imkoniyatlari, ekologik kompetensiyani shakllantirish nazariyalari va amaliy yondashuvlar asos qilib olindi. Quyidagi metodologik asoslardan foydalanildi:

Tizimli yondashuv – ekologik ta'lim jarayonini o'zaro bog'liq elementlardan iborat tizim sifatida ko'rib chiqish.

Kompetensiyaviy yondashuv – talabalarning ekologik masalalarni hal qilishga qaratilgan amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish.

Innovatsion pedagogik texnologiyalarni integratsiyalash – ekologik ta’limda raqamli texnologiyalar, interfaol metodlar va loyiha asosida o’qitish texnologiyalaridan foydalanish.

Ushbu tadqiqot ekologik ta’limning zamonaviy talablarga mos ravishda shakllanishi, ekologik ong va mas’uliyatni rivojlantirish jarayonlarini chuqur o’rganishga asoslangan bo’lib, natijalar yosh talabalarni ekologik madaniyatli shaxs sifatida tarbiyalashga qaratilgan samarali metod va yondashuvlarni taklif etishga xizmat qiladi.

Muhokama. Ekologiya ta’limining mazmuni va texnologiyalarini yangilash yosh talabalarni ekologik ongli va mas’uliyatli fuqarolar sifatida tarbiyalash jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalari shuni ko’rsatadiki, ekologik ta’limning samaradorligini oshirish uchun innovatsion pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlarni keng joriy etish talab etiladi. Shu bilan birga, ekologik bilimlarni yosh talabalar uchun qiziqarli va amaliyotga yaqin shaklda taqdim etish dolzarb vazifa sifatida maydonga chiqadi.

Muhokama jarayonida ekologik ta’limning asosiy tengsiyalari ikki asosiy yo’nalishda baholandi: ta’lim mazmunini yangilash va ta’lim texnologiyalarini takomillashtirish. Mazmun jihatidan, ekologiya fani zamonaviy ilmiy yondashuvlar, barqaror rivojlanish konsepsiyalari hamda mahalliy ekologik muammolarni o’z ichiga olishi zarur. Ekologik kompetensiyani shakllantirishda ekologik muammolarni tahlil qilish, ekologik loyihalar yaratish va ekologik muhitni yaxshilashga qaratilgan amaliy faoliyat muhim omil hisoblanadi.

Texnologik jihatdan, ekologik ta’lim jarayonida STEAM yondashuvi, raqamli ta’lim resurslari, virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar kabi zamonaviy texnologiyalardan foydalanish muhimligi aniqlandi. Talabalarni ekologik ta’limga jalb etish uchun interfaol metodlar, masalan, loyiha asosida o’qitish, ekologik muammolar bo’yicha muhokamalar va eksperimental tadqiqotlar samarali ekanligi kuzatildi.

Shuningdek, muhokama natijalari shuni ko’rsatdiki, ekologik ta’limning samaradorligini oshirish uchun integratsiyalashgan yondashuv muhim ahamiyatga ega. Ekologiya bo’yicha nazariy bilimlar boshqa fanlar, xususan, texnika, kimyo, geografiya va hatto ijtimoiy fanlar bilan uyg’unlashtirilganda, talabalar ekologik jarayonlarni yaxlit tizim sifatida tushunish imkoniyatiga ega bo’ladilar.

Umuman olganda, ekologik ta’limni yangilashning asosiy yo’nalishlari sifatida innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo’llash, amaliy mashg’ulotlarni kengaytirish va ekologik kompetensiyani rivojlantirishga xizmat qiluvchi metodlarni integratsiyalash muhim hisoblanadi. Mazkur muhokama natijalari

ekologik ta'limni rivojlantirish yo'nalishlarida amaliy tavsiyalar ishlab chiqish uchun zamin yaratadi.

Xulosa. Yosh talabalarni ekologik ta'limga jalb etish va uning mazmunini yangilash zamonaviy pedagogikaning dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ekologik ta'limni modernizatsiya qilishda integratsiyalashgan yondashuv, innovatsion pedagogik texnologiyalar va amaliy faoliyat muhim o'rin tutadi.

Ekologik ta'lim mazmunining yangilanishi barqaror rivojlanish tamoyillariga asoslanib, ekologik kompetensiyani shakllantirishga yo'naltirilishi zarur. Talabalar ekologik muammolarni tahlil qilish, ekologik loyihalar ishlab chiqish va ekologik madaniyatni shakllantirish orqali o'z bilimlarini amaliyotga tadbqiq etish imkoniyatiga ega bo'lishlari kerak.

Shuningdek, STEAM yondashuvi, raqamli resurslar, interfaol metodlar va ekologik muhitni yaxshilashga qaratilgan loyihaviy faoliyat ekologik ta'lim samaradorligini oshirishda muhim omillar sifatida namoyon bo'ldi. Umuman olganda, ekologik ta'lim texnologiyalarining yangilanishi ekologik ong va mas'uliyatni shakllantirishga xizmat qiladi hamda yosh avlodni barqaror kelajak sari yo'naltirishning muhim omili bo'lib hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2009. – 36 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “2030 yilgacha bo'lgan davrda O'zbekiston Respublikasining atrof-muhitni muhofaza qilish kontsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida”gi PF-5863-son farmoni Toshkent, 2019 yil 30 oktyabrg'.
3. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutqi. – Toshkent : O'zbekiston, 2016. - 56 b.
4. Avezov Sh. Ekologik ma'rifiy texnologiyalar va ularning mohiyati / “Pedagogik va axborot texnologiya: yutuqlar va istiqbollari”, Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. -Toshkent: T.N.Qori-Niyoziy nomidagi O'zPFITI -2002. -B. 20-22.
5. Avezov Sh. Ekologik pedagogikaning mazmuni va mohiyati // “Xalq ta'limi”. –Toshkent. -1998. - 1- son. -B.– 68–70.

UMUMIY O'RTA TA'LIM DASTURI VA UNING KIMYO TA'LIMI SAMARADORLIGINI OSHIRISHDAGI AHAMIYATI

Xasanova S.G'.

*Ta'limni rivojlantirish respublika
ilmiy-metodik markazi bo'lim boshlig'i*

Tayanch so'zlar: ta'lim tizimi, islohatlar, umumiy o'rta ta'lim dasturi, kimyo ta'lim dasturi, tayanch o'rta ta'lim bosqichi, Ilmiy ko'nikma va tushunchalar, yangi g'oyalar, texnik va kognitiv qobiliyatlar, hamkorlikda ishlash.

Ключевые слова: система образования, реформы, программа общего среднего образования, программа преподавания химии, уровень базового среднего образования, научные навыки и понятия, новые идеи, технические и когнитивные способности, сотрудничество.

Key words: education system, reforms, general secondary education curriculum, chemistry education curriculum, basic secondary education level, scientific skills and concepts, new ideas, technical and cognitive abilities, collaboration.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada mamlakatimizda ta'lim tizimini takomillashtirish bo'yicha olib borilayotgan keng ko'lamli islohatlar, xususan, umumiy o'rta ta'lim dasturi, uning maqsadi, o'ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, kimyo ta'lim dasturining umuminsoniy va milliy qadriyatlar negizida tayanch o'rta ta'lim bosqichidagi maqsadi, undan kutilayotgan natijalar hamda ushbu ta'lim dasturining o'quvchilarda rivojlantiriladigan individual xususiyatlari va XXI asr ko'nikmalari xususida fikr-mulohazalar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье освещены широкомасштабные реформы, проводимые в системе образования нашей страны, в частности, программа общего среднего образования, ее цели и особенности. Также приведены размышления о цели учебной программы по химии на основе универсальных и национальных ценностей, ожидаемых результатах, а также о развиваемых в этой программе индивидуальных качествах учащихся и навыках XXI века.

SUMMARY:

This article discusses the large-scale reforms being carried out in our country's education system, particularly the general secondary education curriculum, its objectives, and specific features. It also presents reflections on the goal of the chemistry education program at the basic secondary education level, based on universal and national values, the expected outcomes, as well as the individual qualities to be developed in students through this curriculum and the skills of the 21st century.

Kirish. Mustaqil taraqqiyot yo'lidan borayotgan mamlakatimizning kelajagi uning ajralmas qismi va hayotiy zarurati bo'lgan ta'lim tizimining qay darajada rivojlanganligi bilan belgilanadi. Bugungi kunda zamon talablari asosida

keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilayotgan mamlakatimizning uzluksiz ta‘lim tizimini tubdan isloh qilish va takomillashtirish, uni jahonning ta‘lim tizimi rivojlangan davlatlari darajasiga yetkazish, shuningdek, ta‘lim jarayonlarini yangi sifat bosqichiga ko‘tarish, unga innovatsion ta‘lim texnologiyalarini joriy qilish davlat siyosati darajasiga ko‘tarildi. Jumladan, yangi tahrirdagi “Ta‘lim to‘g‘risida”gi Qonun [1] ning qabul qilinishi bilan uzluksiz ta‘lim tizimi orqali har tomonlama yetuk, jahonning eng rivojlangan mamlakatlari yoshlari bilan bellasha oladigan, kreativ fikrlay oladigan o‘quvchi-yoshlarni tarbiyalashga alohida e‘tibor qaratilayotganligining isbotidir.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 12-avgustdagi “Kimyo va biologiya ta‘lim yo‘nalishlarida uzluksiz ta‘lim sifatini va ilmfan natijadorligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4805-son [2] Qarorida respublikamizda kimyo va biologiya fanlarini o‘qitish sifatini oshirish, o‘quvchilarning amaliy ko‘nikmalarini shakllantirish maqsadida tabiiy fanlar o‘quv dasturlarida amaliy mashg‘ulotlarning ulushini ko‘paytirish choralari ko‘rish, ta‘lim oluvchilarning tabiiy fanlar bo‘yicha bilim darajasini rivojlantirish dolzarb vazifalar qatoriga kiritilgan.

Shuningdek, Prezidentimizning 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-sonli Farmonida [3] hamda mazkur sohaga tegishli boshqa me‘yoriy-huquqiy hujjatlarda ta‘lim tizimini takomillashtirish va shu orqali o‘quvchi-yoshlarning kreativ sifatlarini shakllantirishga qaratilgan ustuvor vazifalar belgilab berilgan [4].

Asosiy qism. Mazkur vazifalar ijrosini ta‘minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasining “Davlat ta‘lim standartlari va davlat ta‘lim talablarini ishlab chiqish hamda joriy etish tartibini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 157-son Qarori asosida tayanch o‘rta ta‘lim bosqichi uchun “Kimyo ta‘lim dasturi” ishlab chiqildi. Umumiy o‘rta ta‘lim dasturi har bir ta‘lim bosqichi uchun alohida tuzilgan bo‘lsa ham, u yaxlit va tizimli bo‘lib, bir-biri bilan uzluksiz va uzviy bog‘langan uchta ta‘lim bosqichini o‘z ichiga oladi. Umumiy o‘rta ta‘lim dasturi barcha o‘quvchilar uchun majburiy hisoblanadi. Har bir ta‘lim bosqichi dasturining o‘ziga xos maqsadlari belgilangan bo‘lib, ular dasturni ishlab chiqish jarayonida o‘quvchilarning ehtiyojlarini inobatga olgan holda bilim, ko‘nikma va ta‘lim mazmunini tanlash hamda amaliyotga joriy etishga xizmat qiladi.

Jumladan, Kimyo ta‘lim dasturining tayanch o‘rta ta‘lim bosqichidagi maqsadi o‘quvchilarda umuminsoniy va milliy qadriyatlar negizida:

- kimyoning asosiy tushunchalari va qonuniyatlarini o'rganish orqali mustahkam ilmiy dunyoqarash hamda tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish;
- muammolarni hal qilish, mantiqiy tahlil qilish va dalillarga asoslangan xulosalar chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirish;
- ilmiy tadqiqotlar olib borish, eksperimentlarni rejalashtirish, bajarish va natijalarni tahlil qilish bo'yicha mustaqil tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirish;
- ilmiy terminologiya, IUPAC qoidalari va xalqaro SI tizimidan foydalangan holda aniq va samarali ilmiy muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantirish;
- moddalar va kimyoviy jarayonlarning inson organizmi hamda atrof-muhitga ta'sirini baholash va ekologik barqarorlik tamoyillarini amaliyotga tatbiq etish ko'nikmalarini shakllantirish;
- fan, texnologiya, muhandislik va matematika (STEM) integratsiyasini kuchaytirish orqali zamonaviy kimyo yutuqlari va innovatsiyalaridan xabardor bo'lish hamda ularni real hayot muammolariga tatbiq qilish;
- mustaqil va ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish hamda ularni global miqyosda raqobatbardosh shaxs sifatida shakllantirishdan iborat.

Shuningdek, kimyo ta'lim dasturi o'quvchilarning yuqori ta'lim bosqichida kimyoni chuqurroq o'rganishlari uchun zarur bilim va ko'nikmalar poydevorini yaratishni ham nazarda tutadi.

Ushbu ta'lim dasturi o'quvchilarda quyidagi xususiyatlar rivojlanishiga qaratilgan:

Mas'uliyatli. Tadqiqotlarda individual va hamkorlikdagi faoliyati uchun javobgarlikni o'z zimmasiga oladi. Fanning amaliy qo'llanilishi jamiyat va atrof-muhitga ta'sir ko'rsatishini tushunadi hamda zamonaviy dunyodagi ahamiyatini qadrlaydi.

Kreativ. Ilmiy ko'nikma va tushunchalarini yangi, noma'lum va kelajakdagi qiyinchiliklarga moslashishda qo'llaydi. Ilmiy hodisalarni o'rganishda moslashuvchan va tanqidiy fikrlaydi.

Qat'iyatli. Ilmiy ma'lumotlar va g'oyalar bilan ishlashda ishonchli va mustahkam fikr yuritadi. O'z fikrlarini sinashga tayyor bo'lib, natijalarini aniq bayon etadi hamda xulosalarini asoslab bera oladi. Shuningdek, boshqalarning

fikrlarini hurmat bilan tinglaydi va muhokama qiladi.

Qiziquvchan. Ilmiy tushunchalarini chuqurlashtirishga intiladi va bilim olishga ishtiyoq bilan yondashadi. Yangi g'oyalarni o'rganishga ochiq va tadqiqot olib borishga qiziqadi. O'z bilimlarini shaxsiy, mahalliy, milliy va global darajada jamiyat va iqtisodiyot rivojiga yo'naltirib qo'llaydi.

Erkin fikrlovchi. Ilmiy tushunchalarini doimiy ravishda tanqidiy tahlil qiladi va yangi bilimlarni izlash hamda kashf etishga

intiladi. Ilmiy jarayon va natijalarga qiziqib, mustaqil o'rganish va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Muhokama va natijalar. Ushbu ta'lim dasturi asosida o'quvchilarda rivojlantiriladigan XXI asr ko'nikmalari va qadriyatlar quyidagi kimyo fanini o'qitish modelida aks ettirilgan. Unga ko'ra, kimyo ta'limi quyidagi umuminsoniy va milliy qadriyatlarga asoslanadi:

- Qadriyatlar – shaxsiy, milliy va umuminsoniy ahamiyatga ega ijtimoiy axloqiy, madaniy va ma'naviy hodisalar. Mustaqillik, tinchlik, adolat, ijtimoiy tenglik, ma'rifat, haqiqat, yaxshilik, go'zallik, moddiy va ma'naviy boyliklar, an'ana hamda urf-odatlar qadriyatlar hisoblanadi. Qadriyatlar o'quvchilarga o'z potentsiallarini rivojlantirish, hayot davomida ta'lim olishi uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishiga, boshqalar bilan o'zaro hurmatga asoslangan hamkorlik munosabatlariga o'rgatadi.

O'quvchilarda Vatanga muhabbat, o'z yurtidan faxrlanish tuyg'usi, millatlararo bag'rikenglik, shaxs va uning qadr-qimmatini hurmat qilish, boshqalarga do'stona munosabatda bo'lish kabi fazilatlar qadriyatlar asosida shakllantiriladi. Inson va uning faoliyati, turmush tarzi, e'tiqodi, hayot mazmuni, odobi bilan bog'liq qadriyatlar shaxsiy qadriyatlar hisoblanadi [5].

Muayyan bir elat, millat, xalqning hayoti, tarixi, turmush tarzi, tili, madaniyati, ma'naviyati, urf-odat va an'analari bilan bog'liq qadriyatlar milliy qadriyatlardir. Umuminsoniy qadriyatlar butun insoniyat rivoji davomida insonlar tomonidan yaratilgan va bebaho mulki sanalgan, moddiy va ma'naviy boyliklar, ekologik, madaniy, ilmiy, falsafiy, axloqiy, estetik, huquqiy, siyosiy, badiiy qarashlar yig'indisi sanaladi [6].

XXI asr ko'nikmalari. XXI asrda har qanday sohada, ya'ni fan, kasb, jamoatchilik va shaxsiy hayotdagi faoliyatda inson uchun zarur bo'lgan universal bilim, qobiliyat, ko'nikma va shaxsiy fazilatlaridir. Bugungi kunda kasbiy va shaxsiy muvaffaqiyatga erishish uchun moslashuvchanlik ko'nikmalari juda muhimdir. Moslashuvchanlik ko'nikmalari – bu muayyan bir kasb yoki mutaxassislik bilan bog'liq bo'lmagan universal kompetensiyalardir. Ular insonning shaxsiy fazilatlarini, masalan, muloqot qilish, nostandart fikrlash va nostandart qarorlar qabul qilish, jamoada hamkorlikda faoliyat yuritish, ijodiy fikrlash, mas'uliyatni o'z zimmasiga olish kabi ko'nikmalarini aks ettiradi.

- Kommunikativlik. Kommunikativlik – bu odamlar o'rtasida o'zaro ma'lumot, g'oya va bilimlar almashinuvini o'z ichiga olgan muhim kasbiy va hayotiy ko'nikma. Kommunikativlik muloqot qila olish, o'z fikrini boshqalarga yetkaza olish, suxbatdoshini tinglay olish, muzokaralar olib borish ko'nikmalaridir.
- Kreativ fikrlash. Kreativlik shaxsning o'ziga xos innovatsion g'oyalar yaratish, yangilik kiritish, ishga ijodkorlik bilan yondashish, yangi yo'llarni izlash, yangi usullarni qo'llash va muammoning yangicha yechimlari yuzasidan qaror qabul qilish kompetensiyasi. Kreativ insonlar standart fikrlash chegarasidan chiqa oladilar, hodisa va ob'ektlar o'rtasidagi kutilmagan bog'liqliklarni payqay oladilar, mavjud fikrlardan yangi kontent yarata oladilar.
- Hamkorlikda ishlash. Hamkorlikda ishlash (kolloboratsiya) – bu umumiy maqsadga erishish yo'lidagi hamkorlik. Kolloboratsiyaning maqsadi murakkab muammolarni hal etish va muvaffaqiyatli natijalarga erishish uchun bilim, tajriba va resurslarni birlashtirishdan iborat [7]. Hamkorlikda ishlash muammoga turli nuqtai nazardan qarash imkonini beradi, bu esa albatta yangi g'oyalar va innovatsion yechimlarga olib keladi. Hamkorlikda ishlashning muammolarga individual yondashuvdan afzalligi mehnatni samarali taqsimlash, ko'plab manbalardan olingan ma'lumotlardan foydalanish, yuqori darajadagi ijodkorlik va yechimlar sifatidan iborat.
- Raqamli savodxonlik. Raqamli savodxonlik bu raqamli qurilma, texnologiya va internetdan hayot uchun xavfsiz hamda samarali foydalanish, turli shakllardagi ma'lumotlarni qabul qilish, tahlil qilish, baholash, uzatish va raqamli muhitda raqamli etika qoidalariga rioya qilish ko'nikmalaridir. Raqamli savodxonlik axborot savodxonligi, kompyuter savodxonligi, media savodxonlik, muloqot savodxonligi, raqamli muhitda o'zaro munosabat etikasi va me'yorlariga amal

qilish kabi komponentlarni o'z ichiga oladi. Bundan tashqari, ushbu kompetensiya axborotni yaratish, baholash va tarqatish uchun axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishda texnik va kognitiv qobiliyatlar kombinatsiyasini nazarda tutadi.

- Tanqidiy fikrlash. Tanqidiy fikrlash – bu axborotni har tomonlama tahlil qilish va dalillarga asoslanib xulosalar chiqarish va baholash orqali tizimli fikrlash, shu jumladan o'zining shaxsiy fikrlariga tanqidiy nuqtai nazardan qarash [8]. Tanqidiy fikrlash uchun zarur bo'lgan asosiy ko'nikmalar quyidagilardan iborat: kuzatuvchanlik, skeptiklik, talqin qilish, tahlil qilish, xulosalar chiqarish, baholash. Tanqidiy fikrlash savol berish, ma'lumotlarni tahlil qilish, ijobiy yoki salbiy nuqtai nazarlarni hisobga olish orqali asosli xulosalar chiqarish va to'g'ri qaror qabul qilishga olib boruvchi jarayon.
- Muammolarni hal qilish. Muammoni hal qilish – muammoli vaziyatda belgilangan maqsadga erishishga qaratilgan harakatlar yoki aqliy faoliyatlarni bajarish [9].

Muammoni hal qilishda bir nechta variant paydo bo'ladi. Shu o'rinda qaror qabul qilish lozim. Muammoni hal qilishda quyidagilar muhim: – muammoni aniqlash (tahlil, diagnostika, tadqiqot, vazifa/vaziyat/natijalarni baholash) – muammoning yechimlarini izlash (ishlab chiqish) va yechim tanlash (maqsadlarni belgilash, vazifalarni aniqlash, modellash, bashorat qilish, gipotezalarni shakllantirish va sinovdan o'tkazish, xavflarni belgilash, rejalashtirish).

Xulosa. Respublikamizda amalga oshirilayotgan ta'lim islohatlaridan ko'zda tutilgan asosiy maqsad, har tomonlama chuqur bilim salohiyatga ega, dunyo yoshlari bilan raqobatlasha oladigan, nostandart vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qila oladigan barkamol avlodni tarbiyalashdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. - O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami, 2020 y., 23-sentabr, 13-16-modda.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 27-fevraldagi "Pedagogik ta'lim sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4623-son Qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli Farmoni.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 27-fevraldagi "Pedagogik ta'lim sohasini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4623-son Qarori.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ilmiy-metodik va tadqiqot ishlari sifatini oshirish orqali ta'lim tizimini kompleks rivojlantirishni jadallashtirish bo'yicha chora-tadbirlar to'g'risida" 2023-yil 20-apreldagi PQ-128-son Qarori.

6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 28-martdagi "Davlat ta'lim standartlari va davlat ta'lim talablarini ishlab chiqish hamda joriy etish tartibini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi VM-157-son Qarori.

7. Xasanova S.G'. Development of research skills of students in natural science teaching//International Conference on Interdisciplinary Studies and Scientific Research. - Berlin, Germany. 30 th January, 2024. – pp. 401-409.

8. Xasanova S.G. Umumta'lim maktablarida tabiiy fanlarni o'qitish mazmunini takomillashtirishning nazariy asoslari // Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy universiteti "O'zMU xabarlari" jurnali. –Toshkent, -2024. -№ 1/1-son. B. 189-192.

9. Usmonboeva M.H., Sayfurov D.M., To'raev A.B. Innovatsion ta'lim texnologiyalari. O'quv-metodik qo'llanma. – Toshkent: 2015. – 208 b.

10. Якиманская И.С. Технология личностно-ориентированного образования в современной школе. -Москва, 2010, 98 с.

11. Muslimov N., Sayfurov D., Usmonboeva M., To'raev A. Innovatsion ta'lim texnologiyalari. O'quv-metodik qo'llanma. Toshkent-2015 yil. 208-b.

SUN'IIY INTELLEKT VOSITALARIDA TALABALARNING KASBIY-PEDAGOGIK TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI

Abdujabborov M.V.

Andijon davlat universiteti tayanch doktoranti

Tayanch soʻzlar: sunʼiy intellekt, tafakkur, taʼlim, oʻqituvchi, talaba, ChatGPT, individual taʼlim, shaxsiylashtirilgan taʼlim.

Ключевые слова: искусственный интеллект, мышление, образование, учитель, ученик, ChatGPT, индивидуальное обучение, персонализированное образование.

Key words: artificial intelligence, thinking, education, teacher, student, ChatGPT, individual learning, personalized education.

РЕЗИЮМЕ

Maqolada sunʼiy intellekt vositalarining talabalarining kasbiy-pedagogik tafakkurini rivojlantirishdagi oʻrni va ahamiyati tahlil qilinadi. Kasbiy-pedagogik tafakkur oʻqituvchilarning kasbiy va pedagogik koʻnikmalarini, ijodiy va tanqidiy fikrlashni shakllantiradi. Taʼlim tizimida sunʼiy intellektning keng joriy etilishi pedagogik yondashuvlarni modernizatsiya qilish, boʻlajak pedagoglarning salohiyatini oshirishga yordam berishi taʼkidlanadi.

РЕЗИЮМЕ

В статье анализируется роль и значение средств искусственного интеллекта в развитии профессионально-педагогического мышления студентов. Профессионально-педагогическое мышление формирует профессиональное и педагогическое мастерство, творческое и критическое мышление педагогов. Подчеркивается, что широкое внедрение искусственного интеллекта в систему образования способствует модернизации педагогических подходов и повышению потенциала будущих педагогов.

SUMMARY:

The article analyzes the role and significance of artificial intelligence tools in the development of students' professional and pedagogical thinking. Professional and pedagogical thinking shapes teachers' professional and pedagogical skills, as well as their creative and critical thinking. It is emphasized that the widespread implementation of artificial intelligence in the education system will help modernize pedagogical approaches and enhance the potential of future educators."

Kirish. Hozirgi vaqtda sunʼiy intellekt texnologiyalari jamiyat hayotining turli jabhalariga kirib bordi, taʼlim tizimini modernizatsiya qilishda ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Yurtimizda ham sunʼiy intellektning keng joriy etilishida Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining "Sunʼiy intellekt texnologiyalarini

jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida" gi qarori va "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to'g'risida" gi farmoni imzolangan.

Kasbiy-pedagogik tafakkur - bu talabalarni zamonaviy pedagogik talablarga javob bera oladigan mutaxassis sifatida shakllanishi uchun zarur bo'lgan asosiy qobiliyatdir. Ushbu maqolada sun'iy intellekt vositalarining talabalarining kasbiy-pedagogik tafakkurini rivojlantirishdagi o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi.

Bo'lajak o'qituvchi kasbiy tayyorgarligining mazmuni asrlar davomida pedagogika nazariyasi va tarixi sohasidagi bilimlarni o'z ichiga oladi. Oliy ta'lim davlat ta'lim standartiga muvofiq, kasbiy-pedagogik tafakkurini rivojlantirish pedagogika universiteti talabasi egallashi kerak bo'lgan vazifalaridan biridir.

Kasbiy-pedagogik tafakkur - bu pedagogning shaxsiy, kasbiy va pedagogik tajribalari hamda zamonaviy ta'lim jarayonida yuzaga keladigan muammolarni hal qilishdagi mantiqiy va tizimli yondashuvi ifodasi.

Kasbiy-pedagogik tafakkur o'qituvchining quyidagi qobiliyatlari orqali shakllanadi:

- **Pedagogik maqsadlarni aniq qo'yish qobiliyati;**
- **Muammolarni tahlil qilish va yechim topish ko'nikmasi;**
- **O'quvchilarning shaxsiy ehtiyojlarini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini tashkil qilish salohiyati;**
- **Zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalangan holda ijodiy yondashuvni amalga oshirishi**

Kasbiy-pedagogik tafakkur nafaqat individual bilimlarning yig'indisi, balki ta'lim jarayonidagi muammolarni hal qilishga qaratilgan kompleks fikrlash faoliyati hamdir.

Kasbiy-pedagogik tafakkur rivojlanish bosqichlari:

1) Boshlang'ich bosqich:

Ushbu bosqichda talabalar o'z mutaxassisligi doirasida nazariy bilimlarni egallashni boshlaydilar. Ular asosan:

- Pedagogikaning asosiy tushunchalari va qoidalarini o'rganish;
- Oddiy muammolarni hal qilish kabi faoliyatlarni bajaradi.

2) Rivojlanish bosqichi:

Bu bosqichda talabalar turli metodlar va texnologiyalardan foydalangan holda, murakkab muammolarni hal qilishga tayyorlanadi. Ushbu davrda quyidagi elementlar shakllanadi:

- Analitik fikrlash va tanqidiy yondashuv;
- Turli o'quv jarayonlari bilan bog'liq vaziyatlarga moslashuvchanlik.

3) **Takomillashish bosqichi:**

Talaba allaqachon bilim, ko'nikma va malakalarini amaliyotga tatbiq etishda, ularni muayyan pedagogik vaziyatlarga moslashtirishga qodir bo'ladi. Shu bosqichda:

- Shaxsiy tajriba orqali yechimlarni ishlab chiqish;
- Innovatsion texnologiyalarni qo'llab yuqori darajali ijodkorlikni namoyish qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

4) **Professional mukammallik bosqichi:**

Ushbu bosqichda o'qituvchi murakkab pedagogik jarayonlarni o'zlashtirib, samarali faoliyatni amalga oshiradi.

- Didaktik qarashlarning mukammalligi va barqarorlik;
- O'z kasbiy mahoratini boshqalar bilan baham ko'rish;
- Zamonaviy yondashuvlar orqali tizimli natijalarni yaratishga erishiladi.

Zamonaviy pedagogik yondashuvlar va sun'iy intellekt texnologiyalari o'quvchilarning o'zaro hamkorligini kuchaytirish, ularning individual rivojlanishini qo'llab-quvvatlash va o'qitish jarayonini samarali tashkil etishga xizmat qiladi. Ushbu maqsadlarga erishish uchun quyidagi asosiy talablarga e'tibor qaratish lozim:

- Interaktivlik
- Shaxsiylashtirish
- Texnologiya integratsiyasi
- Kollobrativ o'qitish
- Kreativlik va kritik tafakkur
- Fikr almashish va o'zaro o'rganish

Talabalarning kasbiy-pedagogik tafakkurini rivojlantirishda sun'iy intellekt vositalari ko'plab imkoniyatlar yaratadi. Sun'iy intellekt vositalari talabalarni kasbiy-pedagogik faoliyatga tayyorlash, ularning mantiqiy, tanqidiy va ijodiy tafakkur ko'nikmalarini rivojlantirishda yuqori natijaga olib kelishi mumkin. Bu boradagi muhim vosita va yondashuvlar quyidagilarni tashkil etadi.

Individual va moslashtirilgan ta'limni ta'minlash:

- Har bir talabaga uning bilim darajasi va ehtiyojlariga mos resurslar va topshiriqlarni taqdim etish.
- Misol uchun: SI asosidagi adaptive learning tizimlari (ALEKS, Smart Sparrow).

Kasbiy vaziyat simulyatsiyalari:

- Pedagogik faoliyatdagi real muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun sun'iy intellekt asosidagi simulyatorlar.

- Misol uchun: Mursion — pedagoglarni qiyin o‘quv vaziyatlarini hal qilish bo‘yicha mashq qilishga imkon beruvchi virtual reallik platformasi.

O‘quv faoliyatini tahlil qilish:

- Talabalarining o‘qish jarayonidagi faoliyati va bilim natijalarini avtomatik kuzatish va tahlil qilish.
- Misol uchun: Learning Analytics platformalari orqali talabaning kuchli va kuchsiz tomonlarini aniqlash.

Ta’limda ijodiy va tanqidiy tafakkurni rivojlantirish:

- Talabalarni ijodiy fikrlashini rag‘batlantiradigan vazifalarni sun’iy intellekt yordamida ishlab chiqish.
- Misol uchun: ChatGPT orqali muayyan pedagogik masalalarni tahlil qilish yoki yechimlar taklif etish.

Virtual yordamchilar va mentorlar:

Talabalarga o‘quv jarayonida sun’iy intellekt yordamchisi orqali individual maslahat va tavsiyalar berish.

- Misol uchun: IBM Watson Assistant, Otto AI Tutor.

Interaktiv ta’lim modellarini yaratish talabalarni faollashtirish, ular o‘rtasida hamkorlikni oshirish va o‘qitish jarayonini qiziqarli va samarali qilish uchun innovatsion yondashuvlarni o‘z ichiga oladi. Ushbu modellarda zamonaviy texnologiyalar va pedagogik usullar uyg‘unlashgan bo‘lib, ular o‘quv jarayonini yanada dinamik qiladi.

Interaktiv ta’lim modellarining asosiy maqsadlari:

- Talabaning faol ishtirokini ta’minlash.
- O‘qish jarayonida hamkorlikni kuchaytirish.
- Murakkab ma’lumotlarni qiziqarli va oson tushuniladigan tarzda taqdim etish.
- Yangi bilimlarni yaratish va o‘zlashtirish jarayonini osonlashtirish.

Interaktiv ta’lim modellarini yaratish usullari:

1) **Virtual reallik (VR) va kengaytirilgan reallik (AR):**

- Talabalarga tajriba o‘tkazish yoki qiyin vaziyatlarni sinovdan o‘tkazish uchun virtual muhitda ishlash imkonini beradi.
- Masalan, VR yordamida tarixiy voqealarni "ko‘rish" yoki AR orqali kimyoviy moddalarning o‘zaro ta’sirini o‘rganish.

2) **Ta’lim platformalari va simulyatorlar:**

- **Kahoot, Quizizz, yoki Moodle** orqali interaktiv testlar, o‘yinlar va topshiriqlar yaratish.
- Simulyator dasturlari talabalarining ma’lum bir faoliyatga oid ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun mo‘ljallangan.

3) Generativ sun'iy intellekt vositalari:

- Talabalar uchun maxsus topshiriqlar yoki o'yin senariylarini yaratishda ChatGPT yoki shunga o'xshash vositalardan foydalanish.

4) Interaktiv doskalar va aqlli sinf jihozlari:

- Masalan, **Smartboard**, **Promethean** kabi jihozlar yordamida talabalar bilan birgalikda o'qish jarayonini rejalashtirish va tahlil qilish.

Bugungi kunda sun'iy intellekt vositalarining talabalarning kasbiy-pedagogik tafakkurini rivojlanishiga qo'shayotgan hissasi juda katta. Ular ta'lim jarayonini individuallashtirish, talabalarni yuksak qobiliyatlarini kengaytirish va texnologiyalardan samarali foydalanish madaniyatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shunday ekan, sun'iy intellekt texnologiyalarini ta'limga keng ko'lamda joriy etish nafaqat pedagogik yondashuvlarni, balki kelajakdagi mutaxassislarning ijodiy va kasbiy salohiyatini ham oshiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 17.02.2021 yildagi PQ-4996-son Qarori. <https://lex.uz/docs/-5297046>

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 05.10.2020 yildagi PF-6079-sonli farmoni. <https://lex.uz/uz/docs/-6600413>

3. Sadullaeva Sh., Yusupov D., Yusupov F. "Sun'iy intellekt va neyron to'g'risida texnologiyalar". "Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi" Toshkent 2020 y. — 8 s.

4. M.M.Rustamova, D.K.Arapbayeva., "Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ijodiy tafakkurini rivojlantirishning pedagogik-psixologik diagnostikasi" Uslubiy qo'llanma. "NAVRO'Z" nashriyoti Toshkent 2016 y.

5. T.A.Xo'jaqulov, N.T.Malikova Sun'iy intellekt (o'quv qo'llanma) Toshkent 2020 y.

6. D.Ernazarov "Oliy ta'lim tizimida sun'iy intellektning ro'li va ta'sirini ortib borishi" mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari 17.04.2024

7. "Олий таълим муассасалари фаолиятига сунъий интеллект технологиясини жорий этиш". "Методик қўлланма". "Yetakchi nashriyoti" Toshkent 2024 й.

ADAPTIV O'QITISH - YANGI TA'LIM TEXNOLOGIYASI SIFATIDA

Ashirova A.I.

Ma'mun universiteti Umumkasbiy fanlar kafedrası professori

Tayanch so'zlar: moslashtirilgan ta'lim, elektron ta'lim, adaptiv test, onlayn kurs, tabaqalashtirilgan ta'lim, shaxsiylashtirilgan ta'lim

Ключевые слова: персонализированное обучение, электронное обучение, адаптивное тестирование, онлайн-курс, дифференцированное обучение, персонализированное обучение.

Key words: adaptive learning, e-learning, adaptive testing, online course, differentiated learning, personalized learning.

РЕЗЮМЕ:

Zamonaviy voqelikda kasbiy faoliyat ko'plab talablarga javob berishi kerak va ta'lim jarayoni insonning raqobatbardoshligini oshirish uchun zarur kompetentsiyalarni ta'minlash uchun yuzaga keladigan barcha o'zgarishlarni hisobga olishi kerak. Bu jarayon adaptiv o'quv kurslarini ishlab chiqishda amalga oshiriladi va to'g'ri uslubiy loyihalash va moslashtirilgan tarkibni ishlab chiqishni o'z ichiga oladi. Moslashuvchan ta'lim tizimi bu barcha parametrlarni hisobga olishi, ularga moslashuvchan javob berishi va har bir kishi uchun individual ta'lim yo'lini taklif qilishi kerak. Shuningdek, bunday tizimni o'qitishning har bir bosqichida talabalarning holati va ehtiyojlarining o'zgarishiga mos ravishda qayta qurish kerak. Maqola mualliflari maxsus fanlarni adaptiv elektron o'qitish uchun dasturiy majmuani ishlab chiqdilar

РЕЗЮМЕ:

В современной реальности профессиональная деятельность должна отвечать многим требованиям, а образовательный процесс должен учитывать все происходящие изменения, чтобы обеспечить необходимые компетенции для повышения конкурентоспособности человека. Этот процесс реализуется при разработке адаптивных обучающих курсов и включает в себя разработку соответствующего методического дизайна и адаптированного содержания. Адаптивная система образования должна учитывать все эти параметры, гибко реагировать на них и предлагать каждому индивидуальную траекторию обучения. Также такая система должна перестраиваться в соответствии с изменениями ситуации и потребностей обучающихся на каждом этапе обучения. Авторы статьи разработали программный комплекс для адаптивного электронного обучения специальным предметам.

SUMMARY:

In today's reality, professional activity must meet many requirements, and the educational process must take into account all the changes taking place in order to provide the necessary competencies to improve a person's competitiveness. This process is implemented in the development of adaptive training courses and includes the development of an appropriate methodological design and adapted content. An adaptive education system must take into account all these parameters,

respond flexibly to them and offer each individual learning path. Also, such a system must be rebuilt in accordance with changes in the situation and needs of students at each stage of training. The authors of the article have developed a software package for adaptive e-learning in special subjects.

Kirish. Hozirgi vaqtda onlayn ta'lim sohasi jadal rivojlanmoqda va yildan-yilga talab ortib bormoqda. Ko'pgina universitetlar asta-sekin masofaviy ta'lim yondashuviga o'tmoqda va tobora ko'proq ommaviy ochiq onlayn kurslar paydo bo'lmoqda. O'quv materiallarining mavjudligi va ularni etkazib berish formatlarining moslashuvchanligi o'quv jarayonini an'anaviy usulga nisbatan qulayroq va ko'pincha samaraliroq qiladi. Shu bilan birga, onlayn ta'limning tobora ommalashib borayotgani va onlayn kurslar talabalarining ommaviy auditoriyasi bilan individual ta'lim traektoriyasini qurish va ta'lim mazmunini shaxsiylashtirish masalasi har qachongidan ham dolzarb bo'lib qoldi. Xuddi shu kursni o'qiyotgan talabalar bir-biridan boshlang'ich bilimlari va qobiliyatlari bilan ham, boshqa bir qator xususiyatlar, jumladan xotira, motivatsiya, axborotni idrok etishning ustun turi va boshqalar bilan farqlanadi. Ularni to'g'ri hisobga olish materialni o'rganish tezligi va samaradorligini sezilarli darajada oshirishi mumkin.

Shu munosabat bilan har bir talabaning o'ziga xos xususiyatlariga mustaqil ravishda individual yondashuvni ta'minlay oladigan va uning o'zgaruvchan bilim darajasiga moslasha oladigan, ma'lum darajada haqiqiy o'qituvchi rolini o'z zimmasiga oladigan elektron ta'lim tizimlarini barpo etish vazifasi kelib chiqadi. Bunday tizimlar moslashuvchan ta'lim tizimlari deb ataladi va uning tamoyillarini amalga oshirish uchun ular quyidagilarga ega bo'lishlari kerak:

1. Talabaning individual fazilatlarini, uning boshlang'ich tayyorgarlik darajasini baholash;

2. Dinamik ravishda yangilangan ushbu baholash asosida shaxsiy o'quv rejasini taqdim etish.

Moslashuvchan ta'lim tizimlari o'rganish samaradorligi va tezligini oshiradi va ongsiz qobiliyatsizlik xavfini bartaraf qiladi, moslashuvchan o'quv jarayonini ta'minlaydi. Onlayn ta'limning kamchiliklari: sinfdagi darslarda o'qituvchi o'z ma'ruzalarini talabalarga moslashtirishi mumkin: semestr boshida so'rov o'tkazish, sinfda hamma materialni tushunadimi yoki yo'qligini nazorat qilish va hatto alohida talabalar bilan shaxsan muloqot qilish, agar ular biror narsani o'rganmagan bo'lsa yoki aksincha, ular muayyan mavzularga chuqurroq kirishni xohlashadi. Albatta, onlayn masofaviy kursda bunday o'zaro ta'sir uchun o'qituvchining resurslari etarli emas va talabalar murakkab vazifalarni

batafsilroq tahlil qilish yoki oddiylarini o'tkazib yuborish imkoniyatisiz chiziqli kursning qat'iy doirasida bo'lishadi.

Biroq, avtomatik (omnaviy) rejimda shunga o'xshash narsalarni amalga oshirish usullari mavjud. Ushbu usullarni uchta asosiy guruhga bo'lish mumkin:

1. Differentsiallashgan ta'lim. Materialni talabaniq bilim darajasiga moslashtirishning eng oson yo'li: o'qituvchi oldindan har xil murakkablikdagi bir nechta qat'iy ta'lim traektoriyalarini yaratadi va talaba o'zi uchun mosini tanlaydi va keyin u bo'ylab odatiy, chiziqli rejimda o'rganadi. Masalan, dasturlash bilimlarining turli darajalari uchun darsliklar turkumi.

2. Shaxsiylashtirilgan ta'lim. Bunday holda, traektoriya o'quv jarayonida talabaniq oraliq testlardagi natijalariga qarab quriladi. O'qituvchi turli natijalarni hisobga olgan holda, qachon sinovdan o'tish va keyingi o'rganish uchun nimani tavsiya qilish haqida qoidalarni oldindan belgilaydi. Bu qaror daraxtiga o'xshash narsa bo'lib chiqadi, unda talabalar muvaffaqiyatiga qarab turli yo'llar bilan borishadi, lekin daraxtning o'zi o'qituvchi tomonidan o'ylab topilishi va yaratilishi kerak.

3. Moslashuvchan ta'lim. Algoritmlar nuqtai nazaridan eng qiziqarli guruh. Traektoriya o'quv jarayonida ham quriladi, lekin o'qituvchidan dastlabki belgilarni talab qilmaydi, lekin talaba materialni qanday o'rganganligi va ushbu material undan oldin qanday o'rganilganligi haqida maksimal ma'lumotdan foydalanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Adaptiv kurslar 1950-1960 yillarda ishlab chiqila boshlandi. B.F.Skinner, A.K. Crowder, G. Pask kabi olimlar turli xil dasturiy ta'minotni o'rganish algoritmlarini taklif qilgan. Ular birinchi navbatda moslashuvchan ta'limning bir nechta tamoyillarini aniqladilar:

- ta'lim mazmuni kichik qismlarda taqdim etildi;
- o'rganilgan materialni sinovdan o'tkazish optimal tanlangan topshiriqlar yordamida amalga oshirildi;
- zudlik bilan batafsil fikr bildirildi.

Professor B.F.Skinner chiziqli o'rganish algoritmini taklif qildi, unda yuqorida ko'rsatilgan tamoyillar to'ldiriladi. B.F.Skinner har bir talaba uchun individual sur'at kiritdi, shu asosda talabalar o'rganishga har xil vaqt ajratdilar va material murakkablik darajasi past bo'lgan minimal bloklarga bo'lindi. Undan keyin professor B.F. Skinner, A.K. Klaunder shoxlangan deb atalgan o'zining ta'lim algoritmini taklif qildi. Bu erda boshqa tamoyillar ishlab chiqilgan. Treningning dastlabki bosqichi juda katta hajmli va murakkab savollarni o'z ichiga olgan modullardan iborat edi. Keyingi bosqichda talaba qiyin savollardan iborat test topshirdi.

Agar talaba ularni bajara olmasa, u xuddi shu materialning soddaroq va batafsil taqdimotini o'z ichiga olgan kichik modullar yordamida yana materialni ko'rib chiqdi. Birinchi marta tabaqalashtirilgan ta'lim traektoriyalari yaratildi, bunda har bir talaba o'z yo'lini dastur finaliga o'tkazdi.

1970-yillarning o'rtalariga kelib aynan Gordon Pask o'qitishning barcha bosqichlarida har bir talaba uchun individual qiyinchilik darajasi saqlanib qolganda moslashtirilgan ta'lim algoritmini taklif qildi.. Ta'limni shaxsiylashtirish kontseptsiyasi paydo bo'ldi, bu erda talaba ta'lim jarayonining sub'ekti sifatida ishlaydi; individual ta'lim traektoriyalari va marshrutlari yordamida o'quv jarayonini loyihalash va amalga oshirish usuli unga bog'liq. Bu shuni anglatadiki, talaba o'zi uchun eng mos maqsadlarni mustaqil ravishda belgilashi, o'rganish tezligini nazorat qilishi, o'z maqsadlariga erishish uchun mos keladigan vazifalarni tanlashi, shuningdek ularni sinab ko'rish usullarini tanlashi mumkin.

Elektron ta'limni rivojlantirishning muhim yo'nalishi o'quvchilarning ta'lim uslublarni hisobga oladigan moslashuvchan ta'lim tizimlarini ishlab chiqishdir.

Hozirgi vaqtda ommaviy ochiq onlayn kurslar (MOOCs) tobora keng tarqalmoqda, ammo ularda o'rganishga moslashuvchan yondashuvni joriy etish hali ham muhokama qilinmoqda.

Tizim bilan ishlash jarayonida bilimlar holati o'zgaradi. Shunday qilib, bilimlarning o'zgaruvchan darajalarini to'g'ri modellashtirish, modelni to'g'ri yangilash va yangilangan bilimlarni baholash asosida to'g'ri xulosalar chiqarish qobiliyati moslashuvchan ta'lim tizimining eng muhim tarkibiy qismlari hisoblanadi.

Asosiy maqsad – maxsus fanlar uchun moslashtirilgan elektron ta'lim uchun dasturiy ta'minot majmuasini ishlab chiqish, shaxsiylashtirish va o'qitish samaradorligini oshirish.

Dasturiy ta'minot to'plami MySQL ma'lumotlar bazasini boshqarish tizimidan foydalangan holda PHP dasturlash tilida ishlab chiqilgan.

Ishda yangi ilmiy natijalarga erishdi:

1. Tizim moslashuvini qo'llab-quvvatlovchi kurs va talabalar bilimi modellari hamda talabalar bilimini nazorat qilish usullari ishlab chiqilgan

2. Talaba bilimini tekshirish modeli va usullari ishlab chiqilgan bo'lib, u taniqli yondashuvlarni qamrab olgan va test stsenariysini tasodifiy yaratishga imkon beradi. Model tekshirilayotgan bilimlarning shakli va chuqurligiga ko'ra testlarning ishlab chiqilgan tasnifiga, shuningdek ularni tekshirilayotgan bilimlar mazmuniga ko'ra test maydonlariga birlashtirishga asoslanadi.

3. Masofaviy ta'lim va intellektual o'qitish tizimini qo'llab-quvvatlovchi dasturiy majmua ishlab chiqildi.

Rivojlangan o'qitish tizimida moslashuv bir necha darajalarda sodir bo'ladi:

1) O'quv materialining mazmuni darajasida moslashish. Ushbu xususiyatni amalga oshirish uchun har bir fan bo'yicha ma'lumotni taqdim etishning afzal shaklini tanlash qobiliyatiga ega bo'lgan ta'lim mazmunini shakllantirish bo'yicha ko'plab ishlarni bajarish kerak. Ushbu yondashuv intellektual mehnatga jiddiy sarmoya kiritishni talab qiladi, ammo buning natijasida mutlaqo yangi, yuqori samarali o'qitish tizimini olish imkonini beradi.

2) Bilimlarni nazorat qilish darajasida moslashish. Har bir talabaning individual xususiyatlari o'qitishning dastlabki bosqichida maxsus testlar yordamida aniqlanadi va keyinchalik o'rganish parametrlari bo'lib xizmat qiladi, ularni tuzatish butun o'quv jarayoni davomida amalga oshirilishi kerak. O'quv jarayonida idrokning o'ziga xos xususiyatlari o'zgarishi mumkin va bu o'zgarishlarni o'z vaqtida ko'rib chiqish ham o'rganish sifatini oshiradi.

O'qitishda moslashish har bir talaba uchun bilimlarni nazorat qilish uchun mo'ljallangan o'quv kurslari va test topshiriqlarining mazmunini individuallashtirishni o'z ichiga oladi. Moslashuv turli parametrlarda, masalan, taklif qilingan material hajmida yoki uni taqdim etish shaklida sodir bo'lishi mumkin. Moslashuvchan ta'lim tizimlarining vazifasi talabani o'quv materiali bilan eng maqbul shaklda ta'minlash orqali o'quv jarayonini optimallashtirishdir. Bunday yondashuv natijasi ta'lim jarayonining sifati va samaradorligini oshirishdir.

O.A. Artemenko, K.A. Amelichevning moslashuvchan avtomatlashtirilgan ta'lim tizimini ishlab chiqish uchun texnologik asoslari quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi:

1) qidiruv funktsiyalari bilan ma'lumotni taqdim etish uchun quyi tizim, ya'ni nazariy materialni o'z ichiga oladi;

2) o'qitish va test topshiriqlarining quyi tizimi - avtomatlashtirilgan o'qitish tizimining asosiy tarkibiy qismi;

3) ma'muriyat quyi tizimi, ya'ni ma'lumotlarni taqdim etish quyi tizimining tarkibiy qismlarini, shu jumladan har xil turdagi o'quv va test topshiriqlarini yaratishga imkon beruvchi o'qituvchi vositalari to'plami;

4) foydalanuvchilarning individual xususiyatlari va tizim ma'lumotlar bazasida joylashgan talaba modelining o'zaro bog'liqligini tahlil qilish asosida individual o'quv traektoriyasini yaratishni ta'minlaydigan algoritmlar to'plamini o'z ichiga olgan moslashtirish quyi tizimi;

5) aloqa quyi tizimi (o'quv guruhi ichida, shuningdek o'qituvchi bilan);

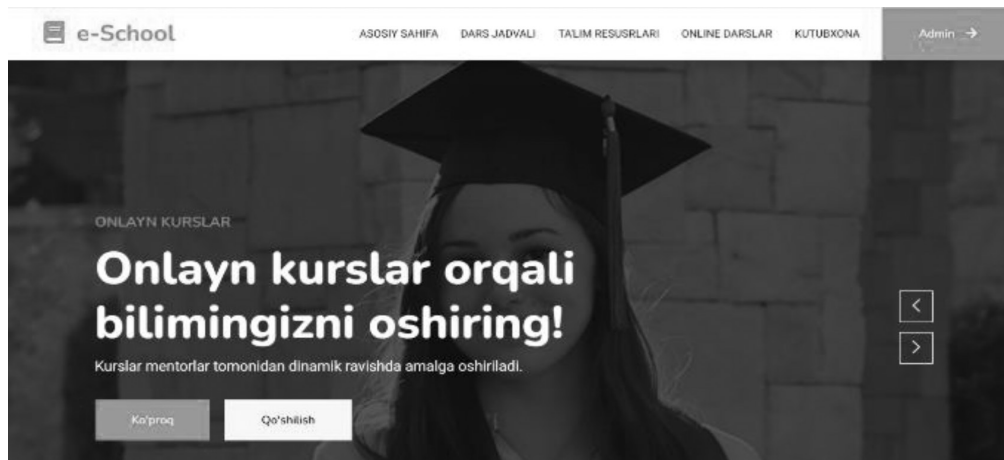
6) ro'yxatga olish quyi tizimi - har bir foydalanuvchi uchun hisob yaratadi. Hisob tufayli individual va guruh o'quv rejasini amalga oshirish yozuvlari saqlanadi[13].

Bundan tashqari, ushbu tadqiqotchilar ta'kidlashlaricha, avtomatlashtirilgan ta'lim tizimini loyihalashda nazariy materialni o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan bixeviorizm tamoyillarini, o'quv materialini amaliy qo'llash uchun mo'ljallangan kognitiv tamoyillarini va o'quv materialini amaliy qo'llash uchun zarur bo'lgan konstruktivizm tamoyillarini ham hisobga olish kerak. Olimlarning fikriga ko'ra, ushbu tamoyillarning kombinatsiyasi o'rganishning maksimal samaradorligiga erishish imkonini beradi[14].

Tahlil va natijalar.

Dasturiy ta'minot to'plamidan foydalangan holda moslashuvchan ta'lim foydalanuvchiga uning oldingi harakatlariga qarab, keyingi qaysi mavzuni o'rganishi kerakligi haqida maslahat beradigan tavsiyalar tizimi shaklida amalga oshiriladi. Tanlangan kurs materiallari doirasida tavsiyalar berilgan bo'lsa, kelajakda ixtiyoriy mavzu doirasidagi tavsiyalar ham mavjud bo'ladi. Kelajakda har qanday mavzu moslashuv rejimida o'rganilishi mumkin.

Moslashuvchan rejimda o'rganishni boshlash uchun ro'yxatdan o'tgan foydalanuvchi adaptiv kursda "O'rganish" tugmasini bosish kifoya (bu kursga ro'yxatdan o'tgandan keyin foydalanish mumkin bo'ladi).

1-rasm. Dasturiy ta'minot paketining asosiy veb-sahifalari

Ma'ruza uchun tavsiya etilgan materialni olgandan so'ng foydalanuvchi unga uchta usuldan biri bilan munosabatda bo'lishi mumkin:

- ma'ruzadan o'tish (undagi muammolarni hal qilish),
- ma'ruzani juda oson deb belgilash;

- ma'ruzani juda qiyin deb belgilang.

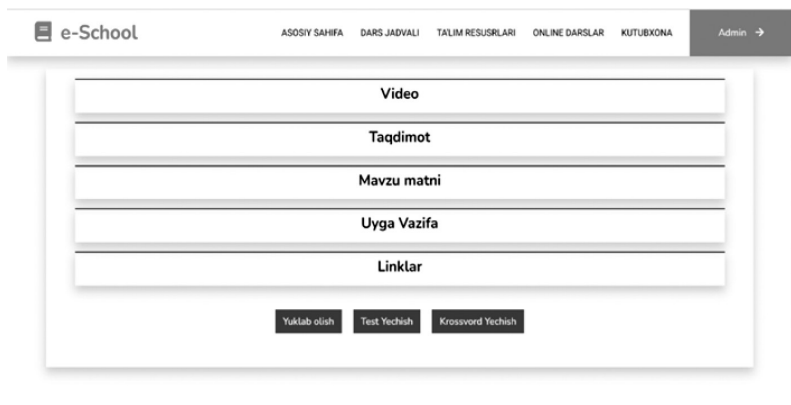
Reaksiya olgach, talabani bilimi va ma'ruzaning qiyinligi yangilanadi va talaba yangi tavsiyanoma oladi.

Ma'ruzaning murakkabligidan tashqari, biz mavzular bo'yicha mazmunning tartibini ham ko'rib chiqmoqchimiz. Biz Wikidatadagi bilim grafigidan foydalanamiz va dars mualliflariga ularni ikki turdagi mavzular bilan belgilashga ruxsat beramiz:

- ushbu darsga tegishli mavzular (ular unda tushuntirilgan),
- ushbu darsni tushunish uchun zarur bo'lgan mavzular.

Misol uchun, agar talaba ma'ruzani juda qiyin deb belgilagan bo'lsa, biz unga ushbu ma'ruza uchun zarur bo'lgan mavzularni o'rganishni maslahat berishimiz mumkin.

Dasturiy ta'minot majmuasida har bir ma'ruza 5 ta bo'limdan iborat: videoma'ruza, taqdimot, ma'ruza matni, topshiriq va internet havolalari (ma'ruza uchun qo'shimcha materiallar, 2-rasm).

2-rasm. Ma'ruza web sahifasi

Xulosa va takliflar. Moslashuvchan ta'lim tizimlarida moslashish deganda talabani kerakli holatga optimal tarzda o'tkazish uchun joriy modelga asoslangan talabaga ta'lim ta'sirini o'zgartirish jarayoni tushunilishi mumkin. Moslashuvchan ta'lim tizimlari ma'lumotlarni uzatishning turli usullarini moslashtirishga imkon beradigan bir qator muammolarni hal qiladi, bu esa talabani malakasini bevosita oshiradi. Hozirgi vaqtda ko'p sonli moslashuvchan modellar mavjud bo'lib, ularning o'ziga xos xususiyatlari ularning algoritmgiga bog'liq.

Ko'pgina zamonaviy adaptiv ta'lim tizimlari o'quv kurslarida adaptiv printsiplar yoki multimedia komponentlaridan foydalanadi. Ushbu texnologiyani qo'llash samarali va shubhasizdir. Adaptiv texnologiyalar kompyuterlashtirilgan ta'lim jarayonida har bir talabaga individual yondashuvni avtomatlashtirish

imkonini beradi; xususan, multimediali axborot bilan ta'minlash va talabalar bilan muloqot qilishda ko'rinish, interaktivlik keng imkoniyatlar yaratadi.

O'quv jarayonining ishlash ko'rsatkichlari ko'p jihatdan moslashtirilgan avtomatlashtirilgan o'qitish tizimlarini ishlab chiqish sifatiga bog'liq. Moslashuvchanta'lim tizimlarining sifatini baholash uchun mualliflar tomonidan taklif qilingan (ko'p qatlamli yondashuvdan foydalanishga asoslangan) usul, bizning fikrimizcha, samarali, chunki har bir qatlam uchun mavjud mezonlar tahlili o'tkazildi va har bir qatlam uchun sifatni baholashning yangi mezonlari joriy etildi. Ushbu usuldan foydalanish rivojlanishning kontseptual darajasidagi kamchiliklarni aniqlash va tuzatish orqali ishlab chiqilgan adaptiv ta'lim tizimlarining sifatini yaxshilash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. R. Mizoguchi, J. Bourdeau. "Using Ontological Engineering to Overcome Common AI-ED Problems," *International Journal of Artificial Intelligence and Education*, 11 (2000), pp. 107–121.
2. L. Aroyo, D. Dicheva. "The New Challenges for E-learning: The Educational Semantic Web," *Educational Technology and Society*, 7:4 (2004), pp. 59–69.
3. C. Pahl, E. Holohan. "Applications of Semantic Web Technology to Support Learning Content Development," *Interdisciplinary Journal of E-learning and Learning Objects*, 5:1 (2009), pp. 1–25.
4. L. Aroyo, P. Dolog, G.-J. Houben, M. Kravcik, A. Naeve, M. Nilsson, F. Wild. "Interoperability in personalized adaptive learning," *Educational Technology & Society*, 9:2 (2006), pp. 4–18.
5. E. O'Donnell, S. Lawless, M. Sharp, V. Wade. "A Review of Personalized E-Learning: Towards Supporting Learner Diversity," *International Journal of Distance Education Technologies*, 13:1 (2015), pp. 22–47.
6. C. A. Carver, R. A. Howard, W. D. Lane. "Addressing different learning styles through course hypermedia," *IEEE Transactions on Education*, 42:1 (1999), pp. 33–38.
7. J. Kuljis, F. Liu. "A comparison of learning style theories on the suitability for e-learning," *Proceedings of the IASTED Conference on Web-Technologies, Applications and Services* (Calgary, Alberta, Canada, July 4–6, 2005), pp. 191–197.
8. T.-C. Yang, G.-J. Hwang, S. J.-H. Yang. "Development of an adaptive learning system with multiple perspectives based on students' learning styles and cognitive styles," *Educational Technology & Society*, 16:4 (2013), pp. 185–200.
9. V. A. Starodubtsev. "Personalized MOOCs in blended learning," *Higher Education in Russia*, 10 (2015), p. 133–144.
10. K. Gynther. "Design Framework for an Adaptive MOOC Enhanced by Blended Learning: Supplementary Training and Personalized Learning for Teacher Professional Development," *The Electronic Journal of e-Learning*, 14:1 (2016), pp. 15–30.
11. A. S. Sunar, N. A. Abdullah, S. White, H. Davis. "Personalization in MOOCs: A Critical Literature Review," *Computer Supported Education, CSEDU 2015, Communications in Computer and Information Science*, vol. 583, eds. S. Zvacek, M. Restivo, J. Uthman, M. Helfert, Springer, Cham, 2016, pp. 152–168.
12. Yu. V. Vainshtein, R. V. Esin, G. M. Tsibulsky. "An adaptive model for constructing individual educational trajectories when implementing blended learning," *Informatics and Education*, 2 (2017), p. 83–86.
13. Artemenko O.A., Amelicheva K.A. Psychological foundations for the development of an adaptive automated learning system // *Higher education today*. – 2013. – No. 10. – P. 48.

13. Vorobkalov P.N., Shabalina O.A. Quality management of the development process of adaptive learning systems using a multilayer approach // News of the Vologda State Technical University. – 2007. – No. 2. – P. 76 – 78.
14. Anorgul I. Ashirova., Muyassar R. Allaberganova.. Creating an application for training science. 2021 International Conference on Information Science and Communications Technologies (ICISCT). DOI: 10.1109/ICISCT52966.2021.9670410.
15. U.A.Madaminov. Methodology of Teaching Subjects Based on Mobile Technologies in Higher Education Institutions. 2023 International conference of actual problems of electronic instrument engineering (APEIE) DOI: 10.1109/APEIE59731.2023.10347837
16. Anorgul I. Ashirova., Muyassar R. Allaberganova., Bekchan Y. Bekchanov. Technologies for Creating Adaptive Testing: Advantage, Algorithm and Application. 2023 IEEE XVI International Scientific and Technical Conference Actual Problems of Electronic Instrument Engineering (APEIE) DOI: 10.1109/APEIE59731.2023.10347832. -P.1610-1613

OLIIY TA'LIM MUASSASALARIDA BO'LAJAK BIOLOGIYA FANI O'QITUVCHILARINING EKOLOGIK KOMPETENTLIGINI SHAKLLANTIRISHGA PEDAGOGIK YONDASHUVLAR

Musurmanova A.M.

*pedagogika fanlari doktori, professor,
“Oila va gender” ilmiy tadqiqot instituti
Ilmiy ishlar bo'yicha direktori o'rinbosari*

Raxmanova Z.P.

*O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim,
fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi
Bosh ilmiy-metodik markazi tadqiqotchisi*

Tayanch so'zlar: madaniy va ekologik yondashuv, ekologumanistik yondashuv, tizim-sinergetik yondashuv, fazo-vaqt yondashuvi, aksiologik yondashuv, muammoli-vaziyatli yondashuv, shaxsiy faoliyatli yondashuv, madaniy kompetensiyaviy yondashuv.

Ключевые слова: культурно-экологический подход, экогуманистический подход, системно-синергетический подход, пространственно-временной подход, аксиологический подход, проблемно-ситуативный подход, личностно-деятельностный подход, культурно-компетентностный подход.

Key words: cultural and ecological approach, ecohumanistic approach, system-synergistic approach, space-time approach, axiological approach, problem-situational approach, personal activity approach, cultural competence approach.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak biologiya fani o'qituvchilarida ekologik kompetentlikni shakllantirish jarayonining pedagogik yondashuvlari yoritilgan bo'lib, ekologik kompetentlikni shakllantirishdagi madaniy va ekologik, ekologumanistik, tizim-sinergetik, fazo-vaqt, aksiologik, muammoli-vaziyatli, shaxsiy faoliyatli va madaniy kompetensiyaviy yondashuvlar tavsifi keltirilgan. Shuningdek, ekologik kompetentlikni shakllantirish mexanizmlari tarkibida pedagogik omillarni kuchaytirishda bo'lajak o'qituvchilarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi masalalariga e'tibor qaratilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются педагогические подходы к процессу формирования экологической компетентности будущих учителей биологии в высших учебных заведениях. Описываются культурно-экологический, экогуманистический, системно-синергетический, пространственно-временной, аксиологический, проблемно-ситуативный, личностно-деятельностный и культурно-компетентностный подходы к формированию экологической

компетентности. Также уделяется внимание вопросам духовно-нравственного воспитания будущих учителей в усилении педагогических факторов в рамках механизмов формирования экологической компетентности.

SUMMARY:

This article discusses the pedagogical approaches to the process of forming ecological competence in future biology teachers in higher education institutions, and describes the cultural and ecological, ecohumanistic, system-synergistic, space-time, axiological, problem-situational, personal activity and cultural competence approaches to the formation of ecological competence. Also, attention is paid to the issues of spiritual and moral education of future teachers in strengthening pedagogical factors in the mechanisms of forming ecological competence.

Kirish. Oliy ta'lim muassaslarida bo'lajak biologiya fani o'qituvchilarida ekologik kompetentlikni shakllantirish jarayoni pedagogik konsepsiya doirasida, avvalo, o'zining nazariy va uslubiy darajadagi yondashuvlari, tamoyillari va mezonlari bilan ajralib turadi. Shu bois yondashuvlar, tamoyillar va mezonlar tizimining tahlili orqali konsepsiyaning yaxlit manzarasini yaratish mumkin bo'ladi.

Tadqiqot ishlari davomida adabiyotlarda metodologik jihatdan ilmiy asoslangan madaniy va ekologik, ekogumanistik, tizim-sinergetik, fazo-vaqt, aksiologik, muammoli-vaziyatli, shaxsiy-faoliyatli, madaniy kompetensiya, ekologik (1-jadval) kabi yondashuv turlari ko'rib chiqildi hamda shu asosdagi bo'lajak o'qituvchilarning ekologik kompetentligini shakllantirish bo'yicha mavjud mexanizmlar ta'sirchanlik darajasiga aniqlik kiritilib, ularni takomillashtirish yuzasidan nazariy va metodik tavsiyalar ishlab chiqish maqsad sifatida belgilandi.

Asosiy qism. Ekologik kompetentlikni shakllantirishda mavjud yondashuvlar tahliliga ko'ra, pedagogik shart-sharoitlar doirasidagi metodologik nuqtai nazardan, madaniy va ekologik yondashuv ta'sirchan vosita sifatidagi o'rni e'tiborga sazovor. Zero, unda ta'limning madaniy jihatlari kontekstida biologiya ta'limini ekologizatsiya qilishning o'quv ekologik modellari tarkibiga kiritilgan va ekologik tarkibni amalga oshirish ketma-ketligi va uzluksizligini aks ettiradigan yondashuv qo'llaniladi. Shuningdek, biologiya ta'limi barqaror rivojlanish uchun zarur bo'lgan ekologik kompetentlikni shakllantirishda, ya'ni ekologik bilimlarni to'ldiruvchi omil hisoblanishiga alohida urg'u beriladi [1].

Mavjud ilmiy adabiyotlarda biologik bilimlar va ekogumanistik g'oyalarga asoslangan barqaror rivojlanish nazariyasi sintezini aks ettiradigan yondashuv – ekogumanistik yondashuv sifatida tavsiflanadi. Chunki ushbu sintez natijasida barqaror rivojlanish uchun insonning atrof-muhit bilan uyg'un o'zaro ta'siriga qaratilgan ekologik bilimlar tizimi shakllanadi. Bu yondashuv mazmunan o'zaro munosabatlarni uyg'unlashtirish, inson va tabiatning birgalikda mavjudligini anglash, tabiat va insonning umuminsoniy qadriyatini, hayot sifatini, insonning ijtimoiy-tabiiy muhit uchun mas'uliyatli rolini tan olish g'oyalariga asoslanadi.

Mazkur yondashuv shaxsning tabiatga muhabbatini tarbiyalashga qaratilgan pedagogik shart-sharoitlar majmuasi bo'lib, ta'lim mazmunini tanlashda materialni uzatishning shakllari, usulari va pedagogik texnologiyalarini, uni o'zlashtirish darajalarini va harakatlarning semantik shartlilikini hisobga olishni talab qiladi. Chunki, matn blokidagi sifat o'zgarishi, odatda, protsessual blokda o'zgarishlarni, masalan, bo'lajak o'qituvchilar faoliyatini tashkil etish texnologiyalari, metodlari, usullari va shakllarini keltirib chiqaradi.

Ekologik bilishning inson-inklyuziv modellaridan foydalanishni talqin etadigan yondashuv tizim-sinergetik yondashuv deb ta'riflanadi. Ushbu yondashuv asosan bio-eko-ijtimoiy tizimlar, ya'ni dunyoning biologik-ekologik ko'rinishini belgilab beradi. Unda universal birlik g'oyasi hukm suradi hamda izchillik, ehtimollik, vaziyatlilik asosida tanlash, prognozlash, boshqarish kabi jarayonlar amalga oshiriladi [2].

Chunki bioekoiijtimoiy tizimlarning murakkab, o'zini o'zi tashkil etuvchi tizimlar sifatida rivojlanish mexanizmlarini anglash, inson va atrof-muhit o'rtasidagi qarama-qarshiliklarni bartaraf etish hamda o'zaro uyg'un rivojlanishining koevolyusion ideallariga murojaat qilish uchun obyektiv asos bo'ladi. Tizim-sinergetik yondashuvning pedagogik mohiyati qadriyatli bilimlarni, ya'ni "kecha-bugun-erta" tushunchalari uzviylikda insonning atrof-muhit bilan o'zaro ta'sirining madaniy naqshlarini o'tkazishga asoslanib, ekologik kompetentlikni shakllantirish natijasida bo'lajak o'qituvchilarning shaxs sifatidagi ijtimoiylashuvi va o'zini o'zi rivojlantirishga zamin yaratadi [3]. Ushbu yondashuv, biologik va ekologik bilimlarning o'zaro integratsiyasini aktuallashtiradi va ularining ekologik kompetentlikni shakllantirishning muhim shartiga aylanadi.

Yana bir muhim jihat, tizim-sinergetik yondashuvning pedagogik samarasi, uning boshqaruv g'oyalaridan oziqlanishi va yagona ta'lim maydonida maqsadli tashkil etilgan ta'lim muhitini yaratish orqali ekologik madaniyatni shakllantirishga imkoniyat berishdan iborat. Bunday muhit o'zini o'zi harakat qilish uchun imkoniyatlar yo'lagiini ta'minlaydi. Natijada, tashqi muhitning ichki va tashqi nisbati asosidagi mexanizmlar bilan belgilanadi [4].

Ekologik makonning uzluksizligi va diskretligini, unda insoniyat jamiyatining o'tmish-bugun-kelajak vektoridagi maqomini aks ettiradigan fazo-vaqt yondashuvi ham o'ziga xos jihatlari bilan ajralib turadi. Bu yondashuv ekologik kompetentlikni shakllantirishning protsessual tarkibiy qismi bosqichlarini belgilab, insonning ko'p o'lchovli makonning madaniy o'zlashtirilishini ifoda etadi.

Pedagogik va psixologik talqindagi aksiologik yondashuv bo'lajak o'qituvchilarning ekologik kompetentligini shakllantirishda, eng avvalo, o'zining

interiorizatsiya jarayonlarini ta'minlashga qaratilgan jihati bilan e'tiborli. Chunki, unda amaldagi tashqi hatti-harakatlarni ichki zaruriy harakatlarga aylantirish jarayoni kechadi, jumladan, tashqi ijtimoiy faoliyatni o'zlashtirish tufayli insonda ijtimoiy faollik tuyg'ulari shakllanadi.

Aksiologik yondashuv, ekologik kompetentlikning koevolyusion qadriyatlariga ega bo'lgan shaxs tomonidan, o'sha qadriyatlarni shaxsiy ma'nolarga aylanishini, shaxsning hayotni tasdiqlovchi xatti-harakatlarining ichki regulyatoriga aylantiradigan qadriyatli munosabatlar va yo'nalishlarni o'zlashtirishini talqin etadi.

Koevolyusion ekologik qadriyatlar tizimi, o'zida inson va tabiatning o'zaro qadr-qimmatini, ularni bag'rikenglik va sheriklik ruhida yanada rivojlantirishni aks ettiradi. Natijada, ekologik kompetentlikni shakllantirishda uslubiy tizimining barcha tarkibiy qismlarini qamrab oladi hamda barqaror rivojlanishni ta'minlaydigan shaxsning ekologik kompetensiyasi va ma'naviy-axloqiy fazilatlarini rivojlantirish dinamikasini belgilaydi.

Haqiqiy ekologik muammolarni ko'rish, o'rganish, hal qilish va oldini olishga qodir bo'lgan hayotiy faoliyat subyekti sifatida shaxsni shakllantirish g'oyalarini qamrab olgan va ekologik kompetentlikning muammoli-ijodiy yo'nalishini belgilaydigan, aniq muammoli va vaziyatli yondashuvlarni o'zaro bog'liqlikda ifoda etuvchi muammoli-vaziyatli yondashuv ekologik ta'lim muhitini yaratishda amaliy ahamiyatga ega bo'lgan yondashuvlardan biri hisoblanadi. Chunki, ushbu yondashuv, bioekologik va madaniy o'zaro ta'sir vaziyatlarini yaratish asosida haqiqiy ekologik ijtimoiy va muhim ekologik muammolarni bioekologik tarkibga kiritishni nazarda tutadi. Vaziyatli yondashuv muammoni muayyan vaziyat va sharoitlarga bevosita qo'llash imkoniyatlarini amalga oshirishga qaratilgan. Uning markaziy nuqtasi vaziyat va aniq vaziyatga e'tibor sababli, joriy jarayonlar o'zaro bog'liq holatda ko'rib chiqiladi.

Shaxsiy faoliyatli yondashuv shaxsni faoliyat subyekti sifatida shakllantirishga qaratilgan bo'lib, olimlar talqiniga ko'ra, unda inson o'zini, o'zining dunyoda mavjudligini anglatadigan maxsus faoliyati belgilanadi [5]. Yondashuv talaba shaxsini ekologik kompetentlik jihatlariga kirishi va o'zini o'zi inglashning individual strategiyasini (moslashish, tushunish, ijodiy yondashish) yaratishga yo'naltiradi. Natijada, uning atrof-muhit bilan ziddiyatsiz, o'zaro dialogik ta'sir qilish uchun zarur bo'lgan yangi fazilatlarini belgilaydi.

Madaniy va kompetensiyaviy shaxs shakllanishi g'oyasining talqini, asosan madaniy kompetensiyaviy yondashuvda kuzatiladi. Shuning uchun ushbu yondashuv doirasida, ekologik kompetensiya umumiy madaniy kompetensiyaning ajralmas, tarkibiy qismi sifatida ko'rib chiqiladi. Ma'lumki, borliqni inson tomonidan madaniy o'zlashtirishi, ya'ni, madaniyat orqali shaxsning o'z-o'zini

shakllantirish faqat ma'lum ijtimoiy faoliyat orqali mumkin bo'ladi. Bu yerda madaniy-ekologik nuqtai-nazardan, ekologik jihatdan maqsadli bo'lgan faoliyat nazarda tutiladi. Ya'ni, "Ekologik faoliyat subyektiga aylanish – bu faoliyatni o'zlashtirish, ushbu faoliyatning mantiqiy va axloqiy-ma'naviy texnikalariga ega bo'lish, uni amalga oshirish va ijodiy o'zgartirishga qodir bo'lish demakdir" [6].

O'qituvchining bunday faoliyatni amalga oshirishga tayyorligi va qobiliyatini aks ettiruvchi mezon ko'rsatkichi bu kompetensiya hisoblanadi. Shaxsning ekologik madaniyatini shakllantirish sharoitida esa ekologik kompetensiyaning motivatsion, axborot-kognitiv, qadriyatli-meyoriy, kommunikativ, amaliy va ijodiy jihatlari e'tiborga olish zarur.

Yuqorida ta'kidlangan barcha yondashuvlarning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradigan va ierarxik bo'ysunishga asoslangan yondashuv bioekologik yondashuv deyiladi. Bioekologik yondashuv o'z mohiyatiga ko'ra, uslubiy tizimning barcha tarkibiy qismlarida amalga oshiriladi [7]. Bunda, maqsad komponentida u bo'lajak o'qituvchilarning ekologik kompetentligini shakllantirishga qaratilgan.

Tahlil va natijalar. Mazmun komponentida bioekologiyani bilishning inson o'lchamidagi ajralmas modellari – ekotizimlarni o'rganishga yo'naltirilgan. Protsessual va texnologik komponentlarda shaxs tomoni ekologik makonning "moslashish-tushunish-ijodiy yondashish" vektoridagi o'zlashtirishi jarayonida ishtirok etadi. Uslubiy tizimning natijaviy-baholovchi komponentida ushbu yondashuv ekologik kompetentlik nuqtai nazaridan bo'lajak o'qituvchilarning shaxsiy o'zini o'zi rivojlantirish faoliyati orqali ifodalanadi.

1-jadval

Ekologik kompetentlikni shakllantirishda yondashuvlar tavsifi

Yondashuvlar tiplari	Tavsifi
madaniy va ekologik	- ta'limning madaniy jihatlari kontekstida biologiya ta'limini ekologizatsiya qilishning o'quv ekologik modellari tarkibiga kiritilgan va ekologik tarkibni amalga oshirishning ketma-ketligi va uzluksizligini aks ettiradigan yondashuv qo'llaniladi; - biologiya ta'limi (biologik bilimlar) barqaror rivojlanish uchun zarur bo'lgan ekologik madaniyatni shakllantirishda, ya'ni ekologik bilimlarni to'ldiruvchi muhim omil hisoblanishiga alohida o'rg'u beriladi.

ekogumanistik	- o‘zaro munosabatlarni uyg‘unlashtirish, inson va tabiatning birgalikda yaratilishini anglash, tabiat va insonning umuminsoniy qadriyatini, hayot sifatini, insonning ijtimoiy-tabiiy muhit uchun mas‘uliyatli rolini tan olish g‘oyalari asoslanadi; Ushbu yondashuv shaxsning tabiatga muhabbatini tarbiyalashga qaratilgan pedagogik shar - sharoitlar majmuasi bo‘lib ta‘lim mazmunini tanlashda materialni uzatishning shakllari, usullari va pedagogik texnologiyalarini, uni o‘zlashtirish darajalarini va harakatlarning semantik shartlilikini hisobga olishni talab qiladi
tizim-sinergetik	bioo-eko-ijtimoiy tizimlar, ya‘ni, dunyoning biologik-ekologik ko‘rinishini belgilaydi, unda universal birlik g‘oyasi hukm suradi hamda izchillik, chiziqsizlik, ehtimollik, vaziyatlilik asosida tanlash, prognozlash, boshqarish kabi jarayonlar amalga oshiriladi.
fazo-vaqt	- ekologik kompetentlikni shakllantirishning protsessual tarkibiy qismi bosqichlarini belgilab, insonning o‘z atrofidagi ko‘p o‘lchovli makonning madaniy o‘zlashtirishini ifoda etadi; - ekologik kompetentlikni shakllantirishning global, mintaqaviy, mahalliy miqyosdagi ta‘limiy ekologik modellari aniqlanadi va ishlab chiqiladi.
aksiologik	- interiorizatsiya jarayonlarini ta‘minlashga qaratilgan, unda amaldagi tashqi xatti-harakatlarni ichki zaruriy harakatlarga aylantirish jarayoni kechadi, jumladan, tashqi ijtimoiy faoliyatni o‘zlashtirish tufayli insonda ijtimoiy faollik tuyg‘ulari shakllanadi; - aksiologik yondashuv, ekologik madaniyatning koevolyusion qadriyatlariga ega bo‘lgan shaxs tomonidan, o‘sha qadriyatlarni shaxsiy ma‘nolarga aylanishini, shaxsning hayotni tasdiqlovchi xatti-harakatlarining ichki regulyatoriga aylantiradigan qadriyatli munosabatlar va yo‘nalishlarni o‘zlashtirishini talqin etadi.
muammoli-vaziyatli	- bioekologik va madaniy o‘zaro ta‘sir vaziyatlarini yaratish asosida haqiqiy ekologik ijtimoiy va shaxsan muhim ekologik muammolarni ekologik mazmunga kiritishni nazarda tutadi; - vaziyatli yondashuv muammoni muayyan vaziyat va sharoitlarga bevosita qo‘llash imkoniyatlarini amalga oshirishga qaratilgan bshlib, markaziy nuqtasi vaziyat va aniq vaziyatga e‘tibor sababli, joriy jarayonlar o‘zaro bog‘liq holatda ko‘rib chiqiladi.
shaxsiy-faoliyatli	- unda inson o‘zini, o‘zining dunyoda mavjudligini anglatadigan maxsus faoliyati belgilanadi; - talaba shaxsini ekologik madaniyat jihatlariga kirishi va o‘zini o‘zi anglashning individual strategiyasini (moslashish, tushunish, ijodiy yondashish) yaratishga yo‘naltiradi hamda uning atrof-muhit bilan ziddiyatsiz, o‘zaro dialogik ta‘sir qilish uchun zarur bo‘lgan yangi fazilatlarini belgilaydi.

madaniy kompetensiya	- madaniy va kompetensiyaviy shaxs shakllanishi g'oyasining talqinida ekologik kompetensiya umumiy madaniy kompetensiyaning ajralmas, tarkibiy qismi sifatida ko'rib chiqiladi; - borliqni inson tomonidan madaniy o'zlashtirishi, ya'ni madaniyat orqali shaxsning o'zi-o'zini shakllantirishi faqat ma'lum ijtimoiy faoliyat orqali mumkin bo'ladi [7].
bioekologik	- uslubiy tizimning barcha tarkibiy qismlarida amalga oshiriladi; - maqsad komponentida u bo'lajak o'qituvchilarning ekologik kompetentligini shakllantirishga qaratilgan; - mazmun komponentida ekologiyani bilishning inson o'lehamidagi ajralmas modellari –ekotizimlarni o'rganishga yo'naltirilgan; - protsessual va texnologik komponentlarda shaxs tomonidan ekologik makonning "moslashish-tushunish-ijodiy yondashish" vektoridagi o'zlashtirishi jarayonida ishtirok etadi [8]; - uslubiy tizimning natijaviy-baholovchi komponentida ushbu yondashuv ekologik madaniyat nuqtai nazaridan bo'lajak o'qituvchilarning shaxsiy o'zini o'zi rivojlantirish faoliyati orqali ifodalanadi

Ekologik kompetentlikni shakllantirish mexanizmlari tarkibida pedagogik omillarni kuchaytirishda bo'lajak o'qituvchilarning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi masalasiga alohida ahamiyat qaratish maqsadga muvofiq bo'lib, oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarning zamonaviy gumanistik idealini uning vatanparvarligi va fuqaroligi jihatidan vatanparvar, ijodkor, bunyodkor shaxs sifatida belgilash lozim. Shuningdek, ularni tarix, zamondoshlari, avlodlari oldida fuqarolik burch va vijdon yuzasidan mas'uliyatli bo'lishga tayyorlash lozim.

Xulosa. Bugungi kunda barqaror rivojlanish g'oyalariga sifat jihatidan yangi ma'no berilib, muayyan shaxs, alohida millat va umuman insoniyatning ma'naviy tiklanishiga yangi turtki berilmoqda. Chunki, inson rolini belgilaydigan barqaror, qo'llab-quvvatlanadigan rivojlanish doirasida, shaxs o'zini turli fazoviy darajadagi ijtimoiy-tabiiy muhitda koevolyusion hayot tarziga yo'naltirilgan Vatan fuqarosi, mamlakat fuqarosi sifatida taniydi. Barqaror rivojlanish sharoitida shakllangan shaxsning fuqarolik pozitsiyalari bo'lajak o'qituvchilarning turli miqyosdagi ekologik muammolarni hal qilishda faol fuqarolik ishtirokiga bo'lishini ta'minlaydi.

Bo'lajak o'qituvchilarning ekologik kompetentligini shakllantirish jarayoni pedagogik nuqtai nazardan o'ziga xos metodologik va nazariy asoslarga ega bo'lib, bugungi ekologik vaziyatning murakkablashishi, jamiyatda shaxs ekologik madaniyatining normativ-huquqiy asoslarini yaratish va tadqiq etishi zarurligi aynan, pedagogik ilmiy paradigmalar doirasida aniqlanishi

zarur. Ekologik kompetentlikni shakllantirish jarayoni ijtimoiy munosabatlar va turli omillar bilan bog‘liq holda, ayniqsa, uning ta’lim-tarbiya doirasidagi mazmuni biologiya va ekologiya fanlari bilan mushtarak tarzda tizimli tadqiq etilishi maqsadga muvofiq. Chunki, oliy ta’lim tizimining madaniy va ekologik salohiyatini ro‘yobga chiqarishda biologiya ta’limi o‘ziga xos o‘ringa ega bo‘lib, uni ekologizatsiya qilishning hozirgi bosqichi ekologik kompetentlikni biologiya ta’limining diqqat markazidan o‘rin olishiga asos bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Гершунский Б.С. Концепция самореализации личности в системе обоснования ценностей и целей образования // Педагогика. - 2003. - № 10. - С. 3 - 7.
2. Князева Э.Н. Синергетика. Нелинейность времени и ландшафты коэволюции - М.: Комкнига, 2007. - 156 с.
3. Каган М.С. Системно-синергетический подход к построению современной педагогической теории / М.С. Каган // Синергетическая парадигма. Синергетика образования. - М.: Прогресс-традиция, 2007. - С. 223-234.
4. Мануйлов Ю.С. Средовый подход в воспитании - М., Н. Новгород: Изд-во Волго-Вятской академии государственной службы, 2002. - 157 с.
5. Петровский В.А. Личность в психологии, парадигма субъектности - Ростов-н/Д: Феникс, 1996. - 512 с.
6. Глазачев С.Н. Теоретические основы формирования экологической культуры учителя: Дисс. в виде науч. докл. на соиск. учён. степ, д-ра пед. наук. - М., 1998. - 68 с.
7. Голов В.П. Естествознание и основы экологии: Учебное пособие / - М.: Дрофа, 2007. - 303 с.
8. Кочуров Б.И. Экодиагностика и сбалансированное развитие: Учебное пособие - Москва - Смоленск: Маджента, 2003. - 384 с.
9. Марар О.И. Экологическая культура в современном российском обществе: автореферат дис. ... доктора социологических наук. - Москва, 2012. - 41 с.
10. Суравегина И.Т. Теория и практика формирования ответственного отношения школьников к природе в процессе обучения биологии: Автореф. дисс. докт. пед. наук -М., 1986. -35 с.

FUQAROLARDA EKOLOGIK KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK YONDASHUV ASOSIDAGI XALQARO TAJRIBALARI

Raxmanova Z.P.

*O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim,
fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi
Bosh ilmiy-metodik markazi tadqiqotchisi*

Tayanch soʻzlar: atrof muhit, ekologik ta'limni rivojlantirish, ekologik savodxonlik, o'quv predmetlari, xorijiy mamlakatlar, biologik xilma-xillikni saqlash, atrof-muhit sohasidagi ta'lim dasturlari, ekologik-huquqiy normalar, jamiyat va tabiat o'rtasidagi bog'lanishlar.

Ключевые слова: окружающая среда, развитие экологического образования, экологическая грамотность, учебные предметы, зарубежные страны, сохранение биоразнообразия, программы экологического образования, эколого-правовые нормы, связи общества и природы.

Key words: environment, development of environmental education, environmental literacy, educational subjects, foreign countries, conservation of biodiversity, environmental education programs, environmental and legal norms, connections between society and nature.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada fuqarolarda ekologik kompetentlikni rivojlantirishning pedagogik yondashuv asosidagi xalqaro tajribalari o'rganilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается международный опыт развития экологической компетентности граждан на основе педагогического подхода.

SUMMARY:

The article examines international experience in developing environmental competence of citizens based on a pedagogical approach.

Kirish. Mamlakatimiz fuqarolarida ekologik madaniyatni rivojlantirishning xalqaro darajadagi o'rni va ahamiyatini davlat siyosatining atrof-muhitni muhofaza qilish hamda ekologik muammolarning oldini olish bo'yicha xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik ishlarini rivojlantirishida ko'rishimiz mumkin. Bu kabi hamkorliklar doirasida va tegishli dasturlarida, jumladan, BMTning atrof-muhit bo'yicha dasturlarida ishtirok etadi. Natijada, dastur doirasida va ayrim rivojlangan mamlakatlar bilan biologik xilma-xillikni saqlashning

milliy strategiyasi va ko'pgina milliy ekologik qonunlar ishlab chiqilganligi yurtimizda ekologik muammolar davlat siyosati darajasida qaror topganligidan va ekologik madaniyatni shakllantirish masalalari nechog'lik ijtimoiy ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bugungi globallashuv davrida fuqarolarning ekologik kompetentligini rivojlantirish hamda ekologik ta'limni yo'lga qo'yish masalalari ko'pgina mamlakatlar siyosatida o'ziga xos tarzda belgilab berilgan. Jumladan, Germaniyada ekologik ta'lim yoshlarning atrof-muhit to'g'risidagi tasavvurlarini o'zlashtirishga va bilimlarni yaxshilashga, ularning tabiatni himoya qilishga tayyorgarligini rivojlantirishga, yosh avlodlarda ekologik mas'uliyatli xulq-atvorni shakllantirishga yo'naltirilgan.

Hindistonda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishning konstitutsiyaviy-huquqiy asoslari davlatning atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish va uni yaxshilashga harakat qilishga majbur ekanligini hamda bu har bir Hindiston fuqarosidan talab qilinishini belgilaydi.

Avstriyada "Atrof muhitni har tomonlama muhofaza qilish to'g'risida"gi Federal Konstitutsiyaviy qonun (1920 y.) amal qilishi ushbu mamlakatning atrof muhitni kompleks muhofaza qilishga intilayotganligidan dalolat beradi.

Daniya, Irlandiya, AQSh, Xitoy kabi davlatlarda ham ekologik ta'limni rivojlantirish, fuqarolarning huquqiy-ekologik savodxonligini oshirish, ekologik ta'limning yo'nalishlari, yondashuvlari va shakllarining turli-tumanligi bilan, ekologik etika g'oyalarining amaldagi barcha o'quv predmetlari mazmuniga singdirilganligi bilan ajratib turadi.

Shuningdek, Albaniya, Bolgariya, Vengriya, Litva, Polsha, Slovakiya, Sloveniya, Xorvatiya, Chexiya va Estoniya kabi davlatlarda fuqarolar va davlatning ekologiya sohasidagi huquq va majburiyatlari aniq-ravshan tarzda belgilab berilgan.

Manbalar va metodlar.

Insoniyatning tabiat bilan munosabatlarini tartibga solish masalalari bo'yicha bir qator xorijiy mamlakatlarning konstitutsiyalarini tahlili ularda ekologik-huquqiy normalar turlicha tartibga solinganligidan guvohlik beradi. Quyida ayrim mamlakatlarda bu masala qay darajada amalga oshirilishi hamda huquqiy jihatdan tartibga solinishi bo'yicha ma'lumotlar keltiramiz:

Germaniya Federativ Respublikasi (GFR) hamda Konstitutsiyasining 15-moddasi mazkur masalaga qaratilgan. Shuningdek, Konstitutsiyasining 34-moddasi atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish bo'yicha yuridik va jismoniy shaxslarning huquqlari va majburiyatlarini shakllantirish, ayni damda ta'kidlash o'rinliki, ko'p hollarda fuqarolarning qulay atrof tabiiy muhitda yashash huquqi

ayni damda atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish majburiyati bilan bog'lanadi. Bunda asosiy e'tibor inson, jamiyat va tabiat o'rtasidagi o'zaro bog'lanishlarni ochib berishga qaratilgan.

GFR Konstitutsiyasi 29-moddasida hamda Ruminiya Konstitutsiyasining 24-moddasi tabiatni muhofaza qilishda jamoat birlashmalari va harakatlarning o'rni mustahkamlangan.

GFR Konstitutsiyasi 20a-moddasida ham davlat atrof tabiiy muhitni muhofaza qilishi, bugungi avlod kelajak avlod oldida ma'sul ekanligi uqtirilgan.

Bolgariya Konstitutsiyasining 31-moddasida davlatning tabiatni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni ta'minlash singari mustaqil funksiyalari mavjudligi mustahkamlab qo'yilgan.

Vengriya Konstitutsiyasining 8-moddasi, Ruminiya Konstitutsiyasining 12-moddasida tabiiy ob'ektlar va resurslarga nisbatan davlatning mutlaq mulk huquqi belgilab qo'yilgan.

Vengriya Konstitutsiyasining 7-moddasida xalq xo'jaligini va tabiatdan foydalanishni rivojlantirishda xalq xo'jaligini rejalashtirish, xom-ashyo va resurslarga bo'lgan ehtiyojni inobatga olish, ularning rejali taqsimlash va ulardan oqilona foydalanish kabi normalar mustahkamlab qo'yilgan.

Vengriya Konstitutsiyasining 20-moddasi davlatning mamlakat va jamiyatning tabiatni muhofaza qilish bo'yicha ichki va tashqi siyosatiga oid prinsiplarining yaxlitligi belgilab qo'yilgan.

Xususan, Gresiya Konstitutsiyasi (1975 y.) 24-moddasida "Tabiiy va madaniy atrof muhitni muhofaza qilish davlatning majburiyati hisoblanadi", deb belgilangan.

Italiyada ham atrof tabiiy muhitni muhofaza qilish bo'yicha vazifa davlat zimmasiga yuklangan.

Italiya Konstitutsiyasi 9-moddasida (1947 y.) ta'kidlanishicha, "Respublika mamlakat tabiatini muhofaza qiladi".

Daniyada ekologik muammolar ekologik ta'lim-tarbiya ishlarini tashkil etishning muhim jarayoni sifatida pedagogik yo'nalishdagi kasbiy ta'lim tizimlarining mazmuniga singdirilgan. Xususan:

- barcha darajadagi o'qituvchilarni tayyorlashda ekologik ta'limning mavjudligi;
- o'qituvchilarning o'z-o'zini rivojlantirish va fanlararo tayyorgarligining rivojlantirilishi;
- mos ravishdagi o'quv materiallariga kirishning erkinligi.

Daniyada Skandinaviya mamlakatlari bilan uzoq muddatli hamkorlik asosida Shimoliy Simpfoziumni o'tkazish va "Skandinaviyada atrof-muhit

sohasidagi ta'lim", "Boltiq dengizi" va "Shimoliy dengiz" xalqaro miqyosdagi hamda "Toza daryolar", "Kislotali yomg'irlar", "Yashil bayroq" milliy ta'lim loyihalarini, dengizlar sohalarining ekologik holatini o'rganish va xaritaga tushirishni amalga oshirish faoliyati orqali ekologik loyihalarning doimiy qatnashchisi bo'lib hisoblanadi.

Irlandiyada ekologik ta'lim tizimi quyidagi masalalarni hal etishga yo'naltirilgan:

- insonning atrof-muhit bilan o'zaro ta'sirlari majmuaviy ekanligini anglashga ko'maklashish;
- qishloq va shahar hududlarida iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va ekologik o'zaro ta'sirlarga nisbatan bo'lgan qiziqishni rag'batlantirish;
- har bir ta'lim oluvchiga bilimlarni, munosabatlarni, qadr-qiymatlarni, ekologik mas'uliyatli qarorlar qabul qilish tajribasini, shuningdek, atrof-muhitni himoya qilish va optimallashtirish uchun zarur bo'ladigan mos keluvchi malakalar va ko'nikmalarni egallash imkonini berish;
- shaxs, guruhlar va jamoatchilik ongida atrof-muhitdagi faoliyat va xulq-atvorning yangi munosabatlarning rivojlanishiga ko'maklashish;
- alohida olingan fuqarolar, ijtimoiy guruhlar va umuman jamiyatda tabiatga nisbatan yangi munosabatlarning rivojlanishiga kzmaklashish;
- aholi tomonidan keng ekologik tajribaning egallanishiga ko'maklashish;
- ekologik muammolarni boshqalaridan farqlay olish va klassifikatsiyalashni, muammoli masalalar va vaziyatlarni hal qilishni, ekologik mas'ul qarorlar qabul qilish jarayonlarida ishtirok etishni uddalay olishni rivojlantirish.

Shvesariyada ekologik ta'lim 1970 yilda "Yevropada atrof-muhit yili" loyihasining tayyorlanishi va o'tkazilishi bilan boshlangan. O'sha yillarda atrof-muhit bilan bog'liq masalalar majburiy ta'limning yangi to'qqiz yillik dasturlariga uyg'unlashtirilgan. Shu bilan bir vaqtning o'zida atrof-muhit masalalari bo'yicha Milliy dastur tayyorlangan va amalga oshirish uchun qabul qilingan. Uning talablariga ko'ra, Shvesariyada o'qituvchilar va bo'lajak o'qituvchilar uchun yangi o'quv qo'llanmalari va yo'riqnomalar nashr qilingan. Ekologik ta'lim-tarbiya Skandinaviya mamlakatlarining davlatlararo hamkorligida ustuvor maqomga ega bo'lgan.

Shvesiya atrof-muhitni himoya qilish jamiyati ta'lim masalalari bo'yicha Milliy agentlik bilan hamkorlikda ekologik ta'lim-tarbiya muammolari bo'yicha umumdavlat ma'lumotlar tarmog'ini tashkil qilgan.

AQSh umumta'lim maktablarida ekologik ta'lim yo'nalishlar, uslubiyotli yondashuvlar va shakllarning o'ta turli tumandligi bilan, ekologik etika g'oyalarining amalda barcha ta'lim fanlarining mazmuniga chuqur singib

kirishi, aholida tabiiy muhitga nisbatan mas'uliyatli va tejamkorona munosabat me'yorlarini rivojlantirish jarayoniga keng jamoatchilikning, ayniqsa, nodavlat va jamoatchilik tashkilotlarining jalb qilinishi bilan harakterlanadi. Bu yerda agar shax "atrof-muhit" tushunchasiga ega bo'lmasa va o'zining bu muhitga nisbatan munosabatini to'g'ri yo'lga qo'ymasa, u holda bu shaxsni savodsiz deb hisoblanishi to'g'risida holat umumdavlat tomonidan e'tirof etilgan holat hisoblanadi. Shu tariqa fuqarolarning, xususan, bo'lajak o'qituvchilarning ekologik kompetentligini rivojlantirish ekologik ta'limning yetakchi masalasi bo'lib xizmat qiladi.

Xitoyda esa ekologik ta'lim-tarbiya masalalarining boshlanishiga 1979 yilda "Xitoy atrof-muhit to'g'risidagi fanlar assotsiatsiyasi" ekologik ta'lim Qo'mitasining konferensiyasi bilan asos solingan bo'lib, unda ekologiya kurslarini barcha ta'lim muassasalariga kiritish taklif qilingan.

Yaponiya milliy xo'jaligining yuqori ekologik madaniyatiga va ekologik kompetentligiga atrof-muhit sohasidagi ta'lim dasturlari yordamida erishilgan, ular milliy kasbiy tayyorlashning barcha sohalarini qamrab olgan. Yapon millati dindor emas – ularda ikona o'rnida go'zallik timsoli – gullar solingan guldori (vaza) mavjud. Yaponiya xalqining atrof-muhitga, tabiatga bo'lgan munosabati – bu o'ziga xos milliy psixologiya bo'lib, uning asosida guruhviy anglash yotadi. Shu sababdan ham ularda yoshlarni ekologik jihatdan tarbiyalash maktabdan ancha oldin, oilalardayoq boshlanadi.

Tahlil va natijalar. O'rta Osiyo davlatlarining Davlatlararo kengashi va uning ijroiya qo'mitasi hamda Orolni qutqarish Xalqaro jamg'armasi tashkil etilishi ham o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lgan hodisa edi. 1993 yil tashkil etilgan ushbu jamg'arma Orol dengizi muammolari bo'yicha samarali faoliyatni yo'lga qo'ydi. Jamg'armaning asosiy vazifasi Orol dengizi, uning sog'lom ekologik sharoitini tiklash, mazkur mintaqani ichimlik suvi bilan ta'minlash, hudud sanitariya-gigiena muhitini yaxshilash etib belgilangan va reja asosida faoliyati amalga oshirilmoqda.

Respublikada ko'kalamzorlashtirish bilan bog'ishlarini jadallashtirish, daraxtlar muhofazasini yanada samarali tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risidagi Farmonda vazifalar qat'iy belgilangan. Unda ayniqsa, "Yashil makon" umummilliy loyihasi e'tiborga sazovor. So'ngi yillarda aholi punktlarini ko'kalamzorlashtirish, daraxt va butalarni muhofaza qilish hamda yashil maydonlarni kengaytirish borasida tizimli choralar ko'rilmogda.

Yuqorida nomlari keltirilgan xorijiy davlatlarning tajribasi shuni ko'rsatadiki, Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak kasb egalarining ekologik bilimi, savodxonligi va ekologik kompetentligini rivojlantirishda muhim

ahamiyatga ega. Rivojlangan mamlakatlarning ilg'or ta'lim tizimidagi tajribalari respublikamiz ta'lim tizimiga moslashtirilgan tarzda amaliyotga tadbiq qilinishi maqsadga muvofiq.

Xulosa va takliflar. Turli mamlakatlarning konstitutsiyaviy-ekologik normalarining qisqacha tahlili Konstitutsiyada davlat ekologik siyosatining ustuvor yo'nalishlarini belgilash, ularni normativ-huquqiy hujjatlarda yanada aniqlashtirish hamda qonunni qo'llash madaniyati ekologik barqaror rivojlanishga imkon berishini yana bir karra tasdiqlaydi. Xuddi shuningdek, qiyosiy tahlil ko'rsatganidek, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida mustahkamlangan asosiy ekologik-huquqiy normalar eng ilg'or xorijiy davlatlar tajribasiga mos bo'lib, mamlakatimizda barqaror rivojlanishni ta'minlashga, atrof muhit musaffoligini saqlashga, tabiatni hamda aholi salomatligini muhofaza qilishga xizmat qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Nina Roczen, Florian G. Kaiser, Franz X. Bogner, and Mark Wilson. A Competence Model for Environmental Education Germany. *Environment and Behavior* 46(8). Pp. 972-992.
2. Яковлева Э.Л. Григориева О.В. Баибакова Э.В. Экологическая культура – Казань: Познание, 2014.
3. Feinsinger P. Professional ecologists and the education of small children. // *ESA Bulletin*. 1987. 68. –p. 13-15.
4. Кобылянский В.А. Философия экологии: общая теория экологии, гео-экология, биоэкология. Учебное пособие. / В.А. Кобылянский. - М.: ФАИР-ПРЕСС, 2003. - 192 с.
5. Гуломов П. Инсон ва табиат. - Т.: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2009. -Б. 19.
6. Дерябо С.Д. "Экологическая психология: Диагностика психического сознания", 1999.- 248 с.
7. Zedler J.B., Callaway J.C. Restoration ecology. Combining the teaching of principles with group experiments and native plant restoration on the SDSU campus. // *ESA Bulletin*. 1997. -v. 78. -p. 67-69.
8. Olga Galtseva, Inna Plotnikova, Anastasia Nikita, Alexandr Rogachev. Creation of the ecological competence formation model of students of technical specialties and the study of its factors. *Proceedings of INTED*, 2017. Conference 6th-8th March 2017, Valencia, Spain/ Pp. 5645-5651.
9. www.yeso.uz – O'zbekiston ekologik harakati
10. www.un.org/esa/sustdev/ - BMTning barqaror rivojlanish komissiyasi
11. www.worldresources.org – Jahon tabiiy resurslari
12. www.who.org – Butunjahon sog'liqni saqlash tashkiloti

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA TABIIY FANLARNI O'QITISH MAZMUNINI TAKOMILLASHTIRISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Mamatkulova N.T.

Jizzax davlat pedagogika universiteti

Sirtqi bo'lim "Tabiiy va aniq fanlarda masofaviy ta'lim"

kafedrası o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: ta'lim samaradorligi, zamonaviy ta'lim, tabiiy fanlar, innovatsiyaon texnologiyalar, xorijiy tajribalar, kompetensiyaviy yondashuv, tabiiy-ilmiy savodxonlik, tayanch va amaliy kompetensiyalar.

Ключевые слова: эффективность образования, современное образование, естественные науки, инновационные технологии, зарубежный опыт, компетентностный подход, естественнонаучная грамотность, базовые и прикладные компетенции.

Key words: educational effectiveness, modern education, Natural sciences, innovative technologies, foreign experiences, competency-based approach, natural science literacy, basic and practical competencies.

РЕЗЮМЕ:

Jamiyat va axborotlar oqimining jadal sur'atlarda rivojlanib borishi fuqarolarda ekologik kompetentlikni muntazam rivojlantirib borishni taqozo etadi. Bu o'rinda pedagogik yondashuv asosidagi xalqaro tajribalardan samarali foydalanish barqaror ekologik kompetentlikni rivojlantirish hamda hayotiy barqarorlikka erishishning asosiy omillaridan biri bo'lib xizmat qiladi. Ushbu maqolada aynan mazkur masalalarga ahamiyat qaratilgan bo'lib, insoniyatning tabiat bilan munosabatlarini tartibga solish masalalari bo'yicha bir qator xorijiy mamlakatlarning Konstitutsiyalari tahlili amalga oshirilgan. Shuningdek, mamlakatimizda atrof-muhitga munosabat masalalarining davlat siyosati darajasiga ko'tarilganligi hamda bu borada amalga oshirilayotgan islohatlar bo'yicha fikr-mulohazalar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ:

Стремительное развитие общества и поток информации требуют систематического развития экологической грамотности граждан. В этом контексте эффективное использование международного опыта на основе педагогического подхода выступает одним из основных факторов развития устойчивой экологической компетентности и достижения устойчивых средств к существованию. В статье рассматриваются данные вопросы, а также анализируются конституции ряда зарубежных стран по вопросам, регулирующим взаимоотношения человечества с природой. В нем также дается обратная связь о выведении вопросов охраны окружающей среды на уровень государственной политики в нашей стране и реформах, проводимых в этом направлении.

SUMMARY:

The rapid development of society and the flow of information requires the systematic development of environmental competence in citizens. In this regard, the effective use of international experience based on a pedagogical approach serves as one of the main factors in the development of sustainable environmental competence and achieving sustainable life. This article focuses on these issues and analyzes the Constitutions of a number of foreign countries on the issues of regulating the relationship of humanity with nature. Also, opinions are given on the elevation of environmental issues to the level of state policy in our country and the reforms being implemented in this regard.

Kirish. Dunyo miqyosida tabiiy fanlar ta'limi jarayonlariga kompetensiyaviy yondashuvlar asosida eng ilg'or xorijiy tajribalar hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish orqali o'quvchilarning tabiiy-ilmiy savodxonligini hamda ta'lim sifat-samaradorligini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shu sababli, Tabiiy fanlarni o'qitishda o'quvchilarning kreativ, ijodiy qobiliyatlarini, shuningdek amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish, ta'limning nazariy-metodologik, uslubiy asoslarini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlarning tahlili. Bugungi kunda xalqaro miqyosda Tabiiy fanlar ta'limining sifat-samaradorligini oshirishda xalqaro tajribalar, innovatsion va axborot texnologiyalari, didaktik materiallarni tatdbiq etish mexanizmlarini zamonaviy rivojlanish tamoyillari asosida yanada takomillashtirishga qaratilgan ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Xususan, mamlakatimizda ham ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, uni zamon talablariga moslashtirish va yuqori samaradorlikka erishish maqsadida bir qancha islohatlar amalga oshirilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasining "Adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish" deb nomlangan to'rtinchi ustuvor yo'nalishida "ta'lim sifatini oshirishni nazarda tutuvchi milliy dasturni ishlab chiqish va amalga oshirish; maktablarda ta'lim sifatini oshirish, pedagog-kadrlarning bilimi va malakasini xalqaro darajaga olib chiqish" vazifalari belgilab qo'yilgan.

Shuningdek, Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida "Xalq ta'limi sohasiga innovatsion loyihalarni joriy etish; o'qitish usullarini takomillashtirish, o'qituvchilar hamda maktab ma'muriyatini zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va vositalari bilan ta'minlash; ta'lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatdbiq etish, muqobil yondashuvlarni o'rganishga va ilmiy asoslashga yo'naltirilgan amaliy xarakterdagi ilmiy izlanishlarni rivojlantirish" kabi ustuvor vazifalar belgilangan.

Tabiiy fanlarning taraqqiyot tarixiga to'xtaladigan bo'lsak, uning asosini qadimgi Gretsiyada siyosiy arbobi Fales yaratgan. Shuningdek, Aristotel, Empedokl, Evklid, Ptolemey, Teofrast kabi buyuk allomalar bu fanni rivojlanishiga

katta hissa qo'shganlar. XV asrda Mirzo Ulug'bek, Qozizoda Rumi, Jamshid al-Koshiy va Ali Qushchi kabu olimlar barcha fanlar qatori Tabiiy fanlarning rivojiga katta hissa qo'shganlar.

Alisher Navoiy, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg'oni, Abu Nasr al-Forobiy, Abu Ali Ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Nasriddin Tusiy kabi buyuk mutafakkir-olimlar o'z davrida tabiiy fanlar bo'yicha ko'pgina ilmiy yangiliklar yaratganlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi kunda ilm-fan va texnikaning jadal taraqqiy etishi, raqamli iqtisodiyotning amaliyotga joriy etilishi xalq ta'limi yo'nalishida ham ulkan islohotlarni amalga oshirish talabini qo'ymoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 8 avgustdagi "Kimyo va biologiya ta'lim yo'nalishlarida uzluksiz ta'lim sifatini va ilm-fan natijadorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4805-son Qarorining 5-ilovasi "2020-2025 yillarda kimyo va biologiya yo'nalishida uzluksiz ta'lim sifatini hamda amalga oshirilayotgan ilmiy-tadqiqotlar va innovatsiya ishlari natijadorligini oshirish bo'yicha maqsadli dastur"ning 6-bandida 1-6 sinflarda atrofimizdagi olam, tabiatshunoslik, geografiya, biologiya, fizika fanlari o'rniga Tabiiy fan (SCIENCE)ni yagona fan sifatida tajriba-sinov tariqasida o'qitishni bosqichma-bosqich joriy etish masalalari ko'rib chiqildi hamda bu bo'yicha quyidagi vazifalar belgilandi:

Milliy o'quv dasturi va o'quv rejaga tegishli o'zgartirishlar kiritish.

Tabiiy fan uchun darsliklarni yaratish guruhini shakllantirish.

Tabiiy fan uchun darsliklar yaratish.

O'qituvchilarning yagona fan bo'yichabilimlarini hamda uslubiy ko'nikmalarini yaxshilash bo'yicha bo'yicha malakasini oshirish.

Tabiiy fanlarni 2021-2022 o'quv yilidan boshlab bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etish.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-sentyabrdagi "Xalq ta'limi tizimiga boshqaruvning yangi tamoyillarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3931-son Qarori bilan tasdiqlangan "2018-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturi"ning II bo'lim, 11-bandida: Umumiy o'rta ta'limning yangi davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlarini takomillashtirish va shu bilan birga STEAM (fan, texnologiya, muhandislik va matematika) metodlarini bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etish belgilab berilgan.

Bu borada mamlakatimizda, xususan, Tabiiy fanlar fanidan Milliy o'quv dasturini ishlab chiqishda mamlakatimizning olimlari, pedagoglar va metodistlar tomonidan Singapur, Koreya Respublikasi, AQSh va Yaponiya kabi rivojlangan davlatlarning ilg'or tajribalari o'rganildi hamda Angliya, AQSh, Estoniya, Latviya

davlatlarining hamda UNICEF tashkiloti ekspertlari bilan hamkorlikda ish olib borildi. O'rganilgan tajribalar va amaldagi o'quv-me'yoriy hujjatlarining tanqidiy va qiyosiy tahlillari, amaliy-ilmiy tadqiqotlar natijalari, shuningdek, xalqaro ekspertlar, mahalliy yetakchi olimlar, amaliyotchi o'qituvchilar va metodistlar tomonidan bildirilgan fikr mulohazalar, takliflari va tavsiyalari asosida umumiy o'rta ta'limning Milliy o'quv dasturi (MO'D) ishlab chiqildi.

Manbalar va metodlar. "Tabiiy fanlar" o'z ichiga biologiya, geografiya, fizika, kimyo o'quv predmetlarini qamrab oladi hamda ularning o'zaro aloqadorligini ta'minlaydi. Jonli va jonsiz tabiatda ro'y berayotgan hodisa va jarayonlarning mohiyati, sabablari va o'zaro bog'liqligi, tabiatning rivojlanish bosqichlari, jumladan, tirik organizmlarning rivojlanish evolyusiyasi, zamonaviy texnika va texnologiyaning tabiiy-ilmiy asoslari, tabiat va jamiyatning o'zaro aloqadorligi va ta'siri, tabiiy resurslardan tejamkorlik bilan foydalanishning ilmiy asoslari, sog'lom turmush tarzining mohiyati va ahamiyati haqida nazariy hamda amaliy bilimlar tizimini tarkibtoptirishda "Tabiiy fanlar" fanining o'qitilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

O'quvchi paydo bo'lgan ichki motiv unda tabiiy fanlarni o'zlashtirishga bo'lgan qiziqishi orqali tabiiy va ijtimoiy muhit holatini tushunib borishi, atrof-muhit va insoniyat muammolarini anglashiga, ularning yechimini topishda qarorlarni qabul qila olishida muhim o'rin egallaydi. Shuningdek, tabiiy fanlarni o'rganishda o'quvchilar olamning yaxlit, ajralmas, bir butunligini anglaydi, ilmiy dunyoqarashini shakllantiradi, tadqiqotchilik ko'nikmalari rivojlanadi, kompetentligi shakllanadi.

Tabiiy fanlardan milliy o'quv dasturini yaratishda rivojlangan davlatlarning (Finlandiya, Singapur, Yaponiya, Buyuk Britaniya, AQSh, Rossiya, Belorussiya) tajribalari mutaxassislar va amaliyotchi o'qituvchilar tomonidan o'rganildi va tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar. Tabiiy fanlarni o'qitish natijasida o'quvchilarda egallagan bilimlarini amaliyotda qo'llay olish ko'nikmalari rivojlantiriladi. Shuningdek, ularda quyidagi kompetensiyalar shakllanadi:

Ilmiy savodxonlik kompetensiyasi

nazariy bilimlar asosida turli tabiiy obyektlar, hodisa va jarayonlarning o'ziga xos xususiyatlarini biladi, tasavvur qiladi va mohiyatini tushunadi;

kundalik hayotda kuzatadigan tabiiy hodisa va jarayonlarni tabiiy fanlarga oid atamalar, tushunchalar hamda umumiy qonuniyatlarni olgan bilim, ko'nikma va malakalariga tayanib tushuntiradi, amalda qo'llaydi;

turli axborot manbalarida berilgan ma'lumotlarni tahlil qiladi, saralaydi, ulardan ta'limiy maqsadlarda foydalanadi va muloqot jarayonida bildirilgan fikrlarni tushunadi, mustaqil va ijodiy fikrlaydi;

jamiyatda ro'y berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy, fan-texnika yangiliklaridan xabardor bo'ladi hamda o'z faoliyatini kreativ rivojlantira oladi;

salomatlik va sog'lom turmush tarzining nazariy hamda amaliy asoslarini biladi.

turli tadqiqotlarni rejalashtiradi, loyihalashtiradi, amalga oshirish usullarini taklif etadi.

Amaliy kompetensiya

tabiiy fanlardan egallagan bilim, ko'nikma va malakalaridan shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy faoliyatlarida vujudga keladigan muammolarni hal etishda qo'llay oladi;

tabiiy fanlarga oid tadqiqotlarni amalga oshirish usullaridan foydalanadi;

hodisalarni kuzatadi, taqdimotlar, tajribalar o'tkazadi va zaruriy kattaliklarni asboblardan (sekundomer, tarozi, o'lchov tasmasi, termometr va h.k) yordamida o'lchaydi, hisoblash ishlarini bajaradi;

turli jihozlarni ishlatishda xavfsizlik qoidalariga rioya qiladi va oqilona foydalanadi;

Turmush sharoiti va yashash hududining tabiiy rivojlanishiga amaliy ko'nikmalarini safarbar etadi;

atrof muhit va ekologiyaga salbiy ta'sir etuvchi omillarni bartaraf etadi hamda asraydi va o'z faoliyatida sog'lom turmush tarziga amal qiladi;

kundalik faoliyatida ijodiy va mantiqiy fikrlab, o'zining intellektual rivojlanishini ongli rejalashtiradi, o'quv faoliyati natijalarini nazorat qiladi va baholaydi.

Tayanch kompetensiyalar.

Umumiy o'rta ta'lim tizimida o'quvchilarda fanga oid kompetensiyalar bilan birgalikda tayanch kompetensiyalar shakllantirilishi belgilab berilgan. Tabiiy va iqtisodiy fanlar bloki yo'nalishidagi fanlari orqali o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni shakllantirish ular o'zlashtirgan bilimlari asosida egallagan ko'nikma va malakalarini turli vaziyatlarda qo'llay olishga qaratilishi maqsadga muvofiq.

Jumladan, davlat tili va horijiy tillarni o'zlashtirishda mustaqil, yozma va og'zaki ravon bayon etish malakalarini shakllantirishda tabiiy va iqtisodiy fanlarga oid atamalarni to'g'ri talaffuz qilish, izohlab berish hamda erkin muloqot qilishga o'rgatish orqali o'quvchilarda kommunikativ kompetensiyalar shakllantiriladi.

Fanlarni o'qitishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalaridan foydalanish orqali o'quvchilarda axborot bilan ishlash kompetensiyasi shakllantiriladi. Bunda o'quvchilarni fanga oid axborotlarni turli manbalardan izlash, axborot xavfsizligiga rioya qilgan holda axborot vositalari bilan ishlash

ko'nikmalarini shakllantirishda mobil qurilma (telefon, planshet va boshqa gadjetlar)lardan foydalanish tavsiya etiladi.

O'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyasini shakllantirishda umuminsoniy fazilatlariga ega bo'lish, Vatanni sevish, huquqiy, iqtisodiy bilimlarga ega bo'lish, yangiliklarga intilish va o'zlashtirgan nazariy bilimlari asosida mustaqil qaror qabul qilishga, jamiyatda ro'y berayotgan progressiv va innovatsion o'zgarishlardan xabardor bo'lish hamda ulardan kundalik hayotda foydalana olishga o'rgatish zarur.

Ijtimoiy-emotsional va fuqarolik kompetensiyasini shakllantirishda fuqarolik burch, ijtimoiy va siyosiy rivojlanish, favqulodda vaziyatlar, ekologik muammolar haqida bilimlarga ega bo'lish hamda badiiy va san'at asarlarini tushunish hamda ularni asrashda tashkilotchilik xislatlarini rivojlantirishdan iborat.

- Xulosa va takliflar. Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, globallashuv jarayonlari kuchaygan bir davrda o'quvchilarning tabiiy-ilmiy savodxonlik darajasini oshirish zamon talabi hisoblanadi. Bugungi kunda o'quvchi-yoshlarimizni kelajakda har tomonlama yetuk, keng fikrli, denyoqarashga ega, rivojlangan mamlakatlar yoshlari bilan tenglasha oladigan insonlar bo'lib yetishishlari uchun bor imkoniyatlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-son Farmoni. – Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 06/19/5712/3034-son, 29.04.2019 y.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 8 avgustdagi "Kimyo va biologiya ta'lim yo'nalishlarida uzluksiz ta'lim sifatini va ilm-fan natijadorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4805-son Qarori.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-sentyabrdagi "Xalq ta'limi tizimiga boshqaruvning yangi tamoyillarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3931-son Qarori.
5. Горелов А.А. Концепции современного естествознания. Москва, 1999 г.
6. Hamdamov I.H. va boshqalar. Tabiiy fanlar zamonaviy konsepsiyasi. Toshkent, 2007 y.
7. Sharipova D., D.Xodiyeva, M.Shirinov "Tabiatshunoslik va uni o'qitish metodikasi" darslik. 2018 yil.
8. Sangirova Z. [va boshq.] Tabiiy fanlar: 3-sinf uchun darslik. – Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022.
9. Mamatkulova N.T. Improving science teaching on the basis of personalized approaches. International Conference on Advance Research in Humanities, Sciences and Education Hosted from Rome, Italy. January 30th, 2025. Pp. 852-856.
10. Mamatkulova N.T. Optimization of the educational process based on an innovative approach. Ilmiy tadqiqotlar, innovatsiyalar, nazariy va amaliy strategiyalar tadqiqi. №19-sonli respublikasi ko'p tarmoqli, ilmiy konferensiya, 27-yanvar 2025-yil. B. 126-130.

OLIIY TA'LIMDA PEDAGOGLARNING DARS JARAYONIDA AXBOROT KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHGA TAYYORLIGI NATIJALARI VA TAHLILI

Xamrayev N.Z.

Qarshi muhandislik iqtisodiyot instituti, katta o'qituvchi

Tayanch so'zlar: axborot kommunikatsiyalari, ta'lim texnologiyalari, professor-o'qituvchi, texnologiya, tayyorgarlik, ta'lim sifati, tadqiqot.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, образовательные технологии, профессорско-преподавательский состав, технология, подготовка, качество образования, исследование.

Key words: Information and communication technologies, educational technologies, faculty, technology, preparation, quality of education, research.

РЕЗЮМЕ:

Axborot kommunikatsiya texnologiyalarining (AKT) rivojlanishi ba'zi sohalar, ayniqsa ta'lim sohasiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Paydo bo'lgan muammolardan biri - o'qituvchilarning auditoriya sharoitida ta'lim jarayonida texnologiyadan foydalanishga tayyorligi. Ko'plab tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, texnologiya tez rivojlanayotgan bo'lsada, barcha o'qituvchilar undan to'liq foydalanishga tayyor emas. Ushbu tadqiqotning maqsadi o'qituvchilarning auditoriyada texnologiyadan foydalanishga tayyorligini baholash, ular duch kelayotgan muammolarni aniqlash va o'quv jarayoniga texnik integratsiyaning muvaffaqiyatini oshirish uchun yechimlar taklif qilishdir.

РЕЗЮМЕ:

Развитие информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) оказало значительное влияние на некоторые сферы, особенно на сферу образования. Одна из возникших проблем - готовность учителей использовать технологии в образовательном процессе в условиях формального класса. Многочисленные исследования показали, что, несмотря на стремительное развитие технологий, не все учителя готовы полностью их использовать. Целью данного исследования является оценка готовности учителей к использованию технологий в классе, выявление проблем, с которыми они сталкиваются, и предложение решений для повышения эффективности технической интеграции в учебный процесс.

SUMMARY:

The development of information and communication technologies (ICT) has had a significant impact on various fields, particularly in education. One of the emerging challenges is teachers' readiness to use technology in the educational process within formal classroom settings. Numerous studies have shown that despite the rapid advancement of technology, not all teachers are prepared to fully utilize it. The aim of this study is to assess teachers' readiness to use technology in the

classroom, identify the obstacles they encounter, and propose solutions to enhance the success of technological integration into the educational process.

Kirish. Raqamli davr rivojlanishi bilan bir qatorda ta'limga texnologiyalarni joriy etishning ahamiyati tobora ortib bormoqda [6]. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) nafaqat bizning axborot izlash usullarimizni o'zgartirdi, balki auditoridagi o'qitish yondashuvlariga ham chuqur ta'sir ko'rsatdi. Ko'plab o'qituvchilar, talabalarning ta'lim jarayoniga texnologiyani samarali qo'llash bo'yicha yetarli tayyorgarlik yoki malakaga ega emasliklari texnologiyaning imkoniyatlari va uning ta'limdagi amaliy qo'llanilishi o'rtasidagi nomuvofiqlikka olib kelishi mumkin, bu esa o'quvchilarning ta'lim sifati va akademik ko'rsatkichlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi [7]. Ushbu tadqiqotning maqsadi o'qituvchilarning audiotiriyada o'quv jarayonida texnologiyadan foydalanishga tayyorligini baholashdir. Shuningdek, tadqiqotda infratuzilma mavjudligi, o'qitish va texnologiyalarni o'quv dasturiga integratsiya qilish kabi o'zaro bog'liq omillar ham ko'rib chiqiladi. Oliy ta'lim muassasalarini empirik o'rganish natijalariga ko'ra, o'qituvchilar kompyuter savodxonligi nuqtai nazaridan o'rtacha darajadagi texnologik tayyorgarlik va mustaqillikni namoyish etganlar, ularning aksariyati hali ham asosiy vositalardan tashqari raqamli texnologiyalar bilan yaxshi tanish emaslar [8]. Ushbu tadqiqotda texnologiya ta'lim tajribasining muhim elementi emas, balki uni to'ldiruvchi omil sifatida qaraladi.

Avvalgi tadqiqotlar ta'limda raqamli platformalarni muvaffaqiyatli joriy etishda raqamli infratuzilma va o'qituvchilarni yetarli darajada tayyorlashning muhimligini ta'kidlagan [9]. Biroq, bu izlanishlarda ta'lim sohasi mutaxassisleri duch keladigan ruhiy va motivatsion to'siqlar chuqur o'rganilmagan. Bundan tashqari, ba'zi tadqiqotlar muammolarni ko'rsatib bersa-da, amaliy yechimlar taklif etmay, faqat muammolarga e'tibor qaratadi.

Oldingi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ko'plab oliy ta'lim muassasalari texnologiyani qabul qilgan bo'lsa-da, uning o'qitishda qo'llanilishi hali ham optimal emas. Ta'lim muassasalari o'quv jarayonini qayta ko'rib chiqish uchun qurilmalardan foydalanish o'rniga, oddiy almashtirish darajasidagi texnologik integratsiyaga tayanmoqda. Texnologiyadan foydalanishda o'qituvchi va talaba hamkorligi zarurligi kabi ko'plab e'tirof etilgan g'oyalar amalda keng qo'llanilmayapti. Hozirgi vaziyat shuni ko'rsatadiki, ko'plab o'qituvchilar texnik nosozliklar, yetarli yordam va tayyorgarlikning yo'qligi tufayli texnologiyani qo'llashdan cho'chishmoqda.

Tez sur'atli texnologik taraqqiyot hayotning ko'plab sohalarida, jumladan ta'limda ham tub o'zgarishlarni yasadadi. O'qituvchilar ta'lim jarayonida texnologiyadan samarali foydalanish uchun bu yangiliklardan xabardor bo'lishlari zarur. Biroq, ko'plab o'qituvchilar ta'lim muhitida texnologiyani samarali qo'llashga tayyor

emas yoki yetarli malakaga ega emas. Bu holat texnologiya va o'qitish o'rtasidagi tafovut auditoriyada ta'lim samaradorligini pasaytirishi mumkinligi haqidagi xavotirlarni keltirib chiqarmoqda. Shu bois, o'qituvchilarning texnologiyadan foydalanishga tayyorgarligi va ular duch kelayotgan to'siqlarni tanqidiy o'rganish g'oyat muhimdir.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot o'qituvchilarning dars jarayonida texnologiyadan foydalanishga tayyorligini aniqlash va tahlil qilish uchun tavsifiy miqdoriy tadqiqot uslubidan foydalanadi. Bu uslub hozirgi holatni aniq tasvirlash va o'rganilayotgan hodisalarni tushunishni yaxshilash uchun eng mos deb tanlangan. Miqdoriy metodologiya xolisona xulosalar chiqarish uchun raqamli ma'lumotlarni tizimli ravishda to'plash, tahlil qilish va taqdim etish imkonini beradi.

Ushbu tadqiqot miqdoriy metodologiyaga asoslangan so'rovnoma tekshiruvidir. So'rovnoma usuli qisqa vaqt ichida ko'p sonli ishtirokchilardan ma'lumotlarni samarali to'plash imkonini bergani uchun tanlangan. Bu miqdoriy tadqiqotning maqsadi statistik tahlil qilingan ma'lumotlarni o'rganish orqali o'qituvchilarning texnologiyadan foydalanishga tayyorgarligi haqida keng qamrovli tushuncha berishdir.

Tadqiqot ishtirokchilari Buxoro davlat universitetida dars beruvchi o'qituvchilar edi. Tadqiqotchi 100 nafar o'qituvchini tanlash uchun maqsadli namuna olish usulidan foydalandi. O'qituvchilar texnologiyalardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lgan, to'liq tayyorgarlikka ega bo'lmagan yoki o'qitishda texnologiyani qo'llashni bilmaydigan shaxslar orasidan tanlandi. Tadqiqotning maqsadi o'qituvchilarning texnologiyadan foydalanishga tayyorligini ularning texnologik kompetensiyalari, darsda texnologiyadan foydalanish darajasi va o'quv jarayonida texnologiyaning afzalliklari haqidagi qarashlari kabi turli jihatlarni baholash orqali aniqlashdir.

Ma'lumotlar ishtirokchilarga so'rovnomalar tarqatish yo'li bilan to'plandi. So'rovnomada ishtirokchilardan 1-5 balli shkala yordamida texnologiyadan samarali foydalanishga tayyorligi va to'siqlarini baholash so'raldi. Bu vosita texnologiyadan foydalanish qulayligi, olingan ta'lim darajasi, texnologik infratuzilmaning mavjudligi va tashkiliy qo'llab-quvvatlash darajasi kabi turli omillarni baholash uchun maxsus ishlab chiqildi.

Ma'lumotlarning taqsimlanishini o'lchash va o'qituvchilarning tayyorgarlik darajasini baholash uchun tadqiqotchi foizlar, o'rtacha qiymatlar va standart og'ishlardan foydalanib, tadqiqot natijalarini taqdim etdi. Shundan so'ng, infratuzilmaning mavjudligi va o'qitish hamda o'qituvchilarning texnologiyadan foydalanishga tayyorlik darajasi kabi omillar o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish uchun korrelyatsion tahlil o'tkazildi. Suhbatlardan olingan ma'lumotlar ham tahlil qilindi. O'qituvchilarning texnologik tayyorgarligiga oid mavzular bo'yicha

to'plangan suhbat javoblari toifalarga ajratildi va tartibga solindi. Keyinchalik, izchillikni ta'minlash va umumiy tadqiqot natijalarini mustahkamlash uchun suhbat ma'lumotlari miqdoriy tahlil natijalari bilan taqqoslandi.

Tahlil va natijalar. So'rovda qatnashgan 100 nafar ishtirokchidan 70 foizi o'qituvchilar o'z ta'lim muassasalarida kompyuter, proektor va internet kabi texnologiyalardan yetarlicha foydalanish imkoniyatiga ega ekanliklarini ma'lum qilishdi. Biroq, ularning atigi 45 foizi ushbu texnologiyalarni ta'lim vositasi sifatida qo'llashga yetarli darajada ishonch bildirishdi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, o'qituvchilarning 85 foizi ta'limda texnologiyalardan foydalanish bo'yicha maxsus tayyorgarlik mavjud emasligini e'tirof etishgan, 60 foizi esa o'z muassasalarida qo'llab-quvvatlovchi infratuzilma yetarli emasligini ta'kidlashgan.

Ko'rsatkichlar	O'rtacha	Standart chetlanish
Texnologiyadan foydalanish imkoniyati	4.2	0.8
Texnologiyadan foydalanish bo'yicha ishonch	2.7	0.9
Olingan o'quv-mashg'ulotlar	2.3	1.0
Muassasaviy qo'llab-quvvatlash	3.1	0.7

1-jadval. O'qituvchilarning tayyorgarlik darajasini bir necha asosiy ko'rsatkichlar bo'yicha taqsimlanishi

O'qituvchilarning tayyorgarligini baholash uchun qo'llanilgan so'rovnomaning ishonchliligini tekshirish maqsadida keyingi tahlillardan oldin ishonchlilik sinovi o'tkazildi. So'rovnomaning barcha bandlari bo'yicha Kronbax alfa koeffitsiyenti 0,82 ni tashkil etdi. Bu o'lchov vositasining ichki muvofiqlik darajasi yuqori ekanligini ko'rsatadi. Keyin element-umumiy korrelyatsiya yordamida haqiqiylik sinovi o'tkazildi va barcha elementlar 0,3 dan yuqori korrelyatsiya koeffitsiyentini ko'rsatdi, bu esa ularning haqiqiyligini tasdiqladi. Ushbu tadqiqot, shuningdek, kuchliroq tayyorgarlik va o'qituvchilarning texnologiyadan foydalanishga tayyorligi o'rtasida ijobiy bog'liqlik mavjudligi haqidagi farazni tekshirdi. Pirson korrelyatsiya sinovi $r = 0,62$ korrelyatsiya koeffitsiyentini va $p < 0,01$ ahamiyatlilik darajasini ko'rsatdi. Bu tayyorgarlik va o'qituvchi tayyorgarligi o'rtasida statistik jihatdan muhim bog'liqlik mavjudligini anglatadi. Asosiy tadqiqot savoli o'qituvchilarning o'quv jarayonida texnologiyadan foydalanishga tayyorgarlik darajasini aniqlash edi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, o'qituvchilarning tayyorgarligi o'rtacha darajada bo'lib, ularning ko'pchiligi auditoriyada texnologiyadan foydalanish qobiliyatiga to'liq ishonmaydi. Qo'shimcha natijalar yetarli bo'lmagan tayyorgarlik va eskirgan infratuzilmani ko'rsatadi.

Bu natijalar boshqalarning xulosalariga mos keladi. Ular ham yetarli darajada tayyorgarlikning yo'qligi ta'lim muassasalarida texnologiyalardan to'g'ri foydalanishda jiddiy to'siq ekanligini ko'rsatgan edilar. Ilmiy tadqiqotlar bir necha bor tasdiqlagan: yetarli tayyorgarlikning yo'qligi ta'lim muassasalariga

texnologiyalarni joriy etishda asosiy to'siq hisoblanadi. Bundan tashqari ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilarning texnologiyadan foydalanishga tayyorgarligini oshirish nafaqat o'qitishga, balki muassasaning yetarli infratuzilma ta'minotini o'z ichiga olgan keng qamrovli yordamiga ham bog'liq. Ushbu tahlil shuni ko'rsatadiki, texnologiyaga asoslangan ta'lim sifatini oshirish uchun zarur sharoitlar va uzluksiz o'qitishni ta'minlashda ham oliy ta'lim muassasasi, ham hukumatning faol ishtiroki talab etiladi.

Olimlarning o'tkazgan oldingi tadqiqotlar ta'lim dasturlarida texnologiyadan foydalanish o'quvchilarning faolligi va akademik yutuqlarini sezilarli darajada oshirishi mumkinligini ko'rsatgan. O'qituvchilarga texnologiyadan samarali foydalanish bo'yicha keng qamrovli treninglar o'tkazish va to'siqlarni bartaraf etish uchun maqsadli choralar ko'rish o'quvchilarning faolligini oshirishda ijobiy natijalar bergan. Ushbu natijalarning asosligini oshirish uchun mazkur tadqiqot o'qituvchilarning tayyorgarligini texnologiyani samarali joriy etishga ta'sir qiluvchi omil sifatida o'rganadi. U o'qituvchi tayyorgarligining yetishmasligi kutilayotgan texnologik integratsiyani muvaffaqiyatli amalga oshirishga to'sqinlik qilishini ko'rsatadi.

Ushbu tadqiqot natijalarining ishonchliligi shundaki, u nafaqat o'qitish va texnologik mavjudlik kabi texnik jihatlarni, balki o'qituvchilarning tayyorgarligiga ta'sir qiluvchi institutsional va psixologik omillarni ham hisobga olgan holda keng qamrovli metodologiyani qo'llaydi. Ushbu tadqiqot o'qituvchilarni tayyorlash haqida chuqurroq tushuncha berish orqali ta'limning ilmiy rivojlanishiga hissa qo'shadi va pedagoglar uchun yanada maqsadli o'qitish hamda infratuzilma dasturlarini ishlab chiqishda asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Bundan tashqari, ushbu tadqiqot oliy ta'lim muassasalari uchun texnologiyalardan eng samarali foydalanishni ta'minlash maqsadida takomillashtirilishi lozim bo'lgan sohalarni aniqlash bo'yicha amaliy ma'lumotlar beradi. Shu bilan birga, ushbu tadqiqot ta'limda texnologiyalarni joriy etish bo'yicha mavjud bilimlarni boyitadi hamda o'qituvchilarning tayyorgarligini oshirish uchun samarali strategiyalar haqidagi kelajakdagi yanada keng qamrovli tadqiqotlar uchun muhim ma'lumot manbai bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar. Ushbu tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'qituvchilarning o'quv jarayonida texnologiyadan foydalanishga tayyorligi hamon o'rtacha darajada qolmoqda. Ko'pchilik o'qituvchilar o'z muassasalarida texnologiyalardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lsalar-da, texnologiyalardan samarali foydalanishga bo'lgan ishonchning past darajasiga hissa qo'shadigan asosiy muammolar - bu o'qitishning yo'qligi va yetarli infratuzilmaning mavjud emasligi. Ushbu tadqiqot doimiy o'qitish va yetarli texnologik resurslar bilan ta'minlash kabi kuchaytirilgan institutsional qo'llab-quvvatlash shaklida ko'proq

tizimli aralashuvlar zarurligini ta'kidlaydi. Korrelyatsion tadqiqot o'qitish va o'qituvchilarning tayyorgarligi o'rtasida sezilarli bog'liqlikni aniqladi, bu esa o'qituvchilarning tayyorgarligini oshirishda institutsional yordam muhim rol o'ynaganligini ko'rsatadi. Shu sababli, auditoriyada texnologiya integratsiyasining muvaffaqiyati va samaradorligini oshirish uchun oliy ta'lim muassasalari, davlat va ta'lim va'zirliklari o'rtasida mustahkam hamkorlikni yo'lga qo'yish zarur. Tadqiqot natijalari o'qituvchilarning tayyorgarligiga ta'sir etuvchi turli omillarni tushunishni yaxshilaydi va shu bilan texnologiyalarga asoslangan ta'lim sifatini oshirishga yordam beradi. Bundan tashqari, o'qituvchilarning auditoriyada texnologiyalardan foydalanishining aniqroq manzarasini chizish uchun auditoriya kuzatuvlari va chuqur suhbatlar kabi keng qamrovli tadqiqot usullaridan foydalanish mumkin. Keyingi tadqiqotlar texnologiyaning o'qitish metodikalariga joriy etilishi va uning talabalarning akademik yutuqlariga ta'sirini o'rganishni o'z ichiga olishi mumkin. Infratuzilma bilan ta'minlash va o'qituvchilarni tayyorlashda davlat va xususiy sektor yordamining rolini o'rganish bo'yicha keyingi tadqiqotlar kutilmoqda. Natijada, qo'shimcha tadqiqotlar o'qituvchilarning hozirgi raqamli asrda texnologiyalardan foydalanish bo'yicha tayyorgarligi va malakasini oshirish uchun yanada keng qamrovli yondashuvlarni taklif qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. S.A.Panjiyev N.Z.Xamrayev. Virtual reallik - o'qitish usuli va vositasi sifatida uzluksiz ta'limda qo'llashning nazariy asoslari. "O'zMU xabarlari", Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy universiteti ilmiy jurnali. Toshkent – 2021. [1/6/2] ISSN 2181-7324 [http://science.nuu.uz/admin/pdf/Uzmu-162-2021\(2-bolim\).pdf](http://science.nuu.uz/admin/pdf/Uzmu-162-2021(2-bolim).pdf)
2. N.Z.Xamrayev. Theoretical Analysis of Enhancing the Readiness of Teachers to use Virtual Environment in Credit Education. Eurasian Scientific Herald, Volume 8. May, 2022. ISSN: 2795-7365. <https://geniusjournals.org/index.php/esh/article/view/1380/1219>
3. N.Z.Xamrayev. Ta'limda VR dan foydalanish sabab, kamchilik va usullari. "Elektron ta'lim", Navoiy davlat pedagogika instituti ilmiy jurnali. December-2021, Volume 5, №4 ISSN2-181-1199 <http://www.ej.nspi.uz/portfolio/talimda-vr-dan-foydalanish-sabab-kamchilik-va-usullari/>
4. N.Z.Xamrayev. Kredit ta'limda virtual ta'lim muhitidan foydalanish texnik tayyorligini rivojlantirishning nazariy asoslari. "O'zbekistonning innovatsion taraqqiyotida yoshlarning o'rni" respublika ilmiy - amaliy anjumani. QarMII-2022. 3-4 iyun
5. N.Z.Xamrayev. Oliy ta'limda o'qituvchilarning ta'lim kredit texnologiyasida virtual ta'lim muhitidan foydalanishning texnologiy tayyorligini shakllantirish. "Mug'allim hem uzluksiz bilimlendirio" jurnali. Qoraqalpog' davlat universiteti. № 6/7 2022. ISSN: 2181-7138
6. Kmecová, I. (2020). Digitization, digital technology, and importance of digital technology in teaching. Digital Age: Chances, Challenges and Future 7, 526–537.
7. Sansanwal, S., & Yadav, J. S. (2023). Advancing Educational Outcomes: Bridging the Knowledge Gap in Technology Integration.
8. Fikri, H. T., & Mariana, R. (2022). Technology Readiness dan Computer Self Efficacy pada Guru dalam Sistem Pembelajaran Daring. Analitika: Jurnal Magister Psikologi UMA, 14(1 SE-Articles), 47–58. <https://doi.org/10.31289/analitika.v14i1.6015>
9. Dervishi, F., & Vrapı, A. (2022). The Importance of Teacher Training and the Creation of an Appropriate School Infrastructure for the Implementation of Digital Platforms in Pre-University Education. Prima Educatione, 6, 171–181.

TALABALARNI TADQIQOTCHILIK FAOLIYATIDA YUZAGA KELADIGAN MUAMMOLARI VA ULARNI PEDAGOGIK QO'LLAB-QUVVATLASH

Muradova Z.K.

Qarshi davlat universiteti, dotsenti,

Tayanch soʻzlar: talabalar ilmiy faoliyati, tadqiqot muammolari, pedagogik qoʻllab-quvvatlash, metodologik madaniyat, ilmiy salohiyat, ilmiy hamkorlik.

Ключевые слова: научная деятельность студентов, проблемы исследования, педагогическое обеспечение, методическая культура, научный потенциал, научное сотрудничество.

Key words: student scientific activity, research problems, pedagogical support, methodological culture, scientific potential, scientific cooperation.

РЕЗИЮМЕ:

Ushbu maqolada talabalar tadqiqotchilik faoliyatida yuzaga keladigan asosiy muammolari va ularni pedagogik qoʻllab-quvvatlash imkoniyatlari tahlil qilinadi. Taʼlim tizimida talabalar ilmiy faoliyatga jalb etish, nafaqat bilim olish, balki shaxsiy va intellektual rivojlanishning muhim bosqichidir. Maqolada talabalar oʻrtasida yuzaga keladigan muammolarni bartaraf etishda, oʻqituvchilar tomonidan metodik maslahatlar, guruhli ishlar, hamkorlik va interaktiv yondashuvlar muhim ahamiyatga ega ekanligi taʼkidlanadi.

РЕЗИЮМЕ:

В данной статье анализируются основные проблемы, с которыми сталкиваются студенты в своей исследовательской деятельности, и возможности их педагогической поддержки. Вовлечение студентов в научную деятельность в системе образования является важным шагом не только в получении знаний, но и в личностном и интеллектуальном развитии. В статье подчеркивается, что методические консультации, групповая работа, сотрудничество и интерактивные подходы преподавателей имеют важное значение в решении проблем, возникающих среди учащихся.

SUMMARY:

This article analyzes the main problems that arise in students' research activities and the possibilities of their pedagogical support. Involving students in scientific activities in the education system is an important stage not only in obtaining knowledge, but also in personal and intellectual development. The article emphasizes the importance of methodological advice, group work, cooperation and interactive approaches by teachers in eliminating problems that arise among students.

Kirish. Mamlakatimizda ijtimoiy-iqtisodiy sohani modernizatsiya qilish “inson kapitalini mehnat bozori talablari asosida rivojlantirish, taʼlim jarayoniga

raqamli texnologiyalar va zamonaviy o'qitish usullarini joriy etish, xalqaro standart asosida yuqori malakali, kreativ fikrlaydigan, mustaqil qaror qabul qila oladigan kadrlar tayyorlash, ularning intellektual qobiliyatlarini namoyon etishi va ma'naviy barkamol shaxs sifatida shakllanishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish asosiy strategik vazifalar" sifatida belgilangan. Bu esa, oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishga xizmat qiluvchi mexanizmlarni takomillashtirishni taqozo etadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 iyundagi PQ-3775-son "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarorida mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda oliy ta'lim muassasalarining ishtiroki hamda tashabbuskorligini oshirish bo'yicha tizimli ishlarni tashkil etish; davlat va jamiyat hayotida yuz berayotgan o'zgarishlar hamda amalga oshirilayotgan tub islohotlarning mazmuni va mohiyati oliy ta'lim muassasalari tomonidan televideniye va boshqa ommaviy axborot vositalari orqali keng aholi e'tiboriga yetkazilishini ta'minlash [1] kabi muhim vazifalar belgilab berildi.

Ayniqsa, "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi"da yoshlarni ilmiy faoliyatga keng jalb etish bilan bevosita bog'liq qator muhim yo'nalishlar belgilab berildi:

oliy ta'lim muassasalarida ta'lim, fan, innovatsiya va ilmiy tadqiqotlar natijalarini tijoratlashtirish uzviy bog'liqligini nazarda tutuvchi Konsepsiyasini bosqichma-bosqich joriy etish;

iqtidorli yoshlarni aniqlash, akademik litseylarga jalb qilish, oliy ta'lim muassasalariga saralab olish, chuqurlashtirilgan ta'lim dasturlari asosida o'qitish, ularning fan olimpiadalaridagi ishtirokini kengaytirish, ilmiy faoliyatga bo'lgan qiziqishini oshirish, "ustoz-shogird" tizimi asosida tegishli sohada yuqori natijalarga erishgan malakali mutaxassislarga birlashtirish, bu boradagi ma'lumotlar elektron bazasini yaratish;

oliy ta'lim muassasalarining Yoshlar akademiyasi hamda Fan va texnologiyalar bo'yicha respublika kengashi bilan hamkorligini yo'lga qo'yish va rivojlantirib borish [2] va boshqalar.

Yuqorida aytib o'tilgan me'yoriy-huquqiy hujjatlarni o'rganish ixtirochilikni rivojlantirishning asosiy yo'nalishi sifatida intiluvchan pedagoglarda uslubiy madaniyatni shakllantirish mavzusini o'rganish muhimligini ta'kidlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Metodologiya kontsepsiyasida ikkita element aks etadi: biri bilish faoliyati natijalari bilan bog'liq, ikkinchisi esa harakatning o'zi. Bu har bir fan bo'yicha ilmiylik me'yorlari bilan bir qatorda alohida

kategoriylar, tushunchalar, mavzular, o'rganish ob'ektlari va ilmiy bilimlarning umumiy qoidalarini ifodalash usulidir. Globallashuv jarayonida fanning rivojlanishi, ilmiy tadqiqot tili, kategoriylari uning umumiy jahonshumul va xususiy muayanligi muxim o'rin tutadi [3, 30-b.].

Hozirgi kunda ta'lim tizimi talabalariga yuqori sifatli bilim va ko'nikmalarni berish, ularni ilmiy faoliyatga jalb qilish muhim vazifalardan biridir. Talabalar o'zlarining ta'lim jarayonida turli qiyinchiliklarga duch keladilar, ayniqsa, tadqiqot ishlarini amalga oshirishda. Bu jarayon nafaqat intellektual bilimlarni egallashni, balki ilmiy izlanishlar orqali o'z shaxsini rivojlantirishni talab etadi. Tadqiqot faoliyati orqali talabalar nafaqat ilmiy yutuqlarga erishishadi, balki ularning metodologik madaniyati ham shakllanadi. Biroq, bu jarayonda yuzaga keladigan muammolar, talabalar uchun katta to'siq bo'lishi mumkin.

Talabalar o'z tadqiqot faoliyatlari davomida turli muammolarni his qilishadi: Ilmiy ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilishdagi qiyinchiliklar, o'zlari egallagan bilimlarni amaliyotda qo'llashdagi noaniqliklar, hamda o'z fikrlarini ilmiy jihatdan asoslashda yuzaga keladigan qiyinchiliklar. Bu holatlar, o'z navbatida, ularning tadqiqot faoliyatining samaradorligini pasaytiradi. Shuning uchun, o'qituvchilar va pedagoglar talabalarni ilmiy faoliyatga jalb qilishda va ularning qiyinchiliklarini bartaraf etishda muhim rol o'ynaydilar. Pedagogik qo'llab-quvvatlash metodlari talabalar uchun muammolarni hal etishga yordam beradi va ularning ilmiy salohiyatini rivojlantirishda katta ahamiyat kasb etadi.

Tahlil va natijalar. Talabalar tadqiqotchilik faoliyatida yuzaga keladigan asosiy muammolar va ularni pedagogik qo'llab-quvvatlash imkoniyatlari tahlil qilinadi. Maqsad, talabalar faoliyatidagi muammolarni aniqlash va ularga qarshi samarali pedagogik usullarni taklif qilishdir. Bu esa o'z navbatida, o'qituvchilar va talabalarning ilmiy faoliyatda yanada muvaffaqiyatli ishlashlariga yordam beradi.

Talabalar tug'iladigan muammolar va qiyinchiliklarga turlicha yondashadilar. Bir guruh talabalar uning tashqi sabablarini izlaydilar. Masalan, ota-onalarining hech qanday asoslanmagan talablari, o'qituvchining ularga nisbatan obektiv munosabatda bo'lmashligi, topshiriqlarning ularning kuchlari va imkoniyatlariga mos kelmasligi, kursdoshlarining ularga nisbatan keskin munosabatlari kabilarni ro'kach qiladilar. Bunday nuqtai nazar natijasida talabalar jahldor, yopiq holatda bo'ladilar. Ularning tasavvurlari noaniq xarakterga ega bo'lib, "men buni uddalay olmayman", "men buni bajara olmayman" tarzida harakat qilishga o'rganadilar. Buning natijasida ular o'z kuchlariga ishonmaydilar va vujudga kelgan muammolarni hal qilishda faollik ko'rsata olmaydilar.

Boshqa bir guruh talabalar esa, vujudga kelgan qiyinchiliklarni o'zlari, bilimlarining sayozligi, xarakterlari, xulq-atvorlari va yurish-turishlaridan izlaydilar. Bunday talabalar o'z muammolarini o'zlari hal qilish, juda murakkab vaziyatlarda esa, o'qituvchilari, ota-onalari, sinfdoshlaridan ko'mak olishga harakat qiladilar.

Metodologik madaniyati yetarli darajada shakllanmagan talabalar esa, qiyinchiliklarni bartaraf etishda faol harakat qilmaydilar, ularda o'z-o'zini baholash darajasi keskin pasayib boradi. Ular ko'pincha o'zlaridan norozi bo'ladilar. Bunday sharoitlarda ularda o'zlarining imkoniyatlarini bilish darajalari ijobiy tarzda rivojlanmaydi, ular eng zarur vaziyatlarda o'z nuqtai nazarlarini himoya qila olmaydilar.

O'qituvchi o'quv-biluv jarayonida talabalarning o'ziga xos tadqiqotchilik usullarini qo'llab-quvvatlashi va muntazam himoya qilishi lozim. Buning uchun o'qituvchi ular faoliyatida vujudga keladigan qiyinchiliklar va ularning hosil bo'lish sabablarini bilishi zarur. Shundagina u talabaga qiyinchilikni qanday bartaraf etishga ko'maklashish lozimligini aniq bilib oladi. Shu sababli o'qituvchidan har bir talabaning diqqat-e'tibori, xotirasi, idroki, tafakkuri, intilishlari, o'z-o'zini nazorat qilish kompetensiyalarining qay darajada rivojlanganligini yaxshi bilishi talab etiladi.

Talabalarning aksariyatiga xos bo'lgan qiyinchiliklarni tahlil qila turib, ularning kelib chiqish sabablari va bartaraf etishga yo'naltirilgan pedagogik qo'llab-quvvatlash imkoniyatlari haqida fikr yuritamiz. Talabalar duch keladigan intellektual qiyinchiliklar, ularning nazariy bilimlar, ilmiy tushunchalar va axborotlarni to'la o'zlashtirmaganliklari va aniq idrok eta olmasliklari natijasida vujudga keladi. Bunday holatning vujudga kelishiga asosiy sabab, talabalarning turli o'quv fanlariga oid bilimlarining mazmun-mohiyati va o'ziga xos jihatlarini anglab yetmaganliklaridadir. Shuning uchun ham, ular tadqiqotchilik faoliyatining boshlanishi va davom etishidagi izchillikni tasavvur eta olmaydilar.

O'qituvchi talabalarning tadqiqotchilik faoliyatini amalga oshirish davomida ular duch keladigan qiyinchiliklarni bartaraf etish uchun uzluksiz maslahat metodidan foydalanishi maqsadga muvofiqdir. Talabalarga o'z imkoniyatlaridan yuqori bo'lgan intellektual topshiriqlar berilganda, ular salbiy natijalarni qo'lga kiritadilar. Chunki, bu jarayonda vujudga keladigan qiyinchiliklarni bartaraf etishga ular qodir bo'lmaydilar. Buning uchun, ularga muhim bo'lgan maslahatlar berish lozim. Bu talabalarga o'zlari duch kelgan qiyinchiliklarning sababini bilish va ularni bartaraf etish yo'llarini o'zaro muhokama qilish imkonini beradi.

Talabalar duch keladigan qiyinchiliklarni bartaraf etishning samarali yo'llaridan biri, tadqiqotni amalga oshirish jarayonida ular bilan tez-tez savol-javoblar o'tkazib turishdir. Bunda talabalar tadqiqot ishi bilan bog'liq muhim muammoni shakllantira olishlari, o'z farazlarini ilgari surishlari, sinfdoshlari tomonidan ilgari surilgan farazlarning ijobiy hamda salbiy jihatlarini baholay olishlari, kuzatishlarini yozma tarzda bayon etishlari, o'zlari o'tkazayotgan tajribalarning vazifalari va tadqiqot farazining mutanosibligini asoslab bera olishlari, samarali natijaga erishishning muqobil yo'llarini bilishlari lozim.

Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatdiki, talabalar ilgari surgan farazlar tadqiqotchilik faoliyatining samarali amalga oshirishini ta'minlaydi. Ular har bir farazni tahlil qilish natijasida amalga oshiriladigan tadqiqotning asosiy mag'zini aniqlashga muvaffaq bo'ladilar. Ular o'z faoliyatlariga tanqidiy yondashgan holda izlanish yo'llarini belgilab oladilar. Ularning nazariy bilimlar, ilmiy tushunchalar va axborotlarni idrok etish kompetensiyalari mustahkamlanadi va ko'proq mantiqiy asosga ega bo'ladi. Ular ilmiy axborotlarni haqqoniy tarzda idrok eta boshlaydilar. Buning natijasida ularning nazariy bilimlar, ilmiy tushunchalar va axborotlarni idrok etish darajalari yaxlit tarzda namoyon bo'la boshlaydi.

Intellectual hamda tajriba-sinovga oid qiyinchiliklar asosan metodologik madaniyati amaliy tajribasiga asoslangan talabalar faoliyatida uchraydi. Bu toifadagi talabalarning nazariy bilimlar, ilmiy tushunchalar va axborotlarning mohiyatiga bergan baholari haqqoniy, ongli, qiyoslash natijalariga asoslanganligi bilan ajralib turadi. Ular o'z tajribalari natijalarini sinfdoshlari tajribalarining natijalari bilan qiyoslay oladilar.

Biroq bunday talabalar juda katta ahamiyatga ega bo'lmagan o'zgarishlarni zudlik bilan payqay olmaydilar. Shuning uchun ham, ularni tajribalar jarayonida kichik guruhlariga birlashtirish maqsadga muvofiqdir. Bu pedagogik jihatdan katta ahamiyatga ega bo'lib, agar guruhdagi birorta talaba bu o'zgarishni payqamay qolsa, boshqalari o'z vaqtida uni aniqlab qayd etadilar. Bu esa, ilmiy hodisalarni hamkorlik asosida idrok etish muhitini vujudga keltiradi.

Talabalarning metodologik madaniyatini rivojlantirishda guruhli ishlash va mazkur jarayonda talabalarni pedagogik qo'llab-quvvatlash muhim didaktik ahamiyatga ega. Talabalar o'z metodologik madaniyatini boyitishda o'qituvchilarning maslahatlari bilan bir qatorda, qo'shimcha ilmiy, ilmiy-ommabop adabiyotlar, internet materiallari, gazeta-jurnallar sahifalaridagi ilmiy yangiliklarga ham uzluksiz tarzda murojaat qilishlari kerak.

Talabalarning nazariy bilimlariga asoslangan holda, ularning metodologik madaniyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan o'quv-biluv jarayonida, ularning

tadqiqotchilik faoliyatlari davomida bir qator texnik qiyinchiliklar vujudga keladi. Bunday talabalarining nazariy bilimlar, ilmiy tushunchalar va axborotlar mohiyatini tushunishlarida uchraydigan holatlardan biri, ular o'zlarini o'zlashtirgan barcha bilimlarni to'liq idrok eta olmaganliklari hamda ijodiy faoliyatlari davomida ulardan foydalana olmasliklaridadir.

O'z faoliyatlari natijalarini namoyon qilishga oid qiyinchiliklar talabalarda asosan darsdan tashqari vaziyatlarda vujudga keladi. Ular nazariy bilimlarning ahamiyatini to'liq his eta olmaydilar. Chunki ilmiy tushunchalar va axborotlar ularning ongini to'liq zabt etmagan bo'ladi. Natijada bunday talabalar ikki xil, o'zaro ziddiyatli metodologik madaniyatga ega bo'ladilar. Namoyish etishga oid qiyinchiliklar ularning tadqiqotchilik faoliyatlari yakunida ko'rinadi. Bu jarayonda talaba o'zi bajargan tadqiqot natijasi, uni amalga oshira olganligi, o'z farazini isbotlaganligidan qoniqish hosil qiladi. Ular o'z oldilariga "Nima uchun men bu ishni amalga oshirdim?", degan savolni qo'yadilar va unga javob izlaydilar. Bu savolga javob topish uchun ular qo'shimcha ilmiy manbalar, ilmiy axborotlar, internet va gazeta-jurnallar sahifalaridagi materiallarga murojaat qiladilar.

Aksariyat hollarda ularga buyuk mutafakkirlar va olimlarning ish tajribalari, ijod mahsullari yordam beradi. Metodologik madaniyatini rivojlantirish jarayonida talabalarni pedagogik qo'llab-quvvatlash quyidagilarda namoyon bo'ladi: suhbatlar jarayonida talabalarining ilmiy muammolarga yondashuvlarini qo'llab-quvvatlash; ular bilan ilmiy hamkorlik qilish; talabalarining kelajakda egallaydigan sohalari yuzasidan to'g'ri tanlovni amalga oshirishlariga ko'maklashish; ular ko'tarib chiqqan g'oyalarni ma'qullash, tahlil qilish, noto'g'ri jihatlarni asoslab ko'rsatish; talabalar tomonidan amalga oshirilgan kichik ilmiy kashfiyotlarning ijtimoiy ahamiyatini asoslashlarida ularga ko'maklashish; talabalarga o'z qarorlari va qabul qilgan yechimlarini asoslashlari uchun qulay sharoit va imkoniyatlar yaratish; talabalar orasida vujudga kelgan ziddiyatlarni oqilona bartaraf etish kabilar.

Tadqiqotchilik faoliyatining barcha bosqichlarida talabalar orasida qiyinchiliklar vujudga kelishi mumkin. Chunki, bu jarayonda subyekt-subyekt munosabatlari amal qiladi. Mazkur munosabatlar davomida talabalar muloqotga kirisha olmasliklari, boshqalarning fikrlariga og'ib ketishlari, sinfdoshlarining nuqtai nazarlarini qabul qilishga tayyor bo'lishlari mumkin. Bunday talabalar bir guruhga jamlangan taqdirda ular orasida vazifalarni taqsimlash imkonsiz bo'ladi. Chunki, ulardan har biri men guruhning muvaffaqiyatini ta'minlayman, degan fikrda qat'iy turadi. Ularning har biri o'z guruhlaridagi talabalar va o'qituvchilarga nisbatan o'zlarini qarama-qarshi

mavqeda his qiladilar. Bunday sharoitda talabalar va talabalar, talabalar hamda o'qituvchi orasida o'zaro hamkorlikni yo'lga qo'yish orqali mazkur jarayonni pedagogik jihatdan qo'llab-quvvatlash mumkin. Talabalarning tadqiqotchilik faoliyatlarini tashkil etish va o'tkazishda o'qituvchilar alohida kuch sarflashlari lozim. Chunki, ular talabalarning metodologik madaniyatini tahlil qilgan holda ularning e'tiborlari va imkoniyatlari nimaga qaratilganligini yaxshi bilishlari kerak. O'qituvchi tomonidan talabalarning qo'llab-quvvatlanishi ularning muntazam rivojlanishlarini ta'minlaydi. Talabalar intellektual jihatdan rivojlangan sari, ularning metodologik madaniyati ham boyib, takomillashib boradi. Bu jarayonda talabalar hamda o'qituvchilar bir-birlarining faoliyatlariga o'zaro qadriyatli munosabatda bo'ladilar. Bu ularning hamkorlikdagi ilmiy faoliyatlari, o'zaro iliq munosabatlari, o'qituvchilarning talabalarni qo'llab-quvvatlashi, hamkorlikda faoliyat ko'rsatishga tayyorliklari, hamkorlik kompetensiyalarining rivojlanganligi va talabalar metodologik madaniyatining shakllanganligida yaqqol namoyon bo'ladi.

Talabalarning metodologik madaniyatini muvaffaqiyatli rivojlantirish uchun mazkur jarayonning tashkiliy asoslari va tamoyillarini aniqlash muhim didaktik ahamiyatga ega. Uning tashkiliy asoslari, talabalarda tadqiqotchilik faoliyatlarini tashkil etish asosida ularning metodologik madaniyatini rivojlantirishning nazariy yo'nalishlarida o'z ifodasini topadi. Talabalarning tadqiqotchilik faoliyatlarini tashkil etish o'ziga xos didaktik jarayon sifatida namoyon bo'lar ekan, o'qituvchi uning muayyan prinsiplar asosida tashkil etilishini ham nazarda tutishi kerak. Bu o'z navbatida, o'qituvchiga mazkur jarayonni maqsadga yo'naltirilgan holda tashkil etish va boshqarish imkonini beradi. Talabalarning tadqiqotchilik faoliyatlarini tashkil etish jarayonida o'qituvchi hamda talabalar orasida o'zaro hamkorlik vujudga keladi. Bunday hamkorlik ular orasidagi o'zaro ishonch, qat'iylik, umumiy nuqtai nazarlarga asoslangan bo'lib, o'quv jarayoni subektlarining xulq-atvor meyorlarini belgilaydi.

Xulosa va takliflar. Hozirgi ta'lim tizimi talabalarining ilmiy faoliyatga jalb etilishi, nafaqat ular uchun bilim olish, balki shaxsiy va intellektual rivojlanishning muhim bosqichidir. Biroq, tadqiqot faoliyati davomida talabalar turli qiyinchiliklarga duch keladilar, masalan, ilmiy ma'lumotlarni to'plash, tahlil qilish, amaliyotda qo'llash va ilmiy fikrlarni asoslashda yuzaga keladigan noaniqliklar. Ushbu muammolar talabalar ilmiy faoliyatining samaradorligini pasaytirishi mumkin.

Pedagoglar va o'qituvchilar bu jarayonda talabalarni qo'llab-quvvatlashda, ularning ilmiy salohiyatini rivojlantirishda va mavjud qiyinchiliklarni bartaraf

etishda muhim rol o'ynaydilar. Pedagogik qo'llab-quvvatlash metodlari talabalar uchun muvaffaqiyatli tadqiqot ishlari olib borishga imkon yaratadi, shuningdek, ularning metodologik madaniyatini rivojlantirishga yordam beradi. O'qituvchilar talabalar bilan doimiy aloqa o'rnatib, ularning tadqiqot faoliyatida yuzaga keladigan muammolarni hal qilishga ko'maklashishlari lozim.

Shu bilan birga, talabalar turli xil qiyinchiliklarga turlicha yondashadilar, ba'zi talabalar tashqi sabablarni izlaydi, boshqalari esa muammolarni o'zlarining bilimlari va xarakterlaridan izlashadi. Bu nuqtayi nazar talabalar o'rtasida turli yondashuvlarni shakllantiradi. Bunday holatda, o'qituvchilar talabalarni bilimlarini chuqurlashtirish, metodologik madaniyatini rivojlantirish va o'zlarini mustaqil fikrlashga undashda qo'llab-quvvatlashlari zarur.

Shuningdek, talabalarning ilmiy faoliyatlarini rivojlantirishda, o'qituvchilar tomonidan muammolarni hal qilish uchun metodik maslahatlar, guruhli ishlar, hamkorlik va interaktiv yondashuvlar muhim ahamiyatga ega. Shunday qilib, o'qituvchilar va talabalar o'rtasidagi samarali hamkorlik, pedagogik qo'llab-quvvatlash, ilmiy faoliyatni yanada muvaffaqiyatli tashkil etish uchun zarur bo'lgan omillardir.

Tadqiqot faoliyatida yuzaga keladigan muammolarni bartaraf etish uchun samarali pedagogik metodlar va yordamchi vositalar ishlab chiqilishi talab etiladi. Bu jarayonni muvaffaqiyatli tashkil etish talabalar va o'qituvchilar uchun ilmiy izlanishlarda yanada yuqori natijalarga erishish imkonini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 5 iyundagi "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 3775-son Qarori. // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 06.06.2018 y., 07/18/3775/1313-son.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni. // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 09.10.2019 y., 06/19/5847/3887-son.
3. Xodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. – T.: IQTISOD DUNYOSI, 2018. – B.30.
4. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik. – T.: «Sano-standart» nashriyoti, 2017. – 416 b.
5. Shermuxamedova N.A. Ilmiy tadqiqot metodologiyasi. – T.: Fan va texnologiya, 2014. – 512 b.
6. Mustaqillik: Izohli ilmiy-ommabop lug'at. – T.: Sharq, 2000. – 318 b.

OLIIY TA'LIM MUASSASALARIDA BO'LAJAK MENEJERNING ISH MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH TAMOILLARI

Ravshanova X.M.

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: menejment, menejer, boshqaruv, biznes, boshqarish konsepsiyasi, boshqaruvning yangi paradigmasi, boshqaruv konsepsiyalari, kadrlarini tayyorlash.

Ключевые слова: менеджмент, менеджер, управление, бизнес, концепция управления, новая парадигма управления, концепции управления, подготовка кадров.

Key words: management, manager, governance, business, management concept, new management paradigm, management concepts, personnel training.

РЕЗИЮМЕ:

Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak menejerlarning ish faoliyatini shakllantirishga oid xususiyatlar muallif tomonidan yoritilgan. Shuningdek boshqaruvchida yuqori darajadagi ish madaniyatiga ega bo'lishi, mehnat o'zaro munosabatlari shakllarini rivojlantirishning yangi yo'nalishlarini ham taqdim etgan holda, menejerlarni tayyorlashning bir necha yo'nalishlarini ajratib ko'rsatgan. Hozirgi vaqtda dolzarb bo'lgan insonni boshqarish konsepsiyasidan kelib chiqqan boshqaruvning gumanistik paradigmasi hamda boshqaruv zamonaviy konsepsiyalari haqida ma'lumotlar keltirib o'tgan.

РЕЗИЮМЕ:

В данной статье автор освещает особенности формирования профессиональной деятельности будущих менеджеров в высших учебных заведениях. Кроме того, он выделяет несколько направлений подготовки менеджеров, акцентируя внимание на необходимости высокого уровня профессиональной культуры у руководителя и представляя новые направления развития форм трудовых взаимоотношений. Также в статье рассматриваются гуманистическая парадигма управления, основанная на актуальной концепции управления персоналом, и современные управленческие концепции.

SUMMARY:

This article highlights the features of shaping the professional activities of future managers in higher education institutions. Additionally, the author emphasizes the importance of a high level of professional culture in management and presents new directions for developing forms of labor relations while identifying several areas for training managers. The article also provides information on the humanistic paradigm of management, derived from the currently relevant concept of human resource management, as well as modern management concepts.

Kirish. Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak menejerning ish madaniyatini shakllantirish jarayonini tavsiflash hamda uni modellashtirish, tashkil etish va

uslubiy anglashga samarali yondashuvlarni aniqlash maqsadida menejerning ish madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari majmuini aniqlashimiz kerak.

Birinchidan, ta'kidlash kerakki, boshqaruv kadrlarini tayyorlash jarayoni hozirgi vaqtda jamiyatda bozor munosabatlarning shakllanishi bilan chambarchas bog'liq bo'lgan o'ziga xoslikka ega. So'nggi yillarda bozor iqtisodiyoti uchun kadrlar tayyorlaydigan ta'limning yangi tarmog'i – biznes-ta'lim paydo bo'lib, u hozirgi kunda an'anaviy akademik ta'limga muqobil bo'lgan ko'plab sub'ektlarning ancha keng tarmog'iga ega: biznes-maktablar, konsalting firmalari, korporativ va virtual universitetlar, konsorsiumlar, o'quv markazlari va shu kabilar.

Adabiyotlar sharhi.

Biznes-ta'limning o'zi bozor segmenti bo'lib hisoblanadi. Biznes-ta'lim muassasalarida o'qitish ancha qimmat bo'lib, asosan poytaxt ta'lim muassasalarida jamlangan. Boshqaruv kadrlarini tayyorlaydigan mintaqaviy OTM larda ko'pincha biznes-ta'lim dasturlarini joriy etish uchun yetarli dasturiy ta'minot mavjud emas. Shunga qaramay, rahbarlarning kasbiy mahoratiga qo'yiladigan yangi talablar nafaqat yuqori bo'g'in boshqaruvchilariga (biznes-ta'lim maqsadi), balki o'rta va quyi bo'g'inlar boshqaruvchilariga ham tegishlidir. Ular orasida ish madaniyatini oshirish talabi ham mavjud. Boshqaruv kadrlarini tayyorlash tizimini o'rganishda menejment sohasidagi asosiy qarama-qarshiliklardan biri ta'kidlangan, ya'ni u bugungi kunda egallanishi kerak bo'lgan boshqaruv funksiyalari hamda boshqaruv faoliyatining holati, innovatsion dadillik, ularni amalga oshirish uchun strategik g'oyalar va kasbiy ko'nikmalarning mavjudligidan iborat ekanligini Baramzina S.A ta'kidlab o'tgan [1]. Tadqiqotlar davomida, tadqiqotchilar e'tiborni rahbarlar kasbiy mahorati yangi mezonlariga qaratdilar: ijodiy o'z-o'zini namoyon qilish, qarashlar kengligi, global yondashuv, ijtimoiy yo'naltirilgan tadbirkorlik, boshqaruvni tashkil etishga innovatsion yondashuv, ilg'or texnologiyalar, mehnatsevarlik va uzluksiz o'rganishni K.V.Xartanovich e'tirof etgan [2].

Bundan tashqari, mamlakat uchun iqtisodiy islohotlar olib borilayotgan, jamiyatda qadriyat yo'nalishlari o'zgarib borayotgan ushbu davrda aynan menejer bozor iqtisodiyotining yetakchisi, innovatsion g'oyalar tarqatuvchisi, jamiyat va ishbilarmonlik muhiti o'rtasidagi "vositachi", yangi ishbilarmonlik munosabatlarining "yaratuvchisi" bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun u, birinchi navbatda, yuqori darajadagi ish madaniyatiga ega bo'lishi, mehnat o'zaro munosabatlari shakllarini rivojlantirishning yangi yo'nalishini belgilashi kerak.

Hozirgi bosqichda menejerlar faoliyatining yana bir o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, faoliyat yangi boshqaruv paradigmasi – gumanistik paradigmaga

o'tish jarayonida amalga oshirilib, uning asosini insonni boshqarish konsepsiyasi tashkil etadi.

Shuningdek A.N.Kuskov, ta'kidlashicha, boshqaruvning yangi paradigmasini shakllantirish zarurati boshqaruvga bo'lgan qarashlarning o'zgarishiga ta'sir ko'rsatgan hamda u alohida qiziqish uyg'otadigan ba'zi ijtimoiy omillar bilan oldindan belgilanadi. A.N.Kuskov omillarni quyidagicha belgilaydi:

Birinchidan, bu bozor xo'jaligi sub'ektlarining ochiq ijtimoiy tizimlar sifatida shakllanishi va faoliyatidir. Tashkilotlarning ijtimoiy yo'naltirilganligi uning iqtisodiy funktsiya bilan bir qatorda ijtimoiy rolni ham bajarishini anglatadi. Ijtimoiy rol ikki jihatda namoyon bo'lishi mumkin: jamiyatning tovar va xizmatlar ehtiyojlarini qondirishi, jamoalar va tashkilotlarni yashash muhitining eng muhim ijtimoiy muammolarini hal qilish.

Ikkinchidan, barcha darajalarda o'z-o'zini boshqarish va ko'p markazli iqtisodiy tizimga o'tish – milliy iqtisodiyotda o'z-o'zini boshqarish va o'z-o'zini rivojlantirishga qodir bo'lgan tuzilmalarning paydo bo'lishiga olib keladi, menejerlardan esa mustaqil, ijodiy qarorlar qabul qilish uchun yangi ko'nikma va qobiliyatlarni talab qiladi.

Uchinchidan, tashkilotlarni boshqarish bozor, ma'muriy va ijtimoiy-psixologik tavsifdagi usullarning birlashmasiga asoslanishi kerak [3]. Umuman olganda, tashkilotda menejerni barcha faoliyati uning muvaffaqiyatiga va belgilangan maqsadlarga erishishga umumiy yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Muvaffaqiyat boshqaruv samaradorligi va sifatini belgilovchi asosiy ko'rsatkichdir. Shu sababli, pragmatik nuqtai nazardan, ish madaniyatini muvaffaqiyat omili, yoki xodimlar va umuman kompaniya uchun raqobatdosh ustunliklarga erishishning muhim tarkibiy qismlaridan biri sifatida ko'rib chiqamiz.

Yu.N.Aksenenko ta'kidlashicha insonning iqtisodiyot, xo'jalik sohalaridagi rolini kuzatib, hozirgi vaqtda mavjud bo'lgan to'rtta muhim boshqaruv tushunchasini ajratib ko'rsatishimiz mumkin: mehnat resurslaridan foydalanish, xodimlarni boshqarish, inson resurslarini boshqarish, insonni boshqarish. Insonning iqtisodiyot, xo'jalik sohalaridagi rolini kuzatib, hozirgi vaqtda mavjud bo'lgan to'rtta muhim boshqaruv tushunchasini ajratib ko'rsatishimiz mumkin: mehnat resurslaridan foydalanish, xodimlarni boshqarish, inson resurslarini boshqarish, insonni boshqarish [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolani yozishda ilmiy abstraksiyalash, ekspert baholash, guruhlashtirish usullaridan foydalanib, mavzuga bog'liq ko'plab ilmiy nashrlar talqin qilindi, ilmiy tadqiqotlarga tayangan holda ilmiy mushohada, mantiqiy fikrlash, tizimli yondashuv usullaridan keng foydalanilgan.

Tahlil va natijalar muhokamasi.

Ijtimoiy omillar bilan bir qatorda, menejmentning umumiy muammolarini ham hisobga olish zarur bo'lib, bu, biznin fikrimizcha, bo'lajak menejerlarda ish madaniyatini shakllantirish jarayonida o'z aksini topishi kerak.

Tadqiqotchilarning bu boradagi fikrlarini tahlil qilib, menejerlarni tayyorlashning quyidagi yo'nalishlarini ajratib ko'rsatishimiz mumkin:

1. Innovatsiyalarga katta ahamiyat berish kerak. Bunga nafaqat yangi texnika yoki texnologiya, balki barcha turdagi innovatsiyalar, jumladan, iqtisodiy, tashkiliy va boshqaruv innovatsiyalari ham kiradi. Kelajakda bugungi kunda yaxshi ishlaydigan tashkilot emas, balki doimiy yangilanishga intilgan tashkilot eng samarali bo'ladi;

2. Menejmentda integratsiya jarayonlari aks etishi kerak. Integratsiya ishlab chiqarish va ijtimoiy rivojlanishni birlashtirish va muvofiqlashtirishni o'z ichiga oladi. Shuningdek, kompaniya umumiy qadriyatlar bilan birlashgan odamlardan iborat tirik organizm sifatida qaraladigan tashkilot va shaxsning integratsiyasi ham bizda qiziqish uyg'otadi.

3. Ob'ektiv xarakterga ega bo'lgan globallashtirish va internatsionallashtirish kabi hodisalar o'z aksini topishi kerak. Bu xalqaro korporatsiyalar sonining o'sishi hamda umumiy bozor ittifoqlarining paydo bo'lishida namoyon bo'ladi. Afsuski, bir qator hollarda bu jarayon hamkorlik ob'ekti sifatida emas, balki ko'proq raqobat jarayoni sifatida rivojlanmoqda. Boshqaruv sohasida xalqaro hamkorlik zarurligiga ham katta e'tibor qaratish lozim.

4. Menejmentning shaxs va butun jamiyat oldidagi ijtimoiy mas'uliyatini e'tirof etishga alohida e'tibor qaratish lozim. Iqtisodiy xarakterdagi majburiyatlardan tashqari, tashkilot o'z tadbirkorlik faoliyatining xodimlar, iste'molchilar va jamoalarga insoniy va ijtimoiy ta'sirini ham hisobga olishi kerak. Biznesga oid ijtimoiy kutilayotgan natijalar aynan tashkilot tomonidan jamiyatning ijtimoiy muammolariga ixtiyoriy teskari aloqada bo'lish yo'nalishi bo'yicha jadal rivojlanmoqda. Tashkilotlar harakatlarini jamoat va xayriya muassasalari bilan birlashtirgandagina ular faoliyat yuritayotgan hududlardagi muammolarni hal etish mumkin bo'ladi.

5. Menejerning noaniqlik va tezkor o'zgarishlar vaziyatlarini samarali yechishga yordam beradigan shaxsiy fazilatlarini shakllantirish va rivojlantirishga e'tibor qaratish lozim: ijodiy malaka va ko'nikmalarni rivojlantirish, qaror qabul qilishda mustaqillik, bag'rikenglik, harakatchanlik, stressga chidamlilik va boshq.

6. Bo'lajak menejerlarda ish madaniyatini shakllantirishda biz yangi davr voqeliklariga javob beradigan zamonaviy boshqaruv paradigmalariga tayanishimiz kerak.

Boshqaruv konsepsiyalarining har biri o'z davrida izchil rivojlanib borgan. Hozirgi vaqtda insonni boshqarish konsepsiyasidan kelib chiqqan boshqaruvning gumanistik paradigmasi eng dolzarb bo'lib bormoqda.

Gumanistik paradigma doirasida tashkilotni madaniyat sifatida, shaxsni esa ma'lum bir madaniy an'analar doirasida rivojlanayotgan mavjudot sifatida metafora taklif qilindi. Bunday xodimga nisbatan boshqaruv funksiyasini faqat ma'lum qadriyatlar, qoidalar va qabul qilingan atvor me'yorlariga rioya qiladigan mustaqil, faol mavjudotni boshqarish nuqtai nazaridan amalga oshirish mumkin.

1-jadval

Eng muhim boshqaruv zamonaviy konsepsiyalari

Yondashuv	Metafora	Xodimlarni boshqarish konsepsiyasi	Xodimlarni boshqarishning asosiy vazifalari	Paradigma
Iqtisodiy	Mexanizm	Mehnat resurslaridan foydalanish	Qobiliyatli xodimlarni tanlash	Mehnatni ilmiy tashkil qilish paradigmasi
Organik	Shaxs	Xodimlarni boshqarish	Ehtiyojlarning o'ziga xosligini o'rganish, ehtiyojlarning turli darajalariga qaratilgan turli dasturlarni ishlab chiqish	Inson munosabatlari paradigmasi
	Miya	Inson resurslarini boshqarish	Xodimlarni tayyorlash – ham ixtisoslashuvni, ham universalashtirishni chuqurlashtirish, xodimlarning maksimal darajada o'z-o'zini tashkil etishi uchun sharoit yaratish	Shaxsiy mas'uliyat kontraktatsiyasi paradigmasi
Insonparvar	Madaniyat	Insonni boshqarish	Tashkilot madaniyatini moslashtirish, rivojlantirish – qadriyatlarni belgilash, qoidalar va me'yorlarni shakllantirish, ramziylashtirish (simvolizatsiya)	Jamoaviy menejment paradigmasi

Insonparvarlik paradigmasi inson kapitali nazariyasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, unga ko'ra, biznes narxini har qanday baholash inson omilini chuqur o'rganmasdan amalga oshirilmaydi. Binobarin, bo'lajak menejerning ijtimoiy-madaniy, psixologik kompetentliklari birinchi o'ringa chiqib, ular "insonshunoslik" fanlari va kurslarida o'z aksini topgan hamda ularga "ish

madaniyati” yagona atamasida keltirilgan bir qator muammoli masalalarni kiritishimiz mumkin. Ish madaniyati odamlarga qaratilgan, shuning uchun biz OTM da bo‘lajak menejerlarda ish madaniyatini rivojlantirishda boshqaruvning gumanistik paradigmasiga amal qilamiz.

Boshqaruv kadrlarini tayyorlashni amalga oshiradigan OTM o‘quv rejalari tahlili shuni ko‘rsatdiki, o‘quv dasturlariga ijtimoiy-madaniy va psixologik bloklarni kiritish tendensiyalari mavjud, ammo yetarli darajada keltirilmagan. Bular asosan psixologiya va boshqaruv madaniyatiga oid kurslardan iborat

Biroq, hozirgi bosqichda menejer faoliyatining xususiyatlari shuni ko‘rsatadiki, bo‘lajak menejerlarni kasbiy tayyorlashning ijtimoiy-madaniy, axloqiy, kommunikativ va psixologik bloklari kuchaytirilishi kerak, chunki ular boshqaruv kompetentligining majburiy jihatlari bo‘lib hisoblanadi. Tadbirkorlik madaniyati va biznes etikasi bo‘yicha maxsus kursning joriy etilishi bu maqsadga xizmat qilishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Boshqaruvning yangi insonparvarlik paradigmasi doirasida bo‘lajak menejerlarni kasbiy tayyorlashning umumiy tendensiyasini ko‘rib chiqildi. Ammo harakat qilayotgan bo‘lajak menejerlarda biznes madaniyatini shakllantirish jarayoni OTM da amalga oshirilganligi sababli, ushbu bosqichda kasbiy ta’limni modernizatsiya qilish bilan bog‘liq bo‘lgan oliy ta’lim faoliyatining xususiyatlarini ham hisobga olish kerak. Gap olinayotgan ta’limning zamonaviy sifatiga erishish haqida bormoqda. Ta’lim sifati – olingan ta’limning ma’lum ehtiyojlar, talablar, standartlar va kutilayotgan natijalarga muvofiqligi. Shu ma’noda ta’lim sifati uning natijasiga bog‘liq bo‘ladi. OTM da bo‘lajak menejerning ish madaniyatini shakllantirish ham zamonaviy sifat standartlariga mos kelishi kerak, shuning uchun oliy kasbiy ta’lim rivojlanishining hozirgi bosqichida uni baholashning asosiy yondashuvlarini aniqlash kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Барамзина, С. А. Дидактика: основы теории с позиции личностно ориентированного подхода [Текст]: учебное пособие / С. А. Барамзина. - Киров: Изд-во ВятГГУ, 2008. - 135 с.
2. Хартанович, К. В. Основы менеджмента [Текст]: Учебное пособие / К. В. Хартанович, В. Н. Краев. — М.: Академический Проект; Трикта, 2006. - 272 с
3. Кусков, А. Н. Менеджмент [Текст]: Учебное пособие / А. Н. Кусков, А. П. Чумаченко. - М.: ГИНФО, 2000. - 368 с.
4. Аксененко, Ю; Н. Сосиология и психология управления [Текст] / Ю. И. Аксененко, В. Н. Каспарян, С. И. Самыгин, И. О. Суханов; под общей ред. С. Н. Эпифансева.-Ростов н/Д: Феникс, 2001.-512 с. ,
5. С. Р. Филоновича Бизнес-образование: специфика, программы, технологии, организация / под общ. ред.. - М.: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2004. - 690 с.

METODIK TA'MINOT - KO'RGAZMALI-HARAKATLI TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISH JARAYONINING OMILI SIFATIDA

Berdiyeva L.N.

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

Pedagogika va o'qitish metodikasi katta o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: o'quvchining bilish faoliyatini faollashuvi, innovatsion texnologiyalar, audiovizual ta'lim va dasturlashtirilgan ta'lim texnologiyasi, o'quvchilarni barkamol va ma'naviy yetuk inson etib tarbiyalash, milliy rivojlanish dasturi, metodik ta'minot.

Ключевые слова. Активизация познавательной деятельности обучающегося, инновационные технологии, аудиовизуальное обучение и технология программируемого обучения, воспитание учащихся в гармоничной и духовно зрелой личности, национальная программа развития, методическое обеспечение.

Key words: activation of students' cognitive activity, innovative technologies, audiovisual education and programmed learning technology, educating students to become well-rounded and morally mature individuals, national development program, methodological support.

РЕЗЮМЕ:

Bugungi kunda milliy rivojlanish dasturiga ko'ra, boshlang'ich ta'limning asosiy maqsadi "o'quvchilarning umumiy madaniy, shaxsiy va kognitiv rivojlanishi, bilish qobiliyati kabi asosiy kompetensiyani ta'minlash"dan iborat. Bu esa o'quv faoliyatiga yangicha yondashuv, innovatsiyalarni tadbiq etish orqali amalga oshiriladi. Ushbu maqolada metodik ta'minot - ko'rgazmali-harakatli tafakkurni rivojlantirish jarayonining omili sifatida yoritilgan. Metodik ta'minot haqidagi ma'lumotlar keltirib o'tilgan.

РЕЗЮМЕ:

Сегодня, согласно Национальной программе развития, основной целью начального образования является "обеспечение основных компетенций, таких как общее культурное, личностное и когнитивное развитие учащихся, когнитивные способности". Это достигается за счет нового подхода к учебной деятельности, внедрения инноваций. В данной статье рассматривается методическое обеспечение - как фактор процесса развития наглядно-действенного мышления. Приведены данные о методическом обеспечении.

SUMMARY:

Today, according to the national development program, the primary goal of elementary education is to ensure "The general cultural, personal, and cognitive development of students, as well as their cognitive abilities." This is achieved through a new approach to the learning process and the implementation of innovations. This article highlights methodological support as a factor in the development of visual-motor thinking. Information about methodological support is also provided.

Kirish. Fan, texnika va ishlab chiqarishning rivojlanishi ta'limning barcha muammolarini yangicha "sog'lom" qilmoqda. Pedagogikada o'qitishning yangi usullari va shakllari va shunga mos ravishda davom etayotgan yangiliklarni tavsiflovchi yangi kontseptual apparatlar paydo bo'lmoqda. Ma'lumki texnika asri bir nechta xususiyat bilan ajralib turadi. Birinchidan, metodlar, ularning tuzilishi va innovatsion texnologiya tushunchalari bazasi kengaymoqda. Audiovizual ta'lim va dasturlashtirilgan ta'lim texnologiyasining o'quv jarayoniga kirib kelishi pedagogik faoliyatda metodik ta'minot tuzilmasini takomillashtirib borish imkoniyatini kengaytirdi.

Ikkinchidan, innovatsion texnologiyaning metodologik asoslari o'zgarimoqda, vizual ta'limdan vertual ta'limga o'tilmoqda.

Uchinchidan, o'qituvchilarni zamonaviy pedagogik faoliyatga tayyorlash ishlari olib borilmoqda. Bu esa o'qituvchilarning yangi metodik ta'minot asosida o'quv jarayonini tashkil etishi uchun bir qancha shartlarni qabul qilishlari bilan belgilanishi ko'zda tutiladi.

Ulardan birinchisi, eng yaqqol ko'rinib turgani metodik ta'minot imkoniyatlarining ta'lim maqsadi va vazifalariga muvofiqqligini anglash;

ikkinchisi, bu o'qituvchining tegishli turdagi guruhdagi o'zaro munosabatlarda ishtirok etish bo'yicha o'z kasbiy tajribasiga egaligi;

uchinchidan, o'qituvchining shaxsiy yo'nalishi. Hissiy jihatdan yuklangan qiziqish va "sof didaktik", ya'ni uslubiy faoliyatning yangi usulini intellektual qabul qilish; bu innovatsiyalarni o'zlashtirishga intilish, o'z-o'zini rivojlantirish bilan birga keladi. Bu o'tish professional va shaxsiy xususiyatga ega bo'ladi.

Adabiyotlar sharhi. Bunday o'tishning ikkita asosiy imkoniyati mavjud.

1. Innovatsiyalarni o'zlashtirib olish.

2. O'quv jarayonini modellashtirish amaliyotini o'zlashtirish. Bunday holda, nafaqat mavzu mazmuni, balki o'rganishning eng kam bashorat qilinadigan, eng kam tuzilgan ijtimoiy-psixologik tomoni ham modellashtirishga bo'ysunadi. bunda o'qituvchi modellashtirilgan faoliyat bo'yicha shaxsiy mulohaza yuritiladi. O'qituvchi faoliyatining bunday yangilanishi O'zbekiston Respublikasi normativ hujjatlarida ham belgilangan bo'lib, "o'quv-tarbiya jarayonining metodik ta'minoti va tashkiliy-pedagogik jarayon umumiy o'rta ta'lim muassasasi oldiga qo'yilgan vazifalardan kelib chiqqan holda, ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning bilimlarini mustahkamlash, ma'naviyatini yuksaltirish, bo'sh vaqtlarini mazmunli tashkil etish bilan bog'liq dars mashg'ulotlaridan tashqari tadbirlarni o'z ichiga oladi va ushbu tadbirlar muassasaning har yillik hamda istiqbol rejasida ko'zda tutilishi;

o'quvchilarni barkamol va ma'naviy yetuk inson etib tarbiyalash maqsadida ularning qobiliyat va iste'dodlarini rivojlantirishni nazarda tutgan holda, fanlarni o'zlashtirishda qiynalayotgan va iqtidorli o'quvchilar bilan alohida mashg'ulotlar olib borishi hamda pedagog xodimning o'z ustida mustaqil ishlashi nazarda tutiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi kunda milliy rivojlanish dasturiga ko'ra, boshlang'ich ta'limning asosiy maqsadi "o'quvchilarning umumiy madaniy, shaxsiy va kognitiv rivojlanishi, bilish qobiliyati kabi asosiy kompetensiyani ta'minlash"dan iborat. Bu esa o'quv faoliyatiga yangicha yondashuv, innovatsiyalarni tadbiq etish orqali amalga oshiriladi.

O'quvchining bilish faoliyatini faollashuvi, tafakkurini rivojlanishi sifatli tashkil etilgan o'quv jarayonda sodir bo'ladi. Bu jarayon o'quvchilarning ichki imkoniyatlarini hisobga olgan holda, individuallikni rivojlantirishga qaratilgan va o'quvchilar tomonidan nafaqat bilim va ko'nikmalarni faol rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi kerak, balki amaliy faoliyat usullari bilan integratsiyasini ta'minlash ham zaruratdir.

Chunki, amaliy faoliyat sub'yektning individualligi, uning shaxsiy xususiyatlarining psixologik xususiyatlari bilan belgilanadigan subyekt va bilim ob'yekti (tabiat, jamiyat, o'zi, madaniy qadriyatlar tizimi, bilish va faoliyat tajribasi) o'rtasidagi faol o'zaro ta'sir tizimi sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, o'quvchi tafakkurini rivojlanishida amaliy faoliyat - bu hissiy idrok hamda nazariy fikrlashning birligi. U hayotning har bir qadamida, o'quvchilar faoliyatining barcha turlarida va ijtimoiy munosabatlarida (ishlab chiqarish va ijtimoiy foydali mehnat, qadriyatga yo'naltirilgan va badiiy-estetik faoliyat, muloqot), shuningdek, mavzuga oid turli amaliy harakatlarni bajarish orqali amalga oshiriladi.

Tahlil va natijalar muhokamasi. Ammo tafakkur faqat o'rganish jarayonida faqatgina shaxsga xos bo'lgan maxsus o'quv-kognitiv faoliyat yoki o'qitishda aniq dizaynga ega bo'ladi. Amaliy tafakkur bu "odamning atrofdagi voqelikni faol o'rganishi, uning davomida shaxsning bilim olishi, atrofdagi dunyoning mavjudligi qonunlarini o'rganishi va nafaqat u bilan o'zaro munosabatda bo'lishni, balki unga maqsadli ta'sir qilishi"ni nazarda tutadi. Aynan o'quvchini amaliy faoliyatga tayyorlash bevosita ko'rgazmali-harakatli tafakkurni rivojlantirishga bog'liqdir. Chunki mazkur tafakkur faoliyati xotira, diqqat, sezgi, tasavvur, nutq kabi aqliy jarayonlardan foydalangan holda sub'yektning bilim ob'yektlari bilan faol o'zaro ta'siri orqali o'z bilimlarini o'zlashtirish va takomillashtirish, amaliy faoliyatda qo'llay olishga imkon beradigan faoliyatdir.

O'quvchi ko'rgazmali – harakatli tafakkurini rivojlantirish jarayoni ijobiy natijaga erishish uchun esa aniq metodik ta'minotni takomillashtirishga zarurat tug'iladi.

Metodik ta'minot (yunoncha *metodos* - bilish yoki tadqiqot yo'li, nazariya, ta'limot) – amaliy va nazariy egallash, o'zlashtirish, o'rganish, bilish uchun yo'l-yo'riqlar, usullar majmuasi" [O'zMU.-T.: O'zMU.....5j.- 613b.] "Metodik ta'minot - bu o'quv jarayonining konseptual va nazariy asoslarini, mazmunini, maqsadini, vositalarini va ulardan foydalanish usullarini, amaliy faoliyatga yo'naltiradigan mashg'ulotlarni tashkil etishga mo'ljallangan yo'riqnoma va tavsiyalarni o'z ichiga oluvchi hamda mazkur sohadagi pedagogik muammolarni hal etishga axborotlashtirish nuqtai nazardan yondashishni ta'minlovchi usullar majmuasi hisoblanadi".

G. S. Ipekovaning fikricha, "metodik ta'minot" tushunchasi psixologiya, pedagogika, valeologiya, informatika va boshqa fanlar talablarini hisobga olgan holda, turli xil ommaviy axborot vositalarida ta'lim va tarbiyaning didaktik maqsad va vazifalari bilan o'zaro bog'langan mazmunli o'quv ma'lumotlarining har xil turlari majmui", - deb hisoblaydi.

I. N. Buldakovanning ta'kidlashicha, "metodik ta'minot - o'quv jarayonini amalga oshirishning aniqlangan qonuniyatlari, tamoyillari va shartlariga asoslangan pedagogik, shaxsiy yo'naltirilgan texnologiya bo'lib, unga quyidagilar kiradi: maqsad va uning asoslari, didaktik vosita, individual xususiyatlarga moslashtirilgan, o'quvchilarni ijodiy rivojlantirish maqsadidagi didaktik materiallar, shuningdek, o'qituvchi uchun uslubiy tavsiyalar".

Bizning fikrimizcha, "metodik ta'minot" tushunchasining to'liqroq tushunchasi muallif I. N. Buldakova tomonidan ochib berilgan. Uning ta'rifidan xulosa qilishimiz mumkinki, bizningcha, metodik ta'minot nafaqat maqsad va uning mantiqiy asosini, balki didaktik vositalar, darajani o'z ichiga olgan pedagogik texnologiyalar, o'quvchilarning individual xususiyatlariga moslashtirilgan didaktik material, shuningdek, zamonaviy maktab o'quvchisining kognitiv faoliyatini tashkil etishga yordam beradigan o'qituvchilar uchun uslubiy tavsiyalardan iborat.

Jarayon sifatida metodik ta'minot - bu ta'lim dasturida belgilangan vaqt va mazmunda o'quv jarayonini samarali tashkil etish uchun zarur bo'lgan o'quv-uslubiy hujjatlar va o'quv vositalarining optimal tizimini rejalashtirish, ishlab chiqish va yaratish.

Uslubiy xizmat tuzilmasi muassasaning rivojlanish strategiyasi, muassasaning ta'lim faoliyatini tashkil etish modeli bilan belgilanadi va quyidagi tarkibiy qismlarni o'z ichiga oladi:

Ta'lim muassasasi faoliyatini uslubiy ta'minlash ko'p jihatdan ta'lim sifati, unumdorligi, zamonaviy talablarga muvofiqligini belgilaydi. Shunday qilib, o'quv faoliyatining sifati va o'quv jarayonini metodik ta'minlash bevosita bog'liqdir. Ularning strukturaviy aloqalari aniq. Bugungi kunda pedagog kadrlarni malakasini oshirish institutlarining metodik faoliyat mazmunini qayta qurishning etakchi tendensiyasi o'qituvchilar faoliyatini meyoriy tartibga solishdan ularning ijodiy faoliyatini rag'batlantirishga, ta'lim tizimiga innovatsion yondashuvlarni faol joriy etishga o'tishdir.

Buning uchun ta'lim muassasalarida ko'rgazmali-harakatli tafakkurni rivojlantirish jarayonining o'quv-metodik ta'minotini takomillashtirish, zamon talablariga moslashtirish zsururat hisoblanadi.

O'quvchi rivojlanish jarayonini metodik ta'minotini takomillashtirish tajribasi shuni ko'rsatdiki, ta'lim muassasasi jamoasi hal qilishlari kerak bo'lgan eng muhim vazifalarni bajarishi ko'zda tutiladi:

“muassasa jamoasi hamda hududiy ta'lim markazlari o'rtasidagi aloqani ta'minlash;

o'qituvchilarning ijodiy izlanish faoliyatini rag'batlantiradigan shart-sharoitlarni ta'minlash;

o'qituvchilarning kasbiy faoliyatini doimiy ravishda rivojlantirish;

o'quv mashg'ulotida pedagogik innovatsiyalar ishlab chiqish va joriy etish bo'yicha ma'muriyat faoliyatini muvofiqlashtirish;

o'qituvchilarning kasbiy faoliyati samaradorligini nazorat qilish va tahlil qilishni tashkil etish”.

Metodik ta'minotni o'qituvchilarning malaka darajasini hisobga olgan holda kasbiy mahoratini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar tizimi, zamonaviy ilmfan yutuqlari, ilg'or pedagogik tajriba, butun pedagogik jamoaning ijodiy faoliyatiga asoslangan uzluksiz ta'lim jarayoni sifatida qaraymiz. Metodik ta'minot pedagogik faoliyatda har bir o'quvchining motivatsiyasi va individual faoliyat uslubini hisobga olgan holda ta'sir ko'rsatishni ta'minlaydi. O'quv faoliyati va o'quv jarayonini metodik ta'minoti o'rtasidagi tarkibiy bog'liqlik natijasida o'quvchilarda zamonaviy sharoitlarda iqtisodiy va ijtimoiy sohalariga muvaffaqiyatli qiziqishlari uchun zarur bo'lgan fazilatlarini rivojlantiradi.

Shunday ekan, o'quvchini rivojlantirishda o'quv jarayonini metodik ta'minlash uchun bir qator muhim talablarga amal qilish zarur:

ilmiy tadqiqotlarning rolini kuchaytirish hamda fan yutuqlarini pedagogik amaliyotga joriy etish;

ijodiy faoliyat va o'qituvchilarning izlanuvchanligini oshirish;

xalq ta'limini rivojlantirish kontsepsiyasiga ko'ra o'quvchini "o'qitish metodikasini takomillashtirish, ta'lim-tarbiya jarayoniga individuallashtirish tamoyillarini bosqichma-bosqich tatbiq etish".

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, metodik ta'minot pedagogik faoliyatda tizimli yondashuv pozitsiyasi orqali samarali rivojlana oladi, chunki metodik ta'minot o'quv faoliyatining tarkibiy va funksional elementlari, uni loyihalash va tashkil etish tamoyillari va shartlarining o'zaro bog'liqligida ko'rib chiqishni ham o'z ichiga oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Safarova R. Fanlar chuqurlashtirilib o'qitiladigan sinflarda ta'limni tashkil etish texnologiyasi. T.: Sano-standart. 2012 yil.
2. Qosimova K., Matjonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi.—T.: Noshir, 2009. — 163 b.
3. Yusupova M. O'qish va yozuv darslari samaradorligini oshirish. — T.: O'qituvchi, 2008. — 67 b
4. Roziqova O. va boshqalar. Ona tili didaktikasi. — T.: Yangi asr avlodi , 2005.

INTERFAOL TA'LIM METODLARI ASOSIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARDA KREATIVLIK QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH

Nazarov O. O.

p.f.f.d. (PhD)

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM.

Xamidova D.A.

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti magistranti

Tayanch so'zlar: ta'lim jaroyoni va tarbiya jarayonida, metodologik, didaktik, yondoshuv, tadqiqot predmet kreativ salohiyat, hamkorlik, tasavvur, tafakkur, g'oya, pedagogik kreativlik, pedagogning kreativ potentsiali, ta'lim sifati.

Ключевые слова: образовательный процесс и воспитание, методический, дидактический, подход, предмет исследования, творческая компетентность, сотрудничество, воображение, мышление, идея, педагогическое творчество, творческий потенциал педагога, качество образования.

Key words: educational process and upbringing, methodological, didactic, approach, research subject, creative competence, collaboration, imagination, thinking, idea, pedagogical creativity, creative potential of the teacher, quality of education.

РЕЗЮМЕ:

Ta'lim jaroyonida zamonaviy usullar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini o'z o'rnida qo'llashdagi takliflar keltirib o'tilgan, O'quv jarayonini tashkil etishda innovatsion texnologiyalarning o'rni, hamda ta'lim jarayonida interfaol metodlar va axborot texnologiyalarini o'quv jarayonida qo'llashga bo'lgan qiziqishini ortirish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari, ta'limda kreativ fikrlashda va zamonaviy axborot texnologiyalarining ahamiyati.

РЕЗЮМЕ:

Вносятся предложения по целесообразному использованию современных методов и информационно-коммуникационных технологий в образовательном процессе, роли инновационных технологий в организации образовательного процесса, повышению интереса к использованию интерактивных методов и информационных технологий в образовательном процессе, возможностям использования информационно-коммуникационных технологий, творческого мышления в образовании, значению современных информационных технологий.

SUMMARY:

Proposals are made on the appropriate use of modern methods and information and communication technologies in the educational process, the role of innovative technologies in the organization

of the educational process, as well as increasing interest in the use of interactive methods and information technologies in the educational process, the possibilities of using information and communication technologies, creative thinking in education and the importance of modern information technologies.

Kirish. Bugungi kunda dunyoda hamda mamlakatimizda ta'lim sifatini yaxshilash maqsadida judayam keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda, ta'lim va uning jamiyatda kechayotgan islohotlardagi o'rni va ishtirokini ta'minlamay turib, taraqqiyotga yuz tutish mushkul. Shu ma'noda, yurtimizda xalqaro talablarga javob beradigan oliy ta'lim tizimini yaratish bo'yicha keng qamrovli ishlar amalga oshirilayotir. Jahondagi globallashuv va ta'limning integratsiyalashuvi jarayonlarida bo'lajak mutaxassislarining kasbiy-ijtimoiy tayyorgarligini rivojlantirish masalasi dolzarb vazifalardan biri sifatida belgilanmoqda. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida professional ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, ilg'or ta'lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish maqsadida bir qator amaliy tadbirlar amalga oshirilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-sonli Farmoni asosida "O'zbekiston Respublikasi Oliy Ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi [1] Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 27 iyuldagi "Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3151-sonli qarorida oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash uchun zarur sharoitlar yaratishi maqsadida rivojlantirish. [2]

Zamonaviy pedagogikada "kreativ pedagogika" tushunchasi qo'llanila boshlaganiga hali u qadar ko'p vaqt bo'lmadi. Biroq, o'qitish jarayoniga innovatsion hamda ijodkorlik yondashuvlarini qaror toptirishga bo'lgan ehtiyoj ta'minladi. Ushbu predmet asoslarini pedagogika tarixi, umumiy va kasbiy pedagogika hamda psixologiya, xususiy fanlarni o'qitish metodikasi, ta'lim texnologiyasi va kasbiy etika kabi fanlarning metodologik g'oyalari tashkil etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Iqtisodiyot va Pedagogika Universiteti nodavlat universitetida olib borilgan tajriba-sinov ishlari jarayonida bo'lajak o'qituvchlarning kreativ kompetentligi darajasi va bu haqidagi mavjud tushunchalarini aniqlashga imkon beruvchi anketa so'rovi, pedagogik kuzatuv hamda suhbatlar tashkil etildi. Tajriba-sinov ishlariga Iqtisodiyot va Pedagogika Universiteti nodavlat universiteti Pedagogika fakulteti Boshlang'ich ta'lim

yo‘nalishi hamda Jismoniy madaniyat ta‘lim yo‘nalishi 90 nafar 3 kurs talabalari jalb etildi.

O‘tkazilgan tajriba-sinov ishlarida S.Mednikning anketa so‘rovi[3] va Pol Torrensning “Ijodkorlik qobiliyatlarini o‘rganish testi”dan foydalanildi[4]. Anketa so‘rovlari va test natijalari tahlil qilinganda quyidagi holatlar aniqlandi:

So‘ralgan respondentlarning 21% yuqori darajada kreativlikni namoyon qildilar. Ular muntazam ravishda turli tashabbuslarni ilgari suradilar, kreativ jihatdan o‘ta faol, izlanuvchandirlar.

Respondentlarning 36% esa o‘rta darajada kreativlikni namoyon etishdi. Ularning kreativlik qobiliyati doimiy namoyon bo‘lmaydi. Kreativ kompetentligini rivojlantirish zarur.

Past darajada kreativlikka ega respondentlar esa 43%ni tashkil etdi. Ular tashabbusni ilgari surishga intiladi, lekin kreativlik qobiliyati yetarlicha namoyon bo‘lmaydi.

Natijalarni tahlil etish asosida bo‘lajak o‘qituvchlarni kreativligini ijobiy deb baholay olmaymiz. Chunki, pedagogik kuzatish va anketa so‘rovlarimizdan ma‘lum bo‘ldiki, talabalarning 70-80% kreativ kompetentlikka ega bo‘lish imkoniyatiga ega bo‘lgani holda, atigi 20-30% talabalargina kreativ kompetentlik sifatlarini namoyon eta oldilar.

Yuqoridagilar asosida ta‘kidlash lozimki, bo‘lajak o‘qituvchlarda kreativ kompetentlik borasida yetarli darajada bilim, ko‘nikma va malaka shakllanmagan, ularning kreativ kompetentligini rivojlantirishga yo‘naltirilgan pedagogik jarayon o‘ziga xos xususiyatlarga ega.

Shu bois pedagoglar oldida turgan asosiy vazifa-bu yoshlarda kreativlik, uning o‘ziga xos sifatlari to‘g‘risida nazariy bilimlarni berish, ular asosida talabalarning kreativ kompetentligini rivojlantirishdan iborat. Mazkur vazifani ijobiy hal etishda ta‘lim jarayoni, shu jumladan fanlarni o‘qitishda faol ta‘lim texnologiyalaridan foydalanish, mashg‘ulotlarni noan’anaviy shakl, metod va vositalari yordamida qiziqarli va mazmunli tashkil etish kutilgan samalarni beradi.

Shaxsga xos kreativlik sifatlari muayyan bosqichlarda izchil rivojlantirilib boriladi. Shaxsning kreativlik sifatlarga ega bo‘lishi uning individual qobiliyatlari, tabiiy va ijtimoiy quvvatini o‘z kasbiy faoliyatini sifatli, samarali tashkil etishga yo‘naltiradi. [4]

Aytib o‘tilganidek, barcha shaxslarda bo‘lgani kabi pedagoglarda ham kreativlik sifatlari o‘z-o‘zidan rivojlanmaydi. Shunga ko‘ra, tadqiqotlarda shaxs (jumladan, pedagoglar)da kreativlik sifatlarini muvaffaqiyatli rivojlantirishning bir qator yo‘llari yoritiladi. Patti Drepeau tomonidan ham shaxs (jumladan,

pedagoglar)da kreativlik sifatlarini muvaffaqiyatli rivojlantirishning to'rtta yo'li ko'rsatilgan:

- Kreativ fikrlash ko'nikmasini shakllantirish;
- Amaliy kreativ harakat ko'nikmalarini rivojlantirish;
- Kreativ faoliyat jarayonlarni tashkil etish;
- Kreativ mahsulot (ishlanma)lardan foydalanish[5].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mazkur tadqiqot ishimizda Xasanov, M. H., Azimbayev, A. A., & Karimov, B. (2022). [7], Ramatov, J. S., & Xasanov, M. (2022). [8] va b. tomonidan olib borilgan ko'plab tadqiqotlar, ularning natijalarini ko'rish mumkin. Birgina Ken Robinson tomonidan 2007 yilda tayyorlangan "Maktab kreativlikni barbod etyaptimi?" nomli video lavhani YouTube saytida 5 mln marta tomosha qilingan. Qolaversa, o'qituvchilar kreativlik asoslarini o'rganishga jiddiy kirishganlar Ramatov, J. S., Rahimova, M. H., & Xasanov, M. H. (2022). [4] O'qituvchilarda pedagogik faoliyatni kreativ yondashuv ko'nikma, malakalarini shakllantirish hamda rivojlantirishga doir adabiyotlar chop etilyapti. Ta'lim departamenti tomonidan tayyorlangan video lavhalarga asoslanuvchi noan'anaviy darslar tashkil etilyapti Salmoqli amaliy ishlar olib borilayotganligiga qaramay, ko'pchilik o'qituvchilar hali hanuz shaxs (o'zlarida hamda talabalarida kreativlik sifatlarini qanday qilib samarali shakllantirish tajribasini o'zlashtira olmayaptilar. Ta'lim tizimini boshqarish organlari har yili ta'lim muassasalarida yuqori samaradorlikka erishishga e'tibor qaratadi. Ana shu maqsadda o'quv dasturini ishlab chiqiladi, yangi o'quv darsliklari yaratiladi. Bu esa ham talabalar, ham o'qituvchilarni kasbiy o'sishlariga yordam beradi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Ma'lumki, kasbiy tajriba bilim, ko'nikma va malakalarning integratsiyasi sifatida aks etadi. Biroq, kasbiy-ijoiy faoliyat ko'nikmalarining o'zlashtirilishi nafaqat amaliy ko'nikma va malakalarning integratsiyasi, mutaxassis sifatida faoliyatni samarali tashkil etish usul va vositalarini ishlab chiqishni emas, shu bilan birga kasbiy ijodkorlik metodologiyasidan xabardor bo'lish, ijodiy tafakkurni rivojlantirish va kreativ xarakterga ega shaxsiy sifatlarining yetarli darajada o'zlashtirilishi talab etadi. Ijodkor shaxsning shakllanishini shaxsning o'zaro mos tarzda bajarilgan ijodiy faoliyat va ijodiy mahsulotlarni yaratish borasidagi rivojlanishi sifatida belgilash mumkin. Ushbu jarayonning sur'ati va qamrovi biologik va ijtimoiy omillar, shaxsning faolligi va kreativ sifatleri, shuningdek, mavjud shart-sharoit, hayotiy muhim va kasbiy shartlangan hodisalarga bog'liq. Zamonaviy sharoitda pedagogning kreativlik sifatlariga ega bo'lishi taqozo etadi. So'nggi yillarda yetakchi xorijiy mamlakatlarning ta'lim

tizimida talaba va talabalarda kreativlik sifatlarini shakllantirish masalasiga alohida, jiddiy e'tibor qaratilmoqda.

Shaxsning mutaxassis sifatida kasbiy kamol topishi, rivojlanishi o'z mohiyatiga ko'ra jarayon tarzda namoyon bo'ladi. Kasbiy yetuklik inson ontogenezing muhim davrlari kasbiy kamol topish, rivojlanish g'oyalarining qaror topishi (14-17 yosh)dan boshlanib, kasbiy faoliyatning yakunlanishi (55-60 yosh)gacha bo'lgan jarayonda kechadi. Ijodkor shaxsning shakllanishi va rivojlanishi uning ichki va tashqi olami o'zgarishining o'zaro mos kelishi, ijtimoiy-iqtisodiy shartsharoitlar hamda inson ontogengizi – tug'ilishidan boshlab to umrining oxiriga qadar uzluksizlik, vorisiylikni taqozo etadigan faoliyat mazmuniga bog'liq. Ma'lumki, kasbiy tajriba bilim, ko'nikma va malakalarning integratsiyasi sifatida aks etadi. Biroq, kasbiy-ijoiy faoliyat ko'nikmalarining o'zlashtirilishi nafaqat amaliy ko'nikma va malakalarning integratsiyasi, mutaxassis sifatida faoliyatni samarali tashkil etish usul va vositalarini ishlab chiqishni emas, shu bilan birga kasbiy ijodkorlik metodologiyasidan xabardor bo'lish, ijodiy tafakkurni rivojlantirish va kreativ xarakterga ega shaxsiy sifatlarining yetarli darajada o'zlashtirilishi talab etadi. Ijodkor shaxsning shakllanishini shaxsning o'zaro mos tarzda bajarilgan ijodiy faoliyat va ijodiy mahsulotlarni yaratish borasidagi rivojlanishi sifatida belgilash mumkin. Ushbu jarayonning sur'ati va qamrovi biologik va ijtimoiy omillar, shaxsning faolligi va kreativ sifatleri, shuningdek, mavjud shart-sharoit, hayotiy muhim va kasbiy shartlangan hodisalarga bog'liq. Zamonaviy sharoitda pedagogning kreativlik sifatlariga ega bo'lishi taqozo etadi. So'nggi yillarda yetakchi xorijiy mamlakatlarning ta'lim tizimida talaba va talabalarda kreativlik sifatlarini shakllantirish masalasiga alohida, jiddiy e'tibor qaratilmoqda.

Olib boriladigan amaliy harakatlar talabalarda yutuqlarga erishish, olg'a intilishga bo'lgan ehtiyojni muayyan arajada yuzaga keltiradi, ularning o'quv-bilish qobiliyatlarini bir qadar rivojlantirishga yordam beradi. Biroq, o'quv yilining oxirida kelib oliy ta'lim muassasalarida talabalarining fanlarni o'zlashtirishlarida yuqori darajadagi ijobiy natijalar kuzatilmayapti. Ko'plab talabalarining ta'lim olishga nisbatan qiziqishi yo'qolgan. Buning natijasida o'qituvchilar ham avvalgidek zavqu shavq bilan kasbiy faoliyatni tashkil etishni o'ylashmayapti. Ta'lim tizimini boshqaruvchi organlar ta'lim olishga nisbatan xohish-istagi bo'lmagan talabalar, bu kabi ta'lim oluvchilarni o'qitishni istamayotgan o'qituvchilar faoliyatini o'zgartirish borasida yangidan-yangi choratadbirlar belgilansa-da, ahvol o'zgarishsiz qolmoqda. Buning sababi nimada? Balki darslarning avvaldan o'ylab, rejalashtirilib qo'yilishi talabalar uchun qiziq bo'lmayotgandir, balki balki ta'lim mazmunining muayyan qolipga

solinganligi talabalar uchun hech qanday stimul bermayotgandir, rag'bat bildirmayotgandir. O'quv mashg'ulotlarining avvaldan rejalashtirilishidan voz kechish, talabalarda tanqidiy, kreativ tafakkurni shakllantirish va rivojlantirish, ularni ijodiy fikrlash, yangi g'oyalarni o'ylab topishga majbur qilish ta'lim olishga bo'lgan munosabatni o'zgartirish, ularni yutuqlarga erishishga rag'batlantirishda asosiy omil bo'lar. O'quv mashg'ulotlarida yetishmayotgan omil – kreativlik sanaladi. Shaxsda kreativlik sifatlarini rivojlantirish jarayonining umumiy mohiyatini to'laqonli anglash uchun dastlab "kreativlik" tushunchasining ma'noni tushunib olish talab etiladi. Ibragimova G.N. fikriga ko'ra, "Interfaol o'qitish metodlari va texnologiyalari asosida talabalarning kreativlik q'obiliyatlarini rivojlantirish" sanaladi[10].

Oliy ta'lim o'quv jarayonini tashkil etishda innovatsion texnologiyalarning roli kun sayin ortib bormoqda. O'zbekiston Respublikasi «Ta'lim to'g'risidagi» Qonunining 1-moddasida fuqarolarga ta'lim, tarbiya berish, kasb-hunar o'rgatishning huquqiy asoslari belgilab berildi hamda har kimning bilim olishdek konstitutsiyaviy huquqini ta'minlashga qaratilganligi ta'kidlandi. Hozirgi davr ta'lim bosqichining yangi talablariga ehtiyoj yuqoriligini ko'rsatmoqda. Bunda masofaviy ta'lim texnologiyalarini ta'lim jarayonida qo'llash va uni boshqarish ham muhim o'rin tutadi. Bu borada, Respublikamizda qator dolzarb ishlar olib borilmoqda.

Yoshlarni zamonaviy bilimlar bilan o'qitish, mustaqil ta'lim olish ko'nikmalarini shakllantirish, egallangan bilimlarini ijodiy tarzda qo'llash zamonaviy ta'limning asosiy masalalaridan biri bo'lib hisoblanadi. Tajribali pedagoglar o'qitish jarayonini isloh qilish yo'llarini idirishda davom etib quymasdan, pedagogik texnologiyalari yoki o'qitish texnologiyalarini yaratishga katta ahamiyat kasb qilmoqda. «Pedagogik texnologiya» termini o'tgan asrning 60-yillari boshlarida xorijiy davlatlarda paydo bo'lib, shu kungacha «Pedagogik texnologiya» bir nechta chet davlatlarda ya'niy, AQSH, Yaponiya va Angliya nufuzli jurnallarida va YUNESKO xalqaro tashkiloti ta'lim bo'yicha xalqaro byurosi byulletenida «Pedagogik texnologiya» seriyasida nashr qilinib kelmoqda.

2013-yildan boshlab O'zbekiston Respublikasi barcha oliy ta'lim muassasalari (OTM) o'rtasida yagona videokonferensiya ta'lim texnologiyasi amalga oshirildi va hozirgi kunda bu borada elektron ta'limga katta e'tibor qaratilmoqda. Bunda OTM larga yangi imkoniyatlar va istiqbollari ochib berish borasida rejali ishlar amalga oshirilmoqda. Masalan, hududlardagi kadrlar malakasini masofadan boshqarish bunga misol bo'la oladi. Elektron yoki masofaviy ta'limning yangi bosqichida nafaqat axborot texnologiyalarini

qo'llash, balki elektron shakldagi ta'lim manbalarini bilan ta'minlashni ko'zda tutiladi.

Sifatli texnologiyalar va o'quv mazmunini egallash- talaba sifatli o'quv materiallari yordamida o'qitilishi, o'qituvchi bilan muloqat qilishi va o'z individual o'quv rejasini tuzishi mumkin.

Baholashning xolisligi-masofaviy ta'lim texnologiyalari bilim sifatining doimiy nazorati, natijalarning baholanishi, inson omilidan xoli bo'lgan xolis avtomatlashtirilgan baholash joylarda moddiy manfaatdorlikni yo'qotishni ko'zda tutadi.

Ta'limda individual yondashuv-o'zgaruvchan grafik, ish va o'qishni birga qo'shib olib borish, shuningdek, o'zlashtirilayotgan materialni ma'lumotni individual o'zlashtirish tezligiga moslash masofaviy ta'limni barcha uchun qulay qilib qo'ymoqda.

Zamonaviy gumanitar akademiya-masofaviy ta'limdagi yetakchilardan biridir. Bu innovatsion OTM bo'lib, u dunyoning turli burchaklarida talabalarga o'z yashash tarzini o'zgartirmasdan, arzon narxlarida sifatli elektron ta'lim olish imkonini beruvchi elektron ta'limdir.

Ta'lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish zamon talabidir. O'qitishning zamonaviy usullari va axborot – kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llamasdan turib, o'qituvchi o'z kasbiy faoliyatida samarali natijalarga erisha olmaydi. Ammo bunda ta'limning maqsad va mazmuni, usul va vositalari hamda tashkiliy shakllarini to'g'ri tanlash muhim ahamiyatga ega.

Axborotlar oqimining ortib borishi va ta'lim metodlarining murakkablashishi bilan ta'limni asosan an'anaviy usulda tashkil etish tobora qiyinlashib bormoqda.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari vositalari o'quv jarayonida alohida ahamiyatga ega bo'lib, ta'lim sohasi uchun nihoyatda keng imkoniyatlarni taqdim qiladi: differensial va individual o'qitish jarayonini tashkil qilishi; teskari aloqa bog'lashi: o'quvchilarning o'zini-o'zi nazorat qilish va tuzatib borishi; darslarda animatsiya, grafika, multiplikatsiya, ovoz kabi kompyuter va axborot texnologiyalardan foydalanilishi; o'quvchilarga fanni o'zlashtirish uchun ko'nikmalar hosil qilishi va hokazo.

Bilishning asosini amaliyot tashkil etadi. Axborot texnologiyalari esa ana shu jihatdan ham o'z ustunligiga ega.

O'rganilgan nazariy bilimlarning texnik vositalar asosida amaliy jihatdan ham yoritib berish imkoniyatining mavjudligi o'quvchilarning ta'lim jarayonida yanada faol ishtirok etishini ta'minlaydi. Axborotni qabul qilish va o'zlashtirish, ikki tomonlama muloqot (o'qituvchi va o'quvchi, o'quvchi

va o'quvchi o'rtasida)ni samarali tashkil etish o'quvchilar faolligining yuqori bo'lishini talab etadi.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari esa o'z navbatida motivlarni yuzaga keltiruvchi eng muhim omillardan biridir. Chunki, axborotlarning jamlanganligi, ko'rgazmaliligi, ya'ni turli xil taqdim etish imkoniyatlariing mavjudligi, animatsiyalardan foydalanish, ta'lim-tarbiya oluvchilarning yoshi va fiziologik xususiyatlariga mos axborotlarni taqdim etib borish o'quvchilarda ta'limga bo'lgan qiziqishni va bilim olishga bo'lgan ichki harakatlantiruvchi kuchlar(motiv)ni yuzaga keltiradi. Bu borada olib boriladigan ishlar mazmuni motivni o'stirishga, uni qo'ya bilishni o'rgatishdan iborat.

Axborotlardan samarali foydalanish asosida faoliyat ko'rsatish quyidagi vazifalarni hal etishning ma'qul yo'llarini ta'minlab beradi: manba va unda kechadigan jarayon to'g'risidagi ma'lumotlarni qayta ishlash; jarayonlar kechishi haqidagi davriy ma'lumotlarni muntazam olib turish va ular asosida nazoratlar olib borish.

O'qitishning axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanilgan tadqiqotchilik metodi ta'lim oluvchilarning ma'lum tematika doirasida ilmiy-texnik tadqiqot olib borish jarayonidagi mustaqil ijodiy faoliyatini ko'zda tutadi. Bu metoddan foydalanilganda ta'lim faol tadqiqot, kashfiyot va o'yin natijasi sanaladi.

Bizning fikrimizcha, uzluksiz ta'lim-tarbiya jarayonlariga axborot texnologiyalarini tatbiq etishda asosiy vazifalar sifatida quyidagilarni keltirish mumkin:

- yangi axborot texnologiyalarini ta'lim-tarbiya jarayoniga tatbiq etishning zaruriy moddiy-texnika bazasini yaratish;
- ta'lim-tarbiya jarayoni uchun zamonaviy axborot texnologiyalarini loyihalash va qo'llash;
- foydalanuvchilarning zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalari sohasidagi bilim va ko'nikmalarini shakllantirish;
- zamonaviy texnologiyalar negizida ta'lim va tarbiya jarayonlaridagi samaradorlikni kafolatlash.

Ta'lim jarayonida axborot–kommunikatsion texnologiyalardan foydalanishda quyidagi bosqichlarga e'tibor qaratish kerak: ta'lim oluvchilarda o'quv materiallarini taqdim etish va tushuntirish bosqichi, Kompyuter bilan o'zaro muloqot jarayonida o'quv materiallarini o'zlashtirish bosqichi; O'zlashtirilgan bilim, ko'nikma va malakalarni takrorlash hamda mustahkamlash bosqichi; Erishilgan yutuq va natijalarini o'zini – o'zi tekshirish orqali nazorat qilish bosqichi; Nazorat bosqichi; O'zini – o'zi, shuningdek, nazorat bosqichlari natija

va xulosalariga ko'ra o'quv materiallarining taqsimlanishi, tasniflanishini, tizimga solinishini korreksiyalash, tuzatishlar kiritish bosqichi.

Texnologiyalar takomillashib borgani sari o'qituvchining roli ta'lim jarayonini boshqarish bo'lib qoladi.

Lekin bu holat o'qituvchining ta'limdagi o'rnini hech kamaytirmaydi va uni chetga surib chiqarmaydi. Ta'lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish o'qituvchi vazifasini tubdan o'zgartiradi.

An'anaviy ta'limda o'qituvchining vazifasi axborot berish (mavzuni tushuntirish, takrorlash, mustahkamlash va h.k.) bo'lsa, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari qo'llanganda bu vazifalarni kompyuter bajaradi (o'quv materiali kompyuter xotirasiga yoki SD diskarga kiritilgan bo'ladi), o'qituvchining asosiy vazifasi o'quvchining anglash faoliyatini boshqarish, o'quv jarayonini rejalashtirish va nazorat qilish bo'ladi.

Hozirgi fan-texnikaning rivoji bir tomondan axborotlarni, ma'lumotlarni ko'paytirsam, ikkinchi tomondan, o'quvchilarda bilimlarga barqaror qiziqishning yo'qolishiga olib keladi, chunki qat'iylik, ijodiy izlanish, irodaviy zo'r berish o'rnini loqaydlik, faoliyatsizlik egallaydi.

Boshqacha aytganda, ular «tayyor axborotlarning quli»ga aylanadilar. Chunki kompyuter, displey, EHM, kalkulyatorlar inson aqliy mehnatini yengillashtiradi, ularni aqliy zo'r berishdan xalos qiladi.

Bunda ta'lim jarayonining tashkilotchisi va boshqaruvchisi hisoblangan o'qituvchi roli muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki jarayonning to'g'ri tashkil etilishi yuqoridagi kamchiliklarni keltirib chiqarmaydi, balki ana shu imkoniyatlarning ijobiy tomonlarini topa olish va samarali foydalana olish imkoniyatlarini yaratadi. O'qituvchi o'quvchilar jamoasi kishilardan tashkil topganligini unutmasligi har bir o'quvchi shaxsini e'tibordan chetda qoldirmasligi kerak. O'quvchilar bilan psixologik aloqaning qisqa muddatga bo'lsada yo'qolishi, og'ir oqibatlarini vujudga keltiradi. Jarayonning to'g'ri tashkil etilishi bevosida pedagogning vazifalarini aniqlab olish va bajarilishining ta'minlanishiga bog'liq.

O'qitishning elektron vositalari. O'qitish jarayoni pedagog, ta'lim oluvchi va o'qitish vositalarining o'zaro ta'siridan iborat. Hozirgi zamon kompyuter vositalari va axborot texnologiyalari imkoniyatlari o'qitish vositalariga o'qituvchi va ta'lim oluvchi vazifalarining bir qismini yuklash imkonini beradi [9].

Axborot, uni olish vositalari va o'qitish dasturlariga boy. Bunday o'quv muhitida o'qituvchining roli qanday?

Birinchidan, an'anaviy o'qitishdagi o'qituvchining bilim berish vazifasi o'rniga o'quv jarayonini boshqarish, o'quv dasturlarining barcha bosqichlarida o'quvchiga maslahat berish, uning bilimi sifatini nazorat qilish vazifasi yuzaga keladi.

Ikkinchidan, tarbiyalash vazifasi. Ta'lim bu - professional va shaxsiy sifatlarni rivojlantiruvchi murakkab va ko'p qirrali jarayon. Shaxsni tarbiyalash jarayonidagi

«jonli» muloqot insoniyat jamiyatining mavjudligi asosidir.

Darsni axborot – kommunikatsiya texnologiyalari asosida o'qitish o'qituvchi va ta'lim oluvchilar ishini ancha osonlashtiradi.

Insonshaxsining o'z-o'zini boshqarish va ta'lim jarayonlarni takomillashtirish borasida axborotlar texnologiyasi tomonidan qo'lga kiritilgan yutuqlar juda muhim hisoblanadi. Ayniqsa, ma'lumotlar asri bo'lgan 20- asrda va har bir alohida ma'lumotning qadr-qimmatini oshishi bashorat qilingan. Masalan, oddiy muloqot jarayonini yanada takomillashtirish, shaxslararo munosabatlardagi ta'sirchanlikni samaradorligini oshirishda zamonaviy texnologiyalarning o'rnini va roli juda muhim ahamiyatga egadir.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, har tomonlama yetuk intellektual rivojlangan, ijtimoiy sifatlar bilan tarbiyalangan, milliy va ma'naviy qadriyatlarga sadoqatli, yangicha fikrlaydigan, o'z shaxsiy va fuqarolik pozitsiyasiga ega, milliy mafkuraning barcha sifatlarini o'zida mujassamlashtirgan barkamol shaxsni tarbiyalash dolzarb vazifalardan biridir. Yuqorida keltirib o'tilgan ko'nikmalarning barchasi o'quvchilarni, ya'ni bo'lajak kichik mutaxassislarni kelajakda o'z faoliyatlarini tashkil qilishlari, mustaqil ravishda ish boshqarishlari, ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirishlari, jamoada o'z o'rnilariga ega bo'lishlarida poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Shunday qilib, ta'limda kreativ fikrlash va zamonaviy axborot texnologiyalari foydalanishda kompyuter vositalari yordamida olib boriladigan dars an'anaviy darsdan o'quv jarayonini tashkil etish va unda ishlatiladigan metodlar bilan ham farqlanadi. O'qish jarayoni o'quvchining mustaqil bilim olishiga asoslanadi. Bu tamoyil o'qitish jarayonida ishtirok etuvchi sub'ektlarning munosabatini va o'qituvchining jarayondagi rolini aniqlaydi. Shuning uchun ham axborot texnologiyalari, kompyuter asosida darslarda qiziqish, o'zini- o'zi boshqarish, yangi bilimlarni o'zlashtirib borishga intilish dars oxirigacha saqlanib qoladi. Kreativ ta'lim texnologiyasida, kreativ ta'lim jarayonini samarasini oshirish uchun har xil metodlardan foydalanish kerak. Masalan : “Idrok xarita”, “Atirgul”, “T- sxemasi”, “Zinama-zina”, “FSMU”, “Aqliy hujum”, “Esse”,

“bayon,insho” yozish, “Blits sorov” kabi texnologiya va metodlar. Bunday darslarda o‘quvchining bilim olish motivatsiyasi oshib boradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-sonli Farmoni asosida “O‘zbekiston Respublikasi Oliy Ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni <https://lex.uz/>
2. Mirziyoyev Sh.M. 2017 yil 27 iyuldagi “Oliy ma’lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3151-sonli qarori.
3. Усманов Р.Н. К вопросу интеграции нечетко-множественного подхода в процесс диагностики состояний сложных систем // Химическая технология. Контроль и управление. - Ташкент, 2006.
4. Раматов, Ж. С., Рахимова, М. И., & Ҳасанов, М. Н. (2022). Мафқуравий таҳдидларни олдини олишда исломий қадриятларнинг ўрни. Academic research in educational sciences, 3(6), 1031-1036.
5. Бобошев, З. Н., Ҳасанов, М. Н., & Нуруллаев, Э. А. (2022). Абу Наср Форобийнинг педагогика фанининг асосчиси сифатида.
6. Ж. С. Раматов, М. Ҳасанов, & Лочин Азаматович Валиев (2022). Ауробиндо Гхош ҳаёти ва илмий фалсафий меъроси. Academic research in educational sciences, 3 (6), 1161-1169.
7. Ҳасанов, М. Н., Азимбаев, А. А., & Каримов, Б. (2022). Абу Наср Форобийнинг шахс маънавий камолотига доир қарашлари.
8. Раматов Ж. С., Ҳасанов М. (2022). Мафқуравий таҳдидларни олдини олишда ахлоқий тарбиянинг аҳамияти. Academic research in educational sciences, 3(6), 952-956.
9. Раматов, Ж. С., Баратов, Р. Ў., Султанов, С. Ҳ., Муратова, Д. А., Ҳасанов, М. Н., & Эрнӣёзов, У. К. (2022). Ёшлар замонавий маданий қиёфаси ва умуминсоний қадриятлар тушунчасининг мазмун- моҳияти. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2(10), 376-386.
10. Ibragimova G.N. Interfaol o‘qitish metodlari va texnologiyalari asosida talabalarning kreativlik q‘obiliyatlarini rivojlantirish. / Monografiya. - T.: «Fan va texnologiyalar», 2016. -77-b.

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA PEDAGOGIK JARAYONLARNI IYERARXIK YONDASHUV ASOSIDA O'QITISHNING METODIK TIZIMI VA MODEL

Ergashev N.G'.

Qarshi davlat texnika universiteti professori

Tayanch so'zlar: pedagogik jarayon, raqamli texnologiyalar, texnik tizimlar, iyerarxik yondashuv, o'qitish, ilmiy-metodik tizim, model va boshqalar.

Ключевые слова: педагогический процесс, цифровые технологии, технические системы, иерархический подход, обучение, научно-методическая система, модель и др.

Key words: pedagogical process, digital technology, technical systems, hierarchical approach, teaching, scientific and methodological system, model, etc.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada raqamli ta'lim muhitida pedagogik jarayonlarni iyerarxik yondashuv asosida o'qitishning metodik tizimi modeli keltirilgan. Shuningdek, ta'limni raqamlashtirish o'qitishning muhim omili bo'lib, talabalarning o'qitish va axborot olish usullariga qiziqishini oshirishga hamda ta'limni raqamlashtirish tizimlarini joriy etish oliy ta'limda zamonaviy ta'lim muhitini joriy etishning asosiy bosqichi hisoblanishi aytiladi.

Bundan tashqari, axborotlashgan jamiyatda avtomatlashtirish va raqamlashtirish tizimlarini joriy etish iqtisodiyotning turli tarmoqlarida samarali va sifatli ishlarni amalga oshirish zaruriyati hamda bunday ehtiyoj oliy ta'lim tizimiga raqamli texnologiyalarni joriy etishning zaruriy sharti ekanligi nazariy asoslangan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье представлена модель методической системы обучения педагогическим процессам в цифровой образовательной среде на основе иерархического подхода. Также отмечается, что цифровизация образования является важным фактором обучения, направленным на повышение интереса учащихся к методам обучения и получения информации, а внедрение систем цифровизации образования является ключевым этапом внедрения современной образовательной среды в высшем образовании. Кроме того, теоретически обосновано, что внедрение систем автоматизации и цифровизации в информационном обществе является необходимостью эффективной и качественной работы в различных отраслях экономики, а также необходимостью внедрения цифровых технологий в систему высшего образования.

SUMMARY:

This article presents a model of a methodological system for teaching pedagogical processes in a digital educational environment based on a hierarchical approach. It is also said that digitization of education is an important factor in teaching, increasing students' interest in teaching and access to information, and the introduction of educational digitization systems is considered the main stage in the introduction of modern educational environments in higher education. In addition, it is

theoretically justified that the introduction of automation and digitization systems in an informed society is a prerequisite for the implementation of effective and high-quality work in various sectors of the economy, and such a need is a prerequisite for the introduction of digital technologies into the higher education system.

Kirish. Ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalarni joriy etish nafaqat oliy ta'lim, balki butun ta'lim tizimini to'liq takomillashtirishni talab qiladi. Raqamli texnologiyalarni joriy etish nafaqat ta'lim jarayonini raqamlashtirishga, balki asosiy ta'lim dasturlariga innovatsiyalarni joriy etishga, shuningdek, ilmiy va ilmiy tadqiqot faoliyatiga ham ta'sir ko'rsatishi kerakligini tushunish muhim ahamiyatga ega. Ta'lim jarayonini raqamlashtirish, birinchi navbatda, ta'lim jarayonini tashkil etishda (nafaqat oliy ta'limda) raqamli texnologiyalarni joriy etish jamoatchilik va davlat miqyosida qo'llab quvvatlanayotgani tufayli ancha faol rivojlanadi. Ta'limda raqamli texnologiyalarning joriy etilishi talabalarning axborotni tez o'zlashtirishga xizmat qiladi, o'quv rejalari, tayanch ta'lim dasturlari, o'quv mashg'ulotlari jadvallari va ta'lim jarayonini ta'minlash uchun boshqa materiallarni ishlab chiqishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Raqamli ta'lim muhiti – bu zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida ta'lim jarayonlarini tashkil etish va boshqarish tizimidir. U quyidagi asosiy jihatlarga ega:

Masofaviy ta'lim imkoniyati – talabalar geografik joylashuvdan qat'i nazar ta'lim olishlari mumkin;

Shaxsiylashtirilgan o'qitish – har bir talabanning o'quv ehtiyojlariga moslashtirilgan ta'lim jarayoni;

Interaktiv metodlardan foydalanish – multimediya vositalari, virtual laboratoriyalar va simulyatsiyalar yordamida ta'lim olish;

Doimiy yangilanish va rivojlanish – zamonaviy texnologiyalar orqali o'quv materiallarini doimiy ravishda takomillashtirish.

Shuningdek, raqamli texnologiyalar sharoitida ta'limni raqamlashtirish o'qitishning muhim omili bo'lib, talabalarning o'qitish va axborot olish usullariga qiziqishini oshirishga xizmat qiladi. Ta'limni raqamlashtirish tizimlarini joriy etish oliy ta'lim muassasalarida zamonaviy ta'lim muhitini joriy etishning asosiy bosqichi hisoblanadi[1].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).

Metodik tizimning klassik tushunchasi A.M.Pishkalo tomonidan kiritilgan quyidagi: maqsadlar, tarkib, metodlar, tashkiliy shakllar va o'qitish vositalarini o'z ichiga olgan besh komponentli tuzilma sifatida tushunishga asoslaniladi. Shuning bilan birga, barcha komponentlar ta'lim maqsadlarining yetakchi mavqei bilan o'zaro bog'liqligi zaruriy sharti hisoblanadi. Ushbu funksional

yondashuvlar N.V.Kuzmina, A.I.Arxangelskiy, Y.S.Branovski, M.V.Shvetskiy, N.I.Rijova, I.M.Dudina va boshqa shu kabi yetuk olimlarning tadqiqot ishlarida ma'lum darajada o'rganib chiqilgan. Shuning bilan birga, metodik ta'lim tizimini tashkil etish konsepsiyasini ishlab chiqishda masalan, N.L.Stefanova uning besh komponentli tuzilishini kengaytiradi hamda xuddi shuningdek qo'shimcha komponentni rejalashtirilgan ta'lim natijalarini taklif qiladi.

I.M.Dudina o'z tadqiqot ishlarida metodik tizimni maqsadli, mazmunli, tezkor faol, nazorat tartibga soluvchi va baholovchi samarali to'plami sifatida taklif qiladi. Operatsion va tezkor komponent quyidagilarni: nazorat va tartibga solishda – ta'lim maqsadi va vazifalarining bajarilishini nazorat qilish va talabalarning o'zi o'zini boshqarish, baholash va samarali ta'lim natijalarini baholash va o'zi o'zini baholash, o'quv vazifalarini aks ettirish va tuzatish kabi metodlar, shakllar va vositalarni o'z ichiga oladi.

Mazkur tadqiqot ishimizda bir qator tadqiqotchilar metodik tizim tarkibidagi ta'lim natijalarini e'tiborga olgan holda, ta'lim maqsadlarini uning doirasidan tashqariga olib chiqadigan turli nuqtai nazarlar mavjud ekanligi qayd qilinadi. Masalan, T.A.Boronenko metodik tizimni belgilab, uni ta'lim faoliyatining ajralmas modeli sifatida taqdim etadigan V.V.Krayevskiyning talqiniga amal qiladi, uning tarkibiga o'qitish mazmunini, metodlari, shakllari va o'quv qo'llanmalarini tanlash uchun texnologiyalarni o'z ichiga olgan texnologik blokni kiritish zarur deb ya'ni, o'zaro ta'sirni aniqlash texnologiyalari tizimning barcha elementlari o'rtasidagi o'zaro hamkorlikdagi aloqalar hisoblaydi.

Xuddi shuningdek Gotskaya I.B. o'z ilmiy tadqiqot ishlarida metodik tizimni shaxsni o'quv faniga asoslangan o'qitish natijalari uchun ijtimoiy o'ziga xos, korporativ alohida yoki yakka tartibdagi ehtiyojlarga yo'naltirishga asosiy e'tiborni qaratadi. Masalan, I.B.Gotskaya metodik tizim konsepsiyasini ishlab chiqish, uning yo'nalishini aniqlashtirish nuqtai nazaridan, bilim paradigmasi va axborotlashgan jamiyatning zamonaviy sifat mutaxassislariga bo'lgan ta'limning metodik tizimi evolyutsion rivojlanishining hozirgi bosqichida ochiq dinamik ta'lim tizimi sifatida, o'zgarish nuqtai nazaridan uning elementlarining tarkibi, va ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlar ehtiyojlarini qondiradi deb hisoblaydi.

Kelgusida ushbu g'oya metodik tizimning o'zaro bog'liq komponentlarini aniqlaydigan va tarkibiy, protsessual, metodik, texnologik va mezon komponentlarini kiritadigan L.V.Shelexovanning tadqiqot ishlarida ishlab chiqilgan. Ta'limning talaba shaxsini rivojlantirishga yo'naltirilganligi kontekstida G.I.Saransev talabalar yosh o'ziga xos xususiyatlari va shaxsiy

maqsadlari bilan bir qatorda mashg'ulot mazmunini har tomonlama ko'rib chiqish muhimligini ta'kidlab o'tadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Elektron ta'lim va masofaviy o'qitish texnologiyalarini rivojlantirish sharoitida metodik ta'lim tizimlarini, shu jumladan, turli yo'nalishdagi ixtisosliklarda texnik tizimlar kursini iyerarik o'qitishni tashkil etishda davr talablariga muvofiq ravishdagi zamonaviy yondashuvlar rivojlantiriladi. Masalan, raqamli texnologiyalar - bu ma'lumotlarni tezroq va qulayroq uzatish, qayta ishlash va saqlash uchun elektron hisoblash vositalari va dasturiy ta'minotdan foydalanish hisoblanadi. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar XXI asrning boshlaridan boshlab kundalik turmushda amaliyotda keng qo'llanila boshlandi. Bu juda ko'p sonli elektron qurilmalar (gadjetlar) paydo bo'lishi, Internet va dasturiy ta'minot bozorining rivojlanishi bilan bog'liq. Ta'limni raqamlashtirish bir necha yo'nalishda amalga oshiriladi:

Hujjat oqimini qog'ozdan elektronga o'tkaziladi. Ta'lim muassasalarini raqamli uskunalar bilan jihozlash - kompyuter auditoriyalari sonini ko'paytirish va ularni takomillashtirish, interfaol doskalarni joylashtirish, yuqori tezlikdagi Internetga ulanadi.

Auditoriyada va o'quv faoliyatida axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish tavsiya etiladi. Masalan, darslar davomida taqdimotlar, elektron testlar, virtual sayohatlar va o'yinlardan foydalanish mumkin.

Ta'lim portallari va aloqa tarmoqlarini yaratiladi. Masofaviy ta'limga qisman yoki to'liq o'tiladi.

Oliy ta'limda talabalarni pedagogik psixologik tadqiqotlarida o'qitish jarayonida raqamli texnologiyalar va an'anaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishga yetarlicha e'tibor qaratiladi. Shunday qilib, N. P. Goncharuk va YE.I.Xromova "Bo'lajak muhandislarni tayyorlash jarayonida raqamli va pedagogik texnologiyalarni integratsiyalash modellari" maqolasida pedagogik texnologiyalarni axborotlashgan jamiyat sharoitidagi zamonaviy raqamli texnologiyalar bilan integratsiyalashning mumkin bo'lgan metodlarini aniqlab, aralash o'qitishning afzalliklarini ko'rib chiqishda an'anaviy texnologiyalar va onlayn ta'lim metodlarini birlashtirishning metodik jihatlarini ishlab chiqdilar[4].

Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Ta'limni raqamlashtirishning zamonaviy sharoitida, o'qitish tizimi har bir talabaning har tomonlama shaxsiy rivojlanishini ta'minlaydigan turli yo'nalishdagi ixtisosliklarda texnik tizimla kursini iyerarxik o'qitishning

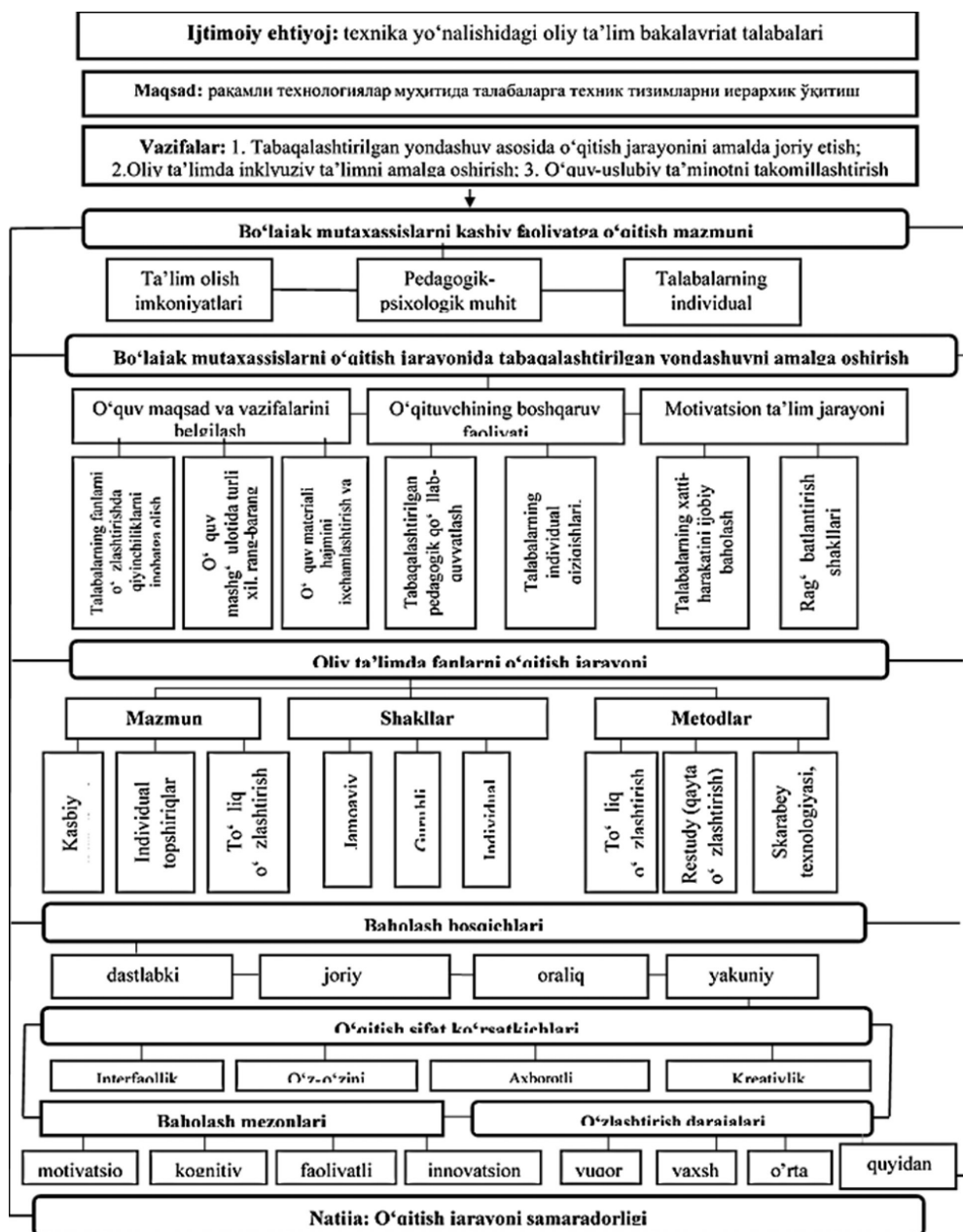

samarali tizimga o'tish nuqtai nazaridan yangilanayotganda, metodik o'quv tizimini tashkil etishning nazariy asoslari bilan bir qatorda quyidagilar:

- talabaning shaxsiy maqsadlari, ehtiyojlari va imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish orqali uning shaxsiy rivojlanishi uchun sharoit yaratish;
- ta'lim jarayoni tashkil etishning mantiqiy izchil ketma-ketligini didaktik jihatdan maqsadga muvofiq aniqlash va ta'lim mazmunining o'zgaruvchan tarkibini ilmiy asoslangan holda shakllantirish;
- fanlararo aloqalar va kelgusidagi kasbiy faoliyat kontekstida fanning ta'lim mazmuni va tarkibiy tuzilishining dolzarbligi;
- talabalarning shaxsiy imkoniyatlarini faollashtirish, ta'lim jarayoniga faol jalb qilish va ularning kognitiv motivatsiyasini oshirish orqali uning subyektiv pozitsiyasini ro'yobga chiqarish;
- fan va kasbiy vazifalarni hal qilish jarayonida mustaqil ravishda ta'lim olish o'zi o'zini tarbiyalash, o'zi o'zini tashkil etish va o'zini aks ettirish imkoniyatlarini rivojlantirish;
- shaxsiy ta'lim trayektoriyasini tashkil etish;
- shaxsiy va jamoaviy loyiha faoliyatini ta'minlash;
- zamonaviy pedagogik va raqamli texnologiyalarni joriy etish qoidalar kiritilishi kerak.

Ta'limni raqamlashtirishning zamonaviy sharoitida, ta'lim tizimi har bir talabaning har tomonlama rivojlanishini ta'minlaydigan samarali tizimga o'tish nuqtai nazaridan davr talablariga muvofiq ravishdagi zamonaviy metodik ta'lim tizimini tashkil etishning nazariy asoslari, shuning bilan birga. yuqorida keltirilgan tahlillar natijasi va asoslar bilan quyidagi model taklif etiladi va asolanadi(1-rasm):

- turli ixtisosdiklardagi talabalarning shaxsiy maqsadlari, ehtiyojlari va imkoniyatlarini amalga oshirish orqali uning har tomonlama rivojlanishi uchun sharoit yaratish;
- ta'lim jarayonini tashkil etishning mantiqiy bog'langan ketma-ketligini didaktik jihatdan maqsadga muvofiqligini aniqlash va ta'lim mazmunining muqobil mazmunini ilmiy asoslangan holda shakllantirish;
- fan o'quv mazmuni mazmunining fanlararo o'zaro aloqadorlik va kelgusidagi kasbiy faoliyat kontekstidagi dolzarbligi;
- talabalarning shaxsiy imkoniyatlarini faollashtirish, ta'lim jarayoniga faol jalb etish va talabalarning kognitiv motivatsiyasini oshirish orqali uning subyektiv pozitsiyasini ro'yobga chiqarish;

1-rasm. Raqamli texnologiyalar muhitida talabalarga texnik tizimlarni iyerarxik o'qitishning modeli

- fan va kasbiy muammolarni hal qilish jarayonida mustaqil ravishda ta'lim olishni, o'zi o'zini tashkil etish va o'zi o'zini tartibga olish imkoniyatlarini rivojlantirish;

- yakka tartibda ta'lim muhitini tashkil etish;

- alohida va jamoaviy loyiha faoliyatini kiritish;
- zamonaviy pedagogik va raqamli texnologiyalarni joriy etish kabi holatlarni o'z ichiga oladi.

Metodik tizimning afzalliklari:

- Ta'lim sifati oshadi – har bir bosqich aniq belgilanganligi sababli samaradorlik ortadi.
- Moslashuvchanlik – ta'lim jarayoni individual o'quv ehtiyojlariga moslashtirilishi mumkin.
- Innovatsion yondashuvlar – zamonaviy texnologiyalardan keng foydalanish imkoniyati yaratiladi.
- Doimiy monitoring – o'qitish jarayoni uzluksiz nazorat qilinib, takomillashtiriladi.

Ushbu masalani ko'rib chiqish natijasida mazkur tadqiqot ishimizda shuni qayd qilish mumkinki, metodik tizim konsepsiyasining talqini turli xildir, ammo tadqiqotchilar o'rtasida uni yaxlit, ochiq, dinamik rivojlanayotgan, foydalanish mumkin bo'lgan tizim sifatida loyihalashning muhimligi haqida Oliy ta'limda davr talablariga muvofiq ravishdagi o'zgarishlar va zamonaviy ta'limning raqamli transformatsiyasi kontekstida operativ modifikatsiya haqida umumiy fikr mavjud.

Raqamli texnologiyalar muhitida turli ixtisoslikdagi talabalarga texnik tizimlarni iyerarxik o'qitishni tashkil etishda mazkur tadqiqot ishimizda A.M.Pishkalo tadqiqot ishlari asosida va T.A.Boronenko, G.I.Saransev va S.I.Osipova tadqiqot ishlarida ishlab chiqilgan holda, mazkur tadqiqot ishimizda raqamli texnologiyalar muhitida turli ixtisoslikdagi talabalarga texnik tizimlarni iyerarxik o'qitishni metodik tizimining muhandislik ta'limi yo'nalishlari talabalari uchun mo'ljallangan ta'limni raqamlashtirish shartlari modelini taqdim etamiz. Model mazkur tadqiqot ishi maqsadi bilan belgilanadi va uning komponentlari o'rtasidagi funksional bog'lanishlar orqali onlayn va oflayn ta'limni integratsiyalash kontekstida yaxlit ta'lim tizimini yaratish jarayonini aks ettiradi (1-rasm.).

Xulosa va takliflar. Axbortlashgan jamiyatning barcha jabhalarini raqamli o'zgartirish, raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish, tashkilot va korxonalarni rivojlantirish va faoliyat ko'rsatish samaradorligini oshirish, axborot texnologiyalari sohasida kadrlar tayyorlash, axborot texnologiyalari sohasidagi mutaxassislarni tayyorlash mamlakatning iqtisodiy barqarorligida muhim ahamiyatga ega. Axborot texnologiyalari sohasida zarur bo'lgan mutaxassislar soni ko'pligi taxmin qilinmoqda yaqin yillar mobaynida oliy malakali bitiruvchilar soni bir necha barobar ortadi. Raqamli texnologiyalar sohasida

innovatsion ishlanmalarni joriy etish, raqamli xizmatlar ko'rsatish va dasturiy ta'minotni ishlab chiqish bo'yicha sektorlarni kengaytirish zarurati axborot texnologiyalari sohasida yuqori malakali, loyihalashtirish muammolarini hal eta oladigan bitiruvchilarga bo'lgan ehtiyojning ortib borayotganligini aks ettiradi.

Bunday sharoitda ish beruvchilarning oliy o'quv yurti bitiruvchilari uchun talablari doimiy ravishda oshib boradi. Shu bois, oliy ta'lim muassasalari yuqori malakaga ega bo'lgan raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash uchun sanoatning rivojlanish tendensiyalarini kuzatib borishlari, raqamli texnologiyalarni joriy etish sharoitida yetakchi ish beruvchilar va tarmoq ish beruvchilar uyushmalarining malaka va kadrlar tayyorlashga bo'lgan barcha sanoat tarmoqlari talablarini tezkorlik bilan aniqlashlari va e'tiborga olishlari zarur.

Shuning bilan birga, standartlarda kasbiy faoliyat umumlashtirilgan mehnat funksiyalari, mehnat funksiyalari, mehnat harakatlari, zarur ko'nikmalar, zarur bilimlar orqali aniqlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Кларин, М.В. Инновационные модели в зарубежных педагогических поисках / М.В. Кларин. – М.: Арена, 1994. – 365 с.
2. Бендова, Л.В. Педагогическая деятельность тьютора в сети открытого дистанционного профессионального образования : автореф. дис. ... канд. пед. наук / Л.В. Бендова. – М., 2006. – 23 с.
3. Ergashev Nuriddin G'ayratovich. Uzluksiz ta'lim sharoitida muxandislar malakasini oshirishni rivojlantirishning metodik shartlari. Journal of integrated education and research. ISSN 2181-3558, Volume 1, Issue 2, July 2022, 54-59 b. www.rnasav.com.
4. Аракелов, А.В. Комплексная инновационная технология профильного обучения в структуре послевузовского педагогического образования : дис. ... канд. пед. наук / А.В. Аракелов. – Краснодар, 2008. – 452 с. : 34 ил.
5. Аршинов, В.И. Философия образования и синергетика: как философия образования может содействовать становлению новой модели образования / В.И. Аршинов // Синергетика и психология. – М.: Когито-Центр, 2004. – 205 с.
6. Аксехин, А. А. Информационные технологии в образовании и науке / Аксехин А. А., Вицен А. А., Мекшенева Ж. В. Текст: непосредственный // Современные наукоемкие технологии. 2009. № 11. С.50–52.

SO'ROVGA ASOSLANGAN TA'LIMNI AMALGA OSHIRISH STRATEGIYALARI VA MODELLARINI YARATISH

Fayzullayeva G.Sh.

*Samarqand viloyati pedagogik mahorat markazi,
Pedagogika, psixologiya va ta'lim
texnologiyalari kafedrası mudiri, dotsent (DSc)*

Shodiyorova U.Sh.

*Samarqand viloyati pedagogik mahorat markazi,
Pedagogika, psixologiya va ta'lim
texnologiyalari kafedrası o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: bilim, kognitiv, kommunikativ, strategiya, jarayon, faoliyat, tajriba, amaliyot, model.

Ключевые слова: знание, когнитивный, коммуникативный, стратегия, процесс, деятельность, опыт, практика, модель.

Key words: knowledge, cognitive, communicative, strategy, process, activity, experience, practice, model.

РЕЗЮМЕ:

O'quvchi-yoshlarning o'qishga bo'lgan qiziqishini oshirish, aqliy va ijodiy tafakkurini, intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish, fanlararo bog'liqlikni ta'minlash zamonamizning muhim vazifasidir. Ta'limni innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etish, o'quvchilarni mustaqil faoliyat ko'rsata olishga, muammolarga to'g'ri yechim topishga o'rgatish va o'qitilayotgan fanlarni samarali o'zlashtirishini ta'minlash o'qituvchining ustuvor vazifadir. Maqolada o'qituvchilarni uzluksiz kasbiy rivojlantirishda jarayonga asoslangan o'qitishning, ya'ni SATning mohiyati tadqiq qilingan, faoliyatli yondashuv bilan qiyosiy tahlili keltirilgan, shuningdek modeli ishlab chiqilgan.

РЕЗЮМЕ:

Повышение интереса учащихся к обучению, развитие их умственного и творческого мышления, интеллектуальных способностей, обеспечение межпредметных связей являются важными задачами современности. Организация обучения на основе инновационных педагогических технологий, обучение учащихся самостоятельной работе, поиску правильных решений проблем, обеспечение эффективного освоения ими преподаваемых дисциплин являются основными задачами педагога. В статье рассматривается сущность процессуального обучения, т.е. SAT, в непрерывном профессиональном развитии педагогов, представлен сравнительный анализ с деятельностным подходом, а также разработана модель.

SUMMARY:

Increasing students' interest in learning, developing their mental and creative thinking, intellectual abilities, and ensuring interdisciplinary connections are important tasks of our time. Organizing

education on the basis of innovative pedagogical technologies, teaching students to work independently, find the right solutions to problems, and ensuring their effective mastery of the subjects being taught are the main tasks of the teacher. The article studies the essence of process-based learning, i.e. SAT, in the continuous professional development of teachers, presents a comparative analysis with an active approach, and also develops a model.

Kirish. Ilm-fan yanada rivojlanyotgan zamonimiz harakatchan, moslashuvchan, osongina ta'lim beradigan, mustaqil faoliyatga har doim tayyor bo'lgan, hayoti davomida qayta-qayta malaka oshirishga qodir ta'lim mutaxassisini talab etadi. Shu sababli ta'lim sohasidagi davlat siyosati bugungi kun o'qituvchisiga o'z ustida yanada ko'proq ishlash talablarini qo'yimoqda. Jamiyatga o'z harakatlarini boshqarishga qodir bo'lgan va ta'lim oluvchilarining harakatlarini to'g'ri yo'naltiraoladigan, tanlangan vaziyatda mustaqil ravishda mas'uliyatli qarorlarni qabul qilishga tayyor bo'lgan, mavjud vaziyatlarda eng maqbul yechimlar topaoladigan, o'z qarorlarining oqibatlarini uchun mumkin bo'lgan variantlarni saralab oladigan, tashabbuskor, mustaqil, hamkorlik qilishga qodir bo'lgan o'qimishli, talabchan shaxslar kerak.

Yangi, demokratik jamiyatni barpo etish, kelajak poydevorini qurish, hech shubhasiz, har birimizdan qat'iyatli va omilkor bo'lishni, yangicha fikr yuritish, yangicha ishlashni talab etmoqda. [1, 8-b]

Bugungi kun o'qituvchilari o'quvchilarni o'quv jarayoniga chuqurroq jalb qilishda bir qancha ta'lim vositalarga tayanishmoqda. Shulardan biri o'quvchilarni savollar berishga va haqiqiy muammolarni o'rganishga undashga, turli fanlar bo'yicha o'rganishni faolroq va dolzarb qilishga qaratilgan – so'rovga asoslangan ta'lim (SAT)dir. Ushbu ta'lim vositasida o'quv muhitida o'quvchilar o'quv jarayonida faol ishtirok etadilar va ularga tabiiy qiziqishlarini o'rganish imkoniyati beriladi. Ya'ni o'quvchilar ko'proq amaliy bajarib, o'rgangan narsalarini haqiqiy hayot bilan bog'laydilar. Tadqiqotlarga ko'ra, o'quvchilarni o'quv jarayonining markaziga qo'yadigan SAT o'qitish usuli tanqidiy fikrlash, muammoni yechish va ijodkorlik qobiliyatini oshirishi aniqlangan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili.

O'qituvchilar so'rov loyihalarini ishlab chiqishda bir qator yordammanbalariga ega (Scott, D. va Abbott, L. 2012). Mazmunni tushunishni boyitadigan va intizomiy vositalar va jarayonlarni tushunishni rag'batlantiradigan maqsadli so'rov strategiyalari va ramkalarini targ'ib qiluvchi adabiyotlar to'plamini belgilab berdi (Case 2005; den Heyer 2009; Wiggins & McTighe, 2005). Ushbu yondashuvlarning kaliti, asosan, axborot uzatish pedagogikasidan muhim savollarga (Case, 2005) va muhim javoblarga (Wiggins va McTighe, 2005) yo'naltirilgan so'rovga o'tishdir.

Tahlil va natijalar. So'rovga asoslangan ta'lim (SAT) strategiyalari o'quvchilarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga, muammolarni o'z vaqtida hal qilish qobiliyatlarini oshirishga va o'z ustida doimiy ishlash ko'nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

So'rovga asoslangan ta'lim (SAT)ning asosiy xususiyatlari:

1) O'quvchi markaziy rol o'ynaydi – o'qituvchi markaziy rolga o'quvchisini qo'yadi, ya'ni o'qituvchi o'zini bilim beruvchi emas, balki bilimni o'zlashtirilishi uchun yo'naltiruvchi sifatida ko'radi.

2) Muammolar va savollar asosida o'rganish – o'quvchilar qo'yilgan muammo va savollarga yechim topishda izlanishlar olib borishadi.

3) Ijodiy va tanqidiy fikrlash – ma'lumotlarni chuqur tahlil qilib, o'quvchilar mantiqiy xulosalar chiqarishga o'rganishadi.

4) Tajriba va amaliyotga asoslangan o'rganish – o'quvchilar tadqiqotlarni haqiqiy hayotga oid masalalar asosida olib boradi.

5) Jamoaviy va mustaqil ish – har qanday holda ya'ni o'quvchilar yakka holda ham, guruhda ham ishlash orqali bilimlarini boyitib boradilar.

Barcha ta'lim turlarida, vositalarida bosqichlar bo'lganidek so'rovga asoslangan ta'lim (SAT)ning ham bosqichlari mavjud:

1) Muammoni aniqlash – muhim bo'lgan savollarni shakllantirishda o'quvchilar mavzu bo'yicha o'z qiziqishlari va kuzatishlariga tayanadi.

2) Tadqiqot olib borish – buning uchun o'quvchi dastlab tadqiqot olib bormoqchi bo'lgan obyekti haqida ma'lumot yig'adi, so'ng kuzatishlarini qayd qilib boradi. To'plagan ma'lumotlari va qayd qilgan kuzatishlari asosida tajribalar o'tkazadi.

3) Ma'lumotlarni tahlil qilish – tushunchalarni, axborotlarni hosil qilishda to'plangan ma'lumotlar tahlil qiladi.

4) Xulosalar chiqarish va baham ko'rish – munozalarda barcha o'quvchilar o'z xulosalarini bildirishadi va o'zaro fikr almashib, yakuniy xulosa chiqaradilar.

5) Refleksiya – o'quvchilar qanday o'rganishlarini baholashda o'z bilim va tajribalariga tayanishadi.

O'quvchilarni ma'lumot taqdim etish o'rniga, dalillarni mustaqil ravishda o'rganishga va tahlil qilish orqali faol ravishda izlanishga majbur qiluvchi so'rovga asoslangan ta'lim (SAT)ning bir nechta strategiyalari mavjud:

- Savollarni shakllantirish va yo'naltirish;
- Muammoli ta'limdan foydalanish;
- Tadqiqot olib borish jarayonini tashkil qilish;
- Jamoaviy va hamkorlikdagi o'rganish;
- Refleksiya va fikr-mulohazalarni rag'batlantirish;

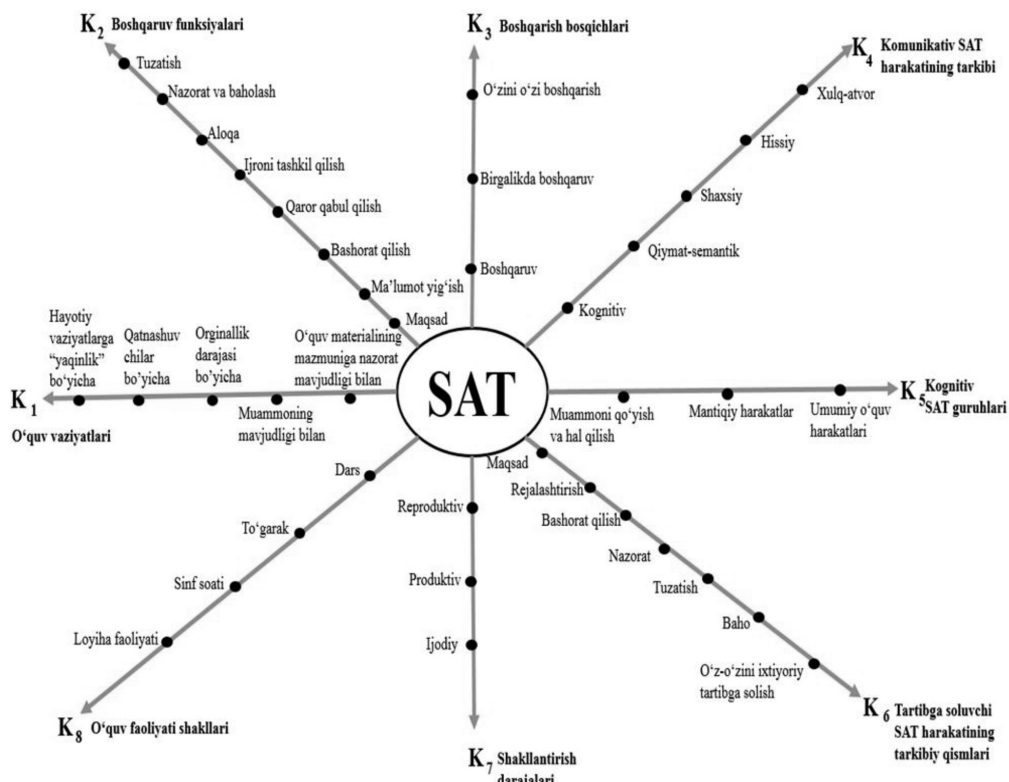
- Moslashuvchan o'quv muhiti yaratish.

So'rovga asoslangan ta'lim (SAT)ni amalga oshirishda yuqoridagi strategiyalardan quyidagicha foydalaniladi:

Strategiya nomi	Foydalanish usuli
Savollarni shakllantirish va yo'naltirish	O'quvchilarni mavzu bo'yicha to'g'ri savollar berishga undash; Ochiq va mantiqiy savollarni yaratish orqali izlanishlarni rag'batlantirish; "Nima uchun?", "Qanday qilib?" kabi savollar bilan chuqur o'rganishga yo'l ochish.
Muammoli ta'limdan foydalanish	O'quvchilar oldiga duch kelishi mumkin bo'lgan real hayotga oid muammolarni qo'yish; O'zlari muammoni tahlil qilishlari, ma'lumot to'plashlari va yechim topishlari uchun undash; Amaliyotga asoslangan tajribalar orqali mustaqil fikrlashni rivojlantirish.
Tadqiqot olib borish jarayonini tashkil qilish	O'quvchilarni izlanishga yo'naltirish (internet manbalari, kitoblar, tajribalar va h.k.); Tadqiqot natijalarini baholash va taqdimot qilish imkoniyatini berish; Ma'lumotlarni tahlil qilish va xulosalar chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirish.
Jamoaviy va hamkorlikdagi o'rganish	O'quvchilar kichik guruhlariga bo'linib, birgalikda ishlashga undash; Hamkorlik orqali fikr almashish va muammolarni birgalikda hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish; Bahs-munozaralar orqali mavzuni chuqurroq anglashga imkon yaratish.
Refleksiya va fikr-mulohazalarni rag'batlantirish	O'quvchilarga o'z fikrlarini ifoda etish va xulosalarini muhokama qilish imkoniyatini berish; O'rgangan bilimlarini amaliyotda qanday qo'llash mumkinligi haqida yo'naltirish; O'quvchilar o'zlarining o'rganish jarayonlarini baholashlariga va yaxshilash yo'llarini aniqlashga o'rgatish.
Moslashuvchan o'quv muhiti yaratish	O'quvchilarning qiziqishlarini inobatga olib, mos mavzularni tanlash; Har xil o'quv uslublaridan foydalanish (vizual, amaliy, eshitish orqali o'rganish va h.k.); Mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvni qo'llab-quvvatlash.

So'rovga asoslangan ta'lim (SAT) strategiyalaridan foydalangan holda samarali ta'lim muhitini yaratishning modeli quyidagicha bo'lishi mumkin:

Modelda quyidagi koordinatalar mavjud: K_1 - umumiy o'quv jarayoniga qurilgan o'quv vaziyatlari; K_2 - boshqaruv funksiyalari, ularga muvofiq so'rovga

1-rasm. So'rovga asoslangan ta'lim modeli.

asoslangan ta'lim harakatlarini shakllantirish jarayoni sodir bo'ladi; K₃ - boshqaruv bosqichlari; K₄ - kommunikativ SAT harakatining tarkibiy qismlari; K₅ - kognitiv SAT harakati guruhlari; K₆ - tartibga soluvchi SAT harakatining tarkibiy qismlari; K₇ - shakllantirish darajalari; K₈ - o'quv faoliyati shakllari.

K₁ koordinata – aniq mezonlarga ko'ra tasniflangan o'quv vaziyatlari: o'ziga xos qarama-qarshiliklar bo'yicha, vaziyat ishtirokchilari bo'yicha, nazorat qilish darajasi, o'ziga xoslik darajasi, proektivlik darajasi, vaziyat yuzaga kelgan joy bo'yicha belgilangan.

Umumiy markaz SAT tomonidan birlashtirilgan modelning koordinatalari "o'quv vaziyatlari", "SAT harakatlari" va "SAT harakatlarini shakllantirish jarayoni" tushunchalarini bog'laydi. Aynan ularning kombinatsiyasi SAT harakatlarini shakllantirish texnologiyasini protsessual jihatdan ko'p o'lchovli chiziqli bo'lmagan jarayon sifatida taqdim etishga imkon beradi. Kombinatsiyaga ko'ra har qanday boshqaruv darajasida o'zboshimchalik bilan ko'proq darajada rivojlanishi mumkin bo'lgan boshqaruv bosqichlari va ustuvor funksiyalarining tanlovi va ketma-ketligi – yoki SAT harakati, ma'lum darajaga yetadi.

K_1 vektori o'quv faoliyatining maxsus tarkibiy birligi bo'lib, uning to'liq yopiq siklini – o'quv vaziyatini o'z ichiga oladi, bu ta'lim oluvchilar harakatini qo'zg'atuvchi vaziyatlardan iborat.

V.V.Serikov o'quv vaziyatini “Ta'lim mazmunini loyihalash, o'quvchilarga pedagogik ta'sirlarni rejalashtirish, pedagogik jarayon subyektlari o'rtasidagi aloqani tashkil etish obyekti” deb ta'riflaydi [8, 18-b].

O.E.Ivanova, shaxsiy-madaniy yondashuv nuqtai nazaridan, o'quv vaziyatlari “o'quvchilarning voqelikni o'zlashtirish, keyinchalik madaniy (me'yoriy) tajribaga qayta qurishda shaxsiy tajribasining asosiy manbai bo'lgan prognozlangan to'plamlar» ekanligini aniqlaydi [9].

K_2 koordinata – V.I.Yakunin tomonidan aniqlangan ta'limdagi boshqaruv funksiyalari, shu jumladan maqsadlarni bosqichma-bosqich shakllantirish, ma'lumot to'plash, prognozlash, qarorlar qabul qilish, ijroni tashkil etish, aloqa, nazorat va baholash, tuzatish. Ushbu tanlangan funksiyalarga muvofiq, SAT harakatini shakllantirish o'quv jarayonini tashkil etishning har qanday shaklida ham boshqariladi.

K_3 koordinata – boshqaruv bosqichlari, boshqaruvdan birgalikda boshqaruvga va keyinchalik SAT harakatini shakllantirish orqali o'zini o'zi boshqarishga o'tish. Aksiologiya, sinergetika tamoyillariga asoslanib, ta'lim oluvchilarda SAT harakatini shakllantirishni refleksli boshqarishni amalga oshirish, ushbu texnologiyada o'rgatuvchining ish tizimi har bir o'rganuvchining shaxsiy fazilatlarini maksimal darajada ochish va rivojlantirishga qaratilgan.

K_4 koordinata – kommunikativ SAT harakatining tarkibiy qismlarini o'z ichiga oladi.

K_5 koordinata – kognitiv SAT harakati guruhi bo'lib, ularning har biri bir qator komponentlarni o'z ichiga oladi: umumiy SAT harakati, mantiqiy SAT harakati va muammoni qo'yish va hal qilish.

K_6 koordinata – tartibga soluvchi SAT harakatining tarkibiy qismlari: o'z-o'zini ixtiyoriy tartibga solish, baho, tuzatish, nazorat, bashorat qilish, rejalashtirish va maqsad.

Modelda shaxsiy SAT harakatlarining tarkibiy qismlari ko'rsatilmagan, chunki refleksiv nazoratni amalga oshirishda o'rganuvchining har qanday harakati shaxsiy ma'noga ega va qimmatlidir.

K_7 koordinata – SAT harakatini shakllantirish darajalari - reproduktivdan ishlab chiqarishga, keyin esa ijodiy.

SAT harakatlarini shakllantirish, inson tomonidan faqat mavjud tajriba asosida amalga oshiriladi va bu tajriba qanchalik muvaffaqiyatli bo'lsa, u shunchalik yaxshi va kuchliroq o'rganiladi. SAT harakatlari o'quv faoliyatida

shakllanadi, shuning uchun SAT harakatining shakllanish bosqichlari o'quv faoliyatini o'zlashtirish darajalarida namoyon bo'ladi.

K₈ koordinata – o'quv faoliyati shakllari. SAT harakatlarini shakllantirish jarayoni faqat dars maydoni bilan chegaralanmaydi. Bu uzluksiz jarayon bo'lib, darsdan tashqari mashg'ulotlar paytida ham amalga oshiriladi.

Rivojlanayotgan jamiyatdagi yuqori noaniqlik va tez o'zgarishlar sharoitida va natijada ta'limda yagona ehtimollik prognoziga asoslangan strategiyani ishlab chiqish juda xavflidir. O'quv jarayonida tez-tez sakrashlar, to'satdan o'zgarishlar, oldindan aytib bo'lmaydigan hodisalar mavjud. Zero, har doim ko'p ehtimoliy kelajak bor. Shu sababli, ta'lim figuralari uchun SAT harakatini shakllantirishni model asosida amalga oshirishda ehtiyotkorlik bilan rejalashtirish va strategik bajarish zarur. E'tiborga molik taktikalardan biri eksperiment maqsadlari va gipotezalarini boshlashdan oldin ularni SMART (aniq, o'lchanadigan, erishish mumkin, tegishli va vaqt bilan bog'liq) bo'lishini ta'minlashdan oldin batafsil bayon qilishdir.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, SAT o'rganuvchilarda mustaqil fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyatini rivojlantiradi, ularning qiziqishini oshirib, faol ishtirokchi qiladi. Bundan tashqari olingan bilimlarning uzoq muddatli saqlanishiga yordam beradi va haqiqiy hayotdagi vaziyatlarga mos keladigan ko'nikmalarni rivojlantiradi.

SAT strategiyasi va modeli qat'iy reja bo'lishni to'xtatadi va turli sharoitlarda, SAT harakatini rivojlantirishning turli xil variantlari bilan pedagogik boshqaruv muvaffaqiyatli qolishi uchun zarur moslashuvchanlikka ega bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. To'ldirilgan ikkinchi nashri. – Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti, 2022. – 416 bet.
2. Inoyatova M. Ta'limiy qadriyatlarni aniqlash va pedagogik amaliyotga tatbiq etish "Sharq" Nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati. – Toshkent. 2010
3. Sodiqova T. Murabbiy kim?... – T.: "Toshkent islom universiteti", 2006.
4. Turg'unov S.T., Maqsudova L.A. Pedagogik jarayonlarni tashkil etish va boshqarish. – T.: "Fan", 2009. – 168 b.
5. Scott, D. & Abbott, L. (2012). Trying to make the mission statements of social studies curriculum inhabit my social studies pedagogy and vice versa. *One World in Dialogue Journal*
6. Case, R. 2005. "Moving Critical Thinking to the Main Stage." *Education Canada* 45, no 2: 45–49.
7. Wiggins, G, and J McTighe. 2005. *Understanding by Design*. Alexandria, Va: Association for Supervision and Curriculum Development.
8. Сериков, В.В. Личностный подход в образовании, концепции и технологии / В.В. Сериков. - Волгоград: Перемена, 1994. - 152 с.
9. Иванова, О.Е. Теория обучения в информационном обществе / О.Е.Иванова, И.М. Осмоловская. – М. : Просвещение, 2011. – 190 с.
10. Active Learning Practice for Schools Project Zero. (2001). Harvard project zero.

URF – ODAT VA AN'ANALAR OILADA SOG'LOM MA'NAVIY MUHITNI BARQARORLASHTIRISH MEZONI SIFATIDA

Davronova D.S.

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti "Pedagogika va psixologiya"
kafedrası dotsenti

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (Doctor of Philosophy)

Zoyitova R.S.

Toshkent shahri, Yashnaobod tumaniga qarashli 149-bog'cha tarbiyachisi

Tayanch so'zlar: oila, urf – odat, an'analar, tafakkur, yurt taraqqiyoti, milliy qadriyatlar, sog'lom ma'naviy muhit, jamiyat, ma'naviy tarbiya, etnik madaniyat, tehnogen tsivilizatsiya, ahborotlarning shiddatli oqimi, zamonaviy oilaviy munosabatlar.

Ключевые слова: семья, обычаи, традиции, мышление, национальное развитие, национальные ценности, здоровая духовная среда, общество, духовное воспитание, этническая культура, техногенная цивилизация, информационная интенсивность потока, современные семейные отношения.

Key words: family, customs, traditions, thinking, national development, national values, healthy spiritual environment, society, spiritual education, ethnic culture, technogenic civilization, information flow intensity, modern family relations.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada urf – odat va an'analar oilada sog'lom ma'naviy muhitni barqarorlashtirish mezoni sifatida ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek maqolada, urf-odat – an'analar sifatida umumhalq tomonidan qabul qilingan tartib-qoida; rasm-rusum, tamoyillar jamiyat hayotining barcha sohalarini qamrab olishi, milliy qadriyatlarning rivojini ta'minlaydigan jamiyatning asosiy negizi oila ekanligi yuzasidan atroflicha fikr-mulohazalar tahlil qilingan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье научно и теоретически анализируются обычаи и традиции как критерии стабилизации здоровой духовной среды в семье. Также в статье обычаи – это процедура, принятая широкой общественностью как традиция; Подробно проанализированы мнения относительно того, что принципы охватывают все сферы жизни общества, что семья является главной основой общества, обеспечивающей развитие национальных ценностей.

SUMMARY:

This article scientifically and theoretically analyzes customs and traditions as criteria for stabilizing a healthy spiritual environment in the family. Also in the article, a custom is a procedure accepted by the general public as a tradition; Opinions are analyzed in detail regarding the fact that principles cover all spheres of society, that the family is the main foundation of society, ensuring the development of national values

Oila - inson tafakkurining oliy mahsuli. Zotan, bu mo'jaz maskan umrimizga mazmun, hayotimizga fayz beribgina qolmay, jamiyat ravnaqi, yurt taraqqiyotida muhim o'rin tutadi. Ayni chog'da oiladagi ma'naviy tarbiya farzandlarimiz ongu shuurida milliy qadriyatlarning rivojini ta'minlaydigan jamiyatning asosiy negizi hisobladi.

Milliy qadriyatlarni shakllantiradigan asosiy mezonlar millatning tarixi, urf-odati, an'anasi, hayotiy qadriyatlari bilan birga ma'naviy merosi, madaniy boyliklari va qo'hna tarixiy yodgorliklaridir [11]

Bilamizki, urf-odat – an'analar sifatida umumhalq tomonidan qabul qilingan tartib-qoida; rasm-rusum, tamoyillar jamiyat hayotining barcha sohalarini qamrab olib, ularda o'z ifodasini topadi.

Urf – odat va an'analar asosida oilada sog'lom ma'naviy muhitni barqarorlashtirish oila a'zolari o'rtasida ijtimoiy aloqalarni mustahkamlashda, ma'naviy qimmatlar, hurmat va o'zaro yondashuvlarni shakllantirishda otalarning ibrat namunasi, ularning dunyoqarash darajasi, umummadaniy saviyasi ahamiyatli rol o'ynaydi.

Bu kabi omillar oilada bolani ma'naviy-ahloqiy tarbiyalashning mazmunini tashkil etadi va ular bir qator pedagogik-psihologik hususiyatlarni o'z ichiga oladi. Urf-odatlar va an'analar oiladagi ahloqiy tarbiyaning asosiy qismi bo'lib, farzandlar ushbu qadriyatlarni o'z hayotida amaliyotga tatbiq etishni o'rganadilar. Oila, shu bilan birga, bolani shaxs sifatida shakllanishiga, odamiylik, hushhulqlik va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlaydigan maskan bo'lib hisoblanadi.

Shuningdek, urf-odatlar va an'analar insoniyatning ma'naviy jihatdan kamolotga etishida, boshqalarga hurmat ko'rsatish va diniy qadriyatlar bilan bog'liq tadbirlarni ongli ravishda tushunishga muhim o'rin tutadi.

O'zbek oilasida sog'lom ma'naviy muhitni barqarorlashtirish haqida gapirganda, bugungi avlodlarga meros qoldirgan Sharqning buyuk mutafakkirlarini eslash muhimdir. Ular o'z asarlarida yosh avlodni tarbiyalash, kamol toptirish, oilada farzand tarbiyasidagi bugungi kunda ham ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan qimmatli fikrlarni bayon etganlar.

Abu Ali Ibn Sino oilada sog'lom ma'naviy muhitni takomillashtirish omillarini tahlil qilib, ulardan eng to'g'risi – bola bilan birga bo'lish va ijobiy misollardan foydalanib, alohida-alohida suhbatlashish, uning izzat-nafsigaga tegmaslik, deb uqtirgan. Ibn Sino bola tarbiyasida otaning rolini ifodalashga katta ahamiyat bergan. Uning "Ro'zg'orshunoslik" kitobida "Otaning bolalarga munosabati" degan bob bor. Unda olim jumladan: "Onalar o'z tabiatlariga ko'ra, yumshoqko'ngildirlar va o'zlarining erkalashlari bilan bolaning harakterini

buzadilar”, – deydi. Ibn Sinoning fikricha, oilada asosiy tarbiyachi ota bo’lishi, u maqsadga erishmoq uchun bolani ba’zan jazolashi, ba’zan rag’batlantirishi, vaqti-vaqti bilan maqtashi, ba’zan tanbeh berishi, vaqtida qo’rqitib qo’yishi lozim. [7]

Oilada bolalarning ma’naviy dunyosini boyitish to’g’risida Alisher Navoiyning ajoyib fikrlari ham bor. Unga ko’ra, tarbiyada eng muhimi bolalarni sevish, “Bolaga, – degan edi ulug’ shoir, – kichikligidan boshlab, yoshini hisobga olgan holda odob-ahloq normalarini o’rgatmoq zarur”.

Farzand tarbiyasida milliy qadriyatlardan foydalanish masalasi zamonaviy mezonlarini o’rtaga tashlamoqda. Bu mezonlar vatanparvarlik, milliy g’urur, milliy ong, milliy o’z-o’zini anglash, milliy tafakkur, milliy tarbiya kabi tushunchalarda o’z ifodasini topgan bo’lib, mazkur mezonlar oilada sog’lom ma’naviy muhitni yaratishdagi muhim yo’nalishlardan biri hisoblanadi.

Shu o’rinda professor O.Safarov va M.H.Mahmudovlarning “Oila ma’naviyati” kitobida keltirib o’tilgan “OILA SAODATI VATAN VA HALQ SAODATI NEGIZI” degan fikrlari oilada bolalarni ma’naviy-ahloqiy tarbiyalashda sog’lom ma’naviy muhitni yaratish muhimligini yana bir bor ko’rsatmoqda. []

Bir qator pedagog, psiholog olimlarimiz oila ta’rifida quyidagi fikrlarni aytib o’tganlar.

Oila shunday muqaddas makonki, unda hayotning davomiyligini ta’minlovchi shaxs shakllanadi, etnik madaniyat, urf-odatlarimiz, ahloqiy va ma’naviy qadriyatlarimiz saqlanadi, rivojlantiriladi, jamiyat taraqqiyotini belgilovchi iqtisodiy va madaniy hayot poydevori mustahkamlanadi. [8]

«Farhangi zaboni tojiki»da qayd etilganidek, oila asli arabcha «ayolmand, niyozmand» ma’nolarini anglatuvchi «oil -.....» so’zidan olingan bo’lib, [10] «Er-hotin, ularning bola-chakalari va eng yaqin tug’ishganlaridan iborat birga yashovchi kishilar majmui, honadon». Ko’chma ma’nosi: Bir maqsad, maslak bilan birlashgan ko’p kishilar, halqlar, mamlakatlar». Uchinchi ma’nosi: «O’simliklar va hayvonlar sistematikasida tuzilishi jihatidan bir-biriga o’hshash, kelib chiqish jihatidan ham o’zaro yaqin bir necha urug’ni o’z ichiga olgan guruh. Dukkaklilar oilasi. O’rdaktumshuklilar oilasi». To’rtinchi ma’nosi: «Qardosh tillar guruhi. Oltoy tillar oilasi. Som-kom tillar oilasi». Beshinchi ma’nosi jonli so’zlashuv tilida: «Rafika, hotin. Oilam maktabda o’qituvchi». [9]

Oila – jamiyatning asosini tashkil etuvchi betakror yacheyka. U kishilik jamiyatida insoniy oriyat va nomusni anglash, shu tuyg’ularni sharaf va g’urur qadar idrok etishning hosilasi. [10]

«Oila» — bu bir-biriga muhabbat, hurmat va ishonch bilan bog'langan insonlar guruhi. Oila a'zolarining birgalikda yashashi va bir-birini qo'llab-quvvatlashi, uy ishlari, bola tarbiyasi, va o'zaro munosabatlar oila hayotining muhim qismi hisoblanadi. Oila a'zolari orasidagi munosabatlar — oilaviy munosabatlar, ularning har biri bir-biriga yordam berish va birgalikda muammolarni hal qilishga intiladi.

Oila jamiyat hayotini olg'a suruvchi yanada yuksak bosqichlarda ko'tarib ravnaq toptiruvchi kelajak avlodarni tarbiyalab, kamol toptirish uchun ma'sul bo'lgan g'oyat muhim boshlang'ich guruhdir. [5]

Shunga ko'ra oilaviy hayot va oilaviy tarbiya o'zining milliy xususiyatlariga ham egadir. Bugungi kunda urf –odat va an'analar asosida oilada sog'lom ma'naviy muhitni barqarorlashtirish, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash davr talabiga aylanib bormoqda.

Oilaning mustahkamligi esa, faqat ijtimoiy-iqtisodiy omillargagina emas, balki ma'naviy omillarga ham chambarchas bog'liqdir. Binobarin, o'zbek oilalari ma'naviyatining tarixiy asoslarini oila va jamiyat, oilada ma'naviy muhit va uning sog'lomligi, bunda oilaviy an'analarning ahamiyati, oilada farzand tarbiyasi muammolarini istiqloq mafkurasi nuqtai nazaridan qarab chiqish va baholash g'oyat maroqlidir.

Bu esa oilaviy tarbiya usullari va mazmunining umumiy va xususiy tomonlar rivojida yaqqol ko'zga tashlanadi. Ota-onalarning o'z hayotlari, turmush tarzlari, bola shaxsida ilmiy dunyoqarashida ma'naviy, ahloqiy, nafosat, mehnat va boshqa ijtimoiy omillarni shakllantirish maqsadida tizimli ta'sir ko'rsatish jarayoni-ga oilaviy tarbiya deyiladi. Bunda ijtimoiy va ma'naviy hayot ta'sirida oilaning ham jiddiy yangilanib borayotganini esdan chiqarmaslik lozim. Shunga ko'ra milliy ahloq va tarbiyaning o'ziga hos xususiyatlaridan kelib chiqib bolalarda qadriyatlarga nisbatan aniq ijobiy e'tiqodlarni shakllantirishda kattalarning, agar bu oilada bo'lsa, ota va onaning, oilaning kattasi bo'lgan barcha a'zolarining roli muhimdir. [7]

Alohida e'tirof etib o'tish lozimki, har bir mamlakatda amalga oshiriladigan ta'lim-tarbiya tizimi negizida muayn maqsadlar yotadi. Yangilanayotgan O'zbekistonda bugungi kunda ta'lim-tarbiya tizimi mazmunini yangilash, ijtimoiy tarbiya bilan oilaviy tarbiyani mazmunan uzviy bog'lash zaruratini keltirib chiqaradi. Bu vazifalar inson va jamiyatning mavjudligini ta'minlaydigan qadriyatlarni unutmasdan, milliy tarbiya tufayli, ajdodlardan asta-sekin tadrijiy ravishda avlodlarga o'tib kelayotgan urf-odat va an'analarni chuqur his qilish maqsadga muvofiqdir.

Milliy qadriyatlarni shakllantiradigan asosiy mezonlar millatning tarixi, urf-odati, an'anasi, hayotiy qadriyatlari bilan birga ma'naviy merosi, madaniy boylıkları va ko'hna tarixiy yodgorliklaridir. «Urf-odat – an'analar sifatida umumhalq tomonidan qabul qilingan tartib-qoida; rasm-rusum, tamoyil»lar jamiyat hayotining barcha sohalarini qamrab olib, ularda o'z ifodasini topadi.

Bilamizki, o'zbek oilalarining ma'naviy kamolotini boyitishga xizmat qiladigan manbalardan bir islomiy tarbiya hisoblanadi. Islom dini halqning ijtimoiy hayotiga, xususan, oilaviy munosabatlarga, madaniyati va milliy an'analarga singib ketgan, ammo bundan o'zbek halqining qadimiy, takrorlanmas madaniyati, jumladan, oilaviy qadriyatlari islom dinisiz mavjud bo'lmas edi, degan qarash kelib chiqmaydi.

Islomiy ma'naviyat manbalarida oila, oilaviy munosabatlar va oilaviy tarbiyaga oid qarashlar tizimi mavjud bo'lib, u oilaning shakllanishi, rivojlanishi va mustahkamlanishiga qaratilgan barcha jihatlarni o'z ichiga oladi. Bu qarashlar ilohiyot nuqtai nazaridan o'rta tashlansa-da, ular kishilarning hayotiy faoliyatlari, turmush tarzlari, ijtimoiy ehtiyojlari, nihoyat oilaviy munosabatlari talabidan kelib chiqqanligi uchun ham aqlga va kundalik turmushga muvofik edi. [10]

Yangi tarixiy sharoitda urf –odat va an'analar asosida oilada sog'lom ma'naviy muhitni barkarorlashtirish oiladagi ma'rifiy-ahloqiy tarbiyadagi muhim omil bo'lib xizmat qilishi shu bilan izohlanadiki, ma'naviy qadriyat sifatida bugungi kunda o'z qiymatini yo'qotmay kelayotgan, milliy va diniy qadriyatlar zahirida shakllangan va ular oilaviy tarbiya natijasida otalardan bolalarga o'tib, bolalar ma'naviy dunyosini boyitgan bir qator milliy bayramlarimiz, rasm-rusumlar yordamida o'zbek oilalarida keng tarqalgan halollik, to'g'rilik, bironlar haqiga xiyonat qilmaslik, hayr-ehson, sahovat va muruvvat, tejamkorlik va isrofgarchilikka yo'l qo'ymaslik kabi fazilatlar oila barkamolligini ta'minlashning muhim vositasidir.

Milliy tarbiya. Milliy tarbiya – o'z halqi, madaniyati, an'analar va urf-odatlariga nisbatan iftihor, hurmat va muhabbat hissini shakllantirishi bilan bir qatorda yoshlarni o'z milliy tilini, tarixini, madaniyatini, san'atini va urf-odatlarini bilish va ularga ehtirom bilan munosabatda bo'lishga o'rgatadi. Milliy tarbiyaning asosiy vazifasi halqning madaniy merosini saqlash va uni kelajak avlodlarga etkazishdir.

Ma'naviy tarbiya. Ma'naviy tarbiya – insonning ichki dunyosi, ahloqiy va ma'naviy qadriyatlari, adolat, rahm-shafqat, halollik, boshqalarga hurmat va ishonch kabi insongo'ylik unsurlarini tarbiyalashga qaratilgan. Bu turdagi tarbiyaning maqsadi insonni ma'naviy ma'rifatga ega, o'zini-o'zi tarbiyalay

oladigan va ijtimoiy mas'uliyatni his etadigan shaxs sifatida shakllantirishdir. [3]

Oilada ma'naviy tarbiya – bu bolalar va yoshlarning ahloqiy, ruhiy, ma'naviy qadriyatlar asosida tarbiyalanishiga yo'naltirilgan tarbiya jarayoni. Oila bolaning avvalgi hayotida muhim o'rin tutadi, chunki u insonning turmushga munosabatini, ahloqiy qadriyatlarini, ijtimoiy va ma'naviy hayotini shakllantiradi.

Xulosa qilib aytganda, bugungi tehnogen tsivilizatsiya, ahborotlarning shiddatli oqimi kirib kelayotgan zamonaviy oilaviy munosabatlarda, farzand tarbiyada umuminsoniy qadriyatlarning o'rnini yuksaltirish, o'zbek oilalaridagi tarbiya samarasiga qaysidir ma'noda salbiy ta'sir ko'rsatib, bir necha ming yillik urf-odatlar, rasm-rusumlar, an'analar va milliy tarbiya usullari o'rniga "G'arb madaniyatining ayrim unsurlari" egallab borayotganligi oilaviy tarbiyaning ta'sirchanlik rolini kuchaytirish zaruriyatini tug'dirmoqda. Shu nuqtai nazardan qaraganda, urf –odat va an'analar oilada sog'lom ma'naviy muhitni barkarorlashtirish mezon sifatida ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma'rifiy, vorisiylik va tarixiylik nuqtai nazaridan yondashishni talab etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 26 martdagi PK-5040-sonli "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish shora-tadbirlari to'g'risida"gi Karori. <https://lex.uz/asts/5344692>
2. Narbaeva T.K. Ta'lim tizimida yosh avlodni ijtimoiy himoyalashning pedagogik asoslari. Ped.fan. nomz. ... diss. – T.: 2009. -176 b.
3. Kuronov M. Milliy tarbiya. T., Ma'naviyat, 2007 -240 b
4. Musurmanova O. Oila jamiyat tayanshi: Monografiya /O.Musurmanova. –Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. – B. 252.
5. Najmiddinova K.U. Oila tarbiyasida milliy va umuminsoniy axlokiy madaniyatning o'rni: Fal. fan. nom. ... dis. avtoref. –T.: 2006. – 23 b
6. Jabborov X.X."Milliy tarbiyaning qadimiy va zamonaviy ijtimoiy-psixologik omillari" <https://doi.org/10.53885/edinres.2022.9.09.037> Ta'lim va innovatsion tadkikotlar (2022 yil № 9) ISSN 2181-1709 (P)
7. Fazilatli avlod. Uzluksiz ma'naviy tarbiya trilogiyasi. 3-kism. [Matn]: 7-18 yoshli bolalarni ma'naviy tarbiyalash bo'yicha ko'llanma. /Tuzuvchi mualliflar: A.Kodirov, M.Kuronov, O.Musurmanova va boshkalar. – Toshkent: "Muharrir" nashriyoti. 2019. – B. 256. (2020 yil, yanvar)
8. Umarov, Bahridin "Oilaviy tarbiya saboklari" (Oilada farzandlar tarbiyasiga oid psixologik chizgilar) Ilmiy-uslubiy ko'llanma. – Toshkent: "Tasvir nashriyot uyi", 2019, 52 bet
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. Учинчи жилд, "Ўзбекистон миллий энциклопедияси". Давлат илмий нашриёти, Тошкент, 2007, 97 б.
10. О.Сафаров., М.Х.Махмудов. Оила маънавияти. "Маънавият" 2008
11. Urf-odat-va-ananalar-milliy-adriyatlarini-shakllantiradigan-mezon-sifatida (2).pdf VOLUME 2 | ISSUE 4 | 2021 SCIENTIFIC PROGRESS ISSN: 2181-1601

DEVELOPMENT OF SCIENCE AND EDUCATION IN UZBEKISTAN-THE FOUNDATION OF THE NEW RENAISSANCE

Pulatova O.K.

*Associate Professor UNIVERSITY OF ECONOMICS
AND PEDAGOGY*

Tayanch so'zlar: ta'limning rivojlanishi, maktabgacha ta'lim, o'rta ta'lim, oliy ta'lim, fanning rivojlanishi, birinchi Uyg'onish davri, ikkinchi Uyg'onish davri, uchinchi Uyg'onish davri.

Ключевые слова: развитие образования, дошкольное образование, среднее образование, высшее образование, развитие науки, первый Ренессанс, второй Ренессанс, третий Ренессанс.

Key words: development of education, preschool education, secondary education, higher education, development of science, first Renaissance, second Renaissance, third Renaissance.

РЕЗИОМЕ:

Mazkur maqolada yangilangan O'zbekistonda ta'lim sohasini rivojlantirish davlat siyosati darajasida ko'rib chiqilayotgani, eng avvalo, zamonaviy ilm-fanni puxta egallashga intilayotgan yoshlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'zbekistonning hozirgi hududi tarixga ilm-fan, madaniyat va san'atning qadimiy beshigi va IX-XII asrlardagi birinchi Uyg'onish davri va XIV-XVI asrlardagi ikkinchi Uyg'onish davri jahon ilm-fani rivojiga ulkan hissa qo'shgan buyuk alloma va mutafakkirlar maskani sifatida tarixga kirganini alohida ta'kidlash lozim. Ta'kidlash joizki, ulug' ajdodlarimizning ruhi, qonlari yoshlarimizda hamon mavjud va shuning uchun ular uchinchi Uyg'onish davrining asoschisi bo'lib qoladilar.

РЕЗИОМЕ:

В данной статье утверждается, что в обновленном Узбекистане развитие образовательной сферы рассматривается на уровне государственной политики, в первую очередь всесторонней поддержки молодежи, стремящейся освоить современную науку. Необходимо отметить, что нынешняя территория Узбекистана вошла в историю как древняя колыбель науки, культуры и искусства и в период первого Возрождения в IX-XII веках и второго Возрождения в XIV-XVI веках как место обитания великих ученых и мыслителей, внесших большой вклад в развитие мировой науки. Необходимо отметить, что дух и кровь наших великих предков все еще присутствуют в нашей молодежи, и поэтому они станут основоположниками третьего Возрождения.

SUMMARY:

This article argues that in the updated Uzbekistan, the development of the educational sphere is considered at the level of state policy, primarily comprehensive support for young people seeking to master modern science. It is necessary to note the current territory of Uzbekistan went down in history as an ancient cradle of science, culture and art and the first Renaissance period in the IX-XII centuries and the second Renaissance period in the XIV-XVI centuries as the habitat of

great scientists and thinkers who made a great contribution to the development of world science. It should be noted that the spirit and blood of our great ancestors still exist in our youth, and therefore they will become the founder of the third Renaissance.

Introduction. Modern life cannot be imagined today without the progress of Science, Science and education. It is also not for nothing that the development of Science and education in the leading countries of the world is defined as a master task. It is in this direction that the future prosperity of the country is closely related to its achievements. The development of Science and education is one of the important steps towards the main force, prosperity and stability that leads any state, including the new Uzbekistan, to development.

Therefore, in the updated Uzbekistan, special attention is paid to the radical reform of the system of Science and education and to bring to adulthood the perfect generation, worthy successors of our tomorrow, to be formed as worthy descendants of our great-grandchildren. In the following years, laws, decrees, state programs related to the field of Science and education are adopted and educational institutions based on modern science are being established. At the same time, a new generation of teachers and mentors who are engaged in education are receiving material and moral support. "Today we are laying the foundation for the new development period of Uzbekistan. Our closest assistants in this are teachers and mentors, scientific and creative intellectuals" [1]

In our country, special attention is paid to the field of science, enlightenment, education, especially the value of intellectual wealth is directly related to the history, spirituality, mentality, centuries-old values, aspirations of our people. The Central Asian region, in particular the territory of today's Uzbekistan, has been recognized in World Science as one of the ancient cradles of science, culture and art in history, and for the next thousand years Two Renaissance eras have come here.

Today Uzbekistan aims to create a new Renaissance-the foundation of the third Renaissance-through science, educational reforms. This means that a high level of development of national statehood, market economy and democratic society is being achieved through science and education reform.

Literature analysis methodology. Based on the analysis of the literature studied, it should be noted that according to the mutahasis who conducted studies (Gurol Irzik, Keegan, Lewis and Jameson Murphy, Andre Louie, Pappas Christopher, Duffin Erin, McCue TJ lar, B from Russian scientists.S. Ryabushkin, A.A. Bakulina O.V. Loseva I.V. Raeva K.E. Kalinkina et al.) modern science and education are fundamentally different in all respects from the science and education that existed a century or even half a century ago. Therefore, the content of today's science and education has significantly, significantly changed the nature of their relationship with society. If we focus on the levels of development of science, then in modern

society science renders the organic unity of three basic concepts: science as knowledge, science as activity, science as a social institution. It is known that science has a centuries-old tradition of knowledge (A.V.Starsev, Z.R.Tanaeva, V.K.Terziev, G.B.Chiladze, E.L.Shilkina, S.M. S.V.Shoshin) a special form of social consciousness, representing a specific system of knowledge as a product of the educational system. Such a direction of science makes conclusions only by relying on reliable, proven evidence, knowledge. Therefore, the possibilities of deeper and comprehensive study of its social nature, creators, specifics, structure, place, social role and functions of science are limited. This led to the need to study the role and social aspects of Science in the educational system.

The manifestation of science as an activity makes humanity a significantly productive force of the scale and pace of modern scientific and technical progress. (I.S. Baklanov, M.B. Sinelnikov, O.A. Baklanova, A.I.Zelenkov, L.A.Zelenov, V.V.Zuev, V.I.Kashpersky, V.P.Kokhanovsky et al. This jaroyon was first recorded in the middle of the last century, in the way of a human activity-based approach to science, as a result of which science began to be interpreted as a special area of professionally specialized activity, a product of Education, a kind of spiritual production.

Science as a social institution - a special socio-professional group, based on the educational system, is the unity of organizing the activities of scientists who are a certain community. (N.V. Basov, L.A. Verbiskoy. D.Bell, 3.Bell, D.M.Castels, A.V.Chugunov, V.V.Vasilkovoy, L.A.Verbiskoy, N.Shter, N.N.Semenov, B.S.Ryabushkin et al.) also, as a social institution, the purpose of science is to produce and disseminate scientific knowledge through education, to develop research tools and methods, to ensure that scientists increase and fulfill their social functions.

The issues of science, enlightenment, education, their incomparable contribution to World Science are perfectly expressed in the works of Central Asian thinkers. Their invaluable services are deeply analyzed in the works of local and world-renowned scientists. (I.Mo ' minov, A.Kubesov, M.Dinorshoev, M.Khairullaev, Z.Kuli-Zada, V.Bartold et al.) these scholars have researched the scientific treasure of thinkers and the heritage of masterpieces on the basis of historicism, dialectical techniques[2].

The research methodology has effectively used the methods of analysis and synthesis, analytical analysis, comparative analysis during scientific research. In our study, a deeper study of the problem was carried out through the directions of comparative analysis, analytical analysis. Strategic directions leading to the solution of the problem are defined. As an object of research, science and educational institutions, educational processes are covered.

Discussion. A special place in the development of each state is occupied by the system of Science and education. The establishment of an excellent and effective education system based on science was considered important for all countries in each period.

It is known that the Central Asian region, in particular, the territory of today's Uzbekistan, as an ancient cradle of science, culture and art in history, was the cradle of the first Eastern Renaissance or Muslim renaissance in the 9th-12th centuries, the second renaissance in the 14th-16th centuries-the land of ulugalloma and thinkers, who greatly

It should be noted that the Central Asian region, in particular the territory of today's Uzbekistan, has also been mentioned in pre-Islamic sources in history as a land with advanced ideas in the field of civilization and education of science. In particular, the "Avesto" put forward progressive ideas for its time in relation to the spiritual environment, science and education[3]. For the fact that the territories of Uzbekistan are historically located at the intersection of the Great Silk Road and its various branches, people wishing to receive religious and secular knowledge from different countries of the East and the world have always sought out large cultural centers such as Samarkand, Bukhara, Khorezm, Nasaf (Karshi), Kesh (Shahrisabz), Tashkent, Fergana. In these areas, the madrasas, a place of knowledge that operated from ancient times, were in the status of a higher educational institution of their time, that is, Universities.

According to all Eastern and Western scholars, the first Renaissance in Europe, which occurred between the 15th and 17th centuries, took place in our country a few hundred years earlier, that is, in the 9th and 11th centuries. There are their own historical reasons for the occurrence of this huge rise, of course. Because during this period, new reforms and laws were introduced that were very important for the development of the state, radical updates took place from land-water, neighborly relations to taxes. Innovations in state administration and Politics United the people of Science in the world of noble ideas, interest in various sciences, especially mathematics, astronomy, chemistry, medicine, law, Geodesy, and modern theories about the structure of the world were founded precisely at that time. In addition to being great ancestors such as Muhammad Musa al-Khwarizmi, Abu Rayhan Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Ahmad al-Farghani Abu Nasr Farabi, Yusuf Khos Hojib, Mahmud Koshgari, Mahmud Zamakhshari, Imam Bukhari, Imam Termiziy, Imam Moturudi, Abul Muin Nasafi, our great ancestors attained the status of mentoring all over the world in their subjects.

The Second Renaissance is closely associated with the name of our great-grandfather, Sahibqiron Amir Temur, who carried out political-economic and social reforms not only in our region, but also in very large geographical areas. Thanks to

him, a state based on powerful Central Management and a favorable situation for a new cultural and scientific rise arose. ushered in the Second Renaissance. During this period, classical poets and thinkers such as Rumi, Mirzo Ulugbek, Ghiyosiddin Koshiy, Ali Qushchi, benazir scholars, Lutfiy, Sakkokiy, Hafiz Khwarazmiy, Abdurahman Jami, Alisher Navoi, Babur Mirzo took to the square. The fame of such historians as Sharafiddin Ali Yazdi, Mirkhand, Khondamir, musicians like Mahmud Muzahhib, Kamoliddin Behzod, many calligraphers and musicians, musicologists and architects spread around the world. As in the first Renaissance, in this period, those wishing to learn science began to flow from all over the world.

This is based on information published in the fundamental work "the Muslim renaissance" by the Austrian-born Orientalist Adam Mes in 1909 [4] From then on, views and studies began to be published that the Renaissance was not an exclusively European phenomenon, which Eastern peoples experienced earlier in relation to Europeans.

Russian great Orientalist academic N. N. According to Conrad that the Renaissance began in China in the 7th — 8th centuries and continued in India in the 8th century, from which the Islamic countries adopted the relay in the 9th-12th centuries, the rise, which had fallen considerably due to the Mongol invasion, re-gurkurab grew again under Amir Temur and the Timurids. It extends the Middle Eastern Renaissance to the time of Alisher Navoi. Jawoharlal Nehru had also judged Babur to be a typical representative of the Renaissance.

Today, the followers of the exalted and thinkers of our country are forming. Head of State Sh. Mirziyoev noted that "in the present time, when the glorious power of our people is fizzled, a new renaissance – the third Renaissance-is being laid in Uzbekistan, so to speak, the same will be true" [5]

Result. Science, education — is the main force leading any state to development. Therefore, for Uzbekistan, the development of Science and education is one of the important steps towards prosperity and stability. Public policy in the field of development of Science in our country is based on the system of continuing education. That is, education begins in kindergarten and continues in the school, higher education, doctoral and later stages.

Engaging in science leads to new discoveries and inventions being made. This is due to the fact that the question of the New Renaissance - the third Renaissance, which Uzbekistan has chosen, is being raised to the level of a national idea as a strategic task.

As the president noted, the funds used for the development of fundamental Sciences will give results not one day. We are laying the foundation for the third Renaissance. When the necessary conditions are created in schools, there is no husband in the world as hardworking and patient as an Uzbek child in obtaining

knowledge[6]. The Renaissance will be anyway. As long as we have put before ourselves the exaltation of building the foundation of the third renaissance in our country, for this we must create environments and conditions that will educate the new khwarazmians, Berunians, ibn Sina, Ulugbek, Nawab and Babur.

... Why do we spend so much on mathematics, chemistry, biology? Tomorrow these fundamental sciences will show the result anyway. After all, it was once so" [7]

Presidential decisions and decrees being adopted in this direction remain the legal basis for the formation of the third Renaissance generations. Over the past period, more than 100 regulatory legal acts aimed at the development of these areas, including the laws of the Republic of Uzbekistan "on science and scientific activities", "on preschool education and education", "on education" and hakozi, are serving the development of such areas.

Therefore, in the country, comprehensive measures have been developed for the further development of the field of education and science. It provides for a number of issues such as improving the quality of Education, building new school buildings, reconstruction, overhaul, full provision of them with modern educational and laboratory equipment, information and communication technologies and educational and methodological manuals through the implementation of broad reforms in the system of public education and higher education[8]. Particular attention is paid to the in-depth teaching of a number of subjects, including foreign languages, mathematics, physics, Informatics, chemistry, biology, in a radical improvement in the quality of general secondary education.

The establishment of talented children's schools named after Mirzo Ulugbek and Muhammad Khwarazmiy, Hamid Olimjon and Zulfiya, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Ibroyim Yusupov, Iskhaqkhan ibrat, Muhammad Yusuf, Khalima Khudoyberdieva, creative schools named after Mirzo Ulugbek and Muhammad Khwarazmiy, educational institutions of a new and modern pattern, as well as private schools, opened up new opportunities for the children of our country giving.

As the main pillars of the third renaissance in our country, kindergarten educators, school teachers, professors and scientific staff of higher education institutions will be a vivid example of the progress of science, economy and society, all the achievements that are carried out with the noble intention of serving the people and pleasing people-menimz and our youth-the strength of mental intelligence, talent and talent.

Suggestions and recommendations. First of all, with the introduction of the program "Modern School" on the Republic, it is necessary to bring the formation, development, application of subjects in practice into the educational system using simple, interesting concepts. For example, special courses such as "interesting

history", "interesting chemistry", "interesting mathematics" and hakoza should be given the way to create the first discoveries of yoshlar.

Secondly, the goal is to further expand the cooperation of educational institutions with foreign educational institutions, to establish a systematic way of training not only professor teachers of higher education, but also students and school teachers in schools in developed countries along with prestigious educational institutions.

Thirdly, it is necessary to carry out joint scientific and practical projects of educational institutions together with major foreign science centers, leading science institutions, to provide financial support to the government system and provide benefits to entrepreneurs providing practical assistance to educational institutions in this direction and to expand the scope of these works.

Fourth, at least one or more schools should be established in the areas of mathematics, physics, chemistry, biology, history, jurisprudence or other sciences in the province, which created all the conditions taking into account the scientific potential of the territory, the presence of high-ranking officials.

Implementation of the above, in the words of our president, the "Golden fund" of Uzbekistan will be formed. As a result, the khwarazmians, Berunians, ibn Sina, Ulughbek will be the basis for the emergence from among our youth, and the foundation for the foundation of the literally New Renaissance in Uzbekistan will be laid.

LITERATURE:

1. Ш. Мирзиёев Устоз ва мураббийлар янги тараққиёт даври пойдеворини яратиш йўлидаги энг якин кўмакчилардир. "Халқ сўзи" газетаси. 09.10. 2020.
2. Khamidovna P. O. Issues of development of the communication culture of technical students // world of science: journal on modern research methodologies. – 2023. – т. 2. – №. 3. – с. 32-35.
3. Khamidovna P. O. On the Issues of Studying the Problems of Unorganized Youth //Web of Synergy: International Interdisciplinary Research Journal. – 2023. – Т. 2. – №. 3. – С. 316-318.
4. Khamidovna P. O. Features of the Use of Modern Didactic Tools in Technical Higher Educational Institutions //Telematique. – 2023. – С. 7630–7634-7630–7634.
5. P.O Khamidovna. COMMUNICATION CULTURE OF INDIVIDUALS // European Journal of Humanities and Educational Advancements // EJHEA – 2023.-Т.4.- №4 С-32-36
6. Pulatova O. ISSUES OF ORGANIZING INNOVATIVE ACTIVITIES OF FUTURE SPECIALISTS //International Conference on Education and Social Science. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 164-168.
7. Пулатова О. Х. Талабаларнинг касбий тайёргарлигини хорижий тажрибалар орқали такомиллаштириш //Modern educational system and innovative teaching solutions. – 2023. – Т. 2. – №. 2. – С. 53-62.
8. Пулатова О. Х. Талаба шахсинг камол топишида ижодий фаолиятнинг ўрни //Modern problems in education and their scientific solutions. – 2023. – Т. 2. – №. 2. – С. 6-14.

МИЛЛИЙ ИДЕЯ ҲАМ РУЎХИЙЛИҚ ТИЙКАРЛАРИ, ТАРИЙХ, ФИЛОСОФИЯ

DINIY DUNYOQARASH TUSHUNCHASINING PSIXOLOGIYA FANIDAGI MOHIYATI

Komilov K. K.

*Xalqaro Nordik Universiteti
Pedagogika va psixologiya yo'nalishi
2-bosqich magistratura talabasi*

Tayanch so'zlari: din, asoslash, mutaffakkir, e'tiqod, diniy e'tiqod, konsepsiya, g'oya, ruh, ishonch, ong, tafakkur, shaxs, avtoritarizm.

Ключевые слова: религия, рассуждение, мыслитель, вера, религиозные убеждения, концепция, идея, дух, вера, сознание, мышление, личность, авторитаризм.

Key words: religion, justification, thinker, belief, religious belief, concept, idea, spirit, belief, consciousness, thought, person, authoritarianism.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada G'arb va Sharq olimlarining shaxsda vujudga keluvchi diniy dunyoqarash tushunchasiga oid konsepsiyalar haqida so'z boradi. Diniy e'tiqodning xususiyatlari uning predmeti va diniy e'tiqodning psixologik mohiyatiga shaxsning hissiy sohasi hodisasi sifatidagi yondashuvlar yoritib berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье говорится о представлениях западных и восточных ученых о понятии религиозного мировоззрения, возникающего у личности. Выделены характеристики религиозной веры, ее предмет и подходы к психологической сущности религиозной веры как явления эмоциональной сферы личности.

SUMMARY:

This article discusses the ideas of Western and Eastern scientists about the concept of a religious worldview that arises in an individual. The characteristics of religious faith, its subject and approaches to the psychological essence of religious faith as a phenomenon of the emotional sphere of an individual are highlighted.

Mazkur muammo bo'yicha ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, diniy dunyoqarash va ushbu yo'nalishdagi boshqa bazaviy tushunchalarni ta'riflash (aniqlash)ga ko'plab yondashuvlar mavjud. Shu bilan birga bugungi kunda ularni bir xil, umumiy qabul qilingan tarzda tushunish va tegishli ta'riflash kuzatilmaydi. Shunga bog'liq holda, olimlarning ushbu o'rganilayotgan hodisaga nisbatan bo'lgan fikrlarini yanada batafsilroq ko'rib chiqish maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz.

Masalan, O.F.Lobazova. R.A.Finklarning fikricha, din odamlarning ma'lum bir ilohga sig'inib boshlagan davrlarida paydo bo'lgan, din paydo bo'lganidan keyin esa diniy e'tiqod, diniy dunyoqarash va boshqa tushunchalar ham paydo bo'lgan. Din deganda, odatda, inson va Xudo o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi haqiqat, buyruq, talablarning majmuasi tushuniladi. Diniy e'tiqod tushunchasi esa ko'proq tegishli kishining, ularni bajarishga o'ziga o'zi majburiyat oluvchi diniy me'yorlar tizimiga individual, shaxsiy munosabatini ifodalaydi. Diniy e'tiqod o'z ichiga diniy tasavvurlar, ma'naviy his-tuyg'ular va turlicha marosimlarga va boshqalarga munosabatida namoyon bo'luvchi diniy dunyoqarashni qamrab oladi. [1]

R.M.Axmedovning fikriga ko'ra, diniy e'tiqod tushunchasining ta'rifi umuman dinni o'rganishning muhim va bazaviy tushunchalaridan biri sifatida talqin qilinib, diniy g'oyalar, qadriyatlar, me'yorlarning sub'ektiv o'zlashtirilishining sifat va miqdor aniqligini va ularning Xudoga ishonuvchilarning (e'tiqodlilarning), diniy jamoaning xulqiga, hayot tarziga ta'sirini xarakterlaydi. Diniy dunyoqarash tushunchasi tarkibining mohiyati diniy g'oyalar, qadriyatlar, me'yorlarning sub'ektiv o'zlashtirilishida namoyon bo'ladi va individual va shu bilan bir vaqtda din insonga o'zi uchun o'zi tanlaydigan nimani berishini subyektiv baholashda ifodalanadi. Bundan tashqari, mazkur dunyoqarash o'z ichiga nafaqat diniy dogmalarni, qoidalarni, bilimlarni, balki har bir alohida insonning individual tajribasining ulushini ham qamrab oladi. U odatda, har kim uchun takrorlanmas bo'lgan tegishli tajribadan o'tish yo'li orqali shakllanadi.

N.A.Krasnikovning fikricha, din murakkab ma'naviy ta'lim sifatida nafaqat ijtimoiy-tarixiy hodisa, dunyoqarash turi, madaniyat aksi, jamoatchilik ongi shakli emas, balki shaxsiy fenomen sifatida maydonga chiqadi, chunki inson turmushi individual darajada qabul qilinadi, ya'ni muayyan individning ongida tahlil qilinadi. Din o'zi, inson turmushining potensial imkoniyati sifatida borliqning abstraksiyasi bo'lib maydonga chiqadi. U haqiqiy muayyan hayotga ideal shakl beradi. Din o'zini diniy munosabatlarda namoyon qiladi va o'zini dolzarblashtiradi, shularga tayanib haqiqiy turmush maqomiga ega bodadi. Diniy e'tiqod, diniy dunyoqarash tushunchalarining mavjud bo'lishiga ehtiyoj shu bilan tushuntiriladi [3]. V.Erotichning fikricha, tashqi hayotning insonga munosabatida, jamiyat odamning hayot faoliyati uchun ahamiyatini aks ettiruvchi jamoatchilik ongining dunyoqarash shakli sifatida qarash mumkin. Shaxsning, jamiyatning, insoniyatning rivojlanish jarayonida yuzaga kelib va shaxsdan ustun, tarixiy- ijtimoiy nimadir bo'la turib, shu bilan bir vaqtda din faqat ularning izdoshlari, tashuvchilari va uzatuvchilari kabi maydonga chiquvchi alohida shaxslarning e'tiqodlari va harakatlari shaklida rivojlanadi va ishlatiladi. Shu sababli ham din har doim individ bilan bevosita bog'langan va shaxsiy sohada o'zini namoyon qiladi. Jamoatchilik va individual

me'yorlardan tashqari din hamjamiyatlar darajasida mavjud. O'z navbatida diniy dunyoqarash bir nechta tomonni o'z ichiga oladi:

- dunyo to'g'risida eng umumiy tasavvurlarni ta'minlovchi ontologik;
- insonni qabul qilish turmush faoliyati subyekti sifatida qamrab oluvchi ekzistensial;
- ontologik va ekzistensiallar o'zaro bog'liqligi jarayonini va uslublarini qamrab oluvchi gnoseologik[4].

Diniy dunyoqarash insonga mavjud va bolishi lozim bo'lgan asosiy, eng yuqori qadriyatlarga mo'ljal olish imkonini beruvchi inson mohiyatining tarkibiy qismlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. S.T.Raxmonov diniy e'tiqodni psixologik o'rganishning uslubiy muammolarini tahlili davomida o'rganilayotgan tushunchaning tuzilishini ta'riflashga to'xtaladi va diniy e'tiqod darajasi, holati, xarakteri va sathi kabi empirik ko'rsatkichlarni ajratadi.

Bunda: diniy e'tiqod darajasi dinlarning hududiy va ijtimoiy-demografik tarqalishining xususiyatlarini aks ettiruvchi miqdoriy ko'rsatkich, diniy belgilar ko'lamining indikator sifatida belgilanadi;

diniy e'tiqod holati diniy hodisalar jarayonining o'zgarishlari va rivojlanishlarining ham individual ong darajasidagi, shuningdek ham jamoaviy ong darajasidagi integral xarakteristikasi sifatida ta'riflanadi;

diniy e'tiqod xarakteri diniy faoliyat jarayonida shakllanadigan va rivojlanadigan turg'un sifat xususiyatlarining jamlanmasi sifatida ta'riflanadi;

diniy e'tiqod sathi diniy alomatlar jadalligi, ya'ni diniy bilimlar kuchi, diniy his-tuyg'ularning chuqurligi, ibodat harakatlarining faolligi nuqtai-nazaridan xarakterlanuvchi ko'rsatkich sifatida belgilanadi [5].

S.A.Belousov diniy e'tiqod atamasining mohiyatini ta'riflab, ushbu tushunchani qimmatli-hayotiy yo'nalish, inson ongingning sub'ektiv sifati, diniy qoidalarni amalga oshirishga bo'lgan ichki qobiliyati sifatida qarash mumkinligini bildiradi. Diniy e'tiqod amaliy-talqiniy tushunchani aks ettiradi, uning mohiyati diniy e'tiqodning sathini, darajasini, xarakterini ta'riflash orqali namoyon bo'ladi. Diniy e'tiqod sathi shaxs, shaxslar guruhi tomonidan diniy g'oyalar, me'yorlar, qadriyatlarning o'zlashtirilganlik darajasini, ya'ni diniy belgilarning jadallik darajasini xarakterlaydi. Diniy e'tiqod darajasi - bu tushuncha aholi, demografik guruhlar o'rtasida dinning (diniy belgilarning) keng tarqalganligining muayyan kattaligini aks ettiradi[6].

Z.P.Trofimova nuqtai-nazarida diniy dunyoqarashga xos bo'lgan ma'naviy imkoniyatlar kishiga tasavvurlar, obrazlar, g'oyalarni yuzaga chiqarish, Xudoni tanish va borliq, tabiat, sotsium, yaqin atrofi va uning o'zi bilan yuz berayotganlarni tushunish pog'onasidan yurish imkonini beradi. Diniy dunyoqarash bilim olish subyekting diqqati o'ziga ham, shuningdek, Xudo bilan shaxsiy munosabatlari masalasiga ham yo'naltirilganda yuzaga keladi va o'zida Xudoning haqiqatda mavjudligiga ishonchga asoslangan g'oyalar, tasavvurlar, tamoyillar, tushunchalar,

motivlarga ega bo'lganda namoyon bo'ladi. Diniy dunyoqarashning oddiy tarkibiy elementlari sifatida quyidagilarni ajratish mumkin: diniy e'tiqod, diniy me'yorlar, ramzlar, qadriyatlar, komil ishonch va boshqalar[7].

Diniy dunyoqarash etarlicha murakkab, ko'p tomonlama va ichkaridan bir turli bolmagan hodisa sifatida maydonga chiqadi, u muqim va ma'naviy hayotning boshqa sohalaridan ajralgan qandaydir narsa bo'lishi mumkin emas. Shundan kelib chiqib, odatda diniy dunyoqarash mezonini jamoat, guruh va individual darajalarda va turli tomonlama ko'rib chiqiladi: tarixiy-genetik va mantiqiy, dunyoni tushunish va dunyoni his qilish sifatida, ijtimoiy hodisa va individual namoyon bolish kabi, ijtimoiy, gnoseologik va ijtimoiy-psixologik tomondan, inson ma'naviy hayotining boshqa tomonlaridan ajratilgan holda.

Bugungi kunda diniy dunyoqarashni o'rganishga bag'ishlangan bir qator nazariy yondashuvlar mavjud bo'lib, ularda uning paydo bo'lishi va rivojlanishining turlicha o'ziga xosliklari, bu jarayonni etarlicha ko'p sonli sabablari bilan tushuntirib, ochib beriladi. Ularning mazmunidan kelib chiqib nazariy tasavvurlarning alohida umumlashtirilgan guruhlarini ajratish maqsadga muvofiq;

Individning yoshiga doir o'ziga xosliklari, ya'ni ulg'ayish, uning o'zi me'yorida rivojlanganda insonda diniy dunyoqarash paydo bolishiga olib keladi;

Shaxsning yaqin ijtimoiy atrof-muhiti, ya'ni diniy dunyoqarash paydo bo'lishi shaxs tarbiyalangan oila a'zolarining (asosan otasi, onasining) obrazi andozasi bo'yicha, yoki ota-onalarning, yaqin sotsiumning dunyoqarashlarining obrazi bo'yicha yuz beradi;

Talabalarining diniy dunyoqarashini o'rganishda erta ulg'ayishga, yangi ijtimoiy rollarni, jamiyatning yangilangan sharoitlarini o'zlashtirishga, tashqi dunyoni qabul qilishning izlovchi xarakteriga, ham ijobiy, va ham salbiy tashqi ta'sirga nisbatan yengil moyillikda namoyon boladigan ularning psixologik o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Финк Р.А. Религиоведение: Учебное пособие /Р. А. Финк. - Омск: Издательство Омского государственного технического университета. 2009. - 112 с.
2. Ахмедов Р.М. Религиоведение: курс лекций /Р.М. Ахмедов, Р.Ю. Рахматуллин, Т.Ф. Сулейманов. - Уфа: ОН и РИО Уфимского юридического института МВД РФ, 2005. - 219 с.
3. Красников А.Н. Религиоведение и философия религии. Актуальные проблемы: Учебное пособие. - 2-е изд, испр. и доп. - М.: Издательство Юрайт, 2017. - 157 с.
4. Еротич В. Психологическое и религиозное бытие человека. - М.: Библийско-богословский институт, 2004. - 212
5. Рахмонов С.Т. Методологические проблемы психологического исследования религиозности // Современная психология, 2010. - №4 - С. 143- 155.
6. Белоусов С.А. Психология духовности, веры и религии //Психология религиозности и мистичизма: хрестоматия /сост. К.В. Сельченко. - Минск: АСТ, 2001. - С. 92-146.
7. Трофимова З.Г. Религиоведение: Учебное пособие / З.П. Трофимова. - М.: МПСИ, Воронеж. МОДЭК. 2000. - 160 с.

VATAN TARAQQIYOTI – MILLAT KELAJAGI KO'ZLARIDA SHIJOAT BALQIB TURGAN KELAJAK BUNYODKORLARI TASARRUFIDA

Do'stmurodova D.R.

*CHDPU, Boshlang'ich ta'lim fakulteti
Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabasi*

Tayanch so'zlar: talabalik, millat, ma'rifat, madaniyat, ta'lim olish, glaballashuv jarayoni, rivojlanish, taraqqiyot uyg'onish davri

Ключевые слова: студенчество, нация, просвещение, культура, получение образования, процесс глобализации, развитие, прогресс, эпоха Возрождения.

Key words: student life, nation, enlightenment, culture, education, globalization process, development, progress, Renaissance era.

РЕЗЮМЕ:

Asar o'tgan asr boshida Ovrupada tahsil olgan 70 talabaning erta zavol topgan armonlarigina emas, ajdodlarimizning alamli dardlarini, beshiklarimizda bugun ulg'ayayotgan bolalarning yig'ilarini sharhlaydi, Vatan hasratlarini kuylaydi. Shu bilan birga bugungi yurt kelajagi, yurt obodligi yo'lida yoshlarga yaratilgan imkoniyatlar, sharoitlar tasvirlanadi. Yoshlarga berilayotgan imkoniyatlar va ulardan kutilayotgan natijalar o'rin olgan bu maqola yoshlarni yanada o'z ustida ishlashlari va ilm ortidan ko'proq ergashishlariga undaydi.

РЕЗЮМЕ:

Произведение отражает не только горькие сожаления о преждевременно оборвавшихся судьбах 70 студентов, обучавшихся в Европе в начале прошлого века, но и передаёт боль наших предков, слёзы детей, растущих сегодня в наших колыбелях, тоску по Родине. Наряду с этим описываются возможности и условия, созданные для молодёжи ради светлого будущего страны и её процветания. Данная статья, в которой освещаются предоставленные молодёжи шансы и ожидаемые от них результаты, призывает юное поколение ещё усерднее трудиться над собой и стремиться к знаниям.

SUMMARY:

This work reflects not only the sorrowful regrets over the prematurely ended lives of 70 students who studied in Europe at the beginning of the last century, but also conveys the pain of our ancestors, the cries of children growing up in our cradles today, and the longing for the homeland. At the same time, it depicts the opportunities and conditions created for the youth in pursuit of the nation's bright future and prosperity. This article, which highlights the support provided to the younger generation and the expectations placed upon them, encourages youth to work even harder on themselves and to pursue knowledge with greater dedication.

Kirish. Asarda paxta terimi vaqtida paxtaga qo'shilib yonib ketgan ota – ona vafotidan so'ng bobosi va buvisi qo'lida tarbiyalanib, so'ngida amakilar bilan yolg'iz qolgan va avlod boshiga tushgan lanatni daf qilish yo'lida harakat qilishdan to'xtamagan yigit tasviri uchraydi. Taqdir – Alloh tomonidan insonlar boshiga tushadigan barcha yaxshi va yomon kunlar yoziladigan bitikdir. Hech bir inson taqdirini o'zi tanlamaydi, xohlab o'sha inson bo'lolmaydi, lekin uni o'zgartirish imkoni bor: u ham bo'lsa duo qilish, tavba qilish natijasida. Javlon Jovliyevning “Qo'rqma”sida aytilganidek, “Bexabar edingda, o'qiyolmas eding qonsiz va rangsiz, irigan piyozday yumshoq peshonangga yozgan qarg'ishni shu on “. Butun bir avlod boshiga tushgan qarg'ish – lanatni yo'qotish uchun tun-u kun o'ylar ekan, hatto bunga o'z jonini berib bo'lsa-da xalos bo'lishni o'ylaydi. Bu lanat nima edi? Butun bir millatni ma'rifatli qilishga, ularni ma'naviy qullikdan, azoblardan qutqarib ilmi, madaniyatli qilishga harakat qilgan talabalarni sotgan josusga Alloh tomonidan berilgan jazodir. Mana shu lanat natijasida butun bir avlod quriydi, tamom bo'ladi. Uzoqni o'ylamasdan faqat o'zini o'ylab qilingan xato – butun bir avlod qoni bilan to'lanadi.

Natijalar. Asardan olingan natijalar shundan dalolat beradiki, bugun jadidlarning asl maqsadini tushungan yoshlar ulardek ilmga tashna bo'lib , ularga xos avlod bo'lish uchun harakat qilishmoqda. Bugungi kun o'quvchilari, talabalari har tomonlama yuksalgan ilmiy, diniy, dunyoviy bilimlarni egallab , hayotda o'z kasbining mutaxassisi sifatida rivoj topishi uchun barcha birgalikda harakat qilmoqda. Qilgan harakatlari natijasida, erishilgan yutuqlariga qarab stipendiyalar, sertifikatlar va mukofot pullari berilmoqda. Istedodli yoshlarni qo'llab quvvatlash maqsadida “Ulug'bek” jamg'armasi ham tashkil etildi. 2016-yildan buyon 11-fevral ilm-fan sohasidagi xotin- qizlarning xalqaro kuni sifatida nishonlanadi. Shu yilning o'zida fizika, kimyo, tibbiyot sohasida olamshumul ixtirolar qilgan 23 olim ayol Nobel mukofoti laureatlari bo'lgan. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev: “Men hurmatli ota-onalarga qarata aytmoqchiman: qizlaringizni o'qiting, orzu-umidlarini ro'yobga chiqarishlarida ularga ko'makchi bo'ling! Ulug'larimiz aytganlaridek, o'g'il bolani o'qitsak, bir kishi savodli bo'ladi. Qizbolani o'qitsak, butun oila, butun jamiyat bilimli bo'ladi!” deya ta'kidlagan. Akademik Oqil Salimov bekorga: “Har qanday sharoitda ham insonni asraydigan bebaho kuch – ma'rifatdir! Uni har qanday qiyinchiliklardan, azob uqubatlardan asraydigan quvvat – bilim deya ta'kidlamagan. Xususan, Prezident maktablarining ko'payishi, ixtisoslashgan maktablar tizimi, yoshlar texnoparklari va beznes akseleratorlari va yoshlar uchun tashkil etilayotgan tanlovlar, ko'rsatuvlar yoshlarga yaratilgan imkoniyatlardan biri bo'ldi. Yoshlarni rivojlantirish uchun: “Mirzo Ulug'bek vorislari” tanlovi ham har bir hududda keng

miqyosda o'tkazilishi rejalashtirildi. Yoshlarni yanada takomillashtirish natijasida yurtimizda juda ko'p imkoniyatlar yaratilmoqda, xususan, "Yoshlar daftari" dagi 798 nafarga yaqin yoshlarga 1 trillion so'mlik yordam ko'rsatilib, 33ming ehtiyojmant oiladagi talabalar o'qishi uchun shartnoma pullari to'lab berildi. 2023-yilda fan olimpiadalarida 7ta oltin, 36ta kumush va 38ta bronza medali qo'lga kiritildi. Hamma o'g'il- qizlarga teng imkoniyatlar yaratish maqsadida 2023-yilda "Yoshlar balansi" asosida yoshlarimiz 3 ta: yaxshi, o'rta, og'ir toifalarga ajratildi. Og'ir toifalarga ishsiz, davlatning e'tibori va g'amxo'rligiga muxtoj 400 mingga yaqin yoshlarga yordam berildi. 133 nafari vazir va o'rinbosarligiga, 6 622 nafar hokim, sektor va tashkilot rahbarligiga birlashtirildi. 2023-yildan boshlab: "Besh tashabbus olimpiadasi"ni 4 ta yo'nalish - mahalla, maktab, professional ta'lim va oliy o'quv yurtida o'tkazish yo'lga qo'yilib, jami 11,7 million ya'ni 2022- yilga nisbatan 5,5 nafar ko'p yosh qamrab olindi. G'olib yoshlarning mahallalarida 623 ta sport maydonchalari qurib berildi. "Kasblar tanlovi" esa ko'plab yoshlarni birlashtirdi. Yoshlarni ma'rifatli qilish maqsadida 97 ming nafardan ko'p yosh uchun 239 ta talabalar turadigan joyida 50 nomdagi 23,9 ta badiiy adabiyot va QR kodli kitoblar stendidan iborat "Kitob karvoni" loyihasi tashkil etildi. Xorijiy ta'limni o'rgatish uchun "Ibrat farzandlari" loyihasi doirasida 22 ta til bo'yecha 1 800 dan ortiq vediodars yaratilib, 2 million yosh qamrab olindi. 2022-yilda esa "Zakovat" intellektual o'yini uchun alohida bino qurildi. Zakovatga 2 million yosh jalb qilinib, Qarshi shahri – 2024-yilda "Intellektual hudud" deb e'lon qilindi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Yoshlar orasidagi ilmsizlik natijasida farzand tomonidan o'ldirilgan ota qismatini Mahmudxo'ja Behbudiy "Padarkush" dramasi orqali tasvirlab, isbotlab bergan. Bu foniyl dunyoda barcha narsa o'tkinchi, o'tadi, yo'q bo'ladi. Odamlardan faqat yaxshi nomi, o'rgangan ilmi, qilgan yaxshi-yomon ishlarigina qoladi. Bu xislatlar kelajakka o'rnak va nasixat sifatida taqdim etiladi. Jamiyatda qanchalik ilmsizlik kuchaysa, shunchalik johillik ortadi. Shuningdek, insonlarning o'zi o'zgarishi oqibatida jamiyat o'zgaradi. Jamiyatning ilmsizligi esa quyidagicha tasvirlanadi: O'lik chiqqan deya kambag'al bo'lishlariga ham qaramasdan qo'ni-qo'shnilar, yaqinlar kelib: "So'yiladigam nimang bor!" deya katakdagi tug'ub turgan tovug'igacha so'yib bitirib: "Savobi qassobga boradi, kelin, og'rinmay qon chiqaring!", - degan mullavachchalarni ham uchratamiz. Xuddi shunday hodisani Abdulla Qahhorning "O'g'ri" hikoyasida ham guvohi bo'lganmiz. Kambag'al, nochor, oddiy insonlarga yordam qo'lini cho'zish o'rniga, ularning qolgan bor- budini shilishga intilgan xudbin insonlarni turli joylarda, xususan, atrofimizda ham uchratishimiz mumkin.

Prezidentimiz - Shavkat Mirziyoyev tomonidan taklif etilgan 3- ranessansni qurish o'z qo'limizda. Bu barcha soha vakillari bilan amalga oshiriladi. Hozirgi kunda har-birimiz g'oyaviy jangchi, har-birimiz Vatan himoyachisimiz. Bugungi glaballashuv jarayonida inson ongi va qalbini zabt etish marrasi birinchiga qo'yilmoqda.

O'zbek xalqi bolajon xalqdir. O'g'il-qizlarga boy, serfarzand yurt. 2024-yil 1-yanvarida aholisi 36 799 800 kishini tashlik etsa, 1-aprelda esa 37 millionga yetgani ma'lum qilindi. 37 millionga yaqin aholining 60%ini yoshlar tashkil etadi. Bu esa katta natija. Shuning uchun: "O'zbekiston kelajagi - yoshlar qo'lidadir" deya faxrlanamiz.

Javlon Javliyev ta'lim haqida gapirar ekan: "Toki ta'limga e'tibor qaratmas, uni hurmat qilmas ekanmiz, hech qachon jahon bizga o'z davrasini ochmaydi..." deb aytgan edi. Bugungi kun yoshlari, har bir ta'lim-tarbiya olayotgan o'g'il-qiz ham jadidlar kabi, balki ulardan uzoq holatda maqsadni katta qo'ygan kelajak sari olg'a borilsa, O'zbekiston ham rivojlangan mamlakatlar kabi birinchilikni qo'lga kirita oladi. Jadidlar nima degan edi: "Unutma, maqsadimiz Yevropa ilm-fanini egallab, ularni quvib yetish va har sohada ulardan o'zib ketishdir..." deya jar solishgandi. Bolalar asl talabalik qanday bo'lganini, ajdodlar qanday qiyinchiliklarni boshdan kechirganin, qanday ulug' maqsadlar bilan yashaganini bilishlari shart. Shundagina ular o'zlarini taniydi va yorqin kelajak qurish naqadar muhim ekanligini anglaydi.

Muhokama. Asardan olingan taassurotlar va natijalar hosilasi orqali Fitrat, Cho'lpon, Fayzulla Xo'jayev, Munavvarqori Abdurashidxonov, Murodiy kabilari millatni ma'rifatli qilish va shu orqali kelajakda mustaqil davlat tashkil etish uchun jonlarini qil ustiga qo'yishdilar. Xalqni yorug'lik sari undash harakati Javlon Jovliyev asarlarida "Uyg'onmoq va uyg'otmoq istagi tanamizni yondirmoqda, tun-u kun orom oldirmaydi!"- deya o'rin olgan.

Ota -ona - insonga beriladigan eng buyuk ne'matlardan biri. Buning dalili o'laroq asarda ota-onasi vafot etganidan so'ng ular bilan birga baxtim, omadim, kuchim, quvvatim ketdi. Endi hayotimni qanday tasavvur qilaman desa, ba'zilariga esa yo otasi, yo onasi yoqmaydi. "Ilohim, otam o'lib onam uning pichog'idan qutilsin! Omin" deya duo qilib, keyinchalik, bundan afsus qilgan yoshlar o'rin olgan. Ma'rifatga, madaniyatga, ilmga intilish oilaga borib taqaladi. "Qush uyasida ko'rganini qiladi", - deganlaridek, sog'lom fikrli, yurakli, shijoatli yoshlarni ilmga tashna hurriyat tuygusi qalbga jo qilingan otanalargina tarbiyalaydi, voyaga yetkazadi. Ota-ona tomonidan berilgan mehr, ilm, harakatlar natijasi o'laroq, farzand bo'y ko'rsatib meva beradi. Javlon Jovliyevning "Qo'rqma" asarida tasvirlanganidek, Lola otasining zug'umlariga

chiday olmay, ukalik bo'lishni xohlamaydi. Ukalari tug'ulganidan ularni o'ldirishga harakat qilgan bo'ladi. Guyo bu bilan ularni azoblardan qutqarar edi. Kunlik kaltaklashlar, yomon gap-so'z va tinimsiz bardavomli qo'rquvlar, uni shu holatga keltirgandi. Bunday sharoitda tarbiyalanadigan yoshlar kelajakda qanaqa inson bo'ladi? Bunday holatlarning oldini olish uchun, shu holatdagi oilalar bilan ishlab, ularni ham ezgulikka yo'naltirib, qalbi mehrga to'la oila yaratishga harakat qilinmoqda. Bunday holatga ilmsizlik va moddiy kamchiliklar orqali tushib qolinadi, ammo bundan chiqib ketish imkonini topish kerak. Agar insonlarning barchasi shu shaklda, shu zaylda yashasalar, kun kechirsalar, hayotlarini o'tkzsalar kelajak avlod qanday shakllanadi? Qanday rivojlanadi? Ana shunday sharoitda insonlarning ko'zini ochib ko'ngliga ma'rifat urug'ini ekish umidida jadidlar yuzaga keldi. Ayni damda, millatda ishsizlik kuchayganidan aka-ukaga, farzand ota-onaga yordam berishga iymanishar edi. Hech bir inson millat, Vatan, istiqloq haqida o'ylamas edi. O'ylaganlarning ham ustidan kulib, masxaralashar edilar. 1900-yildan so'ng avj olgan, ayniqsa, 1922-yilda uchiga chiqqan korrupsiya harakatlari natijasida ilmsizlik kuchaygan edi. Ilm yo'lidagi insonlarga esa: "Boshqa kasb bilan shug'ullan va shu bilan birgalikda siyosatga ham aralasha ko'rma! Bo'lmasa to'satdan mashina urib ketadi yo sayoz joyda ham cho'kasan- u, yo'q bo'lasan!". "Falokatda aka, - deb, qutulib ketadi! Undan ko'ra senator bo'l va yasha daxlsiz! "– deya maslahatgo'ylar ham topilgan. Mustaqillikka erishishdan oldin ko'pchilik talabalar maqsadsiz o'qish tarafdori bo'lishgan "Qo'rqma"da tasvirlangandek:"U umrida dars qilmagan, niyati ham yo'q" deya o'sha paytdagi talabalarning ayanchli qismati shunday ifodalangan.

"Men mudrayman"

"Telefonchi o'ynaydi"

"Hammomda suv sharillaydi"

"Qiztaka qizlarni o'raydi"

Biz institutga borib – keluvchilar! deya tasvirlasa 10 000 talabalar ta'lim oladigan institutda "Sen nima uchun o'qiyabsan!" degan so'rovnoma o'tkazilganda: "Hech o'ylab ko'rmagan ekanman! Kursdoshimdan telefon qilib so'rab ko'rsam bo'ladimi? Balki yaxshiroq javob bersa, ko'chirarman", - desa ba'zi talabalar mardikor bo'lmaslik uchun, osonroq pul topish uchun, odamday yashash uchun, boy bo'lib yashash uchun kabi javoblar berishgan. Ularning hech biri kelajak uchun, ma'rifat uchun o'qishmagan oddiy xalq orasida esa ishsizlik kuchayib borganidan farzandini yoki qari ota-onasini boqolmay yomon yo'lga kirgan ayol, qizlar ham ko'p bo'lgan. "Savobingni ko'mma, uni omonat qoldir dunyoga, kir va gunohlarga botgan olamingdan qutqaruvchi shu! najoting shu! deya asarda tasvirlangan.

Bugun yer yuzida qo'paruvchanlik harakatlari avj olayotgan bir paytda Vatan, yurt, kelajag deya intilayotgan yoshlarni tarbiyalash asosiy vazifa hisoblanadi. Yangilanayotgan O'zbekiston- bu yangilanayotgan tafakkur, yangilanayotgan ong, butunlay yangi taraqqiyot yo'lidagi fan, texnika maydonidir. Bu esa yangi davr – yoshlarni qo'llab-quvvatlash, rivojlantirish, kelajak uchun poydevor qo'yishiga ko'mak berish maqsadida juda ko'p islohotlar o'tkazilmoqda. Bunday imkoniyatlardan oqilona foydalanish har bir yoshning, O'zbekiston fuqorosining burchidir. Sog'lom, ezgu fikrli, niyati sof, ko'ngli toza yoshlardan buyuk kelajak bunyod bo'ladi. Taraqqiyotni rivojlantiruvchi, ezgulikka undovchi yoshlar bugungi kunda yetarli. “Eng katta orzu maqsadimiz yoshlar o'rtasida bilim va aql – zakovatga qiziqishini trent darajasiga chiqarish bo'lib kelsin” deb aytadi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti yordamchisi Saida Mirziyoyeva. Birinchi o'zbek agronomi – Abduvahob Murodiy XX asrning 20- yillarida Berlinda o'qigan yosh, ilmpesha, serharakat, izlanuvchan talabalarning yo'l boshlovchisi, ma'rifatga yo'llovchi yorug'-charog'on yulduzi bo'ldi. Telefondan bosh ko'tarolmaydigan 1917- marta ham o'yinda yutqazib, yana ham bundan afsus qilmay, o'yinda davom etgan va yo chiroyli bo'lish, odamlarga yoqish uchungina talaba bo'lganlarga qaraganda: Vatan kelajagi, ravnaqi, yuksalishi, boshqa rivojlangan davlatlar qatoriga kiritish shu bilan birgalikda Vatanini birinchilardan qilishga harakat qilgan o'quvchilarga bugun barcha davlatlar muhtoj.

“Kechagi kun o'tdi- ketdi. Ertangi kunga ehtimol yetmassan. Shunday ekan, bugun amal qilib qol!” Hasan Basriy rohimahulloh. Biz yoshlarga berilayotgan imkoniyatlar natijasi, albatta kuchini ko'rsatmasdan qo'ymaydi. Bularning barchasi XIX asrning 90-yillarida O'rta Osiyoga tarqalgan jadidchilikning ko'rinishi. Shu bilan birgalikda Cho'lpon, Fayzulla Xo'jayev, Munavvarqori Abdurashidxonov, Fitrat va 1922-yilda Olmoniyada tahsil olgan talabalarning orzusi edi. Ularning niyati: josuslik, yurtni sotish, Vatanga xiyonat emas, balki Ona Vatanni rivojlantirish, yuksaltirish jahon mamlakatlari qatoriga qo'shish edi. Ovrupada, yaqinlar davrasidan uzoqda, qiyinchilik bilan ta'lim olib, yurtdoshlarini erkin fikrlashga, fikrini ayta olishga, kashfiyotlar qilishga, hech kimga tobe bo'lmay mustaqil, erkin hayot kechirishga undagan. Bugungi kun yoshlari har tomonlama o'zini ko'rsatishi, iqtidorini namoyon qilishlari shart va zarur. Ulardan talab: har tomonlama mukammallikka erishish, salohiyatini yuksaltirish desak mubolag'a bo'lmaydi. Yoshlar ijtimoiy bilimlar va gumanitar bilimlarni o'rganishlari zarurdir. Shuning uchun, ularga olam qachon yaralgan? Uni kim yaratgan? Olam asosini nimalar tashkil qiladi? Degan savollarga javob topish uchun falsafa; din nima? Inson uchun nega kerak? Uni kim yaratdi? Undagi qonun-qoidalar hayotda qanchalik muhim? kabi savollarga dinshunoslik;

insonning paydo bo'lishi, qanday kun kechirgani, davlatlar joylashuvi, barcha xalqlarning turmush tarzini o'rganish uchun O'zbekistonning eng yangi tarixi va shu bilan birgalikda bugungi kunning dolzarb masalasiga aylanib ulgurgan media savodxonlik va psixologiya fanlarni o'rganish dolzarb masalaga aylanib ulgurgan. Bu fanlar inson umri davomida kerak bo'ladigan barcha savollarga javob topishiga imkon beradi. Inson qaysi sohada bo'lishidan qat'iyy nazar bu fanlarni o'zlashtirib olishlari shart va zarur. Shu o'rinda Behbudiyning so'zlarini keltirmoq o'rinlidir:” Dunyoga ishonmoq uchun, komil- n, odil bo'lmoq uchun tarixni bilmoq va o'qimoq kerak. Podshoh- u vazir, hukumat odamlari va siyosiy kishilar tarix o'qimog'i kerak. Past qolgani va taraqqiy qilgan xalqlarni, jahongir bo'lgan davlat va tobe mamlakat bo'lgan hukumatlarni bilmoq uchun tarix o'qimoq kerak. Musulmonlik qanday ko'paydi va qanday taraqqiy etdi va nima uchun musulmonlar tanazzul etdilar? Buni bilmoq uchun tarix o'qimoq kerak. Xulosa din-u dunyodan boxabar bolmoqni xohlaydurg'on har kim albatta, tarix o'qimog'i kerak. Chunki har narsa va shuning asli va nasli tarixdan bilinur!”

Birinchi o'zbek agronomi – Abduvahhob Murodiy XX asrning 20- yillarida Berlinda o'qigan yosh, ilmpesha, serharakat, izlanuvchan talabalarning yo'lboshlovchisi, ma'rifatga yo'llovchi yorug'- charog'on yulduzi bo'ldi. Telefondan bosh ko'tarolmaydigan 1917- marta ham o'yinda yutqazib, yana ham bundan afsus qilmay ,o'yinda davom etgan va yo chiroyli bo'lish, odamlarga yoqish uchungina talaba bo'lganlarga qaraganda:Vatan kelajagi, ravnaqi, yuksalishi,boshqa rivojlangan davlatlar qatoriga kiritish shu bilan birgalikda Prezidentimiz - Shavkat Mirziyoyev tomonidan taklif etilgan 3- ranessansni qurish o'z qo'limizda . Bu barcha soha vakillari bilan amalga oshiriladi. Hozirgi kunda har-birimiz g'oyaviy jangchi, har-birimiz Vatan himoyachisimiz. Bugungi glaballashuv jarayonida inson ongi va qalbini zabt etish marrasi birinchiga qo'yilmoqda. Tez suratlarda o'sib, rivojlanib borayotgan O'zbekiston yoshlarini yomon yo'llarga kirib ketishining oldi olinmoqda. Xatti-harakati, xulqi yomon bolalar, o'quvchi va talabalar bilan yakka uchrashuvlar va davra suhbatlari amalga oshirilmoqda. Ularga psixolog maslahatlari, hayot darslari o'rgatilmoqda. Maqsad: Ularni o'zlari to'g'ri deb bilgan yomon yo'llardan qaytarish; ma'naviyatiga ta'sir qiladigan barcha yomonliklarni oldini olish. Shu maqsadda Sirdaryo viloyatining Sayxunobod tumanida “Ma'rifat bog'i yaratilib, unda mahalliy tadbirkorlikni rivijlantirish uchun ishlar amalga oshirilmoqda. Yuz yil – 1 asr oldin jadidlar tomonidan aytilganidek:” Turma - yugur, tinma - tirish, bukulma – yuksal!” shiori har birimizning shiorimizga aylanishi shart. Negaki, rivojlanayotgan har bir davlat yonida unga yetib olish va o'tib ketish maqsadi bo'lgan davlat bo'ladi. Zero, bugun biz tursak dushmanlarimiz yuguradi, bukulsak, ularning vayronkor

g'oyalari yuksaladi. Bunga esa yo'l qo'yib bo'lmaydi. XX asrning boshida ta'lim asosan, Ovrupada bo'lgan, keyinchalik, Osiyo qit'asi ham rivojlan-a boshlagan. XX asrda talabalar ta'lim olish uchun, ularga o'z mablag'larini berish oqibatida, o'zlari tilanchilik qilgan insonlarni bilamiz. Ularning say- harakatlari natijasida, O'zbekiston yashnadi, aholisini ma'rifatli, madaniyatli bo'ldi. Taraqqiy etgan Vatanning gullab – yashnashiga, jadidchilik harakatining rahnamosi Abduvahhob Murodiy: “Turkistonda jadidlar boshchiligida katta bir uyg'onish shamoli esmoqda. Uyg'onmoq va uyg'otmoq istagi tanamizni yondirmoqda, tun- u kun orom oldirmaydi! Turkiston xalqi o'z qonida yotgan va hech qanday kuch bilan o'ldirib bo'lmaydigan qudratini va istedodini uyg'otishni istaydi! Fitrat, Fayzulla Xo'jayev, Cho'lpon singari turkiy olamga tanilib ulgurgan ulug' yo'lboshchilar paydo bo'ldi. Ular millatni ma'rifatli qilish va shu orqali kelajakda mustaqil davlat barpo etish uchun jonini qil ustiga qo'yib, tun-u kun kurashmoqda, orom neligini unutgan!” deya baralla aytgan. O'raganilayotgan bilim, orttirilayotgan tajribalar asosida har bir o'zbek fuqorosi: kelajagi, millati, avlodlari uchun faxrlanib gapiradigan nimadir qoldiradi yoki avlodlari ularga havas-la boqib, yurtimiz faxri bo'lgan, deya qarasin! Sotqin, ikkiyuzlamachi, mutaham deb emas.

Har bir talaba, o'quvchilar o'qishni ulkan salohiyat, katta g'oyalar, amaliy takliflar bilan tugatsin. Mamlakatni bugun sanoat - buyuk qiladi, ilm – yuksaltiradi. Bo'lmasa, sal o'tmay paxta ekib, paxtadan boshqa hamma narsadan qo'rqadigan fikrsiz jamiyatga aylanib qolardik.

Inson qorong'ulikdan qo'rqdi va yorug' bo'lishi uchun chiroq ixtiro qilindi. Qalb va ruhni yorug' qilish uchun esa “Ma'naviyat” degan chiroq kashf etilishi kerak edi. Bu chiroq insonlarning ong-u shuurini yoritadi, vijdonini uyg'otadi, yashashga maqsadi va o'zligini anglasjha yordam beradi. Ma'naviyat chirog'I ota- bobolarning kimligini bilishga, xalq va Vatan taqdiri uchun qayg'urishga undaydi, kelajak haqida oyga toldiradi. Prezidentimizning “Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi” asarida “...insoniyat dunyosining o'ziga xos bir yoritgichi – ma'naviyat chirog'I bor” deb ta'kidlaydi. Bugungi kun yoshlar qo'lidadir. Vatanni rivojlantirish, shakllantirish, yetakchi davlatlar qatoriga qo'shish – yoshlarga topshirilgan vazifa. Yer yuzining qariyb 25 %ini yoshlar tashkil qilib, ulardan kutilayotgan natijalar bundanda ko'pdir.

XIX-XX asrda orzu bo'lgan va xayolga ham kelmagan, insonning og'irini yengil qiladigan barcha kashfiyotlar bugun o'ngimizda va ulardan bemalol foydalanmoqdamiz. Xamzaning el aro mashhur bir she'ri bor: “Olim bo'lsak dunyoda, kelur har ish bunyoda, biz ham suv ostin kezib, ham uchamiz havoda”. Bu gaplar quruq safsatalar emas, albatta. Inson hamma narsaga qodir. Erishaman, amalga oshiraman “,- degan hamma narsasiga harakat qilsa qo'lga kirita oladi.

Muhimi xohishning bo'lishida. Tayfun Topalog'li bekorga aytmagan: "Aslida hech bir narsaga ehtiyoj yo'q. Asl ehtiyoj mo'jizani o'zing ekangligini tushunish. Uni uzoqdan izlama!" Aslida, har bir insonning o'zi mo'jizadir. Qo'lidan kelmaydigan, uddasidan chiqa olmaydigan, imkonsiz narsalarning o'zi yo'q. Faqat harakat qilmagani uchun imkonsizdek ko'rinadi. Mustaqil bo'lmasdan, hali hanuz qaram xalq bo'lganizmizda, qiyinchilikka chiday olmay egilib, sinib qolganizmizda o'sish, yuksalish bo'lmasdi. Biz milliy yoshlar uygo'qligidan, jadidlar rahnomoligidan ilmiy foydalanmog'imiz, XX asrning nikkinchi choragidagi vaziyatlarni hurriyat tomon xizmat qildirmog'imiz shartdir. O'limdir millatning yashayotganda tirik qolish! O'limdir qochish haqiqatga tik boqmaslik, avlodlar uchun kurashmaslik, o'lim imonsiz qolish yolg'onga ko'nib. Har bir inson o'qib, o'z ustida ishlashi ma'naviyatini boyitishi, dunyo qarashini kengaytirishi lozim.

Yoshlik, talabalik ko'z ochib yumguncha o'tadi. Axborot texnologiyalarini qabul qiladigan davr va o'zidagi bor shijoat kuchini ishlata oladigan, charchoq ne ekanligi bilinmaydigan davrdir. Bugungi kun sharoitlari yetarli, imkoniyatlari cheksiz bo'lgan davrdir. Bugun qilgan harakatlarning kelajak sari qo'ygan eng muhim qadamingdir.

Xulosa. Qo'rqma - 1922 – yil Olmoniyada o'qib, bilimini oshirib, tajriba yig'ish uchun va kelajakda Vatan ravnaqi uchun foydasi tegadigan kadr bo'lib yetishish uchun yuborilgan 70 talaba haqidagi asar.

Asarda o'z Vatanida muqarrar o'lim kutayotganini bila turib qaytgan ul talabalar haqida o'qirkansiz, o'ylaymanki, duch kelishingiz mumkin bo'lgan qiyinchiliklar sizni qo'rqitmaydi. "Axir, jufti bilan tortiq etilmaydi hayot va Vatan. Sizga taqdir etilgan shu tuproq non- tuzi haqqi – katta orzularning katta qismini shu xalq uchun sarflang!" degan misralar "Qo'rqma" da o'rin olgan. Agar har bir o'g'il- qiz shunday yashasa, o'qisa, millat kelajagi deb qayg'ursa, albatta, uchinchi renessans bo'ladi QO'RQMANG, QO'RQMANG... ajdodlaru avlodlar sizni kutmoqda, unutmang; sizsiz kemtikdir Vatan! Bugun ham zamonaviy ilm-marifat suv va havoday zarurdir millatga, balki ulardan-da ko'proq...

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. "O'zbekiston-2030" strategiyasi. – Toshkent, 2023
2. Ўзбек адаблари: XX аср ўзбек адабиёти (намунаҳо аз осори адибони ўзбек, асри XX) / Собир Мирвалиев, Рихсия Шокирова. Т.: Нашриёти адабиёт ва санъати ба номи Ғафур Ғулом, 2016.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: фарҳанги тафсирии забони ўзбекӣ /дар зери таҳрири А. Мадвалиев (2006-2008); – Наҳваи дастрасӣ: <http://www.ziyouz.com>

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ СРАВНИТЕЛЬНЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О ВОСПИТАНИИ, НАПРАВЛЕННОМ НА САМОРЕАЛИЗАЦИЮ ВЫДАЮЩИХСЯ УМОВ БЛИЖНЕГО И СРЕДНЕГО ВОСТОКА И СОВРЕМЕННЫХ УЧЕНЫХ

Оразбаева Г.Ж.

*доктор философии по педагогическим наукам (PhD),
и/о доцент Каракалпакского государственного университета*

Ключевые слова: самореализация, Средний Восток, Ближний Восток, воспитание, сравнение, взаимодействие, специфика, социокультура

Tayanch so'zlar: o'z-o'zini anglash, yaqin Sharq, yaqin Sharq, ta'lim, taqqoslash, o'zaro ta'sir, o'ziga xoslik, ijtimoiy madaniyat

Key words: self-realization, Middle East, Middle East, upbringing, comparison, interaction, specificity, socioculture

РЕЗЮМЕ:

Ushbu asar yaqin va O'rta Sharqning taniqli onglari tomonidan talqin qilinganidek, o'z-o'zini anglashga qaratilgan ta'lim g'oyalarining qiyosiy tahlilini o'tkazadi.

Bolalar va o'spirinlarning o'zini o'zi anglashi kattalar – ota-onalar va o'qituvchilarning majburiy ishtiroki homiyligida amalga oshiriladi. Yoshlarning o'zini namoyon qilishi, o'zini o'zi anglashi va o'zini o'zi belgilashiga yordam beradigan shart-sharoitlarni ta'minlash uchun nafaqat kattalar tomonidan faol qo'llab-quvvatlash, balki samarali aloqa tizimini yaratish ham talab etiladi. Bunday ehtiyoj ikkita asosiy sababga bog'liq. Birinchidan, oila va maktabning ta'lim salohiyatining pasayishi kuzatilmoqda. Ikkinchidan, ta'lim muassasalarida o'qituvchilarning ota-onalar bilan o'zaro munosabatlarning an'anaviy yondashuvlarini qayta ko'rib chiqishni va mavjud aloqalarni mustahkamlashni istamasligi tez-tez uchraydi. Natijada, oila va maktab o'rtasidagi hamkorlik asosan rasmiydir.

РЕЗЮМЕ:

В настоящей работе проводится сравнительный анализ представлений о воспитании, направленном на самореализацию, как их интерпретировали выдающиеся умы Ближнего и Среднего Востока. Самореализация детей и подростков проходит под эгидой обязательного участия взрослых – родителей и педагогов. Для обеспечения условий, способствующих самовыражению, самореализации и самоопределению молодежи, требуется не только активная поддержка со стороны взрослых, но и налаживание эффективной системы коммуникации. Такая необходимость вызвана двумя основными причинами. Во-первых, отмечается снижение воспитательного потенциала как семьи, так и школы. Во-вторых, в учебных заведениях часто встречается нежелание педагогов пересмотреть традиционные подходы к вза-

имодействию с родителями и укрепить существующие связи. В результате, сотрудничество между семьей и школой носит преимущественно формальный характер.

SUMMARY:

This paper provides a comparative analysis of ideas about self-actualization education, as interpreted by prominent minds of the In order to ensure conditions conducive to self-expression, self-realization and self-determination of young people, it requires not only active support from adults, but also the establishment of an effective communication system. There are two main reasons for this need. Secondly, in educational institutions, there is often a reluctance on the part of teachers to reconsider traditional approaches to interacting with parents and strengthen existing ties. As a result, cooperation between family and school is mostly formal.

Введение. Воспитание, ориентированное на самореализацию личности, является ключевым аспектом педагогической мысли, развивавшейся на протяжении веков. Выдающиеся умы Ближнего и Среднего Востока, такие как Аль-Фараби, Ибн Сина и Джалолиддин Руми, рассматривали образование не только как процесс передачи знаний, но и как средство формирования гармоничной личности, способной к самопознанию и реализации своего потенциала. Их идеи, основанные на интеграции философии, науки и духовности, оказали значительное влияние на развитие педагогики в восточных странах.

Современные ученые, исследующие вопросы воспитания и самореализации, опираются на концепции личностно-ориентированного образования, компетентностного подхода и развития критического мышления. Они рассматривают воспитание как процесс, направленный на раскрытие индивидуальных способностей, формирование независимого мышления и адаптацию личности к быстро меняющимся социальным и технологическим условиям.

Сравнительный анализ представлений о воспитании, направленном на самореализацию, в трудах мыслителей прошлого и современных исследователей позволяет выявить преемственность идей, а также определить новые тенденции в образовательной практике. Данная работа направлена на интерпретацию и сопоставление этих взглядов с целью более глубокого понимания эволюции педагогической мысли и поиска эффективных подходов к воспитанию личности в современных условиях.

Результаты. Сравнительный анализ взглядов выдающихся мыслителей Ближнего и Среднего Востока и современных ученых на воспитание, ориентированное на самореализацию, позволил выявить как ключевые общие идеи, так и отличительные особенности их подходов.

Во-первых, мыслители прошлого, такие как Аль-Фараби, Ибн Сина и Джалолиддин Руми, рассматривали воспитание как целостный процесс,

включающий интеллектуальное, нравственное и духовное развитие личности. Они подчеркивали значимость гармоничного взаимодействия разума, души и общества, где самореализация достигается через познание, добродетель и служение общему благу.

Во-вторых, современные ученые делают акцент на индивидуализации образования, развитии критического мышления и формировании компетенций, необходимых для успешной самореализации в условиях быстро меняющегося мира. Их подходы основаны на концепциях личностно-ориентированного обучения, психологии развития и нейропедагогике, что позволяет учитывать индивидуальные особенности каждого человека.

Третье важное наблюдение заключается в том, что несмотря на исторические различия, обе традиции признают ведущую роль воспитания в раскрытии потенциала личности. Если в трудах восточных мыслителей самореализация связывалась с достижением высших духовных ценностей, то современные исследования акцентируют внимание на социальной адаптации, профессиональном становлении и творческом самовыражении.

Таким образом, интерпретация сравнительных представлений показала, что интеграция классического педагогического наследия с современными образовательными технологиями может способствовать созданию более эффективных моделей воспитания, направленных на развитие личности, готовой к самореализации в глобальном обществе.

Анализ литературы и методология. Исследование вопросов воспитания, ориентированного на самореализацию, опирается на труды выдающихся мыслителей Ближнего и Среднего Востока, таких как Аль-Фараби, Ибн Сина, Джалолиддин Руми и Ибн Халдун. Их идеи о развитии личности через познание, нравственное воспитание и гармонию с обществом стали фундаментом для формирования педагогических традиций Востока. В частности, Аль-Фараби в своих трактатах подчеркивал важность интеллектуального совершенствования и нравственного воспитания для достижения истинного счастья и самореализации.

Современные исследования в области педагогики и психологии развития, представленные работами таких ученых, как Ж. Пиаже, Л. Выготский, Г. Гарднер и К. Роджерс, рассматривают самореализацию личности через призму компетентностного подхода, когнитивного развития и формирования критического мышления. Эти теории подчеркивают необходимость создания образовательной среды, способствующей раскрытию индивидуального потенциала и самовыражению.

Методологически исследование опирается на сравнительный анализ педагогических концепций, историко-генетический метод для выявления эволюции идей о воспитании, а также системный подход, позволяющий рассматривать воспитание как комплексный процесс, включающий когнитивные, нравственные и социальные аспекты. Использование междисциплинарного подхода, включающего философию, психологию и педагогические науки, позволяет наиболее полно раскрыть взаимосвязь традиционных и современных представлений о самореализации в образовательном процессе.

Обсуждение. Сравнительный анализ представлений о воспитании, направленный на самореализацию, выявил как общие черты, так и принципиальные различия между концепциями выдающихся мыслителей Ближнего и Среднего Востока и современными теориями образования.

Одним из ключевых сходств является понимание воспитания как многогранного процесса, охватывающего не только передачу знаний, но и развитие личности, формирование моральных качеств и социальной ответственности. Например, Аль-Фараби подчеркивал необходимость воспитания идеального гражданина, способного приносить пользу обществу. Современные исследования в области педагогики подтверждают эту идею, но делают акцент на индивидуальном развитии, творческом потенциале и критическом мышлении как основных аспектах самореализации.

Основное различие заключается в подходе к методам воспитания. Если восточные мыслители рассматривали самореализацию как результат гармонии между разумом, нравственностью и духовностью, то современные ученые опираются на научные методы, включая компетентностный подход, интерактивные технологии и психологические теории развития. Сегодня особое внимание уделяется адаптивному образованию, персонализации учебного процесса и созданию условий для раскрытия индивидуальных способностей учащихся.

Кроме того, важно отметить влияние социальных и культурных факторов. В традиционной восточной педагогике воспитание базировалось на коллективных ценностях, уважении к авторитету и духовном совершенствовании. Современная педагогика, особенно в западных странах, ориентирована на развитие автономности личности, способности к саморегуляции и инновационному мышлению.

Таким образом, несмотря на различие методов и акцентов, как классические, так и современные концепции воспитания подтверждают, что самореализация является важнейшей целью образовательного процесса.

Интеграция традиционных ценностей и современных образовательных технологий может способствовать формированию гармонично развитой личности, готовой к эффективному взаимодействию в современном обществе.

Заключение. Анализ сравнительных представлений о воспитании, направленном на самореализацию, показал, что как выдающиеся мыслители Ближнего и Среднего Востока, так и современные ученые рассматривают образование как ключевой фактор формирования личности. Традиционные подходы делали акцент на нравственности, духовном развитии и гармонии с обществом, тогда как современные концепции сосредоточены на индивидуальном развитии, критическом мышлении и адаптации к меняющимся условиям.

Несмотря на различие методов, объединяющим аспектом остается стремление к формированию человека, способного раскрыть свой потенциал и внести вклад в общество. Интеграция классических идей с современными образовательными технологиями позволит создать систему воспитания, обеспечивающую всестороннее развитие личности в условиях глобальных изменений.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Алеуов У. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиўи хәм раўажланыўы. – Нөкис: Билим, 1993. – 500 б.
2. Бакушин А.А. Инновационные процессы в технологиях обучения. – М.: Гардарики, 2005. – 288 с.
3. Буриев О., Шоймарданов И., Насретдинов К. Ўзбек ойлари тарихидан. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 128 б.
4. Вегериф Р. (ред.) Научное образование в интересах разнообразия. Нью-Джерси: Спрингер.2013.-С.235.

ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА

EHTIMOLLAR NAZARIYASINI O'QITISHDA DIFFERENTSIAL YONDASHUVNING SAMARADORLIGI: O'QUVCHILARNING BILIM DARAJASIGA MOSLASHTIRISH

Abdumo'min A.

Algebra va geometriya kafedrası v.b.professor.

Qarshi davlat universiteti.

Ramazonova S.

Qarshi davlat universiteti magistri

Tayanch so'zlar: differentsial yondashuv, ehtimollar nazariyasi, ta'lim samaradorligi, pedagogik texnologiyalar, individual yondashuv, interfaol o'qitish, innovatsion metodlar.

Ключевые слова: дифференцированный подход, теория вероятностей, эффективность образования, педагогические технологии, индивидуальный подход, интерактивное обучение, инновационные методы.

Key words: differential approach, probability theory, educational effectiveness, pedagogical technologies, individual approach, interactive teaching, innovative methods.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada ehtimollar nazariyasini o'qitishda differentsial yondashuvning samaradorligi ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi o'quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olgan holda moslashtirilgan ta'lim strategiyalarini ishlab chiqish va ularning samaradorligini baholashdan iborat. Ushbu maqolada an'anaviy va innovatsion ta'lim metodlarining samaradorligi solishtirilib, differentsial yondashuvning ta'lim jarayoniga ta'siri statistik tahlil asosida isbotlanadi. Eksperimental tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, differentsial yondashuv asosida o'qitilgan guruhlarda bilim darajasining oshishi sezilarli darajada yuqori bo'ladi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlardan foydalanishning ahamiyati ham yoritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье анализируется эффективность дифференциального подхода в преподавании теории вероятностей с научной, теоретической и практической точки зрения. Основная цель исследования – разработать индивидуальные образовательные стратегии с учетом индивидуальных потребностей студентов и оценить их эффективность. В данной статье сравнивается эффективность традиционных и инновационных методов обучения, а на основе статистического анализа доказывается влияние дифференцированного подхода на образовательный процесс. Результаты экспериментальных исследований показывают, что прирост уровня знаний существенно выше в группах, обучающихся на основе дифференцированного подхода. Также подчеркивается важность использования современных педагогических технологий и интерактивных методов.

SUMMARY:

This article analyzes the effectiveness of the differential approach in teaching probability theory from a scientific, theoretical and practical perspective. The main goal of the study is to develop

adapted educational strategies taking into account the individual needs of students and evaluate their effectiveness. This article compares the effectiveness of traditional and innovative educational methods, and the impact of the differential approach on the educational process is proven based on statistical analysis. The results of experimental studies show that the increase in the level of knowledge in groups trained on the basis of the differential approach is significantly higher. The importance of using modern pedagogical technologies and interactive methods is also highlighted.

Kirish. Bugungi kunda ehtimollar nazariyasi fundamental matematik fanlardan biri bo'lib, iqtisodiyot, muhandislik, biologiya, sun'iy intellekt va axborot texnologiyalari kabi sohalarda keng qo'llaniladi. O'quvchilarning ehtimollar nazariyasini o'zlashtirish darajasi har xil bo'lgani sababli, ularning individual qobiliyatlari va ehtiyojlariga mos ta'lim tizimini joriy qilish talab etiladi. Zamonaviy ta'lim tizimida differentsial yondashuv o'quvchilarning individual o'ziga xosliklarini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini moslashtirish imkonini beradi. Ushbu maqolada ehtimollar nazariyasini o'qitishda differentsial yondashuvning ta'lim jarayoniga ta'siri va samaradorligi ilmiy jihatdan tahlil qilinadi.

1. EHTIMOLLAR NAZARIYASINI O'QITISHDA DIFFERENTIAL YONDASHUVNING AHAMIYATI

Differentsial yondashuv – o'quvchilarning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda ta'lim jarayonini tashkil etish metodidir. Ushbu yondashuv quyidagi pedagogik afzalliklarni ta'minlaydi:

- **Moslashtirilgan ta'lim jarayoni** – O'quvchilarning qobiliyat va bilim darajasiga mos materiallar ishlab chiqiladi.
- **Matematik tafakkurni rivojlantirish** – Tahliliy va mantiqiy fikrlashni shakllantirishga xizmat qiladi.
- **Ta'lim samaradorligini oshirish** – Individual ehtiyojlarga yo'naltirilgan yondashuv natijasida bilimlar chuqurroq o'zlashtiriladi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, differentsial yondashuv asosida o'qitilgan guruhlar an'anaviy metodlar asosida ta'lim olgan guruhlariga qaraganda sezilarli darajada yuqori natijalarga erishadi (Bloom, 1984; Tomlinson, 2001).

2. DIFFERENTIAL YONDASHUVNING ASOSIY TAMOIYILLARI

Differentsial yondashuv quyidagi tamoyillarga asoslanadi:

- **Bilim darajasiga ko'ra guruhlash** – O'quvchilar boshlang'ich, o'rta va ilg'or guruhlariga ajratiladi.
- **Moslashtirilgan o'quv materiallari** – Har bir guruh uchun maxsus tayyorlangan topshiriqlar ishlab chiqiladi.
- **Interfaol va zamonaviy texnologiyalar** – GeoGebra, Desmos kabi dasturlar orqali dars jarayoni qiziqarli va samarali tashkil etiladi.

Bu tamoyillar differentsial yondashuvning pedagogik samaradorligini ta'minlaydi va ilg'or pedagogik tadqiqotlar bilan tasdiqlangan (Krashen, 1982; Vygotsky, 1978).

3. PEDAGOGIK EKSPERIMENT VA NATIJALAR

Ekspiriment ishtirokchilari 100 nafar o'quvchidan iborat bo'lib, ular ikkita guruhga ajratildi:

- **Birinchi guruh** – an'anaviy metodlar asosida o'qitildi.
- **Ikkinchi guruh** – differentsial yondashuv asosida ta'lim oldi.

Ekspiriment davomida o'quvchilarning bilim o'zlashtirish darajasi baholandi. Statistika tahlil natijalari quyidagilarni ko'rsatdi:

- Differentsial yondashuv asosida ta'lim olgan guruhdagi o'quvchilarning bilim darajasi **35% ga oshdi**.
- O'quvchilarning darsga bo'lgan motivatsiyasi **40% ga ortdi**.
- Amaliy topshiriqlarni bajarish tezligi **25% ga oshdi**.

Ekspiriment natijalari ushbu metodning ta'lim jarayonida yuqori samaradorlik berishini ko'rsatdi.

4. xulosa va tavsiyalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, ehtimollar nazariyasini o'qitishda differentsial yondashuv yuqori samaradorlikka ega. Ushbu metodikaning asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat:

- **O'quvchilarning individual ehtiyojlariga mos ta'lim jarayoni yaratiladi.**
- **Zamonaviy texnologiyalar orqali ta'lim jarayoni interfaol shaklda tashkil etiladi.**
- **O'quvchilarning motivatsiyasi va bilim o'zlashtirish darajasi oshadi.**

Kelajakda differentsial yondashuv asosida boshqa matematik fanlarni o'qitish bo'yicha tadqiqotlarni davom ettirish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR:

1. Bloom, B. S. (1984). The 2 Sigma Problem: The Search for Methods of Group Instruction as Effective as One-to-One Tutoring. Educational Researcher.
2. Krashen, S. D. (1982). Principles and Practice in Second Language Acquisition. Pergamon Press.
3. Tomlinson, C. A. (2001). How to Differentiate Instruction in Mixed-Ability Classrooms. ASCD.
4. Vygotsky, L. S. (1978). Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. Harvard University Press.
5. Williams, P. (2018). Exploring Differentiation in Mathematics Education. Journal of Educational Psychology.

GEOMETRIK TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISH HAQIDA

Tursunov A. B.

Axborot texnologiyalari va menejment universiteti

Tayanch soʻzlar: uchburchak medianalari xossasi, toʻgʻri chiziq tenglamalari, affin koordinatalari sistemasi, ikki koordinatalar sistemasi orasidagi bogʻlanish.

Ключевые слова: свойство медиан треугольника, уравнения прямой, аффинная система координат, связь между двумя системами координат.

Key words: property of medians of a triangle, equations of a straight line, affine coordinate system, relationship between two coordinate systems.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqola oʻrta taʼlim maktabning matematikaga ixtisoslashtirilgan yuqori sinflariga yoki oliy taʼlimning matematika yoʻnalishiga ixtisoslashtirilgan bakalavriat yoʻnalishi 1-kurslariga geometriya fanidan bir darsda bitta masala yechimi yordamida dars tashkil etishning bir usuliga bagʻishlangan. Bu metoddan toʻgaraklarni tashkil etishda ham foydalanish mumkin. Bunda yechimi qiyin boʻlgan bitta masala bir nechta sodda masalalarga boʻlib yechimi oʻrgatiladi, bu asosida oʻquvchilarning oʻtilgan mavzu yuzasidan boʻshliqlari va kamchiliklari aniqlanadi, keyingi mashgʻulotda ularni mustahkamlaydi.

РЕЗЮМЕ:

Данная статья посвящена методике организации урока геометрии для учащихся старших классов средних школ с математическим уклоном или для студентов 1 курса бакалавриата, специализирующихся на математике в высших учебных заведениях, с использованием решения одной задачи на одном уроке. Этот метод можно использовать и для организации математических кружков. В этом случае одна сложная задача делится на несколько более простых задач и обучается решению. На основе этого выявляются пробелы и слабые стороны учащихся по теме и укрепляются на следующем уроке.

SUMMARY:

The article is devoted to the methodology of organizing a geometry lesson for senior secondary school students with a mathematical focus or for first-year bachelor's students specializing in mathematics in higher education institutions, using the solution of one problem in one lesson. This method can also be used to organize math clubs. In this case, one complex problem is divided into several simpler problems and taught to solve. Based on this, gaps and weaknesses of students on the topic are identified and consolidated in the next lesson.

Kirish. Matematikaning o'rta ta'lim maktablarida yoki oliy ta'lim o'quv yurtlarida o'zlashtirilishi qiyin bo'limlaridan geometriya fani hisoblanishi ma'lum. So'z borayotgan geometrik obyektlar haqida tasavvur bilan birga abstrakt fikrlash ham geometriyani o'rganish uchun muhim sanaladi.

Matematikaga ixtisoslashtirilgan o'rta ta'lim maktabining yuqori sinflarida hamda oliy ta'lim o'quv yurtlarining matematika yo'nalishida o'qiyotgan talabalar uchun geometriya fanidan amaliy mashg'ulot darslarini yoki to'garaklarni tashkil etishning bir usuli haqida ushbu maqolada fikrlar ketma-ketligi berilgan. Bunda o'qituvchi yechimi qiyin bo'lgan yoki o'quvchilar yecha olmaydigan masalani o'quvchilarga havola etadi, hamda masala yechimini topishda qanday fikrlar borligini bilish uchun biroz vaqt ajratadi. O'quvchilarning o'zaro fikr almashishlarini kuzatadi. Ularda qaysi mavzular bo'yicha bilim sayozligi va xatoliklar borligini aniqlaydi hamda navbatdagi mashg'ulotda qanday masala yordamida o'quvchilardagi bu kamchilikni to'ldirish haqida bosh qotiradi, bunda keyingi masalani tanlash osonroq bo'ladi.

Kuzatuv yakunida berilgan murakkab masalani bir nechta sodda masalalarga bo'lib, masalalarni ketma-ketlikda bera boshlaydi. Yechim uchun kerakli ko'rsatma va tavsiyalarni berib boradi, boshlang'ich masala yechimini yakunlaydi.

Hosil qilingan sodda masalalar yechimlari o'quvchilar uchun qiyinlik qilmasligi lozim. Berilgan masala yechimini darhol, yoki biroz bosh qotirib topishlari mumkin bo'lgan masalalar sirasiga kirishi kerak. Agar biror masala yechimi qiyinlik qilsa uni yana sodda masalalarga bo'linadi va o'quvchilarga havola etiladi. Bunda soddalikdan murakkablikka tomon qadam-baqadam harakat qilinadi.

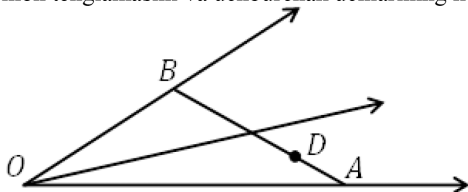
Bu fikrlarni yechimi o'quvchilarga ancha qiyinlik qiladigan, quyidagi masala yordamida yoritamiz.

Adabiyotlarda mavzular haqida ma'lumotlar ketma-ketligi aniq, izchil tarzda beriladi, ammo masalalar berilishi ba'zi adabiyotlarda (masalan, [1]) ixtiyoriy tarzda, ya'ni oson va qiyin masalalar aralash holatda, ba'zi adabiyotlarda esa qat'iy tartibda osondan qiyinga qarab beriladi, ammo bu holatda masalalar soni kam bo'ladi (masalan, [2-3]). Shunda o'qituvchi o'z bilim salohiatidan kelib chiqqan holatda, u yoki bu metodlar yordamida masala yechimini ko'rsatishga harakat qiladi. Ushbu ishda esa bir necha metodlar birga umumlashtirishga qaratilgan bo'lib, u o'quvchilarning geometrik yoki matematik tafakkurini rivojlanishiga yordam beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Geometriyani o'rganishda algebra va analiz elementlaridan foydalaniladi. Bu fanlarsiz faqat geometriyaning o'zini o'rganish juda og'ir hisoblanadi. Shuning uchun bir vaqtda bir nechta metodlardan foydalangan ma'qul. Masalan, koordinatalarni almashtirish, savol-javob, umumlashtirish, boshqa nazariya bilan qaran qarash metodlaridan foydalanilgan. Bu metodlar o'quvchilarning matematik, ayniqsa geometrik kompetensiyasini yaxshi rivojlantiradi, hamda kelajakdagi mustaqil izlanishlariga yordam berishida sezilarli darajada yordam beradi.

Tahlil va natijalar.

Masala. Uchburchak ikki tomoni tenglamasi $2x - y = 0$ va $5x - y = 0$, hamda medianalaridan birining tenglamasi $3x - y = 0$ berilgan. Agar $(3; 9)$ nuqta uchinchi tomonda yotsa, u holda uchinchi tomon tenglamasini va uchburchak uchlarining koordinatalarini toping.

O'qituvchi masala shartida berilgan uchburchak va unga mos to'g'ri chiziqlarni chizib, yuqorida aytilganidek o'quvchilarning o'zaro fikr almashishlarini kuzatadi, o'zining xulosasini oladi hamda quyidagilarni birin-ketin bajaradi.

“Keling berilgan masalani yechimini avval quyidagi sodda masala yechimidan boshlaylik”. Shu tarzda o‘qituvchi birinchi sodda masala orqali darsni davom ettiradi. Quyida o‘qituvchi va o‘quvchilarning o‘zaro muloqoti, dars jarayoni bayon qilingan.

O‘qituvchi: To‘g‘ri chiziqning kesmalar bo‘yicha tenglamasi $\frac{x}{a} + \frac{y}{b} = 1$ ma’lum. Bunda $N\left(\frac{a}{2}, \frac{b}{2}\right)$ nuqta qayerda yotadi? (bunda $A(a, 0)$ va $B(0, b)$)

O‘quvchilar: Bu nuqta AB kesmaning o‘rtasi.

O‘qituvchi: Bundan chiqadiki, ON to‘g‘ri chiziq OAB uchburchak medianasi bo‘ladimi?

O‘quvchilar: Ha, bo‘ladi.

O‘qituvchi: Endi aytingchi hozirgina aytilgan masalaga teskari masala yechimi qanaqa bo‘ladi?

1-masala. Shunday to‘g‘ri chiziq o‘tkazingki, uning koordinata o‘qlari orasidagi kesmasi $N(a, b)$ nuqtada teng ikkiga bo‘lsin.

Bu masala o‘quvchilar uchun qiyinlik qilmaydi, uning yechimi darhol topiladi, chunki u ancha sodda masala edida:

O‘quvchilar: buning yechimi oson: $\frac{x}{2a} + \frac{y}{2b} = 1$.

O‘qituvchi: Juda yaxshi, yechim to‘g‘ri. Endi aytingchi, $y = kx$ to‘g‘ri chiziq (x, kx) nuqtalar to‘plamidan iborat deya olamizmi?

Ijoiy natijadan so‘ng, birinchi masalaga qo‘shimcha qilib, ikkinchi masala beriladi.

2-masala. Agar $y = kx$ to‘g‘ri chiziq OAB uchburchak ON medianasi tenglamasi bo‘lsa, u holda A va B nuqtalar koordinatalari qanday bo‘lishi mumkin?

Bu masala avvalgisiga qaraganda biroz qiyinroq, ammo bizga kerakli ma’lumotlar berilganligi sababli o‘quvchilarga qiyinchilik tug‘dirmaydi. Bu masala o‘quvchilarni berilganlarni umumlashtirishga o‘rgatadi. Demak, yuqorida berilganlarni umumlashtirib quyidagi xulosani olish mumkin:

Uchburchak uchlari A va B nuqtalar mos holda $(2x_1, 0)$ va $(0, 2kx_1)$ koordinatalarga ega bo‘lishi mumkin. Chunki, AB kesmaning o‘rtasi N nuqta mediana asosidir, bunda x_1 o‘zgaruvchi miqdor.

“Barakalla”, – deb o‘qituvchi o‘quvchilarni rag‘batlantiradi. Endi masalaga qo‘shimcha shart qo‘yamiz. AB tomon, ya’ni AB to‘g‘ri chiziq $D(d_1, d_2)$ nuqta orqali o‘tsin.

Bu savol ham qiyin emas, o‘quvchilar tezda uning yechimini topishadi:

$AB: \frac{x}{2x_1} + \frac{y}{2kx_1} = 1$ to‘g‘ri chiziq D nuqta orqali o‘tgani uchun, D ning koordinatasi $\frac{x}{2x_1} + \frac{y}{2kx_1} = 1$ tenglamani qanoatlantiradi:

$$\frac{d_1}{2x_1} + \frac{d_2}{2kx_1} = 1 \quad \Rightarrow \quad x_1 = \frac{kd_1 + d_2}{2k}.$$

Bundan $A\left(\frac{kd_1 + d_2}{k}, 0\right)$ va $B(0, kd_1 + d_2)$ ni topish mumkin. Xususiyl holda, agar $k = 3$, $d_1 = 3$, $d_2 = 9$ bo‘lsa, u holda $A(5, 0)$ va $B(0, 15)$ bo‘ladi.

Nihoyat boshlang‘ich masala uchburchak tomonlari koordinata o‘qlarida yotgan holda yechildi. Yana shuni unutmaslik kerakki, koordinatalar sistemasi dekart koordinatalar sistemasi bo‘lishi shart emas, bu berilgan ixtiyoriy affn koordinatalar sistemasida ham o‘rinli bo‘ladi va xuddi shu natijaga erishiladi.

Endi Oxy sistemada berilgan $l_1: a_1x + b_1y + c_1 = 0$ va $l_2: a_2x + b_2y + c_2 = 0$ to‘g‘ri chiziqlarni koordinata o‘qlari deb faraz qilsak, yangi affn koordinatalar sistemasi OXY ni hosil qilamiz. Demak, OX o‘qi l_1 to‘g‘ri chiziq OY o‘qi l_2 to‘g‘ri chiziqdir, bu esa $\begin{cases} Y = a_1x + b_1y + c_1, \\ X = a_2x + b_2y + c_2 \end{cases}$ almashtirish yordamida Oxy sistemadan OXY sistemaga o‘tish formulasi ekanini anglatadi. Endi menga aytingchi Oxy sistemada berilgan $D(d_1, d_2)$ nuqta OXY sistemada qanday koordinataga ega bo‘ladi.

O'quvchilar: Shunda (x, y) ning o'rniga (d_1, d_2) ni qo'yamizmi?, "O'qituvchidan ijobiy fikr olingandan so'ng natijani aytishdi", $\begin{cases} X = a_2d_1 + b_2d_2 + c_2, \\ Y = a_1d_1 + b_1d_2 + c_1. \end{cases}$

O'qituvchi: Agar $l_1: 2x - y = 0$ va $l_2: 5x - y = 0$ tenglama bilan berilgan bo'lib, $D(3, 9)$ bo'lsa, u holda D nuqta OXY sistemaga nisbatan qanday koordinataga ega bo'ladi, – deb 3-masalani beradi.

O'quvchilar: Bu masala qiyinlik qilmasligini aytishadi, hamda uning yechimini tezda topishadi:

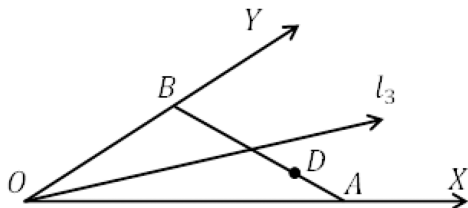
$$\begin{cases} X = 5x - y, \\ Y = 2x - y \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} X = 5 \cdot 3 - 9 = 6, \\ Y = 2 \cdot 3 - 9 = -3. \end{cases}$$

Javob: D nuqta OXY sistemada $(6, -3)$ koordinataga ega.

4-masala. Agar Oxy sistemada $l_3: a_3x + b_3y + c_3 = 0$ to'g'ri chiziq berilgan bo'lsa, u OXY sistemada qanday tenglama bilan beriladi? – deb o'qituvchi 3-masalani davom ettiradi. Biroz sukutdan so'ng, "E'tibor qaratsangiz, bunda x va y ni X va Y orqali ifodalash kerakligini tushunasiz", – deb qo'shimcha qiladi o'qituvchi.

O'quvchilar: "Haa, tushunarli, $\begin{cases} X = 5x - y, \\ Y = 2x - y \end{cases}$ sistemadan x, y ni topib, l_3 ga qo'yamizmi?

Unda oson ekan", – deb natijani olishadi: $x = \frac{X-Y}{3}$, $y = \frac{2X-5Y}{3}$, bundan $l_3: a_3 \frac{X-Y}{3} + b_3 \frac{2X-5Y}{3} + c_3 = 0$ yoki $(a_3 + 2b_3)X - (a_3 + 5b_3)Y + 3c_3 = 0$.

Agar l_3 to'g'ri chiziq $3x - y = 0$ tenglama bilan berilgan bo'lsa, u holda OXY sistemada u $X + 2Y = 0$ tenglama bilan berilishini endi o'quvchilar osongina topa oladilar.

Endi birinchi va ikkinchi masalalarni umumlashtiramiz, ya'ni l_3 ning nuqtalarini $N(2Y_1, -Y_1)$ kabi berilishini hamda bu nuqtada AB tomon teng ikkiga bo'linishini hisobga olsak, AB to'g'ri chiziq $\frac{x}{2Y_1} + \frac{y}{-Y_1} = 1$ tenglama bilan beriladi. Bu to'g'ri chiziqni $D(6, -3)$ nuqtadan o'tishidan foydalanib, $Y_1 = 6$ ekanini topamiz. Bundan $X_1 = 12$ ekan. Shunday qilib, $AB: \frac{x}{12} + \frac{y}{-6} = 1$ yoki $X - 2Y - 12 = 0$ tenglama bilan beriladi. Yana shuni ham unutmaslik kerakki, A va B nuqtalar mos holda $(12, 0)_{XY}$ va $(0, -6)_{XY}$ koordinataga ega.

Bu jarayonni o'qituvchi o'quvchilarga savollar berish orqali yoritib boradi.

"Endi OXY sistemada berilgan $AB: X - 2Y - 12 = 0$ to'g'ri chiziqning Oxy koordinatalar sistemasidagi tenglamasini qanday topamiz?"

"3-masalada topilgan X, Y ning ifodasi orqalimi?", – deb berilgan o'quvchilar savolini o'qituvchi ma'qullab, ularni rag'batlantiradi, natijasini kutadi.

$$\begin{cases} X = 5x - y, \\ Y = 2x - y \end{cases} \text{ va } X - 2Y - 12 = 0 \Rightarrow x + y - 12 = 0.$$

Shunday qilib, AB tomon tenglamasini topdik: $x + y - 12 = 0$. Endi $A(x_0, y_0)$ va $B(x_1, y_1)$ nuqtaning koordinatasini topaylik. 4-masalada topilgan $x = \frac{X-Y}{3}$, $y = \frac{2X-5Y}{3}$ formulalardan $A_{XY}(12, 0) = A_{xy}(4, 8)$ va $B_{XY}(0, -6) = B_{xy}(2, 10)$ bo'lishini topamiz. Nihoyat berilgan masala to'liq yechildi.

Xulosa. Yuqorida ko'rib o'tilgan masalani bir nechta sodda masalalarga bo'lib, so'ngra muloqot tarzida mashg'ulot olib borish o'quvchilarda geometrik tushunchalarni rivojlantiradi, shu bilan birga fikrlar xilma-xilligi ularni to'g'ri xulosalar chiqarishga xizmat qiladi. Bir nechta

masalalar yechimlarini, yechimlarni hosil qilish jarayonini umulashtirish qobiliyatini shakllantiradi.

Bu esa o'quvchilarning matematik tafakkurini kengaytirib, kelajakda o'zi tanlagan sohasida uchraydigan muammolarning eng maqbul yechimini qiynalmasdan topishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Baxvalov S.V., Modenov P.S., Parxomenko A.S. Analitik geometriyadan masalalar to'plami. Rus tilidan tarjima. Toshkent, Universitet 2005 y., 546 bet.
2. Rahimqoriyev A.A. Geometriya 8: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8- sinfi uchun darslik. - Qayta ishlangan va to'ldirilgan 4-nashri. – T.: O'zbekiston, 2019. 160 bet.
3. A. Akmalov [va boshq.]. Algebra 7-sinf: darslik. - Toshkent: Respublika ta'lim markazi, 2022. 192 bet.

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI FANINI O'QITISHNING AHAMIYATI

Muhammadjonova D.

Qo'qon DPI. II-kurs magistrant

Tayanch so'zlar: informatika, axborot texnologiyalari, ta'lim, innovatsiya, raqamli texnologiyalar, dasturlash, zamonaviy o'qitish metodlari.

Ключевые слова: информатика, информационные технологии, образование, инновации, цифровые технологии, программирование, современные методы обучения.

Key words: computer science, information technology, education, innovation, digital technologies, programming, modern teaching methods.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada umumta'lim maktablarida informatika va axborot texnologiyalari fanining o'qitilishining dolzarbligi va ahamiyati tahlil qilinadi. Zamonaviy jamiyatda AKT sohasining tezkor rivojlanishi natijasida maktab o'quvchilarining texnologik bilim va ko'nikmalarini shakllantirish muhim vazifa bo'lib qolmoqda. Shuningdek, maqolada ushbu fanning o'quvchilarning tanqidiy fikrlashi, kreativ yondashuvi va innovatsion yechimlarni ishlab chiqish qobiliyatlariga ta'sir etishi yoritiladi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье анализируется актуальность и важность преподавания информатики и информационных технологий в общеобразовательной школе. В результате стремительного развития сферы ИКТ в современном обществе формирование технологических знаний и умений школьников остается важной задачей. В статье также освещается влияние данного предмета на критическое мышление студентов, творческий подход и способность разрабатывать инновационные решения.

SUMMARY:

This article analyzes the relevance and importance of teaching computer science and information technology in general schools. As a result of the rapid development of the ICT sector in modern society, the formation of technological knowledge and skills of schoolchildren remains an important task. The article also highlights the impact of this subject on students' critical thinking, creative approach and ability to develop innovative solutions.

Kirish. Hozirgi kunda raqamli texnologiyalar hayotning barcha sohalariga jadal kirib kelmoqda. Bu jarayon ta'lim tizimini ham qamrab olib, axborot texnologiyalarining o'quv jarayoniga integratsiyalashuvini taqozo qilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ilgari surilgan "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi ham ushbu yo'nalishda keng qamrovli islohotlarning amalga oshirilishini belgilab bergan[1].

Informatika va axborot texnologiyalari fanining maktab dasturlarida to'laqonli o'rganilishi nafaqat o'quvchilarning texnologik savodxonligini oshiradi, balki ularning zamonaviy kasblarga tayyorlanishida ham muhim omil bo'ladi. Ushbu maqolada informatika fanining o'qitish usullari, ahamiyati va rivojlantirish yo'llari tahlil qilinadi.

Informatika va axborot texnologiyalari jamiyatning barcha jabhalariga kirib kelishi sababli, ta'lim tizimi ham ushbu o'zgarishlarga moslashishi zarur.

B. P. Goel va R. A. Sharma (2017) o'z tadqiqotlarida axborot texnologiyalarining ta'lim jarayoniga ijobiy ta'sirini o'rganganlar. Ularning ta'kidlashicha, zamonaviy ta'lim tizimida IT dan foydalanish ta'lim jarayonini interfaol, moslashuvchan va individual talabalar ehtiyojlariga moslashtirilgan formatga olib keladi [2].

S. Papert o'zining "Mindstorms: Children, Computers, and Powerful Ideas" (1993) kitobida informatika va kompyuter texnologiyalarining bolalar tafakkurini rivojlantirishdagi o'rnini tahlil qiladi. Unga ko'ra, dasturlash va algoritmik tafakkur o'quvchilarning kreativ fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi [3].

OECD (2019) tadqiqotlari ham informatika fanining dolzarbligini tasdiqlaydi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, raqamli savodxonligi yuqori bo'lgan o'quvchilar kelajakdagi kasbiy faoliyatlarida muvaffaqiyatga erishish ehtimoli yuqori [4].

Texnologiyalarning kundalik hayotimizga tobora chuqur singib borayotganligi sababli, o'quvchilarning raqamli savodxonligini oshirish, algoritmik tafakkurini rivojlantirish va dasturlash asoslarini o'rgatish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu jarayonni samarali yo'lga qo'yish uchun informatika fanini o'qitish strategiyasini yangilash, texnologik infratuzilmani rivojlantirish va pedagogik metodlarni takomillashtirish zarur.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, informatika va axborot texnologiyalari fanining umumta'lim maktablarida o'qitilishi o'quvchilarning intellektual salohiyatini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Xususan, informatika ta'limi o'quvchilarga murakkab muammolarni tahlil qilish, mantiqiy fikrlash va ijodiy yondashish ko'nikmalarini shakllantirish imkonini beradi. Bu jarayonda dasturlash asoslarini erta yoshdan o'qitish o'quvchilarning nafaqat texnik bilimlarini oshirish, balki ularning muammolarni yechish qobiliyatini ham

rivojlantiradi. Scratch, Python, C++ kabi dasturlash tillaridan foydalanish orqali bolalar mantiqiy tafakkur va algoritmik yondashuvni o'zlashtirishi mumkin.

Dunyo tajribasi shuni ko'rsatadiki, Skandinaviya mamlakatlari, Janubiy Koreya, AQSh va Estoniya kabi davlatlar informatika va dasturlashni boshlang'ich sinflardan boshlab o'qitish orqali texnologik taraqqiyotda yetakchilik qilmoqda. OECD va Jahon bankining tadqiqotlariga ko'ra, dasturlashni erta o'rganish o'quvchilarning kelajakdagi kasbiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'zbekistonda ham informatika fanini bosqichma-bosqich chuqurlashtirib o'qitish, o'quv dasturlarini zamonaviy texnologiyalar bilan boyitish va yangi yondashuvlarni tatbiq etish ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Raqamli savodxonlik va kiberxavfsizlik masalalari bugungi kunda alohida e'tibor talab qiladigan yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Internetdan foydalanish, ma'lumotlarni himoya qilish va onlayn xavfsizlik qoidalariga rioya qilish har bir o'quvchi uchun zarur bilimlardan biri bo'lib qolmoqda. Eurostat (2021) tadqiqotlariga ko'ra, Evropada o'quvchilarning atigi 40% i kiberxavfsizlik bo'yicha yetarli bilimga ega. Shu sababli, informatika fanida internet xavfsizligi bo'yicha maxsus mavzularni kengroq yoritish zarur.

Umumta'lim maktablarida informatika fanini o'qitishda duch kelinayotgan muammolar ham mavjud. Jumladan, texnik jihozlarning yetishmovchiligi, o'qituvchilarning zamonaviy dasturlash tillari va pedagogik texnologiyalar bo'yicha malakasining yetarli emasligi, shuningdek, o'quv dasturlarining xalqaro talablar bilan to'liq mos kelmasligi bu boradagi asosiy muammolardan hisoblanadi. Ushbu muammolarni hal qilish uchun maktablarni zamonaviy texnologiyalar bilan ta'minlash, pedagoglarning malakasini oshirish bo'yicha maxsus dasturlar ishlab chiqish va ta'lim tizimiga ilg'or IT texnologiyalarini joriy etish zarur.

Bundan tashqari, informatika va AT fanlarini yanada rivojlantirish uchun ta'lim jarayoniga innovatsion metodlarni tatbiq etish lozim. Xususan, gamifikatsiya, loyiha asosida o'qitish, interfaol o'quv muhitlari, sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish ta'lim samaradorligini oshirishi mumkin. Flipped Learning Model (teskari o'qitish usuli) informatika fanida samarali qo'llaniladigan pedagogik yondashuvlardan biri bo'lib, unda o'quvchilar dars oldidan mustaqil materiallarni o'rganadi, dars jarayonida esa amaliy mashg'ulotlarga e'tibor qaratiladi. Informatika fanini an'anaviy usulda o'qitish o'quvchilarning ushbu sohada qiziqishini oshirmaydi. Shu sababli, zamonaviy pedagogik metodlarni tatbiq etish zarur. Masalan:

- Gamifikatsiya (o'yin elementlari asosida o'qitish) – dasturlashni o'rgatishda o'yinlar, interfaol topshiriqlar va loyiha asosida ta'lim berish natijadorlikni oshiradi[5].
- Loyiha asosida o'qitish – o'quvchilar real muammolarni hal qilishga o'rgatiladi va IT mahsulotlar yaratish ko'nikmalarini rivojlantiradi[6].
- Flipped learning (teskari sinf modeli) – o'quvchilar uyda nazariy bilimlarni mustaqil o'rganib, dars vaqtida amaliy topshiriqlarga e'tibor qaratadi[7].
- STEAM yondashuvi – informatika fanini matematika, muhandislik va tabiiy fanlar bilan bog'lab o'qitish.
- Bu yondashuvlar informatika ta'limining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Informatika va axborot texnologiyalari fanining umumta'lim maktablarida o'qitilishi bugungi kunda eng dolzarb masalalardan biridir. Zamonaviy texnologiyalarning jadallik bilan rivojlanishi ushbu fanning nafaqat o'quvchilar uchun, balki jamiyatning kelajagi uchun ham muhimligini anglatadi. Maqolada ko'rib chiqilgan yondashuv va takliflar informatika ta'limining yanada rivojlanishiga xizmat qiladi. Hozirgi kunda umumta'lim maktablarida informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitish jamiyat taraqqiyotining ajralmas qismi sifatida tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Zamonaviy dunyoda texnologik bilimlar va raqamli savodxonlik har bir inson uchun zarur bo'lib borayotgan bir davrda, yosh avlodning IT sohasidagi bilim va ko'nikmalarini oshirish ta'lim tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lishi shart.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, informatika va axborot texnologiyalarini erta yoshdan o'qitish o'quvchilarning analitik tafakkurini rivojlantirish, ijodiy yondashuvni shakllantirish va zamonaviy muammolarga innovatsion yechim topish qobiliyatini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Xususan, algoritmik tafakkur va dasturlash asoslarini o'rganish orqali o'quvchilar mantiqiy fikrlash, murakkab muammolarni bosqichma-bosqich hal qilish va mustaqil bilim olish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu esa ularning kelajakda raqobatbardosh kadrlar bo'lib yetishishiga xizmat qiladi. Xulosa qilib aytganda, informatika va axborot texnologiyalari fanini samarali o'qitish ta'lim tizimining zamonaviy talablariga moslashish, yosh avlodni mustaqil fikrlashga undash va raqamli texnologiyalar sohasida yetakchi mutaxassislar tayyorlashda muhim omil hisoblanadi. Shu sababli, ushbu fanga alohida e'tibor qaratish va uni ilg'or pedagogik yondashuvlar asosida takomillashtirish, mamlakatning innovatsion taraqqiyoti va raqobatbardoshligi uchun zarurdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti "Raqamli O'zbekiston - 2030" strategiyasi. Toshkent, 2020.
2. Goel, B. P., & Sharma, R. A. (2017). Information Technology in Education. New Delhi: APH Publishing.
3. Papert, S. (1993). Mindstorms: Children, Computers, and Powerful Ideas. Basic Books.
4. OECD. (2019). Trends Shaping Education 2019. Paris: OECD Publishing.
5. Resnick, S., & Mitchel, M. (2009). Scratch Programming for Kids.
6. Bergmann, J., & Sams, A. (2012). Flip Your Classroom: Reach Every Student in Every Class Every Day.
7. Deterding, S., Dixon, D., Khaled, R., & Nacke, L. (2011). Gamification: Toward a Definition.
8. <https://cyberleninka.ru/article/n/informatika-fanini-o-qitishda-suniy-intellekt-yutuqlaridan-samarali-foydalanishning-metodik-usul-va-vositalari>
9. N. A. Papert, Mindstorms: Children, Computers, and Powerful Ideas. New York: Basic Books, 1980.
10. A. Giddens, The Consequences of Modernity. Cambridge: Polity Press, 1990.
11. X. Rahimov, "Informatika ta'limida zamonaviy texnologiyalarni joriy etish tajribasi", Ilmiy axborotnomalar, 2023, 2(4), 123-134.
12. M. M. Wing, "Computational Thinking and Its Implications in Education", Journal of Educational Research, 2017, 14(1), 25-39.

GIDRAVLIKA FANIDA TALABALARNING MUSTAQIL TA'LIMNI TASHKIL ETISHDA WEB TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH METODIKASINING ASOSIY KOMPANENTALARI

Eshmurodov A.G'.

Qarshi davlat texnika universiteti katta o'qituvchisi

Tayanch soʻzlar: web-texnologiyalar, mustaqil ta'lim, metodika, maqsad komponenti, keys, media, axborot texnologiya, multimedia resurslari, taqdimot, eksperimental.

Ключевые слова: веб-технологии, самостоятельное обучение, методика, целевой компонент, кейс, медиа, информационные технологии, мультимедийные ресурсы, презентация, экспериментальный.

Key words: web technologies, independent learning, methodology, target component, case, media, information technology, multimedia resources, presentation, experimental.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqola texnika ixtisosligi talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, gidravlika fanidan mustaqil ta'limni tashkil etish uchun web texnologiyalardan foydalanish metodikasi bo'yicha ma'lumotlarni taqdim etadi. Tadqiqot web-texnologiyalar yordamida talabalarning auditoriya ichida va tashqarisida fanni o'qitishni samaradorligini oshirish va o'quv faoliyatini yaxshilashi mumkinligini isbotlaydi. Tajribalardan ma'lumki, pedagog va talabalar o'rtasida mustaqil fikrlash, ijodiy ishlash uchun Gidravlika fanidan web texnologiyalarni qo'llash amaliyotini kiritish muhim vazifalardan hisoblanadi. Texnika ixtisosliklari talabalari mustaqil ta'limni tashkil etishni boshqarishni osonlashtirish uchun web-texnologiyalardan foydalanishning mumkin bo'lgan afzalliklari haqida qimmatli fikrlarni taklif qiladi.

РЕЗЮМЕ:

Данная статья предназначена для студентов технических специальностей и предоставляет информацию о методике использования веб-технологий для организации самостоятельного обучения по дисциплине "Гидравлика." Исследование доказывает, что применение веб-технологий может повысить эффективность преподавания предмета и улучшить учебную деятельность студентов как в аудитории, так и за ее пределами. Опыт показывает, что одной из важных задач является внедрение практики использования веб-технологий в курсе гидравлики для развития самостоятельного мышления и творческой работы педагогов и студентов. В статье предлагаются ценные идеи о возможных преимуществах использования веб-технологий для облегчения управления организацией самостоятельного обучения студентов технических специальностей.

SUMMARY:

This article is intended for students of technical specialties and provides information on the methodology of using web technologies for organizing independent study in the discipline "Hydraulics." The study proves that the application of web technologies can increase the effectiveness of teaching the subject and improve students' learning activities both in and out of the classroom. Experience shows that one of the important tasks is to implement the practice of using web technologies in the hydraulics course for the development of independent thinking and creative work of teachers and students. The article offers valuable insights into the potential benefits of using web technologies to facilitate the management of organizing independent learning for technical students.

Kirish. Zamonaviy dunyoda ishlab chiqarish sohasi toboro rivojlanib bormoqda. Ishlab chiqarish sohasi uchun trexnika ixtisosligi bo'yicha kadrlar masalasi birinchi o'rinda turadi. Buning uchun oliy ta'lim muassasalarida mustaqil ta'limni rivojlantirish va pedagoglar doimo mustaqil ta'limni tashkil etish va uning nazoratini birgalikda olib borishni taqazo etadi. Buning uchun o'qituvchilar talabalarni o'qishini qo'llab-quvvatlash va akademik samaradorligini oshirishning yangi usullarini izlaydilar. Axborot texnologiyalarining jamiyat hayotining barcha jabhalariga keng miqyosda tez sur'atlar bilan kirib kelishi jamiyatning ko'plab a'zolarida o'z bilim va malakasini mustaqil ravishda oshirish, yangi faoliyat turlarini o'zlashtirish, faoliyatni keng qamrovlarda olib borish imkoniyati yaratdi. Ayni vaqtda bu imkoniyat ijtimoiy va iqtisodiy zarurat sifatida ham qaraladi. Mazkur hodisa talabalarning mustaqil faoliyatini tashkil qilish masalasiga jiddiyroq e'tibor qaratish zaruratini tug'dirdi. Shu tariqa axborot jamiyatida ta'limning yangi asosiy maqsadi shakllandi va tez sur'atlarda ta'lim amaliyotiga joriy etildi: ya'ni axborot jamiyatda ta'lim shaxsning o'z-o'ziga bilim izlashi, har xil axborot manbalaridan foydalana olish ko'nikmasi va mustaqil ravishda bilim orqali o'z-o'zini rivojlantiradi.

Maqsad qo'yish – mukammal natijani yorqin tasavvur qilib, maqsadni aniqlashtirish jarayonidir. Shunisi ham borki, o'quv-tarbiyaviy jarayonlarida maqsad qo'yish metodikasi masalasida muayyan bir nuqtai nazarning ustivorligi kuzatilmagan. Mazkur metodikaning ketma-ket bosqichda berilgan bitta variantini tadqiqotlarimiz uchun tanladik (1-jadval).

1-jadval.

Maqsadni qo'yilishida metodikadan foydalanish bosqichlari

Amalga oshirish bosqichlari	Qo'yilgan qanday savolga javob beradi
Maqsadni nazariy darajadan texnologik darajaga o'tkazish	Nimaga erishish lozim bo'ladi?
Faoliyatni mazmuniy jihatini ham, tashkiliy jihatini ham e'tiborga olish	Nima uchun erishiladi?

Maqsad sari intilish qay darajada borayotganligi haqida mulohaza yuritish	Natijani qanday o'lchash mumkin?
Maqsadga erishish bo'yicha oldinda turgan ta'lim-tarbiya faoliyatini tashhislash shartlari	Qanday shartlar?
Maqsadga erishish vositalarini aniqlash	Nima zarur?
Maqsadga erishish uchun faoliyat algoritmini aniqlash: maqsadga erishtiruvchi aniq yo'riqnoma, harakat qadamlari	Qanday erishish mumkin?
Pedagog asosiy maqsadni bashorat qila turib, ularni shunday korreksiyalashi lozimki, ta'lim oluvchilarning ijtimoiy maqsadlari konfliktga bormasdan o'zaro mutanosiblikda bo'lishi lozim	Qanday kelishilishi kerak?

Maqsad komponenti – ish beruvchilar joriy etgan talablar va web texnologiyalarining zamonaviy holatidan kelib chiqadigan bo'lsak, texnika ixtisosliklarida tayyorlanayotgan talabalarni texnologiya mohiyatiga olib kirishning eng muhim omiliga aylanadi. Mustaqil ishni yanada samaraliroq darajada tashkil etish uchun uning axborot ta'minotini amalga oshiruvchi yanada zamonaviy tizimlar kerak bo'ladi, qolaversa, mazkur axborotdan maksimal darajada foydalanishni ta'minlash uchun talabalarga axborotni sifat, miqdor, hajm va mazmun jihatdan mukammallashtirib borish zarurati tug'iladi.

Istiqbolli maqsad talabalarining mustaqil ishlarini tashkil etishga bashorat qilish nuqtai nazaridan yondashishni nazarda tutadi, bu esa o'z navbatida web texnologiyalarining Internet servislar sohasida avlodlar almashinuvi bilan bog'liq ravishda ilg'or tendensiyalar paydo bo'la borish jarayonlarini hisobga olishni taqozo etadi.

-Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Maqolaning metodologiyasi bo'limi tadqiqot dizayni, ishtirokchilari va protseduralarini belgilaydi. Tadqiqotda texnika ixtisosliklari talabalari o'rtasida mustaqil ta'limni qo'llab-quvvatlashda web texnologiyalarning samaradorligini tekshirish uchun testdan oldingi va keyingi yondashuvga ega kvest test qo'llanildi.

Tadqiqotda O'zbekistondagi universitetlardan birining muhandislik fakultetining 60 nafar talabasi ishtirok etdi. Ishtirokchilar ikki guruhga bo'lingan: eksperimental guruh ($n = 30$) va nazorat guruhi ($n = 30$). Eksperimental guruh mustaqil ta'lim olishini qo'llab-quvvatlash uchun web texnologiyalarni oldi, nazorat guruhi esa qo'shimcha manbalarni olmagan.

Tadqiqot sakkiz hafta davomida o'tkazildi. Tadqiqot boshida barcha ishtirokchilar kurs materialini bo'yicha o'z bilimlarini baholash uchun oldindan test topshirdilar. Keyin tajriba guruhiga web texnologiyalar, jumladan, onlayn darsliklar, videolar va amaliy mashqlar taqdim etildi. Talabalarga darsdan

tashqarida mustaqil bilim olishlarini qo'llab-quvvatlash uchun manbalardan foydalanish ko'rsatma berildi.

Tadqiqot davomida ikkala guruhdagi talabalar bir xil ma'ruzalarda qatnashdilar va bir xil kurs topshiriqlarini oldilar. Sakkiz haftalik yakunida barcha ishtirokchilar kurs materiali bo'yicha o'z bilimlarini baholash uchun testdan o'tishdi. Bundan tashqari, eksperimental guruh talabalaridan web texnologiyalarning samaradorligi haqida fikr-mulohazalarini bildirishlari so'ralgan.

Kurs materiali bo'yicha talabalar bilimidagi o'zgarishlarni baholash uchun testdan oldingi va keyingi ballar tahlil qilindi. Eksperimental va nazorat guruhlarning o'rtacha ballari ikki guruh o'rtasida ishlashda sezilarli farqlar mavjudligini aniqlash uchun mustaqil namunalar test yordamida taqqoslandi.

Talabalarning web texnologiyalarning samaradorligi haqidagi fikr-mulohazalari tavsiflovchi statistika yordamida tahlil qilindi. Shuningdek, fikr-mulohazalar resurslarni yaxshilash mumkin bo'lgan sohalarni aniqlash uchun ishlatilgan.

Gidravlika fani bo'yicha mustaqil ishning mundarijasi nazariy material va uning taqdimnomasi, laboratoriya ishlari, o'quv kurslari, o'quv loyihasi va axborotlar bazasidan iborat bo'ladi. Ma'lumotlar gidravlika fani bo'yicha mustaqil ishni tashkil qilishga web texnologiyalarini joriy qilishni ta'minlashga qaratilgan bo'ladi.

Gidravlika fani bo'yicha mustaqil ish quyidagi shakllarda tashkil etilishi mumkin:

- auditoriyadan tashqarida (web texnologilar servislari bilan ishlash, o'quv kurslarida ishtirok etish uchun tayyorlanish, loyihalar ishlab chiqish va o'z-o'zini nazorat qilish);

- auditoriyada (mavular bo'yicha va joriy nazorat, o'qituvchiga keys yoki o'quv kursi bo'yicha materiallarni taqdim etish, loyihani himoya qilish, yakuniy nazorat);

- individual (web texnologiyalari servisi bilan ishlash, keys yoki o'quv kurslarida ishtirok etish uchun material tayyorlash, loyihani ishlab chiqish, loyiha himoyasiga tayyorlanish, o'z-o'zini nazorat, yakuniy nazoratga tayyorlanish);

- guruh bilan jamoaviy (web-texnologiyalar xizmati bilan ishlash, keysni muhokama qilish va tahrirlash, keysni baholash).

Faoliyat turlariga talabalarning web texnologiyalari xizmati bilan ishlashi, o'quv keyslariga tayyorgarlik, o'quv loyihasini tayyorlash, nazorat tadbirlariga tayyorgarlik kabi ta'limiy harakatlar kiradi.

Nazorat talabalar tomonidan amalga oshirilgan o'z-o'zini baholash, o'z-o'zini tahlil, o'z-o'zini nazorat va mustaqil ishni olib borish davomida o'z o'quv-ta'limiy faoliyatini tahlil qilish kabi nazorat harakatlarini nazarda tutadi.

-Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Ta'limda web-texnologiyalardan foydalanish va ularning o'quvchilarning bilim olishi va akademik samaradorligini oshirishda samaradorligi bo'yicha bir necha tadqiqotlar o'tkazildi. Bu erda ba'zi tegishli tadqiqot tadqiqotlari:

“Talabalarining web 2.0 texnologiyalaridan foydalangan holda mustaqil ishlarini tashkil etish” Shegoleva A.V. Web 2.0 texnologiyalaridan foydalanish talabalarga mustaqil ravishda til ko'nikmalarini oshirish, oflayn rejimda o'qitish imkonini beradi va zamonaviy axborot jamiyatining bo'lajak mutaxassislariga qo'shimcha kasbiy yo'naltirilgan va sifat jihatidan yangi ko'nikmalar beradi. Web 2.0 yordamida siz hamkorlik qilishingiz va matn va media ma'lumotlarini tarmoqqa joylashtirishingiz mumkin[1,4].

“Web-texnologiyalar universitet talabalarining mustaqilligini rivojlantirish varoiti sifatida” Lyubimova Y.M, Xisamiyeva R.M. Maqolada web-texnologiyalardan rivojlanish vositasi sifatida foydalanish muammolari ko'rib chiqiladi. Universitet talabalarining mustaqilligi, bunga web-texnologiyalar hissa qo'shishi taklif qilingan. Universitet talabalarining mustaqilligini rivojlantirish va ta'lim samaradorligini oshirish imkonini beradi. Mustaqil ta'limni tashkil etishda zamonaviy web-texnologiyalarning imkoniyatlari samarali ekanligi ko'rsatilgan va talabalarining mustaqil faoliyatida masofadan boshqarish vositalariga alohida e'tibor beriladi. Ta'lim, o'quv maqsadlari uchun web texnologiyalar va professional uchun individual rejalar tuziladi. Maqolada o'quvchilarda web-texnologiyalar asosida qobiliyatlar rivojlantirilish nazrada turiladi. Ishlab chiqarish sohasida o'qituvchilarning malakasini oshirish maqsadida web-texnologiyalar asosida talabalarining mustaqil ishlashi uchun uslubiy qo'llanma ishlab chiqilgan[2,25].

Ushbu tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, web-texnologiyalar turli xil ta'lim sharoitlarida o'quvchilarning bilim olishi va akademik samaradorligini oshirishda samarali bo'lishi mumkin. Tadqiqotlar talabalarga akademik muvaffaqiyatga erishish uchun o'z-o'zini boshqarish uchun turli xil manbalar va imkoniyatlarni taqdim etish muhimligini ta'kidlaydi[3].

-Tahlil va natijalar (Analysis and reults). Maqolada keltirilgan tadqiqotning tahlili va natijalari shuni ko'rsatadiki, web-texnologiyalar texnika ixtisosligi talabalarining o'rtasida mustaqil ta'limni qo'llab-quvvatlash uchun samarali vosita bo'lishi mumkin.

Nazariy material web texnologiyalarini joriy etgan holda gumanitar ta'limi yo'nalishi fanlar talabalari uchun axborot texnologiyalari fanidan mustaqil ishlarni tashkil etish uchun zarur va shaxsga yo'naltirilgan yondashuv asosida ishlab chiqilgan.

Har bir ma'ruza taqdimot bilan birga keladi. Multimedia resurslari ta'lim sohasida istiqbolli va yuqori samarali vositadir. Elektron (o'quv) taqdimot - bitta mavzu va umumiy dizayn tamoyillari bilan birlashtirilgan slaydlarning mantiqiy bog'langan ketma-ketligi[3,104]. Multimedia taqdimoti - kompyuter animatsiyasi, grafikasi, videotasvirlarining yagona muhitga tashkil etilishidir. Axborot texnologiyalaridan foydalangan holda taqdimotni loyihalash axborot texnologiyalaridan foydalanganda yangi tarkib bilan to'ldirilgan an'anaviy didaktikada ishlab chiqilgan ma'lum didaktik prinsiplarga va ilmiy-uslubiy qoidalarga rioya qilishni talab qiladi. Taqdimot uchun material tanlash ilm-fan, mavjudlik va ko'rinish tamoyillariga mos keladi.

Shuningdek, nazariy materialga turli darajadagi murakkablikdagi mashqlar to'plamini o'z ichiga olgan ish daftarlar varaqlari qo'shiladi. Ular biz tomonidan tinglovchilar faoliyatini optimallashtirish, qiziqarli vazifalar orqali o'rganish uchun ijobiy motivatsiya yaratish, shuningdek o'z-o'zini nazorat qilishni ta'minlash uchun foydalaniladi.

Talabalarining ma'ruzalardagi ishlarini baholash va to'plangan reytingni 100 ballik shkalaga o'tkazish mezonlari asosida baholanadi. Ma'ruzada talaba tashrif buyurganligi va eslatma olgani uchun 1 ball bilan baholanadi. Sinf savollarini muhokama qilish, doskada javoblar, hisobot tayyorlashda faol ishtirok yetish uchun o'qituvchi xohishiga ko'ra 0,5 dan 1 gacha qo'shimcha rag'batlantirish punktiga talaba berilishi mumkin. Hisobotni tayyorlashni baholash mezonlari 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval.

Ma'ruzadan keyin uning tayyorgarligini baholash mezonlari

Faoliyat ko'rinishlari	Qo'yiladigan ballar
Pedagog tomonidan taklif etilgan mavzu bo'yicha axborotlarni izlash	1
Ma'ruza tayyorlash va uni o'quv mashg'ulotida, ilmiy seminarda mazkur ma'ruza bilan chiqish qilish	3

Ma'ruza darslarida ishlash uchun ball quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi.

$$R_{mon} = \frac{x}{n} 15 \quad (1)$$

bu yerda x-talaba ishtirok etgan va faol ishlagan sinflar soni; n-o'quv dasturiga muvofiq darslarning umumiy soni.

Laboratoriya ishlarini bajarishga kirishishdan oldin uning mazmuni bilan to'liq tanishib chiqish kerak va nazariy material ham diqqat bilan o'rganilishi kerak.

Har bir laboratoriya ishi uchun quyidagilar ko'rsatiladi: mavzu, maqsad, vazifalar, ishning nazariy asoslariga havola, hisobotga qo'yiladigan talablar, vazifalar, nazorat savollari. Har bir ishning bajarilishi bosqichma-bosqich ko'rsatmalar natijalarini o'z ichiga olgan hisobot faylini (hisobotini) yaratish bilan birga keladi.

Har bir laboratoriya ishi uch ballik tizim bo'yicha baholanadi. Ushbu baholash quyidagi narsalarni o'z ichiga oladi:

- ishni o'z vaqtida bajarish; izohlar xatolarining yo'qligi;
- ish himoyasi.

Laboratoriya ishi maksimal 3 ball, minimal - 1 ball bilan baholanadi. Darsdagi davomat 1 ball bilan baholanadi.

Laboratoriya ishi uchun ko'rsatkichlardan birining nomuvofiq sifati bilan bajarilmaganligi yoki bajarilmaganligi uchun ballar kamayadi. Har bir ish uchun kreditga qabul qilish uchun siz kamida 1 ball olishingiz kerak. Laboratoriya ishlarini bajarishni baholash mezonlari 3-jadvalda keltirilgan.

3 – jadval

Laboratoriya ishlarini bajarishni baholash mezonlari

Ballar	Baholash mezonlari
0	Ish bajarilmagan
1	Ish o'z vaqtida bajarilmagan; xatoliklar mavjud; himoya paytida bir qator savollarga javob qoniqarli darajada berilmagan
2	Ish o'z vaqtida bajarildi; qo'pol xatolar yo'q, kichik sharhlar mavjud; himoya paytida ba'zi savollarga to'liq javob berilmadi
3	Ish o'z vaqtida yakunlandi, xatolar yo'q; himoya paytida o'qituvchining barcha savollariga javoblar mavjud.

Laboratoriya ishi uchun ball tarjimasiz reyting daftarchasiga qo'yiladi. Laboratoriya mashg'ulotlarida barcha vazifalarni oldindan himoya qiladigan faol ishlaydigan talabalar bitta rag'batlantiruvchi ball olishadi.

“O'quv ishi” menyusida muammoli vaziyat tavsifi, belgilar va ularning harakatlari, ishni amalga oshirishga qo'yiladigan talablar va uni amalga oshirish uchun baholash tizimi, vazifa uchun qo'shimcha ma'lumot manbalari ro'yxati keltirilgan.

Talabalarning jamoaviy ishini tashkil qilish uchun Google Groups xizmatidan foydalanilgan - o'qitish va guruh hamkorligi vositasi; paydo bo'layotgan muammolarni muhokama qilish imkoniyati bilan yozuvlar yaratish; turli xil bildirishnomalarni joylashtirish. Onlayn ofis matnli materiallarni nashr yetish va birgalikda tahrirlash uchun mo'ljallangan[3,103].

<http://docs.google.com>, matn prosessori, jadvallar, taqdimotlar, shakllar va hujjatlarni saqlash xizmatlarini o'z ichiga oladi.

Vazifalarni baholashni tashkil yetish ekspert jadvali yordamida amalga oshiriladi (talabalarning o'zi ham, o'qituvchi ham mutaxassis sifatida harakat qilishadi). O'quv ishining bajarilishini baholash mezonlari 4-jadvalda keltirilgan.

4– jadval

O'quv ishining bajarilishini baholash mezonlari

Mezonlar	
Hisobot mazmunining uning maqsadiga muvofiqligi Sootvetstviye soderjaniya doklada yego seli	
Matnni taqdim etish ketma-ketligi Posledovatelnost izlojeniya teksta	
Materialni taqdim etishda axborot texnologiyalaridan foydalanish	
Axborot manbalari bilan ishlash	
Guruh bilan muloqatda bo'oishni tashkil qilish	
% larda bajarilishi	Ballar
0 % dan 25 % gacha	2
26 % dan 50 % gacha	3
51% dan 75% gacha	4
76% dan 100 % gacha	5

Ekspert jadvalini yaratish vositasi sifatida Google jadvallar xizmati paydo bo'ldi, bu yerda talaba baholarining o'rtacha qiymatini aniqlash mumkin; ma'lum bir chegaradan yuqori yoki past darajadagi talabalarni avtomatik ravishda aniqlash uchun yacheykalarni shartga muvofiq ravishda formatlash; monitoring natijalarini tahlil qilishning vizual vositasi sifatida diagrammalar yaratish; jadvallarga umumiy kirishni ta'minlash.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytganda, maqola texnika ixtisoslogi talabalari o'rtasida mustaqil ta'limni qo'llab-quvvatlash uchun web-texnologiyalardan foydalanishni o'rganadigan tadqiqotni taqdim etadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, web-texnologiyalardan

foydalanish talabalarining o'quv materialini tushunishini va o'quv faoliyatini yaxshilashi mumkin.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, web texnologiyalarni olgan eksperimental guruh qo'shimcha resurslar olmagan nazorat guruhiga qaraganda testda ancha yaxshi natijalarga erishgan. Bundan tashqari, talabalarining web texnologiyalarning samaradorligi to'g'risidagi fikrlari juda ijobiy bo'lib, ular resurslarni o'rganishda qiziqarli, ma'lumotli va foydali ekanligini ko'rsatdi.

Tadqiqot natijalari o'qituvchilar va talabalar uchun muhim ahamiyatga ega. Web texnologiyalardan foydalanish talabalarga mustaqil ishlash va akademik muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan resurslarni taqdim etishi mumkin. O'qituvchilar mustaqil o'rganishni osonlashtirish va talabalarining akademik samaradorligini oshirish uchun o'zlarining o'qitish amaliyotiga webga asoslangan resurslarni kiritishni ko'rib chiqishlari kerak.

Tadqiqot web texnologiyalar muhandislik talabalari o'rtasida mustaqil ta'limni qo'llab-quvvatlash uchun samarali vosita bo'lishi mumkinligini isbotlaydi. Tadqiqot natijalari ta'limda texnologiyalardan foydalanish bo'yicha o'sib borayotgan tadqiqotlarga hissa qo'shadi va web-texnologiyalarning o'z-o'zini boshqarishga yordam berish va talabalarining akademik samaradorligini oshirishdagi imkoniyatlarini ta'kidlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Щеголева А.В. Организация самостоятельной работы студентов с использованием веб 2.0 технологий. Филиал Военного учебно-научного центра Военно-воздушных сил «Военно-воздушная академия им. профессора Н.Е. Жуковского и Ю.А. Гагарина», г. Краснодар. журнал Cyberlinka. стр-5.
2. Й.П.Ажел, “Исползование технологий ВЕБ 2.0 в преподавании иностранных языков”, “Young Scientist”. #6 (41). Июнь 2012. 20-28 стр.
3. Патаракин Е. Д. Социальные взаимодействия и сетевое обучение 2.0. Москва.© НК «Project Harmoni, Inc.», 2009.101-105 стр.
4. A.G'.Eshmurodov. Analysis of learning Using web technologies in organizing the independent works of engineering students. Eurasian Research Bulletin. Volume 19, april 2023, ISSN (E):2795-7675, 24-28 page, <https://geniusjournals.org/index.php/erb/article/view/3799>.
5. G'ayratovich, E. N. (2022). It Is A Modern Educational Model Based On The Integration Of Knowledge. Eurasian Scientific Herald, 5, 52-55.

TURLI JARAYONLARNING MODELLASHTIRISH TASNIFLARI VA ULARNING KOMPYUTER MODELLASHTIRISH METODLARI

Shoyimov Sh.Sh.

Toshkent kimyo-texnologiya instituti Shahrisabz filiali o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: model, modellashtirish, obyekt, axborot, grafik, tarmoq, matritsa, grafik-analitik, ehtimoliy, imitatsion, axborot tizimi, axborot objekti, struktura, sxema, munosabat, fizik, matematik, kimyoviy.

Ключевые слова: модель, моделирование, объект, информация, граф, сеть, матрица, графо-аналитический, вероятностный, симуляция, информационная система, информационный объект, структура, схема, связь, физическая, математическая, химическая.

Key words: model, modeling, object, information, graph, network, matrix, graph-analytical, probabilistic, simulation, information system, information object, structure, diagram, communication, physical, mathematical, chemical.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada asosan model va modellashtirish haqida so'z borib, modellarning turlari va xususiyatlari haqida ham bayon etilgan, har bir model turlari haqida misollar keltirib o'tilgan. Shuningdek, mazkur maqolada axborot modellar va ularni yaratish usullari, axborotni modellashtirish asoslari, modellashtirish darajalari, obyektlar orasidagi munosabatlar va ularning sxema ko'rinishidagi turlari, modellashtirishning bosqichlari ko'rsatib o'tilgan. Bundan tashqari, mazkur maqolada, kompyuterda matematik modellashtirish, kompyuter modellari metodlari, tasodifiy jarayonlarni modellashtirish haqida ham ma'lumotlar berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В этой статье в основном говорится о моделях и моделировании, описываются типы и характеристики моделей, а также приводятся примеры каждого типа моделей. Также в статье показаны информационные модели и методы их создания, основы информационного моделирования, уровни моделирования, связи между объектами и их типами в виде схемы, этапы моделирования. Кроме того, в данной статье представлена информация о компьютерном математическом моделировании, методах компьютерного моделирования, моделировании случайных процессов.

SUMMARY:

This article mainly talks about models and simulation, describing the types and characteristics of models, and providing examples of each type of model. The article also shows information models and methods for their creation, the basics of information modeling, levels of modeling, connections between objects and their types in the form of a diagram, stages of modeling. In addition, this article provides information about computer mathematical modeling, computer modeling methods, modeling random processes.

Kirish. *Model* – bu muayyan sharoitlarda uning vakili (“o‘rni bosuvchi”) sifatida qo‘llaniladigan, uning xususiyatlari va munosabatlarini aks ettiruvchi obyekt (subyekt, hodisa, jarayon)ning odatiy yoki taxminiy tasviridir.

Modellashtirish - bu bilim obyektini uning modeli asosida o‘rganish jarayonidir. Obyekt va uning modeli o‘rtasida shunaqangi o‘xshashlik mavjudki, u jismoniy xususiyatlarning o‘xshashligida yoki amalga oshirilgan (bajarilgan) funktsiyalarning o‘xshashligida yoki ularning ma’lum bir muhitdagi xatti-harakatlarining o‘ziga xosligida namoyon bo‘ladi [1, 24].

- Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).

Model, biz vaziyatni og‘irlashtirganimizda, unchalik ahamiyatli bo‘lmagan faktlarni (tabiiyki, hal etilayotgan muammo nuqtai nazaridan) tashlab, eng muhimlarini - rasmiylashtirish bosqichini qoldirganimizda haqiqiy vaziyatdan kelib chiqadi. Shundan so‘ng, bu model o‘z hayotini “yashaydi” - *taqlid bosqichi* - biz uni yana haqiqiy sharoitga - *talqin qilish bosqichiga* bog‘lamagunimizcha.

Muhim masala shuki - bu model xususiyatlarining haqiqiy (to‘liq holatdagi) obyekt xususiyatlariga mos kelishidir. Formallashtirish darajasi oshgani sari, bilim ham aniqroq talqin qilinadi (“maxolet”) - formallashtirishga bo‘lgan intilishning namunasidir [2, 74].

Modellarning turlari va xususiyatlari. Tizimli modellashtirish haqiqiy vaziyatni ko‘plab obyektlarning o‘zaro ta’siri sifatida ko‘rib chiqadi.

Misol uchun:

- 1) koinot modeli (Ptolemey, Kopernik);
- 2) diniy modellar (xristianlik, islom);
- 3) ijtimoiy tuzilish modellari (Qadimgi Rossiya davlati, Rim respublikasi, mafiya).

Ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar modellari boshqaruv tizimidagi axborot aloqalarini va axborot oqimlarining kuchini, shuningdek, boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish uchun barcha darajadagi boshqaruvchilar uchun kerak bo‘lgan ko‘rsatkichlarni olish algoritmlarini tavsiflaydi.

Misol uchun:

- 1) tashkiliy-ma’muriy tizimlar (avtomatlashtirilgan “Universitet” tizimi);
- 2) tashkiliy-iqtisodiy tizimlar (avtomatlashtirilgan “Hudud” tizimi);
- 3) ishlab chiqarish-iqtisodiy tizimlar (avtomatlashtirilgan “Kombinat” tizimi);
- 4) robotlashtirilgan tizimlari (avtomatlashtirilgan “Transport” tizimi).

- Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Matematik modellashtirish obyektlar o‘rtasidagi aloqalarni matematik munosabatlar ko‘rinishida o‘rnatadi.

Masalan: Bir tekis tezlashtirilgan harakat modeli quyidagi formulada berilgan:

$$S_t = S_0 + V_0 \cdot t + a \cdot t^2 / 2$$

Fizik modellashtirish fizik-kimyoviy va texnologik jarayonlarni haqiqiy nusxasi bilan bir xil fizik tabiatga ega bo‘lgan modellar yordamida tahlil qilish imkonini beradi.

Misol uchun:

- 1) “Kuch” modeli (Nyuton kriteriyasi):

$$N_e = \frac{F \cdot T}{m \cdot v}$$

Bu kuch va tezlik maydonlarining nisbatidir.

- 2) Gidravlik model (Reynolds kriteriyasi):

$$R = \frac{v \cdot L}{\nu}$$

Bu yerda, L [m] – xarakterli o‘lcham;

ν [m²/s] – kinematik yopishqoqlik.

Geometrik modellashtirish (predmetga asoslangan) - haqiqiy obyektlarning xususiyatlarini ularning joylashuvi (tekislik, hajmli) bo‘yicha o‘rganadi.

Masalan: Aerodinamik tunnelni tozalash uchun samolyot modeli:

$$K_1 = \frac{L_n}{L_m}$$

Bu yerda, K_1 – to‘liq masshtabli L_n va model L_m obyektlari o‘rtasidagi geometrik o‘xshashlik koeffitsienti.

Axborotni modellashtirish o‘rganilayotgan tizimda ma’lumotlarni to‘plash, saqlash, qayta ishlash va uzatish jarayonlarini o‘rganish uchun mo‘ljallangan.

Masalan: Rasmiy til tabiiy tilning kichik bir qismi sifatida qaraladi.

Imitatsion modellashtirish haqiqiy vaziyatni imitatsiya qilish orqali real obyekt (jarayon)ning boshlang‘ich ma’lumotlarini olish (aniqlash) uchun xizmat qiladi.

Masalan: Elektron diagnostika qurilmasi.

Kompyuter modeli - bu hisoblash qurilmasiga yo‘naltirilgan ijrochi uchun yaratilgan model. Bu maxsus turdagi model emas, balki kompyuter yordamida ma’lum modellarni o‘rganish usulidir.

Axborotni modellashtirishning xususiyatlari

Axborotni modellashtirish uchta postulatga asoslanadi:

1. Istalgan obyekt elementlardan (obyektlardan) iborat.
2. Obyektlar miqdoriy va sifat xarakteristikalarini bilan tavsiflanadi.
3. Obyektlar ma’lum munosabatlar orqali bog‘lanadi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Har qanday obyekt, yuqoridagi postulatlariga javob beradigan axborot modeli bilan ifodalanishi mumkin.

Misol uchun:

1. "Chorrahada qahramon". Model ekspert baholarining bir o‘lchovli massivida minimumni topish muammosini kamaytiradi.

2. "Ikkilik daraxti". Model ma’lum diapazonda minimal qadamlar sonida butun sonni topish muammosini kamaytiradi.

Axborot modellar - tasniflash (statik) model va dinamik modellarga bo‘linadi.

Tasniflash modellari diagnostika, tasvirlarni aniqlash va sxemalarni tahlil qilish kabi muammolarni hal etish uchun qurilgan.

Masalan: Organik dunyoning tasnifi quyidagicha:

<<bakteriyalar – zamburug‘lar - suv o‘tlari - o‘simliklar - hayvonlar - odamlar>>

Dinamik modellar bashorat qilish va nazorat qilish kabi muammolarni hal etish uchun qo‘llaniladi.

Masalan: Texnologik jarayonlarni boshqarishning avtomatlashtirilgan tizimi. Axborot modellarini yaratishning quyidagi usullari mavjud:

grafik, tarmoq, matritsa, grafik-analitik, ehtimoliy, imitatsion.

Grafik usul grafik qism va tavsifni o‘z ichiga oladi.

Tarmoq usuli ishning mantiqiy-vaqtinchalik ketma-ketligini aks ettiradi.

Matritsa usuli hujjatlarini yig‘ish, uni hujjatlashtirilmagan ma’lumotlar bilan to‘ldirish va tuzilgan matritsani tahlil qilishdan iborat.

Grafik-analitik usul oraliq va yakuniy ko‘rsatkichlarni keyinchalik hisoblash bilan yo‘naltirilgan grafik ko‘rinishda modelni qurishni o‘z ichiga oladi.

Ehtimoliy usul axborot oqimi tasodifiy xarakterga ega bo‘lgan axborot tizimlarini tahlil qilish uchun ishlatiladi (navbat nazariyasi).

Imitatsion usul haqiqiy jarayonlarni imitatsiya qilish va modellarni shakllantirish uchun boshlang‘ich ma’lumotlarni yaratish imkonini beradi (masalan, haydash imitatorida noto‘g‘ri harakatlar foizini hisoblash).

Axborot tizimi - bu ma’lum maqsadga erishish uchun axborotni saqlash, qayta ishlash va chiqarish uchun foydalaniladigan vositalar, usullar va xodimlarning o‘zaro bog‘langan majmuidir [3, 44].

Axborot obyekti - bu qandaydir borliqning (haqiqiy obyekt, hodisa, jarayon, voqea) mantiqiy bog‘liq atributlar (tafsilotlar) to‘plami ko‘rinishidagi tavsifdir: universitet, talaba, sessiya.

Strukturalash - bu mavzu maydonining yarim rasmiylashtirilgan tavsifini yaratish jarayonidir:

$$P_z = \{S_k, S_f\}$$

Bu yerda, P_z - bilim sohasi;

S_k – kontseptual struktura;

S_f – funksional struktura.

Konseptual struktura predmet maydoni obyektlari va ular orasidagi munosabatlarni tavsiflash uchun xizmat qiladi:

$$S = \{A, R\}$$

Bu yerda, A – ko‘plab obyektlar;

R - obyektlar o‘rtasidagi ko‘plab aloqalar.

Modellashtirishning tashkiliy darajasi tizimning ishlashini ta’minlaydigan tashkiliy chora-tadbirlar va me’yoriy hujjatlarni ishlab chiqishdan iborat.

Modellashtirishning funksional darajasi ma’lumotni boshlang‘ich tahlil qilishni talab qiladigan amaliy yechimlarini hal qilishni ta’minlaydi.

Modellashtirishning axborot darajasi amalga oshirilayotgan funksiyalarga asosan kerakli axborotlarni qidirish va tanlash imkonini beruvchi aloqalar o‘rnatiladigan massivlarni shakllantirishni ta’minlaydi.

Obyektlar orasidagi munosabatlar

Obyektlar orasidagi munosabatlar uch turdagi aloqalar bilan modellashtirilgan (sxemalarni ko‘ring).

Birinchi sxema. “Birga bir” aloqa turi (1:1).

Vaqtning har daqiqasida A axborot obyektining bir namunasi B axborot obyektining birdan ko‘p bo‘lmagan namunasiga mos keladi va aksincha (bir ma’noli identifikatsiya). Namuna - bu obyektning o‘ziga xos amalga oshirilishi: ma’lum bir atributlar to‘plami va asosiy atributning mavjudligi (qolganlari tavsiflovchidir).

Ikkinchi sxema. “Birdan ko‘p” aloqa turi (1:M).

A axborot obyektining bir namunasi B axborot obyektining hech bir, bitta yoki bir nechta namunasiga mos keladi, lekin B obyektining har bir namunasi A obyektining ko‘pi bilan bir namunasi bilan bog‘langan (ko‘rsatkichlar zanjiridan foydalaniladi).

Uchinchi sxema. “Ko‘pdan ko‘p” aloqa turi (M:M).

Vaqtning har daqiqasida A axborot obyektining bir namunasi B obyektining bir yoki bir nechta namunasiga mos keladi va aksincha (kompozit kalitlardan foydalaniladi).

Birinchi sxemaning alohida holati hech qanday yoki bir tomonlama aloqa mavjud bo‘lmaganda, shartli bog‘lanish hisoblanadi (C turi).

Masalan,

Ta’lim muassasasida sessiyani o‘tkazish quyidagi munosabatlar bilan belgilanadi:

TALABA(baholash_daftarchasi, familiyasi, jinsi, sanasi, guruhi)

SESSIYA(baholash_daftarchasi, 1-imtihon, 2-imtihon,..., natija)

STIPENDIYA(natija, foiz)

O‘QITUVCHI(kod, guruh)

Ushbu munosabatlar orasidagi aloqalarni quyidagi ko‘rinishda taqdim etish tavsiya etiladi:

1. TALABA <-> SESSIYA

Aloqa shuni ko‘rsatadiki, sessiyada har bir talabaga har bir mashg‘ulot uchun ma’lum bir baholar to‘plami tayinlanadi.

2. STIPENDIYA <-> SESSIYA

Aloqa shuni ko‘rsatadiki, o‘zaro munosabatlarda belgilangan stipendiya miqdori ko‘p marta takrorlanadi (turli talabalar uchun).

3. TALABA <<->> O‘QITUVCHI

Aloqa shuni ko‘rsatadiki, har bir talabaga ko‘p o‘qituvchi dars beradi va har bir o‘qituvchi esa ko‘plab talabalarga dars beradi.

Munosabatlarni normallashtirish - takrorlanishni bartaraf etadigan, axborot bazasida saqlanadigan ma’lumotlarning izchilligini ta’minlaydigan va ushbu ma’lumotlar bazasini saqlash

uchun mehnat xarajatlarini kamaytiradigan rasmiy apparatdir (bu atama E.Kodd tomonidan kiritilgan).

Modellashtirishning bosqichlari (protseduralari)

Tayyorgarlik bosqichlari (ishlab chiqarish):

1. Funksional grafikni qurish (ish spetsifikatsiyasi).
2. Axborot grafisini qurish.
3. Funktsional-yo'naltirilgan ma'lumotlar to'plamining tavsifi.

Axborot bosqichlari:

1. Mavzu sohasi elementlari (obyektlar) o'rtasidagi bog'lanishlar grafigini quring.
2. Atributlar va kalitlarni tanlang.
3. Ortiqcha ulanishlarni olib tashlang.
4. Ildiz kalitini aniqlang (yuqoridan pastga aloqa).
5. Izolyatsiya qilingan atributlarni bitta kalit bilan almashtiring.
6. Kesishuvchi atributlarni mavjud kalitlarga ulang.
7. Ikkilamchi kalitlarni aniqlang.
8. Axborot guruhlarini tanlang (kortejlar, yozuvlar, segmentlar).
9. Ishlab chiqilgan tuzilmani ishlatiladigan dasturiy ta'minot bilan ulashni ta'minlang.

Modellashtirish amaliy muammolarni hal qilish usuli sifatida.

Kompyuterda matematik modellashtirish.

Matematik modellashtirish - bu matematik munosabatlar ko'rinishidagi obyektlar o'rtasidagi bog'lanish. Bunda, axborot obyektlari matematik obyektlar ko'rinishida ifodalanadi [4, 162].

Hisoblash tajribasining bosqichlari:

- 1) matematik modelni rasmiy tizim (hisoblash) ko'rinishida qurish;
- 2) mavhum hisoblash algoritmini qurish (P turi - ko'phad, NP turi - deterministik bo'lmagan ko'phad, E turi - eksponensial);
- 3) texnik (kompyuter) modelini qurish.

Hisoblash tajribasini tashkil qilish - kompyuter yordamida ma'lum bir sinf (fizik, matematik, kimyoviy va boshqalar) masalalarini hal qilish usuli [5, 237].

Ishlab chiqilayotgan model ijrochining imkoniyatlarini hisobga olishi kerak, ya'ni, u tuzilgan model va algoritim yordamida boshlang'ich ma'lumotlardan natijalarga erishadimi.

Kompyuter modellashtirish dasturiy ta'minotdan foydalanishga asoslangan bo'lib, u tuzilgan modelga maksimal darajada mos kelishi kerak.

Ijrochi kompyuterga yo'naltirilgan (ma'lumotlar orasidagi qat'iy aloqalar). Agar ijrochi faqat hisoblab chiqsa, bizda matematik kompyuter modeli mavjud.

Kompyuterda modellashtirish sxemasi:

Kompyuter modellariga misollar:

Paskal modeli, Bebbij modeli, Tyuring modeli, Post modeli, fon Neyman modeli, Kodd modeli, Papert modeli (LOGO tizimi).

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

Fizikada kompyuter modellashtirish

Fizikada raqamli modellashtirish *hisoblash eksperimenti* deb ataladi, chunki u laboratoriya (to'liq miqyosli) tajribasi bilan juda ko'p umumiyliklarga ega:

- namuna - model;
- fizik qurilma - kompyuter uchun dastur;
- qurilmalarni kalibrlash - dasturni sinovdan o'tkazish;
- o'lchash - hisoblash;
- ma'lumotlarni tahlil qilish - ikkala holatda ham.

Misol uchun:

- atrof-muhitning qarshiligini hisobga olgan holda tananing erkin tushishi;
- gorizontaal burchak ostida tashlangan jismning harakati;
- o'zgaruvchan massali jismning harakati (raketa uchirish);
- samoviy jismlarning harakati;

- zaryadlangan zarrachalarning harakati;
- matematik mayatnikning tebranishlari;
- hodisa va jarayonlarni kontinuumga yaqinlashtirishda modellashtirish;
- issiqlik o'tkazuvchanlik jarayonini modellashtirish.

Tasodifiy jarayonlarni modellashtirish

Ishonchli ravishda oldindan aytib bo'lmaydigan hodisa *tasodifiy* deb ataladi. Tasodifiylik sinov va xatolik, tasodifiy qidiruv orqali natija olish usullari uchun asosdir. Tabiiy jarayonlarda tabiiy tanlanish ham sinov va xato usulini amalga oshiradi.

Misol uchun:

- * ma'lum bir segmen bo'yicha teng taqsimlangan raqamlarni yaratish (kamaytirish metodi, tanlash-rad etish metodi);
- * "sotuvchi"ga navbat;
- * maydonlarni hisoblash (Monte-Karlo metodi);
- * tasodifiy yurish modeli ("mast", Braun harakati).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Волкова В.Н. Постепенная формализация моделей принятия решений [Текст] / В.Н. Волкова –СПб.: Изд-во СПбГПУ, 2006. – 120 с.
2. Волкова В.Н. Моделирование систем: Учеб. пособие [Текст] / В.Н. Волкова [и др.]; под ред. В.Н. Волковой, В.Н. Козлова. – СПб.: Изд-во Политехн. ун-та, 2012. – 440 с.
3. Емельянов, С.В. Информационные технологии и вычислительные системы / С.В. Емельянов. - М.: Ленанд, 2016. - 96 с.
4. Наумов А.А., Бах С.А. Информационная среда. Синтез, анализ, моделирование и оптимизация. - Новосибирск: «ОФСЕТ», 2017. – 307 с.
5. Горелова, Г.В. Исследование слабоструктурированных проблем социально-экономических систем: когнитивный подход [Текст] / Г.В. Горелова, Е.Н. Захарова, С.А. Радченко. – Ростовна-Дону: Изд-во РГУ, 2006. – 330 с.
6. Благовещенская М.М., Злобин Л.А. Информационные технологии систем управления технологическими процессами: Учебник для вузов. - М.: Высшая школа, 2016. – 768с.

GIDRAVLIKA MAXSUS MUHANDISLIK FANLARI SIKLINING FUNDAMENTAL ASOSI SIFATIDA RIVOJLANISH BOSQICHLARI VA TAHLILI

Nazarov O.O.

p.f.f.d. (PhD)

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM

Tayanch soʻzlar: gidravlika, gidravlik hodisalar, gidravlik qurilmalar, kanal, suyuqlik, gidrodinamika va boshqalar.

Ключевые слова: гидравлика, гидравлические явления, гидравлические устройства, канал, жидкость, гидродинамика и т. д.

Key words: hydraulics, hydraulic phenomena, hydraulic devices, channel, fluid, hydrodynamics, etc.

РЕЗЮМЕ:

Insoniyat yaralibdiki oʻz ehtiyojlari va yashash uchun qulay sharoitlar yaratib kelmoqda. Shu bilan bir qatorda gidravlik hodisalarni ancha davrlardan buyon xar xil soxalarda qoʻllab kelmoqda. Gidravlikaning rivojlanishi va uning qoʻllanish soxalarining kengayishi yanada yangi va takomillashgan gidravlik mashinalar va ishlab chiqarish soxalarida qoʻllashda koʻproq odamlarning ishtirokini talab qildi. Bu esa tegishli mutaxassislarni tayyorlashda gidravlikaning oʻrganish obyekti sifatida shakllanishi va rivojlanishiga olib kelmoqda. Shunday ekan gidravlika hayotimizning bir ajralmas qismi boʻlib qoldi desak ham mubolagʻa boʻlmaydi.

РЕЗЮМЕ:

С момента своего создания человечество создавало собственные потребности и комфортные условия жизни. В то же время гидравлические явления наблюдаются в различных областях уже давно. Развитие гидравлики и расширение сфер ее применения потребовало вовлечения большего числа людей в эксплуатацию новых и более совершенных гидравлических машин и производственных площадей. Это обуславливает становление и развитие гидравлики как предмета изучения при подготовке соответствующих специалистов. Поэтому не будет преувеличением сказать, что гидравлика стала неотъемлемой частью нашей жизни.

SUMMARY:

Humanity has been creating its own needs and comfortable living conditions since its creation. At the same time, hydraulic phenomena have been used in various fields for a long time. The development of hydraulics and the expansion of its fields of application have required the participation of more people in the use of new and improved hydraulic machines and production areas. This has led to the formation and development of hydraulics as an object of study in the training of relevant specialists. Therefore, it is not an exaggeration to say that hydraulics has become an integral part of our lives.

Kirish. Texnika yo‘nalishida oliy ta‘lim muassasalari turli yo‘nalishlarda bo‘lajak muxandis kadrlarni tayyorlashda gidravlika fani asoslarini yorituvchi ona tabiatimizning eng oliy ne‘matlaridan biri - suyuqlik deb ataluvchi fizik jism haqida, uning hozirgacha ma‘lum qonuniyatlari haqida ma‘lumot beradi. Ulug‘ rus matematigi N.I.Lobachevskiy (1793-1886 yillar) o‘z davrida ajoyib bir fikrni shunday ifodalagan: «Bir aqlli insondan butun donishmandlikni o‘rganish uchun behuda urinmang. Butun hayotimiz qonunlarini faqat ona tabiatdan so‘rang. U biz uchun noma‘lum bo‘lgan sirlarni to‘laligicha o‘zida saqlaydi va Sizni qiziqtirgan barcha savollaringizga albatta to‘liq javob beradi». Modomiki, biz ushbu o‘rganadigan bilimlarimiz tabiatimizning asosini tashkil etuvchi fizik jismlar (suyuqliklar) qonuniyatiga bag‘ishlangan ekan, bu bilimlar insonning ongli faoliyati uchun faqat foydadan holi emas. [2,5].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

Mazkur tadqiqot ishimizda A. N. Kolmogorov (turbulentlik nazariyasi), I. I. Kukolevskiy (mashinasozlik gidravlikasi nazariyasi), S. A. Xristianovich (suyuqlikning aniqlanmagan harakati) tomonidan amalga oshirilgan tadqiqot ishlari asosida yaratilgan gidravlik jarayonlar nazariyasi zamonaviy murakkab va samarali gidravlik uskunalarni ishlab chiqishda ishonchli asos bo‘lib xizmat qiladi. Inson faoliyatining barcha sohalarida bo‘lgani kabi, aniq bilimlar, axborot eng katta qadriyatdir.

Qadimgi Rimdagi suv quvurlari “bilmaslik bahosi”ning qiziqarli va ibratli namunasidir. Qadimgi Rimda quruvchilar tutash idishlar qonunlari va sifonli quvur hodisasidan bexabar holda suv kommunikatsiyalari — suv quvurlarini o‘rnatishda ulkan inshootlar — ko‘priklar (osma quvurlar)ni yagona maqsad — kanal, ya‘ni suv quvurining muntazam og‘ishini ta‘minlashga majbur edilar, chunki “ongli tajriba” ularni suv qiyalik bo‘ylab tepaga oqishi mumkin emasligiga ishontirardi.

Tadqiqot metodologiyasi.

Raqamli texnologiyalar sharoitida o‘qitishda ushbu metodlardan foydalanish multimedia vositalari: interfaol ma‘lumotlar bazalari, elektron jurnallar, kompyuter o‘quv dasturlari, elektron darsliklar va boshqalar taqdim etuvchi keng didaktik imkoniyatlar bilan bog‘liq. Bu va boshqa o‘quv vositalari haqida mazkur tadqiqot ishimizla quyida to‘xtalib o‘tamiz.

Shuni ta‘kidlash kerakki, ushbu metodlar va tegishli o‘quv vositalaridan foydalanish raqamli ta‘lim muhitida o‘zi o‘zini o‘qitishning muhim komponentini ta‘lim jarayoniga amaliyotga joriy qilinadi. Ta‘lim jarayonining barcha ishtirokchilari o‘rtasidagi interfaol o‘zaro ta‘sirga asoslangan metodlar iborat.

Tahlil va natijalar.

Hozirgi davrda hayotimizda suyuqlikning nisbiy tinch va harakat qonuniyatlarini o'rganuvchi fanning qo'llanilish sohasi kengayib borayotganligi, mintaqamizda va planetamizda ro'y berayotgan global o'zgarishlar, suv tanqisligini sezilarli darajada oshib borayotganligi va bu $\sim 5 \sim$ ma'lumotga ega bo'lganimizdagina ulardan samarali hamda tejamkor foydalanish mumkinligi yaqqol sezilmoqda.

“Gidravlika” yig'ma atamasi deganda hozirgi vaqtda ko'p miqdordagi hodisalarning bitta shart — turli suyuqliklarning asosiy obyekt sifatida o'rganilishi yoki ishlatilishining qo'llanilishi ostida birlashtirilishi tushuniladi.

Inson gidravlik hodisalarni tarixgacha davrlardan beri qo'llaydi, ammo ular shu qadar juda murakkab va xilma-xilki, rivojlangan nazariyani jalb qilmasdan, faqat empirik yo'l bilan gidravlik texnologiyalarni rivojlantirish juda sekinlashdi.

Hozirgi vaqtda kuchli nazariy qurilma yaratilib, u suyuqlikning ochiq kanallar, turli quvurlar, shu jumladan qon aylanish tizimi orqali oqishidan to neftning yerosti plastlari orqali filtrlanishigacha turli gidravlik hodisalarni tavsiflash va hisoblash imkonini beradi.

Texnologiyani rivojlantirish jarayonida bir xil matematik qurilma nafaqat suyuqlikda sodir bo'lgan jarayonlarni, balki muayyan sharoitlarda va gazlarda sodir bo'lgan hodisalarni ham tasvirlashi aniqlandi. Demak, aerostatik uchish apparatlari (aerostatlar va dirijabllar)ning ko'tarish kuchi qiymati suyuqlikka botirilgan jismlar uchun tuzilgan Arximed qonuni bilan aniqlanadi, tovush tezligidan past parvozda samolyot qanotining ko'tarish kuchi qiymatini hisoblash esa suyuqlik uchun olingan Bernulli tenglamalar asosida amalga oshiriladi. Gidravlik hodisalar tavsiflarining matematik apparati kutilmagan sohalarida qo'llaniladi. Kumulyativ oqimning zirh bilan o'zaro ta'sirini o'rganishda, zirhli po'lat modeli sifatida ma'lum xususiyatlarga ega bo'lgan siqilmaydigan suyuqlik qabul qilinganda eng munosib natijalar qo'lga kiritildi. [2,65].

XIX asrning oxirlariga kelib, gidravlik jarayonlarni tasvirlash nazariyasida erishilgan yutuqlar shu qadar mashhurlikka yetdiki, ushbu qurilmani yorug'lik hodisalarini tasvirlashda ishlatishga urinish bo'lgan. Ilm-fanga efirning mavjudligi gipotezasi kiritildi. Butun makon efir deb ataladigan maxsus muhit bilan to'ldirilgan, deb taxmin qilingan, yorug'lik to'lqinlari esa ushbu efirning qattiq, suyuq va gazsimon jismlardagi akustik to'lqinlarga o'xshash tebranishlari deb hisoblangan. Efir gipotezasi to'lqinlik optik jarayonlarini juda yaxshi tasvirlab bergan, ammo shu bilan birga efir quyidagi paradoksallik xususiyatlarga ega bo'lishi kerak edi:

bir tomondan, u toblangan po‘latning taranglik modulidan bir necha barobar yuqori bo‘lgan taranglik moduliga ega bo‘lishi kerak;

boshqa tomondan, unda jismlarning harakatlanishiga hech qanday qarshilik ko‘rsatmaslik.

Ushbu paradoks Maksvell tomonidan hal etilib, uning tenglamalari elektromagnit to‘lqinlarning har qanday muhitda, shu jumladan, efir gipotezalarini jalb qilmasdan kosmik makon vakuumida tarqalishini tasvirlaydi.

Suyuqlik va gazlardagi jarayonlarni tavsiflash uchun yagona matematik apparatdan foydalanish ilm-fanning gidrogazodinamika yoki aerogidrodinamika deb nomlangan sohasida aks ettirilgan. Bu shuni anglatadiki, agar ta‘lim fani doirasida faqat gidravlik jarayonlar o‘rganilsa ham, o‘quvchilar aslida gazodinamika, xususan, aerodinamika asoslari haqida bilimga ega bo‘lishadi. Fundamental ilmiy qonunlarga xos bo‘lgan gidravlika qonunlarining bunday xususiyati ularni tegishli sohalarida har qanday tabiiy fan va texnik ta‘lim nuqtai nazaridan o‘rganish muhimligini ko‘rsatadi. Aynan shunday bilimlar maxsus fanlarni o‘rganish, real texnikani o‘zlashtirish va uni samarali ishlatish uchun har qanday amaliy masalalarni muvaffaqiyatli o‘zlashtirishning mustahkam poydevorini tashkil etadi.

Bugungi hayotda gidravlik qurilmalar va tizimlardan keng foydalanish, birinchi navbatda, katta miqdordagi suyuqliklarni manipulyatsiya qilish zarurati bilan bog‘liq. Sug‘orish va kemalar kanallarini yotqizish, gidroelektrostansiyalar, shlyuzlar, port inshootlarini qurishda gidravlika qonunlarini bilish zarur. Magistral neft quvurlari, suv quvurlari va kanalizatsiya tarmoqlarini to‘g‘ri loyihalash katta iqtisodiy samarani beradi. Hatto nisbatan kichik miqdordagi suyuqlikni nasos bilan to‘ldirish tizimlari, masalan, mashinaga yoqilg‘i quyish yoki dvigatellarga yoqilg‘i yetkazib berish gidravlika qonunlariga asoslangan holda ehtiyotkorlik bilan hisoblashni talab qiladi.

Gidravlika qonunlarini qo‘llashning mustaqil sohasi — suzuvchi obyektlar — suvusti va suvusti kemalari, suvusti qanotli kemalar, o‘ziyurar va buksirga olinadigan barjalar, amfibik texnika — bronetransportyorlar (BTR), jangovar piyoda askarlar mashinalari (BMP), suzuvchi tanklar, avtomobillar va transportyorlarni yaratishda hisob-kitoblar [1,45].

Alohida guruhga suyuqlik oraliq energiya tashuvchisi sifatida ishlatiladigan gidravlik tizimlar va qurilmalar kiritish lozim. Suyuqlikning siqilmaslik xususiyatiga tayanib, suyuqlik yuqori bosim ostida mexanik harakatlarni amalga oshiradigan qurilmalarni yaratish mumkin bo‘ladi. Zamonaviy texnologiyada 30–50 MPa (300–500 kg/sm²)ga qadar bosim ostida ishlaydigan gidravlik qurilmalar qo‘llaniladi. Bu ixcham va samarali gidravlik mashinalar

va mexanizmlarni yaratishga imkon beradi. Misol uchun, 500kN (50 t)li kuchni 30 MPa bosimida ishlab chiqaruvchi gidravlik silindrning diametri faqat 145 mm bo'ladi.

Gidravlik qurilmalarning afzalliklari ularning turli texnika sohalarida qo'llanilishiga olib keldi.

Gidravlik qurilmalar transport vositalarida keng va juda samarali qo'llanila boshlandi. Gidromuftalar yoki gidrotransformatorlarga ega gidromexanik transmissiyalarni, tormozlarning gidravlik uzatmasi va gidravlik amortizatorlarni qo'llash evaziga kuchli dvigatellarga ega katta yuk tashish qobiliyatiga ega zamonaviy yuqori tezlikdagi transport vositalarini yaratish mumkin bo'ldi.

Ishlab chiqarish salohiyatining rivojlanishi va shunga mos ravishda ishlab chiqarish xarajatlarining pasayishi bilan gidravlik qurilmalar va tizimlar an'anaviy mexanik qurilmalarning o'rniga kela boshladi. Bugungi kunda gidravlik uzatmalar qurilish-yo'l va qishloq xo'jaligi texnikalarida keng qo'llanilmoqda. Zamonaviy ekskavatorlar, buldozerlar, g'alla o'rish kombaynlari va boshqa qishloq xo'jaligi mashinalari ulkan mexanik uzatmalar o'rniga ixcham va kuchli gidravlik uzatmalar bilan jihozlangan.

Suyuq muhitda tovush tarqalishining yuqori tezligi tufayli gidravlik qurilmalar yuqori tezlikka ega bo'ladi, ya'ni signal tarqalishiga biroz kechikishni kiritadi. Hosil qilingan katta urinishlardagi ixchamlikning birikuvi va yuqori tezlikdagi harakatlar obyekt holatini yuqori aniqlikda boshqarish tizimlarida gidravlik uzatmalarning keng qo'llanilishiga olib keldi. Qurollarni boshqarish tizimlaridagi gidravlik qurilmalar, ayniqsa, og'ir qurollar va qurol-yarog' minorolari uchun elektromexanik navodka tizimlarining muvaffaqiyatli raqobatchilariga aylandi.

Gidravlik mashinalar va mexanizmlarning afzalliklariga ularning chidamliligini shuning uchun ham kiritish mumkinki, suyuqlik mexanik funksiyalardan tashqari, harakatlanuvchi qismlarni moylash va sovutishga ham yordam beradi. Ushbu xususiyat gidrodinamik mashinalarda namoyon bo'lib, ularning ishlash elementlari bir-biriga tegmasdan, faqat suyuqlik orqali, masalan, markazdan qochma va o'qli nasoslarda, turbinalarda, gidromuftalar va gidrotransformerlarda o'zaro ta'sir qiladi.

Gidrodinamika eng qadimgi fanlardan biri bo'lib, yana o'z yoshlik davrini boshdan kechirmoqda. Buning sabablari juda ko'p. Birinchi va asosiy sabab elektron hisoblash mashinalarining rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan imkoniyatlardan foydalanishdir. Nafaqat avvallari murakkabligi tufayli yechilishi amri mahol bo'lgan hisob-kitoblar, balki yangi turdagi eksperimentlar

— tabiiylariga nisbatan bir necha afzalliklarga ega hisoblash mashinalaridagi eksperimentlar oddiy ishga aylandi.

Ikkinchi sabab gidrodinamikada ishlatiladigan matematik vositalar arsenalining sezilarli kengayishi hisoblanadi. Qadimgi usullarni takomillashtirish bilan bir qatorda, gidrodinamik ilovalar uchun mo'ljallangan kompleks o'zgaruvchan funksiyalar nazariyasi va xususiy hosilalarga ega tenglamalar nazariyasining yangi usullari paydo bo'ldi. Funksional tahlil usullari va zamonaviy differensial geometriya tobora keng qo'llanilmoqda. [4,88].

Uchinchi sabab bugungi kunning ilmiy-texnik inqilobi, texnikaning jadal rivojlanishi, makro va mikroolamni o'rganishda keng ko'lamli tadqiqotlardan iborat. Natijada gidrodinamikada oldida ko'plab yangi vazifalar paydo bo'lmoqda.

Umuman olganda, gidravlik qurilmalar va tizimlardan foydalanish juda keng va xilma-xil bo'lib, ularni bitta sharhda qamrab olishning imkoni yo'q.

Gidravlikaning rivojlanishi va uni qo'llash sohasining kengayishi yanada yangi va takomillashgan gidravlik, gazodinamik va aerodinamik qurilmalar va tizimlarni ilmiy tadqiq qilish, ishlab chiqish, ishlab chiqarish va qo'llashda ko'proq odamlarning ishtirokini talab qildi. Bu esa tegishli mutaxassislarni tayyorlashda gidravlikaning o'rganish obyekti sifatida shakllanishi va rivojlanishiga olib keldi. Gidravlika zamonaviy oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonining tarkibiy qismlaridan biri sifatida shakllanib, muntazam rivojlanishda davom etmoqda. Bir tomondan, gidravlika o'quv fani sifatida ilm-fan va texnologiyaning asosiy yutuqlarini jamlasa, boshqa tomondan, ilm-fan va texnologiyaning tegishli sohalarini yanada rivojlantirishni ta'minlaydigan tadqiqotchilar va ishlab chiquvchilarning yangi avlodlarini tayyorlashi kerak bo'ladi. Ilm-fanning ko'plab sohalariga xos bo'lgan bu murakkab vazifa faqat ta'lim jarayonini oqilona tashkil etish orqali hal qilinishi mumkin. Bugungi kunda bunday ratsionalizatsiyaning asosiy shakli gidravlika, gaz va aerodinamika sohasida turli qo'llanish doiralari va turli faoliyat turlari uchun keng doiradagi mutaxassislarni tayyorlash bo'ldi. Faqat bunday ixtisoslik yordamida faoliyatning barcha turlari uchun kerakli mutaxassislarni — aerogidrogazodinamika sohasidagi fundamental tadqiqotlardan boshlab tegishli turdagi texnikani ishlab chiquvchilar va foydalanuvchilargacha tayyorlashni tashkil etish mumkin bo'lmoqda.

Ilm-fan va texnikaning turli sohalarida gidravlik hodisalar va ularga asoslangan qurilmalar va mashinalardan keng foydalanish shunga olib keldiki, gidroaerodinamik yo'nalishdagi o'quv fanlarining hajmi va mazmuni bo'lajak

mutaxassislarning professional faoliyati yo‘nalishiga qarab o‘rganishning mazmuni va miqdorining keng xilma-xilligi bilan tavsiflanadi. [3,132].

Bundan tashqari, olib borgan tahlillarimiz shuni ko‘rsatdiki, hisobga olish hajmi va chuqurligiga ko‘ra, gidravlik hodisalarni tavsiflash uchun turli matematik apparatlar qo‘llanilishi mumkin. Bevosita gidravlik qurilmalar va mashinalarni hisoblash va loyihalash bilan bog‘liq bo‘lmagan, lekin faqat ularni asosiy ixtisosligi bo‘yicha ishlatadigan amaliy yo‘nalishdagi mutaxassislarni tayyorlashda qo‘llaniladigan gidravlika dasturlari uchun texnik oliy ta‘lim muassasalari uchun oliy matematika bo‘yicha an‘anaviy dastur doirasida matematik apparatni qo‘llash xos holatdir. Gidravlik hodisalarini tavsiflash uchun differensial va integral hisob-kitoblar, oddiy differensial tenglamalarni tuzish va yechish qo‘llaniladi. Empirik yoki taxminiy formulalar va tenglamalar juda keng qo‘llaniladi. Bu ko‘plab amaliy qo‘llanishlar uchun yetarli darajada bo‘lgan aniqlikdagi amaliyotda zarur bo‘lgan gidravlik hisob-kitoblarda sifatli va miqdoriy natijalarni olish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Безрукова В.С. Педагогика профессионально-технического образования. Текст лекций. - Свердловск: Изд-во Свер.инж.пед.ин-та, 1990.-144 с.
2. Bozоров D.R., Karimov R.M. Gidravlika asoslari. T. 2004.
3. Гиргидов А.Д. Механика жидкости и газа (Гидравлика). Учебник. Санкт-Петербург. Издательство СПбГПУ. 2004.
4. Karimov A.A., Shokirov A.A., Mukolyans A.A. “Gidravlika asoslari, nasoslar va kompressorlar”, O‘quv qollanma, Noshir, T:2013.
5. Nazarov O.O. Methods for the implementation of the selection of educational material for specialties in the teaching of hydraulics Intent Research Scientific Journal. – Philippines, 2023. Vol. 2 No. 5. ISSN (Online): 2980-4612. ISSN (Print): 2980-4604. by ResearchBib. SJIF (2023): 5.358. pp.148-155. (Impact Factor: 9.455)
6. Nazarov O.O. Stages of development and analysis of hydraulics as the fundamental basis of the cycle of special engineering disciplines Electronic journal of actual problems of modern science, education and training. APRIL, 2022 - 4. ISSN 2181-9750, 87-91 pages.

БЎЛҒУСИ МАТЕМАТИКЛАРНИНГ МУТАХАССИСЛИК МАЛАКАЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Абдурахмонов А.

ҚаришДУ

Алгебра ва геометрия кафедраси в.б.профессор.

Рўзибоева О.

Алгебра ва геометрия кафедраси ўқитувчиси

ҚаришДУ

Таянч сўзлар: амалий, талаба, касбий, кўникма, малака, маъруза, тарбия, таълим, дарслик, ўқув қўлланма, қоида, формула.

Ключевые слова: практический, студенческий, профессиональный, навык, квалификация, лекция, обучение, образование, учебник, учебное пособие, правило, формула.

Key words: practical, student, professional, skill, qualification, lecture, training, education, textbook, teaching aid, rule, formula.

РЕЗЮМЕ:

Амалий машғулотларни олиб бориш жараёнида ҳар бир бакалавр йўналишидаги талаба ўқув материали билан мулоқотда бўлиши, авваламбор, ўзининг математик касбга бўлган меҳри, муносабати шу касбнинг келгусида тўлақонли эгаси бўлиш каби хислатларни ҳис этиши билан биргаликда уни академик лицей, касб-ҳунар коллежи ёки умумтаълим мактаб ўқувчиларига математик таълим ва тарбияни беришни қандай амалга ошириш устида фикрлаши, айни дамда бирор масала ёки мисолни еча олмай қолишидан қелиб чиқадиган салбий ҳолатлар устида ҳам ўйлаб кўриш лозим. Шу боис ҳам, ҳар бир талаба ўтиладиган маърузалар ёки амалий машғулотлар жараёнига масъулият билан қараши, ҳар бир мавзунинг ўтказишга ва ундан ўзининг келгусидаги иш фаолиятида фойдаланишга ҳаракат қилади.

РЕЗЮМЕ:

В ходе прохождения производственной практики каждый студент бакалавриата должен, соприкоснувшись с учебным материалом, прежде всего, почувствовать свою любовь и отношение к математической профессии, а также те качества, которые позволят ему в будущем стать полноценным обладателем этой профессии и реализовать их в предоставлении математического образования и воспитания учащимся академического лицея, профессионального колледжа или общеобразовательной школы необходимо также подумать о негативных ситуациях, которые возникают из-за невозможности решить проблему или пример в данный момент. Поэтому каждый студент должен ответственно подходить к процессу лекций или практических занятий, стараться усвоить каждую тему и использовать ее в своей дальнейшей работе.

Маълумки, амалий машғулотларни олиб бориш жараёнида ҳар бир бакалавр йўналишидаги талаба ўқув материали билан мулоқотда бўлиши, авваламбор, ўзининг математик касбга бўлган меҳри, муносабати шу касбнинг келгусида тўлақонли эгаси бўлиш каби хислатларни ҳис этиши билан биргаликда уни академик лицей, касб-ҳунар коллежи ёки умумтаълим мактаб ўқувчиларига математик таълим ва тарбияни беришни қандай амалга ошириш устида фикрлаши, аини дамда бирор масала ёки мисолни еча олмай қолишидан келиб чиқадиган салбий ҳолатлар устида ҳам ўйлаб кўриш лозим. Шу боис ҳам, ҳар бир талаба ўтиладиган маърузалар ёки амалий машғулотлар жараёнига масъулият билан қараши, ҳар бир мавзунинг ўтказишга ва ундан ўзининг келгусидаги иш фаолиятида фойдаланишга ҳаракат қилиши. Шунинг учун ҳам ҳар бир амалий машғулот ёки маърузани юқори илмий-услубий савияда ташкил этиш ва уни талабалар онгига етказишда мавжуд фаол усуллар ва педагогик технологиялардан фойдаланишга касбий кўникма ва малакаларини шакллантириш гарови сифатида қарашли мақсадга мувофиқдир. Ҳар бир маъруза ёки амалий машғулотларнинг структуравий тузилиши замон талаби ёки айниқса, талабаларнинг мустақил билим олишига, дарсликлар, ўқув қўлланмалари, жадваллар билан ишлашга ўргатиш билан биргаликда математик тасдиқлар, қонунлар ва қоидалар, формулалардан фойдаланиш кўникма ва малакаларининг таркибий қисми сифатида қаралиши диққатга сазовордир.

Бакалавр йўналиши бўйича математикларни тайёрлашда “Математик таҳлил”, “Алгебра ва сонлар назарияси”, “Геометрия” фанлари билан биргаликда “Элементар математикадан амалий машғулотлар” муҳим аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам бу фанларни ўрганиш ўзининг структуравий тузилиши жиҳатдан бир-бири билан узвий алоқадорлиги ва бу алоқадорликнинг оқибат натижаси талабаларда касбий кўникма ва малакаларни шакллантиришни тақозо этади. Масалан, “Элементар математикадан амалий машғулотлар”даги “Тенгсизликларни исботлаш” мавзусида амалий машғулот олиб бораётган ўқитувчи қуйидагиларни эътиборга олиш керак.

1. Мавзунинг мақсади: талабаларни сонли ва ўзгарувчи ифодалар катнашган тенгсизликларни исботлашнинг қонун-қоидалари, услублари билан таништиришдан иборатдир.

2. Мавзунинг ўрганиш учун керак бўладиган усуллар: таққослаш, аналогия, анализ ва синтез, индукция ва дедукция, абстракция диалогик усул, ўқитишнинг муаммоли усули.

3. Янги мавзунинг олдинги мавзулар билан боғлиқлиги: бунда мавзунинг ўтишдан аввал рационал ва иррационал ифодалар устида айний шакл алмаштиришда фойдаланилган маълумотлардан, ҳамда $(a > b) \Leftrightarrow (a = b + k)$ муносабатлар орасидаги боғланиш шартлари ҳақидаги фикрларни билиш билан бир қаторда $(a > b) \Leftrightarrow (a + c > b + c)$, $(a > b) \Rightarrow (a - b > 0)$, $(a > b)^n (n > 0) \Rightarrow (a^n > b^n)$ $(a : n > b : n)$ ва бошқа шу каби мактаб математикасидан маълум бўлган маълумотлар билан таништириш ва янги мавзуга ўтиш шароитларини яратишга ҳаракат қилиш.

4. Янги мавзунинг баёни: янги мавзунинг баён қилишда соддадан мураккабга бориш асосида баён қилишга ҳаракат қилиш билан бирга ҳар бир мисол ёки масалани шартда катнашаётган талабаларни бажариш учун шу қонуниятларни талабаларга яна ҳам яхшироқ тушуниришга диққат қаратилади.

1-масала. Агар $ab = 1$ ва $a > b > 0$ бўлса, у ҳолда $a^2 + b^2 \geq 2\sqrt{2}(a - b)$ тенгсизлигини тўғри эканлигини исботланг.

Ечиш. Тенгсизлик таркибига кирувчи a ва b миқдорлар орасида

$$ab = 1 \quad (1)$$

муносабат берилган, яъни уларнинг кўпайтмаси ҳар доим 1 га тенг ва шу билан бирга улар фақат мусбат қийматларнигина қабул қиладилар ҳамда a сон b сондан ҳар доим катта, яъни $a > b > 0$

(2).

Дастлаб, масала шартларини муҳокама қилайлик. (1) дан маълум бўладики, агар a ва b лардан бири 1 дан катта бўлса, у ҳолда иккинчиси 1 дан кичик бўлади, аммо (2) ни эътиборга олсак, $a > 1$ ва $0 < b < 1$ бўлиш равшан бўлади.

1-усул. $a - b = x$ деб белгилайлик ва бу ерда $x > 0$ (3) бўлади.

У ҳолда $a^2 + b^2 = (a - b)^2 + 2ab$ эканлигидан ҳамда (1) ва (3) ларни эътиборга олсак, $a^2 + b^2 = x^2 + 2$ га эга бўламиз. Демак, берилган тенгсизлик $x^2 + 2 \geq 2\sqrt{2}x$, ёки $x^2 - 2\sqrt{2}x + 2 \geq 0$, ёки $(x - \sqrt{2})^2 \geq 0$ кўринишига келиб, бу муносабат x нинг ҳар қандай қиймати учун тўғридир. Бунда тенглик муносабати $x = \sqrt{2}$, яъни $a - b = \sqrt{2}$ бўлганда ўринли бўлади.

Барча шакл алмаштиришларда тенг кучли амаллар бажарилганлиги сабабли, берилган тенгсизликни тўғри деб хулоса чиқарамиз.

II-усул. $a^2 + b^2 \geq 2\sqrt{2}(a - b)$ тенгсизликнинг ўнг қисмидаги ҳадини унинг чап қисмига ўтказиб уни $a^2 + b^2 - 2\sqrt{2}(a - b) \geq 0$ кўринишга келтирайлик. Бу тенгсизнинг тўғри эканлигига ишонч ҳосил қилиш учун унинг чап қисмида турган ифода ёки тўла квадрат ёки мусбат ифодалар йиғиндисидан иборат эканлигига олиб қилиш керак.

Бунинг учун $2\sqrt{2}(a - b)$ ҳадни $\sqrt{2}$ ва $a - b$ ларнинг иккиланган қўпайтмаси деб қарасак, тўла квадрат ҳосил қилиш учун яна $(a - b)^2$ ва $(\sqrt{2})^2$ лар керак. $(a - b)^2$ ни $a^2 + b^2$ га $-2ab$ ни қўшиб ҳосил қилиш мумкин. Ифоданинг қиймати ўзгармаслиги учун $2ab$ ни ҳам қўшамиз. У ҳолда $a^2 + b^2 - 2ab + 2ab - 2\sqrt{2}(a - b) \geq 0$ бўлиб, дастлабки учта ҳад бизга тўла квадратни беради, яъни $(a - b)^2$, $2ab$ ни эса (1) га асосан 2 билан алмаштирамиз. Натижада $(a - b)^2 + (\sqrt{2})^2 - 2\sqrt{2}(a - b) \geq 0$ ёки $((a - b) - \sqrt{2})^2 \geq 0$. Бу тенгсизлик ҳар доим тўғри.

Демак, берилган тенгсизлик исбот бўлди.

Бу масалани ечиш жараёнида қилинган таҳлил натижасига кўра қуйидагиларга эътибор берилди:

1. Ўзгарувчини алмаштириш орқали икки ўзгарувчили тенгсизликни бир ўзгарувчили тенгсизликка олиб келинди;

2. Берилган тенгсизликнинг барча ҳадларини унинг бир қисмига ўтказиб, уни ноль билан таққослаш.

Ҳар икки йўлнинг ҳам яхши самара беришини кўрдик.

Тенгсизликни исботлашнинг яна бошқа усуллари билан талабаларни таништириш учун қуйидаги масалаларни қараб чиқайлик:

2-масала. Агар $a, b, c \in \mathbb{R}^+$ бўлса, у ҳолда $\sqrt{ac} + \sqrt{bc} - \sqrt{ab} \leq \frac{a+b+c}{2}$ тенгсизликни исботланг (Бунда $\mathbb{R}^+$ - барча мусбат ҳақиқий сонлар тўплами).

Ечиш. $a + \frac{1}{a} \geq 2$ маълум муносабатга асосан

$$2 \leq \frac{\sqrt{a} + \sqrt{b}}{\sqrt{c}} + \frac{\sqrt{c}}{\sqrt{a} + \sqrt{b}} = \frac{a + b + c + 2\sqrt{ab}}{\sqrt{ac} + \sqrt{bc}}$$

дан $2(\sqrt{ac} + \sqrt{bc}) \leq a + b + c + 2\sqrt{ab}$ ёки бундан

$$\sqrt{ac} + \sqrt{bc} - \sqrt{ab} \leq \frac{a + b + c}{2}$$

келиб чиқади. Агар $\sqrt{c} = \sqrt{a} + \sqrt{b}$ бўлса, у ҳолда берилган тенгсизликда тенглик белгиси ўринли бўлади.

3-масала. Агар $a, b, c \in \mathbb{R}^+$ бўлса, $a^2b + b^2c + c^2a + ab^2 + bc^2 + ca^2 \geq 6abc$ тенгсизликни исботланг.

Ечиш. $a^2 + b^2 \geq 2ab$ эканлигидан $a^2c + b^2c \geq 2abc$, $a^2b + c^2b \geq 2abc$ ва $b^2a + c^2a \geq 2abc$ ларни ёзиш мумкин. Бу тенгсизликларни ҳадма-ҳад қўшиб талаб қилинган натижани оламиз.

4-масала. Барча натурал n сонлари учун $\left(2 - \frac{1}{n}\right)^n \geq n$ тенгсизлиكنи исботланг.

Ечиш. Берилган тенгсизлиكنи исботлаш учун математик индукция принциpidан фойдаланамиз. Бунинг учун $n=1$ да тенгсизлик ўринли эканлигини текшираимиз.

Ҳақиқатдан ҳам $\left(2 - \frac{1}{1}\right)^1 = 1$ бўлиб, берилган муносабат тўғри. Энди $n=k$ ($k \geq 2, k \in N$)

учун $\left(2 - \frac{1}{k}\right)^k \geq k$ муносабатни тўғри деб фараз қилиб, унинг $n=k+1$ учун тўғри

бўлишини исбот қилайлик. Исботи.

$$\left(2 - \frac{1}{k+1}\right)^{k+1} \geq \left(2 - \frac{1}{k}\right)^{k+1} = \left(2 - \frac{1}{k}\right)^k \left(2 - \frac{1}{k}\right) \geq k \left(2 - \frac{1}{k}\right) = 2k - 1 = (k+1) + (k-2) \geq k - \text{яъни}$$

$$\left(2 - \frac{1}{k+1}\right)^{k+1} \geq k+1 \text{ экан. } \forall n \in N \text{ да ўринли экан.}$$

5-масала. $P = \frac{3}{4} + \frac{5}{36} + \frac{7}{144} + \dots + \frac{201}{100^2 \cdot 101^2}$ йиғинди 1 дан кичик эканлигини исботланг.

Ечиш. Бунинг учун берилган йиғиндининг сўнгги ҳадини диққат билан таҳлил қилсак, $\frac{2n+1}{n^2(n+1)^2} = \frac{1}{n^2} - \frac{1}{(n+1)^2}$ муносабатдан фойдаланиш ғоясини илгари суриш мумкин.

Шунга кўра йиғиндининг ҳадларини қуйидагича ёзиб олиш мумкин:

$$\frac{3}{4} = -\frac{2 \cdot 1 + 1}{1^2(1+1)^2} = \frac{1}{1^2} - \frac{1}{2^2},$$

$$\frac{5}{36} = \frac{2 \cdot 2 + 1}{2^2(2+1)^2} = \frac{1}{2^2} - \frac{1}{3^2},$$

$$\frac{201}{100^2 \cdot 101^2} = \frac{1}{100^2} - \frac{1}{101^2}$$

Бу тенгсизликларни ҳадма-ҳад қўшиб $P = 1 - \frac{1}{101^2}$ га эга бўламиз. Бундан эса $P < 1$ эканлиги келиб чиқади.

6-масала. Агар $a_1 \cdot a_2 \dots a_n = 1$, $a_i > R^+(i=1, n)$ бўлса, у ҳолда $(1+a_1)(1+a_2) \dots (1+a_n) \geq 2^n$ тенгсизлик тўғри эканлигини исботланг.

Ечиш. 1-усул. Тенгсизлик таркибига кирувчи a_i микдорлар орасида $a_1 \cdot a_2 \dots a_n = 1$ муносабат ўринли бўлиб, уларнинг кўпайтмаси ҳар доим 1 га тенг ва шу билан бирга улар фақат мусбат қийматларнигина қабул қиладилар. Шуларни ва $a+b \geq 2\sqrt{ab}$ ўрта арифметик ва ўрта геометрик микдорлар орасидаги боғланишни эътиборга олсак, у ҳолда, $1+a_1 \geq 2\sqrt{a_1}$, $1+a_2 \geq 2\sqrt{a_2}$, ..., $1+a_n \geq 2\sqrt{a_n}$ бўлиб, бу тенгсизликларни ҳадма-ҳад кўпайтириб $(1+a_1)(1+a_2) \dots (1+a_n) \geq 2^n \sqrt{a_1 a_2 \dots a_n}$ тенгсизлиكنи ҳосил қиламиз. Бунда

$\sqrt{a_1 a_2 \dots a_n} = 1$ эканлигини эътиборга олсак, у ҳолда берилган тенгсизликнинг тўғри эканлиги келиб чиқади.

2-усул. $a_1 \cdot a_2 \dots a_n = 1$ ва $\frac{a}{b} + \frac{b}{a} \geq 2$, яъни ўзаро тескари мусбат микдорларнинг йиғиндиси 2 дан кичик эмаслигидан фойдаланиб,
 $(1+a_1)(1+a_2)\dots(1+a_n) = \left(1+\frac{1}{a_1}\right)\left(1+\frac{1}{a_2}\right)\dots\left(1+\frac{1}{a_n}\right)$ эканини эътиборга олсак, у ҳолда:

$$\begin{aligned} ((1+a_1)(1+a_2)\dots(1+a_n))^2 &= (1+a_1) \\ \left(1+\frac{1}{a_1}\right)(1+a_2)\left(1+\frac{1}{a_2}\right)\dots(1+a_n)\left(1+\frac{1}{a_n}\right) &= \\ = \left(2+a_1+\frac{1}{a_1}\right)\left(2+a_2+\frac{1}{a_2}\right)\dots\left(2+a_n+\frac{1}{a_n}\right) &\geq \\ \geq 4^n = 2^{2n} > 2^n \end{aligned}$$

бўлади. Бу эса берилган тенгсизликнинг тўғри эканлигини билдиради.

7-масала. Агар $a_1, a_2, a_3, \dots, a_n, \dots$ кетма-кетликлар учун $a_1 = 1, a_2 = a_1 + \frac{1}{a_1}$,
 $a_3 = a_2 + \frac{1}{a_2}, \dots$ муносабатлар ўринли бўлса, у ҳолда $a_{100} > 198$ эканлигини исботланг.

Ечиш. Агар $n > 1$ натурал сон учун $a_n = a_{n-1} + \frac{1}{a_{n-1}}$ эканини эътиборга олсак, у
ҳолда $a_n^2 = a_{n-1}^2 + 2 + \frac{1}{a_{n-1}^2} \geq a_{n-1}^2 + 2$, яъни $a_n^2 \geq a_{n-1}^2 + 2$ муносабат ўринли бўлади.

Бундан $a_2^2 > a_1^2 + 2 = 3 = 2 \cdot 2 - 1$, $a_3^2 \geq a_2^2 + 2 = 3 + 2 = 5 = 2 \cdot 3 - 1$ ва ҳақозо n учун
 $a_n^2 \geq 2n - 1$ бўлиб, $n = 100$ бўлганда $a_{100}^2 \geq 2 \cdot 100 - 1 = 199$ бўлади. Бундан $a_{100} > 198$
экани келиб чиқади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Абдуллина О.А. Проблемы формирования педагогических умений и навыков у будущих учителей. –В кн. //Прблемы профессиональной подготовки студентов педвузов и университетов. –М.: Просвещение. -1976. –с. 43-48.
2. Абдукадиров А.А. Теория и практика интенсификации подготовки учителей физико-математических дисциплин //Автораф. Дисс.д.п.н. –Т.: ТГПИ им Низами. -1990. -43 с.
3. Архангельский С.И. Лекции по научной организации учебного процесса в высшей школе. –М.: Высшая школа. -1976. -200 с.
4. С.Алиханов Математика ўқитиш методикаси Тошкент 1992 й.
5. Ю.Колягин Методика преподавания математика в ср.шк М. 1974 г.
6. Т.Толаганов, А.Норматов Математикадан практикum. Тошкент 1989 й.

БАСЛАҰЫШ КЛАСС, МЕКТЕПKE ШЕКЕМГИ ТӘРБИЯ

MILLIY MIYRASLAR TIYKARÍNDÁ JAS ÁWLADTÍ HÁRTÁREPLEME TÁRBIYALAW MÁSELELERI

Oteniyazova Sh.E.

NMPI, Mektepke shekemgi tálim kafedrası oqıtıwshısı

Tayanch so'zlar: milliy meroslar, kelajak avlod, tarbiya, insoniy fazilatlar, an'analar, tarix, Vatan, umuminsoniy qadriyatlar, oila, xalq, jamiyat.

Ключевые слова: национальное наследие, будущее поколение, воспитание, человеческие качества, традиции, история, Родина, общечеловеческие ценности, семья, народ, общество.

Key words: national heritage, future generation, upbringing, human qualities, traditions, history, Homeland, universal values, family, people, society.

PEZIOME:

Maqolada kelajak avlod ta'lim tarbiyasida milliy va umuminsoniy meroslarning ahamiyati, ulardan ta'lim jarayonida samarali foydalanish yo'llari haqida so'z boradi.

PEZIOME:

В статье рассматривается значение национального и общечеловеческого наследия в воспитании будущего поколения, способы его эффективного использования в образовательном процессе.

SUMMARY:

The article examines the importance of national and universal heritage in the education of the future generation, ways of its effective use in the educational process.

Keleshegimiz bolğan jas áwladtı ruwxıy salamat, fizikalıq jetik, ulıwma insaniylıq hám milliy minez-qulıq normaların óz sanası hám iskerliginde jámlegen, ruwxıy mádeniyatlı shaxs etip tárbiyalaw búgingi kúnniń áhmiyetli máselelerinen biri. Hár bir millettiń ruwxıy baylıǵı onıń óz ana tili, milliy úrp ádet dástúrleri hám ulıwma insaniylıq, tariyxıy miyraslarınń birliginen ibarat.

Ruwxıy miyras ótmishtiń jetiskenligi, onı tolıq, ádil túrde iyelew hám rawajlandırıw bolsa házirgi áwladlardıń wazıypası bolıp esaplanadı. Tek joqarı dárejede mánawiyatı rawajlangan insan ǵana erkin rawajlanıwı ushın ózinde kúsh taba aladı. Ásirler dawamında xalıqtıń ruwxıy mıtájligi, talapları tiykarında jaratılǵan miyraslarında alǵa qoyılǵan aldınǵı ideyalar dı óz sanasında bir pútın qalıplestire alǵan, olardıń mánisin ámeliy iste kórsete alatuǵın, shańaraqtıń, xalıqtıń, jámiyettiń ruwxıy rawajlanıwına tikkeley tásir jasawshı

shaxs ruwxıy mádeniyatlı bolıp tabıladı. Demek, milliy hám ulıwmainsanıyılıq, tariyxıy miyraslardı úyreniw, olardaǵı alǵa qoyılǵan ideyalarǵa ámel etiw hám keleshek áwladlardıń sanasına sıńdırıw hár bir insannıń hújdan aldındaǵı, Watan aldındaǵı minneti bolıp esaplanadı. Jámiyetimiz hám mámleketimizdiń búgingi kúni, erteńgi keleshegi xalıqtıń ruwxıy ádep-ikramlılıq salamatlıǵı, onıń áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan mádeniy miyrasın qásterlep saqlaw hám rawajlandırıw menen belgilenedi.

Jas áwladtı tárbiyalawda ádep-ikramlılıq, Watanga muhabbat tuyǵıların tárbiyalaw baraqulla áhmiyetli wazıypa bolıp kelgen hám solay bolıp qaladı, sebebi hár qanday jámiyet hám mámlekettiń ómirsheńligi, áwladlar dawamlılıǵınıń tiykarı mine usılardan ibarat.

Sonı da umıtpawımız kerek – Watandı súyiwshilik sezimi adamda óz-ózinen payda bolmaydı. Bul balaǵa erte jasınan baslap uzaq múddetli, maqsetke baǵdarlangan tálim-tárbiya tásiriniń nátiyjesi bolıp tabıladı. Mektepke shekemgi bilimlendiriwdiń mámleketlik bilimlendiriw standartına muwapıq tiykarǵı principlerinen biri – balalardı sociallıq-mádeniy normalar, shańaraq, jámiyet hám mámleket dástúrlerine baylanıstırıw, hár túrli iskerlik túrlerinde balanıń biliw qızıǵıwshılıǵı hám biliw háreketlerin qalıplestiriw.

Muzey pedagogikası balalardıń jeke tárbiyası tarawında arnawlı shólkemlestirilgen predmetli-keńislik ortalıqqa shıǵıw sharayatın jaratıw imkaniyatın beretuǵın innovaciyalıq texnologiya sıpatında qaralmaqta. Muzey - tábiyat hám insanlar jámiyetiniń rawajlanıwın xarakterlewshi buyımlar hám hújjetlerdi toplaw, úyreniw, saqlaw hám kórsetiw menen shuǵıllanıwshı mákeme [3]. Muzeyde tariyx hám mádeniyat esteliklerinde sáwlelengen sırtqı dúnya, waqıyalar dúnyası hám insannıń ishki dúnyası óz-ara baylanıslı. İnsan áyne muzeyde mádeniyattıń mánisin, onıń qádiriyatların ańlaydı.

Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkeminde muzey pedagogikası elementlerinen paydalanıw mektepke shekemgi bilimlendiriwdiń mámleketlik standartlarında belgilengen tómendegi wazıypalardı nátiyjeli sheshiw imkaniyatın beredi:

-ruwxıy ádep-ikramlılıq hám sociallıq-mádeniy qádiriyatlar jáne jámiyette qabıl etilgen insan, shańaraq, jámiyet mápleri jolındaǵı minez-qulıq qaǵıydaları hám normaları tiykarında bilimlendiriw hám tárbiyanı bir pútin bilimlendiriw procesine birlestiriw;

-balalar shaxsınıń ulıwma mádeniyatın qalıplestiriw, olardıń sociallıq, ádep-ikramlılıq, estetikalıq, intellektuallıq pazyiletlerin, erkinligin rawajlandırıw hám t.b.

Balalar baqshasındaǵı muzey - "interaktiv bilimlendiriw mákanı" bolıp, onda bala óz qızıǵıwshılıqları hám imkaniyatların esapqa alǵan halda erkin háreket etiwı, predmetlerdi úyreniwı, juwmaqlar shıǵarıwı, óz baqlawların sózinde sáwlelendiriwı, kórgenleri boyınsha úlken jastaǵı doslarına múrajat etiwı múmkin [4]. Balalar baqshasında muzey shólkemlestiriwdiń áhmiyetliligi sonnan ibarat, ol bir waqıttıń ózinde bir neshe wazıypalardı sheshiw imkaniyatın beredi, atap aytqanda:

- topar hám ulıwma mákemeniń predmetlik-keńislik ortalıǵın bayıtıw (ekspoziciyalardı jaratıw, tolıqtırıw, almastırıw, materiallar, buyımlar, súwretler hám basqalardı tańlaw);
- tálim-tárbiya mákanın jana formalar menen bayıtıw (úzliksiz tálim-tárbiya jumısın alıp barıwda da, tárbiyalanıwshılardıń erkin iskerliginde de jana metod hám texnologiyalardan paydalanıw múmkinshiligi);
- mektepke shekemgi jastaǵı balalarda muzey haqqında túsiniqlerdi qalıplestiriw, dúnyaqarasın keńeytiw, biliw iskerligin rawajlandırıw, alıngan bilimlerdi óz betinshe talqılay alıw qábiletin qalıplestiriw, dóretiwshilik hám logikalıq qıyalın rawajlandırıw, aktiv turmıslıq poziciyasın qalıplestiriw;
- mektepke shekemgi jastaǵı balalardıń ata-anaların balalar baqshasınıń bilimlendiriw procesine tartıw, sebebi muzeydi shólkemlestiriw pedagog, ata-ana hám balanıń birgeliktegi jumısınıń nátiyjesi esaplanadı.

Álbette, balalar baqshası sharayatında muzey jumısı talaplarına sáykes keletuǵın tolıq ekspoziciyalar jaratıw múmkin emes. Sonıń ushın da bul ekspoziciyalar "mini muzey" dep ataladı. Balalar baqshasındaǵı mini muzey degende tek ǵana ekspoziciya yamasa kórgizbe shólkemlestiriw emes, al hár qıylı jumıs túrleri materiallardı izlew hám toplaw, adamlar menen ushırasıw, olardıń gúrrińleri, dem alıw hám bayramlardı ótkeriw, izertlew hám joybarlastırıw jumısları túsiniledi [6]. Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkeminde mini muzeydi shólkemlestiriwde tómendegi principlerge súyeniw zárúr: integraciya; iskerlik hám interaktivlik; dinamikalıq hám variantlılıq; ilimiylık; üzliksizlik hám hár túrlilik; sheriklik hám t.b. Barlıq mini muzeyler sistemalı qatnas tiykarında jaratıladı, ol tómendegilerden ibarat: hár qanday obyekt (muzey predmeti) óz-ózinen bar bolmaydı, ol bir nárseniń bir bólegi; obyekt qandayda bir detallardan, bóleklerden ibarat [6].

Mini muzeylerdi jaratıw jumısların úsh basqıshqa bóliw múmkin:

1. Tayarlıq basqışı, bunda mini muzey temasın tańlaw (balalar hám ata-analar hám pedagoglar menen birgelikte), bilimlendiriw procesi qatnasıwshılardıń

joybarda qatnasıwǵa tayarlaw, joybarlaw-izertlew jumısın shólkemlestiriw boyınsha metodikalıq materiallardı islep shıǵıw tiykarǵı wazıypa esaplanadı.

2. Ámeliy basqısh (yamasa joybardı ámelge asırıw basqıshı), ol óz ishine: joybarlaw-izertlew jumısın shólkemlestiriwdi; hár túrli didaktikalıq hám rawajlandırıwshı oyınlardı jaratıw hám úyreniwdi; balalar hám ata-analardıń birgeliktegi iskerligi boyınsha ilajlardı rejelestiriw hám ótkeriwdi; juwmaqlawshı ilajlardı (bayramlar, kewil ashar hám t.b.) ótkeriwdi aladı.

3. Tómenдеgi baǵdarlar menen xarakterlenetuǵın engiziw basqıshı: mini muzey ashıw; miymanlardı mirát etiw; ekskursiya hám basqa ilajlardı islep shıǵıw hám ótkeriw; atributlar, eksponatlar hám basqalardı tolıqtırıw.

Uliwmainsanıylıq miyraslar barlıq xalıqlardıń máplerine sáykes keletuǵın ruwxıy baylıqtan ibarat bolıp, milliy miyraslar menen bir tárbiyalıq tiykarǵa iye. Uliwmainsanıylıq progressiv ruwxıy ideya hám bilim hár bir xalıq tárepinen milliy ózgesheliginen kelip shıqqan halda paydalanıladı hám ámeliyatta qollanıladı. Uliwma insanıylıq miyraslardıń tiykarında belgili bir millet tárepinen alǵa súrilgen, barlıq milletler ushın turmısılıq zárúr bolgan insanıylıq, ádillik, demokratiya, birge islesiw sıyaqlı áhmiyetli miyraslar jatadı. Ruwxıy miyraslar óz ara baylanısh halda qalıplesedi hám rawajlanadı: milliy miyraslar – ulıwma insanıylıq miyraslar. Olar bir-birin tolıqtıradı hám bayıtadı. Buǵan mısıl retinde aytatuǵın bolsaq, Muhammed Al-Xorezmiy, Ibn Sina, Abu Rayxan Beruniyler jaratqan bay mánawiy miyraslar bárinen burın, Shıǵıs xalıqlarınıń miyrası bolıp esaplanadı. Keyin ala bul ruwxıy miyrastan pútkil dúnya alımları ideyalıq hám ruwxıy jaqtan zawıqlandı. Sonıń ushın olardıń miyrası biybaha baylıq bolıp esaplanadı.

Basqa millet wákilleri ózleriniń mádeniy miyraslarına súyengen halda jaratqan baylıqlarǵa jáne bir márte milletimizdiń ruwxıy dárejesin joqarılatıw maqsetinde múrájat etilmekte. Demek, eki baǵdardaǵı miyraslar mazmun jaǵınan bir-birin bayıtadı.

Milliy miyraslar milliy mádeniyattıń quram bólegi bolıp, onıń payda bolıwı hám qalıplesiwi quramalı socialıq process esaplanadı. Milliy miyraslar mazmunı boyınsha sol millettıń ideyaların, kózqarasların, isenimlerin, ruwxıy turmıs tárizin, arızıw-ármanların, keleshektegi maqsetlerin bildiredi. Ol mazmunı jaǵınan da, forması jaǵınan da milliy gumanistlik xarakterge iye bolıp, oqıwshınıń ózligin ańlawında áhmiyetli qural bolıp xızmet etedi.

Uliwma insanıylıq hám milliy miyraslar balanıń kúndelikli iskerliginde ádet, dástúr bolıp qalıpleskende ǵana ruwxıy qalıplesiwge tikkeley tásir kórsetedi. Ruwxıy miyraslar túrli xarakterdegi mádeniy-aǵartıwshılıq estelikleri, imaratlar (tariyxıy ansambller, mavzoleyler, meshitler, medreseler,

tariyxıy orınlar hám t.b.), kórkem-estetikalıq buyımlar hám hádiyseler (xalıq kórkem óneri, muzika, jazba derekler, xalıq bayramları, toy máresimleri hám t.b.), fizikalıq ádep-ikramlılıq oınları, millettiń miynet miyrasları, xalıqtıń oylaw tárizin belgileytuǵın ónermenshilik kórkem óneri, insannıń kúndelikli turmısın sáwlelendiretuǵın miyraslar, ruwxıy ádep-ikramlılıq hám jámiyetlik-siyasiy mazmundaǵı miyraslardan ibarat. Bul miyraslar óziniń ulıwmalığı, yaǵnıy olardıń talap hám qızıǵıwshılıqların qanaatlandırıwı, jeke belgileri - zárurlıǵı, paydalılıǵı, qayırqomlıǵı menen jaslardıń sanasına hám iskerligine tásir kórsetedi. Ádep-ikramlılıq mazmunındaǵı miyraslar jaslardıń sana-sezimi hám iskerligin jedellestiredi, is penen sóz birligin támiyinlewge alıp keledi. Bunday miyraslar qatarına: insanıyлық, aǵartıwshılıq, miyrim-shápáát, tazalıq, úlkenlerge, ata-anaǵa húrmet, muhabbat, doslıq, saqıyлық, saqawat hám basqalar kiredi. Bul miyraslardıń tiykarında oqıwshınıń jámiyette, shańaraqta, mektepte joqarı adamgershilik pazıyetlerin sanalı túrde ámelge asırıwǵa iyermelew ideyası jatadı. Estetikalıq miyras kórkem óner, ádebiyat hám xalıqtıń kórkem-estetikalıq iskerligi menen baylanıslı bolıp, onıń mazmunın jaslarda náziklik, estetikalıq sezimdi qalıplestiriw quraydı. Estetikalıq miyras óz mazmunına qaray sociallıq-ideyalıq, aqlıy, gózzal hám kórkem xarakterge iye bolıp, tárbiyalanıwshı óspirimniń sanası hám xızmetiniń qalıplesiwine tásir kórsetedi. Hár qanday insan qásiyeti subyekttiń obyekt penen, sonday-aq, shaxs hám jámiyet penen óz ara qatnasıqlarınıń ónimi sıpatında maydanga shıǵadı. Munasibetler procesinde subyekt subyektke, subyekt obyektke tikkeley tásir kórsetedi, bir-birin bayıtađı, rawajlanadı. Sonday-aq, oqıwshı kórkem miyras penen baylanis procesinde onnan ruwxıy azıq aladı, óziniń turmıslıq tájiriybesinde kórkem miyraslarda alǵa qoyılǵan ideyalardı basshılıqqa aladı. Estetikalıq miyraslardıń ólshemi - ullılıq, sirtqi hám ishki gózzallıq, náziklik. Jaslarda estetikalıq-kórkem mádeniyattı qalıplestiriwde kórkem óner, muzika, kórkem óner dóretpeleri, xalıq ámeliy kórkem óneri, arxitektura, hár túrli xarakterdegi bayramlar, dástúrler, úrp-ádetler, xalıq oınları, teatr, kino, radio, televideniye, baspasóz tiykarǵı qural bolıp esaplanadı. Bunday qurallardan tálim-tárbiya procesinde paydalanıw, olardıń mazmunın seziw, qıyal hám pikirlew nátiyjesinde oqıwshınıń ruwxıy mádeniyatı qalıpleseđi.

Ekologiyalıq mazmundaǵı miyraslar balalarda tábiyat hám jámiyet hádiyselerine sanalı múnásibet, tábiyat hám jámiyet baylıqlarına, ósimlik hám haywanat dúnyasına, miynetke, tazalıqqa, ekologiyalıq mádeniyattıń tiykarǵı belgileriniń qalıplesiwine tásir kórsetedi.

Sociallıq-siyasiy topardaǵı miyraslar mazmunı oqıwshınıń siyasiy dárejesin asırıwǵa, dúnyaǵa kózqarasın qalıplestiriwge, ótmishte júz bergen hám házirgi

vaqıtta jüz berip atırǵan xalıqaralıq siyasiy waqıyalardıń xarakterine durıs baha beriwge, jámiyetti sociallıq, ekonomikalıq, mádeniy rawajlandırıw mashqalalarına sanalı qatnasta bolıwǵa úyretedi. Sociallıq-siyasiy miyraslar mazmunında ádillik, teńlik, doslıq, erkinlik, haqıyqatlıq, ǵárezsizlik, milliy ózin-ózi túsiniw, ózin-ózi belgilew, ómirde únemlew, ekonomikalıq bilimdanlıq, minnet hám juwapkershilik sıyaqlı qásiyetler jámlengen.

Solay etip, milliy miyraslarımız ósip kiyatırǵan jas áwladtı ruwxıy bay, fıızikalıq jaqtan salamat, aqlıy jetik, tárbiyalı, mádeniyatlı shaxslar etip jetilistiriwde áhmiyetli tárbiya quralı bolıp xızmet etedi.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Аҳмад Хўжа. Шу азиз Ватан – барчамизники. Тошкент, 1995 й.
2. Ватан саодати. Тошкент: “Шарқ”, 1998 й.
3. Морозова Н.А., Мельникова О.В. Музейная педагогика. – М.: Издательство «ТЦ Сфера», 2006 г.
4. Свешникова Е. «Музей в детском саду: организация и планирование работы» /Научно – методический журнал «Детский сад от А до Я» (№6, 2007)
5. Ветохина А.Я., Дмитренко З.С., Жигналь Е.Н. и др. – Нравственно-патриотическое воспитание детей дошкольного возраста. С.- П. “Детство-пресс”, 2006 г.
6. Рыжова Н.А., Логинова Л.В., Данюкова И.А. Мини – музей в детском саду. – М.: “Линка-Пресс”, 2008 г. – 193с.

BOSHLANG'ICH SINFLAR MATEMATIKA DARSLARIDA DIDAKTIK O'YINLARNING QO'LLASHNING AFZALLIKLARI

Hakimova M.H.

Buxoro Davlat Pedagogika instituti

Boshlang'ich ta'lim kafedrasi dotsenti.,

Pedagogika fanlari buyicha falsafa doktori (PhD)

Tayanch so'zlar: boshlang'ich sinf, matematika, didaktik o'yin, dars, o'quv-biluv faoliyati, ta'lim, tarbiya, matematik iqtidor, fikrlash qobiliyati, tafakkur, intellektual imkoniyat, mulohaza qilish, tahlil qilish, bir-biriga bog'lash, umumlashtirish.

Ключевые слова: начальная школа, математика, дидактическая игра, урок, учебная деятельность, воспитание, обучение, математические способности, мыслительные способности, мышление, интеллектуальные способности, рассуждение, анализ, связать, обобщить.

Key words: primary school, mathematics, didactic game, lesson, educational activity, education, training, mathematical abilities, thinking abilities, thinking, intellectual abilities, reasoning, analysis, connect, generalize.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada boshlang'ich sinflar matematika darslarida didaktik o'yinlarni qo'llashning afzalliklari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek maqolada, didaktik o'yinlar har bir darsning maqsadini, har bir mashqning maqsad va vazifalarini yaxshiroq tushunib olishga yordam berishi, ta'limning ko'rgazmaliligini, o'qituvchining nutqini va bolalar harakatini o'z ichiga olishi, buning natijasida o'qituvchining aytganlarini o'quvchilarning o'ylab olishiga va o'sha aytilganlarni ifodalab berishlariga muhim pedagogik ahamiyat kasb etishi masalalari atroficha yoritib berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье с научной и теоретической точки зрения анализируются преимущества использования дидактических игр на уроках математики в начальной школе. Также в статье дидактические игры помогают лучше понять цель каждого урока, цели и задачи каждого упражнения, демонстрацию обучения, речь учителя и действия детей. В том числе, в результате чего обдумывание учащимися того, что сказал учитель, и выражение сказанного приобретает важное педагогическое значение.

SUMMARY:

This article analyzes the benefits of using didactic games in mathematics lessons in primary school from a scientific and theoretical point of view. Also in the article, didactic games help to better understand the purpose of each lesson, the goals and objectives of each exercise, the demonstration of learning, the teacher's speech and the children's actions. including, as a result, the students' reflection on what the teacher said and the expression of what was said acquires important pedagogical significance.

2030 yilgacha mo'ljallangan ta'lim muammolari bo'yicha butunjahon Forumida qabul qilingan konseptsiyada "...barcha uchun butun hayoti davomida sifatli ta'lim olishga imkoniyat yaratish..."[7] dolzarb vazifa etib belgilangan. Respublikamizda xalq ta'limi sohasida ta'lim va o'qitish usullari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari hamda matematik iqtidor va layoqatga ega, xorijiy tillarni puxta o'zlashtirgan, ta'lim jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash ko'nikmalari mujassamlashgan professional pedagog kadrlar bilan ta'minlash masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Boshlang'ich ta'limda keng qo'llanilayotgan raqamli vositalar va o'qitish platformalari onlayn darslar, ta'limda sun'iy intellekt, mobil ta'lim va interaktiv masalalar yordamida matematika fanini o'rganishda yangi usullar va turli xil didaktik o'yinlardan shu jumladan STEM (fan, texnologiya, muhandislik va matematika)dan foydalanish o'quv biluv faoliyati samaradorligini ta'minlashga muhim ahamiyatga ega. [9]

Shu nuqtai nazardan qaraganda boshlang'ich sinf matematika o'qitish ta'limi mazmunida didaktik o'yinlardan foydalanish boshlang'ich sinf o'quvchilarining iroqori darajadagi hisoblash ko'nikmalari, tafakkurini shakllantirish, matematik tasavvurlarni o'stirishda muhim ahamiyatga ega.

Ilmiy kuzatishlarimiz va amaliy tajribalarimizdan bilamizki, matematika fanidan yaxshi o'qigan o'quchi boshqa fanlarni o'zlashtirishga qiynalmaydi. Chunki matematika o'quchilarning fikrlash qobiliyatini, tafakkur qilishi va intellektual imkoniyatlarini ishga solishi bilan bir qatorda to'g'ri qarorlar qabul qilish malakasini ham takomillashtirishga xizmat qiladi.

Matematik masalalardan keng miqyosda foydalanish o'quvchilarda teran fikrlash, fikrlashdagi ketma - ketlik, mustaqillik, tanqidiylik kabi xususiyatlarni tarbiyalashda imkon yaratadi. Boshlang'ich ta'limda matematik tasavvurlarni shakllantirishda didaktik o'yinlardan foydalanish jarayonida o'quvchilarda ilmiy faraz qilishni o'rgatish, mulohaza qilish, tahlil qilishni bilish, bir-biriga bog'lash umumlashtirish kabi qobiliyatlarni tarbiyalashda matematik masalalardan foydalanish iroqori samara beradi. Fikrlash irozasidan olib borilgan tadqiqotlarda chet el psixolog olimlari K.Dunker, J.Piajellar fikrlashning markaziy mexanizmlaridan biri - predmetni xayolan yangi aloqa va munosabatlarda tasavvur etib uning asosiy jihatlarini aniqlashdir degan edi.K.Dunker ijodiy izlanishlarida ijodiy fikrlash dinamikasining asosiy xususiyatlari ta'riflangan, evristik uslubiyotning ahamiyati atroflicha yoritib berilgan. [4]

Aynan boshlang'ich sinfdan o'quvchilar matematika fanini oson va qiyinchliklarsiz o'zlashtirishlari, fanga bo'lgan qiziqishlarni oshirish maqsadida ham didaktik o'yinlardan foydalanish ijobiy samara beradi. Pedagogik jarayonni tashkil etishning bir nechta usullari mavjud bo'lib "O'yinli texnologiyalar" tushunchasi

turli xil pedagogik o'yinlar ko'rinishida aniq belgilangan o'quv maqsadlariga, shuningdek ko'zlangan pedagogik natijalarga erishishda kognitiv yo'nalish beradi.

Boshlang'ich sinf matematika darslarida didaktik o'yinlarni qo'llashda muayyan ta'limiy maqsad nazarda tutiladi. M.F. Stronin "O'yinlar - bu hissiy va aqliy rivojlanishni ta'minlaydigan maxsus tashkil etilgan faoliyat" ekanligini aytib o'tadi. Haqiqatdan ham o'yin har doim qaror qabul qilishni o'z ichiga oladi, nima qilish kerak?, nima deyish kerak? Bu savollarni yechish o'yinchilarning aqliy faoliyatini keskinlashtiradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun ham o'yin, birinchi navbatda, qiziqarli faoliyatdir. O'yinda hamma teng ishtirok etadi. [12]

Didaktik o'yinning eng muhim ahamiyati ham ana shundadir, qiyin o'tkazilish shakllari va usullari bilan ta'limning boshqa turlaridan farq qiladi. Didaktik o'yinlar o'yin usullarini cheksiz takrorlash va o'zgartirish, o'yinga kreativ yondashib ma'lumotlarni boyitish imkonini beradi. Masalan, biz «Jimjitlik» o'yinining 7–9 xilini butun sinf bilan hamda ayrim bolalar bilan bir necha marotaba takrorlab o'tkazdik; «Nima o'zgardi?» tipidagi o'yin 5 xil turli ko'rsatmali material bilan o'tkazildi va hokazo. Natijada o'yin malakalarining bir xilda va mustahkam bo'lishiga hamda o'yinning har bir qoidasini tinglay bilish va unga rioya qilinishiga erishish imkonini berdi.

Adabiyotlar tahlilidan bilamizki, metodika ta'lim jarayonini tashkil etishning tayyor “retsepti”, boshqacha aytganda ta'lim mazmuni va shakllarini to'g'ri tanlash va qo'llash, o'quv-biluv jarayonini loyihalash demakdir. SHuni alohida e'tirof etib o'tish o'rinliki, boshlang'ich ta'lim tizimida didaktik o'yinlardan foydalanish metodik imkoniyatlari o'z ichiga: ta'limiy maqsad; rivojlantiruvchi maqsad; tarbiyalovchi maqsad; amaliyotda qo'llash kategoriyalariga amal qiladi.

Shu o'rinda aytish joizki, boshlang'ich ta'limda matematika darslarida didaktik o'yinlarni qo'llashda muvaffaqiyatli, aniq tashkil etilgan o'quv mavzulariga asoslangan loyihalar o'quv jarayonining samaradorligini ta'minlash imkonini beradi. Mazkur holatni quyidagicha tasvirlash mumkin:

Muayyan mavzuga asoslangan dars loyihasining tarkibi.

Darsning tartib raqamlari. 1, 2, 3, 4,5,6,7 - dars kabi.

O'tiladigan mavzuning nomi.

SHu mavzuda o'tiladigan darsning maqsadi va tadrijiy tizimi.

Darsning turi.

Darsda amal qilinadigan umumiy metodlar majmui. Jumladan, reproduktiv yoki mahsuldor metodlar alohida - alohida tavsiflangan holda beriladi.

Darsda qo'llaniladigan texnik vositalar hamda foydalaniladigan axborot manbalari.

Mazkur turkumdagi darslarda tashkil etiladigan nazorat ishlarining turlari.

O'quv jarayonini dolzarblashtirish.

Darsda o'quvchilarga taqdim etiladigan bilimlar, tushunchalar, dalillar va harakat usullari.

O'quvchilarda shakllantiriladigan yangi tushunchalar va harakat usullari.

Yangi tushunchalar va harakat usullari.

Asosiy va ikkinchi darajali muammolar.

Amaliyotda qo'llanladigan bilim, ko'nikma, malaka va kompetentsiyalar.

Boshlang'ich sinflar matematika darslarida didaktik o'yinlarni qo'llashda samaradorlikka erishish imkoniyatlari.

Takrorlash.

Uy vazifasi. [8]

Mazkur talablar asosida darsning didaktik tarkibini ham loyihalashtirish imkoniyati vujudga keladi. Uning qismlari o'quvchilarga taqdim etiladigan bilimlarning elementlari, harakat usullari, mustaqil ish turlari, o'qitish mazmuni va usullarini o'zida mujassamlashtiradi. Biroq pedagoglar tomonidan tuziladigan loyihalar qat'iy qolipga ega bo'lishi mumkin emas. Pedagoglarning ijodkorlik asosida yondashishi natijasida loyihalar takomillashib murakkab ko'rinish kasb etib boradi. O'quv jarayonini loyihalashtirishga qo'yilgan metodik talablar boshlang'ich sinf o'qituvchilarining ijodiy izlanishlari uchun yo'naltiruvchilik vazifasini o'taydi. Ta'lim jarayonida qanday metodikani qo'llash, oddiydan murakkabga qarab mavzu mohiyatini o'quvchilarga tushuntirish pedagoglardan kasbiy kompetentlikni talab qiladi.

Didaktik o'yinlar o'qitish vazifasiga xizmat qiladi va qiziqarli, maroqli, tushunarli darajada olib boriladi. Bolalar g'olib chiqish maqsadida jonu dili bilan mashq qiladilar, berilgan har bir topshiriqni albatta bajarishga odatlanib qoladilar, natijada ularda didaktik topshiriqlarni bajarishga bo'lgan qiziqish orta boradi. [2]

Didaktik o'yinlar har bir darsning maqsadini, har bir mashqning maqsad va vazifalarini yaxshiroq tushunib olishga yordam beradi. Didaktik o'yinlar ta'limning ko'rgazmaliligini, o'qituvchining nutqini va bolalar harakatini o'z ichiga oladi, buning natijasida idrokda (ko'rish, eshitish, teri sezgisi belgilarida) birlik tug'iladi. Bu esa o'qituvchining aytganlarini bolalarning o'ylab olishiga va o'sha aytilganlarni ifodalab berishlariga, ya'ni didaktik o'yinlar qoidalarini o'quvchilarning o'zlari bajarishlariga imkon beradi.

Didaktik o'yinlarning bo' tarzda tuzilish xususiyatlari o'quvchilar faoliyatini tahlil qilish imkoniyatini beradi. Shuning uchun ham barcha bolalar o'yin vaqtida qiziqish bilan harakat qiladilar. Didaktik o'yinlar bolaning his-tuyg'usiga ta'sir etib, unda qishga ijobiy munosabat va qiziqish xislatini tarkib toptiradi. Bolalar o'yinni zo'r mamnuniyat bilan ijro etadi. o'yin boshlanishini esa sabrsizlik bilan kutadilar, ularning ongida beixtiyor ertangi o'quv kunining quvonchli manzarasi gavdalanadi.

Boshlang'ich sinflarda matematika darslarida didaktik o'yinlarning qo'llanilishi bir qator afzalliklarni taqdim etadi, shularning ayrimlarini ko'rib chiqaylik:

Uyg'unlashgan o'rganish jarayoni: Didaktik o'yinlar bolalarning diqqatini jalb qilishga yordam beradi va ularning o'qishga bo'lgan qiziqishini oshiradi. O'yinlar bolalarni darsga jalb qilishda ko'maklashadi, shuningdek, ularning faol ishlashini va o'rganishga intiluvchiligini rag'batlantiradi.

Matematik tushunchalarni aniqlashtirish: O'yinlar bolalarga matematik tushunchalar, masalan, qo'shish, ayirish, ko'paytirish va bo'lish kabi masalalarni tez va qiziqarli tarzda o'rganish imkonini beradi. Ular interaktiv tarzda o'yin o'tkazish orqali bu tushunchalarni oson va aniq tasavvur etishadi.

Muammoli vaziyatlarni hal qilish: Didaktik o'yinlar bolalarni muammolarni hal qilishga, ijodiy fikrlashga va yangi ma'lumotlar asosida qarorlar qabul qilishga undaydi. Bu ularning tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Ijtimoiy - emotsional rivojlanish: Matematika o'yinlari bolalarning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantiradi, chunki ko'p hollarda o'yinlar jamoaviy o'tkaziladi. Bu o'yinlarda ishtirok etish bolalarga jamoa bilan ishlash, boshqa insonlar bilan munosabatlar o'rnatish va o'zaro hurmatni hosil qilishga yordam beradi.

Shaxsiy motivlashtirish: Didaktik o'yinlar bolalarni faqat matematik bilimlarni o'rganishga qo'shimcha ravishda, ularning shaxsiy qiziqishlariga ko'ra tahsinlashga, raqobatlashishga va o'z natijalarini ko'rsatishga motivatsiya beradi.

O'yin orqali o'rganish: Boshlang'ich sinflarda didaktik o'yinlar matematik terminlarni qiziqarli tarzda o'rganishning muhim vositasi bo'lib hisoblanadi. O'yinlar orqali o'quvchilar matematik saboqlarini izchil va davomli ravishda mustahkamlab oladilar. Bu o'yinlar orqali bolalar o'zlari o'rgangan matematik qoidalarni amaliyotda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Xulosa qilib aytganda, o'quv biluv faoliyati jarayonida didaktik o'yinlar kichik pedagogik vaziyat bo'lib, uning tuzilishi o'ziga xos syujeti, vazifalari, personajlari bilan bolalarning matematik bilimlarini kengaytirish va chuqurlashtirishga yordam beradi, ularni darsga qiziqitirib, o'rganish jarayonini samarali qilishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Adizov B.R. Boshlang'ich ta'limni ijodiy tashkil etishning nazariy asoslari.: Ped. fan. dok. ... diss. – T.: 2003. – 280 b.
2. Mahmudov M. H. Ta'limni didaktik loyihalashning nazariy asoslari. – Ped.fan.dokt. ... diss. avtoref. – T.: 2004. – 45 b.
3. Zunnunov A., Mahkamov U. Didaktika. "SHarq" Toshkent -2006 y
4. Moro M.I. Matematika: uchebnyk dlya 1-4 klassa. – M.: Prosveteniye, 2011.
5. Gusev V.A. Matematika: Spravochnye materialy. M.: izd. Astrel', 2013. - 672s.
6. <https://nauka21veka.ru/articles/pedagogicheskie-nauki/boshla>
7. Incheon Declaration/ Education 2030: Towards inclusive and equitable quality education and lifelong learning for all [Word Education Forum, 19-22 may, 2015, Incheon, Republic of Korea].

MAKTABGACHA KATTA YOSHDAGI BOLALARDA EMOTSIONAL INTELLEKTNi RIVOJLANTIRISHDA MILLIY QADRIYATLARNING AHAMIYATI

Mahmudova D.

*Nordik xalqaro universiteti,
Psixologiya va maktabgacha ta'lim kafedrası
katta o'qituvchisi v.b dotsent*

Tayanch so'zlar: emotsional intellekt, maktabgacha yosh, katta guruh, milliy qadriyatlar, empatiya, hissiy sezgirlik, o'zini anglash, xalq ertaklari, og'zaki ijod, tarbiyaviy salohiyat, integratsiyalashgan ta'lim.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, дошкольный возраст, старшая группа, национальные ценности, эмпатия, эмоциональная чувствительность, самопонимание, народные сказки, устное творчество, воспитательный потенциал, интегрированное обучение.

Key words: emotional intelligence, preschool age, senior group, national values, empathy, emotional sensitivity, self-awareness, folk tales, oral tradition, educational potential, integrated learning.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada maktabgacha ta'limning katta yosh guruhidagi (5–6 yosh) bolalarda emotsional intellektni shakllantirishda milliy qadriyatlarning tarbiyaviy salohiyati tahlil qilinadi. Emotsional intellektning asosiy komponentlari - o'z hissiyotlarini anglash, boshqalarni tushunish, empatiya, o'zini boshqarish, ijtimoiy muloqot ko'nikmalari - milliy qadriyatlarga asoslangan ta'lim-tarbiya jarayoni orqali rivojlantirilishi ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan asoslab beriladi. Milliy qadriyatlarga asoslangan ertaklar, xalq og'zaki ijodi, o'yinlar va axloqiy qissalar emotsional sezgirlikni, ijtimoiy ong va axloqiy his-tuyg'ularni shakllantirishda samarali vosita sifatida ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijalariga tayanib, emotsional intellektni rivojlantirishda milliy qadriyatlarni integratsiyalashgan pedagogik texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish bo'yicha takliflar beriladi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматривается воспитательный потенциал национальных ценностей в развитии эмоционального интеллекта у детей старшего дошкольного возраста (5–6 лет). Основные компоненты эмоционального интеллекта - осознание собственных эмоций, понимание чувств других, эмпатия, саморегуляция и коммуникативные навыки - раскрываются с точки зрения их формирования через элементы национальной культуры. Народные сказки, пословицы, игры и нравственные рассказы представлены как эффективные средства формирования эмоциональной чувствительности и социальной осознанности. На основе полученных данных предлагаются педагогические рекомендации по интеграции национальных

ценностей с современными образовательными технологиями для развития эмоционального интеллекта у дошкольников.

SUMMARY:

This article examines the educational potential of national values in developing emotional intelligence among senior preschool children (ages 5–6). Core components of emotional intelligence - self-awareness, empathy, emotional regulation, and social communication skills - are analyzed in the context of how they can be nurtured through elements of national heritage. Folk tales, proverbs, traditional games, and moral stories are highlighted as effective tools for fostering emotional sensitivity and social awareness in children. Based on research findings, the article provides pedagogical recommendations for integrating national values with modern educational technologies to enhance emotional intelligence in early childhood education.

Zamonaviy ta'limning asosiy maqsadi - bolani nafaqat bilimli, balki emotsional jihatdan barqaror, ijtimoiy mas'uliyatli va insoniy fazilatlarni egallagan shaxs sifatida shakllantirishdir. Ayniqsa, maktabgacha ta'limning katta yosh guruhidagi (5-6 yosh) bolalar hayotning muhim bosqichida turib, bu davrda emotsional intellekt asoslari shakllanadi. Emotsional intellekt - bu o'z his-tuyg'ularini anglash, boshqarish, boshqalarning hissiyotlarini tushunish, empatiya qilish va ijtimoiy muloqotda samarali ishtirok etish qobiliyatidir. Ushbu ko'nikmalar faqatgina mantiqiy bilim emas, balki madaniy va tarbiyaviy muhit orqali rivojlanadi. Bu jarayonda milliy qadriyatlar emotsional intellektni shakllantirishda tabiiy va boy manba sifatida katta ahamiyat kasb etadi.

Xalq ertaklari, maqollar, odob-axloq normalari, urf-odatlar, o'yinlar va og'zaki ijodiy namunalar orqali bola hissiy dunyosini anglaydi, boshqalarni tushunadi, sabr-toqat, mehr, kechirimlilik, bag'rikenglik kabi insoniy fazilatlarni o'zlashtira boshlaydi. P. Salovey va J. Mayer tomonidan ishlab chiqilgan emotsional intellekt nazariyasiga ko'ra, bu intellekt turi ijtimoiy muhit bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'liq bo'lib, aynan bolalik davrida shakllanishi eng samarali hisoblanadi. D. Goleman esa emotsional intellekt inson muvaffaqiyatida IQ ko'rsatkichidan ham muhimroq ekanini ilmiy asoslab bergan va uning rivojlanishi uchun tarbiyaviy sharoit va qadriyatlar muhim o'rin tutishini ta'kidlagan.

Rus olimlaridan L.F. Obukhova va E.O. Smirnova maktabgacha yoshdagi bolalarda emotsional rivojlanish ijtimoiy tajriba va madaniy qadriyatlar orqali ro'y berishini isbotlab, xalq og'zaki ijodi, rolli o'yinlar, dramatizatsiya usullarini bu borada eng samarali vosita sifatida ko'rsatganlar.

Mahalliy tadqiqotchilardan Z. Ergasheva, D. Shavkatova, G. Sattorova kabi pedagoglar O'zbekistonda maktabgacha ta'limda milliy qadriyatlarga asoslangan axloqiy va emotsional tarbiya metodikasini ishlab chiqib, bolada mehr-oqibat, empatiya, hurmat va vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirishni ta'lim-tarbiyaning asosiy tarkibiy qismlaridan biri deb biladilar.

Shunday qilib, emotsional intellektni rivojlantirishda milliy qadriyatlar nafaqat madaniy merosning davomchisi, balki bolalarning ruhiy-ijtimoiy shakllanishi uchun muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Ushbu maqolada aynan shunday qadriyatlarning tarbiyaviy salohiyati, ularni ta'lim jarayoniga integratsiya qilishning nazariy asoslari va amaliy yo'nalishlari tahlil qilinadi.

So'nggi yillarda ta'lim jarayonida faqat intellektual rivojlanishga emas, balki emotsional va ijtimoiy jihatlarga ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, maktabgacha yoshdagi bolalarda emotsional intellektni rivojlantirish masalasi xalqaro miqyosda dolzarb ilmiy yo'nalishga aylangan. Mazkur yo'nalishda olib borilgan tadqiqotlar bolalik davrida hissiy ong va empatiya ko'nikmalarining shakllanishi butun umrga ta'sir etishini ko'rsatadi.

P. Salovey va J. Mayer emotsional intellektga o'z hissiyotlarini anglash, ularni boshqarish, boshqalarning his-tuyg'ularini tushunish va ijtimoiy munosabatlarni samarali tashkil etish qobiliyatlari majmui sifatida yondashgan. Ular bolalikda emotsional idrokni shakllantirish ijtimoiy va madaniy omillarga bog'liq ekanini ta'kidlaydi. D. Goleman emotsional intellektni inson muvaffaqiyati uchun IQ dan ko'ra muhimroq deb hisoblab, bolalarda bu fazilatni rivojlantirish uchun tarbiya va madaniy qadriyatlar asosidagi yondashuvlarni taklif qiladi. U milliy madaniyat va urf-odatlar emotsional xulq va his-tuyg'ularni boshqarish asoslaridan biri ekanini ta'kidlaydi.

Rossiyalik psixolog E.O. Smirnova emotsional rivojlanishni o'yin faoliyati va ijtimoiy tajriba orqali shakllantirishni samarali deb hisoblab, bu jarayonda og'zaki ijod, xalq ertaklari, dramalashtirilgan sahnalar orqali bola his-tuyg'ularni idrok etishini asoslaydi. Uning fikricha, bu metodlar bolaning ichki hissiy dunyosiga "eshik ochuvchi" pedagogik vositadir.

Mahalliy olim Z. Ergasheva o'z tadqiqotlarida maktabgacha ta'limda milliy qadriyatlar asosida emotsional ongni rivojlantirish metodikasini ishlab chiqqan. U xalq ertaklari, maqollar va milliy o'yinlar orqali bolada empatiya, bag'rikenglik, kechirimlilik, hammadlik kabi his-tuyg'ular shakllanishini ilmiy jihatdan isbotlaydi. Shuningdek, D. Shavkatova milliy qadriyatlarga asoslangan rolli o'yinlar va sahnalashtirish metodikasi orqali bolalarda hissiy muvozanat, stressga bardoshlilik, o'z-o'zini nazorat qilish kabi komponentlarning rivojlanishini o'rgangan. U bu jarayonda pedagogning hissiy savodxonligi ham asosiy omil ekanini ko'rsatadi. Mazkur adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, emotsional intellektni shakllantirish jarayoni ijtimoiy-madaniy kontekstdan ajralgan holda samarali olib borilmaydi. Milliy qadriyatlar — bu nafaqat madaniy boylik, balki bolaning emotsional dunyosini tarbiyalovchi kuchli pedagogik resursdir.

Mazkur tadqiqotning metodologik asosi sifatida shaxsga yo'naltirilgan, madaniy-kontekstual, integrativ va emotsional-pedagogik yondashuvlar tanlandi. Emotsional intellektning rivojlanishi bola va uning atrofidagi madaniy muhit o'rtasidagi o'zaro ta'sir orqali yuzaga chiqishi bois, milliy qadriyatlar asosidagi pedagogik vositalar ushbu tadqiqotning asosiy resursi sifatida qo'llanildi.

Tadqiqot maqsadi: 5–6 yoshdagi maktabgacha ta'lim tarbiyalanuvchilarida emotsional intellektni rivojlantirishda milliy qadriyatlarga asoslangan pedagogik vositalarning samaradorligini aniqlash.

Tadqiqotning metodologik asoslari:

P. Salovey va J. Mayerning emotsional intellekt modeli;

D. Golemanning emotsional kompetensiya yondashuvi;

V.S. Mukhina va E.O. Smirnovaning maktabgacha yosh psixologiyasi;

L.S. Vygotskiyning madaniy-tarixiy yondashuvi;

Z. Ergasheva va D. Shavkatovanning milliy qadriyatlar asosidagi emotsional tarbiya izlanishlari.

Tadqiqot ob'ekti:

Toshkent viloyati va shaharidagi 2 ta maktabgacha ta'lim tashkilotining katta guruh (5–6 yosh) tarbiyalanuvchilari.

Tadqiqot predmeti:

Milliy qadriyatlar (ertak, maqol, milliy o'yin, sahna ko'rinishlari) asosida tashkil etilgan pedagogik faoliyat orqali emotsional intellekt komponentlarining rivojlanish jarayoni.

Tadqiqot usullari:

Nazariy-tahliliy usul:

– Emotsional intellekt va milliy qadriyatlar bo'yicha ilmiy manbalarni o'rganish va umumlashtirish.

Empirik usullar:

Kuzatuv – bola faoliyati va muloqotidagi emotsional reaksiyalarni bevosita qayd qilish;

Suhbat va assotsiativ testlar – “Siz hozir nimani his qildingiz?”, “Do'stingiz yig'lasa nima qilasiz?” kabi his-tuyg'u markazli savollar orqali bolaning empatiya darajasini aniqlash;

“Emotsional termometr” texnikasi – bolaning har kungi hissiy holatini o'z ifodasi bilan baholash (piktogrammalar orqali);

Refleksiya daftarchalari – mashg'ulotdan keyingi his-tuyg'ularini rasm yoki og'zaki bayon orqali ifodalash;

Ota-ona va tarbiyachilar so‘rovnomasi – bolaning uy va bog‘cha muhitidagi emotsional xulqini solishtirish.

Tajriba-sinov faoliyati:

Tajriba guruhi: Milliy qadriyatlarga asoslangan emotsional tarbiya mashg‘ulotlari (ertak asosida rolli o‘yin, maqol asosida muhokama, do‘stlik qissasi, milliy o‘yinlar orqali his-tuyg‘uni boshqarish).

Nazorat guruhi: Emotsional tarbiya an‘anaviy usullar (hikoya tinglash, suhbat, mulohaza bildirish).

Baholash mezonlari:

O‘z hissiyotini anglash va nomlash (self-awareness);

Empatiya (boshqalarning holatini tushunish);

O‘zini tuta olish (self-regulation);

Muloqot davomida ijobiy munosabat (suhbat madaniyati, navbat kutish, murosa qilish);

Stressli holatga nisbatan bardoshlilik.

Tahlil va natijalarni o‘lchash:

Miqdoriy baholash: ball tizimi, foizli ko‘rsatkichlar, dinamik grafiklar;

Sifat tahlili: bolaning gaplari, mimikasi, reaksiyalari va reflektiv izohlari;

Vizual natijalar: emotsional kartalar, bolaning rasmiy ifodalari.

Mazkur metodologik yondashuv orqali emotsional intellektning asosiy komponentlarini rivojlantirishda milliy qadriyatlar asosida yaratilgan pedagogik modelning samaradorligi aniqlanadi va bu yo‘nalishda ilg‘or tajribalarni umumlashtirish imkonini beradi.

Tadqiqot jarayonida emotsional intellektni milliy qadriyatlarga tayangan pedagogik faoliyat orqali shakllantirishning samaradorligini aniqlash maqsadida empirik tajriba-sinov ishlari amalga oshirildi. Unda Toshkent shahri va viloyatidagi 2 ta maktabgacha ta‘lim tashkilotining katta guruhiga qatnashuvchi jami 60 nafar bola ishtirok etdi. Ular tajriba guruhi va nazorat guruhiga ajratildi.

Tajriba shartlari:

Tajriba guruhi (30 nafar):

8 hafta davomida emotsional intellekt komponentlarini rivojlantirishga qaratilgan mashg‘ulotlar milliy qadriyatlar asosida olib borildi. Ularda quyidagi faoliyatlar o‘rin oldi:

xalq ertaklari asosida dramatik o‘yinlar;

maqollar asosida his-tuyg‘uni muhokama qilish;

milliy do‘stlik va birdamlik o‘yinlari;

“his-tuyg‘uni tanib olish” mashqlari (piktogramma, emotsional termometr).

Nazorat guruhi (30 nafar):

An'anaviy emotsional tarbiya usullaridan (muloqot, og'zaki suhbat, tasviriy faoliyat) foydalanildi, milliy qadriyatlardan foydalanilmadi.

Baholash mezonlari va natijalari:

Quyidagi besh mezon bo'yicha har ikki guruhda boshlang'ich va yakuniy bosqichda baholash o'tkazildi:

Emotsional intellekt komponenti	Boshlang'ich (%)	Yakuniy – Tajriba guruhi (%)	Yakuniy – Nazorat guruhi (%)
1. O'z hissiyotini anglay olishi	48%	82%	61%
2. Empatiya (boshqalarni tushunish)	45%	85%	63%
3. O'zini tuta olish, hissiy nazorat	42%	77%	59%
4. Stressga bardoshlilik	46%	80%	60%
5. Ijtimoiy muloqot va madaniyatli xulq	50%	87%	65%

Emotsional intellekt komponentlari bo'yicha tadqiqot natijalari

Quyidagi jadvalda emotsional intellektning asosiy komponentlari bo'yicha boshlang'ich, tajriba guruhi va nazorat guruhi ko'rsatkichlari foizda taqqoslab berilgan. Ushbu jadval tajriba mashg'ulotlarining samaradorligini ochib beradi.

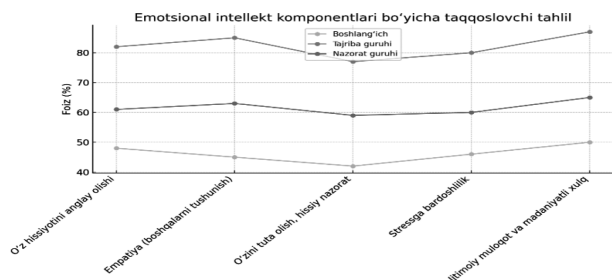
Emotsional intellekt komponenti	Boshlang'ich (%)	Tajriba guruhi (%)	Nazorat guruhi (%)
O'z hissiyotini anglay olishi	48	82	61
Empatiya (boshqalarni tushunish)	45	85	63
O'zini tuta olish, hissiy nazorat	42	77	59
Stressga bardoshlilik	46	80	60
Ijtimoiy muloqot va madaniyatli xulq	50	87	65

Quyidagi grafikda har bir komponent bo'yicha uch guruh natijalari vizual tarzda tasvirlangan:

Tahlil natijalariga ko'ra, tajriba guruhidagi bolalarda emotsional intellekt darajasi 30–40% gacha oshgani kuzatildi. Ayniqsa:

empatiya (85%) va

muloqot madaniyati (87%) sohalarida yuqori o'sish qayd etildi.

Bu natijalar milliy qadriyatlarga asoslangan faoliyatlar bolaning nafaqat bilimini, balki hissiy-madaniy ongini va ijtimoiy sezgirligini faol rivojlantirishini isbotlaydi.

Ertaklar asosida tashkil

etilgan dramatik o'yinlar - bolalarda turli emotsional holatlarga kirishish, boshqalarning ahvolini "ichdan" his qilish imkonini yaratdi (empatiya);

Maqollar asosida muhokamalar - bola fikrini emotsional tarzda ifodalash va o'z hissiyotiga nom berish qobiliyatini shakllantirdi;

Milliy o'yinlar orqali ijtimoiy muloqot - do'stlik, yordam, navbat kutish, murosqa qilish kabi ijtimoiy-axloqiy odatlarni hosil qildi;

"His-tuyg'uni anglash" texnikalari - bolalarda refleksiya qilish, o'z holatini anglash, tushuntirishga urinish jarayonini kuchaytirdi.

Mazkur natijalar P. Salovey va J. Mayer, D. Goleman, shuningdek, E.O. Smirnova va Z. Ergasheva kabi olimlarning nazariy qarashlarini amaliyotda tasdiqladi. Ya'ni: emotsional intellekt ijtimoiy-madaniy vositalar orqali samarali rivojlanadi;

Milliy qadriyatlar — bu bola shaxsiyatining hissiy qatlami bilan ishlovchi kontekstual tarbiya manbai;

Rivojlanish faqat suhbat bilan emas, balki his qilish, tan olish va ifodalashga undovchi faoliyat orqali yuz beradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, 5–6 yoshdagi maktabgacha ta'lim tarbiyalanuvchilarida emotsional intellektni rivojlantirishda milliy qadriyatlar asosida tashkil etilgan pedagogik faoliyatlar yuqori samaradorlikka ega. Emotsional intellekt — bu nafaqat bola ichki dunyosining muvozanatini ifodalovchi ko'rsatkich, balki uning kelajakdagi ijtimoiy muvofiqligi, muloqot madaniyati, rahmdillik, empatiya, o'zini tuta bilish kabi ijtimoiy-emotsional ko'nikmalarining poydevoridir.

Milliy qadriyatlar (ertak, maqol, o'yin, axloqiy hikoyalar) orqali tashkil etilgan ta'limiy va tarbiyaviy faoliyatlar:

bolalarda o'z hissiyotlarini anglash va ifodalash,

boshqalar his-tuyg'ulariga sezgirlik,

stressga bardoshlilik,

muloqotda madaniyat va murosqa,

ijobiy axloqiy munosabatlarni rivojlantirishga kuchli ta'sir ko'rsatdi.

Ilmiy tadqiqot xulosasi yuzasidan takliflar:

1. Maktabgacha ta'lim dasturlariga emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan, milliy qadriyatlarga asoslangan maxsus mashg'ulotlar bloki kiritilishi lozim.

2. Tarbiyachilar uchun metodik qo'llanmalar ishlab chiqilishi zarur. Ularda ertaklardan foydalanish, rolli o'yinlar orqali his-tuyg'ularni anglash va boshqarish texnikalari aks ettirilgan bo'lishi kerak.

3. Har bir MTTda "Emotsiyalar burchagi" yoki "Ko'ngil oynasi" deb nomlangan didaktik maydon tashkil etilishi mumkin. U yerda bolalar o'z hissiyotlarini vizual, dramatik yoki og'zaki tarzda ifodalaydilar.

4. Ota-onalar bilan hamkorlikda bolalarda emotsional savodxonlikni oshirish bo'yicha seminarlar va oilaviy tadbirlar tashkil etilishi tavsiya etiladi.

5. Milliy o'yinlar, maqollar va ertaklar asosida interaktiv, raqamli o'yin dasturlari yaratilib, bolalarning emotsional reaksiyalarini shakllantirishga xizmat qiladigan texnologik resurslar ishlab chiqilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mayer J.D., Salovey P. Emotional intelligence and the construction and regulation of feelings. – New York: Psychological Inquiry, 1995. – Vol. 15. – P. 197–215.
2. Goleman D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. – New York: Bantam Books, 1995. – 352 p.
3. Denham S.A. Emotional Development in Young Children. – New York: Guilford Press, 1998. – 246 p.
4. Saarni C. The Development of Emotional Competence. – New York: Guilford Press, 1999. – 276 p.
5. Smirnova E.O. Emotsional'noe razvitie doskol'nikov v usloviyakh vospitaniya. – Moskva: Vldos, 2014. – 168 s.
6. Obukhova L.F. Psikhologiya detstva: Razvitie rebenka ot rozhdeniya do 17 let. – Moskva: Trivola, 2006. – 432 s.
7. Yakubova N.M. Milliy qadriyatlar asosida maktabgacha yoshdagi bolalarda hissiy-intellektual tarbiyani shakllantirish. – Toshkent: O'zbekiston, 2022. – 204 b.
8. Sattorova G.X. O'zbek ertaklarining bolalar ruhiy rivojiga ta'siri. // Ta'lim va taraqqiyot ilmiy jurnali. – 2021. – №2. – B. 79–83.
9. Karimova D. Maktabgacha ta'limda empatiya ko'nikmalarini rivojlantirishning didaktik asoslari. // Pedagogik innovatsiyalar ilmiy-amaliy jurnali. – 2023. – №1. – B. 54–60.
10. Shavkatova D. Milliy ertaklar orqali emotsional ongni tarbiyalash texnologiyalari. – Andijon: Zarqaynar, 2022. – 188 b.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING MUSIQIY ONGINI SHAKLLANTIRISHNING SAMARALI METODLARI.

Jabborova O.M.

CHDPU, pedagogika fanlari bo'yichafalsafa doktori (PhD)

Usmonova Q.S.

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

"Boshlang'ich ta'lim metodikasi" kafedrası o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: metod, layoqat, musiqa, savolnoma, suhbat, odob, tarbiya, ta'lim, jarayon, ong, manbalar, qoidalar, tinglash, natija, shakllanish.

Ключевые слова: метод, способности, музыка, анкета, беседа, этикет, воспитание, образование, процесс, сознание, источники, правила, слушание, результат, формирование.

Key words: method, ability, music, survey, conversation, etiquette, upbringing, education, process, consciousness, sources, rules, listening, result, formation.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada o'quv jarayonida o'quvchilarning musiqiy layoqatini aniqlash metodi va boshlang'ich sinf o'quvchilarining musiqiy layoqatini aniqlashda turli metodikalar, vositalar va texnologiyalarga asoslanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunda asosiy e'tibor boshlang'ich sinf o'quvchilari musiqiy layoqatini aniqlab olishga hamda musiqiy ongini shakllantirishda tarbiyaviy ahamiyati va musiqa tanlashda o'zining yosh xususiyatlarini hisobga olishi, va musiqani tanlashi va ayniqsa, xatti-harakatlarga chorlovchi musiqani tanlashga e'tibor berish ahamiyati ilmiy tadqiq etiladi. Ilmiy fikrlar faktlarga asoslanib xulosalandi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматривается метод определения музыкальных способностей учащихся в учебном процессе, а также целесообразность использования различных методик, средств и технологий для определения музыкальных способностей учеников начальных классов. Основное внимание уделяется выявлению музыкальных способностей учащихся начальных классов, а также воспитательному значению в формировании музыкального сознания, учету возрастных особенностей при выборе музыки, а также важности выбора музыки, которая способствует действиям, и ее воздействия на поведение учеников. Научные выводы основаны на фактах.

SUMMARY:

This article discusses the method of identifying students' musical abilities in the learning process and the appropriateness of using various methodologies, tools, and technologies for determining the musical abilities of primary school students. The main focus is on identifying the musical abilities of primary school students and the educational significance of shaping their musical consciousness, considering their age characteristics when choosing music, and the importance of

selecting music that encourages actions, especially in terms of influencing behavior. The scientific conclusions are based on facts.

Mamlakatimiz boshlang'ich ta'lim jarayoni umumiy o'rta ta'limning asosiy bosqichlaridan biri hisoblanadi. Shu sababli ta'limning mazkur bosqichida o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini hozirgi zamon talablari aossida tarkib toptirish muhim pedagogik vazifalardandir. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida musiqiy ongni shakllantirish ham ana shu jarayonning zaruriy va tarkibiy qismlaridan hisoblanadi. Buning uchun boshlang'ich sinf o'quvchilari musiqiy ongini shakllantirishning metodlarini takomillashtirish masalasi nazariy-metoditk jihatdan hal qilib olinishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Bu o'rinda e'tiboringizni boshlang'ich sinf o'quvchilari musiqiy layoqatini aniqlash metodi taxliliga tortamiz.

Musiqiy layoqat mazmuni. "Layoqat – bu qobiliyat taraqqiyotining dastlabki sharti sifatida namoyon bo'ladigan miya tuzilishining sezgi organlari va xarakatlarining morfologik (bilish) hamda funksional (vazifaviy) xususiyatlaridir... layoqat shaxsda muhit va ta'lim-tarbiyaga bog'liq holda o'sib boradi. Har bir kishi "mudrab yotgan" layoqat (tug'ma imkoniyat) bilan dunyoga keladi". Shu jihatdan boshlang'ich sinf o'quvchilarining layoqati deganda ularda musiqiy bilim, musiqiy ko'nikma va musiqiy ijodkorlik bo'yicha o'ziga xos jismoniy va ijtimoiy imkoniyatlarning mavjudligini nazarda tutamiz. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida musiqiy layoqat ham tug'ma bo'lgani holda, u ta'lim-tarbiya va muhit asosida rivojlantirib boriladi. Layoqatning tug'ma ekanligini pedagogik manbalari va tadqiqotlar ham yakdillik bilan ta'kidlashini eslatib o'tish joiz. Shu sababli boshlang'ich sinf o'quvchilarida mavjud musiqiy layoqatni aniqlash metodini ishlab chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bizningcha, bu metodda quyidagilarga asoslanish kutilgan samarani beradi:

- 1) suhbat vositasida boshlang'ich sinf o'quvchilaridagi musiqaga bo'lgan qiziqishni aniqlash;
- 2) maxsus test vositasida boshlang'ich sinf o'quvchilarining musiqiy layoqat darajasini aniqlash;
- 3) mutaxassislar ishtirokida boshlang'ich sinf o'quvchilarining musiqiy layoqat yo'nalishlarini belgilash.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining musiqiy layoqati ularning musiqaga bo'lgan qiziqishi vositasida namoyon bo'ladi. Shu sababli boshlang'ich sinf o'quvchilarining musiqiy layoqatini aniqlash va bunda o'ziga xos metodikaga asoslanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Mazkur masalada bizning yondashuvimizga ko'ra, boshlang'ich sinf o'quvchilarining musiqiga bo'lgan qiziqishini aniqlashda Suhbat vositasi imkoniyatlaridan foydalanish maqsadga

muvofig bo'ladi. Chunki mamlakatimizning ko'pchilik 5-6 yoshli bolalari maktabgacha musiqa tashkilotlari bilan qamrab olingan, bu qamrov darajasi 2024 yil yakunlariga ko'ra 75 foizni tashkil qildi. Mazkur maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyalashuvchilari dastlabki bosqichda musiqa olamiga olib kirilgan hisoblanadi. Bundan tashqari, maktabgacha ta'lim tashkilotlari bilan qamrab olinmagan 5-6 yoshli bolalarni maktabga tayyorlash kurslari vositasida tarbiyalash ishlari amalga oshirilmoqda. Maktabga tayyorlash kurslarining ham asosiy mashg'ulotlari qismlaridan birini bolalarni musiqa ta'limiga yo'naltirish tashkil qiladi. Shu jihatdan bu o'rinda ana shunday suhbatning biz tomonimizdan shakllantirilgan namunaviy savollariga diqqatingizni tortamiz:

1. Siz musiqa tinglashni kimdan o'rgangansiz?
2. Sizga musiqa tinglashda kim yordam beradi?
3. Musiqa tinglash uchun nimalardan foydalanasiz?
4. Televizorda berilayotgan bolalar konsertlarini ko'rib borasizmi?
5. Oilangizda kimlar musiqaga ko'p qiziqadi?
6. Sizning oilangizdagi kompyuterda musiqa tinglash imkoniyatlari bormi?
7. Mobil aloqa vositangiz bormi?
8. Kompyuter yoki mobil aloqa vositasidan nimalarni ko'p ko'rasiz?
9. Qanday multfilmlarni yoqtirasiz? (bunda bola aytgan multfilmlardagi musiqalardan kelib chiqib bolaning musiqaga qiziqishi aniqlanishini eslatib o'tish joiz.)
10. Siz bog'chaga borganmisiz?
11. Sizga qanday musiqalar yoqadi?
12. Siz musiqa chalishga qiziqasizmi?
13. Siz qanday qo'shiqlarni bilasiz? Kuylab beringchi
14. Raqsga tushishga qiziqasizmi?
15. Sizga kim o'yin o'rgatgan?
16. Musiqa cholg'ularidan qaysi birlarini bilasiz?
17. Uyingizda musiqa cholg'usi bormi?
18. Siz katta yoshlilar bilan konsertlarga borganmisiz?
19. Oilangizda konsertlar to'g'risida katta yoshlilar gapirishadimi?
20. Sizga musiqaga qiziqishingizni amalga oshirish uchun qanday yordam kerak?

Mazkur namunaviy Savolnoma asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarining musiqaga bo'lgan qiziqishlari aniqlanadi. Bunda asosiy e'tibor savollarni 1-sinf o'quvchisi tushunadigan darajada ifodalashga qaratilishi kerak va har bir o'quvchining javobi diqqat bilan tinglab borilishi lozim. Suhbat jarayonida boshlang'ich sinf o'qituvchisi, maktab psixologi va imkonqadar umumiy o'rta

ta'lim maktablari biriktirilgan hududlardagi oliy pedagogik ta'lim muassasalari musiqa ta'limi yo'nalishi professor-o'qituvchilarining ishtirok etishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Shuningdek, mazkur suhbat vositasida boshlang'ich sinf o'quvchilarining musiqaga bo'lgan qiziqishlarini aniqlashda hududlarda faoliyat yuritayotgan Bolalar musiqa va san'at maktablarining mutaxassisleri ekspert sifatida ishtirok etishi metodik jihatdan to'g'ri hisoblanadi. Chunki bunday toifa mutaxassislar mutaxassislar boshlang'ich sinf o'quvchilaridagi musiqiy eshituv ko'nikmasining mavjudligini tez anglashadi. Shu jihatdan boshlang'ich sinf o'quvchilarining musiqaga bo'lgan qiziqishini aniqlash ularning ta'lim va tarbiyasini tashkidl qilishning uzviy qismi hisobshlanishini eslatib o'tish joiz. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining musiqaga bo'lgan qiziqishini aniqlash jarayonida Suhbat oddiy, qulay va o'quvchilarning ehtiyojlariga mos sharoitda tashkil qilinishi lozim. Bunday suhbat jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilarining o'zlari faol ishtirok etishi kerak. Bundan tashqari, suhbat vositasida boshlang'ich sinf o'quvchilarining musiqiy eshituv ko'nikmasini aniqlashga e'tibor berish ham maqsadga muvofiq bo'ladi. Unga ko'ra, suhbat o'tkazilayotgan kabinetning biror joyida nihoyatda past ovozda musiqa qo'yiladi, agar suhbat jarayonidagi o'quvchi darhol musiqani eshitsa, unda musiqiy eshituv layoqati mavjud bo'ladi. Bordi-yu o'quvchi kabinet burchagi taralayotgan musiqa ovoziga befarq munosaabtda bo'lsa unda musiqiy eshituv ko'nikmasi tartibga solinmagan hisoblanadi. Shu ma'noda boshlang'ich sinf o'quvchilarining musiqaga bo'lgan qiziqishini Suhbat vositasida aniqlashda ularning qiziqish jarayoni va musiqiy eshituv darajasi o'rganiladi. Buning natijasida boshlang'ich sinf o'quvchilarining musiqiy layoqatini aniqlashning dastlabki bosqichi amalga oshiriladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining musiqiy layoqatini aniqlashda asosan ularning bolalar musiqa san'ati asarlarini tinglashiga e'tibor berishg kerak. Bunday yondashuv ularni bolalar musiqa asarlarini tinglashga yo'naltiradi. Musiqiy layoqatni aniqlashda 1-sinflarda Suhbat metodidan foydalanish muhim ahamiyatga ega. 2-sinfdan boshlab boshlang'ich sinf o'quvchilarining musiqiy ongida layoqat rivojlana boshlaydi va bu jarayonda Musiqa o'quv fanining o'rni muhimdir. Shu sababli bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari o'quvchilarning musiqiy layoqatini suhbat vositasida aniqlash metodikasi bilan qurollantirilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Shuni eslatib o'tish joizki, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 23 maydagi "madaniyat va san'at sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorida umumiy o'rta ta'lim maktablari 10dan ortiq xalq cholg'ulari, ya'ni milliy cholg'ular bilan davlat tomonidan ta'minlanmoqda. Mazkur Qaror asosida

umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quvchilari bitiruv yakunida kamida ikkita cholg'udan kuy ijro eta olishi va umumiy o'rta ta'lim maktablari o'qituvchilari kamida uchta cholg'uda ijrochilik mahoratiga ega bo'lishi belgilangan. Shu jihatdan boshlang'ich sinf o'quvchilari o'zlari qiziqqan va layoqatga ega cholg'ular bo'yicha kuy ijrosiga yo'naltirilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Shu ma'noda ularning musiqiy laqatini aniqlash jarayonida muayyan cholg'uga bo'lgan qiziqishini ham aniqlash ishi amalga oshiriladi. Suhbat ishtirokchilari muayyan cholg'ularda ijrochilik malakasiga ega bo'lishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Shu ma'noda oliy pedagogik ta'lim jarayonida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining cholg'u ijrochiligi bo'yicha ko'nikma va malakalarini tarkib toptirish masalasi ham muhim ahamiyatga egadir. Umuman boshlang'ich sinf o'qituvchisi boshlang'ich ta'limda o'qitiladigan o'quv fanlari bo'yicha kasbiy bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishi taqozo etiladi. Shu ma'noda Musiqa o'quv fani bo'yicha ham bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining chuqurlashtirilgan bilim va ko'nikmalar bilan qurollantirilishi muhim amaliy ahamiyatga ega.

Musiqiy layoqatga oid yondjashuvlar turlicha ekanligi bilan diqqatni tortadi. Jumladan, Abu Nasr Farobiy (X asr) "Katta musiqa kitobi" asarida insonda musiqiy layoqat tabiiy bo'lishini va har bir insonda bunday layoqatning mavjud ekanligini e'tirof etish lozimligini alohida ta'kidlaydi. Unga ko'ra, tabiiy musiqiy layoqat quyidagicha namoyon bo'ladi:

1) tabiatdagi tovushlar shovqin surondan iborat bo'ladi va bu tovushlarni hamma eshitadji;

2) muayyan ohangli tovushldar mavjud bo'ladi va bunday musiqiy tovushlarni musiqiy layoqatga ega shaxslar tez eshitadi.

Misol uchun, daraxtlarning shovillashi oddiy tovushlar turiga kiradi; muayyan ritm asosida taqillagan tovush musiqiy tovushga kiradi va mana shunday tovushni eshituvchi shaxslar musiqiy layoqatga ega bo'ladi. Shu jihatdan boshlang'ich sinf o'quvchilarining sezgi va eshituv organlari rivojlanish jarayonida bo'lganligi uchun ular ohangli tovushlarni tez ilg'ashadi. Masalan, qushlarning sayrashi boshlang'ich sinf o'quvchilarida zavq uyg'otadi va bu hol ularda musiqiy layoqatning tabiiy-tug'ma ekanligini namoyon qiladi. Shu sbaabli Farobiy insonda musiqiy layoqatni yoshlikdan boshlab aniqlash va rivojlantirishni tavsiya qilgan.

Mashhur tarixiy san'atkorlarimizdan yana biri Darvish Ali Changiy (XVII asr) "Risoldai musiqiy" asarida musiqiy layoqatni aniqlashning o'zgacha metodini takldif qilgan. Unga ko'ra, muayyan musiqa cholg'usi past oxangda ijro etiladi va ana shu past oxangni darhol fahmlagan kishida musiqiy layoqat

mavjudligi namoyon bo'ladi. Shu tariqa Darvish Ali Changiy shaxsning musiqiy layoqatini aniqlashda Doira, Tanbur, Dutor, Chang, Qonun kabi xalq cholg'ularini past registrda ijro etish va ana shu tovushlarni eshitish vositasida yoshlarning musiqiy layoqatini aniqlash metodini taklif qilgan. Shu jihatdan boshlang'ich sinf o'quvchilarining musiqiy layoqatini aniqlashda mazkur metoddan ham foydalanish mumkin. Unda muayyan xalq cholg'ularini mayin va past tovushlarda ijro etish hamda uni eshitish vositasida boshlang'ich sinf o'quvchilarini musiqiy layoqat ko'lamini aniq aniqlab olish mumkin. Masalan, Tanbur cholg'usining eng quyi tovushini faqat eshituv malakasiga ega odamlar eshitadi va musiqiy pedagogika tajribasidan ma'lumki, ana shu ohanglarni 7-11 yoshli bolalar to'liq eshitadi. Shu sababli bu metodika asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarining 1-sinfda musiqiy layoqatini aniq aniqlab olish imkoniyati mavjud.

Yana bir mashhur musiqa san'atkorlarimizdan biri jadid pedagogi G'ulom Zafariy (X asr) musiqiy layoqatni aniqlashda suhbat metodidan foydalanishni tavsiya qiladi. Unga ko'ra, boshlang'ich sinf o'quvchilarining musiqiy layoqatini aniqlashda ular bilan suhbat o'tkaziladi va bu suhbat jarayonida musiqiy layoqatni aniqlovchi shaxs muayyan kuylarni yoki qo'shiqlar parchalarini hirgoyi qiladi. Agar ana shu hirgoyini shaxs eshitsa, unda musiqiy layoqat mavjudligi namoyon bo'ladi. G'ulom Zafariy mazkur metodikasida xalq musiqa san'ati tajribasidan kedlib chiqqan. Chunki ichki xirgoyi uni ijro etuvchining eshituv ko'nikmasini rivojlantiradi va bunday xirgoyini eshitgan o'zga kishilarda ham eshituv layoqati mavjudligi ma'lum bo'ladi. Shu sababli keyinchalik umumiy o'rta ta'lim maktablarida o'qitilib kelayotgan Musiqa o'quv fanida musiqiy eshituv musiqiy layoqatning asosiy omillaridan biri sifatida qabul qilingan.

Mashhur olmon musiqa pedagogi Karl Orfning (XX asr) musiqiy layoqatni aniqlash metodi ham keng ommalashgan. Unga ko'ra, boshlang'ich sinf o'quvchilari 1-4 sinflarda xor qo'shiqlarini kuylashi jarayonida o'zlarining musiqiy layoqatini namoyon qiladi. Agar o'quvchi xor qo'shiqlarini ohangli va avj pardalarini o'rinli ijro etsa, unda musiqiy layoqat mavjud ekanligi e'tirof etiladi. Shuni ta'kidlash lozimki, xor bo'lib kuylash jarayonida o'quvchilar jamoaviy ijro etadi va aynan jamoaviy ijrochilik jarayonida musiqiy layoqatga ega o'quvchilarning ovozi yangroq eshutilib turadi. Ana shu eshituv asosida muayyan o'quvchilarda musiqiy layoqatning tabiiy mavjud ekanligi aniqlanib, uni rivojlantirish ishlari amalga oshiriladi. Karl Orfning mazkur metodi bugungi kunda G'arbiy Yevropa mamlakatlari ta'lim muassasalarida amalda ekanligini eslatib o'tish joiz.

Milliy va xorijiy musiqa pedagoglarining musiqiy layoqatni aniqlash bo'yicha yondashuvlariga doir mazkur misollardan ma'lum bo'ladiki, har bir boshlang'ich sinf o'quvchisida musiqiy layoqat tug'ma va tabiiy mavjud bo'ladi. Lekin musiqiy layoqat har bir o'quvchilarda turli darajalarda ekanligi hisobga olinadi. Bunda eng asosiy masala boshlang'ich sinf o'quvchilarida musiqiy layoqatning mavjudligidir. Shu sababli ularda musiqiy ongni shakllantirish pedagogik jihatdan ahamiyatga ega bo'ladi. Musiqiy layoqatni aniqlab olish nafaqat boshlang'ich sinf o'quvchilarininhg musiqiy onshgini shakllantirishga, balki musiqa bo'yicha mashg'ulotlarning mazmuni va shakllarini tanlab olishga ham xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. "O'zbekiston-2030" strategiyasi. // www.ziynet.uz
2. Dimitreyeva L., Chernoiivanenko N. Metodika muzыkalnoga vospitaniya v shkole. – M.: «Prosvemyeniye». 1989. –S. 7
3. Yunus Rajabiy. O'zbek xalq musiqasi. 1-tom. – Toshkent, 1963., Dadajonova G. Maktabda musiqiy tarbiya. – Toshkent, 2017 va h.k.
4. G'ulom Zafariy. Asarlar. – T.: "Infokapitalgurup". 2018. 202-245 betlar. // www.ziynet.uz
5. Usmonova Q.S . Boshlangich sinf o'quvchilarida tankidiy fikrlashni shakllantirishda pedagogic-psixologik integratsiya va uzluksizlik. Муаллим хем узликсиз билимлендириў. 2023/3 .370-375-b <https://lib.cspi.uz/index.php?newsid=7951>
6. Usmonova Q.S. Boshlangish ta'limda Filandiya ta'lim tizimini imkonoyatlari . Международный научный журнал № 4 (100), часть 2 «Научный импульс» Ноябрь, 2022./4. 899-903-b
7. Usmonova Q.S Development of Steam International Assessment Program in Primary Education. Central asian journal of literature, philosophy and culture. 30th Apr 2023. 242-244
8. Usmonova Qumrinsa Saidaliyevna. Use of Foreign Experiences and World Pedagogy in Elementary Education Teaching. // "Diversity Research: Journal of Analysis and Trends. 2023/8/.s 27-29
9. Usmonova Qumrinsa Saidaliyevna. Fundamentals And System Of Preparing Primary Class Students For Next Types Of Education |. Web of Teachers: Inderscience Research, 2023/12/8. 71-73

MAKTABGACHA VA BOSHLANG'ICH TA'LIMDA XALQARO TAJIRIBA HAMDA INNOVATSION YONDASHUVLAR

Kuchkinov A.Yu.

*CHDPU, Boshlang'ich ta'lim nazariyasi va amaliyoti kafedrası
p.f.f.d. (PhD)., dotsent.*

Eshbo'riyeva D.V.

Talaba

Tayanch so'zlar: maktabgacha ta'lim, boshlang'ich ta'lim, xalqaro tajriba, innovatsion yondashuvlar, interfaol texnologiyalar, ta'lim samaradorligi, integrativ yondashuv, kreativ pedagogika, mustaqil o'rganish, metodik innovatsiyalar.

Ключевые слова: дошкольное образование, начальное образование, международный опыт, инновационные подходы, интерактивные технологии, эффективность обучения, интегративный подход, креативная педагогика, самостоятельное обучение, методические инновации.

Key words: preschool education, primary education, international experience, innovative approaches, interactive technologies, learning effectiveness, integrative approach, creative pedagogy, independent learning, methodological innovations.

РЕЗЮМЕ:

Maktabgacha va boshlang'ich ta'limda xalqaro tajriba hamda innovatsion yondashuvlar bolalarning har tomonlama rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi. Dunyo miqyosida o'qitish metodikalarining takomillashuvi, interfaol texnologiyalarning joriy etilishi va integrativ yondashuvlar ta'lim samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Skandinav, Yaponiya va Finlyandiya tajribasi bolalarning ijodiy fikrlashini rivojlantirishga urg'u beradi. Zamonaviy ta'lim usullari orqali bolalarning mustaqil o'rganish qobiliyatini shakllantirish ustuvor yo'nalishlardan biridir.

РЕЗЮМЕ:

Международный опыт и инновационные подходы в дошкольном и начальном образовании служат для обеспечения всестороннего развития детей. Во всем мире совершенствование методик обучения, внедрение интерактивных технологий и интегративных подходов приобретают все большее значение для повышения эффективности обучения. Опыт Скандинавии, Японии и Финляндии делает упор на развитие творческого мышления детей. Формирование способности детей к самостоятельному обучению с помощью современных методов обучения является одним из приоритетных направлений.

SUMMARY:

International experience and innovative approaches in preschool and primary education serve to ensure the comprehensive development of children. All over the world, the improvement of teaching methods, the introduction of interactive technologies and integrative approaches are becoming increasingly important for improving the effectiveness of learning. The experience of

Scandinavia, Japan, and Finland focuses on developing children's creative thinking. The formation of children's ability to learn independently using modern teaching methods is one of the priorities.

Kirish. Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim jamiyatning intellektual va madaniy rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Bu bosqich bolalarning kelajakdagi ta'lim jarayoni va shaxsiy rivojlanishiga mustahkam asos yaratadi. Zamonaviy dunyoda ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan xalqaro tajribalar va innovatsion yondashuvlar bu jarayonni yanada samarali tashkil etishga xizmat qilmoqda. Xususan, Skandinaviya mamlakatlari, Yaponiya, Finlyandiya va Singapur tajribalari ta'lim sifati va uslubiy yondashuvlar bo'yicha ilg'or modellarni taklif etmoqda.

Innovatsion pedagogika texnologiyalari, interfaol metodlar va integratsiyalashgan yondashuvlar yordamida bolalarning kognitiv, ijodiy va ijtimoiy qobiliyatlarini rivojlantirish mumkin. Xalqaro tajribalar shuni ko'rsatadiki, bolalarni o'qitish jarayonida o'yin elementlarini qo'llash, tabiat va jamiyat bilan bevosita bog'langan ta'lim shakllarini joriy etish, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim metodlarini rivojlantirish eng samarali usullardan hisoblanadi.

Maktabgacha va boshlang'ich ta'limda innovatsion yondashuvlarning ahamiyati shundaki, ular bolalarning mustaqil o'rganish, muammolarni hal qilish va mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan. Shu sababli, zamonaviy ta'limda xalqaro tajribalarni o'rganish va milliy ta'lim tizimiga moslashtirish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ushbu tadqiqot maktabgacha va boshlang'ich ta'lim jarayonida xalqaro tajribalar hamda innovatsion yondashuvlarning samaradorligini tahlil qilishga qaratilgan.

Natijalar. Maktabgacha va boshlang'ich ta'limda xalqaro tajribalar va innovatsion yondashuvlarni tahlil qilish natijalari shuni ko'rsatadiki, zamonaviy pedagogik texnologiyalar ta'lim samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Dunyo tajribasida bolalarning ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan integrativ yondashuvlar katta ahamiyat kasb etmoqda. Jumladan, Finlyandiya ta'lim tizimida o'quv jarayoni tabiat bilan bevosita aloqador holda tashkil etilib, bolalarning mustaqil izlanish va eksperiment qilish ko'nikmalari rivojlantiriladi.

Yaponiya maktabgacha va boshlang'ich ta'lim tizimida esa bolalarning ijtimoiy moslashuvi va jamiyatga integratsiyalashuviga alohida e'tibor qaratiladi. Bu esa jamoaviy ish, muloqot va hamkorlik ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Skandinaviya mamlakatlari tajribasi esa bolalarning tabiiy qiziquvchanligini qo'llab-quvvatlashga asoslangan bo'lib, o'quvchilarni erkin va ijodiy fikrlashga yo'naltirish bilan ajralib turadi.

Innovatsion yondashuvlar bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, maktabgacha va boshlang'ich ta'limda STEAM-ta'lim, interfaol o'yin texnologiyalari va muammoli o'qitish metodlaridan foydalanish bolalarning ta'lim jarayoniga bo'lgan qiziqishini oshiradi. Shuningdek, zamonaviy texnologiyalarning joriy etilishi (masalan, raqamli ta'lim platformalari, virtual laboratoriyalar) ta'lim jarayonini yanada samarali tashkil etish imkonini bermoqda.

Xalqaro tajribalarni o'rganish va ulardan foydalanish natijasida aniqlanganki, maktabgacha va boshlang'ich ta'lim tizimini takomillashtirish uchun milliy ta'lim modelini zamonaviy innovatsion metodlar bilan uyg'unlashtirish zarur. Shu bilan birga, ta'lim mazmunini bolalarning psixologik va fiziologik xususiyatlariga moslashtirish samaradorlikni oshiruvchi omillardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim sohasidagi xalqaro tajriba va innovatsion yondashuvlarni o'rganish bo'yicha ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ushbu yo'nalishda turli mamlakatlarning ilg'or pedagogik tamoyillari va zamonaviy texnologiyalari qo'llanilmoqda. Xususan, ta'lim jarayonida bolalarning individual xususiyatlarini inobatga olish, interfaol va ijodiy metodlardan foydalanish bo'yicha keng ko'lamli tadqiqotlar olib borilgan.

Finlyandiya ta'lim tizimini o'rganish bo'yicha tadqiqotlarda bolalarning mustaqil fikrlashi va tabiiy qiziquvchanligini rivojlantirishga qaratilgan pedagogik metodlarning samaradorligi tasdiqlangan. Shu bilan birga, Yaponiya ta'lim modelida axloqiy tarbiya va ijtimoiy moslashuvning ahamiyati alohida ta'kidlanadi. Skandinaviya davlatlarining tajribasi esa ochiq o'quv muhiti va ekologik ta'lim tamoyillariga asoslanib, bolalarning tashabbuskorligini qo'llab-quvvatlashni nazarda tutadi.

Metodologik jihatdan olib qarganda, ta'lim jarayonini innovatsion texnologiyalar bilan boyitish xalqaro miqyosda ijobiy natijalar bermoqda. Xususan, STEAM-ta'lim modeli, o'yin texnologiyalari va muammoli o'qitish usullarining kombinatsiyasi bolalarning ijodiy va tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga yordam beradi. Bunda eksperimental tadqiqotlar orqali aniqlangan faktlar shuni ko'rsatadiki, raqamli ta'lim resurslaridan foydalanish bolalarning bilim olish jarayoniga bo'lgan qiziqishini sezilarli darajada oshiradi.

Ushbu tadqiqot doirasida pedagogik, psixologik va sotsiologik metodlardan foydalanilgan. Empirik usullar orqali xalqaro tajribaning samaradorligi baholandi, qiyosiy tahlil orqali esa turli ta'lim tizimlarining o'ziga xos jihatlari solishtirildi. Shu bilan birga, kontent-tahlil va statistik metodlar yordamida

innovatsion yondashuvlarning natijaviyligi aniqlandi. Xulosa qilib aytganda, adabiyotlar tahlili va ilmiy metodologiyalar asosida olib borilgan tadqiqotlar maktabgacha va boshlang'ich ta'limni takomillashtirishda xalqaro tajribaning o'rni muhim ekanligini ko'rsatdi.

Muhokama. Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim tizimida xalqaro tajriba va innovatsion yondashuvlarni o'rganish ushbu sohaning samaradorligini oshirish uchun muhim omillardan biridir. Dunyo tajribasi shuni ko'rsatadiki, rivojlangan davlatlarda ta'lim jarayonida bolalarning individual xususiyatlari, qiziqishlari va rivojlanish darajasi inobatga olinadi. Xususan, Skandinaviya davlatlarida erkin o'rganish muhiti, Finlyandiya bolalarning mustaqil fikrlashi va tabiiy qiziquvchanligini rag'batlantirishga asoslangan ta'lim modeli muvaffaqiyatli natijalar bermoqda.

Ta'lim jarayonida innovatsion texnologiyalar, interfaol usullar va ijodiy yondashuvlarning qo'llanilishi bolalarning bilim olishga bo'lgan qiziqishini oshirish bilan birga, ularning mantiqiy fikrlashi va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Masalan, STEAM ta'lim modeli (fan, texnologiya, muhandislik, san'at va matematika integratsiyasi) jahonning ilg'or ta'lim tizimlarida muvaffaqiyatli qo'llanilib, bolalarda ijodkorlik, muammolarni hal qilish ko'nikmalari va amaliy bilimlarni shakllantirishga yordam bermoqda.

Shuningdek, xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, maktabgacha va boshlang'ich ta'lim jarayonida o'yin metodlaridan keng foydalanish, ta'limni vizuallashtirish va texnologik vositalardan foydalanish o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi. AQSh va Kanadada interfaol dars usullari hamda raqamli ta'lim resurslari (masalan, virtual laboratoriyalar, interfaol taxta) yordamida ta'lim samaradorligini oshirish bo'yicha ilg'or tajribalar mavjud.

Biroq, ushbu yondashuvlarni amaliyotga tatbiq etishda bir qancha muammolar ham mavjud. Jumladan, innovatsion metodlarni joriy etish uchun pedagoglarning kasbiy kompetensiyasini oshirish, moslashtirilgan o'quv dasturlarini ishlab chiqish va moddiy-texnik bazani mustahkamlash talab etiladi. Shu bois, xalqaro tajribani o'rganish natijalaridan kelib chiqib, milliy ta'lim tizimiga mos keladigan eng samarali usullar tanlab olinishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha va boshlang'ich ta'lim jarayonida xalqaro tajriba va innovatsion yondashuvlarning qo'llanilishi ta'lim sifati va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Ammo bu jarayonda har bir mamlakatning ijtimoiy, madaniy va pedagogik xususiyatlarini hisobga olish, shuningdek, milliy ta'lim tizimiga moslashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim tizimida xalqaro tajriba va innovatsion yondashuvlarni o'rganish zamonaviy ta'lim sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Dunyo tajribasi shuni ko'rsatadiki, ta'lim jarayoniga individual yondashuv, innovatsion texnologiyalar va interfaol usullarni joriy etish bolalarning bilishga bo'lgan qiziqishini oshirib, ularning ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Finlyandiya, AQSh, Kanada kabi davlatlarning tajribasi shuni tasdiqlaydiki, ta'lim jarayonida o'yin metodlari, STEAM modeli va raqamli texnologiyalardan foydalanish samarador natijalarga olib keladi. Biroq, bu innovatsiyalarni milliy ta'lim tizimiga moslashtirishda pedagoglarning kasbiy tayyorgarligi va moddiy-texnik bazani mustahkamlash muhim ahamiyatga ega.

Shu sababli, xalqaro tajribani o'rganish natijasida eng samarali usullar tanlab olinishi va milliy sharoitga moslashtirilgan holda tatbiq etilishi lozim. Bu esa maktabgacha va boshlang'ich ta'lim sifatini oshirishga hamda kelajak avlodni zamonaviy jamiyat talablariga mos holda tarbiyalashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Axmedov A. "Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi". Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2018.
2. Saidov U. "Boshlang'ich ta'limda innovatsion yondashuvlar". Toshkent: Sharq Noshriyoti, 2020.
3. Karimov B. "Pedagogik texnologiyalar va ta'lim sifati". Toshkent: Ma'naviyat, 2019.
4. Vygotsky L. S. "Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes". Harvard University Press, 1978.
5. Hattie J. "Visible Learning for Teachers: Maximizing Impact on Learning". Routledge, 2012.
6. Niemi H., Toom A., Kallioniemi A. "Miracle of Education: The Principles and Practices of Teaching and Learning in Finnish Schools". Springer, 2012.
7. O'zbekiston Respublikasi Xalq Ta'limi Vazirligi. "Boshlang'ich ta'lim davlat standarti". Toshkent, 2021.
8. Dewey J. "Democracy and Education". Macmillan, 1916.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA BO'LAJAK TARBIYACHILARNI KOMPETENTLIGINI OSHIRISH

Ashurova T.

*Osiyo texnologiyalar universiteti Pedagogika
kafedrası dotsenti.*

*Safarova S.
magistrant.*

Tayanch so'zlar: kasbiy komretenlik, pedagogik texnika, takomillashib, bo'lajak tarbiyachi, izchil islohotlar, axloq, estetika va san'at, tarbiyachi, yuksak malakali, ma'naviy-axloqiy, milliy madaniyat.

Ключевые слова: профессиональная честность, редакционная техника, совершенствование, будущий педагог, последовательные реформы, этика, эстетика и искусство, педагог, высококвалифицированный, духовно-нравственный, национальная культура.

Key words: professional integrity, editorial technique, improvement, future educator, consistent reforms, ethics, aesthetics and art, educator, highly qualified, spiritual and moral, national culture.

PEZIOME:

Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim yo'nalishi talabalarini pedagogik faoliyatga tayyorlash usullari tahlil qilingan. Bo'lajak tarbiyachilarni kompetentligini oshirish yo'llari usullari mulohaza qilingan. Bo'lajak tarbiyachilarni kompetent qilib tarbilashimiz, o'z navbatida tarbiyachilarga masuliyat yuklashi haqidagi fikrlar keltirilgan.

PEZIOME:

В статье анализируются методы подготовки дошкольников к педагогической деятельности. Рассмотрены методы повышения компетентности будущих педагогов. Представленные идеи заключаются в том, что воспитание будущих педагогов компетентными, в свою очередь, возложит на педагогов ответственность.

SUMMARY:

This article analyzes the methods of preparing students of preschool education for pedagogical activity. Methods of improving the competence of future educators are considered. The ideas about how to educate future educators to be competent, in turn, imposes responsibility on educators, are presented.

Mamlakatimizda olib borilayotgan izchil islohotlar jarayoni pedagoglar zimmasiga katta mas'uliyat yuklashi bilan bir qatorda sohaga yuksak malakali kadrlar yetkazib berishni taqoza etmoqda. Aynan ushbu vazifalarni ado etish va

to'laqonli bajara olish uchun har bir tarbiyachi o'z sohasida yuksak bilimdonlik, pedagogik texnika va axloqiy fazilatli bo'lishi lozim.

Kirish (Introduction). Ta'lim sifatining takomillashib borilishi natijasida bugungi kun yoshlarining ma'naviy qiyofasi va maqsadlari ham o'zgacha ko'rinish kasb etmoqda. Har bir yosh kadrlar o'z faoliyatini o'ziga xos yo'nalishda tashkil etish yo'llarini aniqlashga intilib bormoqda. Shu o'rinda maktabgacha ta'lim tashkiloti tarbiyachilari hamda ushbu faoliyatga kirib kelayotgan bo'lajak tarbiyachilar ham o'zida kasbiy layoqatni oshirish uchun tinimsiz izlanishda davom etmoqdalar.

Zamon rivojlanib borar ekan, har bir faoliyat o'zida yangicha usullarni qo'llash zaruratini keltirib chiqaradi. Xususan, maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishning eng muhim bo'g'inida turganliklari tufayli, mazkur yoshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasi bilan shug'ullanuvchi pedagoglar zimmasiga chuqur mas'uliyatni yuklaydi. Bu mas'uliyatli vazifani samarali ado etishda tarbiyachi o'zida kasbiy komretenlikni shakllantirgan bo'lishi g'oyatda muhimdir.

Tadqiqot metodologiyasi.

Bo'lajak tarbiyachilar yosh avlodimizni xalqimizning munosib farzandlari qilib tayyorlashdek muhim, faxrli ish bilan birga mas'uliyatli vazifani bajaradi. Tarbiyachining siyosiy yetukligi bolalarni tarbiyalash sifati uchun xalq hamda jamiyat oldidagi o'z mas'uliyatini anglashga, "...ta'lim-tarbiya vazifalarini ijodiy yondashishga, o'z mahoratini doimo takomillashtirib borish va komretensiyaviy o'sishiga yordam beradi. Demak, tarbiyachi avvalo, bilimli bo'lishi, o'zi yashab turgan hayot, tabiat va jamiyatning qonuniyatlarini tushunishi, ijtimoy faol bo'lishi, umumiy va maktabgacha tarbiya pedagogikasini, bolalar ruhiyati,..." [8] fiziologiyasi va yosh xususiyatlarini tushunishi kerak va komretensiyaviy komronentlikka tayyor bo'lishi lozim. Shuningdek, pedagogik tarbiyachining hodisalarni tahlil qilishga ilmiy nuqtai nazardan komretensiyaviy yondashuvi bolani har tomonlama rivojlantirish muvaffaqiyatini belgilaydi. Bugungi kunda respublikamiz rahbariyati tarbiyachilarning faoliyatini yuqori baholamoqda.

Zero, "jamiyatning tarbiyaga bo'lgan munosabatini butunlay o'zgartirmasdan turib, sohani tubdan takomillashtirish mumkin emas".

Bundan tashqari kambag'allikni qisqartirishning muhim omili ta'lim deb belgilanishi ham bejisga emas.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili.

So'nggi yillarda jahonning qator mamlakatlarida ta'lim tizimining hamma bosqichlarida yuqori malakali pedagog kadrlar tanqisligi kuzatilmoqda. Mamlakatimizda ham malakali kadrlar bo'shlig'ini to'ldirish, jumladan, maktabgacha ta'lim muassalarida pedagog kadrlarga bo'lgan ehtiyojni to'ldirish

obektiv zaruratga aylanib bormoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 27-fevraldagi "Pedagogik ta'lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4623-son Qarorida pedagogik qo'llash ko'nikmalariga ega, mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda munosib hissa qo'shuvchi yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash uchun rrofessional pedagog kadrlar yetkazib berish, sohaga ilg'or ta'lim texnologiyalarini joriy qilish kerakligi asosiy maqsad ekanligi qayd etilgan. 2022-2026-yillarga mo'ljallangan O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi"da ham ushbu mavzu yuzasidan fikrlar yuritilib, bir qancha ustuvor vazifalar belgilab berilgan.

"...Buning uchun o'sib kelayotgan yosh avlodni bilimlar bilan qurollantirish, milliy qadriyatlarimiz, ma'naviyatimizni singdirish, jahon madaniyati, milliy madaniyatimiz durdonalari bilan tanishtirish, ularni jismoniy sog'lom, ma'naviy yetuk qilib tarbiyalashdek vazifalar qo'yildi. Davlat ahamiyatiga molik bunday vazifani amalga oshirishda umumta'lim maktablari bilan bir qatorda xalq ta'limining boshlang'ich bo'limi bo'lgan bolalar bog'chalari muhim rol o'ynaydi. Buning uchun har bir tarbiyachi o'ziga talab qo'ya olishi va nazorat qila bilishi lozimdir va bu ishda tarbiyachiga komretensiyaviy yondashuvlar yordam beradi..." [8].

"Farzandlarimizning maktabda qanday o'qishi, yuksak maqsadlari bilan kamol torishi ko'r jihatdan maktabgacha ta'lim tashkilotidagi tarbiyaga bog'liqdir" – deb ta'kidlaydi Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev.

Tahlil va natijalar.

Tarbiyachi – ustoz bo'lish uchun boshqalarning "...aql-idrokini o'stirish, ma'rifat ziyosidan bahramand qilish, haqiqiy vatanrarvar, haqiqiy fuqaro etib yetishtirish uchun, eng avvalo, tarbiyachining o'zi ana shunday yuksak talablarga javob berishi, ana shunday buyuk fazilatlarga ega bo'lishi kerak. Demak, bola shaxsini shakllantirishda tarbiyachi alohida ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, har bir bolaning shaxs sifatida shakllanishida javobgar ekanligini taqozo etadi. Shunga ko'ra, tarbiyachi bolalarga kundalik hayotda, o'yinlarda, mashg'ulotlarda, birgalikdagi mehnat faoliyatida, ular bilan bo'ladigan muomalada, muloqotda ibrat, namuna bo'lishi bolani har tomonlama diqqat bilan o'rganishi, uning shaxsiy xususiyatlarini, qobiliyatlarini bilishi, pedogogik nazokatini namoyon qilishi, bolalarning xulq-atvori ish natijalarini haqqoniy baholashi va ularga o'z vaqtida yordam ko'rsata olishi hamda oilaviy ahvoli bilan..." [8] qiziqishi zarur hisoblanadi.

"...Tarbiyachilarning o'ziga zamonaviy bilim berish, ularning ma'lumotini oshirish kabi raysalga solib bo'lmaydigan dolzarb masalaga duch kelmoqdamiz, tarbiyachi bolalarimizga zamonaviy bilim berishi uchun avvalo, murabbiyning

ana shunday bilimga ega bo'lishi kerak. Yuqoridagi qayd etilgan fikrlardan bugungi kun tarbiyachisi shaxsiga nisbatan qo'yilayotgan talablarning naqadar muhimligini anglash lozim. Demak, tarbiyachi-maxsus pedagogik, psixologik va mutaxassisligi bo'yicha yetuk bilimli va yuksak fazilatli shaxs sanaladi. Shuning uchun zamonaviy tarbiyachi murabbiy qiyofasida quyidagi fazilatlarni namoyon eta olishi kerak..." [8].

Zamonaviy murabbiy o'zini mutaxassisligi bo'yicha chuqur ruxta bilimga ega bo'lish, o'z ustida tinimsiz ishlashi kerak. Tarbiyachi maktabgacha tarbiya pedagogikasi va psixologiya, fiziologiya fanlarining asoslarini bilishi, ta'lim-tarbiya jarayonida bolalarning yoshi va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda faoliyatni tashkil etishi kerak. Tarbiyachi ta'lim-tarbiya jarayonida samarali shakl, metod va vositalaridan unumli foydalana olish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak.

Davlat va jahon oliy tizimida yoshlarni kasbiy ijtimoiylashtirish, ma'naviy-axloqiy komretentligini rivojlantirish, ijtimoiy faolligi va tashabbuskorligini tarbiyalash metodikasini takomillashtirish bo'yicha ilmiy-tadqiqotlar olib borilmoqda. AQSH, Rossiya, Germaniya, Fransiya, Xitoy, Koreya kabi rivojlangan mamlakatlarda talaba-yoshlarning tafakkurini o'stirish, qobiliyatlarini erta aniqlash, ma'naviy-axloqiy tarbiyalash mexanizmlari samaradorligini oshirish metodikasini takomillashtirishda modulli o'qitish, vebinar va mahorat darslari tashkil etilmoqda.

Bo'lajak tarbiyachilar ya'ni bugungi talabalar kelajakda o'z faoliyatlarini amalga oshirish jarayonlarida o'zini talab va nazorat qila bilishi lozimdir va bu ishda tarbiyachiga komretensiyaviy yondashuvlar yordam beradi.

Tarixiy jarayonda yuz berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy hamda ijtimoiy-siyosiy rivojlanishda keng ko'lamdagi innovatsion tendentsiyalar, fan, madaniyat sohasidagi o'zgarishlar, axloq, estetika va san'atning boshqa turlaridagi nomutanosibliklar chuqur ta'sir ko'rsatdi va ta'sir ko'rsatish davom etmoqda. Bunday ta'sirlardan ta'lim sohasi ham chetda qolmayarti. XXI asrning birinchi o'n yilligi va undan keyin ham moddiy boylikning bilim, tajriba, ko'nikma, sog'liq, jismoniy rivojlanish darajasiga bog'liq bo'lib qolishi bashorat qilinmoqda.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).

Binobarin, har bir jamiyat taraqqiyotini ta'minlashda ilm-fan va madaniyat muhim o'rin tutadi. Jahondagi ilg'or mamlakatlar tajribasi bunga yaqqol misol bo'la oladi. Zero, ta'lim-tarbiyaga ustuvor ahamiyat berish mamlakat va xalqning istiqbolini belgilab beradi.

“...Komretentlik tushunchasi zamonaviy ta’lim – tarbiya tizimida yangi atama sifatida vujudga kelgan bo‘lsada, qadimda ham uning ma’no-mazmun aks etganligini ko‘rishimiz mumkin. Tarbiyachi-muallimlarning shaxsiy, kasbiy va ijtimoiy sifatlariga azaldan e’tibor qaratib kelingan va har bir zamon talabidan kelib chiqib, pedagogga qo‘yiladigan talablar takomillashib, murakkablashib boravergan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Muslimov N. A. Bo‘lajak kasb ta’limi o‘qituvchilarini kasbiy shakllantirish. Monografiya. – T., 2006. – 357 b.
2. Muslimov N.A., va boshqalar. Kasb ta’limi o‘qituvchilarining kasbiy komretentligini shakllantirish texnologiyasi. Monografiya. – T.: “Fan va texnologiya” nashriyoti, 2013. – 349 b.
3. Babayeva D. R. Maktabgacha Ta’lim Tashkilotlarida Markazlar Faoliyati International Scientific Journal Volume 1 Issue 7 Uif-2022: 8.2 | Issn: 2181-3337
4. Babayeva D. R. Maktabgacha yoshdagi bolalarning nutqini o‘stirish jarayonida ertaklar asosida atrof-muhit bilan tanishtirish. Ilmiy to‘plam. – T.: Nizomiy nomidagi TDRU, 2000. 103-105-b.
5. Ashurova T. E. va Quysinova Sh. N. Maktabgacha yoshdagi bolalarning ijtimoiylashuvida tarbiyachining komretentligi // American journal, 2024. 44-47-b.
6. Quysinova Sh. N. Maktabgacha ta’lim tashkilotida tarbiyachi komretensiyasining o‘ziga xosligi // Ilmiy uslubiy jurnal. – Shahrizabz, 2024. 90-96-b.
7. Qodirova F. va boshqalar Maktabgacha pedagogika. Dasrluk. – Toshkent: Tafakkur, 2019.
8. Jalilova S. Maktabgacha yoshdagi bolalar rsixologiyasi. O‘quv qo‘llanma. Toshkent: Faylasuflar. 2017y.
9. Saidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. – T.: Moliya, 2003. – 172 b.
10. Alisher Bolibekov, Maftuna Yo‘ldosheva. Xorijiy mamlakatlarda maktabgacha ta’lim. Uslubiy qo‘llanma. – Guliston, 2019.
11. Qoraboyeva Z. Maktabgacha ta’lim menejmenti. O‘quv qo‘llanma. – T.: 2022.
12. Babayeva D. Nutq o‘stirish nazariyasi metodikasi. – Toshkent, 2019.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARIDA KREATIV SALOHIYATNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI

Raximova N. Yu.

*CHDPU Boshlang'ich ta'lim nazariyasi va
amaliyoti kafedrası o'qituvchisi*

Abdug'afforova M.Sh.

Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi talabasi

Tayanch so'zlar: boshlang'ich sinf o'qituvchisi, kreativlik, ijodiy qobiliyat, kreativ salohiyat, ijodiy yo'nalganlik.

Ключевые слова: учитель начальных классов, креативность, творческие способности, творческий потенциал, творческая направленность.

Key words: primary school teacher, creativity, creativeness, creativeness, creative focus.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada muallif tomonidan kreativ qobiliyatni shakllantirish muammosi, uning nazariy asoslari va mazmuni yoritilgan. Shuningdek, maqolada boshlang'ich sinf o'qituvchilarida kreativlik salohiyatini rivojlantirish metodlari va mazkur jarayon bilan bog'liq kasbiy pedagogik xususiyatlar haqida fikr yuritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается проблема формирования у автора творческих способностей, ее теоретические основы и содержание. В статье также рассматриваются методы развития творческого потенциала учителей начальных классов и связанные с этим профессионально-педагогические особенности. Ключевые слова и понятия: учитель начальных классов, творчество, творческие способности, творческий потенциал, творческая направленность.

SUMMARY:

The article deals with the problem of the formation of the author's creative abilities, its theoretical foundations and content. The article also discusses methods for developing the creative potential of primary school teachers and related professional and pedagogical features. Key words and concepts: primary school teacher, creativity, creative ability, creative potential, creative orientation.

Kirish. Dunyota'lim taraqqiyotining jadalsur'atlarda rivojlanishi avvalambor ta'lim jarayoniga innovatsion va kreativ yondashish lozimligini taqozo etmoqda. Chunki jahonda har qaysi jamiyatning rivojlanishi va yo'nalishini belgilab beruvchi innovatsion-kreativ ijodkorlik ta'siri ostida yuz berib, inson

faoliyatining har bir sohasida ijodkorlikka bo'lgan ehtiyojning ortishi bilan tavsiflanadi. Xorijiy rivojlangan mamlakatlarda, jumladan AQSH, Kanada, Germaniya, Rossiya, Yaponiya, Koreya kabi davlatlarda o'qitish jarayonlari innovatsion-kreativ yondashuv asosida amalga oshirilmoqda. Mazkur holatni bevosita kuzatib, chuqur tahlil qilgan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M. Mirziyoyev 2019-yil 23-avgustda xalq ta'limi, oliy ta'lim xodimlari bilan bo'lgan muloqotda uzluksiz ta'lim tizimida olib borilishi kerak bo'lgan dolzarb vazifalar haqida fikr yuritib, "bugungi kunda ta'lim muassasalarida faoliyat olib borayotgan o'qituvchilarning obro'sini ko'tarish, shu bilan bir qatorda bugun o'qituvchilarning o'zlari ham ta'lim-tarbiya jarayoniga yangicha ijodiy yondashishi lozim"[1], - degan bir qator fikrlarni bildirib o'tdi. Shuningdek, yurtboshimiz Sh. M. Mirziyoyev 2020-yil 24-yanvarda Oliy majlisga qilgan murojaatnomasida ham, ta'lim-tarbiyaning uzviy bog'liqligini yanada kuchaytirish maqsadida "Sharqona qarashlarimizda ta'limni tarbiyadan, tarbiyani esa ta'limdan ajratib bo'lmaydi. Bu esa bugungi kun o'qituvchisidan katta mas'uliyatni talab qiladi"[2], - deb ta'kidladilar. Demak, bugungi kun o'qituvchilari ta'lim-tarbiya ishlarida faol qatnashar ekanlar, ular o'z faoliyatlarini zamon bilan hamohang tarzda tashkil etishlari talab etiladi. Shuningdek, umumta'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatayotgan boshlang'ich sinf o'qituvchilari umumiy va maxsus kompetentsiyalarga ega bo'lishi hamda o'z faoliyatida ijodkorlik qobiliyatlarini namoyon eta olishi lozim. Asosiy qism. Shaxsning mutaxassis sifatida kasbiy kamol topishi, rivojlanishi o'z mohiyatiga ko'ra jarayon tarzda namoyon bo'ladi. Kasbiy yetuklik inson ontogenezining muhim davrlari kasbiy kamol topish, rivojlanish g'oyalarining qaror topishi (14-17 yosh)dan boshlanib, kasbiy faoliyatning yakunlanishi (55-60 yosh)gacha bo'lgan jarayonda kechadi. Ijodkor shaxsning shakllanishi va rivojlanishi uning ichki va tashqi olami o'zgarishining o'zaro mos kelishi, ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar hamda inson ontogenizi – tug'ilishidan boshlab to umrining oxiriga qadar uzluksizlik, vorisiylikni taqozo etadigan faoliyat mazmuniga bog'liq. Ma'lumki, kasbiy tajriba bilim, ko'nikma va malakalarning integratsiyasi sifatida aks etadi. Biroq, boshlang'ich sinf o'qituvchilari tomonidan kasbiy kompetentsiyalar va ijodiy faoliyat ko'nikmalarining o'zlashtirilishi nafaqat amaliy ko'nikma va malakalarning integratsiyasi, mutaxassis sifatida faoliyatni samarali tashkil etish usul va vositalarini ishlab chiqishni, shu bilan birga kasbiy ijodkorlik metodologiyasidan xabardor bo'lish, ijodiy tafakkurni rivojlantirish va kreativ xarakterga ega shaxsiy sifatning yetarli darajada o'zlashtirilishi talab etiladi

Adabiyotlar tahlili. Boshlang'ich sinf o'qituvchilarida kreativ salohiyatni rivojlantirish jarayonining umumiy mohiyatini to'laqonli anglash uchun dastlab "kreativlik", "kreativ yondashuv" tushunchalarining ma'nosini tushunib olish talab etiladi. Ken Robinsonning fikriga ko'ra, "kreativlik – o'z qiymatiga ega original g'oyalar majmui"[6, 74 b.] sanaladi. Gardner esa o'z tadqiqotlarida mazkur tushunchani quyidagicha izohlaydi: "kreativlik – shaxs tomonidan amalga oshiriladigan amaliy harakat bo'lib, u o'zida muayyan yangilikni aks ettirishi va ma'lum amaliy qiymatga ega bo'lishi lozim"[7, 110 b.]. Emabayning yondashuvi nuqtai nazaridan ifodalansa, kreativlik "muayyan soha bo'yicha o'zlashtirilgan puxta bilimlar bilan birga yuqori darajada noodatiy ko'nikmalarga ham ega bo'lish" demakdir [5]. Kreativlik (lot., ing. "create" – yaratish, "creative" yaratuvchi, ijodkor) – shaxsning yangi g'oyalarni ishlab chiqishga tayyorligini tavsiflovchi hamda mustaqil omil sifatida iqtidorlilikning tarkibiga kiruvchi ijodiy qobiliyati ma'nosini ifodalaydi. Shaxsning kreativligi uning tafakkurida, muloqotida, his-tuyg'ularida, muayyan faoliyat turlarida namoyon bo'ladi. Kreativlik shaxsni yaxlit holda yoki uning muayyan xususiyatlarini, zehni o'tkirlikni tavsiflaydi. Shuningdek, kreativlik iqtidorning muhim omili sifatida aks etadi. Amerikalik psixolog P.Torrens fikricha, "kreativlik muammo yoki ilmiy farazlarni ilgari surish; farazni tekshirish va o'zgartirish; qaror natijalarini shakllantirish asosida muammoni aniqlash; muammo yechimini topishda bilim va amaliy harakatlarning o'zaro qarama-qarshiligiga nisbatan ta'sirchanlikni ifodalaydi"[3, 86 b.].

Muhokama va natijalar. O'qituvchilarning kreativlik sifatlariga ega bo'lishi ularning shaxsiy qobiliyatlari, tabiiy va ijtimoiy quvvatini kasbiy faoliyatni sifatli, samarali tashkil etishga yo'naltiradi. Shuningdek, o'quv va tarbiya jarayonlarini tashkil etishga an'anaviy yondashishdan farqli yangi g'oyalarni yaratish, bir qolipda fikrlamaslik, o'ziga xoslik, tashabbuskorlik, noaniqlikka toqat qilmaslikka yordam beradi. Binobarin, kreativlik sifatlariga ega pedagog kasbiy faoliyatini tashkil etishda ijodiy yondashish, yangi, ilg'or, o'quvchilarning o'quv faoliyatini, shaxsiy sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladigan g'oyalarni yaratishda faollik ko'rsatish, ilg'or pedagogik yutuq va tajribalarni mustaqil o'rganish, shuningdek, hamkasblar bilan pedagogik yutuqlar xususida doimiy, izchil fikr almashish tajribasiga ega bo'lishga e'tibor qaratadi.

Ayni o'rinda shuni alohida qayd etib o'tish joizki, har bir shaxs tabiatan kreativlik qobiliyatiga ega. Xo'sh, shaxs o'zida kreativlik qobiliyati mavjudligini qanday namoyon eta olishlari mumkin? Bu o'rinda Patti Drapeau shunday maslahat beradi: "Agarda o'zingizni kreativ emasman deb hisoblasangiz,

hozirdanoq kreativ tafakkurni rivojlantirishga qaratilgan mashg'ulotlarni tashkil eta boshlashingizni maslahat beraman. Aslida, gap sizning ijodkor bo'lganingiz yoki bo'lmaganingizda emas, balki ijodkorlik faoliyatni kreativlik ruhida tashkil etishingiz va yangi g'oyalarni amalda sinashga intilishingizdadir" [3, 4 b.]. Patti Drapeau nuqtai nazariga ko'ra kreativ fikrlash, eng avvalo, muayyan masala yuzasidan har tomonlama fikrlash sanaladi. Har tomonlama fikrlash o'qituvchilardan o'quv topshirig'i, masalasi va vazifalarini bajarishda ko'plab g'oyalarga tayanishni talab etadi. Bundan farqli ravishda bir tomonlama fikrlash esa birgina to'g'ri g'oyaga asoslanishni ifodalaydi. Mushohada yuritishda muammo yuzasidan bir va ko'p tomonlama fikrlashdan birini inkor etib bo'lmaydi. Binobarin, bir va har tomonlama fikrlash kreativlikni shakllantirishda birdek ahamiyat kasb etadi. Ya'ni, topshiriqni bajarish, masalani yechishda shaxs yechimning bir necha variantini izlaydi (ko'p tomonlama fikrlash), keyin esa eng maqbul natijani kafolatlovchi birgina to'g'ri yechimda to'xtaladi. Shaxsning kreativligi uning tafakkurida, muloqotida, his-tuyg'ularida, muayyan faoliyat turlarida namoyon bo'ladi. Kreativlik shaxsni yaxlit holda yoki uning muayyan xususiyatlarini tavsiflaydi. Kreativlik iqtidorning muhim omili sifatida ham aks etadi. Qolaversa, kreativlik zehni o'tkirlikni belgilab beradi, "o'quvchilar e'tiborini ta'lim jarayoniga faol jalb etishni ta'minlaydi". Shu bilan bir qatorda kreativlik masalasini ilmiy tushunishda turli fikrlarning mavjudligi, yaxlit xulosaga kelinmaganligi tadqiqot mavzusi dolzarbligining yana bir ko'rinishi hisoblanadi. Vaholanki, bu muammo bugungi kunga qadar ko'plab g'arb mamlakatlarida turlicha tahlil etilgan va o'rganilgan. Masalan, N.N. Nechayev, Y.A. Ponomarev, D.V. Ushakov singari olimlar kreativlik masalasini umumiy tarzda shaxsning individual psixologik xususiyati sifatida o'rgangan bo'lsalar, Agababyan A. R., Arutyunyan N. D., Aleynikov A.G., Andreyev V.I., Vishnyakova, N.F., Drapeau Pattilar kreativlikning ma'naviy, psixologik jihatlarini tahlil etgan [3,4,5,6,7]. XXI asrga kelib O'zbekiston Respublikasining ta'lim sohasida ham ushbu termin ishlatila boshladi. Ayniqsa, pedagogika fanining alohida va yosh tarmog'i sifatida shakllanib boshlagan "Innovatsion pedagogika"da ushbu terminga bod-bod duch kelmoqdamiz. R.A.Mavlonova o'zining "Boshlang'ich ta'limda pedagogika, innovatsiya, integratsiya" nomli o'quv qo'llanmasida kreativlikning o'zi nima, uning shakllanishi masalalariga alohida to'xtalib o'tgan. Qo'llanmada kreativlik tushunchasining mazmuni va mohiyati chuqur tahlil etilgan. Ammo kreativlik masalasining ilmiy-nazariy, ilmiy-pedagogik jihatlarini hamda kasbiy va shaxsiy kompetentsiyalarni o'zlashtirish jarayonida maxsus ilmiy tadqiqot ob'yekti sifatida tadqiq etilmagan. Bugungi kundagi zamonaviy uzluksiz ta'lim tizimi

креатив yondoshuvni talab etadi. Kreativ yondashuv bevosita innovatsiyalar bilan bog'liq jarayondir. Negaki o'qituvchining ijodiy faoliyat yuritishi uchun, u albatta o'zining sohasidagi eng so'nggi yangiliklardan, shu bilan bir qatorda butun jamiyatdagi voqea va hodisalardan xabardor bo'lishi, innovatsion yangiliklarni o'z faoliyatida o'rinli foydalana olishi lozim. Demak, o'qituvchi har qanday vaziyat, har qanday jarayon va har qanday paytda eng samarali yo'lni izlab topishi va uni amaliyotga joriy qilish orqali mashg'ulot jarayonini samarali tashkil etishi, o'quvchilar ongiga tez, tushunarli, qulay, oson va samarali tarzda yetkazib berishi ham kreativlikning bir ko'rinishi deyish mumkin. Yuqoridagi pedagog olimlar, ayniqsa olim R.A.Mavlonova tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bilan tanishar ekanmiz, ularning barchasini umumlashtirgan holda quyidagi fikrlarni e'tirof etish mumkin:

1. Kreativlik shaxsni innovatorlikka (yangilik yaratish) undovchi pedagogik kategoriya hisoblanadi.

2. Kreativ salohiyat o'qituvchining kasbiy va shaxsiy sifatlarining integratsiyasidir. Chunki, o'qituvchi tabiatan qiziquvchan, intiluvchan bo'lmas ekan, u hech qachon ijodkorlikni namoyon eta olmaydi.

3. Kreativlik o'qituvchilarda o'z-o'zidan paydo bo'ladigan sifat emas, u o'qituvchining yangiliklarga intilishi, yangiliklarni o'zlashtirish va o'zining pedagogik faoliyatida qo'llay olish jarayonlarida duch keladigan qiyinchiliklarni yenga olishi, innovatsion yangiliklarni o'z faoliyatida faol, ijodkorona foydalana olish va o'z mualliflik g'oyalariga egaligi, optimal yechimlarni topa olishi bilan bog'liqdir. Mualliflik yondashuvi asosida kreativ salohiyat tushunchasining mazmunini quyidagicha izohlash mumkin: Kreativ salohiyat – bu shaxsni rivojlantiruvchi kategoriya sifatida inson ma'naviyatining ajralmas qismi bo'lib, shaxsni o'z-o'zini rivojlantirish omili, shaxsiy jonbozlikning asosi, shaxs ega bo'lgan bilimlarning ko'p qirrali ekanligida emas, balki yangi g'oyalarga intilishida va o'rnatilgan stereotiplarni yangilik yaratish jarayonini isloh qilish va o'zgartirishda, hayotiy muammolarni yechish jarayonida kutilmagan va noodatiy qarorlar chiqarishda namoyon bo'ladi.

Kreativlik salohiyati bilish jarayoniga yo'naltirilgan ijodkorlik bilan chambarchas aloqador. O'qituvchilar tomonidan kasbiy kompetentsiyalarni o'zlashtirish jarayonida ijodkorlik salohiyati an'anaviy tafakkur yuritishdan farqli ravishda quyidagilarda namoyon bo'ladi: - Tafakkurning tezkorligi; - Yangi g'oyalarni yaratish qobiliyati; - Tashabbuskorlik; - Noaniqlikka toqat qilish; - Zakovatli bo'lish; - Muammolarni hal etishga nisbatan noodatiy yondashuv. Maqolaning ilmiy mohiyati. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, o'z-o'zini rivojlantirish va kasbiy muvaffaqiyatga erishish shaxsdagi ijodkorlik qobiliyatining

qay darajada rivojlanganligi bilan uzviy aloqadordir. Boshlang'ich sinf o'qituvchilarida kreativ salohiyatni rivojlantirishga doir faoliyatli yondashuv omili mazkur jarayonda quyidagi ish metodlaridan foydalanish samarali ekanligini ko'rsatdi. (1-rasmga qarang) Shuning bilan birga, o'qituvchilarning kreativ salohiyatini rivojlantirish jarayoni ularda quyidagi muhim kasbiy pedagogik sifatlarning namoyon bo'lishiga shart sharoit yaratib beradi. Zaruriy sifatlari

- Ijodiy yo'nalganlik
- Mantiqiy fikr yuritish
- Topqirlik
- Ish bilarmonlik
- Boy tasavvurga egalik
- Ijodiy ta'sirchanlik va tashkilotchilik
- O'z ijodkorligini to'liq namoyon qilish
- Refleksiv qobiliya
- Hissiy barqarorlik
- Mavjud tajriba va bilimlar asosida yangi qarorlarni qabul qilish malakasi

Kreativ salohiyatni rivojlantirish bilan bog'liq kasbiy pedagogik xususiyatlar Boshlang'ich sinf o'qituvchilarida kreativlik salohiyatini rivojlantirish jarayoni quyidagi tarkibiy komponentlarni o'z ichiga oladi (3-rasmga qarang). 3-rasm. Boshlang'ich sinf o'qituvchilarida kreativlik salohiyatini rivojlantirishning tarkibiy asoslari Boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kreativ salohiyatini rivojlantirish kasbiy pedagogik faoliyatda zarur bo'ladigan quyidagi omillarga e'tibor qaratishni taqozo etadi e'tibor qaratishni taqozo etadi:

- yangi-yangi g'oyalarni yaratishda faollik ko'rsatish;
- ilg'or pedagogik yutuq va tajribalarni mustaqil o'rganish;
- o'qituvchi va hamkasblar bilan pedagogik yutuqlar xususida fikr almashish.

Har bir mutaxassisning o'qituvchi sifatida o'zini o'zi rivojlantirishi va o'zini o'zi namoyon eta olishi bevosita uning kreativlik qobiliyatiga egaligi bilan bog'liq. O'qituvchining kreativlik salohiyati uning umumiy xususiyati sifatida aks etadi. U ijodiy faoliyatning dastlabki sharti va natijasi sanaladi. Mazkur sifat shaxsning o'z-o'zini namoyon qilish layoqatiga egalikni va tayyorlikni ifodalaydi. Qolaversa, kreativ salohiyat negizida har bir mutaxassisning shaxsiy qobiliyatlari, tabiiy va ijtimoiy quvvati yaxlit holda namoyon bo'ladi. Kreativ salohiyat bilish jarayoniga yo'naltirilgan ijodkorlik bilan chambarchas bog'liq.

Xulosa. Bugungi o'qituvchi o'quv mashg'ulotlarini tashkil etishda avvalo rejalashtirilgan bir qolipdagi mashg'ulot turlaridan voz kechib, o'quvchilarda

mustaqil, tanqidiy, mantiqiy, ijodiy tafakkurni shakllantirish va rivojlantirish, ularni ijodiy fikrlash, ya'ni yangi g'oyalarni o'ylab topishga majbur qilish, ta'lim olishga bo'lgan munosabatni o'zgartirish, ularni yutuqlarga erishishiga rag'batlantirishda asosiy omil bo'lishi kerak. O'quv mashg'ulotlariga yetishmayotgan omil - kreativlik sanaladi. Bugungi kunda boshlang'ich sinf o'qituvchilarining ijodkor va kreativ bo'lishi yoki bo'lmasligi emas, balki ularning kasbiy faoliyatini ijodkorlik, kreativlik ruhida tashkil etishi, yangi g'oyalarni ta'lim jarayonida sinab ko'rishi maqsadga muvofiq. Boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kreativ salohiyatini rivojlantirish quyidagi to'rt yo'nalish bo'yicha harakat qilishni talab qiladi:

1) O'qituvchilarning ijodiy fikrlash ko'nikmalarini namoyish etishi va erkin faoliyat yuritishi uchun zarur shart-sharoitni yaratish;

2) O'qituvchilar tomonidan o'quv fanlarini qiziqish bilan o'zlashtirishiga rag'batlantiruvchi strategiyani joriy etish;

3) Innovatsion yondashuv va pedagogik masala (muammolarning yechimi) ni topishda ijodiy yondashuvning ustivorligini ta'minlash;

4) Belgilangan ta'limiy-tarbiyaviy vazifalarni to'laqonli bajarish orqali kutiladigan natijaga erishish. Xullas, har bir o'qituvchining o'zini-o'zi rivojlantirishi va o'zini-o'zi namoyish eta olishi, kasbiy kompetentsiyalarni o'zlashtirib borishi bevosita uning kreativlik qobiliyatiga egaligi bilan bog'liq. O'qituvchi kreativligining shakllanishi «ehtiyotlar, yo'nalishlar va "Men" kontsepsiya"laridan kelib chiqadi. O'qituvchining kreativlik faoliyati pedagogik faoliyatning barcha turlarida namoyon bo'lishi davr talabidir. O'qituvchining kreativlik faoliyati bu avvalo, pedagogik mahorat bilan bog'liq degan umumiy xulosani shakllantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Xalq ta'limi va oliy ta'lim tizimi o'qituvchilari bilan bo'lib o'tgan uchrashuvda so'zlagan nutqi. 2019.08.23.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SHavkat Mirziyoyevning 2020 yil 24 yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasi matni. <http://uza.uz>

3. Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem solving). – Alexandria – Virginia, USA: ASCD, 2014. – p. 260

4. Агабабян А. Р., Арутюнян Н. Д. К вопросу взаимосвязи креативности с личностными характеристиками // Ананьевские чтения, 2007: Материалы научно-практической конференции. СПб., 2007. С. 598–599.

5. Алейников А.Г. О креативной педагогике / А.Г. Алейников // Вестник высшей школы. - 2009. - №12. - С. 29-34.

6. Андреев В.И. Педагогика творческого саморазвития. Инновационный курс. – Казань: Изд-во КГУ, 1996. – 566 с. 7. Вишнякова, Н.Ф. Креативная акмеология. Психология высшего образования / Н.Ф. Вишнякова. - Мн.: Народная асвета, 2007. - 300 с.

O'QUVCHILARNI BAHOLASHNING SUMMATIV VA FORMATIV TIZIMLARI: TA'LIM JARAYONIDAGI O'RNI VA AHAMIYATI

Madraximova I.B.

CHDPU Boshlang'ich ta'lim fakulteti o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: baholash, summativ, formativ, kuzatish, umumlashtiruvchi baholash

Ключевое слово: оценка, итоговая, формирующая, наблюдательная, обобщающая оценка

Key words: assessment, final, formative, observational, generalizing assessment.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada summativ va formativ baholash tizimlari, ularning afzalliklari va cheklavlari muhokama qilinadi. Summativ baholash o'quvchilarning umumiy bilim darajasini baholashda samarali bo'lsa, formativ baholash esa o'quv jarayonini doimiy ravishda kuzatib borishga va kerakli o'zgarishlarni amalga oshirishga imkon yaratadi. Ushbu baholash tizimlarining to'g'ri qo'llanilishi ta'lim sifatini yaxshilashga hamda o'quvchilarning individual ehtiyojlariga mos ravishda ta'lim olishlarini ta'minlashga yordam beradi.

РЕЗЮМЕ:

В этой статье обсуждаются системы итоговой и формирующей оценки, их преимущества и ограничения. В то время как итоговая оценка эффективна для оценки общего уровня знаний учащихся, формирующая оценка позволяет постоянно контролировать процесс обучения и вносить необходимые изменения. Правильное применение этих систем оценки может помочь улучшить качество образования, а также обеспечить, чтобы учащиеся получали образование, соответствующее их индивидуальным потребностям.

SUMMARY:

This article discusses the final and formative assessment systems, their advantages and limitations. While the final assessment is effective for assessing the general level of knowledge of students, the formative assessment allows you to constantly monitor the learning process and make necessary changes. The proper application of these assessment systems can help improve the quality of education, as well as ensure that students receive an education tailored to their individual needs.

Kirish. Baholash tizimlari ta'lim jarayonini boshqarish, o'quv dasturlarini ishlab chiqish va o'quvchilarning bilimlarini aniqlashda muhim rol o'ynaydi. Ta'limda keng qo'llaniladigan baholash yondashuvlari orasida summativ va formativ tizimlar alohida ahamiyatga ega. Ushbu tizimlar, maqsadlari bir xil bo'lsa-da, o'zaro usullari, amaliyotlari va vaqt chegaralari jihatidan sezilarli darajada farq qiladi. Ushbu maqola summativ va formativ baholash

tizimlarining asosiy xususiyatlari, afzalliklari hamda kamchiliklarini chuqur tahlil qilishga qaratilgan. Maqsad – o‘qituvchilarga va ta’lim siyosatchilariga baholash jarayonini samarali boshqarish va ta’lim sifatini oshirishda yordam berish uchun har ikki tizimning ta’sirini va ahamiyatini solishtirish.

Tadqiqot obyekti Ushbu tadqiqotning obyekti – summativ va formativ baholash tizimlarining ta’lim jarayonidagi o‘rni va ularning ta’lim sifatiga bo‘lgan ta’siri. Tadqiqot o‘quvchilarning bilimlarini baholashda qo‘llanilayotgan ushbu ikki tizimning samaradorligi, afzalliklari va cheklovlarini chuqur tahlil qilishga yo‘naltirilgan. Maqola shuningdek, har ikkala baholash tizimining ta’lim jarayoniga qanday ta’sir ko‘rsatishi, ularning birgalikda ishlatilishi ta’limning samaradorligini oshirish va uning yaxlitligini ta’minlashdagi ahamiyatini o‘rganadi.

Muhokama va natijalar Tadqiqot jarayonida summativ va formativ baholash tizimlarining afzalliklari hamda cheklovlari batafsil tahlil qilindi. Summativ baholashning asosiy ustunligi shundaki, u o‘quvchilarning umumiy bilim darajasi va ko‘nikmalarini aniqlashda samarali vosita hisoblanadi va ta’lim dasturlarining samaradorligini baholash imkonini beradi. Biroq, uning ayrim cheklovlari ham mavjud bo‘lib, bu baholash usuli o‘quvchilarda stressning oshishiga, shuningdek, baholash jarayonining nohaqlik va adolatsizlik bilan bog‘lanishiga olib kelishi mumkin. Formativ baholash esa o‘quvchilarning o‘rganish jarayonida doimiy yaxshilanishni rag‘batlantiradi, ularning kuchli va zaif tomonlarini aniqlashda yordam beradi hamda muntazam fikr-mulohazalar orqali rivojlanishga yo‘naltiradi. Shuningdek, formativ baholash jarayoni o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida samarali va o‘zaro muloqotga asoslangan aloqani mustahkamlashga xizmat qiladi.

Shuningdek, har ikki baholash tizimining samarali qo‘llanilishi o‘quvchilarning individual ehtiyojlarini inobatga olish, ta’limni shaxsiylashtirish va umumiy ta’lim natijalarini yaxshilashga katta yordam beradi. O‘qituvchilar va ta’lim siyosatchilari bu tizimlarning afzalliklarini e’tiborga olib, qarorlar qabul qilishda va o‘qitish yondashuvlarini integratsiya qilishda diqqatli bo‘lishlari zarur.

Umumlashtiruvchi baholash, odatda, ta’lim jarayonining yakunida o‘tkazilib, o‘quvchilarning umumiy bilim va ko‘nikmalarini baholashni maqsad qiladi. Formativ baholash esa ta’lim jarayoni davomida amalga oshiriladi va o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini real vaqtda baholash imkonini yaratadi. Ushbu tizimlarning to‘g‘ri va muvofiqlashtirilgan qo‘llanilishi ta’lim sifatini sezilarli darajada oshirishga, shuningdek, o‘quvchilarning individual

ehtiyojlariga mos keladigan ta'lim yondashuvlarini ishlab chiqishga yordam beradi.

Summativ baholash tizimi:

Summativ baholashning asosiy maqsadi o'quvchilarning yoki ta'lim dasturlarining yakuniy natijalarini aniqlashdir. Ushbu baholash usuli ta'lim jarayonining umumiy samaradorligini baholashga xizmat qiladi va odatda kurs, semestr yoki o'quv yili yakunida amalga oshiriladi.

Summativ baholashning bir nechta muhim xususiyatlari mavjud. Avvalo, bu usul o'quvchilarning o'zlashtirgan bilim va ko'nikmalarini baholash imkonini beradi. O'quvchilar ta'lim jarayoni davomida o'z bilimlarini tekshirish, ularni baholash va o'rgangan materiallarini mustahkamlashga imkoniyat yaratadi. Bu, o'z navbatida, ta'limning yakuniy natijalarini aniqlashda samarali vosita sifatida xizmat qiladi.

Ikkinchidan, summativ baholash o'quvchilarning natijalarini solishtirishga imkon beradi. Bu jarayon o'quvchilarning bilim darajasini bir-biriga nisbatan baholash, shuningdek, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini aniqlash va ta'lim dasturlarini taqqoslash imkoniyatini yaratadi. Shuningdek, summativ baholash o'qitish jarayonlarining samaradorligini tahlil qilish imkonini beradi, bu esa o'qituvchilarga o'quvchilarning bilim darajasini baholash va ta'lim dasturlarini takomillashtirish bo'yicha maqsadga muvofiq qarorlar qabul qilishda yordam beradi.

Summativ baholashda turli usullar va vositalar qo'llaniladi. Odatda, standartlashtirilgan testlar, yakuniy imtihonlar, loyihalar va portfellar kabi baholash usullari amalga oshiriladi. Bu baholashlar o'qitish jarayonlarining samaradorligini o'rganish va o'quvchilar bilim darajasini qiyosiy baholash uchun ishlatiladi. Summativ baholashda ko'plab o'quvchilarni solishtirish va ularning o'zlashtirilgan bilim darajasini tahlil qilish uchun raqamli ma'lumotlardan foydalanish odatiy hol.

Biroq, summativ baholashning bir nechta cheklovlari mavjud. Birinchidan, bu baholash usuli o'quvchilar uchun stress va xavotir manbai bo'lishi mumkin. Yuqori darajadagi baholashlar o'quvchilarda tashvish va xavotirni oshirishi ehtimoli mavjud. Ikkinchidan, summativ baholash o'quvchilarga imkoniyat berishning cheklanganligi va qayta baholash imkoniyatini ta'minlashdagi qiyinchiliklari bilan bog'liq muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Summativ baholash o'qitish samaradorligini va o'quvchilarning o'zlashtirilgan bilim darajasini baholashda muhim rol o'ynaydi. Ushbu usul ta'lim dasturlarini shakllantirish va takomillashtirishda zarur ma'lumotlarni taqdim etadi. Jamiyatimizda summativ baholashning ahamiyati katta bo'lib,

o'qituvchilar, ta'lim muassasalari va siyosatchilar bu baholashlar orqali o'quv jarayonlarini tahlil qilish, ta'lim sifatini oshirish va o'quvchilarning bilim darajasini aniqlashda foyda olishlari mumkin.

Summativ va formativ baholash tizimlari bir-biriga qarshi emas, balki ta'lim jarayonining yaxlitligini ta'minlash va o'quv natijalarini yaxshilash maqsadida birgalikda qo'llanilishi tavsiya etiladi.

Usul va vositalar:

Ushbu baholash o'quvchilarning umumiy yutuqlarini o'lchash uchun mashg'ulot oxirida amalga oshiriladi. Yillik, ichki yoki tashqi imtihonlar summativ baholashga misol bo'la oladi. Ushbu baholashning maqsadi mahsulotning muvaffaqiyatsizligini yoki o'tishini tasdiqlashdir. Agar formativ baholash o'qitish jarayoni bilan bog'liq bo'lsa, u o'qitish mahsuli bilan bog'liq.

Summativ baholashda standartlashtirilgan testlar, yakuniy imtihonlar, loyihalar va portfellar kabi usullar keng tarqalgan. Ushbu baholash metodlari odatda ballanadi yoki baholanadi, bu esa ta'lim muassasalari yoki o'quvchilarni bir-biri bilan solishtirish imkonini yaratadi. Summativ baholashda miqdoriy ma'lumotlardan foydalanish, o'quvchilarning yoki ta'lim dasturlarining umumiy samaradorligini o'lchashda muhim ahamiyatga ega.

Standartlashtirilgan testlar summativ baholashning asosiy tarkibiy qismlaridan biridir. Ushbu testlar o'quvchilarning o'zlashtirgan bilim darajasi, bilimlarni tushunish chuqurligi va o'rganish qobiliyatini baholashda yordam beradi. Ular o'quvchilarning umumiy bilim darajasini solishtirish, shuningdek, taqqoslash imkonini taqdim etadi va obyektiv baholashni ta'minlaydi. Bu testlar, o'z navbatida, o'quvchilarning bilimlarini umumiy ravishda baholashda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

Yakuniy imtihonlar summativ baholashning asosiy komponentlaridan biridir. Ushbu imtihonlar o'quvchilarning kurs, semestr yoki o'quv yili davomida o'zlashtirgan bilim va ko'nikmalarini baholashga qaratilgan. O'quvchilar bu imtihonlar orqali o'z bilim darajasini, tushunish darajasini va ko'nikmalarini namoyon qilishlari kerak. Yakuniy imtihonlar o'quvchilarning o'zlashtirilgan bilim darajasini to'liq va keng qamrovli baholash imkonini beradi.

Loyihalar va portfellar ham summativ baholash usullarining muhim qismlaridir. Loyihalar, o'quvchilar tomonidan amalga oshirilgan ilmiy, amaliy yoki tajribaviy ishlar sifatida, o'quvchilarning o'zlashtirilgan bilim va ko'nikmalarini namoyon qilishga imkon beradi. Portfellar esa o'quvchilarning qo'llanmalari, takliflari, yozuvlari va boshqa materiallarini o'z ichiga oladi. Ushbu portfellar o'quvchilarning bilim darajasi, rivojlanish jarayoni va erishgan yutuqlarini baholashda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

Summativ baholash tizimida miqdoriy ma'lumotlar tahlili talabalar yoki ta'lim dasturlarining umumiy ish faoliyatini o'lchashda qo'llaniladi. Bu tahlil ma'lumotlar asosida o'quvchilarning umumiy natijalarini, o'zlashtirilgan bilim darajasini va talabalarning o'zlashtirilgan ma'lumotlarni qayta ishlash va qo'llash darajasini baholashga imkon beradi. Miqdoriy ma'lumotlar tahlili summativ baholashda obyektivlik va taqqoslash imkoniyatlarini oshiradi.

Biroq, summativ baholash usullarining qo'llanishiga qarshi talabalar yoki ta'lim muassasalari o'rtasida tartibsizlik va qiyinchiliklar bo'lishi mumkin. Ushbu usullarni bajarish va natijalarining tafsilotlarini o'rganish uchun talabalar va o'qituvchilar tomonidan aniq ko'rsatmalarni ishlab chiqish zarur.

Umuman olganda, summativ baholash o'quvchilar yoki ta'lim dasturlarining yakuniy natijalarini baholashda ishlatiladigan muhim usullardan biridir. Bu usullar o'quv jarayonining samaradorligini, o'quvchilarning o'zlashtirilgan bilim darajasini va ta'lim dasturlarini takomillashtirishda katta ahamiyatga ega. Talabalar va o'qituvchilar bu baholash usullari yordamida ta'lim sifatini oshirish va o'quvchilarning o'zlashtirilgan bilim darajasini aniqlash imkoniyatiga ega bo'ladi.

Shakllantiruvchi baholash tizimi:

Formativ baholash - ta'lim jarayonida noto'g'ri tushunchalar, qiyinchiliklar va bilimlardagi bo'shliqlarni aniqlaydigan va bu kamchiliklarni qanday bartaraf etishni baholaydigan vositalar.

Formativ baholash o'qitish va o'rganish jarayonida doimiy fikr-mulohaza va yordamni ta'minlashga yo'naltirilgan muhim bir jarayondir. Uning asosiy maqsadi o'quvchilarning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, takomillashtirish sohalarini belgilash va o'quv natijalarini yaxshilashga yordam berishdir. Formativ baholash o'quvchilarning bilim darajasini oshirish uchun samarali vosita sifatida xizmat qiladi.

Formativ baholashning maqsadi - o'quv jarayonini nazorat qilish, o'rganish amalga oshirilmoqdam yoki yo'qmi. U o'qitishning o'quv jarayonini takomillashtirish va takomillashtirish, uni maktab tizimida uzluksiz jarayonga aylantirish uchun mo'ljallangan. Sinovlar talabalar va o'qituvchilarning zaif tomonlarini aniqlaydi va shuning uchun ikkalasi ham ushbu testlardan o'z fikr-mulohazalarini olishlari mumkin. Talabalar va o'qituvchilar o'zlarining qiyinchiliklarini aniqlagandan so'ng, xatti-harakatlarini o'zgartiradilar va bu qiyinchiliklarni bartaraf etadilar.

Ushbu jarayonda o'qituvchi o'quvchilarning bilim darajasini oshirish maqsadida ma'lumotlar, ko'nikmalar va tushunchalarni birlashtiradi. Formativ baholash o'quvchilarga o'zlarini baholash, qiziqtirish va muammolarini

aniqlash imkonini beradi, shuningdek, ularni yaxshilash yo'llarini topishga yordam beradi. O'quvchilar o'z fikrlarini ifoda qilish, o'zlashtirilgan bilimlarni oshirish uchun doimiy fikr-mulohazalar va qarorlar olishga o'rganadilar.

Formativ baholashning bir necha asosiy usullari mavjud. Misol uchun, o'qituvchi o'quvchilardan o'qish, yozish, fikrlash va muhokama jarayonida bog'liq savollarga javob berishni talab qilishi mumkin. O'quvchilarning yozma yoki amaliy ishlari, vazifalari va loyihalari ham formativ baholash jarayoniga kiradi. Bu orqali o'quvchilar o'z ishlarini takomillashtirish uchun o'qituvchi yordamida maqsadga mos keladigan maslahatlar va taqrizlar olishadi.

Formativ baholashning bir turi o'quvchilarning o'zlarini baholashlari orqali o'quv natijalarini yaxshilashga yordam beradi. Ushbu usulda o'quvchilarga baholar berilib, o'zlarining o'zlashtirilgan bilim darajasini tushunish uchun yutuqlarini, qo'llanilishini va o'zgarishlarni aniqlashlari talab qilinadi. O'quvchilar o'z bilim darajalarini oshirish uchun zarur sohalarni belgilab, yaxshilash uchun yo'nalishlar belgilashlari kerak.

Formativ baholashning muhim xususiyati real vaqt rejimida amalga oshirilishi hisoblanadi. Bu jarayon o'quvchilar va o'qituvchilar o'rtasidagi almashish va kommunikatsiyani kuchaytiradi. O'qituvchi o'quvchilarning bilim darajasini real vaqt ichida nazorat qilib, ularga moslashtirilgan maslahatlar va yordamlar taklif qiladi. O'quvchilar esa o'z bilimlarini mustahkamlash va o'zlashtirilgan bilimlarni kengaytirish uchun o'qituvchilarga savollar berishlari mumkin.

Formativ baholash o'quvchilarning o'zlarini baholash orqali o'quv jarayonini yaxshilash, qobiliyatlarini aniqlash va o'z bilim darajalarini oshirishda muhim vosita sifatida qaraladi. O'qitish va o'rganish jarayonida formativ baholashning joriy etilishi o'quvchilarga qayerda yaxshilanish kerakligini tushunish imkonini beradi va o'qituvchilarga o'quv jarayonini boshqarish uchun yo'nalish beradi.

Formativ baholashning bir qancha muhim afzalliklari mavjud. Bu usul o'qituvchilarga o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini baholash orqali ularning rivojlanishini qo'llab-quvvatlash, o'quvchilarning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, shuningdek, ularga o'z fikrlarini ifodalash imkoniyatini yaratadi. Formativ baholash, o'quvchilarning bilim darajasini yaxshilash uchun zarur bo'lgan sohalarni aniqlashda samarali vosita hisoblanadi. Shu bilan birga, bu jarayon o'quvchilar va o'qituvchilar o'rtasidagi aloqani mustahkamlab, o'quvchilarga o'z bilimlarini rivojlantirish uchun kerakli qo'llanma va resurslarga erishish imkonini taqdim etadi.

Xulosa Summativ va formativ baholash tizimlari ta'lim jarayonlarini baholashda muhim vositalar bo'lib xizmat qiladi. Summativ baholash natijalarni kompleks tarzda tahlil qilish imkonini bersa, formativ baholash esa doimiy

fikr-mulohaza va yordamni taqdim etadi. O'qituvchilar va ta'lim siyosatchilari o'quvchilarning faolligini oshirish, shaxsiylashtirilgan o'qitishni ta'minlash va umumiy ta'lim natijalarini yaxshilashga yordam beradigan samarali baholash strategiyalarini ishlab chiqishda har ikkala tizimning o'ziga xos jihatlari va afzalliklarini inobatga olishlari zarur. Ham summativ, ham formativ baholash tizimlarining elementlarini o'zida mujassamlashtirgan muvozanatli yondashuv ta'lim samaradorligini yaxlit ko'rinishda ta'minlab, o'qitish amaliyotini doimiy ravishda takomillashtirishga hissa qo'shishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullayeva, N. A. (2022). Ilmiy tadqiqot olib borish kompetentligi–bo'lajak o'qituvchi shaxsini shakllantirish omili sifatida. *Academic research in educational sciences*, 3(1), 601-612.
2. Baydjanov, B. K. (2021). Pedagogical and psychological features of the development of information competence in future teachers. *Theoretical & Applied Science*, (7), 171-178.
3. Bilal Ahmad Baxt. Formative and summative evaluation techniques for improvement of learning process. *European Journal of Business & Social Sciences*. 2019-y. May.776-785b
4. Zamidova, K., & Madraximova, I. B. (2024). Interfaol o'qitish usullarining nazariy asoslari. *PEDAGOG*, 7(4), 689-692.
5. Bakhadirovna, M. I., & Marjona, P. (2024). Skills of teaching poems in classes. *JOURNAL OF SCIENCE, RESEARCH AND TEACHING*, 3(5), 9-13.
6. Baxodirovna, M. I. (2021). Adabiyot darslari samaradorligini oshirishda pedagogik texnologiyalarning o'rni. *Ta'lim fan va innovatsiya*, 1(5), 140-142.
7. Madraximova, I. B., & Xudayberganova, M. M. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining kreativ fikrlashini rivojlantirishda she'rlarning o'rni.

KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV VA UNING BOSHLANG'ICH TA'LIMDAGI O'RNI

Yalg'ashev B.F.

Chirchiq davlat pedagogiki universiteti

*Boshlang'ich ta'limda matematika va tabiiy fanlar kafedrasini mudiri,
fizika-matematika fanlari doktori (DSc)*

Ergasheva D.A.

*Chirchiq davlat pedagogika universiteti "Ta'lim va tarbiya nazariyasi
va metodikasi" boshlang'ich ta'lim magistranti*

Tayanch so'zlar: kompetensiyaviy yondashuv, boshlang'ich ta'lim, interfaol metodlar, ijtimoiy kompetensiyalar, innovatsion pedagogika, mustaqil fikrlash, ta'lim sifatini oshirish.

Ключевые слова: компетентностный подход, начальное образование, интерактивные методы, социальные компетенции, инновационные педагогические технологии, самостоятельное мышление, повышение качества образования.

Key words: competency-based approach, primary education, interactive methods, social competencies, innovative pedagogy, independent thinking, improving the quality of education.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada kompetensiyaviy yondashuvning boshlang'ich ta'limdagi o'rni va uning samaradorligi tahlil qilingan. Kompetensiyaviy yondashuv an'anaviy bilim berish usullaridan farqli ravishda o'quvchilarning amaliy malakalarini shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lib, ularning mustaqil fikrlash, ijodiy yondashish va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Tadqiqot doirasida nazariy tahlil, tajriba sinovlari va so'rovnoma metodlari qo'llanildi. Natijalar kompetensiyaviy yondashuv asosida olib borilgan ta'lim jarayoni o'quvchilarda yangi bilimlarni o'zlashtirish va ularni hayotda qo'llash qobiliyatini kuchaytirishini ko'rsatdi. Bundan tashqari, interfaol metodlar, jamoaviy ish va innovatsion texnologiyalarning tatbiq etilishi o'quvchilarda ijtimoiy kompetensiyalarning rivojlanishiga xizmat qiladi. Shuningdek, kompetensiyaviy yondashuv o'quvchilarning ta'limga bo'lgan qiziqishini oshirish va motivatsiyasini kuchaytirishda muhim o'rin tutadi. Maqolada ushbu yondashuvning o'quv jarayonidagi o'rni va uning kelgusi rivojlanish yo'nalishlari haqida fikr yuritiladi.

РЕЗЮМЕ:

В статье анализируется роль компетентностного подхода в начальном образовании и его эффективность. Компетентностный подход, в отличие от традиционных методов обучения, направлен на развитие практических навыков учащихся, их самостоятельного и творческого мышления, а также умения решать проблемы. В исследовании использовались методы теоретического анализа, экспериментального тестирования и анкетирования. Результаты свидетельствуют о том, что образовательный процесс, основанный на компетентностном

подходе, повышает способность учащихся осваивать новые знания и применять их в жизни. Кроме того, внедрение интерактивных методов, командной работы и инновационных технологий способствует развитию социальных компетенций. Компетентностный подход также играет важную роль в повышении интереса учащихся к обучению и их мотивации. В статье рассматривается значение данного подхода в образовательном процессе, а также направления его дальнейшего развития.

SUMMARY:

This article analyzes the role and effectiveness of the competency-based approach in primary education. Unlike traditional teaching methods, the competency-based approach focuses on developing students' practical skills, independent thinking, creativity, and problem-solving abilities. The study employed theoretical analysis, experimental testing, and questionnaires. The results indicate that an educational process based on the competency-based approach enhances students' ability to acquire new knowledge and apply it in real-life situations. Furthermore, the implementation of interactive methods, teamwork, and innovative technologies contributes to the development of students' social competencies. The competency-based approach also plays a crucial role in fostering students' interest in education and increasing their motivation. This article explores the significance of this approach in the educational process and its prospects for future development.

Kirish. Hozirgi ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuv dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. An'anaviy yondashuvdan farqli ravishda, bu model nafaqat bilim berish, balki o'quvchilarda mustaqil fikrlash, muammolarni hal qilish, ijtimoiy muloqot va ijodiy yondashuv ko'nikmalarini shakllantirishga qaratiladi. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichida kompetensiyaviy yondashuv o'quvchilarning intellektual va shaxsiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Zamonaviy pedagogikada bu yondashuv interfaol metodlar - loyiha asosida o'qitish, rolli o'yinlar, guruhli ishlar orqali amalga oshirilmoqda. Tadqiqotda kompetensiyaviy yondashuvning boshlang'ich ta'limdagi o'rni, afzalliklari va samaradorligi tahlil qilinadi, shuningdek, uni ta'lim jarayoniga integratsiyalash bo'yicha tavsiyalar beriladi.

Jahon va mahalliy olimlarning (J. Delors, V.V. Kraevskiy, L.S. Vygotskiy, J. Raven, X.T. To'xtaxo'jayev, D. Normurodov) tadqiqotlari ushbu yondashuvning nazariy asoslari va amaliy ahamiyatini tasdiqlaydi. Ularning ishlari kompetensiyaviy yondashuv ta'lim sifatini oshirishda muhim omil ekanini ko'rsatadi. Hozirgi zamonaviy jamiyatda texnologik taraqqiyot, iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlar ta'lim tizimiga ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda. An'anaviy bilimga asoslangan yondashuv zamon talablariga mos kelmay qolmoqda, chunki o'quvchilarning bilimlarni yod olishdan ko'ra, ulardan qanday foydalanish kerakligini tushunishi muhim. Shu sababli, kompetensiyaviy yondashuvni boshlang'ich ta'lim jarayoniga keng tatbiq etish ta'lim sifatini oshirishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada kompetensiyaviy yondashuvning boshlang'ich ta'limdagi o'rni, uning ta'lim sifatiga ta'siri, shuningdek, bu yondashuvning samarali joriy etish yo'llari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari

asosida boshlang'ich sinflarda kompetensiyaviy ta'limni rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar beriladi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqot kompetensiyaviy yondashuvning boshlang'ich ta'limdagi ahamiyatini o'rganish va uning samaradorligini aniqlashga qaratilgan. Tadqiqotda nazariy va empirik metodlar qo'llanildi. Tadqiqot jarayoni quyidagi asosiy bosqichlardan iborat bo'ldi:

Tadqiqot eksperimental va nazariy tahlil usullariga asoslangan holda olib borildi. Kompetensiyaviy yondashuvning ta'lim jarayoniga ta'sirini o'rganish uchun aralash metodologiya (mixed methods approach) qo'llanildi.

Tadqiqot metodlari 1. Nazariy tahlil metodlari. Tadqiqotning nazariy bosqichi quyidagi metodlar orqali amalga oshirildi:

Adabiyotlar sharhi – kompetensiyaviy yondashuv bo'yicha xalqaro va mahalliy olimlar, jumladan, J. Delors, V.V. Kraevskiy, L.S. Vygotskiy, X.T. To'xtaxo'jayev, A. Abduqodirovlarning ilmiy ishlari tahlil qilindi.

- Normativ hujjatlar tahlili – O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligining o'quv dasturlari, DTS hamda ilg'or pedagogik texnologiyalar o'rganildi.
- Kompetensiyaviy yondashuvning nazariy asoslari – asosiy tushunchalar, tamoyillar va boshlang'ich ta'limdagi ahamiyati tahlil qilindi.

2. Empirik tadqiqot metodlari. Empirik bosqich eksperiment, so'rovnoma, kuzatuv va intervyular orqali amalga oshirildi:

- Eksperiment – Toshkent viloyatidagi boshlang'ich sinflarda EG va NG guruhlar bilan o'tkazildi. EG kompetensiyaviy yondashuv asosida, NG an'anaviy usullar bilan o'qitildi. O'quvchilarning fikrlash, muammoni hal qilish, kommunikativ kompetensiyalari va motivatsiyasi baholandi.
- So'rovnomalar – 50 nafar o'qituvchi va 500 nafar o'quvchi ishtirokida kompetensiyaviy yondashuvga munosabat o'rganildi.
- Kuzatuv – darslar jarayonida o'quvchilarning faolligi, muloqot, ijodiylik va mustaqil fikrlash ko'nikmalari baholandi.
- Intervyular – tajribali o'qituvchilar va mutaxassislar bilan suhbatlar o'tkazilib, amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

3. Ma'lumotlarni tahlil qilish.

- Deskriptiv statistika – o'quvchilar va o'qituvchilarning javoblari umumlashtirildi.
- T-test va ANOVA – EG va NG guruhlar natijalari statistik jihatdan solishtirildi.
- Kontent tahlil – intervyu va kuzatuv natijalari asosida chuqur tahlil o'tkazildi.

4. Tadqiqot cheklovlari. Eksperiment ayrim hududlarda amalga oshirilgan bo'lib, natijalarni umumlashtirishda ehtiyotkorlik zarur. Shuningdek, o'qituvchilarning tayyorgarlik darajasidagi farqlar natijalarga ta'sir qilgan bo'lishi mumkin.

Kompetensiyaviy yondashuvning uzoq muddatli ta'siri ushbu tadqiqot doirasida to'liq baholanishi mumkin emas.

Tadqiqot metodologiyasi kompetensiyaviy yondashuvning boshlang'ich ta'limdagi samaradorligini empirik va nazariy jihatdan o'rganishga yo'naltirilgan. Turli tadqiqot usullari qo'llanilib, o'quvchilarning bilish jarayoniga bo'lgan motivatsiyasi, mustaqil fikrlash qobiliyatlari va kommunikativ ko'nikmalari qanday rivojlanishi tahlil qilindi. Ushbu metodlar natijalari asosida kompetensiyaviy yondashuvni boshlang'ich ta'limda keng tatbiq etish bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqildi.

Natijalar (Results). Tadqiqot natijalari kompetensiyaviy yondashuvning boshlang'ich ta'limda samaradorligini aniqlashga yo'naltirilgan eksperimental va empirik ma'lumotlar asosida tahlil qilindi. Quyida tadqiqot jarayonida olingan asosiy natijalar bayon etiladi.

1. O'quvchilar bilim olish darajasining o'zgarishi. Eksperimental guruh (EG) va nazorat guruhi (NG) o'quvchilarining bilim olish darajasi tahlil qilindi. Olingan natijalarga ko'ra:

EG o'quvchilarining bilimlarni amaliy qo'llash ko'nikmalari NGga nisbatan 32% ga yaxshilangan.

EGdagi o'quvchilar mustaqil fikrlash va muammolarni hal qilish bo'yicha NGga nisbatan 27% yuqori natijaga erishgan.

EGdagi o'quvchilarning ijtimoiy va kommunikativ ko'nikmalari NGga qaraganda 35% ga yuqori bo'lgan.

Bu natijalar kompetensiyaviy yondashuv asosida o'qitilgan o'quvchilarning faqat nazariy bilimlarni emas, balki ularni real hayotda qo'llash ko'nikmalarini ham egallaganligini ko'rsatadi.

2. O'quvchilarning motivatsiyasi va darsga jalb etilishi. So'rovnomalar natijalari shuni ko'rsatdiki:

EG o'quvchilari orasida ta'limga bo'lgan motivatsiya 40% ga ortgan, bu NG bilan solishtirganda ancha yuqori ko'rsatkichdir.

EGdagi o'quvchilar dars jarayonida ko'proq ishtirok etishgan va muhokamalarga faol qo'shilishgan.

NG o'quvchilari esa asosan o'qituvchi tomonidan berilgan an'anaviy topshiriqlarni bajarishga yo'naltirilgan bo'lib, ularda ijodiy fikrlash va mustaqil qaror qabul qilish darajasi pastroq bo'lgan.

Bu natijalar kompetensiyaviy yondashuvning o'quvchilarning faolligini oshirishda va ularning ta'limga bo'lgan qiziqishini kuchaytirishda ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi.

3. O'qituvchilarning kompetensiyaviy yondashuv haqidagi fikrlari. Tadqiqot davomida 200 nafar o'qituvchi bilan so'rov o'tkazildi va intervyular tashkil etildi. Natijalar quyidagicha:

87% o'qituvchilar kompetensiyaviy yondashuv o'quvchilarni mustaqil va ijodiy fikrlashga undashini tasdiqlagan.

72% o'qituvchilar bu yondashuv o'quvchilarning real hayotga tayyorgarligini oshirishini qayd etgan.

61% o'qituvchilar kompetensiyaviy yondashuvni to'liq joriy qilish uchun qo'shimcha metodik materiallar va o'qituvchilarni qayta tayyorlash zarur ekanligini ta'kidlagan.

4. Dars jarayonida kuzatilgan samaradorlik. Kuzatuv natijalari asosida kompetensiyaviy yondashuv qo'llangan sinflarda quyidagi o'zgarishlar qayd etildi:

Ko'rsatkich	Eksperimental guruh (EG)	Nazorat guruhi (NG)
Darsga jalb etilish darajasi	85%	60%
Mustaqil fikrlash ko'nikmalari	78%	51%
Ijtimoiy hamkorlik va muhokamalar	82%	57%
O'z fikrini aniq ifodalash darajasi	80%	55%
Yangi bilimlarni mustaqil o'rganish qobiliyati	75%	48%

Kompetensiyaviy yondashuvning boshlang'ich ta'lim samaradorligiga ta'siri: tadqiqot natijalari va tahlil.

Bugungi kunda boshlang'ich ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning mustaqil fikrlash, ijodkorlik va ijtimoiy hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish ta'lim tizimi oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir. Shu nuqtayi nazardan, kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni mazkur ehtiyojlarga javob beruvchi samarali metod sifatida maydonga chiqmoqda. O'tkazilgan eksperimental tadqiqot natijalari ushbu yondashuvning o'quvchilar bilim darajasi va ko'nikmalariga sezilarli ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi.

Eksperiment asosida olingan natijalarga ko'ra, kompetensiyaviy yondashuv asosida ta'lim olgan o'quvchilar quyidagi jihatlarda ijobiy o'zgarishlarga erishgan: mustaqil fikrlash darajasining ortishi, ijodiy va tanqidiy tafakkurning rivojlanishi, hayotiy muammolarni hal qilish qobiliyatining shakllanishi, guruhda ishlash va hamkorlik qilish malakasining yaxshilanishi. Bu esa o'z navbatida ta'lim samaradorligini oshirish bilan bir qatorda o'quvchilarning faoliyatga yo'naltirilgan kompetensiyalarini mustahkamlashga xizmat qilgan.

Tadqiqotda foydalanilgan eksperimental va nazorat guruhlarini o'rtasida olingan farqlar asosida quyidagicha xulosalar chiqarildi: darsga jalb etilish darajasi eksperimental guruhda (EG) 85% bo'lsa, nazorat guruhida (NG) bu ko'rsatkich 60% ni tashkil etdi; mustaqil fikrlash darajasi EGda 78% bo'lib, NGda esa 51% ni tashkil etdi; ijtimoiy hamkorlik va muhokama darajasi EGda 82%, NGda esa 57% bo'ldi. Ushbu raqamlar kompetensiyaviy yondashuvning o'quvchilarni faollashtirishdagi yuqori salohiyatini ko'rsatadi.

Kompetensiyaviy yondashuv ta'lim oluvchilarning nazariy bilimlarni amaliyotga qo'llashga bo'lgan qobiliyatini oshiradi. Bu jihat ko'plab olimlar, jumladan, J. Delors (1996), V.V. Kraevskiy va O.G. Smolin (2007), H.T. To'xtaxo'jayev (2020) tomonidan ham ta'kidlangan. Xususan, J. Delorsning qayd etishicha, kompetensiyaviy ta'lim modeli hayot davomida o'rganish g'oyasiga asoslangan bo'lib, o'quvchilarni real hayotdagi vaziyatlarga tayyorlaydi. V.V. Kraevskiy esa bu yondashuvni nafaqat bilim berish, balki amaliy faoliyatga yo'naltirishda muhim vosita sifatida ko'radi. H.T. To'xtaxo'jayev esa O'zbekiston ta'lim tizimida bu yondashuvning joriy etilishi zarur ekanini ta'kidlab, o'quvchilarda tahliliy fikrlashni rivojlantirishdagi ijobiy ta'sirini alohida qayd etgan.

Shuningdek, o'qituvchilar bilan o'tkazilgan so'rovnoma natijalari shuni ko'rsatdiki, ular kompetensiyaviy yondashuvni qo'llashga ijobiy munosabat bildirishgan, biroq amalda uni to'liq joriy qilishda muayyan to'siqlar mavjud. Xususan, quyidagi imkoniyat va qiyinchiliklar aniqlangan:

Imkoniyatlar:

- O'quvchilarning mustaqil o'rganish malakasi rivojlanadi;
- O'qituvchilar an'anaviy metodlardan voz kechib, faol metodik yondashuvlarni qo'llash imkoniga ega bo'ladi;
- Hamkorlikka asoslangan darslar o'quvchilarni yanada faollashtiradi.

Qiyinchiliklar:

- Kompetensiyaviy yondashuvga oid metodik qo'llanmalarining yetishmasligi;
- Baholash tizimining kompetensiyaviy yondashuvga mos emasligi;
- Sinfdagi o'quvchilar sonining ko'pligi tufayli individual yondashuvni amalga oshirishdagi murakkabliklar.

Ushbu qiyinchiliklarni bartaraf etish maqsadida o'qituvchilar uchun metodik qo'llanmalar tayyorlash, malaka oshirish kurslari tashkil etish va baholash tizimini kompetensiyaviy modelga moslashtirish zarur ekanini aniqlandi.

Tadqiqot, shuningdek, ayrim cheklovlarga ham ega. Birinchidan, tadqiqot faqat ma'lum hududlarda o'tkazilganligi sababli uning natijalarini umumlashtirishda ehtiyotkorlik zarur. Ikkinchidan, kompetensiyaviy yondashuvning uzoq

muddatli ta'siri hali to'liq tahlil qilinmagan. Kelajakdagi izlanishlarda ushbu yondashuvning boshqa yosh guruhleri va fan turlari bo'yicha qo'llanishi ham ko'rib chiqilishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, kompetensiyaviy yondashuv boshlang'ich ta'limda o'quvchilarni nafaqat bilim olishga, balki real hayotda muhim bo'lgan ko'nikmalarni egallashga yo'naltiruvchi samarali metodika ekanligini tasdiqladi. Bu yondashuv o'quvchilarning faolligini oshiradi, mustaqil qaror qabul qilish, ijodkorlik, muammolarni hal qilish va muloqot ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Ta'lim jarayonida ushbu yondashuvni keng joriy etish o'quvchilarning keyingi bosqichdagi ta'limga tayyorligini oshirish bilan birga, ularning shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishiga ham katta hissa qo'shadi.

Shu sababli, kompetensiyaviy yondashuvni boshlang'ich ta'lim tizimiga to'liq integratsiyalash, o'qituvchilarni bu yo'nalishda tayyorlash, zamonaviy baholash tizimlarini ishlab chiqish va zaruriy metodik resurslar bilan ta'minlash ta'lim sifatini tubdan oshirishga xizmat qilishi shubhasiz. Ushbu tadqiqot boshlang'ich ta'limda kompetensiyaviy yondashuvni samarali joriy etish bo'yicha muhim ilmiy va amaliy tavsiyalarni ilgari suradi hamda kelgusi izlanishlar uchun mustahkam asos yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullaeva M. Kompetensiyaviy yondashuv asosida boshlang'ich ta'limni takomillashtirish. – Toshkent: O'zbekiston Fanlar Akademiyasi, 2020.
2. To'xtaxo'jayev H.T. Ta'limda kompetensiyaviy yondashuvning nazariy-metodik asoslari. – Toshkent: Ilm Ziyo, 2020.
3. Yo'ldoshev S. Boshlang'ich ta'lim metodikasi. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi nashriyoti, 2019.
4. Hasanboyeva O. Pedagogik innovatsiyalar va kompetensiyaviy yondashuv. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
5. Jo'rayev N. Boshlang'ich ta'limda yangi pedagogik texnologiyalar. – Samarqand: Samarqand Davlat Universiteti nashriyoti, 2018.
6. Mamatov A. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2017.
7. Usmonova G. Kompetensiyaviy yondashuv asosida o'quvchilarning ijodiy fikrlashini shakllantirish. – Toshkent: Ma'naviyat, 2019.
8. Rasulov A. Kompetensiyaviy yondashuv: pedagogik asoslar. – Buxoro: Buxoro Davlat Universiteti nashriyoti, 2021.
9. G'afurova Z. Zamonaviy ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvning ahamiyati. – Andijon: Andijon Davlat Universiteti, 2020.
10. Karimov I. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
11. Qodirova D. Boshlang'ich ta'lim pedagogikasi va psixologiyasi. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim vazirligi, 2017.
12. Yusupova M. Innovatsion ta'lim texnologiyalari va ularning kompetensiyaviy yondashuvdagi o'rni. – Toshkent: Sharq, 2022.
13. Nazarov A. Pedagogik tadqiqot metodologiyasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.
14. Nizomov S. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining mustaqil fikrlashini rivojlantirish. – Qarshi: Nasaf, 2019.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA AXLOQIY MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHNING RAQAMLI TEXNOLOGIYASI

Mamatova A.M.

*Chirchiq davlat pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi
Toshkent viloyati Yangiyo'l tumani 45-umumiy o'rta ta'lim maktabida
boshlang'ich sinf o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: raqamli texnologiya, boshlang'ich sinf, o'quvchi, axloqiy madaniyat, raqamli texnologiya, amaliy tizim.

Ключевые слова: цифровые технологии, начальный класс, ученик, этическая культура, цифровые технологии, прикладная система.

Key words: digital technologies, elementary school, textbook, ethical culture, digital technologies, applied system.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirishning raqamli texnologiyasi taxlil etilgan va uning amaliy tizimi taqdim etilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье анализируется цифровая технология формирования нравственной культуры у младших школьников и представлена ее практическая система.

SUMMARY:

The article analyzes the digital technology of the formation of moral culture in younger schoolchildren and presents its practical system.

Boshlang'ich ta'limni rivojlantirish jarayonida o'quvchilarning tarbiyalanganlik darajasi ham muhim o'rin tutadi. Shu sababli O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024 yil 21 iyundagi PQ-232-sonli "Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy institutini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarorida umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quvchilarining tarbiyalanganlik ko'rsatkichlarini yuksaltirib borish va bundan zamonaviy texnologiyalardan foydalanish vazifalari qo'yilgan [1]. Mazkur vazifalar boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirishning raqamli texnologiyasini ishlab chiqishni ham taqozo etadi. Chunki jamiyatimizda raqamli texnologiya asosida rivojlantirish jarayoni kechmoqda. Mazkur

o'rinda e'tiboringizni boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirishning raqamli texnologiya amaliy tizimi masalasi taxliliga tortamiz.

Bizning yondashuvimizga ko'ra, boshlang'ich sinf o'quvchilarining axloqiy madaniyat asoslarini ularning o'zligini anglash, o'zgalarga axloq qoidalari asosida munosabatda bo'lish va muomala odabini o'zlashtirish tashkil qiladi [2;3]. Shu jihatdan axloqiy madaniyatni boshlang'ich sinf o'quvchilarida shakllantirish uchun bugungi kun talablaridan kelib chiqqan holda yondashish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ana shunday yondashuvlardan biri raqamli texnologiyadir [3; 35]. Boshlang'ich sinf o'quvchilari bugungi kunda axborot-kommunikatsion o'quv texnik vositalaridan oqilona foydalanmoqda va shu sababli bunday vositalarga tayangan raqamli texnologiyani shakllantirish hamda undan boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni qiziqarli va tezkor ravishda shakllantirishga e'tibor berish maqsadga muvofiq bo'ladi. Mazkur o'rinda boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirishning raqamli texnologiya amaliy tizimi taxliliga diqqatingizni tortamiz.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida bugungi kun ehtiyojidadagi axloqiy madaniyatni shakllantirish uchun turli pedagogik shakllar, metodlar va texnologiyalarga asoslanish dolzarb bo'lib turibdi. Shu jihatdan boshlang'ich sinf o'quvchilarida Axloqiy madaniyatni shakllantirishning raqamli texnologiyasi asoslarini belgilab olish maqsadga muvofiq bo'ladi. Mazkur masalada bizning yondashuvimiz quyidagicha:

a) boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirishning raqamli texnologik mexanizmlarini ishlab chiqish;

v) boshlang'ich sinf o'quvchilarida raqamli texnologiya asosida axloqiy madaniyatni shakllantirish metodikasini yaratish;

s) boshlang'ich sinf o'quvchilarida raqamli texnologiya asosida axloqiy madaniyatning shakllanganlik darajasini baholash mezonlarini tarkib toptirish.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirishning raqamli texnologik mexanizmlarini ishlab chiqish zaruriyat bo'lib turibdi. Bizning yondashuvimizga ko'ra mazkur mexanizm quyidagilardan iborat: boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirish kompyuterli dasturi, shu dastur asosida ishlab chiqilgan o'quv materiallari, o'quv materiallarini boshlang'ich sinf o'quvchilarining shaxsiy kompyuter, planshet va mobil aloqasiga yuklash, tarbiya fani o'qituvchisining raqamli texnologiya asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirish rejasi va shu reja asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarining bo'sh vaqtlarida masofaviy mashg'ulotlar o'tkazish amaliyoti, texnik vositalarga yuklangan

o'quv materiallarini muntazam takomillashtirib borish, vaqti-vaqti bilan maxsus tuzilgan testlar vositasida boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatning shakllanganlik darajasini o'rganib borish va baholash. Bunday mexanizmga asoslanish boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni raqamli texnologiya asosida shakllantirish ishini amalga oshiradi. Buning natijasida boshlang'ich sinf o'quvchilari va tarbiya o'quv fani o'qituvchilari o'rtasida o'ziga xos vizual muloqot paydo bo'ladi. Natijada o'quvchilarning axloqiy madaniyatni shakllantirish bo'yicha qo'shimcha imkoniyatlarga ega bo'linadi. Shu sababli bunday mexanizmlar oliy pedagogik ta'lim jarayonida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilariga o'qitilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Bugungi kunda boshlang'ich sinf o'quvchilarida raqamli texnologiya asosida axloqiy madaniyatni shakllantirish metodikasini ishlab chiqish ham zaruriyat bo'lib turibdi [4, 82-89]. Bizning yondashuvimizga ko'ra, bunday metodika asoslari quyidagilardan iborat: boshlang'ich sinf o'quvchilarida shakllantiriladigan asosiy axloqiy madaniyatni belgilab olish, tarbiya fani o'qituvchilarining raqamli texnologiya asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirish rejasini tuzish va shu reja asosida haftaning muayyan kunlarida ta'lim jarayonini amalga oshirish, raqamli texnologiya asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirish jarayonida o'quvchilarning faolligini tarkib toptirish, raqamli texnologiya asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarining axloqiy madaniyatini shakllantirish ishini har oyda maxsus test asosida monitoring qilib borish, raqamli texnologiya asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarining axloqiy madaniyatni shakllantirish ishi to'g'risida har chorakda tarbiya o'quv fani o'qituvchilarining maktab pedagogik kengashiga hisobotini taqdim qilib borish. Bunday metodikaga asoslanish boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirish ishida raqamli texnologiya imkoniyatlaridan oqilona foydalanish tarkib topadi. Shuni eslatib o'tish joizki, raqamli texnologiya asosida madaniyatni shakllantirish ishida boshlang'ich sinf o'quvchilarining oila a'zolari xabardor bo'lishi kerak va ular bu borada o'quvchilarning belgalangan muddatlarda mashg'ulotlarda vizual ishtirok etishini tashkil qilish vazifasini bajaradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida raqamli texnologiya asosida axloqiy madaniyatning shakllanganlik darajasini baholash mezonlarini tarkib toptirish ham dolzarb bo'lib turibdi. Bizning yondashuvimizga ko'ra, bunday mezonlarining asosiylarini quyidagilar tashkil qiladi: boshlang'ich sinf o'quvchisining ahloqiy ongi shakllanganlik darajasi, boshlang'ich sinf o'quvchisining axloqiy madaniyatni tushunish darajasi, boshlang'ich sinf

o'quvchisida axloqiy madaniyatga amal qilish ko'nikmasi darajasi, boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni o'zlashtirishning dinamik rivojlanib borish darajasi, boshlang'ich sinf o'quvchilari axloqiy rivojlanishiga salbiy ta'sirlar ko'lam darajasi va ularni barataraf etish yo'llari, boshlang'ich sinf o'quvchilarining sinflar kesimida axloqiy fazilatlarni o'zlashtirib borish dinamikasi. Mazkur mezonlar asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarining axloqiy madaniyatini shakllanganlik darajasini o'rganib va baholab borish raqamli texnologiya imkoniyatlarini namoyon qiladi. Bunday jarayon tarbiya o'quv fani o'qituvchilari faoliyatining asosiy qismlaridan birini tashkil etishi uchun omil hisoblanadi. Shu ma'noda bunday mezonlar oliy pedagogik ta'lim jarayonida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilariga singdirilishi muhim amaliy ahamiyatga egadir.

Diqqat qilinsa, raqamli texnologiyadan foydalangan holda boshlang'ich sinf o'quvchilarining axloqiy madaniyatni shakllantirish o'ziga xos mexanizmlar, metodika va mezonlarga asoslanadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida raqamli texnologiya asosida axloqiy madaniyat asoslarini shakllantirish uchun uning bir necha mexanizmlari bo'yicha ilmiy-metodik ishlarni amalga oshirish taqozo etiladi. Bunday ilmiy-metodik ishlarning asosiylari bizningcha, quyidagilardan iborat:

a) boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirishning kompyuterli dasturini ishlab chiqish;

b) mazkur dastur asosida tayyorlangan materiallarni kompyuter, planshet, mobil aloqa vositasi kabi o'quv-texnik vositalariga joylashtirish;

v) ushbu raqamli materiallar asosida boshlang'ich ta'lim va tarbiya jarayonida o'quvchilarning axloqiy madaniyatini shakllantirishni yo'lga qo'yish.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirishning kompyuterli dasturini ishlab chiqish muhim amaliy ahamiyatga egadir. Bizning yondashuvimizga ko'ra, mazkur dasturning asoslarini quyidagilar tashkil qiladi: axloqiy fazilatlar tasnifi, axloqiy madaniyatni mavzular bo'yicha tushuntirish rejasi, mavzular rejasi, o'quvchilarga taqdim etiladigan qo'shimcha topshiriqlar va turli yo'naltirishlar, foydalaniladigan jihozlar va metodlar ko'rsatkichlari, foydalaniladigan adabiyotlar ro'yhati. Mazkur tizim asosida kompyuterli dastur shakllantirilib, uning vositasida boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirish ishi amalga oshiriladi. Kompyuterli dastur asosida elektron o'quv matnlari ham tayyorlanadi. Bunday elektron o'quv materiallarini takomillashtirib borish, ularning ma'lumotlarini yangilash va yangi topshiriqlar berish imkoniyatlari mavjudligini eslatib o'tish joiz. Shu jihatdan raqamli texnologiya asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarining

axloqiy madaniyatini shakllantirish ishida elektron modulli o'quv ta'minotini tayyorlash va u asosda qo'shimcha ta'lim jarayonini amalga oshirish maqsadga muvofiq bo'ladi. Kompyuterli dastur asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarining axloqiy madaniyatini shakllantirish vizual ta'lim shakliga asoslanadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirish jarayonida kompyuterli dastur asosida tayyorlangan o'quv materiallari o'quvchilarning shaxsiy kompyutyeri, planshet va mobil aloqa vositalariga joylashtiriladi. Bunda o'quv materiallaridan tezkor va qulay foydalanish nazarda tutiladi. Kompyuterli dastur asosida tayyorlangan o'quv materiallaridan boshlang'ich sinf o'quvchilari istalgan vaqtlarida foydalaniladi va shu sababli mazkur o'quv materiallarini boshqarish jarayoni tarbiya o'quv fani o'qituvchisi tomonidan amalga oshiriladi. Buning uchun boshlang'ich sinf o'quvchilarining kompyuter, planshet va mobil aloqa vositalari o'quv nuqtai nazaridan tarbiya o'quv fani o'qituvchisi kompyuteriga ulangan bo'lishi kerak. Bu nazorat emas, aksincha, boshlang'ich sinf o'quvchilarining axloqiy madaniyatini maqsadli shakllantirishdir. Axloqiy madaniyat tasnifi berilgan o'quv materiallaridan boshlang'ich sinf o'quvchisi foydalanilayotganda, unda savollar paydo bo'ladi. Bu savollarga o'z vaqtida va tezkor ravishda tarbiya o'quv fani o'qituvchisining javob berishi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Buning natijasida boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatini shakllantirish maqsadli amalga oshadi.

Raqamli texnologiya asosida kompyuterli dastur vositasida boshlang'ich sinf o'quvchilarining axloqiy madaniyatini shakllantirish muddati va vaqti belgilanmaydi. Bunda asosiy e'tibor boshlang'ich sinf o'quvchilarining bo'sh vaqtlariga qaratiladi va shu sababli bunday ta'lim va tarbiya jarayoni qo'shimcha mashg'ulotlar shakliga kiradi. Buning uchun tarbiya o'quv fani o'qituvchisi maxsus reja, dastur va vaqt omiliga ega bo'lishi kerak. Tajribali o'qituvchilar metodikasi taxlili shuni ko'rsatadiki, ko'p hollarda ular mana shunday kompyuterli dastur vositasida o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarini kengaytirishda samaraga erishadi. Shu jihatdan kompyuterli dastur imkoniyatlaridan foydalangan holda tarbiya o'quv fani o'qituvchilarining boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirish ishini amalga oshirishi samara berishi va bunday mashg'ulotlar qiziqarli bo'lishi bilan diqqatni tortadi. Asta-sekin boshlang'ich sinf o'quvchisida kompyuterli dastur asosidagi ta'lim jarayoniga bo'lgan ko'nikma tarkib topib boradi va buning natijasida ularning bo'sh vaqtlari ham mazmunli tashkil etiladi. Raqamli texnologiyaning bunday imkoniyatlaridan foydalanish muhim ahamiyatga egadir.

Diqqat qilinsa, kompyuterli dastur asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarining axloqiy madaniyatini shakllantirish maqsadlilik, qiziqarliligi va kutilgan samarani berish xususiyatlariga egadir. Bunda tarbiya o'quv fani o'qituvchilarining faol bo'lishi asosiy o'rin tutadi.

Bunday yondashuv boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyat asoslarini raqamli texnologik mexanizmlar asosida tezkor shakllantirish imkonini beradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida raqamli texnologiya asosida axloqiy madaniyatni shakllantirish metodikasini yaratish ham dolzarb bo'lib turibdi. Bizningcha, bunday metodikaning asoslarini quyidagilar tashkil etishi maqsadga muvofiq bo'ladi:

a) ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalangan holda boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirish;

b) tarbiya jarayonida ushbu texnologiyadan foydalangan holda axloqiy madaniyatni shakllantirish;

v) tajribali mutaxassislarning yordami asosida raqamli texnologiyaga binoan masofadan turib boshlang'ich sinf o'quvchilarining axloqiy madaniyatini shakllantirish ijtimoiy yordamini yo'lga qo'yish.

Raqamli texnologiya asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarining axloqiy madaniyatini shakllantirish metodikasini belgilab olish ham maqsadga muvofiq bo'ladi. Bunda ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalardan foydalangan holda boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirish muhim ahamiyatga egadir. Boshlang'ich ta'limda o'qitilayotgan o'quv fanlari mashg'ulotlarida raqamli texnologiya asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarining axloqiy madaniyatni shakllantirishga e'tibor berish bu jarayonni tezlashtiradi. Shu jihatdan 1-2 sinflarda o'quvchilar raqamli texnologiyadan foydalanishga ko'niktirilishi va 3-4 sinflarda o'quvchilar dars jarayonida raqamli texnologiya vositasida axloqiy madaniyatni o'zlashtirishga yo'naltirilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Shu jihatdan kompyuterli dastur asosida tayyorlanadigan axloqiy madaniyatni o'quvchilarda shakllantirishga doir o'quv materiallari boshlang'ich sinflar xususiyatini hisobga olishi muhim ahamiyatga ega ekanligini eslatib o'tish joiz.

Boshlang'ich ta'lim jarayonida turli tarbiya ishlari amalga oshiriladi. Bunda tarbiyaviy mashg'ulotlardan tortib tadbirlargacha bo'lgan jarayonda asosiy e'tibor o'quvchilarning tarbiyalanishiga qaratiladi. Shu jihatdan raqamli texnologiyaga asoslangan tarbiya jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilarining axloqiy madaniyatini shakllantirish imkoniyatlari kengdir. Buning uchun kompyuterli dastur asosida tayyorlanadigan o'quv materiallari

multimediya tasvirlar, turli animatsion shakllar, kichik filmlar va savol-javob topshiriqlariga boy bo'lishi kerak. Bunda boshlang'ich ta'limda o'qitiladigan tarbiya, tasviriy san'at va musiqa madaniyati o'quv fanlarining o'qituvchilari hamkorlikda kompyuterli dastur asosida tarbiyaviy materiallarni tayyorlashi maqsadga muvofiq bo'ladi. Misol uchun, boshlang'ich sinf o'quvchilarining planshetida yuklangan muayyan bolalar filmining muhokamasini o'tkazish o'quvchilarda qiziqish va film qahramonlariga bo'lgan havas uyg'otadi. Aynan mana shu holat ularda muayyan axloqiy madaniyatni shakllantirishning amaliy omillaridan biridir. Buning uchun tarbiya o'quv fani o'qituvchilari individual metodikaga ega bo'lishi taqozo etiladi.

Raqamli texnologiyaga asoslangan boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirish ishida tajribali mutaxassislar yordamidan foydalanish ham muhim metodik tizimdir. Bugungi kunda hududlarda faoliyat yuritayotgan oliy pedagogik ta'lim muassasalariga umumiy o'rta ta'lim maktablari birlashtirilgan. Mana shunday oliy pedagogik ta'lim muassasalarida informatika va axborot texnologiyalari bo'yicha tajribali professor-o'qituvchilar faoliyat ko'rsatmoqda. Mazkur professor-o'qituvchilarning boshlang'ich sinflarda mahorat darslari, uchrashuvlari va mashg'ulotlarni tashkil qilish vositasida boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirish ishi samarador bo'lishini ta'kidlash lozim. Chunki tajribali mutaxassislar masofaviy ta'lim shakli asosida boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan muloqotga kirishib, ularni ahloqiylikka yo'naltirishda o'z mahoratlarini namoyish qiladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun ham bunday mashg'ulotlar qiziqarli hisoblanishini nazarda tutish maqsadga muvofiq bo'ladi.

E'tibor berilsa, raqamli texnologiya asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarining axloqiy madaniyatini shakllantirish metodikasi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Mazkur masalalar bo'yicha oliy pedagogik ta'lim jarayonida amalga oshirilishi lozim bo'lgan maxsus tadqiqotlarga ehtiyoj borligini eslatib o'tish joiz.

Raqamli texnologiya asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatning shakllanganlik darajasini baholash mezonlarini ishlab chiqish ham dolzarb bo'lib turibdi. Bu borada quyidagi mezonlarga asoslanish bizning yondashuvimizga ko'ra, kutilgan samarani beradi.

a) kompyuterli dastur asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllanganlik darajasini o'rganuvchi ilova dasturini yaratish;

b) mazkur kompyuterli dastur asosida har chorakda boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatning shakllanganlik darajasini o'rganib borish;

v) o'rganish natijalari asosida o'quvchilarda axloqiy madaniyatni shakllantirishning yangi tadbirlari ko'lamini taqdim etish.

Kompyuterli dastur asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatning shakllanganlik darajasini baholab borish muhim ahamiyatga egadir. Buning uchun aniq mezonlarga asoslanish taqozo etiladi. Shu jihatdan kompyuterli dastur asosida tayyorlangan raqamli texnologiyada boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatning shakllanganlik darajasini o'rganib boruvchi ilova dasturi mavjud bo'lishi kerak. Bunday ilova dasturida quyidagilar o'z ifodasini topadi: axloqiy madaniyatni o'zlashtirganlik darajasini aniqlovchi testlar majmui, har bir mavzu bo'yicha mustahkamlovchi topshiriqlar majmui, testlarni o'tkazish vaqti va muddati, o'quvchilarni jalb qiluvchi reklamali tasvirlar, o'quvchilarda axloqiy mezonlarni shakllanganlik darajasini baholovchi ballar ko'rsatkichlari. Bunday ilova dasturini tarbiya o'quv fani o'qituvchilari shu maktab birlashtirilgan oliy pedagogik ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilari bilan hamkorlikda tuzishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Kompyuterli dastur asosidagi raqamli texnologiya vositasida boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatning shakllanganlik darajasini baholashda choraklik mezonlarga asoslanish kutilgan samarani beradi. Unga ko'ra, har bir chorak yakunida kompyuterli dastur asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatning shakllanish darajasi o'rganib baholanadi. Bunday baholash natijasida qaysi o'quvchida qanday ahloqiy madaniyat shakllanganligi aniqlanadi va axloqiy madaniyatni o'zlashtirishda murakkablikka duch kelayotgan boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan individual ishlash tajribalari belgilanadi. Shuni eslatib o'tish joizki, boshlang'ich sinf o'quvchilari har bir chorakda axloqiy madaniyatni o'zlashtirish nuqtai nazaridan dinamik rivojlanishda bo'lishi lozim. Shu sababli bunday baholash jarayonida maktab psixologi va maktab shifokori ham tarbiya o'quv fani o'qituvchisi bilan faol ishtirok etadi. Mazkur uch mutaxassisning yagona hulosasi asosida boshlang'ich sinf o'quvchisining ahloqiy madaniyati shakllanganlik darajasi baholanadi va keyingi chorakda amalga oshiriladigan tadbirlar belgilanadi. Bunday yondashuv raqamli texnologiyaning imkoniyatlaridan oqilona foydalanishni keltirib chiqaradi.

Kompyuterli dastur asosida tayyorlangan raqamli texnologiya boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatni shakllantirishning yangi tadbirlarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish imkoniyatlarini beradi. Bunda kompyuterli dastur asosida amalga oshirilgan o'rganish natijalari hisobga olinib, yangi tadbirlar majmui shakllantiriladi. Yangi tadbirlar majmuini shakllantirish jarayonida imkon qadar har bir o'quvchining axloqiy madaniyatni individual

o'zlashtirishi uchun sharoit va muhit yaratishga qaratiladi. Bunday yondashuv boshlang'ich sinf o'quvchilarida qiziqish va faollikni keltirib chiqaradi. Shu ma'noda tarbiya o'quv fani o'qituvchilari butun o'quv yili davomida o'quvchilarda axloqiy madaniyatni shakllantirishga yo'naltirilgan kompyuterli dastur asosidagi raqamli texnologiyani takomillashtirib borishga e'tibor berishi kerak. Albatta, bunda maktab Informatika va axborot texnologiyalari o'quv fani o'qituvchisining yordamidan ham foydalanish kutilgan samarani beradi.

Shunday qilib raqamli texnologiya asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatning shakllanganlik darajasini baholash mezonlari o'qituvchi uchun keng imkoniyatlar berish xususiyatiga egadir. Ushbu yondashuv raqamli texnologiya asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarida axloqiy madaniyatning shakllanganlik darajasini o'rganish va baholashda eng muhim mezonlar hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024 yil 21 iyundagi PQ-232-sonli "Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy institutini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori. // www.ziynet.uz
2. Mamatova A.M. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining axloqiy madaniyati tarkibi. Pedagog. 2023, 6-son.
3. Mardonov Sh. Jabborova O. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ma'naviyatini shakllantirishning innovatsion metodikasi. – Toshkent, 2024
4. Jabborova O.M. Boshlang'ich ta'limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent, 2023

BOSHLANG'ICH SINIF MATEMATIKASINI O'QITISHNI TASHKIL QILISHNING DARSDAN TASHQARI SHAKLLARI

Iskandarova J.J., Otojanova N.B., Tadjibaev I.U.
Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Tayanch so'zlar: sinfdan tashqari ishlar, o'n minutliklar, to'g'arak ishlari, mustaqil ishlar

Ключевые слова: внеклассная работа, десятиминутка, кружковая работа, самостоятельная работа

Key words: extracurricular activities, ten-minute study group, independent work

РЕЗЮМЕ:

Sinfdan tashqari ishlar – umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quv tarbiyaviy ishining tarkibiy qismi, o'quvchilarning bo'sh vaqtini tashkil etish shakllaridan biri. Sinfdan tashqari ishlar o'quvchilarni barkamol shaxs sifatida shakllantirish va ularni hayotga tayyorlashda keng imkoniyatlar yaratadi. Sinfdan tashqari ishlarga o'quvchilar bilan o'tkaziladigan va ularga tarbiya hamda bilim berishga qaratilgan turli xil mashg'ulotlar tizimi kiradi. Bunday mashg'ulotlar pedagogik jamoa, sinf rahbari, yoshlar tashkilotlari rahbarligi va bolalarning o'z-o'zini boshqarish tashkilotlari tomonidan darsdan tashqari vaqtda uyushtiriladi. O'quvchilarning sinfdan tashqari ishlarni tashkil etishda o'quvchilar saroylari, yosh texniklar, yosh tabiatshunoslar, yosh sayyohlar klubi va maktabdan tashqari boshqa muassasalar katta yordam beradi. Sinfdan tashqari ishlarning asosiy shakllari sifatida ommaviy ishlar (maktab klublaridagi tadbirlar, kecha, munoza va tanlovlar o'tkazish, viktorina va ko'rgazmalar uyushtirish, tabiat qo'yniga, maktab va muzeylarga ekskursiyalarga chiqish), to'g'arak ishlari (o'quvchilarning turli to'garaklar, sport seksiyalari, ansambllardagi qatnashishlari), mustaqil ishlar (o'quvchilarning sinfdan tashqari o'qishi, kolleksiya to'plashi, texnika, musiqa, tasviriy san'at, chizmachilik va sh.k. bilan mustaqil shug'ullanishi)ni ko'rsatish mumkin. Sinfdan tashqari mashg'ulotlar deganda ko'pincha yuqori sinflar nazarda tutiladi. Lekin ilg'or tajribalarning tasdiqlashicha, boshlang'ich sinflarda ham sinfdan tashqari turli – tuman formalarda mashg'ulotlar olib borishning potensial imkoniyatlari mavjud. Bu imkoniyatlardan foydalanish o'qitishda boshlang'ich va yuqori sinflar uzviyligini ta'minlaydi. Boshlang'ich sinflarda sinfdan tashqari ishlarni olib borishda o'quvchilarning nutq madaniyatini va matematik tafakkurini shakllantirishga kompleks holda yondashish talab qilinadi.

РЕЗЮМЕ:

Внеурочная работа-составная часть учебно-воспитательной работы общеобразовательной школы, одна из форм организации досуга учащихся. Внеклассная работа предоставляет широкие возможности в формировании учащихся как гармоничных личностей и подготовке их к жизни. Внеклассная работа включает в себя разнообразную систему занятий, проводимых с учащимися и направленных на обучение и передачу им знаний. Такие занятия организуются педагогическим коллективом, классным руководителем, руководством молодежных организаций и детских саморегулируемых организаций во внеурочное время. Большую помощь

в организации внеклассной работы учащихся оказывают дворцы воспитанников, юных техников, юных натуралистов, клуб юных туристов и другие внеклассные учреждения. Основными формами внеурочной работы являются массовая работа (проведение мероприятий в школьных клубах, вечеров, дискуссий и конкурсов, организация викторин и выставок, выезды на природу, экскурсии в школы и музеи), кружковая работа (участие учащихся в различных кружках, спортивных секциях, ансамблях), самостоятельная работа (внеурочная учеба учащихся, сбор коллекций, сбор материалов и т.д.). техника, музыка, изобразительное искусство, рисование и т. д.к. самостоятельно). Внеклассные занятия часто относятся к высшим классам. Но передовой опыт подтверждает, что даже в начальных классах есть потенциальные возможности для внеклассных занятий в различных формах. Использование этих возможностей обеспечивает преемственность начальных и старших классов в обучении. При проведении внеклассной работы в начальных классах требуется комплексный подход к формированию речевой культуры и математического мышления учащихся.

SUMMARY:

Extracurricular activities are an integral part of the educational work of a secondary school, one of the forms of organizing leisure activities for students. Extracurricular activities provide ample opportunities to shape students as harmonious individuals and prepare them for life. Extracurricular activities include a diverse system of activities conducted with students and aimed at teaching and imparting knowledge to them. Such classes are organized by the teaching staff, the class teacher, the leadership of youth organizations and children's self-regulatory organizations during extracurricular hours. The palaces of pupils, young technicians, young naturalists, the club of young tourists and other extracurricular institutions provide great assistance in organizing extracurricular activities for students. The main forms of extracurricular activities are mass work (holding events in school clubs, evenings, discussions and competitions, organizing quizzes and exhibitions, field trips, excursions to schools and museums), club work (students' participation in various clubs, sports sections, ensembles), independent work (extracurricular activities of students, collection of collections, collection of materials, etc.). technology, music, visual arts, drawing, etc.k. independently). Extracurricular activities often belong to the upper classes. But best practices confirm that even in elementary grades there are potential opportunities for extracurricular activities in various forms. The use of these opportunities ensures the continuity of primary and high school education. Extracurricular activities in primary schools require an integrated approach to the formation of students' speech culture and mathematical thinking.

Kirish. Boshlang'ich sinf o'quvchilarini matematika faniga qiziqtirish, o'quv materiallarini yaxshi o'zlashtirishlari hamda iqtidorlarini rivojlantirish maqsadida darsdan tashqari qo'shimcha mashg'ulotlarni tashkil etishning ahamiyati to'g'risida to'xtalish maqsadga muvofiq. Matematikadan sinfdan tashqari ish deyilganda oquvchilarning darsdan tashqari vaqtda tashkil qilingan, dastur bilan bogliq bolgan material asosida ixtiyoriylik printsipiga asoslangan mashg'ulotlar tushuniladi. Sinfdan tashqari ishning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- o'quvchilarning bilimlari va amaliy konikmalarini chuqurlashtirish va kengaytirish;
- o'quvchilarning mantiqiy tafakkurlarini, topqirliklarini, matematik ziyorakliklarini rivojlantirish;

- matematikaga bo'lgan qiziqishlarini orttirish, qobiliyatli va layoqatli bolalarni topish;

- talabchanlik, irodani, mehnatga munosabatni, mustaqillikni, uyushqoqlikni va insoniylikni tarbiyalash.

Sinfдан tashqari ishlarning quyidagi turlari uchraydi: 1. Matematik o'n minutliklar, soatlar. 2. Matematika to'garaklari. 3. Matematik konkurs va olimpiadalar. 4. Qiziqarli matematika kechalari va viktorinalar. 5. Matematik matbuot. 6. Matematik ekskursiya.

Sinfдан tashqari ishlar darslarga nisbatan ba'zi farq qiluvchi xususiyatlarga ega:

1. O'z mazmuni bo'icha matematika dasturiga taalluqli emas. Ammo beriladigan bilimlar o'quvchilarning kuchiga mos bolishi kerak.

2. Sinfдан tashqari ishlar imkoni boricha barcha o'quvchilarni jalb qilishi, ya'ni qiziqarli bo'lishi zarur. Past o'zlashtiruvchi o'quvchilar ham qiziqish yordamida faol o'quvchilarga aylanishi mumkin.

3. Sinfдан tashqari ishlar ixtiyoriylik tamoyiliga asosan tashkil qilinadi, lekin qiziqishni ta'minlash lozim. Bu mashg'ulotlarga baho qo'yilmaydi, ammo faol ishtirok etgan o'quvchilar rag'batlantiriladi.

4. Mashg'ulot mazmuni va shakllariga qarab, 10-12 minutdan 1 soatgacha mo'ljallangan bo'lishi mumkin.

5. Sinfдан tashqari ishlarning mazmuni va shakllarining turli-tumanligi.

Sinfдан tashqari ishlarga qiziqarli matnli masalalar, o'tkir zehnilikka oid masalalar, hazil masalalar, berilgan malumotlari etishmaydigan yoki berilgan malumotiari ortiqcha masalalar, mantiqiy masalalar, qiziqarli matematik voqealar, arifmetik rebuslar, o'yinlar, fokuslar, boshqotirmalar tarixiy malumotlar berish va boshqalar kiradi.

Sinfдан tashqari ishlarni tashkil qilish va o'tkazish metodikasi quyidagilarga asoslanishi kerak: 1. Darsda o'quvchilar olgan bilim, malaka va ko'nikmalarni hisobga olgan holda o'tkaziladi. 2. Sinfдан tashqari ishlar o'quvchilarning xohishi, xavaskorligi, ijodkorligi tamoyillariga asoslanishi va ularning individual fikrlarini qoniqtirish maqsadida tashkil qilinadi. 3. Sinfдан tashqari ishlarni o'tkazish shakllari darslardan farq qilib, qiziqarli tomoni kuchli bo'ladi. Buning uchun zaruriy shart shuki, o'tkaziladigan ishning rejalashtirilishi va tizimlilikining murakkabligidadir. Shuni ta'kidlash lozimki, individual va guruhli mashg'ulotlar tizimli ravishda o'tkazilmasligi, aksincha, asosiy ish sinfda bajarilishi kerak. Sinfдан tashqari ish sinfdagi dars shakliga nisbatan bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega: 1. O'z mazmuni bo'yicha u davlat dasturi bilan cheklanmagan, matematik material o'quvchilarning bilimlari

va malakalariga mos ravishda berilishi kerak. 2. Boshlang'ich sinflarda bolalarning matematikaga nisbatan to'plangan turg'un qiziqishlari haqida hali gapirib bo'lmaydi. 3. Topqirlik, ziyraklik, tez hisoblashlar, yechishning samarali usullaridan foydalanish va rag'batlantirilishi kerak. 4. Darslar 45 minutga rejalashtirilgan holda sinfdan tashqari mashg'ulotlar mazmuniga va o'tkazilish shakllariga qarab 10-12 minutga ham, bir soatga ham mo'ljallangan bo'lishi mumkin. 5. Sinfdan tashqari ishlar shakl va turlari (qiziqarli matematika soatlari, to'garaklar, viktorinalar va h.k.) qarab mazmunining turli tumanligi bilan xarakterlanadi. Matematika minutliklarida, topshiriqlarga qiziqish uyg'otish va quvvatlash uchun bu topshiriqlar darslarda beriladigan oddiy matematik topshiriqlarga o'xshash bo'lmashligi kerak. Mashg'ulot o'tkazish uchun har xil qiziqarli arifmetik va geometrik mazmunli masalalar, qiyinroq masalalar, hazil masalalar, masalalar tuzishga doir masalalar, qiziqarli kvadratlar, rebuslar, topishmoqlar va boshqalar material bolib xizmat qiladi. Matematik to'garak matematikadan tizimli sinfdan tashqari ishning eng ko'p tarqalgan turidan biri. Uning asosiy vazifasi - matematikaga alohida qiziqishi bor o'quvchilar bilan bajariladigan chuqurlashtirilgan ish. Matematik to'garak ishi qiziqarli matematika soatlaridan quyidagilar bilan farq qiladi: Matematika to'garagiga o'quvchilar tanlashda ularning matematikaga nisbatan alohida qiziqishlarini, moyilliklari va imkoniyatlarini hisobga olish kerak. Mustaqil ravishda ko'rgazmali qurollar (abaklar, ba'zi o'yinlar uchun misollar yozilgan kartochkalar va boshqalar) tayyorlaydilar, matematika kechalari o'tkazishga puxta tayyorgarlik ko'radilar va hokazo.

Asosiy qism. Sinfdan tashqari mashg'ulotlar deganda ko'pincha yuqori sinflar nazarda tutiladi. Lekin ilg'or tajribalarning tasdiqlashicha, boshlang'ich sinflarda ham sinfdan tashqari turli-tuman formalarda mashg'ulotlar olib borishning potensial imkoniyatlari mavjud. Bu imkoniyatlardan foydalanish o'qitishda boshlang'ich va yuqori sinflar uzviyligini ta'minlaydi. Boshlang'ich sinflarda sinfdan tashqari ishlarni olib borishda o'quvchilarning nutq madaniyatini va matematik tafakkurini shakllantirishga kompleks holda yondashish talab qilinadi.

Yosh avlodni hozirgi zamon fani bilan qurollantirish orqali ularning aqliy jihatdan maksimal darajada rivojlanishlariga erishish umumta'lim – tayanch maktablar oldida turgan eng muhim vazifalardan biridir. Bu vazifani hal etishda sinfdan tashqari ishlarning o'rni benihoya katta. Sinfdan tashqari ishning asosiy maqsadi o'quvchilardagi fanga bo'lgan qiziqishni rivojlantirish, ularni darsda olgan bilimlarini to'ldiruvchi matematik bilim, malaka va ko'nikmalar bilan qurollantirishdan foydalanish mumkin. Darsdan tashqari qilinadigan

ishlar o'quv reja asosida, ya'ni darslik talablarini bajarishga qaratilgan bo'lib, bunga sinfdagi barcha talabalar bevosita ishtirok etiladi. Sinfdan tashqari mashg'ulotlardan asosiy maqsadi reja va darslikdan tashqari o'quvchilarga qo'shimcha bilim, ko'nikma va malakalar berish, ularning fanga bo'lgan qiziqishlarini orttirish, olingan bilimlarni hayotga tadbiiq qila bilishga yordam berishdan iborat.

Boshlang'ich sinflarda matematikadan sinfdan tashqari ish turi matematika to'garagini tashkil etishda o'quvchilarning matematikaga bo'lgan qiziqishlariga qarab tanlab olinar ekan. Matematikadan to'garaklarni tashkil etishda qiziqarli misol va masalalardan, mantiqiy masalalardan foydalanish lozim. Sinfdan tashqari amaliy mashg'ulotlar davomida o'quvchilar bilan maqsadni ko'zlovchi, barqaror amaliy natijaga olib keladigan ularni havaslarini orttiradigan amalda bajariladigan ishlarni olib borishi kerak. Sinfdan va maktabdan tashqari ishlar quyidagi yo'nalishlarda olib borilishi mumkin:

a) ommaviy ishlar; (musobaqalar, ko'rik tanlovlar, kechalar, ertakliklar, ekskursiyalar va hokazolar);

b) to'garak ishlar (yosh matematiklar);

d) o'qituvchilarning mustaqil mashg'ulotlarini yo'lga qo'yish (bunda o'quvchilar fan va texnikaning biron sohasini o'rganish uchun mustaqil ishlaydilar va hokazo).

e) maktabdagi o'zlashtirmovchi o'quvchilar bilan ishlashni tashkil etish.

Matematika to'garagi sinfdan tashqari ishlarning eng ommalashgan turidir. To'garak ixtiyoriy ravishda tuziladi. Har qaysi matematika to'garakda qatnashadigan o'quvchilar soni 15-20 dan oshmasligi kerak, aks holda o'qituvchiga qiyinchilik tug'diradi va o'quvchilar to'garakda aktiv ishtirok eta olmaydilar.

Matematik viktorinalar ma'lum mavzu, bo'lim yoki umuman matematikaga doir masalalar bo'yicha savol-javob o'yini bo'lib, ko'p vaqt va katta tayyorgarlik talab qilmaydi. Boshlang'ich sinflarda viktorinalar 10-20 minut davom etadi. Bunda oldindan tayyorlangan 5-6 savolga og'zaki yoki yozma javob olinadi.

Matematik musobaqa yuqorida aytib o'tilgan sinfdan tashqari ishlarda (10 minutlik, viktorina va h.k.), asosan, butun sinf o'quvchilari ishtirok etsa, matematik sinfdan tashqari ishlar darslarga nisbatan ba'zi farq qiluvchi xususiyatlarga ega:

1. O'z mazmuni bo'yicha matematika dasturiga taalluqli emas. Ammo beriladigan bilimlar o'quvchilarning kuchiga mos bolishi kerak.

2. Sinfdan tashqari ishlar imkoni boricha barcha o'quvchilarni jalb qilishi, ya'ni qiziqarli bo'lishi zarur. Past o'zlashtiruvchi o'quvchilar ham qiziqish yordamida faol o'quvchilarga aylanishi mumkin.

3. Sinfdan tashqari ishlar ixtiyoriylik tamoyiliga asosan tashkil qilinadi, lekin qiziqishni ta'minlash lozim. Bu mashg'ulotlarga baho qo'yilmaydi, ammo faol ishtirok etgan o'quvchilar rag'batlantiriladi.

4. Mashg'ulot mazmuni va shakllariga qarab, 10-12 minutdan 1 soatgacha mo'ljallangan bo'lishi mumkin.

5. Sinfdan tashqari ishlarning mazmuni va shakllarining turli- tumanligi.

Sinfdan tashqari ishlarga: qiziqarli matnli masalalar, o'tkir zehnilikka oid masalalar, hazil masalalar, berilgan malumotlari etishmaydigan yoki berilgan malumotlari ortiqcha masalalar, mantiqiy masalalar, qiziqarli matematik voqealar, arifmetik rebuslar, o'yinlar, fokuslar, boshqotirmalar tarixiy malumotlar berish va boshqalar kiradi. Sinfdan tashqari ishlarni tashkil qilish va o'tkazish metodikasi quyidagilarga asoslanishi kerak:

1. Darsda o'quvchilar olgan bilim, malaka va ko'nikmalarni hisobga olgan holda o'tkaziladi.

2. Sinfdan tashqari ishlar o'quvchilarning xohishi, xavaskorligi, ijodkorligi tamoyillariga asoslanishi va ularning individual fikrlarini qoniqtirish maqsadida matematika to'garagini o'tkazish uchun oldindan uning ish rejasini tuzish kerak. Namuna uchun ikkinchi yarim yillikda 1-sinfda ba'zi to'garak mashg'ulotlarining taxminiy rejalarini keltiramiz:

I mashg'ulot. 1. Rebuslarni o'ylab topish. 2. Qo'shishga oid qiziqarli masalalar. 3. 100 ichida raqamlashni bilishni tekshirishga oid mashqlar. 4. Topqirlikni talab qiladigan masalalar. 5. Hazil masala. 6. Topishmoqlar. 7. Quvnoq sanoq o'yini.

II mashg'ulot. 1. Rebuslarni o'ylab topish. 2. Topqirlikni talab qiluvchi she'riy masalalar. 3. Geometrik figuralarni tahlil qilishga doir mashqlar. 4. Hazil masala. 5. Sonni to'ldir o'yini.

III mashg'ulot. Dars tipidagi to'garak mashg'uloti. Darhaqiqat, o'zbek xalqining buyuk mutafakkirlari ham uzoq o'tmishdayoq olib borgan tadqiqotlari va amalga oshirgan kashfiyotlarida insonlarni odobli, ma'naviyati yuksak, komil, mehnatsevar, vatanparvar bo'lib tarbiyalanishiga yangi g'oya va ta'limotlarni yaratganlar. Bular. Muso al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Umar Hayyom, Nasriddin at-Tusiy, Mirzo Ulug'bek, G'iyosiddin al-Koshiy, Ali Qushchi va boshqalarning bizga qoldirgan boy ilmiy ma'naviy meroslari fikrimizga asos bo'ladi. Bu allomalarimizning asarlarida bolalarning o'qishi, mehnati, odobi va bu ishda muallimlarning vazifalariga katta e'tibor

berilgan. Jumladan, Nasriddin at-Tusiy fikri bo'yicha o'qituvchi o'quvchilarni aqlzakovatiga ta'sir qilishi uchun o'quvchilar ishonchini qozonish va qalbidan joy olish mas'uliyatini his qilishi lozim. Abu Nasr Forobiy o'qituvchi faoliyatida yoshlarning axloqiy me'yorlari, amaliy ko'nikma va malakalarini o'zlashtirishga yo'naltirilganligi asosiy vazifalardan biri ekanligini ifodalaydi. Ibn Sino fikricha, tarixiy manbalarni bilish olijanob va foydali faoliyatdir. U ilm va narsalarning inson aqli yordami bilan o'rganilishi shaxs faoliyatida muhim hisoblanishini ta'kidlab o'tadi. Abu Rayhon Beruniy pedagogik ijodida tarbiyaning maqsadi, vazifalari va o'rni, inson, yosh avlodning rivojlanishi haqidagi fikrlari chin ma'noda insonparvarlik asosida qurilgan. Abu Rayhon Beruniyning pedagogik g'oyalaridan eng muhimi bilimni puxta va mustahkam egallash zarurligidir. Ota-bobolarimizdan qolgan ilmiy merosni chuqur o'rganib, uni ta'lim va tarbiya jarayoniga tatbiq etish har bir ma'naviyatli va ijodkor mutaxassisning muqaddas burchidir. Quyida biz boshlang'ich sinflarda matematikadan dars samaradorligini oshirishga doir to'garak mashg'ulotini dars tipida o'tkazish mumkin bo'lgan munasibini tavsiya etamiz. Sinfdan tashqari ishlar o'quvchilarning matematik bilimlarini chuqurlashtirish va kengaytirish, murakkab misol va masalalarni yechishni mashq qilish, matematikaning hayot bilan bog'liq bo'lgan tomonlarini ochadigan va dasturga kirmagan ba'zi savollar bilan tanishtirishni maqsad qilib oladi.

Sinfdan tashqari ishlarning quyidagi turlari mavjud: matematika to'garagi, matematika ertaligi, matematikadan fakultativ mashg'ulotlar, matematik matbuot, matematik viktorina va olimpiadalar. Matematikadan sinfdan tashqari mashg'ulotlar deganda o'quvchilarning matematik bilimlarini kengaytirish va chuqurlashtirish maqsadida tashkil qilingan mashg'ulotlarni tushunamiz. Matematikadan o'tkaziladigan sinfdan tashqari ishlarning mazmuni dars mashg'ulotlarida egallangan bilimlarni kengaytirish va chuqurlashtirishda qaratilgan bo'lishi kerak. Shundagina sinfdan tashqari mashg'ulotlar dars mashg'ulotlarining mantiqiy davomi bo'lib xizmat qila oladi.

Sinfdan tashqari mashg'ulotlar deganda ko'pincha yuqori sinflar nazarda tutiladi. Lekin ilg'or tajribalarning tasdiqlashicha, boshlang'ich sinflarda ham sinfdan tashqari turli-tuman formalarda mashg'ulotlar olib borishning potensial imkoniyatlari mavjud. Bu imkoniyatlardan foydalanish o'qitishda boshlang'ich va yuqori sinflar uzviyligini ta'minlaydi. Boshlang'ich sinflarda sinfdan tashqari ishlarni olib borishda o'quvchilarning nutq madaniyatini va matematik tafakkurini shakllantirishga kompleks holda yondashish talab qilinadi.

Sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar kontseptsiyasida tarbiyaviy tadbirlarni takomillashtirish zaruriyati, alohida ta'kidlangan: siyosiy

tuzumining o'zgarganligi, yangicha iqtisodiy munosabatlarning shakllanib borishi, tarbiyaviy ishni yaxshilashda davr talabiga javob beradigan yangicha tamoyillari goyalar, ish uslubiylatlarini ishlab chiqish hamda o'qituvchining ijodkorlik faoliyatini qaytadan qurmoq lozimdir. Tarbiyachining navbatdagi vazifasi bolalar jamoasini tashkil qilish, tarbiyalashva jipslashtirish borasidagi nazariy bilimlarni o'zlashtirib, ilg'or tajribalarga suyanib o'quvchilarni tarbiyaviy jarayonda o'rtoqlik-do'stlik, o'zaro hamkorlik, hamjihatlik, o'z-o'zini tarbiyalash va boshqarish kabi jamoatchilik sifatlarini tarbiyalash mahoratini o'zlashtirishdan iborat. Sinfidan va maktabdan tashqari tarbiyaviy ishlar kontseptsiyasida tarbiyaviy tadbirlarni takomillashtirish zaruriyati, alohida ta'kidlangan: siyosiy tuzumiing o'zgarganligi, yangicha iqtisodiy munosabatlarning shakllanib borishi, tarbiyaviy ishni yaxshilashda davr talabiga javob beradigan yangicha tamoyillari goyalar, ish uslubiylatlarini ishlab chiqish hamda o'qituvchining ijodkorlik faoliyatinn qaytadan qurmoq lozimdir. O'qituvchining navbatdagi vazifasi bolalar jamoasini tashkil qilish, tarbiyalash va jipslashtirish borasidagi nazariy bilimlarni o'zlashtirib, ilg'or tajribalarga suyanib o'quvchilarni tarbiyaviy jarayonda o'rtoqlik-do'stlik, o'zaro hamkorlik, hamjihatlik, o'z-o'zini tarbiyalash va boshqarish kabi jamoatchilik sifatlarini tarbiyalash mahoratini o'zlashtirishdan iborat. Ular:

- sinfning boshlang'ich jamoasini tarbiyalash va ularda o'zaro munosabat aloqalarini yaratish.

- o'quvchilar kundalik faoliyatlarining hamma qirralarida jamoaga jipslashtirish.

- shaxsiy manfaatdan jamoa manfaatini yuqori qo'yishga o'rgatish.

- jamoada bir-biriga mehr-oqibatli, muruvvat va sahiylik, do'stona hamkorlik mavjud bo'lsa, u katta tarbiyaviy kuchga aylanadi. Kichik yoshdagi maktab o'quvchilar jamoalari tashkil qilishda o'qituvchidagi turli-tuman usul va vositalardan mahorat bilan foydalanish talab qilinadi:

1. O'qituvchi jamoa azolarini yangi sharoitga (maktabning I sinfidan boshlab) moslashuv davrida ularga ishonch, hurmat, xushmuomalalik, talablarni to'g'ri qo'ya bilish shu bilan birga o'quvchini tushunish va eshita bilish mahoratiga ega bulish talab etiladi;

2. O'quvchilar jamoasidagi etaklovchi kuch tayanch o'zagini tanlash;

3. Jamoa a'zolarining har birining kuchiga, qobiliyatiga qarab topshiriqlar berish;

4. Jamoada yangi an'ana, qonun-qoidalarni dastlabki kurtagini yaratish va unga amal qilish;

5. Jamoa istiqbolini davr talabi bilan moslashgan holda belgilash talab qilinadi.

Sinfdan va maktabdan tashqari ishlarning tarbiyaviy tasiri ko'p darajada o'quv jarayonini tashkil etish saviyasiga hamda o'quvchilar jamoasining xilma-xil ishlarni qanday yo'lga qo'yishlariga bog'liqdir. Sinfdan tashqari faoliyat majburiy dastur bilan chegaralanmaydi, balki yoshlar har xil o'quvchilarni ixtiyoriy ravishda birlashtiradi. Ularning tashabbusi asosida ishlarni amalga oshiradi, fanga qiziqtiradi, ularni xalqning madaniy hayoti muhitiga olib keladi.

Sinfdan tashqari ishlar shaxsdagi ijtimoiy faollik, ijtimoiy ong hamda axloqiy odatlarni tarkib toptirishning eng muhim omilidir. Tarbiya jarayonining mazmuni bolalarga beriladigan ma'naviy axloqiy bilimlar tizimi, ishonch, e'tiqod, intizom, xulq-atvorni bir butun holatini tashkil etadi. Mustaqil O'zbekistonning istiqlol va istiqboli uchun fidoiylik ko'rsatuvchi avlodni tarbiyalash mazmuni tamoman o'zgacha xarakter kasb etmoqda: fuqarolik demokratik jamiyatni barpo etish mohiyatini anglab oluvchi; vatanini har doim turli oqimlardan himoya etuvchi; diniy bagrikenglik va mehr-muravvatli bo'lish; davlat siyosatini tushunish unga fidoiy bo'lish; o'zligini anglash, ajdodlar merosini qadrlash; yuqoridagi komil insonga xos sifatlarni tarbiyalashda; maqsadni aniqligi va uni to'g'ri yo'naltirish madaniyati - o'zini anglash, mustaqil fikrlovchi etiqodligi va ixtiyorlik.

Ayniqsa kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning ta'limiy tarbiyaviy faoliyatlari o'ziga xos xususiyatga ega: o'quvchilarda hayotiy tajribalarning kamligi, o'quv-tarbiya jarayonida hodisalarga qiziqish, «yaxshi», «yomon» harakatlarga chuqur munosabat bildirsa olmasligi kabilar. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining dars va darsdan tashqari tarbiyaviy faoliyatini rejalashtirish o'ziga xos qoidalarga egadir.

Matematik o'n minutlik. Boshlang'ich sinflarda matematikadan sinfdan tashqari mashg'ulotlar uyushtirishdagi dastlabki qadam matematik o'n minutliklardir. O'n minutlik dars yoki darsdan tashqari vaqtlarda butun sinf o'quvchilari ishtirokida xaftada bir marta uyushtiriladi. O'quvchi o'n minutlik uchun shunday masala misol, mashq va o'yinlar tanlashi kerakki, ular hajm jihatdan kichik bo'lsin, lekin o'quvchilarning aktivligini oshirsin, o'quvchilarning kelajakda umumiy bilish faolyatlarini hamda nutq madaniyatlarining kamol topishida yo'naltiruvchi vosita bo'lib qolsin. O'n minutlikni faqat sinfda o'tkazilmasdan, balki maktab hovlisida va hatto maktabdan tashqarida o'tkazish mumkin. Bunda o'quvchilar bilan tevarak-atrof va tabiatdagi matematik mutanosiblikni sekin-asta mushohada qilish asosida o'tkaziladi. Matematik o'n daqiqaliklar, odatda, bu mashg'ulotlar haftasiga bir

marta butun sinf bilan o'tkaziladi. Uni dam olish vaqtlarida, tabiatga, maktab hovlisigachiqib o'tkazish mumkin. Uning mazmuni o'quvchilarda matematikaga qiziqish uygotish va topshiriqlar darslardagi matematik topshiriqlardan farq qilishi kerak. Topshiriqlar o'quvchilarga tushunarli bo'lishi, javoblarning tez topilishi va og'zaki bajarishni hisobga olinishi kerak. Qiziqarli matematika darsdan keyin sinfning hamma o'quvchilari bilan o'tkaziladi. U oyda 1-2 marta o'tkazilishi mumkin, mashg'ulotlar I sinfda 20-25 minut, II sinfda 25-30 minut, III-IV sinfda 30-40 minut davom etishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Mashg'ulotlarni o'tkazish uchun qiziqarli masalalar, qiyinroq masalalar, rebus boshqotirgichlar, topishmoqlar va boshqalar material bo'lib xizmat qilishi mumkin. Quyida sinfdan tashqari mashg'ulotning ko'rinishi bo'lgan "Qiziqarli matematika soati"ni o'tkazishga doir namina quyidagilarni keltiramiz: M: 1) Yo'limni yoritar ikkita chiroqcha, chiroqcha ustida pilik qalamcha. Bular nima? (Ko'z, qosh). 2) Og'zida 4 ta tishi boru, yegani pichan. Bu nima? (panshaxa). She'riy masala: Sulton tutdi 13 cho'rtan Tolib tutdi 4 sazan Olim tutdi 2 laqqa Necha baliq chiqdi qirgoqqa? (19) Matematika to'garagi – sinfdan tashqari ishlarining tizimli ravishda o'tkazilib turiladigan shaklidan biridir. Uning asosiy vazifasi – matematikaga alohida qiziquvchi o'quvchilar bilan bajariladigan chuqurlashtirilgan ish. To'garaklar, ikkinchi sinfdan boshlab oyga 1-2 marta o'tkaziladi. To'garaklarda bir maktabning parallel sinflari o'quvchilar yoniga bir necha maktab o'quvchilari ham qatnashishi mumkin (matematika klubi). To'garak mashg'ulotlarini o'tkazishda o'quvchilar katta mustaqillik va tashabbus ko'rsatadilar: ular qisqacha tarixiy ma'lumotlar tayyorlaydi; ko'rgazmali qurollar tayyorlaydi, matematika kechalariga tayyorgarlik ko'radilar. Shu bilan bir qatorda ular to'garakda turli masalalar yechadilar, rebus, boshqotirgichlar, topishmoqlarni topadilar, didaktik o'yinlar o'tkazadilar. Matematika to'garagini o'tkazish uchun uning oldindan ish rejasi tuziladi.

Xulosa qilib shuni aytish zarurki, talim poydevori ilk sinflarda bolalarni o'qish va yozishga o'rgatish, hisoblash ko'nikmalarini hosil qilish o'qituvchilardan omilkorlikni yosh psixalogiyasiga doir chuqur bilimga ega bo'lib, o'quvchilar ruhiyatini mahorat bilan boshqarishni taqozo etadi. Hali bilimning foydasini anglamagan bolakaylar bilan mashg'ulotlarni qiziqarli qilib olib borishi lozim. Buning uchun albatta, dastur qiziqarli mashg'ulotlardan bo'lishi, undan keyin o'qituvchi mavzuning bolalar e'tiborini jalb etadigan qirralarini topa bilishi darsni o'tishda turli tarqatma, ko'rsatmali materiallardan, ma'rifiy o'yinlardan samarali foydalanish kerak. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish o'quvchilarning tarbiyasi va rivojlanishi bilan chambarchas bog'liq holda olib borilishi lozim. Matematika mashg'ulotlari o'quvchilarga ilmiy dunyoqarash

asoslarini shakllantirishda, bilim qobiliyatlarini o'stirishga va o'qishga, kollektiv foydali ishlarga jiddiy munosabatni vatanga muhabbatni tarbiylashga bo'lishi kerak. Rejalashtirishda matematik tushunchalarni tayyor hayot materiallari asosida shakllantirish nazarda tutiladi. Bu esa bolalarga darsda o'rganiladigan barcha qoida va tushunchalar hayot talabi bilan vujudga kelgan bo'lib, amalda qo'llanishni o'z ko'zlari bilan ko'rishlariga imkoniyat yaratadi. Buning o'zi esa bolalarning fan bilan amaliyot orasidagi bog'liqliklarni to'g'ri tushuntirishga asos yaratadi.

Bolalarni turli bog'liqliklarni dastlabgi tanishtirish ko'rib turgan olamdagi bog'liqliklarning sababini ochib berishda katta ahamiyatga ega. Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, o'sib kelayotgan yosh avlodning har tomonlama yetuk, bilimdon kishilarni tayorlashda matematik fanining roli qanchalik muhim bo'lsa, fanlar shoxi – matematikani mukammal singdirishda, o'quvchilar mustaqil fikrlashlarini oshirishda, mustaqil ishning roli ham shunchalik muhimdir.

O'quvchilarda boshlang'ich sinflar matematika darslarida og'zaki va yozma hisoblashlar usullarini muvaffaqiyatli o'zlatirishlari uchun arifmetik amallar o'rgatish sistemali jarayon bo'lishi, bunda o'qituvchining turli imkoniyatlardan foydalana olishi, savol va topshiriqlardan o'rinli foydalana olishini talab etadi. Bu shu bilan asoslanadiki, tushunchalar natija va qoidalarning mantiqiy asoslanishida analitik va sintetik usullarni o'zaro muvofiq holda qo'llash ularni asoslash va tekshirish, taqidiy fikrlash usullarini qo'llash uchun muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abduqodirov A.A., Astanova F.A., Abduqodirov F.A. Nazariya, amaliyot va tajriba, T.: Tafakkur qanoti, 2012
2. Jumayev E.E. Boshlang'ich matematika nazariyasi va metodikasi, T.: Turon-Iqbol, 2012
3. Jumayev M.E. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi, T.: O'qituvchi, 2003
4. Burxonov S., Xudoyorov O., Norqulova Q. Matematika 3-sinf Sharq nashriyot, T.: 2017
5. Bikbayeva N. U. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi, T.: O'qituvchi, 1996
6. Jumayev M.E., Tadjieva Z.G'. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasi, T.: 2005
7. Jumayev M.E., Tadjieva Z.G'. Boshlang'ich sinflarda matematikadan fakultativ darslarni tashkil etish metodikasi, T.: TDPU, 2005
8. Jumayev M.E. Bolalarda matematik tushunchalarni rivojlantirish nazariyasi va metodikasi (KHK uchun), T.: Ilm-Ziyo, 2005
9. Jumayev M.E. Matematika o'qitish metodikasidan praktikum, T.: O'qituvchi, 2004
10. Jo'rayev R., Zunnunov A. Ta'lim jarayonida o'quv fanlarini integratsiyalash, T.: Sharq, 2005
11. Suvonqulov A.K., Hamzayev H.X. Boshlang'ich sinflarda matematika o'qitish metodikasidan amaliy mashg'ulotlar, Jizzax, 2006
12. Suvonqulov A.K., Hamzayev H.X. Boshlang'ich sinflarda matematika darslarida didaktik o'yinlar, Jizzax, 2007

ONA TILI TA'LIMIDA O'QUVCHILARNING KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYALARINI BAHOLASH USULLARI

Nurmatova Sh.Sh.

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

“Boshlang‘ich ta’lim metodikasi” kafedrasi o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: milliy o‘quv dasturi, integrativ, kompetensiyaviy, fonetika, morfologiya, lingvistik kompetensiya, transformatsion grammatika, kontekstli o‘qitish

Ключевые слова: национальная учебная программа, интегративная, компетентная, фонетика, морфология, лингвистическая компетентность, трансформационная грамматика, контекстное обучение

Key words: national curriculum, integrative, competent, phonetics, morphology, linguistic competence, transformational grammar, contextual learning

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada o‘quvchilarning kommunikativ kompetensiyalarini baholash jarayonlari va nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirish bo‘yicha metod hamda usullar berib o‘tilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье приведены процессы оценки коммуникативных компетенций учащихся и методика развития речевых компетенций.

SUMMARY:

This article presents the assessment processes of students' communicative competencies and methods of developing speech competencies.

Kirish. Milliy ta’lim tizimida bugungi kunda boshqa fanlar qatorida ona tilini o‘qitish metodikasi va o‘qitish natijasida egallangan nutqiy va lingvistik kompetensiyalarni baholash yo‘nalishida olib borilayotgan ilmiy tadqiqot ishlariga nazar tashlasak, boshqa fanlar bilan integratsiya qurshovida til ta’limi metod va usullari, texnologiyalariga ko‘p e‘tibor qaratilayotganligi seziladi. Ta’lim sohasidagi ushbu yuksak vazifalarni amalga oshirish uchun dunyoning eng ilg‘or mamlakatlari ta’lim tizimida keng qo‘llanayotgan “kompetensiya” tushunchasi xususida to‘xtalib o‘tish joiz bo‘ladi. Zero, maqolamizning asosiy mavzusi ushbu tushuncha bilan bevosita bog‘liq. Bundan tashqari, keyingi yillarda boshqa fanlar singari ona tili ta’limida ham “kommunikativ”, “integrativ”, “kompetensiyaviy” kabi yangicha ta’limiy yondashuvlar qo‘llanilayotgani ham ma’lum.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bugungi kunga kelib milliy ta'lim tizimimizga ham "kompetensiya" atamasi kirib keldi va tez ommalashdi. "Kompetensiya" atamasi tarixiga nazar tashlar ekanmiz, o'rganilgan xorijiy pedagogik-psixologik va lingvistik adabiyotlarga tayanib, uning ilk bor Amerika Qo'shma Shtatlari Massachusets universitetida XX asrning 60–70-yillarida Noam Xomskiy tomonidan til nazariyasi va transformatsion grammatikaga oid nazariy ma'lumotlarni shakllantirishda vujudga kelganligiga guvoh bo'ldik. Ushbu atamaning tarkibidagi asosiy tushunchani ifodalovchi "kompetensiya" (competence) so'zi dastlab Noam Xomskiy tomonidan "grammatik kompetensiya", ya'ni gapiruvchi va tinglovchining til haqidagi bilimi, degan ma'noda qo'llanilgan. [1]

Tadqiqot metodologiyasi. Umumiy o'rta ta'limning Milliy o'quv dasturida "Ona tili fani o'quvchi shaxsida fikrlashga, o'zgalar fikrini anglashga, o'z fikrini og'zaki hamda yozma shaklda nutq sharoitiga mos ravishda to'g'ri va ravon bayon qila olishga qaratilgan nutqiy (kommunikativ) kompetensiyani rivojlantirish; o'quvchida til qurilishiga oid o'zlashtiriladigan amaliy bilimlarni (fonetika (orfoepiya), leksika, so'z tarkibi, morfologiya, sintaksis, yozuv va imlo, tinish belgilari, nutq uslublari, stilistikaga oid tushunchalarni) rivojlantirish"ni nazarda tutadi. O'quvchilarda ushbu malaka talablarini rivojlantirish va takomillashtirishda esa ona tili o'qituvchisining o'rni beqiyosdir. Bu xususida psixolog olim E.G'oziyev shunday deydi: "O'smirning to'g'ri mantiqiy fikrlashini rivojlantirish borasida ona tili va adabiyot o'qituvchisining roli juda muhimdir. U hamma vaqt o'quvchilarni to'g'ri jumla tuzishga, ravon mulohaza qilishga, fikr yuritishga, yozishga o'rgatib boradi". Demak, nutqiy kompetensiyalarni rivojlantirish jarayonida ona tili o'qituvchisi kontekstli o'qitish va zamonaviy yondashuvlar asosida o'quvchilarga mazmunan va grammatik jihatdan to'g'ri jumla tuzishni, mustaqil fikr yuritishni hamda o'z fikr-mulohazalarini og'zaki hamda yozma bayon qilishda olingan bilimlarni amalda qo'llay olishni o'rgatib boradi. Ona tili nafaqat barcha fanlarni o'zlashtirishda, balki umuman, jamiyatda insonlarning o'zaro munosabatga kirishishida – muloqotning shakllanishida ham ahamiyatlidir. Ona tili darslarida milliy til - ona tilini o'qitishda har bir sinfda o'quvchilar egallashi ko'zda tutilgan nutqiy faoliyatning asosiy to'rt lisoniy ko'nikmasini, ya'ni nutqni tinglab tushunish, gapirish, o'qish va yozish amallari bo'yicha talab etiladigan malaka va ko'nikmalar me'yori rivojlantirilib boriladi [2].

Umumiy o'rta ta'lim tizimida ona tili fani bo'yicha o'quvchilar tomonidan nutqiy kompetensiyaning quyidagi 4 komponenti o'zlashtirilishi lozimligi belgilangan:

- tinglab tushunish: sohaviy ilmiy-ommabop nutqni tushunadi, tinglangan matndagi asosiy axborotni ajratib oladi, ommaviy axborot vositalaridagi dolzarb axborotlar mazmunini, maqsadini idrok etadi, tinglab tushunadi. Nutqning to'g'riligi, mantiqiy izchilligi, sofligi va ta'sirchanligini anglaydi, barqaror atamalar, kasb-hunar so'zlarining ma'no xususiyatlarini farqlaydi;

- gapirish: nutqini ifodali va ravon, mazmunli va ta'sirchan ifoda eta oladi, leksik, grammatik va stilistik me'yorlarga amal qiladi, nutqda mantiqiy urg'uni o'rinli va to'g'ri qo'yadi;

- o'qish: turli janrdagi matnlarni ifodali va ta'sirchan o'qiy oladi, gapning ifoda maqsadi, his-hayajon, sodda va qo'shma gaplar ohangiga rioya qilib o'qiydi;

- yozish: fikr ifodasi mantiqan izchil, tinish belgilari, nutqda kirish va kiritmalar, ko'chirma gaplar, tilning ifoda vositalari, fikr ifodasida qo'shma gapning oddiy va murakkab turlaridan foydalanadi. Ijodiy matnlar yarata oladi. Imlo va uslubiy qoidalarga amal qiladi. Rasmiy va shaxsiy xatlarni farqlaydi. [3]

Ona tili dars mashg'ulotlarida o'quvchilar tomonidan nutqiy kompetensiya komponentlarini egallashlarining qator aspektlari mavjud. Bular quyidagilar:

1) adabiy til me'yorlarini o'zlashtirish: ushbu aspekt ona tili dars mashg'ulotlarida o'quvchilarni adabiy tilni sodda so'zlashuv tilidan, sheva va jargondan farqlashga o'rgatadi, adabiy tilning badiiy, ilmiy, so'zlashuv uslublari bilan tanishtiradi;

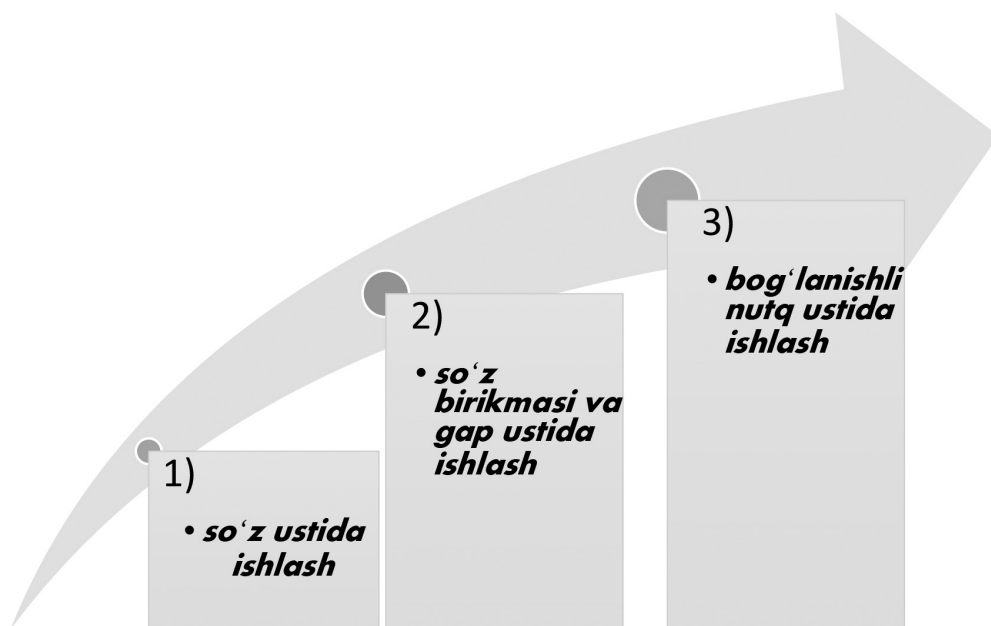
2) jamiyatning har bir a'zosi uchun zarur bo'lgan muhim nutqiy kompetensiyalarni, ya'ni o'qish va yozish malakalarini o'zlashtirish; ushbu aspekt doirasida o'quvchilar yozma nutqning xususiyatlarini, uning og'zaki-so'zlashuv nutqidan farqini bilib oladi;

3) ona tili ta'limi jarayonida o'quvchilarning nutq madaniyatini uzluksiz takomillashtirib borish: til jamiyat a'zolari o'rtasidagi eng muhim kommunikativ vosita. Tilning ushbu ijtimoiy ahamiyatidan kelib chiqib, maktabda o'quvchilarning kommunikativ nutqiy malakasi hamda madaniyatiga alohida e'tibor bermoq lozim bo'ladi.

Mazkur vazifalarni bajarish uchun ona tili o'qituvchisi o'quvchilar bilan rejali ish olib bormog'i lozim bo'ladi. Ushbu jarayonda "O'quvchilar nutqini o'stirish ustida ishlash" tushunchasi mazmun doirasiga qanday tushunchalarni qamrab olishini bilib olish eng asosiy jihatlardan biridir.

Ona tili ta'limida nutq o'stirishda uch yo'nalish ajratib ko'rsatiladi:

Ko'rsatilgan uch yo'nalish parallel olib boriladi: lug'atlar bilan ishlash gap uchun material beradi; so'z, so'z birikmasi va gap ustida ishlash o'quvchini nutqiy muloqotga tayyorlaydi. O'z navbatida, bog'lanishli hikoya va insho lug'atni boyitish vositasi bo'lib xizmat qiladi. [4]

Taxlililar va natijalar. Ma’lumki, 5–6-sinflarda o‘quvchilar o‘yinlarni yaxshi ko‘rishadi. Ushbu jihatlar hisobga olinib, ona tili dars mashg‘ulotlarida didaktik o‘yin-topshiriqli metodlardan foydalanish jarayonida o‘quvchilar ba’zi orfografik va grammatik qoidalarni juda tez o‘zlashtirib olishadi hamda uni uzoq vaqt esda saqlab qolishadi. Orfografik qoidalarni o‘zlashtirib olishda turli xil didaktik metodlardan foydalanish o‘qituvchiga katta yordam beradi. Quyida shunday metodlardan biri keltirildi:

“Imlo savodxoni” metodi. Bu metod orfografik metodlar turiga kiradi. O‘quvchilar ikki guruhga bo‘linishadi. Har bir guruhdan bir nafardan o‘quvchi navbat bilan doska yoniga chiqariladi. O‘qituvchi yoziladigan so‘zlarni aytib turadi, o‘quvchilar tomonidan navbat bilan o‘nta so‘z doskaga yoziladi. So‘zlar iloji boricha o‘zlashtirma qatlamga mansub bo‘lishi va murakkabroq orfografik xarakterga ega bo‘lgani ma’qul (1-jadvalga qarang).

2.1.2-jadval

1.	Tatbiq	Mas’ul
2.	Mudofaa	Mutolaa
3.	Ayyuhannos	Istihola
4.	Taassuf	Tanaffus
5.	Minnatdor	Xokkey
6.	Xohlamog	Hoynahoy
7.	Neyronlar	Xolesterin

8.	Buxgalteriya	Bandargoh
9.	Akkumulyator	Aeroport
10.	Biznes	Xomxayol

“Imlo savodxon” metodi

Jadvalda berilgan soʻzlarni har bir oʻquvchi sinf doskasiga ustun shaklida yozadi. Soʻzlarning yozilishi qolgan oʻquvchilar tomonidan kuzatiladi. Xatolar guruh boʻyicha hisoblanadi. Agar soʻzlarning toʻgʻri yozilishini sinfdagi barcha oʻquvchilar topa olmasa, uning toʻgʻri yozilishini oʻqituvchi yozib koʻrsatadi hamda ushbu soʻzlarning anglatgan lugʻaviy maʼnolarini oʻquvchilarga tushuntirib ketadi. Bu esa, oʻquvchilarda ushbu soʻzlarni nutqiy faoliyatida oʻrinli qoʻllay olishdan iborat boʻlgan nutqiy kompetensiyani shakllantiradi. Har bir guruh aʼzosi yoʻl qoʻygan xatolarni sanaydi. Har bir toʻgʻri yozilgan soʻzga bir ball dan beriladi. Masalan, birinchi guruh oʻnta soʻzdan ikkita xatoga yoʻl qoʻygan boʻlsa, unga sakkiz ball beriladi. Har ikkala guruh oʻquvchilari soʻzlarni tekshirib xatolarni sanab boradilar. Toʻgʻri yozilgan har bir soʻz uchun ball beriladi. Agar biror guruhning oʻquvchilari bitta ham xatoga yoʻl qoʻyishmagan boʻlsa, u holda qoʻshimcha tarzda yana beshta soʻz yoziladi. Oxirida gʻolib guruh aniqlanadi va ragʻbatlantiriladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib shuni taʼkidlab oʻtish joizki, ona tili taʼlimi natijasida oʻquvchilarda shakllanadigan nutqiy kompetensiyani baholash tizimi shunday boʻlishishi lozim-ki, unda oʻquvchilar nazorat va baholash jarayonida ishtirok etib borishlari orqali oʻz-oʻzini hamda bir-birini bilimini baholash koʻnikmalarini egallay oladigan imkoniyat yaratiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Bagarić V., Mihaljević D.J. Defining Communicative Competence. Metodika: Vol. 8, br. 14 (1/2007), – P. 94-103.
2. Mambetova Lobar Mirzavali qizi. Ona tili darslarida oʻquvchilarning nutqiy kompetensiyalarini rivojlantirishning didaktik imkoniyatlari. International scientific and practical conference “Economics, management and digital innovation in education: modern trends and approaches” March 13, 2024. 387-389
3. Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi 187-son qarorining 3-ilovasi bilan tasdiqlangan Umumiy oʻrta va oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimining umumtaʼlim fanlari boʻyicha B 1 darajadagi malaka talablari. 16-bet. Manba: <https://lex.uz/docs/3153714>
4. Qodirova S.A. Ona tili oʻqitish metodikasi. Oʻquv qoʻllanma. – Buxoro: Kamolot, 2022. -160 b. 14-bet.

PEDAGOGIK DIAGNOSTIKANING MOHIYATI VA AHAMIYATI

Abdinazarova S.M., Tadjibaev I.U., Otojanova N.B.
Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Tayanch soʻzlar: diagnostika – pedagogik diagnostika, psixologik diagnostika, boshlangʻich diagnostika, oraliq diagnostika, tezkor diagnostika

Ключевые слова: диагностико – педагогическая диагностика, психологическая диагностика, первичная диагностика, промежуточная диагностика, экспресс-диагностика

Key words: diagnostic and pedagogical diagnostics, psychological diagnostics, primary diagnostics, intermediate diagnostics, express diagnostics

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada pedagogik diagnostikaning mazmun va mohiyati toʻla ravishda ochib berishga qaratilgan. Pedagogik diagnostikaning umumiy turlari, ularning ahamiyati haqida soʻz yuritilgan.

РЕЗЮМЕ:

Данная статья направлена на полное раскрытие содержания и сущности педагогической диагностики. Были рассмотрены общие виды педагогической диагностики, их значение.

SUMMARY:

This article is aimed at full disclosure of the content and essence of pedagogical diagnostics. The general types of pedagogical diagnostics and their significance were considered.

Bugungi murakkab globallashuv davrida Oʻzbekistonda amalga oshirilayotgan barcha islohotlarning diqqat markazida shaxs turadi. Aynan shuning uchun ham pedagog oʻqituvchilar oldiga Yangi Oʻzbekistonni yaratish yoʻlida boshlangan islohotlarni davom ettirishga tayyor, oʻz fikri va dunyoqarashiga, zamonaviy bilim va tafakkurga ega boʻlgan yangi avlodni tarbiyalash ulugʻ vazifa sifatida koʻrilmogda. Har tomonlama rivojlangan shaxslargina mamlakat ravnaqi, farovonligi yoʻlida eng yorqin, insoniy va fuqarolik fazilatlarini namoyon qilishlari mumkin. Shu sababli ham oʻquvchi-yoshlarni har tomonlama rivojlangan shaxs qilib tarbiyalashda pedagogik diagnostika faoliyati imkoniyatlaridan foydalanishning ahamiyati katta hisoblanadi. Pedagoglar oʻz faoliyatlari jarayonida diagnostika vositalarini har bir oʻquvchi shaxsining individual xususiyatlarini hisobga olgan holda

amalga oshirishlari kerak. Bu esa, ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya jarayoni maxsus o'quv-uslubiy dasturlar asosida, mantiqiy ketma-ketlikda tashkil etilishini talab qiladi. Noto'g'ri qo'yilgan tashxis nafaqat mutaxassisning barcha harakatlarining bekor ketishiga, balki mavjud muammoni bartaraf qilish imkoniyatini yo'qqa chiqarib, boshqa, yanada og'irroq muaamoni yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin. Pedagogik diagnostika asosida aniqlangan salbiy omillarni tuzatish, ya'ni o'qituvchining pedagogik terapiya va korreksiya faoliyati jarayonida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Pedagogik diagnostika, birinchidan, individual ta'lim jarayonini qulaylashtiradi, ikkinchidan – jamiyat ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda ta'lim-tarbiya natijalarini to'g'ri aniqlashni ta'minlaydi va kafolatlaydi, uchinchi esa o'ziga xos ta'lim yo'nilishi va mutaxassislikni oqilona tanlashga yordam beradi.

Pedagogik diagnostika yordamida ta'lim-tarbiya jarayoni tahlil qilinadi, natijalari va o'zgarish dinamikasi aniqlanadi hamda ilmiy asoslangan uslubiy tavsiyalar beriladi. Biroq ta'lim muassasalarining axborot-resurs markazlari (kutubxonalar)da pedagogik o'lchashlarning jahon miqyosidagi nazariyasi va amaliyoti zamonaviy holatini aks ettiruvchi adabiyotlar yetarlicha emas. Bugungi kunda pedagogika oliy o'quv yurtlarimizda kadrlarni tayyorlash yoki qayta tayyorlashda pedagogik diagnostika metodlari va vositalarini professional darajada yaratish va foydalana olish borasida qadamlar qo'yilmoqda. Bu yo'nalishdagi ilmiy-uslubiy ishlarni amalga oshirish shak-shubhasiz, respublikamizda ta'lim sifati va mazmunini rivojlangan mamlakatlar darajasiga yetkazishda ko'mak beradi.

Diagnostika ta'lim sohasida keng qo'llaniladi va unga xos xususiyatlarga ega. Adabiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, pedagogik diagnostika bo'yicha umumiy qabul qilingan tushunchalar va atamalar mavjud emas. Ayrim mualliflar uni test va o'quvchilarning intellektual qobiliyatlarini o'lchash bilan bog'lashsa, boshqalar esa uning mazmunini haddan tashqari keng talqin qilishadi. Ba'zi tadqiqotchilar pedagogik diagnostikani ta'lim fanlarining mustaqil sohasi sifatida ko'rib, uning mazmuniga quyidagilarni kiritadilar: maktabda o'qish uchun zarur bo'lgan shart-sharoitlarni miqdoriy baholash, o'qish jarayonlari, o'qish natijalari va umuman o'qish bilan bog'liq barcha omillarni tahlil qilish.

Diagnostika nazorat bilan bog'liq bo'lib, uning asosi tekshirish va baholashdan iborat bo'lib, bu jarayonlar muhim diagnostik ahamiyatga ega. Ta'lim sohasida nazorat o'quvchilarning o'quv materialini o'zlashtirish qobiliyatini tekshirishga xizmat qiladi. Intellekt va shaxsiy xususiyatlarning didaktik diagnostikasi oddiy kuzatuv yoki baholashdan iborat emas. U mazkur xususiyatlarning mohiyatini aniqlash, ularning ijtimoiy qadriyatlar bilan bog'liqligini tushunish darajasi

va ularni o'zlashtirish darajasini baholashga qaratilgan murakkab jarayondir. O'qituvchi o'quvchining intellekti va bilimlarini to'g'ri baholashi uchun ularni shaxsning umumiy rivojlanish nuqtayi nazaridan tahlil qilishi kerak. Didaktik diagnostika kelajakda o'quvchi shaxsining rivojlanish holatini prognoz qilish zaruriyatiga bo'ysunadi. Amaliyot shuni ko'rsatadiki, zamonaviy pedagogik diagnostika jadal rivojlanib, uning ilmiy-nazariy asoslari chuqurlashib bormoqda hamda yangi yondashuvlar, modellar va usullar ishlab chiqilmoqda. Ta'lim-tarbiya jarayonini o'lchash va baholash bo'yicha talablar doimiy ravishda o'zgarib, ortib bormoqda.

Pedagogik diagnostika – pedagogik nazariya va amaliyot o'rtasidagi bog'lovchi bo'g'in bo'lib, u pedagogik fanlar, yo'nalishlar va o'quv fanlari o'rtasida turli integrativ bog'liqliklarni ta'minlaydi. Buning sababi shundaki, barcha pedagogik yo'nalishlarda diagnostik usullar va vositalardan foydalaniladi, shuningdek, diagnostikaning obyekti sifatida o'quv-tarbiya jarayonining barcha ishtirokchilari – ota-onalar, o'qituvchilar va o'quvchilar bo'lishi mumkin. Pedagogik tadqiqot olib borishda eng muhim jihatlardan biri – diagnostik metodlarni aniqlash va diagnostika vositalarini ishlab chiqishdir. Diagnostika o'z ichiga quyidagi faoliyatlarni qamrab oladi:

- zaruriyatni anglash;
- mos keluvchi usullarni tayyorlash va qo'llash;
- baholash jarayonini o'tkazish;
- ilmiy asoslangan va amaliy jihatdan tasdiqlangan xulosa chiqarish, ya'ni tarbiyaviy jarayon ishtirokchilari holatining diagnostikasini shakllantirish va uni boshqarish.

Pedagogik diagnostikada o'quvchilarning yaqin ijtimoiy muhitini ham hisobga olish zarur. Bunda yakka tartibdagi o'quvchilarni va o'quvchilar guruhini o'rganish dalillarni ifodalashga emas, balki xulq-atvor va ularni kelib chiqish sabablarini aniqlashga qaratilishi kerak. Diagnostik faoliyat aniq tamoyillar asosida amalga oshirilib, mazkur faoliyat samaradorligi faqatgina o'qitish sifati bilan belgilanmaydi. Bunda pedagogik faoliyat mazmuni, yo'nalganligi, tarbiyaviy ta'sirning sifati kabi jihatlar ham nazarda tutilishi kerak. Ta'lim-tarbiya jarayonida rejalashtirilgan natijalarga erishish uchun o'quvchilarda nafaqat shaxsiy va psixologik sifatlarni, balki ma'naviy-axloqiy hislatlarning shakllanganlik darajalarini muntazam ravishda diagnostika qilib borish muhim ahamiyatga ega. Bu shartning bajarilishi pedagog tomonidan tarbiyaviy ta'sir monitoringini olib borish imkonini beradi.

Shaxsning tarbiya, ta'lim, shakllanish va rivojlanish sohasidagi diagnostika yuqori malaka va mas'uliyatni talab qiluvchi juda muhim masalalardan biri

hisoblanadi. Pedagogik diagnostika bolani muayyan ijtimoiy me'yorlar va standartlarga nisbatan baholaydi. Bu ko'pincha, o'quvchi shaxsiga nisbatan baholovchi munosabatda bo'lishga va uning shartsiz qabul qilinishiga olib keladi.

Shuning uchun, ayrim hollarda, o'qituvchi nafaqat tayyor pedagogik baholardan foydalanishi, balki bolalarning xulq-atvoridagi eng yaxshi jihatlarini namoyon qilishlari orqali boshqalarning ko'z-o'ngida ularning ijobiy hislatlarini rivojlantirishi kerak bo'ladi. O'qituvchi bolalarning xulq-atvoridagi eng yaxshi jihatlarini namoyon qilishlari orqali ularning ijobiy hislatlarini rivojlantirishi kerak.

Pedagogik diagnostika ta'lim muassasasi funksiyalarini yanada samarali amalga oshirishga yo'naltirilgan bo'lib, ta'lim-tarbiya jarayonining borishini hamda ta'lim muassasasi tizimidagi barcha komponentlar va bog'lanishlarni tizimli funksional yondashuv asosida o'rganishni o'z ichiga oladi. Shu sababli pedagogik diagnostikaga ta'lim muassasasidagi ta'lim-tarbiya jarayonining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, pedagogika fanining nazariy va amaliy sohasi sifatida

Har bir faoliyatning jamiyat uchun ijtimoiy, sub'ekt uchun shaxsiy ahamiyati, qiymati uning qay darajada samarali bo'lgani, muayyan natijalarni kafolatlay olgani bilan belgilanadi. Shu sababli qaysi sohada bo'lishidan qat'i nazar faoliyat samaradorligini aniqlash uchun u erishilgan natija – aniq ko'rsatkichlar asosida tahlil qilinadi. Tahlil natijasiga ko'ra faoliyatning samarali bo'lgani to'g'risidagi xulosaga kelinadi. Faoliyat samaradorligini aniqlash bir necha yo'l, metod yoki usullar bilan aniqlanadi. Pedagogik diagnostika bu boradagi mavjud yo'l, meod va usullarni o'zida to'la qamrab olgan faoliyat shakli hamda alohida mustaqil soha sanaladi. Ta'lim tizimida qo'llanilayotgan pedagogik diagnostika yaxlit jarayon bo'lib, u o'z ichiga bir nechta turdagi diagnostik faoliyatni qamrab oladi. Manbalarda pedagogik diagnostikaning bir nechta turlari mavjudligi ko'rsatiladi:

- Asosiy diagnostika (asosiy boshlang'ich diagnostika va asosiy yakuniy diagnostika)
- Oraliq diagnostika
- Tezkor diagnostika

Asosiy diagnostikani o'tkazishning asosiy usuli – bir qator boshqa usullar bilan to'ldirilgan ishtirokchi kuzatuv usuli sanaladi. Bu turdagi tashxis yiliga ikki marta o'tkaziladi va sinfdagi barcha o'quvchilarni qamrab oladi.

Mohiyatiga ko'ra asosiy boshlang'ich diagnostika o'quvchining joriy vaqtgacha erishgan yutuqlari, shuningdek, rivojlanishdagi muammolari

aniqlanadi. Mavjud muammolarni hal qilish uchun o'quvchiga o'qituvchi, otalar yoki mutaxassisning yordami zarur. Asosiy boshlang'ich diagnostika asosida o'qituvchi psixolog va mutaxassis o'qituvchilar bilan birgalikda o'quvchining shaxs sifatida rivojlanishiga to'sqinlik qilayotgan muammolarni aniqlaydi. Shu bilan birga uning o'quv faoliyatida hamda shaxs sifatida shakllanishida yutuqlarga erishishi uchun kattalarning kasbiy yordami yoki hayotiy tajribasiga asoslangan maslahatlari kerak. Asosiy boshlang'ich diagnostika orqali pedagogik yordamga muhtoj o'quvchilar uchun individual ish rejasi ishlab chiqiladi. Rejada amalga oshirilishi zarur bo'lgan vazifalar, shuningdek, o'quvchining shaxsiy rivojlanishiga imkon beradigan bir yillik ta'lim yo'nalishi belgilanadi.

O'quv yili oxirida o'tkaziladigan asosiy yakuniy diagnostikaning natijalariga ko'ra o'qituvchining oldiga qo'yilgan pedagogik vazifalarning hal qilinish darajasi tahlil qilinib, baholanadi. Qolaversa, pedagogik jarayonni loyihalashtirishning yanada istiqboli yo'nalishlari, jarayonga samarali ta'sir ko'rsatadigan juda ko'plab omillar belgilanadi, pedagogik jamoatchilikning tarbiyaviy ta'sir imkoniyatlari aniqlanadi.

Oraliq diagnostika sinfning barcha o'quvchilari uchun emas, balki ular orasidan tanlab olingan – rivojlanishida jiddiy muammolari bo'lgan o'quvchilar bilan amalga oshiriladi. Bu jarayonda pedagogik diagnostika usullari sifatida kuzatish va bolalar uchun oddiy test topshiriqlaridan foydalanish mumkin. Oraliq pedagogik diagnostikaning maqsadi bolaga nisbatan tanlangan ta'lim strategiyasining to'g'riligini baholash, rivojlanish dinamikasini aniqlashdir. Ushbu turdagi diagnostika natijalariga ko'ra, agar zarur bo'lsa, pedagog, psixolog va boshqa mutaxassis o'qituvchilar pedagogik jarayon mazmuniga tuzatish, o'zgaritirishlar kiritishlari mumkin.

Tezkor diagnostika favqulotda muammolarni hal qilish sifatini baholashga qaratilgan. U tarbiyaviy ish doirasida kerak bo'lganda amalga oshiriladi, murakkab vositalarni talab qilmaydi va tarbiyachiga bolalar bilan muloqot qilishning to'g'ri taktikasini tanlashda yordam beradi. Tezkor diagnostikaning asosiy shakllari diagnostika darsi, oddiy eksperimental vaziyat, suhbat va boshqalar bo'lishi mumkin.

Xulosa o'rnida aytishimiz mumkinki, shaxsning tarbiya, ta'lim, shakllanish va rivojlanish sohasidagi diagnostika yuqori malaka va mas'uliyatni talab qiluvchi juda muhim masalalardan biri hisoblanadi. Pedagogik diagnostika bolani muayyan ijtimoiy me'yorlar va standartlarga nisbatan baholaydi. Bu ko'pincha, o'quvchi shaxsiga nisbatan baholovchi munosabatda bo'lishga va uning shartsiz qabul qilinishiga olib keladi. Shuning uchun, ayrim hollarda,

o'qituvchi nafaqat tayyor pedagogik baholardan foydalanishi, balki bolalarning xulq-atvoridagi eng yaxshi jihatlarini namoyon qilishlari orqali boshqalarning ko'z-o'ngida ularning ijobiy hislatlarini rivojlantirishi kerak bo'ladi. O'qituvchi bolalarning xulq-atvoridagi eng yaxshi jihatlarini namoyon qilishlari orqali ularning ijobiy hislatlarini rivojlantirishi kerak.

Pedagogik diagnostika ta'lim muassasasi funksiyalarini yanada samarali amalga oshirishga yo'naltirilgan bo'lib, ta'lim-tarbiya jarayonining borishini hamda ta'lim muassasasi tizimidagi barcha komponentlar va bog'lanishlarni tizimli funksional yondashuv asosida o'rganishni o'z ichiga oladi. Shu sababli pedagogik diagnostikaga ta'lim muassasasidagi ta'lim-tarbiya jarayonining eng muhim tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, pedagogika fanining nazariy va amaliy sohasi sifatida tan olinadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Артемьева Т.В. Диагностика и коррекция развития младшего школьника, 2013, Казань, Отечество, 157 стр.
2. Гайдай М.Н. Педагогическая диагностика – основа индивидуализации и коррекционно-развивающей педагогической помощи детям // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 3: Педагогика и психология. 2013. №4 (129)
3. J.G'.Yo'ldoshev, M.K.Shirinov, F.I.Ochilov Pedagogik diagnostika, O'quv-metodik qo'llanma, Toshkent, 2014
4. Алексеева О.А. Текстовая задача как метод педагогической диагностики умственного развития младших школьников // Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина. 2008. №3 (Педагогика)

BOSHLANG'ICH TA'LIM SOHASIDA O'QUVCHILARGA SUN'IY INTELLEKT ORQALI TA'LIM BERISH VOSITALARI

Usmonchayeva Sh.M.

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

“Boshlang'ich ta'lim metodikasi” kafedrasi o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: boshlang'ich ta'lim, sun'iy intellekt, ta'lim texnologiyalari, interaktiv ta'lim, chatbotlar, motivatsiya berish, pedagogik metodlar, individual yondashuv, vositalar.

Ключевые слова: начальное образование, искусственный интеллект, образовательные технологии, интерактивное обучение, чат-боты, мотивация, педагогические методы, индивидуальный подход, инструменты.

Key words: primary education, artificial intelligence, educational technologies, interactive learning, chatbots, motivation, pedagogical methods, individual approach, tools.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada boshlang'ich ta'lim sohasida o'quchilarga sun'iy intellekt (SI) orqali ta'lim berish vositalarining roli va afzalliklari tahlil qilinadi. Maqola, sun'iy intellektning ta'lim jarayoniga ta'sirini, o'quvchilarga individual yondoshuvni taqdim etish, interaktiv o'quv vositalari va gamifikatsiya elementlari yordamida o'rganish samaradorligini oshirish imkoniyatlarini ko'rib chiqadi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье анализируется роль и преимущества использования инструментов искусственного интеллекта (ИИ) для обучения школьников в начальном образовании. Статья рассматривает влияние искусственного интеллекта на образовательный процесс, возможности предоставления индивидуализированного подхода учащимся, а также повышение эффективности обучения с помощью интерактивных учебных материалов и элементов геймификации.

SUMMARY:

This article analyzes the role and advantages of using artificial intelligence (AI) tools for teaching students in primary education. It examines the impact of artificial intelligence on the educational process, the potential for providing individualized approaches to students, and the opportunities to enhance learning effectiveness through interactive educational tools and gamification elements.

Boshlang'ich ta'lim sohasida o'quchilarga sun'iy intellekt orqali ta'lim berish, zamonaviy ta'lim metodlarining bir qismiga aylangan innovatsion jarayonlardan biridir. Bugungi kunda sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi bilan, ta'lim jarayonida yangi imkoniyatlar ochilmoqda. Boshlang'ich ta'lim

o'quvchilari uchun sun'iy intellekt vositalarini qo'llash, nafaqat o'quvchilarning bilim darajasini oshirishga yordam beradi, balki o'qituvchilarga ham darslarni yanada samarali tashkil etish imkonini beradi. Ushbu maqolada boshlang'ich ta'lim sohasida sun'iy intellekt orqali ta'lim berish vositalarining o'rni, afzalliklari, shuningdek, ularning ta'lim jarayoniga ta'siri haqida batafsil tahlil qilinadi.

Boshlang'ich ta'lim, o'quvchilarning dunyoqarashini shakllantirish, bilim asoslarini o'rgatish va ularni hayotga tayyorlashning birinchi bosqichi bo'lib, o'quvchilarga ta'lim berish jarayoni o'ta muhim hisoblanadi. O'quvchilar bu davrda nafaqat bilimlarni o'zlashtiradilar, balki o'zlarining kognitiv (bilish) va psixologik (psixologik rivojlanish) jihatlarini ham shakllantiradilar. Shu sababli, ta'lim jarayonining sifatini oshirishda zamonaviy texnologiyalar, ayniqsa sun'iy intellektning o'rni katta.

Sun'iy intellekt – bu inson aqlini va fikrlash qobiliyatlarini taqlid qiluvchi tizimdir. U algoritmlar va ma'lumotlar asosida ishlaydi va ma'lumotlarni tahlil qilib, masalalarni yechish yoki qarorlar qabul qilish imkoniyatiga ega. Ta'lim sohasida Sun'iy intellekt yordamida o'quvchilarga samarali va individual yondoshuvni amalga oshirish, ta'lim jarayonini personalizatsiya qilish, o'quvchilarning ehtiyojlarini inobatga olish, hamda ta'limni interaktiv va qiziqarli qilish mumkin. Sun'iy intellekt ta'lim sohasida o'qitishda o'quvcilarni baholash va bilim doirasini, egallagan bilim ko'nikma va malakalarini aniqlashda quyidagi vositalaridan keng foydalanish mumkin:[1]

– avtomatlashtirilgan insho reytingi dasturi: Bu insho va yozma topshiriqlarni baholashga mo'ljallangan bo'lib, ular asosini TTQI algoritmlari tashkil etadi. Odatda o'qituvchilar avtomatlashtirilgan insho reytingi dasturi orqali o'quvchilarga yozganlari haqida tezkor fikr-mulohazalar bildirishi, baholash vaqtini tejashi, izchil va ob'yektiv baholashni ta'minlashda foydalanishadi. Avtomatlashtirilgan insho reytingi dasturlariga e-rater, Grammarly va Turnitin kabilar misol bo'ladi.

– o'rganish tahlili vositalari: O'quv analitik vositalar talabalar o'rganish ma'lumotlarini tahlil qilish va ularni faoliyati, faolligi va ta'lim natijalari haqida tushuncha berishda ma'lumotlarni olish va SI algoritmlaridan keng foydalanadi. O'qituvchilar talabalar rivojlanishini kuzatish, xavf ostida qolishi mumkin bo'lgan talabalarni aniqlash va ulardagi ta'lim natijalarini yaxshilashda olingan ma'lumotlar asosida qarorlar qabul qilish uchun o'quv tahlili vositalaridan foydalanishadi. Learning Analytics and Knowledge va Open Learning Analytics o'rganish tahlili vositalari hisoblanadi.

– o'yinli yondashuv vositalari: O'yinli yondashuv vositalari o'quvchilarni o'quv faoliyati va baholashga rag'batlantirish hamda jalb qilishda o'yinga asoslangan elementlardan foydalanadi. O'qituvchilar talabalar faolligini oshirish,

o'qishini rag'batlantirish va o'z faoliyati haqida tezkor fikr-mulohazalarni taqdim etishda O'YVdan foydalanishlari mumkin. Classcraft, Kahoot! va Quizlet kabilar O'YVdir.

– virtual reallik va kengaytirilgan reallik vositalari: Bu o'quvchilarga interaktiv, tajribaviy o'rganish tajribasini shakllantirishda immersiv texnologiyalardan foydalanadi. O'qituvchilar virtual reallik va kengaytirilgan reallik vositalaridan talabalar amaliy ta'lim faoliyatiga jalb qilish, real dunyo tajribasini taqdim etish va ta'lim natijalarini yaxshilashda foydalanishlari mumkin. VR va KR vositalariga Google Expeditions, Merge Cube va Nearpod VR kabilar misol bo'ladi.

– formativ baholash vositalari: Bu o'qituvchilarga real vaqtda talabalar o'qishini kuzatish, fikr-mulohazalarni bildirish va ularni faoliyatiga ko'ra ko'rsatmalarni moslashtirish imkonini beradi. Mentimeter, Nearpod va Socrative kabilar FBV hisoblanadi.

– onlayn ovoz berish vositalari : Bu o'qituvchilarga muayyan mavzu yoki savollar bo'yicha talabalar fikr-mulohazalarini yig'ish imkonini beradi. Bunga Google Forms, Kahoot! va Poll Everywhere kabilar misol bo'ladi.

– interfaol doska: Bu o'qituvchilarga raqamli kontentni taqdim etish va izohlash, talabalarni interfaol faoliyatga jalb etish va real vaqtda talabalar bilan hamkorlik qilish imkonini beradi. Google Jamboard, Promethean ActivPanel va SMART Board kabilar hozirgi kunda keng qo'llaniladi.

– video konferensiya vositalari: Bu o'qituvchilarga virtual sinf mashg'ulotlarini yaratish, masofaviy ta'lim berish va olis joylardagi talabalar bilan bog'lanish imkonini beradi. Google Meet, Microsoft Teams va Zoom kabilar zamonaviy va keng qo'llaniladigan video konferensiya vositalari hisoblanadi.

– raqamli portfel: Bu talabalarga o'z ishlarini yig'ish va namoyish etish, o'rganishlari haqida fikr yuritish va o'qituvchilar va kursdoshlaridan fikr-mulohazalarni olish imkonini beradi. Google Sites, Seesaw va WordPress kabilarda raqamli portfel yaratish mumkin.

– ma'lumotlarni vizuallashtirish vositalari: Bu o'qituvchilarga talabalar faoliyati va ta'lim natijalari haqida tushunchaga ega bo'lishida grafik va diagrammalar kabi vizual formatlarda ma'lumotlarni tahlil qilish va taqdim etish imkonini beradi. Ma'lumotlarni vizuallashtirishda Google Data Studio, Infogram va Tableau kabilardan foydalanish mumkin.

– ijtimoiy media platformalari: Bu o'qituvchilarga talabalar bilan bog'lanish, o'quv manbalarini almashish va talabalar ta'lim faoliyatida ularni faolligini oshirish imkonini beradi. Bunda Facebook, Instagram va Twitter kabilardan foydalanish mumkin.

– plagiatni aniqlash: SIga asoslangan plagiatni aniqlash dasturi talabalar ishini tahlil qilish va plagiat holatlarini aniqlashda TTQI algoritmlaridan foydalanadi.

Hozirgi kunda plagiatni aniqlashni ko'plab dasturlari mavjud. Masalan, Copyscape, Grammarly va Turnitin kabilar.

– sinfda javob berish tizimlari: Bu o'qituvchilarga savollar berish va elektron qurilmalar orqali real vaqt rejimida talabalar fikr-mulohazalarini olish imkonini beradi. iClicker, Poll Everywhere va Top Hat kabilar sinfda javob berish tizimlari hisoblanadi.

– raqamli baholash vositalari: Bu o'qituvchilarga talabalar bilim va ko'nikmalarini turli savollar, jumladan ko'p tanlovli, qisqa javob va insholardan foydalangan holda baholash imkoniyatini beradi. Edulastic, ExamView va Google Forms kabilar raqamli baholash vositalari hisoblanadi.[2]

– ta'lim muassasalari o'qitish va baholashda raqamli platformalar va o'zaro bog'liq tizimlarga tobora ko'proq tayanar ekan mustahkam xavfsizlik choralariga bo'lgan ehtiyoj birinchi o'ringa chiqadi. Bu esa kiber-xavfsizlik bo'yicha kuchli choralarini ko'rishni talab etadi. Tajriba va natijalar. Sun'iy intellektning ta'limga integratsiyalashuvi o'quv landshaftidagi tub o'zgarishlardan darak beradi. Sun'iy intellekt algoritmlari tomonidan boshqariladigan moslashtirilgan o'quv vositalari talabalar uchun ularning o'rganish uslublari va ehtiyojlarini qondirish uchun moslashtirilgan tajribalarni taklif qiladi. Ushbu tizimlar ko'p qirrali ma'lumotlar manbalarini tahlil qilib, moslashtirilgan o'quv rejalarini ishlab chiqish, o'quvchilarga o'z sur'atlarida rivojlanish va yordamga muhtoj bo'lgan sohalarida ustunlik qilish imkonini beradi. Intellektual repetitorlik tizimlari o'quvchilarning o'rganish tezligiga moslashib, darhol fikr-mulohaza va moslashtirilgan o'qitishni ta'minlaydi va natijada ta'lim natijalarini yaxshilaydi. Avtomatlashtirilgan baholash tizimlari baholash jarayonini soddalashtiradi, talabalarga tezkor fikr-mulohazalarni taqdim etadi. Bashoratli tahlillar qo'shimcha yordamga muhtoj talabalarni erta aniqlash, o'z vaqtida talabalarga yordamni amalga oshirish va umumiy muvaffaqiyat darajasini oshirish imkonini beradi. Bundan tashqari, sun'iy intellektga asoslangan tabiiy tilni qayta ishlash vositalari til o'rganish va tanqidiy fikrlashda yordam beradi, real vaqtda fikr-mulohazalarni taqdim etadi va yozish ko'nikmalarini oshiradi. Shuning ta'limga integratsiyalashuvi moslashuvchan kontent yaratish, virtual yordam va foydalanish mumkin bo'lgan o'quv materiallari uchun yo'l ochadi va barcha uchun boyitilgan va inklyuziv o'rganish tajribasini va'da qiladi.[3]

Boshlang'ich ta'limda sun'iy intellektidan foydalanishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

Sun'iy intellekt yordamida o'quvchilarning individual ehtiyojlari va o'rganish xususiyatlariga moslashtirilgan o'quv dasturlari yaratish mumkin. Masalan, har bir o'quvchining tezligi, qobiliyatlari va muvaffaqiyatlari kuzatiladi, va Sun'iy

intellekt o'quvchining o'rganish jarayonini shaxsiylashtiradi. Bu, o'z navbatida, o'quvchilarga ularning o'ziga xos tarzda o'rganishlariga imkoniyat yaratadi.

O'quvchilar turli mavzularda va turli darajalarda o'rgana boshlaydilar, shuning uchun personalizatsiya nafaqat yuqori muvaffaqiyatlarga erishish, balki qiyinchiliklarga duch kelgan o'quvchilarga qo'llab-quvvatlash ham beradi. Bu metodlar yordamida, o'quvchilar o'z vaqtida yordam olishadi va o'z ehtiyojlariga mos resurslar bilan ta'minlanadilar. Sun'iy intellekt o'quvchilarga interaktiv va qiziqarli ta'lim vositalarini taqdim etishda yordam beradi. Gamifikatsiya - o'yin elementlarini o'qish jarayoniga kiritish orqali o'quvchilarga motivatsiya yaratishdir. Sun'iy intellekt asosidagi o'yinlar, masalan, matematikaga oid interaktiv o'yinlar, o'quvchilarni bilimlarini yanada mustahkamlashga undaydi va ularga yangi bilimlarni o'rganishda yordam beradi. Gamifikatsiya elementlari o'quvchilarga o'rgatish jarayonini qiziqarli va motivatsion qiladi. Sun'iy intellekt yordamida, o'quvchilarning yutuqlari tahlil qilinadi va ular uchun yangi, qiyinroq darajalar yoki topshiriqlar taklif etiladi. Bu jarayon o'quvchilarning intellektual salohiyatini oshiradi va ularning bilim olishga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi.

Virtual yordamchilar va chat-botlar o'quvchilarga savollarga tezkor javoblar berish, qo'shimcha yordam ko'rsatish va o'quvchilar bilan muloqot qilish imkoniyatini taqdim etadi. Masalan, ChatGPT kabi tizimlar o'quvchilarga tezkor savollariga javob berish, tushunmagan yoki murakkab mavzularni izohlashda yordam beradi. Bu texnologiyalar o'quvchilarga darsda faollik ko'rsatish va o'zingizni erkin his qilish uchun imkoniyat yaratadi. Virtual yordamchilar yordamida o'quvchilar shaxsiy yordam oladilar, bu esa ularning o'rganish jarayonini yanada osonlashtiradi.[4]

Sun'iy intellekt yordamida o'quvchilarning yutuqlarini kuzatish va tahlil qilish mumkin. O'quvchilarning muvaffaqiyatlari va qiyinchiliklari haqidagi ma'lumotlar Sun'iy intellekt tomonidan to'plangan holda, o'qituvchilarga o'quvchilarni tahlil qilish imkoniyatini yaratadi. O'qituvchilar o'quvchilarning kuchli va zaif tomonlarini aniqlab, ular uchun individual yordamni taqdim etadilar.

Shu bilan birga, o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini va motivatsiyasini oshirish uchun Sun'iy intellekt tizimlari ularni tez-tez rag'batlantiradi va o'quvchilarga o'zlarini sinab ko'rish uchun imkoniyatlar yaratadi. Sun'iy intellekt yordamida o'quvchilarning ijodiy fikrlashlarini rivojlantirish va yangi bilimlarni yaratish jarayoniga ko'maklashish mumkin. Masalan, o'quvchilar ilmiy tajribalar yoki yirik tadqiqot loyihalarida qatnashishlari, virtual laboratoriyalar orqali yangi bilimlarni amaliy tarzda o'zlashtirishlari mumkin. Virtual va interaktiv laboratoriyalar yordamida o'quvchilarga fanlarni o'rganish ko'proq qiziqarli bo'ladi.[5]

Boshlang'ich ta'limda sun'iy intellektdan foydalanishning bir qator ijobiy tomonlari mavjud:

1. Vaqtni tejash: Sun'iy intellekt dasturlari va tizimlari o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini tezda tahlil qilish va ularga mos dars materiallarini taqdim etish orqali o'qituvchilarga vaqtni tejash imkonini beradi. O'qituvchilar shuningdek, o'quvchilarning yutuqlarini va kamchiliklarini avtomatik ravishda kuzatib borishlari mumkin.

2. Teng imkoniyatlar yaratish: Sun'iy intellekt o'quvchilarga o'qish imkoniyatlarini kengaytiradi, ayniqsa, resurslar cheklangan hududlarda. SI tizimlari yordamida o'quvchilar masofaviy ta'lim olishlari mumkin, bu esa ta'limga kirish imkoniyatlarini tenglashtiradi.

3. Tezkor va samarali natijalar: Virtual yordamchilar va chat-botlar yordamida o'quvchilarga tezkor yordam ko'rsatiladi.

4. Keng qamrovli tahlil: O'quvchilarning muvaffaqiyatlari va qiyinchiliklari to'g'risidagi ma'lumotlarni tahlil qilish orqali o'qituvchilar o'quvchilarni shaxsiylashtirilgan yondashuv bilan qo'llab-quvvatlaydi.

5. Tezkor fikrlash va muammoni hal qilish qobiliyatlarini oshirish: Sun'iy intellekt orqali yaratilgan o'yinlar va vazifalar o'quvchilarning analitik fikrlash va tezkor qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Masalan, algoritmlar va kodlash kabi mavzularni o'rganish o'quvchilarga mantiqiy fikrlashni o'rgatishda foydalidir.[6]

Xulasalab o'tadigan bo'lsak Boshlang'ich ta'limda sun'iy intellektdan foydalanish o'quvchilarning bilim darajasini oshirishda katta imkoniyatlar yaratadi. Sun'iy intellekt yordamida ta'limni shaxsiylashtirish, o'quvchilarning ehtiyojlariga moslashtirish, interaktiv va motivatsion elementlarni qo'shish orqali, o'quvchilarni o'rgatish jarayoni ancha samarali bo'ladi. Kelajakda, Sun'iy intellekt texnologiyalarining yanada rivojlanishi va ta'lim tizimiga chuqurroq kirib borishi boshlang'ich ta'lim sohasida o'quvchilarning intellektual salohiyatini oshirishga, ta'lim jarayonini yanada samarali va qiziqarli qilishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Yusupbekov N. R. Boshqarishning intellektual tizmlari va qaror qabul qilish N. R. Yusupbekov. - Toshkent: «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2015.-572 b.
2. Nazarov X. N. Robotlar va robototexnik tizimlar. Darslik. - "MASHHUR PRESS", 2019, -236 b.
3. Angeles J. Fundamentals of Robotic Mechanical Systems Theory, Methods, and Algorithms. -VerlagNew York, Inc., 2003. 545 p.
4. Kurfess T. Robotics and automation handbook. CRC Press LLC, 2005. -519 p.
5. Tashpulatova Dilorom Mukimovna . Maktab ta'limida gumanitar fanlarni integratsion o'qitish metodikasi. "Pedagogika" ilmiy-nazariy va metodik jurnal 6/2023 156-159-betlar.
6. Sayliyeva, M. M., & To'rayeva, G. T. (2023). Raqamli texnologiyalar asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarining ijodiy ko'nikmasini shakllantirish. TDPU Konferensiyasi, 1(1), 414-416.

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QITUVCHILARINING KREATIV KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISH TEKNOLOGIYALARI

Xayridinov B.K.

*CHDPU, Boshlang‘ich ta‘lim nazariyasi va
amaliyoti kafedrasi o‘qituvchisi*

Tayanch so‘zlar: kreativ kompetensiyalar, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari, rivojlantirish texnologiyalari, ijodiy fikrlash, interaktiv metodlar, muammoli ta‘lim, loyiha asosidagi o‘qitish, pedagogik mahorat, amaliy ko‘nikmalar, ta‘lim jarayoni.

Ключевые слова: креативные компетенции, учителя начальных классов, технологии развития, творческое мышление, интерактивные методы, проблемное обучение, проектное обучение, педагогическое мастерство, практические навыки, образовательный процесс.

Key words: creative competencies, primary school teachers, development technologies, creative thinking, interactive methods, problem-based learning, project-based teaching, pedagogical mastery, practical skills, educational process.

РЕЗЮМЕ:

Bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining kreativ kompetensiyalarini rivojlantirish texnologiyalari ta‘lim jarayonida muhim ahamiyatga ega. Ushbu texnologiyalar o‘quvchilarda ijodiy fikrlash, muammolarni yechish, yangilikka intilish kabi sifatlarni shakllantirishga yordam beradi. Kreativ kompetensiyalarni rivojlantirish uchun interaktiv metodlar, muammoli ta‘lim, loyiha asosidagi o‘qitish, o‘yin texnologiyalari kabi usullar qo‘llaniladi. Bunda o‘qituvchilarning nazariy bilimlari va amaliy ko‘nikmalari uyg‘unlashtiriladi hamda ularning pedagogik mahorati oshiriladi.

РЕЗЮМЕ:

Технологии развития креативных компетенций будущих учителей начальных классов имеют важное значение в образовательном процессе. Эти технологии способствуют формированию у учеников таких качеств, как творческое мышление, решение проблем, стремление к новизне. Для развития креативных компетенций используются интерактивные методы, проблемное обучение, проектный метод, игровые технологии. При этом теоретические знания и практические навыки учителей интегрируются, а их педагогическое мастерство повышается.

SUMMARY:

Technologies for developing the creative competencies of future primary school teachers play an important role in the educational process. These technologies help to cultivate qualities such as creative thinking, problem-solving, and a desire for innovation among students. Interactive methods, problem-based learning, project-based teaching, and game-based technologies are used

to develop creative competencies. At the same time, teachers' theoretical knowledge and practical skills are integrated, enhancing their pedagogical mastery.

Kirish. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kreativ kompetensiyalarini rivojlantirish texnologiyalari zamonaviy ta'lim tizimida muhim ahamiyatga ega. Hozirgi kunda o'qituvchilardan nafaqat bilim va ko'nikmalar, balki ijodiy yondashuv, muammolarni innovatsion usullar bilan hal qilish, yangilikka intilish kabi sifatlar talab etiladi. Ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan ishlashda o'qituvchining kreativligi ta'lim samaradorligini oshirishda asosiy omil hisoblanadi.

Kreativ kompetensiyalar o'qituvchining o'quvchilarni ijodiy fikrlashga o'rgatishi, ularda qiziqish uyg'otishi va darslarni qiziqarli tashkil eta olishi bilan bog'liqdir. Buning uchun interaktiv metodlar, muammoli ta'lim, loyiha asosidagi o'qitish, o'yin texnologiyalari kabi zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish muhimdir. Bu texnologiyalar o'qituvchining nazariy bilimlari va amaliy ko'nikmalarini birlashtirib, uning pedagogik mahoratini oshiradi.

Shu sababli, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlashda kreativ kompetensiyalarni shakllantirishga qaratilgan maxsus dasturlar va metodikalarni ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish lozim. Bu esa ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishini ta'minlash va ta'lim muassasalarida innovatsion yondashuvlarni keng qo'llashga xizmat qiladi.

Natijada bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kreativ kompetensiyalarini rivojlantirish texnologiyalarini qo'llash natijalari ta'lim jarayonida sezilarli o'zgarishlarga olib keladi. O'quvchilarda ijodiy fikrlash, mustaqil ravishda muammolarni yechish va yangilikka intilish kabi sifatlarning shakllanishi o'qituvchining pedagogik mahoratiga bog'liqdir.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, interaktiv metodlar, muammoli ta'lim, loyiha asosidagi o'qitish va o'yin texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilarning darslarga qiziqishini oshiradi, ularda faol ishtirok etish istagini uyg'otadi. Masalan, loyiha asosidagi o'qitish jarayonida o'quvchilar o'z mustaqil ishlarini amalga oshirishda ijodiy yondashuvni namoyon etadi, muammoli vaziyatlarda esa o'z fikrlarini erkin ifoda etishni o'rganadi.

O'quvchilarning erishgan natijalari o'qituvchilarning nazariy bilim va amaliy ko'nikmalari qanchalik uyg'unlashtirilganiga bog'liqdir. Kreativ kompetensiyalar rivojlangan o'qituvchilar o'quv jarayonini qiziqarli, mazmunli va samarali tashkil etishadi. Ular o'quvchilarga yangi bilimlarni yetkazish bilan birga, ularni mustaqil fikrlash va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga ham yordam beradi.

Natijada, bunday yondashuv boshlang'ich sinf o'quvchilarining rivojlanishida sezilarli o'zgarishlarga sabab bo'ladi. O'quvchilarning o'zlashtirish ko'rsatkichlari ortadi, ular darslarda faolroq qatnashadi va o'quv materiallarini tez va oson o'zlashtiradi. Bundan tashqari, o'quvchilarning muloqot ko'nikmalari rivojlanadi, ular jamoada ishlash, o'z fikrlarini ochiq bayon etish va boshqalar bilan samarali hamkorlik qilishni o'rganadi.

Umuman olganda, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kreativ kompetensiyalarini rivojlantirish texnologiyalarini joriy etish ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishiga ko'maklashish va ta'lim tizimida innovatsion yondashuvlarni keng tatbiq etishga xizmat qiladi. Bunday pedagogik texnologiyalarni ta'lim jarayoniga izchil va tizimli ravishda joriy etish kelgusidagi o'quv jarayonlarining muvaffaqiyatiga zamin yaratadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kreativ kompetensiyalarini rivojlantirish texnologiyalari bo'yicha ko'plab ilmiy manbalar va tadqiqotlar mavjud. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, xalqaro va mahalliy olimlar tomonidan kreativ kompetensiyalarni rivojlantirishda innovatsion pedagogik texnologiyalar, jumladan, interaktiv metodlar, loyiha asosidagi ta'lim, muammoli ta'lim va o'yin texnologiyalarining samaradorligi haqida ko'plab ilmiy ishlar yozilgan.

Xalqaro miqyosda J. Guilford va E. Torrance kabi olimlar kreativlik va uning ta'limdagi ahamiyati bo'yicha asos soluvchi nazariyalarni ishlab chiqqan. Ularning tadqiqotlari ijodiy fikrlashni rivojlantirish metodlari va usullarini aniqlashga yordam berdi. Shuningdek, V. S. Avanesov va A. A. Verbitskiy kabi rus olimlari pedagogik jarayonda kreativ kompetensiyalarni rivojlantirish texnologiyalarining amaliy jihatlarini yoritib berganlar.

O'zbekistonda esa kreativ kompetensiyalarni rivojlantirish bo'yicha bir qator olimlar tomonidan ilmiy tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, I. A. Abdurahmonova boshlang'ich ta'limda kreativ kompetensiyalarni shakllantirish metodikasiga e'tibor qaratgan. S. S. Ro'ziyev va X. X. Abdullayeva kabi olimlar kreativlikni rivojlantirishda innovatsion pedagogik texnologiyalarning o'rni haqida ilmiy ishlar yozganlar. B. N. Qosimov va G. A. Abduqodirova o'quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda o'yin texnologiyalarining samaradorligini o'rganganlar.

Metodologiya jihatidan ushbu mavzuni o'rganishda kompleks yondashuv qo'llanildi. Tadqiqotda nazariy, empirik va amaliy metodlar uyg'unlashtirildi. Nazariy metodlar yordamida mavjud ilmiy manbalar tahlil qilindi, kreativ kompetensiyalarni rivojlantirish texnologiyalarining nazariy asoslari belgilandi.

Empirik metodlar orqali esa amaliy tajribalar o'tkazilib, o'qituvchilarning kreativlik darajasini aniqlash va ularni rivojlantirish usullari sinovdan o'tkazildi.

Amaliy metodlar qatoriga o'quv mashg'ulotlarida interaktiv o'yinlar, loyihaviy topshiriqlar, muammoli vaziyatlarni yechish mashqlari kiritildi. Buning natijasida o'quvchilarning ijodiy fikrlash ko'nikmalari va o'qituvchilarning pedagogik mahorati oshirilishi kuzatildi.

Ushbu yondashuv asosida olingan natijalar ta'lim jarayonida kreativ kompetensiyalarni rivojlantirish texnologiyalarining yuqori samaradorligini ko'rsatdi hamda boshlang'ich sinf o'qituvchilarini tayyorlashda ushbu metodlarning dolzarbligini tasdiqladi.

Muhokama. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kreativ kompetensiyalarini rivojlantirish texnologiyalari haqida olib borilgan tadqiqotlar va amaliy natijalar ushbu mavzuning dolzarbligini yana bir bor tasdiqlaydi. Zamonaviy ta'lim jarayonida o'qituvchilarning kreativ kompetensiyalari nafaqat bilim berish, balki o'quvchilarning mustaqil fikrlashini, ijodiy yondashuvini va muammolarni innovatsion usullar bilan hal qilish qobiliyatlarini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, interaktiv metodlar, muammoli ta'lim, loyiha asosidagi o'qitish va o'yin texnologiyalaridan foydalanish o'qituvchilarning pedagogik mahoratini oshirishga va o'quvchilarda kreativ fikrlashni shakllantirishga xizmat qiladi. Xususan, loyiha asosidagi o'qitish o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi, muammoli ta'lim esa ularni turli vaziyatlarda o'z fikrlarini ochiq va to'g'ri ifoda etishga o'rgatadi.

Muhokama jarayonida shuni ta'kidlash joizki, kreativ kompetensiyalarni rivojlantirish texnologiyalari amaliyotda tizimli va izchil joriy etilgandagina ijobiy natija beradi. O'qituvchilarning nazariy bilimlari va amaliy ko'nikmalarini uyg'unlashtirish, ularni o'quvchilarga to'g'ri va samarali yetkazish jarayonida pedagogik mahorat muhim o'rin tutadi. Shuningdek, o'quvchilar bilan ishlashda ularning yoshiga mos interaktiv usullar va o'yin texnologiyalarini tanlash ham muhim ahamiyatga ega.

Xulosa qilib aytganda, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kreativ kompetensiyalarini rivojlantirish texnologiyalari ta'lim sifatini oshirishda, o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishiga ko'maklashishda va ta'lim muassasalarida innovatsion yondashuvlarni keng joriy etishda samarali natijalar berishi mumkin. Ushbu texnologiyalarni ta'lim jarayoniga izchil va tizimli ravishda joriy etish o'quvchilarning nafaqat o'zlashtirish ko'rsatkichlarini, balki ularning mustaqil va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini ham sezilarli darajada oshiradi.

Xulosa. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kreativ kompetensiyalarini rivojlantirish texnologiyalari ta'lim sifatini oshirishda muhim rol o'ynaydi. Interaktiv metodlar, muammoli ta'lim, loyiha asosidagi o'qitish va o'yin texnologiyalari o'qituvchilarning pedagogik mahoratini oshirishga yordam beradi. Ushbu texnologiyalar o'quvchilarda ijodiy fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish va muammolarni yechish qobiliyatlarini shakllantiradi. Natijada, ta'lim jarayoni yanada samarali va qiziqarli bo'lib, o'quvchilarning har tomonlama rivojlanishiga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdurahmonova I. A. Boshlang'ich ta'limda kreativ kompetensiyalarni rivojlantirish metodikasi. Toshkent: O'qituvchi, 2020.
2. Ro'ziyev S. S. Innovatsion pedagogik texnologiyalar va kreativlikni rivojlantirish. Samarqand: SamDU nashriyoti, 2021.
3. Abdullayeva X. X. Boshlang'ich sinf o'qituvchilarida ijodiy yondashuvni shakllantirish. Farg'ona: Farg'ona nashriyoti, 2019.
4. Qosimov B. N. O'yin texnologiyalari yordamida o'quvchilarda kreativlikni rivojlantirish. Toshkent: Fan, 2022.
5. G'aniyeva M. T. Ta'lim jarayonida muammoli o'qitish texnologiyalari. Buxoro: BuxDU nashriyoti, 2020.
6. Guilford J. P. The Nature of Human Intelligence. New York: McGraw-Hill, 1967.
7. Torrance E. P. Creativity in the Classroom: What Research Says to the Teacher. Washington: National Education Association, 1981.
8. Verbitskiy A. A. Aktivnoe obuchenie v vysshey shkole: Kontekstnyy podkhod. Moskva: Vysshaya shkola, 1991.
9. Avanesov V. S. Problemy razvitiya tvorcheskogo myshleniya u studentov. Moskva: Pedagogika, 1985.

KOGNITIV FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISH ORQALI MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNI MAKTABGA TAYYORLASHNING DIDAKTIK TIZIMI

Allamurotov A. A.

Ilmiy rahbar pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori

Xolmurodova U. B.

Termiz davlat pedagogika instituti

Ta'lim tarbiya nazariyasi va metodikasi(maktabgacha ta'lim)

yo'nalishi 1-kurs magistranti

Tayanch so'zlar: kognitiv, bola, o'qituvchi, bilim, maktab, maktabgacha ta'lim, qaror, faoliyat, jamiyat, ta'lim-tarbiya, qobiliyat, rivojlanish, bilish.

Ключевые слова: познавательный, ребенок, учитель, знание, школа, дошкольное образование, решение, деятельность, общество, образование, способность, развитие, знание.

Key words: cognitive, child, teacher, knowledge, school, preschool education, decision, activity, society, education, ability, development, knowledge.

РЕЗЮМЕ:

Maktabgacha yoshdagi bolalarning kognitiv faolligi yangi tajribaga bo'lgan ehtiyojdan kelib chiqadi, bu tug'ilishdan boshlab har bir odamga xosdir. Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarning kognitiv faoliyatini rivojlantirish masalalari haqida mulohaza yuritilgan. Bolaning maktabda ta'lim olishi samarasi uning ona tilini bilishiga va nutqni qanchalik rivojlanganligiga ko'proq bog'liq bo'ladi. Chunki butun o'quv faoliyati shularga, ya'ni nutqiy-mantiqiy rivoji, bolaning kattalarning yordamisiz mustaqil fikrlashi, til malakasining rivojlanganligi, hikoya qilish, mulohaza yuritish, o'z tasavvurini izohlay olish, tushunarli qilib bayon etish kabi omillar asosiga quriladi.

РЕЗЮМЕ:

Познавательная деятельность детей дошкольного возраста основана на потребности в новых впечатлениях, которая присуща каждому человеку с рождения. В данной статье рассматриваются вопросы развития познавательной активности детей в дошкольных образовательных организациях. Эффективность обучения ребенка в школе во многом зависит от его знания родного языка и степени развития речи. Потому что вся образовательная деятельность строится на этих факторах, а именно: речевое и логическое развитие, самостоятельное мышление ребенка без помощи взрослых, развитие языковых навыков, рассказывание, рассуждение, умение излагать свое воображение, объяснять доступным языком.

SUMMARY:

The cognitive activity of preschool children is based on the need for new impressions, which is inherent in every person from birth. This article examines the development of cognitive activity

of children in preschool educational organizations. The effectiveness of a child's education at school largely depends on his knowledge of his native language and the degree of speech development. Because all educational activities are based on these factors, namely: speech and logical development, independent thinking of the child without the help of adults, development of language skills, storytelling, reasoning, the ability to express his imagination, explain in an accessible language.

Bugungi kunda Respublikamiz ta'lim-tarbiya tizimining boshlang'ich poydevori bo'lgan maktabgacha ta'limni sifatli va zamon talabi darajasida tashkil etilishini ta'minlash borasida keng qamrovli islohotlar, qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Xususan, maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarmog'ini kengaytirish, malakali pedagog kadrlar bilan ta'minlash, bolalarni maktab ta'limiga sifatli tayyorlash darajasini tubdan yaxshilash, ta'lim-tarbiya jarayoniga zamonaviy ta'lim dasturlari va texnologiyalarini tatbiq etish, bolalarni har tomonlama intellektual, ahloqiy, estetik va jismoniy rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish maqsadida tegishli qaror va farmonlar qabul qilinib amaliyotga tatbiq qilinmoqda. O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi'da "...maktabgacha yoshdagi bolalarning har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish" masalasi ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilab qo'yilgani ham shular jumlasidan.

O'zbekiston Respublikasida maktabgacha ta'lim to'g'risidagi Nizomga muvofiq bola maktabgacha ta'limni uyda, ota-onalarning mustaqil ta'lim berishi orqali yoki doimiy faoliyat ko'rsatadigan maktabgacha ta'lim tashkilotlarida, shuningdek, maktabgacha ta'lim tashkilotlariga jalb qilinmagan bolalar uchun maktabgacha ta'lim tashkilotlarda, maktablarda, mahallalarda tashkil etilgan maxsus guruhlar yoki markazlarda oladi. Bu yerda ular haftada 2-3 marta shug'ullanishadi. Ota-onalarga maktabgacha ta'lim shaklini tanlash huquqi beriladi. 6-7 yoshli bolaning maktab ta'limiga tayyorligini aniqlashda maktabgacha yoshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasi bilan shug'ullanuvchilar asosiy shart hisoblanmish – bolaning maktabga tayyorligi maktabgacha va maktab davridagi hayot tarzi hamda faoliyati uchun ko'prik vazifasini utashini, oila yoki maktabgacha ta'lim tashkilotdagi ta'lim-tarbiya sharoitlarida maktab ta'limiga ozorsiz o'tkazishni ta'minlash zarurligini hisobga olishlari lozim. Maktabgacha yoshdagi bolaning maktab ta'limiga utishi hamisha uning hayoti, axloqi, qiziqishi va munosabatlarida anchayin jiddiy o'zgarishlarni yuzaga chiqaradi. Shuning uchun bolani yoki uydayok maktab ta'limiga tayyorlash, uni uncha qiyin bo'lmagan bilim, tushuncha, ko'nikma va malakalar bilan tanishtirish kerak bo'ladi. Yetakchi mutaxassislarining fikriga ko'ra, «Maktabga

tayyorgarlik» tushunchasi bolani maktabga tayyorlashning quyidagi yo'nalishlarini o'z ichiga oladi:

- jismoniy;
- shaxsiy (ruhiy);
- aqliy;
- maxsus tayyorgarlik.

Jismoniy tayyorgarlik bolaning sog'lomligi, harakat ko'nikmalari va sifati, qo'l mushaklari va ko'rish-motor muvofiqligi rivojlanganligi bilan izohlanadi. Shaxsiy tayyorligi, atrof-muhitga, kattalarga, tengdoshlariga, o'simliklar dunyosiga, tabiiy hodisalarga munosabati, shaxsiy madaniyatning shakllanganligini nazarda tutadi. Aqliy tayyorgarlik bolaning obrazli va mantiqiy fikrlashi, bilimga qiziqishi, mustaqilligi, o'zini-o'zi nazorat qilishi hamda o'quv faoliyatini kuzatish, eshitish, eslab qolish, solishtirish kabi asosiy turlarini bilishini o'z ichiga oladi. Bolaning maktabda ta'lim olishi samarasi uning ona tilini bilishiga va nutqni qanchalik rivojlanganligiga ko'proq bog'liq bo'ladi. Chunki butun o'quv faoliyati shularga, ya'ni nutqiy-mantiqiy rivoji, bolaning kattalarning yordamisiz mustaqil fikrlashi, til malakasining rivojlanganligi, hikoya qilish, mulohaza yuritish, o'z tasavvurini izohlay olish, tushunarli qilib bayon etish kabi omillar asosiga quriladi. Shuningdek, bolaning maktabda ta'lim olishi uchun amaliy intellekt rivoji, ya'ni uning namunani chizish, aytib turiladigan bayoniy topshiriqni bajarishi ham muhim sanaladi. Va nihoyat, maxsus tayyorgarlik bolani savodxonlikka o'rgatish va uning maktabning 1-sinf o'quv dasturi materialini yetarli darajada egallash haqidagi tushunchasini shakllantirishni nazarda tutadi. Bolalarni maktabda o'qitishning samaradorligi ko'p jihatdan ularning tayyorgarlik darajalariga bog'liq bo'ladi. Maktabda o'qishga tayyorgarlik – maktabgacha ta'lim tashkiloti va oilada maktabgacha ta'lim yoshidagi bolaga qo'yiladigan talablar orqali aniqlanadi. Bu talablarning o'ziga xos tomoni o'quvchining yangi ijtimoiy psixologik o'rni bilan bog'liq. Bola o'z oldiga qo'yiladigan vazifalarni bajarishga tayyorlangan bo'lishi lozim. Maktabga kirish bola hayotidagi odatiy turmush tarzi, atrof-dagilar bilan munosabat tizimining o'zgarishiga aloqador muhim davrdir. Bola hayotida birinchi bor markaziy o'rinni ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan o'quv faoliyati egallaydi. Unga odatiy bo'lgan erkin o'yin faoliyatidan farqli ularok, endi ta'lim majburiy bo'ladi va birinchi sinf o'quvchisidan 4 ta jiddiy munosabat talab qilinadi. Ta'lim faoliyatining etakchi turi sifatida bolaning kundalik hayot jarayonini qayta quradi: kun tartibi o'zgaradi, erkin o'yinlar vaqti kiskaradi. Bolaning mustaqilligi va uyushganligi, uning ishchanligi va intizomlilikka talablar jiddiy ravishda ortadi. Maktabgacha yoshdagi bolalikka

nisbatan o'quvchining o'z xatti-harakati, majburiyatlarini bajarishga shaxsiy ma'suliyati ancha-muncha ortadi. Bolalarni maktabga tayyorlash, birinchidan bolalar bog'chasida tarbiyaviy ishni maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni umumiy, har tomonlama rivojlantirishning yuqori darajasini ta'minlaydigan, ikkinchidan bolalarni maktabning boshlang'ich sinflarida o'zlashtirishlari lozim bo'lgan o'quv fanlarini egallashga maxsus tayyorlashni ta'minlaydigan qilib tashkil etilishini nazarda tutadi. Shunga ko'ra zamonaviy psixologik-pedagogik adabiyotda (A.V.Zaparojets, A.A.Venger, G.M.Lyamina, G.G.Petrogenko, J.V.Taruntaeva va boshqalar) tayyorgarlik tushunchasi bola shaxsining rivojlantirish sifatida aniqlanadi va ikkita o'zaro bog'langan jihatlarida: «Maktabga o'qishga umumiy psixologik tayyorgarlik» va «Maxsus tayyorgarlik» tarzida ko'rib chiqiladi. Maktabga umumiy tayyorgarlik MTT ning maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni har tomonlama tarbiyalashga oid davomli, maqsadga muvofiq ta'limtarbiyaviy ishning muhim yakuni sifatida namoyon bo'ladi. Maktabga umumiy tayyorgarlik bolaning maktabga borish vaqtiga kelib aqliy, ma'naviy, estetik va jismoniy rivolanishda erishgan shunday darajasidirki, u bolaning maktab ta'limining yangi sharoitlariga va o'quv materialining ongli egallashga faol kirib borishlari uchun zarur asosni yaratadi. Umumiy tayyorgarlik bola maktab ta'limiga utish davriga kelib erishadigan psixik rivojlanishning muayyan darajasi bilan ifodalanadi. Psixologik tayyorgarlik tushunchasi maktab ta'limi nuqtai nazaridan 1-sinfga borayotgan bola psixik rivojlanishidagi muhim sifat ko'rsatkichlarini muvaffaqiyatli jamlaydi. Maktab ta'limiga psixologik tayyorgarlik bolaning o'qishga intilishi o'quvchi bulish ishtiyoqida bilish faoliyati va tafakkur operatsiyalarining yetarlicha yuqori darajasi bolaning o'quv faoliyati elementlarini egallashi, iroda va ijtimoiy rivojlanishning muayyan darajasida namoyon bo'lishda asoslangan tayyorlikni o'z ichiga oladi. Bolani maktabga psixologik tayyorgarligining barcha komponentlari bolani sinf jamoasiga olib kirish, maktabda o'quv materialini ongni faol egallash keng doiradagi maktabga oid majburiyatlarni bajarishni kamrab oladi. Bolani maktabga maxsus ravishda tayyorligi maktabda o'qishga umumiy psixologik tayyorligiga qo'shimchadir. U bolada matematika va ona tili kabi o'quv fanlarini o'rganish uchun zarur bo'lgan maxsus bilim, ko'nikma va malakalarning mavjudligiga ko'ra aniqlanadi. Maktabgacha ta'lim tashkilotida bolalarda eng oddiy matematika tasavvurlarini tarkib toptirish, nutqni o'stirish hamda savodni egallashga tayyorlanish yuzasidan o'tkaziladigan jadal ish bolalarni maktabda o'qishga maxsus tayyorlashning zarur darajasini ta'minlaydi. Maktabga qatnaydigan bola yangi turmush tarziga kishilar bilan o'zaro munosabatning yangi tizimiga, faol aqliy faoliyatga tayyorlangan

bo'lishi darkor. U yangi jiddiy majburiyatlarni uddalashi uchun jismoniy rivojlanishda muayyan darajaga erishgan bo'lishi kerak. Bolaning maktabda (o'qishga axloqiy-irodaviy tayyorgarlik) umumiy tayyorligi mazmunida bir necha o'zaro bog'langan jihatlar mavjud bo'lib, ulardan muhimlari ma'naviy, irodaviy, aqliy, jismoniy tayyorgarlikdir.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning kognitiv faoliyatini rivojlantirish yo'llari va usullarini o'rganish muammosi pedagogikaning muhim muammolaridan biridir. Atrof-olam, dunyoni anglashga qiziqish, noma'lum narsani bilish istagi – asosan o'qitish va faoliyat samaradorligini belgilaydigan ustuvor xususiyatdir. Kognitiv harakatlarni tashkil etish bolada allaqachon shakllangan ehtiyojlarga, shu jumladan kattalar bilan muloqot qilish zarurligiga asoslangan bo'lishi kerak (harakatlar, amallar, qarorlar, fikrlarni tasdiqlash). Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, hozirgi kunda kognitiv (bilish) faoliyatini rivojlantirish muammosini hal qilishning ikki yo'li mavjud: keng va intensiv. Ularning ikkalasi ham bitta yakuniy maqsadga ega: bilimli, axloqli, ijtimoiy faol, qobiliyatli shaxsni tarbiyalash. Biroq, maqsadga erishishning yondashuvlari turlicha. Keng yo'l, birinchi navbatda, bolalarga yetkazilgan bilim hajmini oshirish orqali amalga oshiriladi. Intensiv yo'l sub'ektiv, shaxsiy manfaatdorlik pozitsiyasini shakllantirishga asoslanadi va bu ta'lim dasturlari tarkibidagi o'zgarishlarni va o'qitish uslublarini intensivlashtirishni (rivojlanish, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim) nazarda tutadi. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarga kognitiv faoliyatni rivojlantirishning eng samarali tomonlari matematik tasavvurlarni shakllantirish jarayonlarida namoyon bo'ladi va matematika o'qitish metodikasida asosiy o'rinni metodik usullar sifatida beriladigan savollar egallaydi. Ular reproduktiv-mnemik, reproduktiv-bilish, produktiv-bilish bo'lishi mumkin.

Maktabga aqliy tayyorlikning muhim tarkibiy qismi maktabga o'qishga kirayotgan bolada atrof, dunyo haqida yetarlicha keng bilish boyligining mavjud bo'lishidir. Bilimlarning bu fondi o'qituvchi o'z ishini tashkil etishda tayanadigan zarur asos hisoblanadi. Bolani maktabga aqliy tayyorligida bolalar egallagan bilimlarning sifati ahamiyatlidir. Bilimlar sifatining ko'rsatkichi birinchi navbatda ularni bolalar tomonidan ongli egallaganligi; tasavvurlarining aniq va tabaqalashtirilganligi; oddiy tushunchlar mazmuni va hajmining to'liqligi; o'zlariga tushunarli o'quv va amaliy vazifalarni hal etishda bilimlarni mustaqil qo'llay olish qobiliyatlari; muntazamlilik, ya'ni maktabgacha ta'lim yoshidagilarning narsa va hodisalar o'rtaidagi tushunarli, muhim aloqa hamda munosabatlarni aks ettira bilish qobiliyatidir. Bola maktabga aqliy tayyorgarligining tarkibiy qismi bola bilish faoliyatini muayyan

darajada rivojlangan bo'lishidir. Bu o'rinda, birinchidan, bilish jarayonining o'sib boruvchi ixtiyoriyligi; materialni ma'no jihatdan ixtiyoriy eslab qolish va takror ifodalash, narsa va hodisalarni rejali idrok etish, qo'yilgan bilish va amaliy masalalarni maqsadga muvofiq hal etish qobiliyati va shu kabilar; ikkinchidan, bilish jarayonlari sifatini oshirish: sezgilarning aniqligi, idrokning to'liq va tabaqalashtirilganligi, eslab qolish va takror ifodalashning tez va aniqligi; uchinchidan, bolada atrof-dunyoga bilish munosabatlari, bilimlarni egallash va maktabda o'qishga intilishning mavjudligi muhim ahamiyat kasb etadi. Maktabga aqliy tayyorlikni shakllantirishda bo'lajak o'quvchi tafakkur faoliyatining umumiy darajasi muhim ahamiyatga ega. Bolaning kognitiv rivojlanishining kelib chiqishi dunyoni hissiy idrok etishda yotadi. Idrok asosida va harakatlar yordamida bolalar birinchi navbatda ob'ektlarning tashqi xususiyatlarini (ularning shakli, hajmi, rangi va boshqa tashqi xususiyatlarini aniqlash)ni o'rganadilar. Bu xususiyatlar bolalar xotirasida doimiy ravishda kengayib boruvchi, takomillashtiruvchi va farqlanadigan g'oyalar shaklida mustahkamlanadi. Kognitiv faoliyatda tajriba orttirish bilan birga, maktabgacha yoshdagi bolalar ob'ektlar va hodisalarning muhim xususiyatlarini aniqlay boshlaydilar: ob'ektlarning maqsadi va funksiyasi (ular nima uchun kerak, ulardan qanday foydalanish kerak), ob'ekt va guruh o'rtasidagi o'xshashlik va farqlar. Bunday muammolarni hal qilish uchun endi faqat hissiy bilish yetarli emas, shuning uchun bolalar mantiqiy bilish elementlarini o'zlashtira boshlaydilar: taqqoslash, tahlil qilish, umumlashtirish va hokazo. Tafakkurga asoslanib, maktabgacha yoshdagi bolalar allaqachon ob'ektlar va hodisalar o'rtasidagi aloqalarni tushunishga qodir bo'ladi. Shunday qilib, maktabgacha yoshdagi bolaning bilish jarayoni sensordan mantiqiygacha rivojlanadi

Maktabda aqliy tayyorlik, shuningdek, bolalar tomonidan o'quv faoliyati elementlarining egallab olinishini ham o'z ichiga oladi. Bolalar muntazam ta'lim sharoitlarida maktabgacha bolalik oxiriga kelib, o'quv faoliyatining asosiy tarkibiy qismlarini: tushunarli o'quv vazifasini qabul qilish, tarbiyachining ko'rsatmalarini tushunish va aniq bajarishni ishni kattalar tomonidan ko'rsatilgan usullaridan foydalanib bajarib bir natijaga erishish, o'z faoliyati, xulq-atvori, topshiriqlarni bajarish sifati ustidan nazorat qilish ko'nikmasini, o'zining va boshqa bolalarning ishlariga tankidiy baho berish qobiliyatini, egallab olishlari kerak. Nutqning qanchalik yuqori darajada rivojlangan bo'lishi bola maktabga aqliy tayyorgarligining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Tovushni aniq talaffuz qilish, lug'atning boyligi, o'z fikrini mantiqiy va grammatik to'g'ri bayon qila bilish, madaniy nutq muomalasi – bularning barchasi maktabda muvaffaqiyatli o'qishning zaruriy sharti hisoblanadi. Aqliy tayyorlik tarkibiga,

shuningdek, savodning boshlang'ich asoslari, oddiy matematik tasavvurlar, ona tili yetarlicha keng bilim, ko'nikma va malakalar doirasi ham kiradi. Shunday qilib, maktabdagi o'qishga aqliy tayyorlik bolalarni aqliy va nutqiy rivojlantirishning o'zaro bog'langan tarkibiy qismlardan tarkib topadi. Bilish faoliyati, bilish qiziqishlari, bola tafakkuri usullari, atrof dunyo haqidagi anglangan tizimlashtirilgan tasavvurlar hamda elementlar tasavvurlar, nutq va elementar o'quv faoliyati umumiy darajasining birligi bolalarda maktabdagi o'quv materialini egallashga aqliy tayyorlikni vujudga keltiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari milliy bazasi. www.lex.uz
2. O'zbekiston Respublikasining ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablari 3032-son 03.07.2018
3. V.E.Viktorovna "Kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish" bo'yicha qo'shimcha umumiy qo'llanma. T., 2016
4. Mavrulov A. Ma'anaviy barkamol inson tarbiyasi. – Toshkent O'zbekiston, 2008.
5. Egamberdieva N. Ijtimoiy pedagogika. – Toshkent: A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.
6. Qodirova F., Toshpo'latova Sh., A'zamova M. Maktabgacha pedagogika. – Toshkent: "Ma'naviyat", 2013.

STEAM TA'LIM TEXNOLOGIYASINI MAKTABGACHA TA'LIMDA QO'LLASH BO'YICHA XORIJIY TAJRIBALAR

G'afforova X.Ya.

Termiz davlat pedagogika instituti

Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: rivojlanish, tarix, xorijiy tajriba, maktabgacha ta'lim, AQSH, Rossiya, Germaniya, motivatsiya, kognitiv faoliyat, kreativlik.

Ключевые слова: развитие, история, зарубежный опыт, дошкольное образование, США, Россия, Германия, мотивация, познавательная активность, творчество.

Key words: development, history, foreign experience, preschool education, USA, Russia, Germany, motivation, cognitive activity, creativity.

РЕЗЮМЕ:

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida STEAM o'qitish texnologiyasini shakllantirish muhim ahamiyatga ega ekanligini pedagoglarga yetkazish yo'llari va vositalari, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida STEAM o'qitish texnologiyasini shakllantirishning mazmuni, shakllari va vositalaridan foydalanish yo'llari haqida so'z yuritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются пути и средства донесения до педагогов значимости формирования STEAM-технологий обучения в дошкольных образовательных организациях, содержание, формы и средства использования STEAM-технологий обучения в дошкольных образовательных организациях.

SUMMARY:

The article examines the ways and means of conveying to teachers the importance of developing STEAM teaching technologies in preschool educational organizations, the content, forms and means of using STEAM teaching technologies in preschool educational organizations.

Xorijiy davlatlarda STEAM ta'lim texnologiyasini rivojlanish tarixi. STEAM ta'lim texnologiyasi Amerika davlatida ishlab chiqilgan. XXI asr boshlarida AQSH iqtisodiyotida ilm-fan, texnologiya, muhandislik va matematika sohalari eng tez rivojlanadigan tarmoqlar hisoblandi. Shu asosda AQSH va uning yetakchi kompaniyalari butun dunyo bo'ylab raqobatbardosh bo'lishi uchun texnologik innovatsiyalarni tatbiq etishda STEM ni ta'lim tizimiga integratsiya qilish harakati katta qiziqish uyg'otdi. Amaliy faoliyatda tajriba-sinovdan muvaffaqiyatli o'tdi va fan, texnologiya, muhandislik va matematika kabi fanlarni birlashtirishga

qaror qilishdi va STEM ta'lim tizimi shu tarzda shakllandi. (Fan, texnika, muhandislik va matematika). Keyinchalik bu yerda art qo'shildi va endi STEAM oxirigacha shakllandi. Bolalar ushbu mavzular, aniqrog'i ushbu fanlardan bilimlar kelajakda ularning yuqori malakali mutaxassis bo'lib yetishishiga yordam beradi, deb hisoblashadi. Oxir oqibat, bolalar yaxshi bilim olishga intilishadi va uni darhol amalda qo'llashadi. STEAM ta'lim texnologiyasini tarixiga nazar tashlaganda, uning asoschisi kim ekanligiga qiziqish tabiiy. Jorjetta Yakman - amerikalik o'qituvchi STEAM ta'lim texnologiyasi asoschisi hisoblanadi. Jorjetta Yakman 2006 yilda o'zining dizayn yo'nalishidagi maktabida STEAM ta'lim texnologiyasini muhandislik va texnologiya o'qituvchisi sifatida uni joriy eta boshladi. Shu asosda 2008 yilda "Integratsion ta'lim modeli" ni yaratdilar. Jorjetta Yakman tez orada mintaqaviy texnologik biznes guruhi bilan "Yil o'qituvchisi" deb tanildi va ko'p vatq o'tmay uni o'qituvchilar tashkiloti prezidenti qilib tayinlashdi. U o'qituvchilik faoliyatida professional rivojlanishda 35 davom etdi va bir necha yil ichida Koreya davlatiga tashrif buyurdi hamda u yerda ta'lim platformasi 2011 yilda butun mamlakat bo'ylab tatbiq etildi, o'zgacha qiziqish hosil bo'ldi. Keyin u "Big Ideas Fest" e'tirofiga sazovor bo'ldi va Geyts va Qatar jamgarmalari tomonidan ma'ruzali chiqishlar namoyish etdilar. 2019 yil yanvar oyida uning kompaniyasida texnologiyani o'rganish yuzasidan AQSH ning 40 ta shtati, 3 ta hududi va 24 ta xorijiy davlatlardan o'qituvchilar malaka oshirdilar. kim ekanligiga qiziqish tabiiy. Shu o'rinda alohida ta'kidlab o'tish joizki, Jorjetta Yakman ta'lim sohasidagi 12 yillik ish faoliyatidan avval AQSH va Ekvadordagi kiyim-kechak kompaniyasining me'moriy dizayneri bo'lib ishlagan va musiqa, ijodiy festivallarda ishtirok etgan. 1. AQSH, Germaniya va Rossiya davlatlarining maktabgacha ta'lim tizimida STEAM ta'lim texnologiyasidan foydalanish. AQSH da maktabgacha ta'lim tizimida Oliy ta'lim tashkilotlatida ochiladigan va bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qiladigan maktabgacha laboratoriyalar mavjud. Bunday eksperimental xonalar juda yaxshi jihozlangan va bolalarni tarbiyalash va rivojlantirish uchun maqbul sharoitlarni yaratmoqda. Ular 3 yoshdan 6 yoshgacha bo'lgan bolalar uchun mo'ljallangan. Amerikada bolalarni maktabga tayyorlashning asosiy maqsadi ularning qobiliyatlarini rivojlantirish va bilim olishga qiziqishni uyg'otishdir. Mashgulotlar, faoliyat jarayoni -musiqa, modellashtirish, sport qoida tariqasida o'yin shaklida olib boriladi, bolalar yozish va o'qishga o'rganadilar.

Ota-onalarga maktabgacha ta'lim tashkilotlari, davlat yoki xususiy tipdagi maktabgacha ta'lim markazlarini tanlash taklif etiladi. Amerikada 3 yoshgacha bo'lgan bolalar tarbiyasi bilan onalar shug'ullanadilar, lekin ularga hech qanday imtiyozlar berilmagan. 5 yoshdan esa «Kinder garden» deb ataluvchi tayyorlov muassasalarida ta'lim boshlanadi. Kanada ta'lim tizimi Kanadaliklarning eng muhim

yutuqlaridan biri - bu ulaming ta'lim tizimidir. Ilg'or universitet va kollejlardagi ta'lim sifati juda yuqori va Kanada diplomlari butun dunyoda tan olinadi. Xalqaro reytingda Kanada ta'limi AQShdan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Kanadaning turli provinsiyalari o'quv rejalarida o'ziga xosliklar ko'rinadi. Masalan, Kvebek, Ontario, Manitobda maktabgacha muassasada maktabga 36 tayyorlash 2 yil, 4 yoshdan 6 yoshgacha, Albert va Britan Kolumbiyasida 1 yil. O'quv yili sentabrning birinchi haftasidan boshlanadi va iyunning oxirgi haftasida tugaydi. Kanada maktablarida ta'limning o'rtacha davomiyligi 12 yilni tashkil qiladi. 6-7 yoshdan bolalar boshlang'ich maktabga qatnay boshlaydi va unda 6 yil tahsil olishadi. Manitob va Ontario boshlang'ich maktablarida o'qish boshqa provinsiyalardan ko'ra 2 yil ko'p davom etadi. 12 yoshdan bolalar o'rta maktabga o'tishadi va 16-18 yoshgacha o'qishadi. Kvebek provinsiyasida o'rta ta'lim 11 sinf davom etadi, universitetda o'qishni xohlaganlar esa yana 2 yil kollejga tayyorlov bo'limida o'qishadi. Maktabgacha ta'lim tizimi Germaniya ta'lim tizimida muhim bosqich hisoblanadi. Maktabgacha ta'lim bolalar bog'chasi (Kindergarten)da amalga oshiriladi. Bolalar bog'chasiga 3-6 yoshdan maktab yoshigacha borishadi. Rivojlanishdan orqada qolgan yoki yoshi mos bosqichga yetmagan bolalar maktabgacha sinflarda (nem. Vorklassen) va maktablar qoshidagi bolalar bog'chasida (nem. Schulkindergarten) taxsil oladilar. Bu bog'chalar alohida FE qoidasiga ko'ra yoki maktabgacha sektorga yoki boshlang'ich ta'lim sektoriga bo'ysinadi. Maktabgacha ta'lim majburiy emas, lekin ko'pgina Feda rivojlanishda orqada qolgan bolalar uchun majburiy hisoblanadi. Bolalar bog'chalari ta'limning quyi bosqichi hisoblansada, lekin u davlat tizimi tarkibiga kirmaydi. Bog'chalami mablag' bilan ta'minlash turli jamoat tashkilotlari, xayriya birlashmalari, korxonalari, xususiy shaxslar, diniy muassasalar zimmasida.

Germaniyada 3 yoshdan 6 yoshgacha bo'lgan bolalarning 80% bog'chalarga qatnaydilar. Maktabgacha ta'lim tashkiloti olmonlar boshlab bergan va ko'pgina xorijiy mamlakatlar tomonidan o'rganilib qabul qilingan muassasadir. Bu yuqorida ta'kidlaganimizdek, davlat tizimiga emas, balki yosh avlodni qo'llab-quvvatlash muassasalari tizimiga kiradi. 1996 yildan boshlab bolalar bog'chasiga qatnash uchun huquqiy me'yorlar ishlab chiqildi. Maktabgacha ta'lim tashkilotiga farzandlarni berish ixtiyoriy ravishda amalga oshiriladi. Bolalar bog'chasiga qatnash uchun otaonalardan ulaming daromadiga qarab ma'lum miqdorda to'lov olinadi. Maktabgacha ta'lim tashkilotida tayyorlov guruhlarini maktab ta'limining birinchi bosqichiga kiradi. Internatsional maktabgacha ta'lim tashkilotlari. Bunday maktabgacha ta'lim tashkilotlar emigrantlar uchun yaratilgan bo'lib, ko'pincha ularni emigrantlarning o'zlari farzandlari uchun tashkil etadilar. Integratsion maktabgacha ta'lim tashkilotlarida sog'lom bolalar bilan birgalikda jismonan va ruhiy nosog'iom bolalar birgalikda tarbiyalanadi. Freinet-Kindergarten. Bu yo'nalishning asosiy

tamoyili - bolaning butunlay erkinligi va mustaqilligidir. Waldkindergarten (nemischa Wald - o'rmon), Kindergarten - MTT. Bolalarga tabiatni sevish va uni asrab-avaylash o'rgatiladi. Bauernhofkindergarten (nemischa Bauernhof dehqon hovlisi, qo'rg'oni), Bunday MTTlar dehqon xo'jaliklarida, fermalar yoki ularga yaqin yerlarda joylashgan bo'ladi. Reggio-Kindergarten. Bunday maktabgacha ta'lim tashkiloti bozor maydonini eslatuvchi - o'rtada katta bir xona (xoll) va undan shaharchaning turli «mavzellariga» - kichik xonalarga chiquvchi inshootni eslatadi. Rossiyada maktabgacha ta'lim mazmuni va ta'lim berish jarayoni quyidagi tamoyillar ketma-ketligi asosida amalga oshiriladi: o'qitishning rivojlantiruvchi xarakteriga asoslanganligi bolalarning ichki yashirin salohiyati hislatlarini namoyon qiladi; - tizimli ta'lim bolalarga hodisalar, o'rganilayotgan obyektlar va hayotiy qadriyatlarining o'zaro bog'liqligini aniqlashga yordam beradi; - bolaning rivojlanishi uning his-tuyg'ulari va yoshiga mos bilim olishning ratsional shakllariga tayanadi; - ko'p madaniyatli tarbiyaning mavjudligi tufayli kichikintoylarni o'zining mahalliy hamda boshqa millat va elatlarining urf-odatlarini o'zlashtirishi, o'zgalarga munosabatini ifodalashidan iborat; - salomatlik, sog'lom turmush tarzi, gigiyena qoidalariga amal qilish va sport bilan shug'ullanish ehtiyojiga asoslanadi.

Xulosa: Maktabgacha ta'lim tizimida STEAM ta'lim texnologiyasini qo'llash yuzasidan xorijiy tajribalar o'ziga xos muhim ahamiyat kasb etadi. AQSH, Germaniya, Rossiya davlatlarida zamonaviy ta'lim texnologiyalarini rivojlanishi va amaliyotda keng qo'llanilishi bugungi kunda o'z tasdig'ini topmoqda. Maktabgacha ta'lim tizimida STEAM ta'lim texnologiyasini qo'llashda AQSH dagi ta'lim tajribalari, Rossiyadagi ta'lim-tarbiyaviy jarayonga o'ziga xos yondashuvlar hamda Germaniyadagi maktabgacha ta'lim tizimining rivojlanganligi sohada o'zgarishlarni amalga oshirishni isbotlaydi.

Mavzu bo'yicha muhokama qilish uchun savollar:

1. Maktabgacha ta'lim tizimida STEAM ta'lim texnologiyasini qo'llash bo'yicha xorijiy tajribalarni bilasizmi?
2. AQSH dagi ta'lim tizimi haqida qanday ma'lumotlarga ega bo'ldingiz?
3. Germaniya davlati misolida maktabgachada ta'lim tizimini yoriting.
4. Rossiya davlatidagi ta'lim-tarbiya jarayoni haqida qanday ma'lumotlarni bilasiz?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To'rayev A.B. Innovatsion ta'lim texnologiyalari /- T.: "Sano standart" nashriyoti,- 81-b.
2. Sergeyev I.S. Osnovi pedagogicheskoy deyatel'nosti: Uchebnoye posobiye. -SPb.: Piter. Seriya "Uchebnoye posobiye", 2004-316 s.
3. European Commission (2010a): Developing Coherent and System-Wide Inductions Programmes for Beginning Teachers: A Handbook for Policy Makers.
4. Florian Geyer. The Educational System in Belgium CEPS Special Report/September. ISBN 978-92-9079-921-4 Available for free downloading from the CEPS website <http://www.ceps.eu>)© CEPS, 2009

O'ZBEK XALQINING ILMIY MEROSI VA UNING ZAMONAVIY YOSHLAR TAFAKKURIGA TA'SIRI

Rajabova M.T.

Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: ilmiy meros, Ibn Sino, Al – Xorazmiy, Mirzo Ulug'bek, ilm fan adabiyot, matematika, tafakkur, ilmiy rivojlanish, tarixiy tafakkur, globallashuv.

Ключевые слова: научное наследие, Ибн Сина, Аль-Хорезми, Мирзо Улугбек, наука, литература, математика, мышление, научное развитие, историческое мышление, глобализация.

Key words: scientific heritage, Ibn Sina, Al-Khorazmi, Mirzo Ulughbek, science, literature, mathematics, thinking, scientific development, historical thinking, globalization.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada O'zbek xalqining boy ilmiy merosi va uning zamonaviy yoshlar tafakkuriga ta'siri masalalari muhokama qilinadi. O'zbekiston tarixida ilm-fan, adabiyot, tibbiyot, matematika, astronomiya va falsafa sohaslarida buyuk allomalar yetishib chiqqan, jumladan, Ibn Sino, Al-Xorazmiy, Mirzo Ulug'bek kabi mutafakkirlarning ilmiy merosi butun dunyo miqyosida tan olingan. Maqolada, ayniqsa, bu buyuk allomalar tomonidan yaratilgan asarlarning zamonaviy ilm-fan va texnologiyalarni rivojlantirishdagi ahamiyati ko'rsatilgan. Shuningdek, O'zbekistonning ilmiy merosiga asoslangan ta'lim tizimi va yoshlarni ilmga qiziqtirishdagi innovatsion yondashuvlar, globallashuv jarayonida ilmiy merosning roli va yoshlar tafakkuriga bo'lgan ta'siri tahlil qilingan. Maqola, O'zbekistonda ilmiy merosni o'rganish va rivojlantirishning nafaqat milliy, balki global ahamiyatini ham yoritadi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с богатым научным наследием узбекского народа и его влиянием на мышление современной молодежи. На протяжении всей истории Узбекистана в области науки, литературы, медицины, математики, астрономии и философии появлялись великие ученые, в том числе такие известные мыслители, как Ибн Сина, Аль-Хорезми и Мирзо Улугбек. Научное наследие этих ученых признано во всем мире. В статье особо подчеркивается значение трудов, созданных этими великими учеными, в развитии современной науки и технологий. Кроме того, в ней анализируется образовательная система, основанная на научном наследии Узбекистана, инновационные подходы к вовлечению молодежи в науку, роль научного наследия в процессе глобализации и его влияние на мышление молодежи. В статье также освещается национальное и мировое значение изучения и продвижения научного наследия Узбекистана.

SUMMARY:

This article discusses the issues related to the rich scientific heritage of the Uzbek people and its influence on the modern youth's thinking. Throughout the history of Uzbekistan, great scholars have emerged in the fields of science, literature, medicine, mathematics, astronomy, and

philosophy, including renowned thinkers such as Ibn Sina, Al-Khorazmi, and Mirzo Ulughbek. The scientific legacy of these scholars is recognized worldwide. The article particularly highlights the significance of the works created by these great scholars in the development of modern science and technology. Furthermore, it analyzes the educational system based on Uzbekistan's scientific heritage, innovative approaches to engaging youth in science, the role of scientific heritage in the process of globalization, and its influence on youth's thinking. The article also sheds light on the national and global importance of studying and advancing Uzbekistan's scientific heritage.

Hozirgi globallashgan dunyoda, o'zbek xalqining ilmiy merosini o'rganish va rivojlantirishning ahamiyati yanada ortmoqda. O'zbekistonning ilmiy yutuqlari va tarixiy merosi nafaqat milliy, balki xalqaro miqyosda ham qadrlanadi. Muhtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek, tarixiy merosni asrab-avaylash va uni avlodlardan avlodga o'tkazish davlat siyosatining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda. Ilmiy merosning yoshlar tarbiyasiga ta'siri juda katta va muhim ahamiyatga ega. O'zbekistonning ilmiy merosi, asosan, tarixan buyuk allomalar tomonidan yaratilgan asarlar va kashfiyotlar orqali shakllangan. O'zbek xalqining ilmiy merosi butun dunyoda tanilgan va uning tarixi juda boydir. Asrlar davomida ilm-fan, adabiyot, tibbiyot, matematika, astronomiya va falsafa sohalarida buyuk allomalar yetishib chiqqan. O'zbekiston hududi, ilmiy tafakkur va madaniyatning rivojlanishida muhim rol o'ynagan. Ayniqsa, O'rta asrlarning yirik mutafakkirlari – Ibn Sino, Al-Xorazmiy, Al-Farg'oniy, Mirzo Ulug'bek kabi olimlar o'zlarining ilmiy merosi bilan dunyo ilm-faniga katta hissa qo'shgan. Ularning kashfiyotlari va asarlari bugungi kunda ham ilm-fan va texnologiya rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatmoqda. O'zbekistonda ilm-fan rivojlanishining dastlabki bosqichlari qadimiy davrlarga borib taqaladi. Xorazmiy, o'z asarlarida algebra va matematika sohalarida yangi metodlarni yaratgan. Uning "Al-Kitab al-Muxtasar fi Hisab al-Jabr val-Muqabala" (Algebra kitobi) asari bugungi kunda ham matematik ta'limda asosiy manba hisoblanadi.

Ibn Sino (Avitsenna) esa tibbiyot va falsafa sohalarida o'zining eng yirik asarini yaratgan – "Tib qonunlari" (Qonun fit-Tibb). Bu asar, o'rta asrlar davomida Yevropada tibbiyotning asosiy manbai bo'lib, ko'plab davlatlarda o'qitildi. Ibn Sino o'zining falsafiy qarashlari bilan ham tanilgan bo'lib, u ilmiy tafakkurda realizm va empirik metodlarni qo'llab-quvvatlagan. Mirzo Ulug'bek esa astronomiya sohasida o'zining yirik tadqiqotlari bilan ajralib turadi. Uning Samarqandda qurilgan observatoriyasi va astronomik asarlari dunyo ilmida yuqori baholangan. Ulug'bekning "Zij-i Sultoni" asari ko'plab yulduzlarning astronomik koordinatalarini aniq belgilab berdi va u davrning eng mukammal astronomik jadvali bo'lib, ilm-fan tarixida alohida o'rin tutadi.

Zamonaviy yoshlar tafakkuri O'zbekistonning ilmiy merosiga asoslanadi. Bugungi kunda, yoshlar avvalgi buyuk allomalar merosidan ilhomlanib, ilm-fan va texnologiya sohasida yangi kashfiyotlar qilishga intilishmoqda. O'zbekistonda zamonaviy ta'lim tizimi va innovatsion loyihalar orqali ilmiy merosni o'rganish va rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Innovatsion markazlar, ilmiy-tadqiqot institutlari va texnologik startaplar yoshlarni ilmga qiziqitirish va ularning ilmiy salohiyatini oshirishga xizmat qiladi. Ilmiy merosning yoshlar tarbiyasiga ta'sirini quyidagi asosiy nuqtalarda ko'rish mumkin:

1. Milliy o'zlikni shakllantirish: Ilmiy meros yoshlarni o'z milliy tarixiga, madaniyatiga va an'analarga hurmat bilan qarashga o'rgatadi. Buyuk allomalarning ilmiy ishlari va ularning insoniyatga qo'shgan hissassi yoshlarning o'z o'rnini topishga, milliy g'urur va vatanparvarlik hissini rivojlantirishga yordam beradi.

2. Ilmga bo'lgan qiziqishni oshirish: Ilmiy meros yoshlarni ilm-fan va tadqiqotlarga qiziqitirishda muhim rol o'ynaydi. Avvalgi buyuk allomalar merosidan ilhomlangan yoshlar, yangi kashfiyotlar qilishga, o'z ilmiy salohiyatini rivojlantirishga intilishadi. O'zbekistonning zamonaviy ta'lim tizimi ilmiy merosga asoslangan va yoshlarni ilmiy yutuqlarga erishish uchun rag'batlantiradi.

3. Falsafiy Qarashlar va Insonparvarlik: Ilmiy meros yoshlarni nafaqat ilm-fanga, balki insonparvarlikka, adolatga va axloqqa yo'naltiradi. Buyuk allomalar o'z asarlarida ilmiy tafakkurni va axloqiy tamoyillarni uyg'unlashtirishga intilgan. Bu, o'z navbatida, yoshlarni dunyoqarashini kengaytirib, ular o'z hayotida to'g'ri qarorlar qabul qilishda yordam beradi.

4. Innovatsiyalar va Yangi Yondashuvlar: Ilmiy merosning yoshlar tarbiyasiga ta'siri, shuningdek, innovatsion fikrlashni rivojlantirishda ham ko'zga tashlanadi. Yoshlar avvalgi ilmiy yutuqlardan ilhomlanib, yangi g'oyalar va kashfiyotlar yaratish uchun ilhom olishadi. Bu, o'z navbatida, mamlakatda innovatsion loyihalar va texnologik rivojlanishni rag'batlantiradi.

Shuningdek, O'zbekistonda ilm-fan va texnologiyalarni rivojlantirish uchun avvalgi ilmiy yutuqlarni o'rganish zarurati yoshlarni o'z madaniyatini sevrishga, o'z tarixiga hurmat bilan qarashga undaydi. Bu jarayon yoshlarni nafaqat o'z milliy qadriyatlarini hurmat qilishga, balki global miqyosda ilmiy bilimlarni boyishishga ham rag'batlantiradi.

O'zbek ilm-fanining tarixiy ildizlariga hurmat va ehtirom, yoshlarning ilmga bo'lgan qiziqishini oshirishga xizmat qiladi. O'zbekistonda ta'lim tizimi zamonaviy talablarga mos ravishda rivojlanib, yoshlarning ilmiy va ijodiy

salohiyatini rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Bu o'z navbatida yoshlarning global ilm-fan va texnologiya olamida o'z o'rnini topishiga yordam beradi.

Xulosa sifaida aytish mumkinki o'zbek xalqining ilmiy merosi zamonaviy yoshlarning tafakkurini shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Buyuk allomalar – Ibn Sino, Al-Xorazmiy, Mirzo Ulug'bek va boshqalar tomonidan yaratilgan ilmiy asarlar, bugungi kunda ham ilm-fan rivojlanishiga hissa qo'shmoqda. Zamonaviy yoshlar esa bu ilmiy merosdan ilhomlanib, yangi kashfiyotlar qilishga intilishmoqda. O'zbekistonning ilmiy merosi nafaqat milliy, balki global ilmiy hamjamiyatda ham o'zining muhim o'rnini saqlab kelmoqda. Shunday qilib, ilmiy merosni o'rganish, hurmat qilish va rivojlantirish O'zbekistonda yoshlar tafakkurining rivojlanishiga va global ilmiy hamjamiyatga integratsiyasiga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Mirziyoyev SH. Milliy tiklanishdan milliy yuksalish sari // Toshkent: O'zbekiston. 2020.
2. U. Uvatov. Buyuk yurt allomalari. O'zbekiston; Toshkent, 2018.
3. M.E.Axmedova "Pedagogika nazariyasi va tarixi". – Toshkent: "Tafakkur-bo'stoni", 2011.
4. Ibrohim Haqqul. Meros va mohiyat. –T.: Ma'naviyat, 2008.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA MILLIY URF-ODATLAR ASOSIDA MEHR-SHAFQAT TUYG‘USINI TARBIYALASHNING NAZARIY ASOSLARI

Quvvatova M.H.

*Termiz davlat pedagogika instituti
Maktabgacha ta’lim katta o’qituvchi*

Ergasheva N.E.

*Termiz davlat pedagogika instituti
I-kurs magistranti*

Tayanch so’zlar: qadriyatlar, tarixiy taraqqiyot, intellektual, ma’naviy, axloqiy, jismoniy, psixologik, mehnatsevarlik, diyonatlilik.

Ключевые слова: ценности, исторический прогресс, интеллектуальный, духовный, моральный, физический, психологический, трудолюбие, преданность делу.

Key words: values, historical progress, intellectual, spiritual, moral, physical, psychological, diligence, dedication.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada Maktabgacha yoshdagi bolalarda milliy urf-odatlar asosida mehr-shafqat tuyg‘usini tarbiyalashning nazariy asoslari haqida yoritilgan bo‘lib, bunda ularning milliy qadriyatlari, xalq og‘zaki ijodi orqali tarbiyalash, kattalarning bu borada bajaradigan vazifalari haqida ma’lumotlar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматриваются теоретические основы воспитания чувства сострадания у дошкольников на основе национальных традиций, приводятся сведения об их национальных ценностях, воспитании через устное народное творчество, задачах, которые выполняют в этом отношении взрослые.

SUMMARY:

This article examines the theoretical foundations of fostering a sense of compassion among preschoolers based on national traditions, provides information about their national values, education through oral folk art, and the tasks that adults perform in this regard.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma’naviy salohiyatga ega bo‘lib, dunyo miqyosida o‘z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo‘sh kelmaydigan insonlar bo‘lib kamol topishi, baxtli bo‘lishi uchun

davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlarini safarbar etamiz”, – degan fikrlari yosh avlodni milliy qadriyatlar asosida etuk, barkamol etib tarbiyalashda asosiy manba boʻlib xizmat qiladi.

Oʻzbek xalqi milliy, maʼnaviy qadriyatlar va axloq odobga bagʻishlangan maxsus teran taʼlimotlarning merosxoʻridir. Shuningdek, pedagog va psixolog olimlardan X.Qodirova, Tillaeva G., Yusupov Q., Boboev N., Xaldibekova F., Yusupov A. Musurmonova O. va boshqalar shaxs maʼnaviyatini shakllantirish omillari va vositalari, milliy madaniyat va maʼnaviyat sohasida koʻplab ishlarni amalga oshirgan. Ahloq masalalariga bagʻishlangan bir qator tadqiqot ishlarida yoshlarni yangicha dunyoqarash, xususan, milliy va umuminsoniy qadriyatlar ruhida tarbiyalash gʻoyalari ilgari surilgan. Jumladan: I.Jabborov, O.Toʻrayeva, A.X.Xojiahmedov, A.K.Munavvarov, O.Musurmonova, S.Nishonovalarning tadqiqotlari bunga misoldir. Mualliflar oʻz ishlarida milliy qadriyatlarning muayyan tomonlarini yoritib berishganlar. M.P.Yusupova, R.M.Qodirova, D.Abdurahimova, X.B.Tulenova, D.R.Boboeva, V.I.Loginova, P.R.Samorukova, V.I.YAdeshko, F.A.Soxina, G.X.Jumasheva, X.I.Kasimova, M.Sh.Rasulova, M.A.Solihova, K.S.Shodieva, Sh.A.Sodiqova va boshqalar tomonidan maktabgacha taʼlim muassasalari faoliyatining mazmuni, maktabgacha yoshdagi bolalarni maʼnaviy-axloqiy, jismoniy va psixologik jihatdan tarbiyalash, ularda muomala madaniyati va nutq koʻnikmalarini hosil qilish, bolalarni maktab taʼlimiga tayyorlash muammolari tahlil etilgan.

Maktabgacha taʼlim yoshidagi bolalarning qiziqish va qobiliyatlari - maʼnaviy manbalar va hozirgi zamon talablari va ehtiyojlari nazarda tutgan xolda, tarbiyachilarning tarbiyalanuvchi bilan aniq bir maqsadga qaratilgan oʻzaro amaliy va nazariy muloqatida namoyon boʻladi. Maktabgacha taʼlim yoshidagi bolalarni umuminsoniy qadriyatlar asosida tarbiyalashda uning mohiyatini tushunib yetish kerak. Qadriyatlar oʻzining mohiyatiga koʻra bir necha turga boʻlinadi. Jumladan, inson va uning hayoti eng oliy qadriyat hisoblanadi. Inson yuq joyda biron narsaning qadr qimmatini haqida soʻzlash bemaʼnilikdir. Shuning uchun ham inson qadr qimmatini eʼzozlash, uning turmushini yaxshilash, bilimi va madaniy saviyasini rivojlantirish, sogʻligʻini saqlash, hayotini himoya qilish davlatimiz siyosatining asosiy yoʻnalishini tashkil etadi. Jamiyatimizda roʻy berayotgan tub oʻzgarishlarning, islohotlarning archasi kishilar hayoti toʻq, boy, goʻzal boʻlishi, inson oʻzini chinakam erkin his etishi, oʻz mehnati natijasining, oʻz taqdirining, oʻz mamlakatining egasi boʻlishini taʼminlashga qaratilgandir. Kishining qurshab turgan cheksiz koʻp narsa va hodisalar, shu jumladan, milliy maʼnaviyat ichidan ham, muayyan shaxs yoki ijtimoiy guruh, yoki konkret millat, yohud butun insoniyat uchun alohida

ahamiyatga, qadrga ega bo'lganlari qadriyat deyiladi. Milliy qadriyatlar deb, muayyan xalqning rasm-rusumi, an'anasi, fazilatlar, axloq va odobi, yashash tarzi, bayramlari, shu xalqning aksariyat qismi tomonidan e'zozlanishga loyiq bo'lgan inshoatlar, milliy kiyimlar, uy-ro'zg'or buyumlari, ro'zg'or tutishlari aytiladi. Masalan, o'zbeklarning mehnatsevarligi, mehmondo'stligi xushxulqligi va muloyimligi, g'ayratli va itoatgo'yli, turli toifadagi odamlar bilan o'zaro inoqlashib ketishligi, kechirimliligi, mulohaza va tafakkur bilan ish ko'rishi, tinchliksevarligi o'zbek milliy qadriyatlari bo'lib hisoblanadi. Barchamizga yaxshi ma'lumki, har bir davlatning barqaror taraqqiyoti hamda rivojlanishi inson omiliga, xususan, yosh avlodning ilmiy, ijodiy va ma'naviy salohiyatiga bog'liq. Bugungi kunda yoshlar tarbiyasi muammolari deyarli barcha mamlakatlar uchun umumiy masaladir.

Yoshlar tarbiyasi mavzusi bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoev BMT Bosh Assambleyasi 72-sessiyasida shunday dedi: "Bugungi dunyo yoshlari – son jihatidan butun insoniyat tarixidagi eng yirik avloddir, chunki ular 2 milliard kishini tashkil etmoqda. Sayyoramizning ertangi kuni, farovonligi farzandlarimiz qanday inson bo'lib kamolga etishi bilan bog'liq. Bizning asosiy vazifamiz – yoshlarning o'z salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratish, zo'ravonlik g'oyasi "virusi" tarqalishining oldini olish. Buning uchun yosh avlodni ijtimoiy qo'llab quvvatlash, uning huquq va manfaatlarini himoya hilish borasidagi ko'p tomonlama hamkorlikni rivojlantirish lozim, deb hisoblaymiz. O'zbek xalqining asriy an'analari, jumladan, tarbiya sohasidagi an'analari ajdodlarimizning tabarruk dini bilan bog'liq. Yoshi kattalarga salom berish, ularni hurmat qilish, yoshi kichiklar va kuchsizlarni avaylash, ilm olish va kasb o'rganishga da'vat, halol mehnat qilishga chaqirish, qo'shnilar bilan xushmuomala bo'lish kabi an'analalar ozbeklar oilalarida, ularning dinga munosabatlaridan qat'iy nazar, yoshlarga singdirib kelingan.

Har bir millatning o'zi qadrlaydigan madaniyati, tili, an'analari, urf-odatlar, marosimlari va odob normalari bor. Dunyoda aholisi son jihatdan ko'p yoki kamroq xalq bo'lishi mumkin, ammo madaniy va ma'naviy sohada bir-biridan kam yoki ortiq millat yo'q. Ayni paytda sotqin millat ham, qoralash huquqiga ega bo'lgan millat ham yo'q. Ammo har bir millatning o'ziga xos o'tmishi, madaniy va ma'naviy qadriyatlari, milliy qahramonliklari, boshqa millatning o'ziga millat faolliyatini baholovchi hakam bo'lishga haqqi yo'q. Biror bir ta'limot, davlat shakli yoki yashash usulini qabul qila olmaganligi uchun hyech qachon yoki bu millat aybdor emas. shu ma'noda umuminsoniylik bir millat qadriyatlarini butun olamga yoyish yo'li bilan emas, balki hamma millat va

elatlarning qadriyatlarini asrab-avaylash, murosallashtirish, tarix tarozusi saqlab qoladigan qadriyatlarni xurmat qilish va olamdagi milliy rang-baranglik bilan uzviy aloqada ekanligini anglash soʻli bilan boyib boradi.

Oʻzbek xalqi uzoq asrlik tarixiy taraqqiyoti davomida oʻzining katta madaniyatni yaratdi. Yaratilgan madaniyatimiz asosida yoshlarimizga tarbiya berishda muhim vosita boʻlib hisoblamoqda. Ismoil al - Buxoriy, al - Xorazmiy, Beruniy, Forobiy, Abu Ali Ibn Sino Fariddin Attor, Margʻiloniy Alisher Navoiy, Nizomiy Ganjaviy kabi mutafakkirlarimizning asarlari bolalarda goʻzal axloq, insof, baxt, iffat, poklik, mehr-shafqat, sabr-matonat, ota-onani hurmat qilish qoidalari haqida keng tasavvurga ega boʻlishiga xizmat qilmoqda. Insoniylikni anlatuvchi insonning axloqiy xususiyatlarini, yaʼni doʻstlik, yaxshi munosabatda boʻlish, mehnatsevarlik, diyonatlilik, ota-onaga sadoqat fazilatlarini qamrab oladi. Ota-bobolarimiz tomonidan bolalarda yoshligidanoq shunday fazilatlarini qaror toptirishga katta eʼtibor berganlar.

Oʻzbek oilasida bola tarbiyasi haqida gapirganda, keyingi avlodlarga boy meros qoldirgan Oʻrta Osiyoning buyuk mutafakkirlarini eslash muhimdir. Ular hozirgi kunlarimizda ham oʻz ahamiyatini yoʻqotmagan tarbiya, shaxsni kamol toptirish, oilada bolani tarbiyalashning yoʻllari haqida qimmatli fikrlarni bayon etganlar. Bir yigit Ibn Sinodan “Bola tarbiyasini qaysi” yoshdan boshlash kerak? – deb soʻrabdi. Ibn Sino: “Oʻgʻlingiz necha yoshda” deb savol beribdi va uning bir yarim oylik boʻldi, degan javobini eshitgach “Siz bir yarim oy kechikibsiz?” - debdi. Bugungi kunda bolani haqiqatan tugʻilgan kundan boshlab tarbiyalash kerakligiga hech kim shubha qilmaydi, bu bizning psixologlarimiz va pedagoglarimiz tomonidan isbotlangan.

Milliy qadriyalar millatning tabiiy-tarixiy rivoji, ijtimoiy turmushi, yashash tarzi, oʻtmishi, kelajagi, madaniyati, maʼnaviyati, urf-odatlarini, anʼanalari, tili u vujudga kelgan xudud va boshqalar bilan uzviy bogʻlangan. Ular xilma-xil shakllardan, bir-biri bilan uzviy aloqada namoyon boʻladi, oʻziga xos milliy qadriyatlar tizimini tashkil qiladi. Bu tizimda tabiiy-tarixiy birlikni taʼminlovchi qadriyatlar – qon-qardoshlik, madaniy maʼnaviy yaqinlik, oʻtmish va maʼnaviy meros, ona yurt tuygʻusi va boshqalar nisbatan barqaror boʻlib xisoblanadi. Ular milliy qadriyatlar tizimida tarixiy jarayonlar davomida tez oʻzgarib turadigan baʼzi kundalik yoki amaliy ahamiyatga molik boʻlgan qadriyatlarga nisbatan, milliy qadriyatlar tizimi, oʻz oʻrnini va ahamiyatini uzoqroq saqlab qolishi bilan bogʻliq xususiyatni ifodalaydi.

“Koʻp yillik ilmiy kuzatish va tadqiqotlar shuni koʻrsatadiki, inson oʻz umri davomida oladigan informasiyaning 70 foizini 5 yoshgacha boʻlgan davrida olar ekan. Bolaning ongi asosan 5-7 yoshda shakllanishini inobatga oladigan

bo'lsak ana shu davrda uning qalbida ma'naviyatning ilk kurtaklari namoyon bo'la boshlaydi". Hozirgi mustaqillik sharoitida yurtimizning rivojlangan davlat darajasiga ko'tarilishi uchun bolalarni maktabgacha yosh davridan halollik poklik, mehribonlik, mehr – muruvatlilik va ular ongiga singdirish g'oyalari muhim ahamiyat kasb etadi.

Har bir xalq yoki millat, o'ziga xos rang-barang qadriyatlarni takomillashtirib borishi natijasida, umumisoniy qadriyatlarni shakllantirib, uning qirralarini rivojlantirib boradi.

Milliy qadriyatlar faqat qadriyatga ko'ra faqat tor doirada saqlanib qolmaydi, balki, ravnaq topib turmush jarayonida muttasil yangilanib, boshqa xalqlar qadriyatlarini yutuqlari bilan boyib boradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining -Ta'lim to'g'risidagi Qonuni. 2020 yil 23 sentabr O'RQ-637 son.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi —O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risidagi PF-4947-son farmoni //O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. -Toshkent, 2017. - 6-son, .
3. Abdullaeva SH.A. Pedagogika. Bakalavrlar uchun darslik. – T.: Fan va texnologiyalar, 2015. – 288 b.
4. Abdurahmonova Z.A. Zamonaviy o'qituvchining shaxsiy kompetensiyasini shakllantirish muammolari // Zamonaviy ta'lim j. – T.: 2016. – №5. – 56 b.
5. Abduqodirov A.A., Pardaev A.X. Pedagogik texnologiyalarga oid atamalarning izohli lug'ati. – T.: Fan va texnologiya, 2012. – 44 b.
6. Abduqodirov A.A., Pardaev A.X. Ta'lim jarayonini texnologiyalashtirish nazariyasi va metodologiyasi. –T.: Fan va texnologiya, 2012. – 104 b.
7. Azizxodjaeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – T.: Moliya, 2003. – 192

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARGA TA'LIM BERISHDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUVNI SHAKLLANTIRISHNING TARIXIY PEDAGOGIK ASOSLARI

Qosimov Sh. U.

Ilmiy rahbar: prof.

Nazarova D. Yo.

Termiz davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: kompetensiya, shaxsiy, kasbiy, salohiyat, kompetentlik, kasbiy faoliyat, perseptiv qobiliyat, faollik, mahorat, qobiluyat, muvaffaqiyat, bilim, malaka, koʻnikma.

Ключевые слова: компетентность, личностный, профессиональный, потенциал, компетентность, профессиональная деятельность, перцептивная способность, активность, умение, способность, успешность, знание, квалификация, мастерство.

Key words: competence, personal, professional, potential, competency, professional activity, perceptual ability, activity, skill, ability, success, knowledge, qualification, mastery.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlarining ta'limiy faoliyatlari, kompetensiyaviy yondashuv va uning ahamiyatli jihatlari, soha va tayanch kompetansiyalar, pedagogik qobiliyatlar va uning ta'limiy jarayonlardagi o'rni, haqida umumiy ma'lumot berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье даны общие сведения об образовательной деятельности дошкольных образовательных организаций, компетентностном подходе и его важных аспектах, отраслевых и основных компетенциях, педагогических навыках и их роли в образовательных процессах.

SUMMARY:

The article provides general information about the educational activities of preschool educational organizations, the competency-based approach and its important aspects, industry and core competencies, pedagogical skills and their role in educational processes.

Kompetensiya va kompetentlik tushunchalari tahlili bilan o'zbek olimlaridan N.A.Muslimov, S.Yu.Ashurova, K.J.Risqulova, J.Xujayev, R.V.Djo'rayev, Sh.Sharipov, U.Begimqulov va boshqalar samarali faoliyat olib borishgan.

K.J.Risqulova "Kompetensiya" har qanday kasb egasiga zarur bo'lgan kasbiy qonun qoidalar, tamoyillar, talablar, burch, vazifa hamda majburiyatlar, shuningdek, shaxsiy deontologik me'yorlar yig'indisi deb hisoblaydi. Shaxs amaliy faoliyati bilan bog'liq bo'lib, kompetensiya me'yorlarini jamiyat

talablaridan kelib chiqqan holda kreativlik asosida ish tajribasida namoyon etish mahorati komtenentlik bo'ladi degan xulosaga kelgan.

K.J.Risqulovning fikrlariga qo'shimcha sifatida A.Avloniy nomidagi O'qituvchilar malakasini oshirish instituti pedagog olimasi L.T.Xurvalieva ham o'zining chiroyli fikrlarini berib o'tganlar. L.T.Xurvalieva: "Kompetensiya – bilim, ko'nikma, malaka, qarashlar, individning qadriyati va shaxsiy sifatлари, kvalifikatsiyaning namoyon bo'lishi yoki ta'sir ko'rsatish qobiliyati"deb ta'riflaydi.

Berilgan barcha ta'riflar, ilmiy asoslar, tadqiqot ishlarini umumlashtirgan holda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasida uzluksiz boshlang'ich, o'rta va o'rta maxsus professional ta'lim tizimini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi qarorida "Kompetensiya – bilim, ko'nikma, malaka va shaxsiy sifatlar majmui" deb umumiy va qisqacha ta'rif keltirib o'tilgan.

Kompetensiya bolaning bilim, ko'nikma, malaka va qadriyatlari majmuidir. Boshlang'ich kompetensiyalar, rivojlanish sohasidan qat'i nazar, bola shaxsi shakllanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Kompetensiyalarning tarkibiy elementlari Bilim – bu kishida mavjud bo'lgan axborotlar hajmidir. Pedagogikada bilim – bu borliqni o'rganish faoliyati jarayonining natijasi bo'lib, u mos holdagi inson ongida tasavur, tushuncha, fikr shakllarida ifodalanadi. Qadriyatlar – bu insonning hayotda erishishi lozim bo'lgan, xohlayotgan maqsadlarga umumiy ishonchidir. Ular harakatlarni motivatsiyalaydi, shuningdek, qanday qilib harakat qilish lozimligi to'g'risidagi masalani hal qilishda ko'rsatmali tamoyillar bo'lib ham xizmat qiladi. Qadriyatlar ham o'zining, ham boshqalarning harakatlarini baholash uchun, fikrlar, pozitsiyalar va xulq-atvorni asoslash uchun, muqobil variantlarda qaror qabul qilish uchun, boshqa kishilarning xulq-atvorini rejalashtirish va ularga ta'sir o'tkazishga intilishda mezonlarni taqdim etadi.

Pedagogikada: Mahorat – bu bilimlarga asoslangan, harakatlarning yangi usullarini o'zlashtirishdagi oraliq bosqichdir. Ko'nikmalar – bu ongli harakatlarni amalga oshirish jarayonida hosil qilinadigan avtomatlashtirilgan komponentlardir. Amaliy ko'nikma – bu konkret masalani hal qilishda yoki maqsadga erishish uchun uni qo'llay olish qobiliyatidir. Maktabgacha yoshdagi bolada tayanch muhim kompetensiyalar.

Kommunikativ kompetensiya – muloqot vositalaridan turli vaziyatlarda foydalana bilish ko'nikmasi. O'yin kompetensiyasi – bolaning o'yin jarayoni va uni tashkil qilishda tajriba, bilim va ko'nikmalardan ijodiy foydalanishi. O'quv-tarbiyaviy jarayon uchun asos hisoblanadi. Ijtimoiy kompetensiya – hayotiy vaziyatlarda kattalar va tengdoshlar bilan muloqotda axloq qoidalari va me'yorlariga rioya qilgan holda o'zini tuta olish mahorati. Bilish kompetensiyasi

– atrofdagi olamni ongli ravishda idrok qilish va olingan bilim, ko‘nikma, malaka va qadriyatlardan o‘quv va amaliy vazifalarni hal qilish uchun foydalanish.

Pedagoglar tayanch kompetensiyalar haqida nimalarni bilishlari kerak:

- tayanch kompetensiya bilim, ko‘nikmalar, munosabatlar va qadriyatli yo‘l-yo‘riqlarni qamrab oladi;

- tayanch kompetensiya pedagoglardan va bolalarga ta’lim beruvchilardan bolalarning tayyorligini, ularning xohish-istaklarini, shuningdek, o‘qishga imkoniyatlari va qobiliyatlarini ko‘rib chiqish zaruratini talab qiladi;

- tayanch kompetensiya hamkorlikda/birgalikda “ishlaydi” yoki “harakat qiladi” va bir-birlariga ta’sir ko‘rsatadi;

- tayanch kompetensiya bolalarni qachonlardir kelajakda dunyo ishlarida ishtirok etishga tayyorlashning o‘rniga hozirda va shu yerda dunyo ishlarida ishtirok etishga imkoniyatlari va qobiliyatlarini kuchaytiradi;

- tayanch kompetensiya pedagoglardan nafaqat bolalar o‘qiyotganliklari va rivojlanayotganliklarini his qilishni, balki ular qanday o‘qiyotganliklarini va kelajakda o‘z o‘qish faoliyatlarini davom ettirishga qanchalik qobil ekanliklarini ham his qilishni talab qiladi;

- tayanch kompetensiya o‘zlarini jarayonda namoyon qiladi va ular harakatni talab etadi;

- tayanch kompetensiya bu nafaqat asosiy ko‘nikma va mahoratning yangicha nomidir. Ular shu jumladan, bu ko‘nikmalar bilim, munosabat, qadriyatlar bilan qanday nisbatlanishini ham qamrab oladi va bu ko‘nikmalar turli-tuman vaziyatlarda boshqalar bilan o‘zaro harakatlarda qanday qilib foydalanilishi/ishga tushirilishini ham bildiradi;

- tayanch kompetensiya nafaqat kichik yoshdagi bolalar uchun mo‘ljallangan, ularni barcha (rahbarlar, otaonalar, pedagoglar, mahalliy hamjamiyat a’zolari) ham egallashlari lozimdir;

- tayanch kompetensiya kichik yoshdagi bolalarga o‘ziga ishonch orttirishga, butun hayot davomida faol jalb qilinishga, o‘qib-o‘rganishga yordam beradi;

- tayanch kompetensiya rivojlanishning har bir sohasidagi o‘qish jarayoniga birlashtirilishi zarurdir;

- tayanch kompetensiya samarali pedagogika yordamida rivojlanadi.

Shaxsiy kompetensiya "Men kompetensiyasini yaratish". Shaxsiy kompetensiyani rivojlantirish orqali bola maktabgacha yoshda shakillanadigan va butun hayoti davomida takomillashib boradigan bir qator xususiyatlarini namoyish etadi. Bu kompetensiya bolaning o'z-o'ziga g'amxo'lik qilish uchun ma'suliyatni o'z zimmasiga olish qobiliyatini hamda kundalik hayotini boshqarish va barqaror sog'lom turmush tarzini amalda qo'llash mahoratini o'z ichiga oladi. Bolalar hayotida o'z o'rnini biladilar, o'zlarining shuningdek boshqalarning

farovonligi haqida g'amxo'lik qilishga o'rganadilar. Bola mustaqil va u o'ziga ishonadi o'zining kuchli va zaif tomonlarini biladi, ularni bartaraf etish ustida ishlay boshlaydi. U o'zining boshqalardan farqli tomonlarini tushinadi. O'z g'oyalarini ilgari suradi va targ'ib qila oladi; o'zi uchunb qaror qabul qilishni o'rganadi. Bilish kompetensiyasi bilim olish, o'qish va o'rganish; mustaqil ravishda izlanish, tahlil qilish va atrof-olamni tushinish uchun kerakli ma'lumotlarni tanlash qobiliyatini o'z ichiga oladi. Harakat va o'zaro munosabatlar orqali bolalar bilim olish va o'rganish strategiyalarni ishlab chiqadilar. Ular atrof-olamdagi yangi obyektlarni o'rganadilar va kashf etadilar. Boshqalar bilan o'yin va o'zaro muloqat jarayonida ular kuzatadilar va tajriba o'tkazadilar. Ularni muammolarni tushinish va hal qilish uchun yangi imkoniyatlar topadilar. Rivojlanish sohalari bo'yicha kompetensiyalarni o'zaro bog'liq holda takomillashtirish bolaning har tomonlama rivojlanishini ta'minlash, shuningdek, uning maktab ta'limi bo'lgan keyingi bosqichga muammosiz o'tishi va unga tayyor bo'lishi, boshlang'ich ta'limga kompetensiyalarni shakillantirishi uchun zarurdir. Bolaning kompetensiyasilari bola rivojining quydagi sohalarda belgilanadi:

- Jismoniy rivojlanishi va sog'lom turmush tarzini shakllanishi
- Ijtimoiy-hissiy rivojlanishi
- Nutq,muloqat,öqish va yozish malakaalari
- Bilish jarayoning rivojlanishi
- Ijodiy rivojlanishi.

Jismoniy rivojlanish va sog'lom turmush tarzining shakllanishida eng birinchi o'rinda muhit ta'sir ko'rsatadi. Bola o'z imkoniyatlari va yoshi bilan bog'liq jismoniy rivojlanish me'yorlariga mos ravishda jismoniy faollik ko'rsatadi. 6-7 yoshli bola o'z imkoniyatidan kelib chiqib turli xil faol harakat turlarini uyg'un holda va maqsadli bajara oladi. Shaxsiy gigiyena malakalarini namoyon etadi. Nutq, muloqot jarayonlarida faol ishtirok etadi. O'z ona tilisini erkin eshitib tushunadi, kattalar bilan muloqot qiladi. Katta yoshdagi bolalar ona tilisida to'g'ri talaffuz, mos grammatik shakllar va harfiy bo'g'inlardan foydalana oladi. 6-7 yoshli bolalarda chet tilini bilishga bo'lgan qiziqishlari dastlabki chet tili bilimlarini olishiga yordam beradi. Bolalar uchun dastlabki bilimlar esa o'zlarizga tanish bo'lgan kichik lug'atlar va kichik dialoglar hisoblanadi. Bundan tashqari badiiy adabiyotga bo'lgan qiziqishlari ham paydo bo'la boshlaydi. She'r, ertak va hikoyalarni o'zlari mustaqil ravishda bayon qilaoladi. Bundan tashqari, 6-7 yoshdagi bolalar predmetlar, voqea- hodisalar va holatlar o'rtasidagi bog'liqlikni tushunadi. Shakl va vaqtga mos ravishda ish tutadi. Ijodiy rivojlanish sohasida 6-7 yoshli bolalar milliy an'analarni qadrlaydi va ularni kundalik hayotining bir qismi sifatida idrok etadi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarning bilim, malaka, ko'nikmalari 5 ta faollik markazlari asosida mustahkamlab boriladi. Faollik markazlarida olib boriladigan ta'limiy faoliyatlar maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarga ta'lim berishning asosiy shaklidir. Mashg'ulot - tarbiyachining bolalarni kerakli bilim va malakalardan umumiy holda xabardor qilishidir. Pedagog bolalarga ta'lim berishni kun davomida omalga oshiradi va uning rahbarligida, uning ko'rsatmalari asosida olib boriladi. Tarbiyachi ta'limiy faoliyat davomida bolalarni yangi bilimlardan xabardor qilib, bolaning imkoniyatlaridan kelib chiqib kompetensiyaviy yondashgan holda ta'lim berishi maqsadga muvofiqdir. Yani bolani ta'limga emas, ta'limni bolaga moslashtirishi lozim. Bolaning egallagan bilimi va bo'shliqlarini inobatga olgan holda faoliyat tashkillashtirilsa berilgan ma'lumot bola uchun samarali xizmat qila oladi. Kompetensiyaviy yondashuv bolaga qulaylik, aniqlik, o'ziga ishonch, uddalay olaman, bajara olaman hissini beradi. Kompetensiyaviy yondashuvdan ko'zlangan asosiy maqsad intellektual rivojlangan va ma'nau mukammal shaxsni tarbiyalashdir.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, bolalarga ta'lim va tarbiya berishda nafaqat kompetensiyaviy yondashuvning muhimligi, balki pedagogning pedagogik faoliyatga to'laqonli kasbiy tayyorligi ham muhim sanaladi. Y'ani pedagogning faoliyatdagi mahorati, salohiyati, boladagi bo'shliqlarni, uning yutuqlarini ko'ra olish hamda perseptiv qobiliyatining mavjudligi. Pedagog yosh avlodni tarbiyalashda yuqori malakali, mahoratli bo'lishi talab etiladi. Pedagog ta'limiy jarayonni muvofaqiyatli kechishi uchun beradigan ma'lumoti haqida chuqur bilimga ega bo'lishi, bola uchun tushunarli tilda bo'lishi, ularning yosh xususiyatlarini inobatga olingan bo'lishi, bolani ta'limga qiziqitira olishi, zamonaviy texnologiyalardan o'rinli va maqsadli foydalana olishi, ta'lim sifatiga diqqat qaratmog'i lozim. Bundan anglash mumkinki, bugungi kun talabi pedagoglarining kreativ qobiliyatlarini zamon talablariga javob bera oladigan darajada rivojlantirish, ta'limni tubdan isloh qilish, mazkur tizimni yangi sifat bosqichiga ko'tarish, kuchli salohiyatli, tezkorlik bilan samarali bilim olishni ta'minlashdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. S.I.Mirhayitova Pedagogik texnologiya. O'quv qo'llanma.- Toshkent: 2020 y.- 200 bet
3. I.V. Grosheva, L.G.Yevstafeva, D.T.Maxmudova, Sh.B.Nabixanova, S.V.Pak, G.E.Djanpeisova "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi T: 2022.
4. F.Qodirova, Sh. Toshpo'latova, M.A'zamova. "Maktabgacha pedagogika".-T., "Ma'naviyat". 2019 y.- 688 bet
5. Sh.A. Sodiqova "Maktabgacha pedagogika". "Tafakkur sarchashmalari" T:. 2013 y.- 288 bet.
6. N.M. Qayumova "Maktabgacha pedagogika", "TDPU" nashriyoti T:. 2013 y184 bet
7. B.X. Xodjayev. Umumiy pedagogika. Darslik. - T.: "Sano-standart", 2017 y. - 434 bet.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING BILISH JARAYONLARI VA AQLIY RIVOJLANTIRISHNING MAQSAD VAZIFALARI

Quvvatova M.H.

PhD

Abdurahmonova D.N.

Termiz davlat pedagogika instituti

1-kurs magistranti

Tayanch so'zlar: bilish, sezgi, idrok, bola, o'yin, faoliyat, akseleratsiya, psixika.

Ключевые слова: познание, интуиция, восприятие, ребенок, игра, деятельность, ускорение, психика.

Key words: cognition, intuition, perception, child, game, activity, acceleration, psyche.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada psixologiyada bilish jarayonlarining tasnifi va ularning maktabgacha ta'lim muassasalarida tarbiyalanayotgan bolalarda namoyon bo'lish shart-sharoitlari nazariy tahlillar asosida yoritib berilgan. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni aqliy tarbiyalash bolalarning fikrlash faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan kattalarning ma'lum maqsad asosidagi ta'sir etishdir. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni maktabga tayyorlashda aqliy tarbiyaning roli ayniqsa kattadir, chunki aql his tuyg'ular va idrok etishdan tortib, fikrlash va tasavvur etishgacha bo'lgan jarayonlar yig'indisidir

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассмотрена классификация познавательных процессов в психологии и условия их проявления у детей, воспитывающихся в дошкольных учреждениях, на основе теоретического анализа. Умственное воспитание детей дошкольного возраста-это определенное целенаправленное воздействие взрослых, направленное на развитие мыслительной деятельности детей. Роль умственного воспитания в подготовке детей дошкольного возраста к школе особенно велика, так как разум-это совокупность процессов от чувств и восприятия до мышления и воображения

SUMMARY:

This article examines the classification of cognitive processes in psychology and the conditions of their manifestation in children raised in preschool institutions, based on a theoretical analysis. The mental education of preschool children is a certain purposeful influence of adults aimed at the development of children's mental activity. The role of mental education in preparing preschool children for school is especially important, since the mind is a set of processes from feelings and perception to thinking and imagination.

Yosh avlodni har tomonlama yetuk shaxs qilib tarbiyalash jamiyat ehtiyojlaridan kelib chiqadigan obyektiv zaruratdir. Aqliy tarbiya ijtimoiy tarbiya eng muhim jihatlardan biri. Aqliy tarbiya bu aqlni rivojlantirish maqsadida yosh avlodga muntazam va maqsad asosida pedagogik va psixologik ta'siri ko'rsatishdir. Demak, aql keng ma'noda sezish va idrok etishdan boshlab to tafakkur va hayolni o'z ichiga oladigan bilish jarayonlari va yig'indisi bo'lib u yosh avlodning insoniyat to'plagan bilim ko'nikma va malakalari, me'yorlar qoidalar va boshqalarda ro'y beradi. Bu holat kattalar tomonidan amalga oshiriladi va bolalarning aqliy rivojlanishini ta'minlovchi xilma-xil vositalar metodlarni kerakli shart-sharoitlarni yaratishni o'z ichiga oladi.

Ta'lim tarbiyani takomillashib borishida Sharq va G'arb qomusiy olim va pedagoglarining o'rni kattadir. Markaziy osiyolik mashxur allomalar Muhammad al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy, Ahmad Donish, Furqat, Abdulla Avloniykabi jahon tan olgan mutafakkirlarning o'zlarining bir qator asarlarida ta'lim tarbiyaga katta e'tibor bilan qaraganlar. Faylasuf olim Forobiy o'zining "Fozil odamlar shahri" asarida tarbiya orqali insonga beriladigan 12 fazilatni sharxlab beradi.

Abdulla Avloniy esa tarbiya haqida nihoyatda ibratli fikrlarni bildiradi. "Pedagogika-, Avloniyning yozishicha, - bola tarbiyasining fani demakdir". "Dars oluvchi biluvchi, tarbiya oluvchi amal qiluvchidir". Bu yerda pedagogika faniga qisqa va lo'nda ta'rif berib, ta'lim bilan tarbiyani esa jon bilan tanga o'xshatib ularni bir-biridan ajratib tushunish mumkin emasligini yorqin ifodalab bergan. Avloniyning ta'kidlashicha, tarbiyani yoshlikdan berish nihoyatda zarur. Bolaga avvalo, kichik yoshdan boshlab ota-ona tarbiya beradi, keyib tarbiya bilan butun jamoatchilik shug'ullanadi, chunki bunda inson taqdiri hal etiladi, deydi.

Bu sohada Sharq va G'arb xalqlari yaratgan og'zaki ijodiyot, buyuk mutafakkir pedagog va olimlarning ta'lim tarbiyaga doir ilg'or fikrlarini o'rganib tahlil qilib, barkamol insonni tarbiyalash jarayonini o'rganish biz uchun juda qimmatlidir.

Bilish jarayonida bolaning ongi, his tuyg'ulari shakllanadi. Eng muhimi ijtimoiy hayot uchun zarur bo'lgan va ijtimoiy munosabatlarga xizmat qiladigan xulqiy odatlar hosil bo'ladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning yosh va individual xususiyatlarini e'tiborga olgan holda ularning har tomonlama rivojlanishini ta'minlashga xizmat qiladi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari ham bolalarni har tomonlama tarbiyalaydi. Bola hayotidagi ilk yosh eng muhim davr bi'lib, xuddi mana shu davrda bolaning jismoniy, axloqiy, mehnat, estetik rivojlanishiga poydevor bo'ladi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni barkamol shaxs qilib tarbiyalashga qaratilgan, ta'lim tarbiya borasida yaratilgan tajribalarga nazariy va metodik manbalarga, O'rta Osiyo va jahon tan olgan buyuk mutafakkir olimlarning asarlari va ta'lim tarbiyaning umumiy qonuniyatlariga asoslanadi.

Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni aqliy tarbiyalash bolalarning fikrlash faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan kattalarning ma'lum maqsad asosidagi ta'sir etishdir. U bolalarga tevarak atrofdagi olam haqida bilimlar berishni, ularni tizimlashtirishni, bolalarda bilishga qiziqish uyg'otish, aqliy malaka va ko'nikmalarni tarkib toptirishni, bilim qobiliyatlarini rivojlantirishni o'z ichiga oladi. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni maktabga tayyorlashda aqliy tarbiyaning roli ayniqsa kattadir, chunki aql his tuyg'ular va idrok etishdan tortib, fikrlash va tasavvur etishgacha bo'lgan jarayonlar yig'indisidir.

Aqliy rivojlanish fikrning kengligida voqealarni har xil bog'lanishlarda munosabatlarda ko'ra bilish, umumiyashtirish qobiliyatida o'z aksini topadi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning aqliy rivojlanishi faoliyat jarayonida dastlab muomalada bo'lish, narsalar bilan bajariladigan faoliyat natijasida, keyin esa o'quv, mehnat, rasm chizish, loy va plastilindan buyumlar yasash, applikatsiya, qurish yasash jarayonida amalga oshirib boriladi. Bolaning aqliy rivojlanishiga ta'lim va tarbiya samarali ta'sir ko'rsatadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarga aqliy tarbiya berishni to'g'ri tashkil etish uchun ularning aqliy rivojlanish qonuniyatlari va imkoniyatlarini bilish kerak. Aqliy tarbiyaning vazifasi uning mazmuni metodi va tashkil etilishiga qarab belgianadi. Pedagogika va psixologiya fani aqliy tarbiya berish vazifalarini samarali hal etishda, bir tomondan bolaning imkoniyatlaridan unumli foydalanish, ikkinchi tomondan bola organizmining umumiy charchashiga sabab bo'lishi mumkin bo'lgan ortiqcha toliqtirish bo'lmasligi yo'larini topish uchun maktabgacha yoshdagi bolalarning aqliy rivojlanishi qonuniyatlari va imkoniyatlarini o'rganish bilan shug'ullanadi.

Keyingi yillarda olib borilgan psixologik-pedagogik tadqiqotlarning natijalari maktabgacha tarbiya yoshi davrida bolalarning aqliy rivojlanishida juda katta imkoniyatlar mavjudligini ko'rsatdi. Bularning hammasi maktabgacha yoshdagi bolalarga beriladigan bilim, ko'nikma va malakalar mazmunini yanada chuqurlashtirish hajmini kengaytirish maqsadga muvofiq ekanligidan dalolatdir.

Maktabgacha tarbiya yoshining oxiriga kelib, bolalar tevarak atrof to'g'risida kattagina hajmdagi eng oddiy bilim va tushunchalarga ega bo'ladilar, asosiy fikrlash jarayonlarini egallab oladilar. Faqat yaxshi tashkil etilgan faoliyat jarayonidagina to'laqonli aqliy rivojlanish ro'y beradi, shuning uchun

o'qituvchi va tarbiyachilarning asosiy vazifasi bolaga muayyan maqsadni ko'zlab tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish uchun kerakli sharoit yaratishdir. Bola hat doim buyumlar hamda hodisalar orasida bo'ladi. Bola doimo biror narsa bilan tanishadi, nimanidir bilib oladi, ushlab ko'radi, hidlaydi, tatib ko'radi, nimagadir quloq soladi. Shu tariqa asta sekin dunyoni bilib boradi. Tevarak atrofdagi buyumlar, tabiat bolaning sezgi organlari analizatorlariga ta'sir etadi va sezgi hosil qiladi. Sezgi bolalarga buyumlarning ayrim xossalarini sovuq-issiq, g'adir-budur, silliq-yaltiroq, xushbo'y va hokazolarni bilib olishga yordam beradi. Sezgi atrofdagi muhitni bilishning dastlabki bosqichi sanaladi. Bola sezgi tufayligina tevarak atrofdagi narsalar to'g'risida bilim, tajriba to'plab boradi. Idrok esa ancha murakkab jarayon bo'lib, sezgilar asosida hosil bo'ladi. Bola olmani qo'lida ushlab ko'rib, qarab chiqib va yeb ko'rib uni yaxlit bir buyum ayni bir vaqtda dumaloq, qizargan, xushbo'y, mazali va hokazo tarzda idrok qiladi. Bola olmani yaxlit bir buyum tarzida tasavvur qilishi uchun birdaniga bir nechta analizator ko'rish, sezish va hid bilish analizatorlaridan foydalanadi.

Analizatorlar bir vaqtning o'zida birdaniga ishlashi buyumning xossasi va belgilarini aniqroq hamda to'laroq bilish imkonini beradi. Shuning uchunkatta yoshdagi kishilar bolani ilk yoshlik chog'idan boshlaboq aqliy jihatdan to'g'ri tarbiyalash maqsadida buyumlarni ko'proq analizatorlar yordamida idrok qilishga imkon tug'dirishlar analizatorlarning rivojlanishiga, ya'ni bolaning sensor madaniyatiga alohida e'tibor berishlari kerak. Bolaga nutq paydo bo'lishidan ancha oldin u tevarak atrofdagi odamlar va buyumlar dunyosini katta yoshdagi kishilar yordamida bilib oladi. Bola uch yoshga to'lganda uning so'z zaxirasi 1200-1500taga yetadi. Bola katta yoshdagi kishilar unga nima haqida gapirayotganlarini yaxshi tushunadi. Bu katta yoshdagi kishilar nutqidan har tomonlama tarbiyalashning kuchli vositasi tarzida foydalanish imkoniyatini beradi. Bolalarning aqliy jihatdan o'sishida xotira katta ahamiyatga ega.

Bolaning hayoli va syujetli o'yinlar o'ynay boshlaganda kattalar qiziqarli ertaklar aytib berganida o'sha ertaklarga qiziqish orqali dastlabki alomatlar paydo bo'ladi. Ammo boladagi hayol ko'proq aniq vaziyatga bog'liq bo'ladi. Katta bog'cha yoshiga kelganda bolaning tajribasi ortib, faoliyati murakkablashadi va buning natijasida bola hayolida sezilarli o'zgarish yuz beradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni aqliy tarbiyalash vazifalarini jamiyatimizning ijtimoiy talablariga va insonning aqliy rivojlanish mohiyati va tabiatiga asoslanib ishlab chiqadi.

Aqliy tarbiyaning asosiy vazifalari:

1. Bolalarda tabiat va jamiyat to'g'risidagi bilimlar tizimini, ilmiy dunyoqarashni shakllantirish;
2. Aqliy faoliyat bilish jarayonlari va qobiliyatlarini, aqliy jarayonning xilma xil usullarini rivojlantirish;
3. Mustaqil bilish qobiliyatlarini aqliy mehnat madaniyatini rivojlantirish;
4. Aqliy bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirish.

Bilimni tasavvurlar va tushunchalar, qoidalar, qonuniyatlar, sistemalar shaklidagi turli fanlarning mazmunini tashkil etadi. Aqliy tarbiyaning vazifasi bolalarda voqea va hodisalarni to'la aks ettiradigan yuksak darajadagi umumlashtirilgan bilimlar tizimini shakllantirishdan iboratdir. Bilim dunyoqarashning asosini tashkil etadi.

Aqliy tarbiyaning vazifasi bolalarda voqea va hodisalarni to'la aks ettiradigan yuksak darajadagi umumlashtirilgan bilimlar tizimini shakllantirishdan iboratdir. Bilim dunyoqarashning asosini tashkil etadi. Demak, bola tevarak atrofdagi narsalar ularning vazifasi sifati va xossalari haqida qaysi materialdan tayyorlanganligi to'g'risida aniq tasavvurga ega bo'ladi. U tabiat hodisalari, ularning o'zaro bog'liqligi va qonuniyatlarini bilib oladilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida" PF4947-son Farmoni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – 6(766)-son. – 70-modda
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 9 сентябрдаги "Ўзбекистон Республикасида мактабгача таълим тизimini yanada такомиллаштириш бўйича" ПҚ-3261-сон қарори
3. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya: Darslik. – T., 2012. – 196 b.
4. G'oziyev E. Umumiy psixologiya: Psixologiya mutaxassisligi uchun darslik / E.G'oziyev; O'zR OO'MTV, M.Ulug'bek nomidagi O'zMU. – T.: "O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati" nashriyoti, 2010. – 544 b.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARI TARBIYALANUVCHILARINI IJODKORLIGINI OSHIRISH METODLARI VA VOSITALARI

Allamurodov A.A.

Ilmiy rahbar: PhD

Abdujabborova N. B.

Termiz davlat pedagogika instituti 1-kurs magistranti

Tayanch soʻzlar: modernizatsiya, aqliy faollik, axloqiy, estetik, jismoniy xislatlar, kreativlik, intellectual, evristik.

Ключевые слова: модернизация, умственная деятельность, нравственные, эстетические, физические качества, креативность, интеллектуальный, эвристический.

Key words: modernization, mental activity, moral, aesthetic, physical qualities, creativity, intellectual, heuristic.

PEZIOME:

Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ijodkorlikka, kreativ fikrlashga o'rgatadigan texnologiyalarning ta'rifi, mazmuni, qanday foydalanish lozimligi haqida bilib olishimiz mumkin. Muammoli masala va vaziyatlarni hal qilar ekan, pedagogning masala yechimini topishga ijodiy yondashishi unda hissiy-irodaviy sifatlarning rivojlanishiga yordam beradi. Pedagog o'z oldiga muammoli masalalarni qo'yish orqali mavjud bilimlari va hayotiy tajribalariga zid bo'lgan dalillar bilan to'qnash keladi. Buning natijasida o'z ustida ishlash, mustaqil o'qib o'rganishga nisbatan ehtiyoj sezadi.

PEZIOME:

В данной статье мы можем узнать об определении, содержании и способах использования технологий, обучающих творчеству и креативному мышлению в дошкольных образовательных организациях. При решении проблемных вопросов и ситуаций творческий подход педагога к поиску решения проблемы способствует развитию у него эмоционально-волевых качеств. Ставя проблемные вопросы, педагог сталкивается с доказательствами, которые противоречат имеющимся у него знаниям и жизненному опыту. В результате он испытывает потребность работать над собой, учиться самостоятельно.

SUMMARY:

In this article, we can learn about the definition, content and methods of using technologies that teach creativity and creative thinking in preschool educational organizations. When solving problematic issues and situations, the teacher's creative approach to finding a solution to the problem contributes to the development of his emotional and volitional qualities. When posing problematic questions, the teacher is faced with evidence that contradicts his existing knowledge and life experience. As a result, he feels the need to work on himself, to study independently.

Jahonda maktabgacha yoshdagi bolalar ta'limi va tarbiyasi, ularning fikrlash jarayonini rivojlantirishga juda katta e'tibor qaratilmoqda. Yaponiya, Germaniya, Koreya Respublikasidek dunyo tan olgan davlatlar tajribasida maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarning matematik zehni oshirish bilan birgalikda, tafakkur etishni shakllantirishga qattiq yondashadilar. Fransiyada "Frene va Vulson" larning metodikalari, Amerikaning "International Rresshool Surrisulum" dasturlarida maktabgacha yoshdagi bolalarni ko'p tomonlama shakllanishida o'ta muhim ahamiyat kasb etadigan, erkin fikrlash jarayonini rivojlantirishga xizmat qiladigan innovatsion usullar ishlab chiqilib, amaliyotga tadbiiq etilgan, bolalarni maktab ta'limiga a'lo darajada tayyorlashda shu kabi jahon miqyosidagi yuqori tajribalarni ommalashtirish talab etilmoqda. Kirish Kreativlik (lot ing. "sreate"–yaratish, "sreative" yaratuvchi ijodkor)–individdning yangi g'oyalarni ishlab chiqarishga tayyorlikni tavsiflovchi hamda mustaqil omil sifatida iqtidorlilikning tarkibiga kiruvchi ijodiy qobiliyati ma'nosini ifodalaydi SHaxsning kreativligi uning tafakkurida, muloqotida, his-tuyg'ularida, muayyan faoliyat turlarida namoyon bo'ladi. Kreativlik shaxsni yaxlit holda yoki uning muayyan xususiyatlarini, zehni o'tkirlikni tavsiflaydi. SHuningdek, kreativlik iqtidorning muhim omili sifatida aks etadi[1]. Amerikalik psixolog P.Torrens fikricha, kreativlik muammo yoki ilmiy farazlarni ilgari surish; farazni tekshirish va o'zgartirish; qaror natijalarini shakllantirish asosida muammoni aniqlash; muammo yechimini topishda bilim va amaliy harakatlarning o'zaro qarama-qarshiligiga nisbatan ta'sirchanlikni ifodalaydi. Boshqa har qanday sifat (fazilat) kabi kreativlik ham birdaniga shakllanmaydi. Kreativlik muayyan bosqichlarda izchil shakllantirib va rivojlantirilib boriladi. Adabiyotlar tahlili: Zamonaviy ta'lim barcha turdagi ta'lim muassasalarida faoliyat yuritayotgan tarbiyachi, , pedagoglarning ijodkor bo'lishlarini taqozo etmoqda. "Kreativlik" tushunchasi o'zida madaniy xilma-xillikni aks ettiradi. G'arb kishilari uchun kreativlik, umuman olganda, yangilik sanaladi. Ular kreativlik negizida noan'anaviylik, qiziquvchanlik, tasavvur, hazil-mutoyiba tuyg'usi va erkinlik mavjud bo'lishiga e'tiborni qaratadilar (Myordok, Ganim, 1993 y.; Shternberg, 1985 y.). SHarqliklar esa, aksincha, kreativlikni ezgulikning qayta tug'ilish jarayoni, deb tushunadilar (Xui, Sternberg, 2002 y.; Rudovich, Xui, 1997 y.; Rudovich, Yuye, 2000 y.).

Mamlakatimizda maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida "maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy jihatdan rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish, maktabgacha ta'lim tizimiga innovatsiyalarni, ilg'or pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish" 1 kabi ustuvor vazifalar belgilangan. Bu vazifalarni amaliyotga tadbiiq etish uchun maktabgacha yoshda bo'lgan bolalarni

davlat standartlariga ko'ra tafakkurini oshirish, ijodkorligini rivojlantirish bo'yicha ta'lim berish dasturlari joriy etildi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilarini ijodkorligini oshirish metodlari va vositalari bilan G.Boboyorova, A.G.Boymatova, M.B.Djumabayeva, K.S.Aliyeva, R.A.Mavlonova, B.S.Abdullayeva, G.S.Ergasheva, H.T.Omonov, N.M.Ahmedova, A.A.Xasanova kabi olimlar atroficha o'rganib, unda fanlararo aloqadorlikning tarkibiy qismi, darajasi haqidagi g'oyalar ilgari surilgan.

Pedagogik kompetentlik bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqot ishlar orasida L.M.Mitining ham qarashlari alohida ahamiyatga ega bo'lib, u pedagogik kompetentlik – deganda predmet haqidagi bilimlar, o'qitish metodikasi va didaktikasi, pedagogik muloqot ko'nikma va malakasi, shuningdek o'z-o'zini rivojlantirish, o'z-o'zini takomillashtirish, o'z-o'zini amalga oshirish usullari va vositalarining uyg'un birlashishini tushungan.

V.A. Slasteninning qarashlarida asosiy urg'u o'qituvchi faoliyatini vazifalar nuqtayi nazaridan tizimlashtirishga qaratilgan bo'lib, "pedagogik faoliyat o'z mohiyatiga ko'ra turli sinflar va darajadagi tipik va o'ziga xos pedagogik vazifalar to'plamini hal qilish jarayonidan boshqa narsa emas" deb hisoblaydi. Shuningdek V.A.Slastenin "Pedagogik muammolarni yuqori mahorat darajasida hal qilishga tayyorlik bir qator kasbiy va pedagogik mahorat bilan belgilanadi" deb pedagogik mahorat haqida ham qimmatli fikrlarni keltirib o'tgan. U belgilagan tegishli malakalar tizimi o'qituvchi-pedagogning kasbiy mahoratini shakllantirishning asosi sifatida qaraladi.

Bugungi kunda dunyo miqyosida to'rtinchi sanoat tamaddunining dvigateli-harakatga keltiruvchi kuchi kreativlikdir. Atrofga nazar tashlasak har tomonda inson ijodkorligining beqiyos va hayratlanarli namunalariga duch kelish mumkin: virtual reallik, to'rtburchak tarvuzlar, elektron xizmatlar, tuproqsiz hosil olish... bularning barchasi inson tafakkuri mahsulidir. Odatiy bo'lib tuyulgan kitob, musiqa, samolyot va hattoki lampalar ham qachonlardir orzu va tasavvurda bo'lgan, keyinchalik aql-idrok samarasi natijasida yaratilgan. Shu boisdan, hozirgi zamon pedagogikasida "kompetentlik" tushunchasi bilan bir qatorda "kreativlik" tushunchasi ham tez tez qo'llanilmoqda. Har bir maktabgacha ta'lim tarbiyachisining kompetentlik darajasi, uning bajargan ishi shu kasbiy faoliyatning yakuniy natijasiga qo'yiladigan talablarga qay darajada javob berishiga qarab belgilanadi. Kompetentlikka yo'naltirilgan ta'lim amerikalik tilshunos N. Xomskiy (1965-yil, Massachutes universiteti) tomonidan taklif etilgan "kompetensiya" atamasining umumiy ma'nosida shakllandi. Yevropa Kengashi dasturi bo'yicha Bern shahrida bo'lib o'tgan simpoziumda (1996-yil) "kompetensiya" tushunchasi "o'quv", "kompetentlik", "qobiliyat", "mahorat" singari tushunchalar qatoriga kiritilgan. Yevropa davlatlarining ta'lim vazirlari Boloniya deklaratsiyasida (1999-yil) ta'lim

islohotlarining konseptual asoslari sifatida kompetentli yondashuv e'tirof etildi. Kompetentlik - kasbiy tayyorgarlikning umuman yangi sifati bo'lib, uning o'ziga xos tomonlari shuki, kompetentli muta- xassisning bilimlari tezkor va harakatchan bo'lib, ular doimo yangilanib turadi. Muammoning mazmunini tushunishning o'zi yetarli bo'lmay, uni jihatdan maqbul usullar bilan yecha bilish kerak, shu bilan birga, kompetentlik maqbul yechimlarni tanlay bilish, qarorni asoslab bera olish, noto'g'ri yo'llarni chiqarib tashlash, ya'ni tanqidiy fikrlay olishni taqozo etadi. "Kreativlik - bu inson aqliy salohiyatining yuksak darajasi hisoblanib, obyektidagi aloqadorliklarni tahlil qilish va o'zgartirish asosida yangi mazmunni yaratadi". "Kreativlik - bu alohidalik emas, balki mahsuldor (produktiv) tafakkurga tegishli shaxsiy qobiliyat bilan taqozalangan umumiy qobiliyatdir". "Kreativlik - bu shaxsning egallagan tajribani idrok qilish va anglash qobiliyatidir". "Qobiliyat - individual-psixologik alohidalik bo'lib, subyektiv shartlar orqali muayyan faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishdir". Bo'lajak maktabgacha ta'lim tarbiyachilarining kreativ fikrlash ko'nikmalari ulardagi kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirishda harakatga keltiruvchi kuch sanaladi. Aynan mazkur ko'nikmalar ijodiy faollik, nazariy bilimlarni amaliy faoliyat uchun yo'naltira olish, nostandart tafakkur tarzini shakllantira olish, muammolarga nisbatan sezgirlik, intellektual qobiliyatlar, hissiy jihatdan erkin va ijobiy fikrlar, konstruktivlik, innovasiyalar transformasiyasi bilan bog'liq divergent tafakkur tarzining shakllanishiga xizmat qiladi. Psixologiyada P.Torrens tomonidan shaxs kreativligini aniqlovchi test ishlab chiqilgan. P.Torrensning fikricha, shaxs kreativligi o'zida quyidagi belgilarni namoyon qiladi: 1) savollar, kamchiliklarga yoki bir-biriga zid ma'lumotlarga e'tiborsiz bo'lmashlik; 2) muammolarni aniqlash uchun harakat qilish, ilgari surilgan taxminlar asosida ularning yechimini topishga intilish. Bugungi kunda psixologiyada shaxs kreativligi uning faoliyatiga xos ikki jihatga ko'ra aniqlanmoqda. Bunda faoliyatning ikki jihatini yorituvchi testlardan foydalaniladi.

Bu guruh talabalar tomonidan tayyorlangan ijodiy mahsulotlar va ularning sifatini baholaydi. Shunday qilib, zamonaviy sharoitda ta'lim va tarbiya jarayonlarining sifatli, samarali tashkil etilishi ijtimoiy zaruriyat sifatida kun tartibiga qo'yilmoqda. Mazkur zaruriyatning qondirilishi pedagog-tarbiyachilarning yuqori darajada kasbiy kompetentlik, mahorat va malakalarga ega bo'lishlarini taqozo etadi. Pedagoglarning ta'lim jarayoniga kreativ yonda- shuvlari talabalarda ta'lim olishga bo'lgan qiziqishni yuzaga keltiradi, ularning o'quv-bilish faoliyatlarini faollashtirishga yordam beradi. Qolaversa, talabalarning pedagog-tarbiyachi sifatida kreativ sifat, ijodkorlik ko'nikma, malakalarini faol o'zlashtirishlari uchun zarur sharoitni yaratadi. Bo'lajak maktabgacha ta'lim tarbiyachilarining kreativ kompetentligini rivojlantirishda turli xil ijodiy topshiriqlar va mashqlar berish orqali biz ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatlarida maktabgacha ta'lim tashkilotlari

tarbiyalanuvchilarining ham ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga zamin tayyorlagan bo‘lamiz. Masalan, talabalar uchun kreativlikni rivojlantiruvchi “Torrensning tugallanmagan rasmlar” testini qo‘llashimiz, ularning kelgusidagi kasbiy faoliyatlarida bolajonlar o‘rtasida “Quvnoq raqobat” mashqini o‘tkazishlarida qo‘l keladi. “Quvnoq raqobat” mashqi orqali bolajonlarga bir xil geometrik shakl yoki biron bir obyektning bir qismi tasvirlangan qog‘ozlar tarqatiladi. Bolalar mashqni bajarish mobaynida rasmlarni tugatishlari va o‘z fantaziylaridan kelib chiqib, topshiriqni yakunlashlari kerak. Yoki talabalar uchun “qarama-qarshi so‘zlar” mashqini olsak, bo‘lajak mutaxassislar o‘z faoliyatlarida bolajonlarda “Yaxshi - yomon” yoki “Qarama-qarshiliklar zanjiri” o‘yinini o‘tkazishlari mumkin. Masalan: Sayr yaxshi-chunki quyosh porlamoqda. Quyosh porlamoqda-yomon, chunki issiq. Issiq yaxshi-chunki yoz va shu kabi o‘yin va mashqlar maktabgacha yoshdagi bolalarda ijodiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Kasbiy faoliyatda pedagogning kreativligi turli shakllarda namoyon bo‘ladi. Ular quyidagilardir: axborot, shu jumladan, kompyuter texnologiyasi yordamida pedagog - tarbiyachi tomonidan kreativ yondashuv asosida tayyorlanib, ta‘lim jarayonida samarali foydalanish mumkin bo‘lgan ijod mahsulotlari sanab o‘tiladi. O‘zini o‘zi ijodiy faollashtirish – shaxsning ijodiy faoliyatda o‘z imkoniyatlarini to‘laqonli namoyon qilishi va rivojlantirishining ijodkor va kreativbo‘lishi yoki bo‘lmasligi emas, balki mashg‘ulotlarni ijodkorlik, kreativlik ruhida tashkil etishi, yangi g‘oyalarni ta‘lim jarayonida sinab ko‘rishga intilishi zarur. Mashg‘ulotlarda “kreativlik yo‘l haritasiga ko‘ra quyidagi 4 ta yo‘nalish bo‘yicha harakatlanadi va ulardagi harakatlar pedagoglarning kreativligini ifodalovchi belgilar (Patti Drapeau) sanaladi:

- 1) ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini namoyon etish;
- 2) mashg‘ulotlarni qiziqish bilan o‘zlashtirishga rag‘batlantiruvchi strategiyalardan foydalana olish;
- 3) innovatsion yondashuv va pedagogik masalalarning echimini topishga kreativ yondashish;
- 4) kutiladigan natija Shaxsning kreativligi uning tafakkurida, muloqotida, his-tuyg‘ularida muayyan faoliyat turlarida namoyon bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. SH.M.Mirziyoyev “ Buyuk kelajagimizni mard va oliyanob xalqimiz bilan birga quramiz”- Toshkent, “O‘zbekiston”, 2017-yil, 488 bet, 2-bet.
2. SH.M.Mirziyoyev “Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz” – Toshkent, “O‘zbekiston”, 2017-yil, 592
3. SH.M.Mirziyoyev “ Maktabgacha ta‘lim tizmi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora tadbirlari” to‘g‘risidagi PF-5198 son farmoni 30.09.2017yil, 7-8-bet.
4. B.R.Djurayeva, H.M.Tojiboyeva, G.M.Nazirova “Maktabgacha ta‘lim yoshidagi bolalarga ta‘lim-tarbiya berishning zamonaviy tendensiyalari” – Toshkent, O‘zPFTTI nashriyoti, 2015-yil, 198-bet.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA DIDAKTIK O'YINLAR ASOSIDA AQLIY FAOLLIKNI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Nuritdinova X.N.

PhD

Maktabgacha ta'lim kafedrasi mudiri

Ismoilova S.E.

Termiz davlat pedagogika instituti 1-kurs magistranti

Tayanch so'zlar: ta'lim, innovatsiya, ta'lim texnologiyasi, pedagogika o'yin usullari, ijodiy fikrlash, badiiy tasavvur, musiqa o'qituvchisi, dunyoqarash, sezgi, qiziqish, o'quv material, didaktik o'yinlar.

Ключевые слова: образование, инновация, образовательная технология, игровые педагогические методы, творческое мышление, художественное воображение, учитель музыки, мировоззрение, интуиция, интерес, учебный материал, дидактические игры.

Key words: education, innovation, educational technology, game pedagogical methods, creative thinking, artistic imagination, music teacher, worldview, intuition, interest, educational material, didactic games.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolaning mazmuni maktabgacha ta'lim tashkilotlarida didaktik o'yinlar asosida aqliy faollikni rivojlantirish usullari, o'yin usullari o'quv materialini mustahkam o'zlashtirishga yordam beradi, dunyoqarashni kengaytiradi, ijodiy fikrlashni, badiiy tasavvurni, xotirani, kuzatishni, sezgini rivojlantiradi. Hozirgi sharoitda maktabgacha ta'lim tizimi faoliyatida pedagogik texnologiyalar, interfaol usullar keng foydalanilmoqda. Bu texnologiyalarning mazmun-mohiyatini, asosiy tamoyillarini, qonuniyatlarini, ulardan samarali foydalanish yo'llarini amaliyotchi- tarbiyachi va o'qituvchilarga yetkazib berish pedagogika fani oldida turgan dolzarb muammolardan biridir.

РЕЗЮМЕ:

Содержание данной статьи составляет методика развития мыслительной деятельности на основе дидактических игр в дошкольных образовательных организациях, игровые методы помогают прочно усвоить учебный материал, расширить мировоззрение, развить творческое мышление, художественное воображение, память, наблюдательность, интуицию. В современных условиях педагогические технологии, интерактивные методы широко используются в деятельности системы дошкольного образования. Донесение сути, основных принципов, закономерностей и способов их эффективного использования до практических работников, воспитателей, учителей является одной из актуальных проблем, стоящих перед наукой педагогики.

SUMMARY:

The content of this article is the methodology for developing thinking activity based on didactic games in preschool educational organizations, game methods help to firmly assimilate educational material, expand the worldview, develop creative thinking, artistic imagination, memory, observation, intuition. In modern conditions, pedagogical technologies, interactive methods are widely used in the activities of the preschool education system. Conveying the essence, basic principles, patterns and ways of their effective use to practitioners, educators, teachers is one of the pressing problems facing the science of pedagogy.

Didaktik o'yinlar - Bu, ehtimol, ta'limning eng muhim vositalaridan biridir. Axir, o'ynab, bola o'rganadi va shuning uchun rivojlanadi. Bolalar didaktik o'yinlari bolani diversifikatsiya qilishning asosiy vositasidir, o'yin umuman shaxsning asosiy fazilatlarini tarbiyalashga yordam beradi. Shunday qilib, o'yin jarayonida bolalar o'zlarini o'rab turgan narsalarga, kundalik hayotning hodisalariga, tabiatga, o'yinlarga to'g'ri munosabatni shakllantiradi va bolaning bilimni chuqurlashtiradi, bu, albatta, aqliy tarbiyadir. Bolalar didaktik o'yinlari hissiyotlarni rivojlantirish, chunki atrofimizdagi dunyoni to'liq anglash uchun bola uni his qilishi va idrok qilishi kerak. Didaktik o'yinlar bolalar nutqini rivojlantirishga katta e'tibor beradi. O'yinda bola so'z boyligini boyitadi, ham faol, ham passiv, tovushlarni va butun so'zlarni to'g'ri talaffuz qilishni, jumalarni tuzishni, o'z fikrlarini aniq ifoda etishni o'rganadi. To'g'ri didaktik o'yin yosh avlodning axloqiy tarbiyasiga katta e'tibor beradi. Bolalar kattalar mehnati natijasida o'yinchoqlarga, atrofda narsalarga g'amxo'rlik qilishni o'rganadilar, ijtimoiy xulq-atvor me'yorlari, tengdoshlar va kattalar bilan bo'lgan munosabatlar, turli xil shaxsiy xususiyatlar haqida tushunchaga ega bo'ladilar. Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun didaktik o'yinlar mehnat ta'limi funksiyasini bajaradi. Darhaqiqat, bolalar o'yin uchun materiallarni mustaqil ravishda tayyorlash orqali boshlang'ich mehnat ko'nikmalariga ega bo'ladilar. Besh yoshdan olti yoshgacha bo'lgan bolalar rasmlarni, o'yinlar uchun tabiiy materiallarni olishadi, kartalar, chiplar, o'yinlar uchun qadoqlar tayyorlashadi.

Didaktik o'yinlar yordam beradi: - kognitiv va aqliy qobiliyatlarni rivojlantirish: yangi bilimlarni olish, ularni umumlashtirish va mustahkamlash, ob'ektlar va tabiat hodisalari, o'simliklar, hayvonlar haqidagi tasavvurlarini kengaytirish; xotira, e'tibor, kuzatishni rivojlantirish; o'z mulohazalarini ifoda etish, xulosa chiqarish qobiliyatini rivojlantirish. - bolalar nutqini rivojlantirish: lug'atni to'ldirish va faollashtirish. - maktabgacha yoshdagi bolaning ijtimoiy va axloqiy rivojlanishi: bunday o'yinda bolalar, kattalar, jonli va jonsiz tabiat ob'ektlari o'rtasidagi munosabatlar haqidagi bilimlar sodir bo'ladi, unda bola tengdoshlariga nisbatan sezgir munosabatda bo'ladi, adolatli bo'lishni o'rganadi, kerak bo'lganda yon beradi, hamdard bo'lishni o'rganadi va hokazo. Didaktik o'yinning tuzilishi asosiy va qo'shimcha qismlarni tashkil qiladi. TO asosiy

komponentlar quyidagilarni o'z ichiga oladi: didaktik vazifa, o'yin harakatlari, o'yin qoidalari, natija va didaktik material. TO qo'shimcha komponentlar: syujet va rol. Didaktik o'yinlarni o'tkazish quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Bolalarni o'yin mazmuni bilan tanishtirish, undagi didaktik materialdan foydalanish (ob'ektlar, rasmlarni ko'rsatish, qisqa suhbat, bunda bolalarning bilimlari va g'oyalari oydinlashadi).

2. Ushbu qoidalarni aniq amalga oshirgan holda, o'yinning borishi va qoidalarini tushuntirish.

3. O'yin harakatlarini ko'rsatish.

4. Katta yoshli shaxsning o'yindagi rolini, uning o'yinchi, muxlis yoki hakam sifatida ishtirok etishini aniqlash (o'qituvchi o'yinchilarning harakatlarini maslahat, savol, eslatma bilan boshqaradi).

5. O'yin natijalarini sarhisob qilish uni boshqarishda hal qiluvchi daqiqadir.

Ta'lim — bolalarga ko'nikma va malakalar berishining, bu bilim, ko'nikma va malakalarni bolalar uqib olishi, egallab olishi va ularni mustahkamlab olishining rejali jarayonidir. Ta'lim jarayoni — bolalar xotirasining boyishi, ular nutq va tafakkurining o'sish jarayonidir; turli xil metod va usullar yordamida sodir bo'ladigan jarayondir.

O'yin — bolalarning ongi, qalbiga singib ketgan faoliyatdir, ularning bu faoliyati, o'yin turlariga qarab, ob'yektiv voqelikni, hayotni muayyan darajada o'zida aks ettiradi. O'yin guruhda o'tilgan o'quv faoliyatining ma'lum darajada davomi va mustahkamlanishidir. O'quv faoliyati ham, biluv faoliyati ham bitta ijtimoiy institutga — ijtimoiy tajribani o'zlashtirishga daxldor. Bu faoliyat turlarining har ikkalasi ham tarkiban maqsad, motiv, vosita, natijaga ega. Ammo shularga qaramasdan ularning o'zaro farqlari ham mavjud. Agar o'quv faoliyati bilim, ko'nikma, malakaga yo'nalgan bo'lsa, biluv faoliyati bilim, ko'nikma, malaka bilan birga ijodiy faoliyat tajribasi, munosabatlarni ham shakllantirishga yo'nalgan. Binobarin, dastlabki farqni o'rganiladigan hodisalar mazmunida, biluv faoliyatining mazmun jihatidan boy va kengligida ko'ramiz.

Keyingi yillarda mazkur muammoni o'rganish bo'yicha didaktika sohasida qator umumlashtirish karakteridagi keng qamrovli izlanishlar amalga oshirildi. Shunday izlanishlar qatoriga O.Roziqov, K.Zaripov, B.Adizov, R.Asadova, R.Ibragimov, H.Nazarova, G.Najmiddinova kabi olimlarning izlanishlarini kiritish mumkin. Garchand bu izlanishlarda o'quvbiluv faoliyatining turli qirralari yoritilgan bo'lsa-da, ularda didaktik o'yinlar vositasida o'quv-biluv faoliyatini takomillashtirishga qisman to'xtalangan. Didaktik topshiriq mashg'ulotga qo'yiladigan umumiy maqsadning bir qismini tashkil qiladi. Har bir didaktik o'yinning ham har qanday o'yindagi singari qoidalari bo'ladi.

o'sha qoidalarga amal qilinmasa, o'yinning o'yin sifatidagi ahamiyati, binobarin, o'yinning ta'lim-tarbiyaviy va psixologik ahamiyati yo'qoladi. o'yinqoidalari o'yin topshirig'iga kiritiladi. o'yin topshirig'i— tarbiyachining bolalarga o'yinning qanday o'ynalishini, kim g'olib chiqqan hisoblanishini va hokazolarni tushuntirish tarzida beradigan topshiriqidir.

Bolaning aqliy rivojlanishi ba'zi omillarga bog'liq:

1. Genetik omillar. Bu bola tug'ilish paytida ota-onasidan oladigan narsaga tegishli. Bolaning intellektual rivojlanish darajasi, sifati va yo'nalishi ko'p jihatdan ushbu omillarga bog'liq.

2. Onaning homiladorligi paytida paydo bo'ladigan omillar. Homilador ayolning turmush tarzi bolaning aqliy rivojlanishiga ta'sir qiladi. Masalan, tug'ilmagan bolaning aqliy qoloqligiga quyidagilar ta'sir qilishi mumkin.

- to'yib ovqatlanmaslik
- onaning tanasida yod etishmasligi
- homiladorlik paytida kasallik
- dorilarni qabul qilish
- spirtli ichimliklar, giyohvand moddalar, tamaki chekish.

3. Tashqi muhit omillari. Chaqaloqlarning aqliy faoliyatidagi buzilishlar quyidagi sabablarga ko'ra yuzaga kelishi mumkin:

- bolalarning yomon ovqatlanishi
- aloqa etishmasligi
- vosita va kognitiv faoliyatga cheklovlar
- to'liq bo'lmagan oila.

4. Katta oilaning omili. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, birinchi tug'ilgan chaqaloqlar oiladagi boshqa bolalarga qaraganda aqlan ancha rivojlangan. Biroq, katta oilalarda bolalar ijtimoiy jihatdan yaxshiroq rivojlanadilar: ular muloqot qobiliyatlarini osongina egallaydilar va tezda jamiyatga moslashadilar.

5. Oilaning ijtimoiy holati omili. Juda kambag'al oilalarning farzandlari har doim ham ota-onalarini maktabdagi ko'rsatkichlari bilan quvontirmaydilar.

6. Maktabning ta'sir etuvchi omili. Ko'pgina umumta'lim maktablarida o'qituvchilar hanuzgacha o'zini yaxshi tutadigan, savollarga o'zi talab qiladigan tarzda javob beradigan, so'ramasdan hech narsa qilmaydigan yaxshi o'quvchini ko'rib chiqishadi. Yuqori ijodiy salohiyatga ega bolalar ushbu xususiyatlarga mos kelmaydi: vazifalarni hal qilishda nostandart yondashuvni ko'rsatadiganlar. Ta'limga individual va o'quvchilarga yo'naltirilgan yondashuvlarga bugungi kunda maktabdagi bolalarning aqliy rivojlanishini rag'batlantiradi.

7. Bolaning shaxsiy xususiyatlarining omili. Aqliy qobiliyatlarning rivojlanishiga bolaning fe'l-atvori va temperamenti ham ta'sir qiladi. O'ychan

bolalar qiyin ishlarga diqqat bilan qaraydilar, ammo ular o'zlariga ishonchsiz va muvaffaqiyatsizlikdan qo'rqishadi. Yuqori darajada hayajonli bolalar biroz yuzaki, ammo o'z-o'zidan ijodiy impuls-larni namoyon qila oladilar.

8. Ota-onalarning shaxsiy fazilat-lari omili. Ota-onalar intellektual rivojlangan, muvaffaqiyatga erishgan, o'ziga ishongan va o'z ishini yaxshi ko'rganida yaxshi bo'ladi: bunday sharoitda bolalar tezroq rivojlanadi. Biroq, bu aqlli bolani tarbiyalashning asosiy sharti emas. Tarbiyada asosiy narsa ota-onaning g'amxo'rli-gi va bolalar kuchiga bo'lgan ishonchdir.

Didaktik o'yinlarga qo'yiladigan talablar:

1. Didaktik o'yinlar o'quv predmetlari bo'yicha dastur materialiga muvofiq yo'sinda tanlanishi lozim.

2. Didaktik o'yin unda qatnashuvchilarga bilimlar bo'yicha ma'lum talablar qo'yiladigan yo'sinda ishlab chiqilishi kerak.

3. Didaktik o'yinning muvaffaqiyatli o'tishi uning maqsadini yaqqol aniqlashiga bog'liq. Chunki bunda bolalarning fikrini maqsadli yo'nalishga solish, ularning ishini bajarishga qiziqishini oshirish imkoniyati tug'iladi.

4. O'yinlarni tanlashda ma'lum izchillikka rioya qilish ham zarur. Mazmunan qiyin o'yinlardan oldin osonroq o'yinlarni o'tkazib, bolalarni navbatdagi o'yinlarga puhtaroq tayyorlash juda muhimdir. Shu tariqa tahlil, sintez, taqqoslash, tasniflashda mavhumlashtirish, muayyanlashtirish, umumlashtirish singari aqliy operatsiyalarni asta-sekin murakkablashtirib borish shart.

5. Didaktik o'yinlarning qoidasini va tashkil etilishini tuzish hamda ishlab chiqishda bolalarning o'ziga xos xususiyatlarini, ularning turli (bo'sh va kuchli, faol va loqayd) guruhlarini hisobga olish kerak.

6. O'yinning qoidalari sodda, aniq bo'lishi va yaqqol ifodalanishi lozim.

7. Har bir bola butun o'yin jarayonida faol ishtirok etishi, o'z «navbatini» uzoq kutish o'yinga qiziqishni susaytirishi mumkinligini unutmaslik kerak.

8. Har bir o'yinga umumiy va yakka tartibda yondashish, undagi topshiriqlarning qiyinlik darajasini va qanchasi mustaqil holda bajarilishini hisobga olish kerak.

Bolalarga o'yinni o'rgatishdan muayyan ta'limiy maqsad nazarda tutiladi. o'yinning eng muhim ahamiyati ham ana shundadir. O'yin o'tkazilish shakllari va usullari bilan ta'limning boshqa turlaridan farq qiladi. Didaktik o'yinlar o'yin usullarini cheksiz takrorlash va o'zgartirish, o'yinga turli narsalar kiritish imkonini beradi. Masalan, biz «Jimjitlik» o'yinining 5—7 xilini butun guruh bilan hamda ayrim bolalar bilan 10 martadan ko'proq takrorlab o'tkazdik; «Nima o'zgardi» tipidagi o'yin 5 xil turli ko'rsatmali material bilan o'tkazildi va hokazo. Natijada o'yin malakalarining bir xilda va mustahkam bo'lishiga

hamda o'yinning har bir qoidasini tinglay bilish va unga rioya qilinishiga erishish imkonini berdi. Didaktik o'yinlar o'zining shakli jihatidan asosan bog'chada o'ynaladigan ijodiy o'yinlardan ham, tarbiyachi o'zi hikoya qilib berish yo'li bilan tuShuntiradigan va bolalarni birma-bir so'rab chiqish natijasida mustahkamlanadigan o'yinlardan ham har tamonlama farq qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sh.M.Mirziyoyev. "Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - Har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak". T: O'zbekiston, 2017.
2. Sh.M.Mirziyoyev. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. T., O'zbekiston, 2017.
3. F.R.Qodirova, Sh.K.Tashpulatova. Bolalar bog'chasida metodik ishlar – T.: Voris - 2012 kasb-hunar uchun darslik.
4. O.Hasanboeva, M. Tadjieva, Sh. Toshpulatova va boshq. Maktabgacha ta'lim pedagogikasi. —T., «Ilm-ziyo», 2012 O'quv qo'llanma.
5. Atayeva N., Salayeva M., Hasanov S. Umumiy pedagogika. T., 2013 y.
6. Avliyaqulov N., Musaeva N. Pedagogik texnologiyalar. T., 2008 y.
7. Zunnunov A., Maxkamov U., Didaktika (Ta'lim nazariyasi). O.O'Yu uchun qo'llanma.T., Sharq, 2006y.
8. Mavlonova R., Vohidova N., Rahmonqulova N. Pedagogika nazariyasi va tarixi. „Fan-texnologiya“ T., 2010y.

STEAM ORQALI MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA ILMIY TAFAKKURNI SHAKLLANTIRISH

Nuriddinova X.N.

Maktabgacha ta'lim kafedra mudiri

Abduqahhorova M.U.

Termiz davlat pedagogika instituti I – bosqich magistranti

Tayanch so'zlar: STEAM, ilmiy, tafakkur, kuzatish, tajriba, pedagogik, mustaqil, muvaffaqiyatli, tadqiqot, natija, fikrlash, ijodiy, maktabgacha ta'lim.

Ключевые слова: STEAM, научный, мышление, наблюдение, опыт, педагогический, самостоятельный, успешный, исследование, результат, мышление, творческий, дошкольное образование.

Key words: STEAM, scientific, thinking, observation, experience, pedagogical, independent, successful, research, result, thinking, creative, preschool education.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada STEAM texnologiyasi orqali maktabgacha yoshdagi bolalarda ilmiy tafakkurni shakllantirish jarayoni, uning ta'lim jarayonida o'rni va muvaffaqiyatli tatbiq etilishi uchun zaruriy shartlar atroficha yoritilgan. Tadqiqotda jarayonida kuzatish, tajriba va pedagogik kuzatuv usullari qo'llanilgan. Tadqiqot natijalari mazkur texnologiyaning samaradorligini tasdiqlaydi va uni maktabgacha ta'limda keng qo'llash kerakligini asoslaydi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье подробно описан процесс формирования научного мышления у детей дошкольного возраста посредством технологии STEAM, ее место в образовательном процессе, необходимые условия для ее успешной реализации. В процессе исследования использовались методы наблюдения, эксперимента и педагогического наблюдения. Результаты исследования подтверждают эффективность данной технологии и обосновывают ее широкое применение в дошкольном образовании.

SUMMARY:

In this article, the process of forming scientific thinking in preschool children through STEAM technology, its place in the educational process, and the necessary conditions for its successful implementation are described in detail. Observation, experiment and pedagogical observation methods were used in the research process. The results of the research confirm the effectiveness of this technology and justify its widespread use in preschool education.

Kirish. Zamonaviy ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etmoqda. Xususan, STEAM (Science, Technology, Engineering,

Arts, Mathematics) yondashuvi maktabgacha yoshdagi bolalar uchun ilmiy tafakkurni shakllantirishda samarali texnologiyalardan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada STEAM yondashuvi orqali bolalarda ilmiy tafakkurni rivojlantirish usullari va uning ahamiyati tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Maqolada ilmiy-tadqiqot usullari sifatida kuzatish, tajriba, pedagogik kuzatuv hamda olimlarning amaliy tajribasi tahlil qilindi. Jumladan, Piaje va Vygotsky kabi yetakchi olimlarning kognitiv rivojlanish nazariyalari asosida STEAMning bolalar tafakkuriga ta'siri tahlil qilindi. Jumladan, Jan Piajening kognitiv rivojlanish nazariyasi bolalar tafakkurining shakllanishini tushuntirishda muhim o'ringa ega. Piaje bolalarning bilish jarayonlari bosqichma-bosqich rivojlanishini aytib, ularning o'z tajribalariga asoslangan holda atrof-muhitni o'rganishini ilgari surgan. Piajening kognitiv rivojlanish bosqichlari STEAM ta'lim texnologiyasining bolalar tafakkuriga ta'sirini tushuntirishga yordam beradi:

Sensomotor bosqich (0-2 yosh): Bolalar atrof-muhitni hissiy tajriba va harakatlar orqali o'rganadi. STEAM bu bosqichda sensorli faoliyat, manipulyativ o'yinlar va kuzatishlar orqali rivojlantirilishi mumkin.

Preoperatsional bosqich (2-7 yosh): Bolalar ramziy tafakkur va tasavvur orqali o'rganadi, lekin mantiqiy fikrlash hali to'liq shakllanmagan bo'ladi. STEAM ta'lim texnologiyasi bu bosqichda ranglar, shakllar, san'at va tajribalarga asoslangan faoliyat bilan rivojlantirilishi mumkin. Masalan, oddiy ilmiy tajribalar, qurilish bloklari bilan o'ynash, ya'ni lego konstruktorlar bilan. Tadqiqot jarayonida STEAM yondashuvining maktabgacha ta'lim muassasalarida qo'llanilishiga doir mavjud adabiyotlar o'rganildi va tajriba natijalari tahlil qilindi. [1]

Natijalar. STEAM yondashuvi bolalarda mustaqil fikrlash, muammoni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish bilan birga, ularning ijodiy qobiliyatlarini ham oshiradi. Jan Dyuning fikricha, bolalar o'rganish jarayonida amaliy tajriba orqali ko'proq bilimga ega bo'ladilar. Eksperiment jarayonida STEAM usuli bilan shug'ullangan bolalar an'anaviy metodlar bilan ta'lim olgan bolalarga qaraganda ilmiy savollarga tez va aniq javob bera olishlari kuzatildi. Ushbu yondashuv bolalarning analitik fikrlash qobiliyatlarini ham rivojlantirishi aniqlandi. Dyuning ta'lim haqidagi qarashlari STEAM ta'lim konsepsiyasi bilan chambarchas bog'liq. Chunki, amaliy faoliyat va tajriba Dyui ta'kidlaganidek, STEAM ham amaliy mashg'ulotlar orqali bolalarning fikrlash qobiliyatini rivojlantirishni maqsad qiladi. [2] Ijodiy va tanqidiy tafakkur – STEAM loyihalari bolalarni o'z fikrlarini yaratishga va muammolarni yechishga undaydi. Fanlararo yondashuv – Dyui ta'limning turli sohalar bilan integratsiyalashuvini qo'llab-quvvatlagan, STEAM esa aynan shu tamoyilga asoslanadi. Dyui ta'limni faqat nazariy o'rganish emas, balki bolalar uchun faol va interaktiv jarayon sifatida

o'rganish lozimligini aytadi.[2] Uning ta'limga oid qarashlari zamonaviy pedagogik yondashuvlarga, jumladan, STEAM ta'lim modeliga kata ahamiyat kasb etadi.

Muhokama. STEAM yondashuvi bolalarni ilm-fan asoslarini tushunishga undaydi. Gardnerning ko'p intellekt nazariyasiga ko'ra, bolalar turli sohalarida turlicha qobiliyatga ega bo'lib, STEAM yondashuvi ularga o'z intellektual imkoniyatlarini yuqori darajada rivojlantirishga yordam beradi. Ushbu yondashuv orqali bolalar real hayotdagi jarayonlarni o'rganadi, mustaqil izlanish olib boradi va o'z kuzatishlarini ifodalashni o'rganadi. Gardnerning nazariyasi STEAM ta'lim texnologiyasi bilan bog'liq bo'lib, u bolalarning turli intellektual qobiliyatlarini hisobga olgan holda ta'lim berishni qo'llab-quvvatlaydi, ya'ni, tabiiy-intellektual qobiliyatlar orqali biologiya va ekologiyani tushuntirish; musiqiy va vizual-intellektual yondashuvlar orqali san'at va muhandislikni rivojlantirish; mantiqiy-matematik intellekt orqali texnologik muammolarni hal qilish.[4] Biroq, STEAM metodining muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun pedagoglar maxsus tayyorgarlik ko'rishi hamda zaruriy materiallar bilan ta'minlanishi muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, Seymour Papert ta'kidlaganidek, texnologiyadan to'g'ri foydalanish bolalarda konstruktiv yondashuvni shakllantirishda asosiy omil hisoblanadi. Papertning qarashlari aynan STEAM ta'limi texnologiyasi tamoyillari bilan bog'liq, chunki u texnologiya va amaliy loyihalar orqali o'rganishni qo'llab-quvvatlagan.[5]

Maktabgacha ta'lim tizimiga STEAM ta'lim texnologiyasini joriy etish bugungi kun talabi ekan, texnologiya tushunchasi bilan birgalikda integratsiya terminining mazmun-mohiyatiga ham alohida to'xtalib o'tish juda muhimdir. Integratsiya - lotincha so'zdan olingan bo'lib, lug'aviy ma'nosi integratio - "tiklash, to'ldirish, bir butun" so'zlari ma'nosini anglatadi. Integratsiya atamasini ikki xil ma'noda tushunish mumkin:

1. Sistema yoki organizmning ayrim qismlari va funksiyalarining o'zaro bog'liqlik holatini hamda shunday holatga olib boruvchi jarayonni ifodalaydigan tushuncha;

2. Fanlarning yaqinlashuvi va o'zaro aloqa jarayoni; differensiatsiya bilan birga kechadi; XIX asr oxiri va XX asr boshlarida jahonda integratsiya g'oyalari ilgari surila boshlandi.

1980 yillarning 2-yarmidan boshlab ta'lim-tarbiya jarayonida ham integrativ yondashuvlar yetakchilik qila bordi. Integratsiyalashgan ta'limda birlashtirilgan yondashuvga asoslanib, olimlar V.V. Krevskiy, N. Talisina pedagogikadagi integratsiya jarayonini boshqa fanlar bilan birlashtirish haqidagi ilg'or fikrlarini tatbiq etdilar. Shunday ekan, integratsiya, integratsion faoliyat, integratsiyalashgan ta'lim jarayonida o'zaro bir necha fan va sohalar, yo'nalishlar birlashib, yaxlit

mazmun kasb etadi, yuqori samaradorlikni ko'rsatadi. Bunga misol tariqasida zamonaviy innovatsion texnologiyalaridan biri bo'lgan STEAM ta'lim texnologiyasini amaliyotga joriy etish zarur. STEAM - ta'lim texnologiyasi har doim bilim va badiiy izlanishning holatiga asoslangan loyiha uslubiga asoslangan bo'lib, u o'z amaliy tajribasi asosida bilim olishda va keyinchalik olingan bilimlarni bolalar faoliyatining ustuvor yo'nalishlarida qollashda: o'yin, dizayn, bilim va tadqiqot faoliyati texnik ijod elementlari bilan. STEAM texnologiyasi bolalarga dunyoni tizimli o'rganish, atrofdagi hodisalarning o'zaro munosabatlarini aniqlash va tushunish, yangi, g'ayrioddiy va juda qiziqarli narsalarni kashf qilish imkonini beradi. Yangi narsalar bilan tanishishni kutish qiziqish va kognitiv faoliyatni rivojlantiradi; o'zingiz uchun qiziqarli vazifani aniqlash, usullarni tanlash va uni hal qilish uchun algoritm yaratish, natijalarni tanqidiy baholash qobiliyati - muhandislik fikrlash uslubini ishlab chiqish va jamoaviy faoliyat qobiliyatini rivojlantiradi. Bularning barchasi bolaning rivojlanishining tubdan yangi, yuqori darajasini ta'minlaydi va kelajakda kasb tanlashda yanada keng imkoniyatlar yaratadi. STEAM ta'lim texnologiyasining boshqa texnologiyalardan farqi shundaki, bolalar turli xil mavzularni muvaffaqiyatli o'zlashtirishlari uchun bir vaqtning o'zida aqliy faoliyat bilan birga amaliy faoliyatni uyg'unligini ta'minlaydilar. Bunda "Aql va qo'l" iborasiga amal qiladilar. Olgan bilimlarini amaliy faoliyatda ko'rib tezda uqib, o'zlashtirib oladilar. Maktabgacha yoshdagi bolalarning 3-7 yosh davrida intellektual qobiliyatlarini rivojlantirishda STEAM ta'lim texnologiyasida foydalanish juda qo'l keladi. Ko'pgina tadqiqotchilar maktabgacha yosh davrini intellektual rivojlanishning eng qulay davri ekanligini isbotlaydilar. Bola hayotining maktabgacha yosh davrida shaxsiy intellektual qobiliyatlari jadal rivojlanish jarayoni hisoblanadi. Uch yoshga to'lgach, bola hissiy faoliyati, beixtiyor diqqat-e'tibori va og'zaki nutqi, kommunikativ ko'nikmalari shakllana boshlaydi. Bola dunyoni o'ziga qiziqish bilan o'rgana boshlaydi, tabiat va ijtimoiy hayotning eng oddiy hodisalari haqidagi fikrlarini modelashtiradi. O'yin faoliyati va nutqiy muloqoti bilish va idrok etish jarayoni uchun asos bo'lib xizmat qiladi: o'zi va atrofdagi odamlar, tengdoshlari, makon va vaqt, rang va shakl, butun va qism. Bolada analitik va sintetik faoliyatning murakkab turlari rivojlanadi. Sezgi a'zolari - ko'rish, eshitish, hid bilish va ta'm bilish sezgi jarayonlarida, idrok tufayli atrofdagi olam bolaga rang-barangligi, turli tovushlar bilan ajralib turadi. Bolani idroki rivojlanishi bir necha bosqichlarda amalga oshadi. 3-4 yoshda idrok obyektiv bo'ladi ya'ni bola narsa obyektning xususiyatlarini obyektning o'zi bilan ajrata olmaydi. 4-5 yoshga to'lgach, asosiy shakllar, ranglar, makon va vaqt haqida ilk tasavvurlari shakllanadi. U obyektning kattaligi va ularni taqqoslash haqidagi g'oyani shakllantiradi. 5-7 yoshda esa bola obyektlar va ularning xususiyatlari haqidagi bilimlari kengayadi,

idroki yanada jadal, mazmunli va maqsadga muvofiq rivojlanadi. Bola o'zining shaxsiy tajribasini egallay boshlaydi va shu bilan birga ijtimoiy tajribani ham o'zlashtiradi. Idrok orqali tafakkumi rivojlanishiga yo'l ochiladi, og'zaki nutq, diqqat, xotira, tasavvumi rivojlanadi. Diqqat har qanday ongli faoliyatda namoyon boladi, 3-4 yosh davrida bolaning diqqati faqat atrofdagi narsalarga va beixtiyor diqqati bilan ularga qiziqish uyg'otadigan hatti-harakatlarga qaratiladi. 4-6 yoshda esa ixtiyoriy diqqatni o'zlashtira boshlaydi, uni ma'lum narsalarga ongli ravishda yo'naltiradilar. Shunga qaramay, maktabgacha yoshdagi beixtiyor diqqat-e'tibor dominant bo'lib qoladi. Yetti yoshga kelib bolada ixtiyoriy diqqat qobiliyatlari jadal rivojlanadi. Maktabgacha yosh davri - boladagi xotirani intensiv rivojlanish davridir. Bu davrda bolada xotira yetakchi kognitiv funktsiyaga aylanadi va xilma-xil materiallarni oson yodlab oladi. Shu bilan birga ongli ravishda biron bir narsani eslash va esda saqlab qolishni o'zlashtira boradilar. Bola xotirasida faqat qiziqarli, hissiy kechinmali voqeahodisalar, jonli, rang-barang tasvirlarni aks ettiradi. Ixtiyoriy xotira elementlari bolada 5-7 yoshga to'lgan namoyon bo'ladi, ammo maqsadga muvofiq yodlash va eslab qolish vaqti-vaqti bilan paydo bo'ladi.

XULOSA. STEAM ta'lim texnologiyasi bilan maktabgacha yoshdagi bolalarda ilmiy tafakkurni shakllantirish ularning keyingi ta'lim bosqichlarida muvaffaqiyatli o'qishlari uchun mustahkam poydevor yaratadi. Tadqiqot natijalari ushbu texnologiyaning samaradorligini tasdiqlaydi va uni keng joriy etish zarurligini nazarda tutadi. STEAM texnologiyasi bolalar tafakkurini faollashtirib, ularni mustaqil fikrlash va muammolarni hal qilishga o'rgatadi. Bu esa nafaqat kerakli bilimlarini oshirish, balki ularning kundalik hayotda duch keladigan muammolarni tahlil qilish va innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqish qobiliyatini rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Bundan tashqari, STEAM yondashuvi maktabgacha yoshdagi bolalar uchun jamoaviy ish ko'nikmalarini shakllantirishga, ularga o'z g'oyalarni aniq va tushunarli ifodalashni o'rgatishga yordam beradi. Kelajakda ushbu texnologiyaning ta'lim tizimida yanada kengroq qo'llanilishi pedagoglarning malakasini oshirish, zamonaviy texnologiyalar bilan ta'minlash hamda innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqish orqali yanada rivojlantirilishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Piaget, J. Science of Education and the Psychology of the Child.
2. Dewey, J. (1938). Experience and Education.
3. Gardner, H. (1983). Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences.
4. Papert, S. (1991). Situating Constructionism.

MAKTABGACHA TA'LIMDA BOLANING KITOBXONLIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHDA OILA BILAN ISHLASH TEXNOLOGIYASI

Davronova S.

*Maktabgacha ta'limda
pedagogika va psixologiya yo'nalishi talabasi*

Tayanch soʻzlar: kitobga qiziqish, kitobxonlik madaniyati, ma'naviy barkamollik, ilmi, ziyoli yoshlar, oilaviy muhit, oilaviy qadriyatlar, ma'naviy daraja.

Ключевые слова: интерес к книге, культура чтения, духовное совершенствование, образованная молодежь, семейная ценность, духовная степень.

Key words: interest in book, reading culture, spiritual perfectness, educated youth, famiy value, spiritual degree.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada bolalarni kitobga qiziqitirish, kitobxonlik madaniyatini shakllantirish va bu borada ota-onalarning o'rni haqidagi fikrlar yoritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В этой статье обсуждается, как увлечь детей чтением, как от культуры чтения и мнения родителей по этому поводу.

SUMMARY:

In this article, duscusses about how to inspire children to read, how to from reading culture and the views of parents on this.

Jamiyat, millatning rivojlanishi, taraqqiy etish tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, bilimli, ma'naviyatli va ma'rifatli yoshlarining jamiyat yuksalishida o'rni beqiyos. Bunday yoshlarni barkamol etib tarbiyalovchi asosiy omillardan biri mutolaa qilish vositasi kitob hisoblangan. Bizni yerdan ko'kka ko'taradigan, barkamollik sari yetaklaydigan, insonlar qalbiga yorug'lik va ilqlik kiritadigan, oq bilan qora, yaxshilik bilan yomonlik, vayronkorlik bilan bunyodkorlikning farqini ongli ravishda anglatishga yordam beradigan, insoniyat tomonidan yaratilgan eng noyob kashfiyot ham bu-kitobdir. Kitob insonni ulug'laydi, Vatanni sevish, insonparvarlik, o'zi yashab turgan hayotga shukronalik hissi bilan qarash, boshqalarga mehr-muruvvatli va xushmuomala bo'lish, atrofdagi insonlarga yaxshilik ulashish kabi insoniy fazilatlarni tarbiyalaydi. Kitobning

inson hayotidagi ahamiyati beqiyos bo'lib, u inson umr yo'llarini yorituvchi so'nmas nur, inson hayotiga mazmun baxsh etuvchi saodat manbai, har qanday vaziyatda ham hamroh bo'lguvchi sodiq do'stdir. Shu jihatlarni hisobga olgan holda, bugungi kunda yoshlar va aholi o'rtasida kitobga bo'lgan qiziqish va kitobxonlik darajasini oshirish hamda kitobxonlikni keng targ'ib qilish bo'yicha tizimli ishlar amalga oshirilmoqda. Kitobxonlik amalda keng joriy etish jarayonida birinchi navbatda mavjud kutubxonalarni rekonstruksiya qilish ularning moddiy-texnik bazasini yangilash, kerakli ilmiy va badiiy adabiyotlar bilan ta'minlash, kutubxonalar faoliyatida zamonaviy innovatsion texnologiyalarni keng joriy etishimiz va undan samarali foydalanishimiz mumkin. Bu ishlarni amalga oshirilishi uchun zarur chora-tadbirlar belgilab berilgan va ularning ijrosi muntazam nazorat qilib borilmoqda. Buning yorqin dalili sifatida yurtimizni rivojlantirishdagi 5 ta muhim tashabbusga "Yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish, ular o'rtasida kitobxonlikni keng targ'ib qilish bo'yicha tizimli ishlarni tashkil etish"ni yo'nalish sifatida belgilab berilganligi fikrimizga yorqin misol bo'ladi. Buyuk bobokalonlarimiz ham bola tarbiyasida kitobning o'rnini benihoya katta ekanligini, uni tafakkurning tolmas qanoti sifatida inson ma'naviy olamini boyitishi, yuksak ijodiy va yaratuvchilik vositasi sifatida nihoyatda qadrlash hamda undan samarali foydalanish zarurligini ta'kidlan o'tganlar.

Mutaxassislar bola hayotining ilk yosh davrini "mo'jizalar davri" deya nomlaganlar. Bu davrda bolalarga kitob oqishga tayyorlanadi. Bunda avval nutq malakalarini, eshitish va so'zlashishni mukammal o'rganib olishlari lozim. Bolalarni kitobga bo'lgan qiziqishlarini shakllantirish jarayonini biz albatta oiladan boshlasak juda ijobiy natija berishi va undan keyin maktabgacha ta'lim tashkilotlarida oila bilan hamkorlikda davom ettirsak kutilgan natijaning yanada samarali bo'lishi mumkin.

Oilada tarbiyaning barcha mezonlar shakllantirilganidek, kitobxonlik madaniyati ham shu maskandan boshlansa yaxshi samara beradi. Chunki, "Qush uyasida ko'rganini qiladi", degan behudaga aytilmagan. Muqaddas maskanda ota-ona bolalarni kitobga bo'lgan qiziqishlarini orttirishda o'zlari namuna bo'lishlari va o'zlari kitob mutoola qilishlari yaxshi samara beradi.

Oilada kitobga mehr qo'ygan bo'lsa bunday oilada tarbiyaayotgan farzand ham kitobga oshno bo'ladi, unday bolalarning dunyoqarashi, fikrlash doirasi keng bo'ladi, xushmuomala, mehribon, boshqalarga iloji boricha yaxshilik qilishga urinadigan, har bir aytayotgan so'zi, qilayotgan ishini oylab bajaradigan, bir so'z bilan aytganda, o'zida barkamol shaxs xslatlarini namoyon qilishga harakat qiladigan ziyoli farzand bo'lib voyaga yetadi.

Oila muhitida kitobxonlikning sevimli ravishda olib borilishi kutilayotgan natijaning samarasini yanada oshiradi. Bolalarga yoshlikdan o'zbek xalq ertaklaridan so'zlab berish bolalar mehnatsevarlik, samimiylilik, mehmondo'stlik kabi insoniy azilatlarni hamda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga nisbatan hurmat va ehtirom kabi tushunchalarni tarbiyalaydi. Bundan tashqari, buyuk allomalarimiz Alisher Navoiy, Forobiy, Abdulla Avloniy, Niyoziy, Yusuf Xos Xojib, Jaloliddin Rumiy kabimutafakkirlarimiz bilan tanishtiramiz va ularning tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan fikrlar esa bola tarbiyasida asosiy manba bo'lib xizmat qiladi. Kitob – insonning yaqin do'sti, suhbatdoshi, sirdoshi. U kishining dunyoqarashi, so'z boyligini oshiradi. Amerikalik olim, yozuvchi Nil Geyman olib borgan tadqiqot natijasi shuni ko'rsatdiki, kitob mutolaa qilmaydigan bolalar kelajakda bezori bo'lib ulg'ayishi ehtimoli yuqori ekan. Shu bilan birga, kitob o'qish odamlarni empatiyaga – faqat o'z xohish-istaklari va manfaatlarini o'ylashdan voz kechib, umumiy maqsad yo'lida birlashishga undaydi.

Mamlakatimizda Maktabgacha ta'lim tashkilotlari uchun o'quv adabiyotlari yaratish va o'quvchilarga etkazishning mustahkam tizimi yaratildi, unda O'zbekistonda ta'lim berilayotgan ettita tilda darslik va o'quv qo'llanmalar nashr etilmoqda. Axborot-resurs va axborot-kutubxona markazlarining moddiy-texnika bazasi yangilanib, zamonaviy elektron kutubxonalar tizimlari faoliyat ko'rsatmoqda. O'zbekiston Respublikasining "Talim to'grisida"gi Qonunida ma'naviy-axloqiy tarbiyaga alohida e'tibor qaratilgan: "Yosh avlodni ma'naviy – axloqiy tarbiyalashda halqning boy milliy madaniy-tarixiy an'analari asoslangan samarali tashkiliy, pedagogik shakl va vositalari ishlab chiqilib, amaliyotga joriy etiladi. Shaxsni tarbiyalash va uni xar tamonlama kamol toptirishning ustuvorligi ta'minlanadi,"-deb alohida ko'rsatib o'tilgan.

Biz qurayotgan demokratik-xuquqiy jamiyatning uch muhim tomoni bor: iqtisodiyot, siyosat va ma'naviyat. Bu tomonlar qancha mustahkam va baquvvat bo'lsa kelajagimiz ravnaqi ham baquvvat bo'ladi. O'zbekistonning buyuk davlatlar qatoriga kirishi, kelajagi obod va farovon bo'lishi, huquqiy demokratik davlat adolatli fuqarolik jamiyati maydonga kelishi ko'p jihatdan yoshlar tarbiyasiga bog'liq. Biz yashayotgan zamin qadim zamonlardan beri madaniyat va ziyo maskani bo'lib, halqimiz esa dunyoni larzaga keltirgan ulug' zotlarni tarbiyalab, voyaga etkazgan halqdir. Bugungi kunda faxrlanib, moddiy meros borasida ham, ma'naviy meros borasida ham dunyoning sanoqli mamlakatlarigina bizning davlatimiz bilan bellasha olishi mumkin deb, baralla ayta olamiz. Asrlar osha qanday yutuq va marralarga erishgan bo'lsak, albatta,

buning zahirida halqimizni kitobga bo'lgan mehr va mutolaaga bo'lgan ishtiyoqi mujassam bo'lgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoevning 2017-yil 13- sentabrdagi PQ -3271 sonli "Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish ,kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ib qilish bo'yicha kompleks chora tadbirlar dasturi to'g'risida"gi qarori bunga yaqqol misol qilishimiz mumkin.Ushbu qaror doirasida kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish,kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ'ib qilish bo'yicha kompleks chora –tadbirlar dasturi tasdiqlandi.

Kitob mahsulotlarini nashr etib va tarqatish tizimi rivojlantirish, kitob mutoalasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamdan targ'ib qilish bo'yicha kompleks chora tadbirlar dasturi qabul qilindi: unga ko'ra dasturda ko'zda tutilgan quyidagi asosiy vazifalarni amalga oshirishga alohida e'tibor qaratildi.

Axborot – kutubxona faoliyatini kuchaytirish, ta'lim tashkilotlari axborot – resurs markazlarining kutubxona fondlari, kutubxonalar, tashkilot va tashkilotlarning

Ma'naviyat xonalarini o'qitish – uslubiy, texnologik adabiyotlar, adabiy – badiiy, ma'rifiy va ilmiy – ommabop kitoblar bilan boyitish, ularning moddiy-texnik ba'zasini mustahkamlash. Kitob mutoalasi va kitobxonlik madaniyatini oshirishga doir tashviqot ishlarini tizimli va samarali tashkil etish, bu borada kitobxonlar va kutubxonachi va targ'ibotchilar o'rtasida «Eng kitobxon maktab», «Eng kitobxon mahalla», «Eng kitobxon oila», «Eng faol kutubxonachi»,kabi ko'rik tanlovlarning saralash bosqichlarini yuqori saviyada o'tkazishni yo'lga qo'yish kabi muammolar ko'zga tashlanmoqda. O'zbekistonda maktabgacha yoshdagi bolalarning aqliy rivojlanish imkoniyatlaridan to'laroq foydalanishga ilmiy-texnikaviy taraqqiyot talabiga muvofiq maktabgacha yoshdagi bolalar tarbiyasi ro'lini oshirishga yo'naltirilgan tadqiqodlar olib borilmoqda. Maktabgacha yoshdagi bolalar tarbiyasida bola shaxsiyatini, uning boshqalar bilan o'zaro ijobiy munosabatini shakllantirish, axloqiy tasavvurlarni rivojlantirish, vatanparvarlik xissiyotlarini uyg'otishga alohida e'tibor beriladi. "Mutolaa" so'zi arabcha "o'qish" degan ma'noga ega bo'lsa-da, bugungi kunda u kitob o'qishdan ko'ra kengroq tushunchani anglatmoqda.[2] O'qish – axborot olish madaniyati bo'lib, badiiy adabiyotni to'g'ri tushunish, undan estetik zavq olish, shuningdek, ilmiy adabiyotlar, barcha turdagi resurslar bilan ishlash, ma'lumot-bibliografiya va barcha turdagi axborot materiallaridan o'zini qiziqtirgan ma'lumotlarni qidirib topish, cheksiz axborot oqimlari orasidan kerakli, muhim bo'lgan ma'lumotlarni o'z kasbiy malakalarini

oshirishda foydalanish, axborot-kutubxona muassasasidan to'g'ri foydalanish yo'llarini o'rganish ham axborot olish madaniyati tushunchasi doirasiga kiradi.

Xulosa qilib aytganda, barcha ezgu ishlarning, bunyodkorg'oyalarning asosi bu kitobdir. Bizga ilm nurlarini sochadigan ham kitobdir. Shuning uchun ham biz bugungi kunda kitobga bolgan qiziqishni oiladan boshlasak va bu uchun ularni yoshiga mos kutubxonalarni shakllantirsak nur ustiga a'lo nur bo'ladi. Bolada o'qish malakalarni shakllantirish negizida og'zaki nutq rivojlanish va kitobga muhabbatni oshrish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sh. M. Mirziyoyev tomonidan ilgari surilgan besh muhim tashabbus-T.: 2019 yil, 19-mart.
2. G'oziyev E. G». Ontogenez psixologiyasi, T.: 2010 yil.
3. Nasiba Erxonova, Zuhra Ro'ziyeva "Tarbiyachi kitobi". Toshkent 2019 yil.
4. Takomillashtirilgan ilk qadam davlat o'quv dasturi. T.: 2022
5. O. Xasanboyeva. "Barkamol avlod ma'naviyati". T.: 2010
6. M. Jumaboyev. "O'zbek bolalar adabiyoti". T.: 2009

MAKTABGACHA TA'LIM – BOLA KAMOLOTI POYDEVORI

Radjapova G.M.

*Termiz davlat pedagogika instituti,
Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti,
Maktabgacha ta'lim kafedrasi o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: innovatsion jarayonlar, bilimlar iqtisodiyoti, kasbiy innovatsion faoliyat, insoniylik, urf-odatlar, his-tuyg'ular.

Ключевые слова: инновационные процессы, экономика знаний, профессиональная инновационная деятельность, человечность, традиции, чувства.

Key words: innovative processes, economy of knowledge, professional innovative activity, humanity, traditions, feelings.

PEZIOME:

Kelajak avlod haqida qayg'urish sog'lom, barkamol naslni tarbiyalab yetishtirishga intilish zamondan-zamonga, avloddan avlodga o'tib kelayotgan milliy qadriyatlarimizni sihdirish. Shuningdek, Insoniylikka yo'naltirilgan ta'lim g'oyalarini singdirish. Har bir ota-ona o'z farzandining baxtu saodati, fazlu-kamolini ko'rish uchun butun hayoti davomida kurashishi, mehnati va shunday oilada katta bo'lgan bolalar milliy an'analar, qadriyatlar, urf odatlarni qadrlashi bayon etilgan.

PEZIOME:

Забота о будущем поколении, стремление воспитать здоровое, всесторонне развитое поколение, укрепление наших национальных ценностей, передаваемых время от времени, из поколения в поколение. А также прививать идеи гуманно-ориентированного образования. Утверждается, что каждый родитель всю жизнь борется за то, чтобы увидеть счастье и совершенство своего ребенка, и что дети, выросшие в такой семье, ценят национальные традиции, ценности и обычаи.

SUMMARY:

Caring about the future generation, striving to bring up a healthy, well-rounded generation, strengthening our national values passed down from time to time, from generation to generation. Also, to inculcate the ideas of Humanity-oriented education. It is stated that every parent struggles throughout his life to see the happiness and perfection of his child, and that children who grow up in such a family value national traditions, values, and customs.

Kelajak avlod haqida qayg'urish sog'lom, barkamol naslni tarbiyalab yetishtirishga intilish zamondan-zamonga, avloddan avlodga o'tib kelayotgan milliy qadriyatlarimizdir. Har bir ota-ona o'z farzandining baxtu saodati, fazlu-

kamolini ko‘rish uchun butun hayoti davomida kurashadi, mehnat qiladi, o‘zini anglatadi. Shunday oilada katta bo‘lgan bolalar milliy an‘analari, qadriyatlar, urf odatlarni qadrlashadi.

Bugungi kunda barchamizga yosh avlodni chuqur saviyali mukammal shaxs qilib shakllantirishdek mas‘uliyatli vazifa yuklatilgan.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda barcha psixik jarayonlar, jumladan tafakkur, xotira, idrok va shu kabilarning jadal rivojlanishi kuzatiladi. Bola, kundalik hayotda jonli ishtirok etib, kattalar va tengdoshlari bilan muloqat qilib, faol rivojlanadi. Uning nutqi atrof olam haqidagi tasavvurlari shakllanadi. Bola idrok qilgan narsa va hodisalarning ko‘plab obrazlari, shuningdek, bu obrazlar bilan bog‘liq bo‘lgan fikrlar, his-tuyg‘ular va xatti-harakatlar izsiz yo‘qolib ketmaydi. Ular ongida saqlanib qoladi va hayot faoliyatida muayyan sharoitlarda tiklanadi.

Bolaga yo‘naltirilgan ta‘limning o‘ziga xosligi shundaki, bola kimningdir istagi, buyurtmasiga ko‘ra emas, o‘z imkoniyatlari, salohiyati, tabiati hususiyatlariga mos ravishda shakllanadi. Ta‘lim mazmuni va metodlari bola shaxsini shakllanish, uni mustakil shaxs sifatida tan olinish jarayonlari kechadigan muhitda tashkil etiladi. Bu jarayon shaxsga yo‘naltirilgan hamda unga umuminsoniylik xos bo‘lsa, ushbu pedagogik faoliyat insoniy-shaxslik darajasiga o‘tadi.

Insoniylikka yo‘naltirilgan ta‘lim g‘oyalari quyidagilarda aks etadi:

- zamonaviy ta‘lim umuminsoniy qadriyatlardan kelib chiqqan hamda ularning muayyan jamiyat ma‘naviyatiga asoslanadi;

- ta‘lim maqsadi o‘zligiga ega, umuminsoniy qadriyatlarga ega shaxsni shakllantirish va rivojlantirishga karatiladi;

- shaxs kamoloti to‘laqonli — ong va tuyg‘ular, ruh va tan birligi tarzida amalga oshiriladi;

- insonning barcha huquqlari, jumladan, uning ta‘lim mazmunini tanlash huquqi ham himoyalangani;

- tashkilotda guruh ishi alohida shaxsiy ish bilan birgalikda olib boriladi va bunda bola faoliyatining uziga xos uslubi shakllanishiga alohida e‘tibor qaratiladi; ta‘lim shaxs faoliyati turi sifatida ichki asosga ega, tarbiyachi va tarbiyalanuvchining teng munosabatlari, hamkorlikda qaror qabul qilishiga tayanadi;

- eng yaxshi ta‘lim rasmiy boshqaruvga emas, balki mehr, e‘tibor, hamkorlikka tayangan ta‘limdir.

Ana shu ta'limga o'z diqqat e'tiborini qaratgan shahar YTT Radjabova Gulbahor Mamatraimovna rahbarligidagi Termiz shahar 6-sonli ONMTTda Takomillashtirilgan "Ilk qadam" dasturi asosida ish olib borilmoqda Tarbiyalanuvchilarning tarbiya va bilim darajalari, yoshlariga qarab o'rgatilib kelinmoqda.

Bolalar bilan bir yilda uch marta bilim manitoringi o'tkaziladi. Monitoring natijalariga asosan bolalar bilim bo'shliqlari aniqlanadi, shu sababli tarbiyachi pedagoglarimiz bolalar bilan alohida ishlaydi. Iqtidorli bolalarimizni tumanda, viloyatda o'tkazilayotgan tadbirlar va ko'rik tanlovlarga olib borib yutuqlar bilan qaytishadi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotimizda yil davomida qiziqarli tadbirlar ham olib boriladi. Bu tadbirlarda eng asosiy musiqa rahbarlarimiz va tarbiyachi opalarning mehnatlari beqiyosdir. Musiqa, har qanday san'at singari, bolalarga dunyoni o'rganishga yordam beradi va bolalarni tarbiyalaydi va u nafaqat ularning badiiy didi va ijodiy tasavvurini, balki hayotga, insonga, tabiatga muhabbat, o'z vataniga muhabbat, qiziqish va tuyg'ularni tarbiyalaydi.

MTTda mehrijon bayrami o'tkazildi.

Aytish joizki, erishilayotgan yutuqlarda tarbiyalanuvchilarning ota-onalari bilan olib boriladigan ishlar o'z samarasini ko'rsatib kelmoqda. Chunki tarbiya jarayonida oila bilan tashkilot o'rtasida uzluksiz munosabatlar bo'lishi zarur. Oiladan tashkilotga, tashkilotdan yana oilaga va h.k. Ma'lumki, bu yoshdagi bolalar hali oilaga ko'proq bog'liq bo'ladi. Oila ularning ijtimoiylashuviga (sotsializatsiyasiga), ya'ni, jamiyatga kirib borishiga mas'uldir, bu yerdan ko'proq Maktabgacha ta'lim tashkiloti orqali amalga oshiriladi. Shuning uchun maktabgacha ta'lim tashkiloti qancha ahamiyatli bo'lmasin, bu yoshdagi bolalar uchun oila tarbiya masalasida birinchi o'rinda turadi. Bola uyda

o'rganganini maktabgacha ta'lim tashkilotida davom ettiradi va maktabgacha ta'lim tashkilotida oiladagi tarbiya ma'lum darajada maktabgacha ta'lim tashkilotida korreksiya qilinadi, ya'ni, tarbiyaning noto'g'ri joylari tuzatiladi, yetishmovchiliklari to'ldiriladi. bolaning oiladagi hayotidan, oila esa farzandning maktabgacha ta'lim tashkilotidagi yutuqlari va kamchiliklaridan xabardor bo'lib turishi maqsadga muvofiq. Xarakterdagi va tarbiyadagi kamchiliklarni ham bilib, ularni o'z vaqtida hamkorlik asosida bartaraf etish — eng muhim masalalardan biri.

Oila — tarbiyaning asosiy bazasi, o'chog'i. Oila maktabgacha ta'lim tashkilotidagi muhitdan xabardor bo'lmog'i zarur, maktabgacha ta'lim tashkilotida esa oiladan. O'shanda bolaning tarbiyasi samarali bo'ladi. Ota-onalar tomonidan « maktabgacha ta'lim tashkiloti bunday bo'lishi kerak», maktabgacha ta'lim tashkilotida xodimalari tomonidan esa «ota-ona bunday bo'lishi kerak» degan gaplarni tez-tez eshitish to'g'ri keladi maktabgacha ta'lim tashkiloti bilan oila — bu o'zaro norozichiliklar bildirish, bir-birini poylab, ayb qo'yish joyi emas. Oila va maktabgacha ta'lim tashkiloti o'rtasidagi bunday konfrontatsiya, qarama-qarshilik yaxshilikka olib bormaydi, bundan ikkila tomon ham yutqazadi. Lekin eng ko'p zarar ko'rayotgan bu yerda bolajon bo'ladi. Shuning uchun oila va maktabgacha ta'lim tashkiloti bola tarbiyasida o'zaro hamkor ekanligini hech qachon esdan chiqarmaslik zarur. O'zaro majburiyat, javobgarlikni his qilish muhim ekanligini doimo eslab turish lozim.

Diqqat markazida oila a'zolari yoki tarbiyachilarning manfaatlari emas, balki bolaning qiziqishlari va taqdiri turishi kerak. Ota-ona maktabgacha ta'lim tashkiloti qo'shimcha tashvish deb bilmasliklari darkor, maktabgacha ta'lim tashkiloti, o'z bolalari kabi, ular hayotining bir qismi bo'lmog'i kerak.

Termiz shahar 6-sonli ONMTTdagi O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni hamda Maktabgacha ta'lim Nizomi, shuningdek, Maktabgacha ta'lim Konsepsiyasi asosida maktabgacha yoshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasini oshirish, mazkur tizim xodimlarini har tomonlama qo'llab-quvvatlash borasida bir qator ibratli ishlar amalga oshirilmoqda.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, bolajonlarimizning kelajakda o'z o'rnini egallashi, atrofda bo'ladigan voqea-hodisalarga munosabat bildirishi, barkamol avlod, ertangi Vatanimiz egalari bo'lib yetishishlarida maktabgacha ta'lim tashkilotimizning o'rnini beqiyos. Ushbu tashkilotlarda tarbiya, ta'lim olayotgan o'g'il-qizlarimiz kelajakda, albatta, yurt koriga yaraydigan, mard, jasur, oqil insonlar bo'lib kamol topishlariga ishonchimiz komil.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni, 2020-yil 23-sentabr, O'RQ-637-son
2. O'zbekiston Respublikasi vazirlar mahkamasining 2019 yil 13 maydagi "Maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 391-sonli qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 22.12.2020 yildagi 802-sonli Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standartini tasdiqlash to'g'risidagi qarori.
4. Development of creative abilities of preschool children in preparation for school education Radjapova Gulbahor Mamatraimovna Termiz State Pedagogical Institute Teacher at the faculty of preschool education 2024 yil.
5. Ajdodlarimizning boy merosi va milliy qadriyatlarga asoslangan kuchli ma'naviyat Раджабова Гулбахор Маматраимовна 2024/6
6. Maktabgacha ta'lim tashkilotida bayram ertaliklari Radjapova Gulbahor Mamatraimovna Termiz davlat pedagogika instituti "Maktabgacha ta'lim nazariyasi" kafedrası o'qituvchisi Jild: 04, Nashr: 03 | mart - 2024 ISSN: 2181-2624

BOLALARDA IJODIY FIKRLASH QOBILIYATINI SHAKLLANTIRISHNING FALSAFIY XUSUSIYATLARI

Abdumajitova S.A.
TerDPI o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: ijodiy qobiliyat, ijodiy fikrlash, bolalarni maktab ta'limiga tayyorlash, ijodkorlik, tasviriy materiallar, maktabgacha ta'lim tizimi, maktab ta'lim tizimi, ijodiy faoliyat.

Ключевые слова: творческие способности, творческое мышление, подготовка детей к школьному обучению, творчество, наглядные материалы, система дошкольного образования, система школьного образования, творческая деятельность.

Key words: creative abilities, creative thinking, preparing children for school, creativity, visual materials, preschool education system, school education system, creative activity.

РЕЗЮМЕ:

Yangi O'zbekiston maktabgacha ta'limida bolalarda ijodiy fikrlash qobiliyatini shakllantirishning falsafiy xususiyatlarini takomillashtirish va zamon talablari asosida rivojlantirish, ta'lim oluvchilarning e'tiborini milliy va umuminsoniy qadriyatlar hamda tabiat va jamiyat munosabatlarini ongli va mas'uliyatli hamda daxldorlik hissini shakllantirishning samarali shakl, metod va vositalarini joriy etish asosiy ustuvor vazifalar etib belgilangan. Shuningdek, bolalarda ijodiy fikrlash qobiliyatini shakllantirishning falsafiy xususiyatlarini mantiqiy ketma-ketlik ta'minlanishi, ularda olam haqida yaxlit tasavvur paydo qilishga yordam berishni nazarda tutadi. Mazkur jarayon bolalarda ijodiy fikrlash qobiliyatini shakllantirishning falsafiy xususiyatlarini takomillashtirishni taqozo etadi.

РЕЗЮМЕ:

Основными приоритетными задачами нового дошкольного образования Узбекистана являются совершенствование философских характеристик формирования творческого мышления у детей и развитие их в соответствии с требованиями времени, внедрение эффективных форм, методов и средств привлечения внимания обучающихся к национальным и общечеловеческим ценностям, а также формирование осознанного и ответственного чувства принадлежности к взаимосвязи природы и общества. Это также предполагает обеспечение логической последовательности философских характеристик формирования творческого мышления у детей, содействие формированию у них целостной картины мира. Этот процесс требует совершенствования философских характеристик формирования творческого мышления у детей.

SUMMARY:

The main priority tasks of the new preschool education in Uzbekistan are the improvement of the philosophical characteristics of the formation of creative thinking in children and their development in accordance with the requirements of the time, the introduction of effective forms, methods and means of attracting the attention of students to national and universal values, as well

as the formation of a conscious and responsible sense of belonging to the relationship between nature and society. This also involves ensuring a logical sequence of philosophical characteristics of the formation of creative thinking in children, promoting the formation of a holistic picture of the world in them. This process requires the improvement of the philosophical characteristics of the formation of creative thinking in children.

Maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, bolalarning sifatli maktabgacha ta'limdan teng foydalanishini ta'minlash, maktabgacha ta'lim xizmatlarining nodavlat sektorini rivojlantirish maqsadida, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning 2019-yil 8-maydagi Maktabgacha ta'lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi PQ-4312 son qaroriga muvofiq O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi qabul qilindi. Bu chiqarilayotgan Qaror va Farmonlar o'z navbatida intellektual, barkamol avlodni tarbiyalashga xizmat qiladi. Ushbu farmon va qarorlar maktabgacha ta'lim tizimi moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, ularni malakali pedagog va tarbiyachilar bilan ta'minlash, bolalarni maktab ta'limiga tayyorlash darajasini tubdan yaxshilash, ta'lim-tarbiya jarayoniga zamonaviy ta'lim dasturlari va texnologiyalarini tatbiq etish, farzandlarimizni har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlantirish uchun shart- sharoitlar yaratish kabi dolzarb masalalarni hal etishda alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bu muhim vazifalarni hal etish bugungi kunda maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ta'lim-tarbiya jarayonini takomillashtirish, shu bilan bir qatorda bolalarning ijodiy faoliyatini to'g'ri tashkil etish va loyihalashtirish asosiy vazifalardan ekanligini ko'rsatadi hamda tanlangan mavzuning dolzarbligini aniqlaydi. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarning ijodiy faoliyatini tashkil etish vosita va usullarini ilmiy jihatdan ishlab chiqish hamda amaliyotga joriy etish asosiy vazifalardan biri bo'lib, mashg'ulot samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Hozirgi zamon didaktikasi va metodikasida bu borada zamonaviy o'qitish texnologiyalaridan foydalanish muammosi ko'pincha ta'lim uzviyligini ta'minlashning muhim omili sifatida qaralmoqda. Maktabgacha yoshdagi bolada bilish jarayoni ijodiy faoliyat natijasida yuz beradi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning Badiiy-estetik qobiliyatlarini shakllantirishda Ijodiy faoliyatning roli juda beqiyos hisoblanadi. Bolaning berilgan topshiriqni bajarish jarayonida izlanishi, ijodiy faoliyati namoyon bo'lishi uchun aniq maqsadga yo'naltirilgan, rejalashtirilgan, me'yor va mezonlarga ega bo'lgan, o'z-o'zini anglagan faoliyat zaruriyati seziladi. Bu esa bolada atrof-olam obyektlari va ular haqidagi bilimlarni o'zlashtirish; ta'lim samaradorligini vujudga keltirish,

faoliyatning avvalgi turlariga tayanishni taqozo etadi. Xususan, “Shaxsdagi ijodkorlik xususiyatlarini qanday tarbiyalash mumkin?”- degan dolzarb muammo bugun paydo bo‘lmagan. Azal-azaldan ijodkorlikning boshlanishi bo‘lgan insondagi ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish masalasi bevosita bolalar ta’lim-tarbiyasi bilan shug‘ullanuvchi pedagoglarni ham, tadqiqotchilarni ham hozirgi davrgacha qiziqtirib keladi. Ta’lim va tarbiya, shaxsning jamiyatda shakllanishi, qobiliyatlarni rivojlantirish hanuzgacha pedagogikaning eng dolzarb masalasi bo‘lib qolmoqda. Maktabgacha yoshdagi bolalarda ijodiy faollikni shakllantirish texnologiyasini ishlab chiqish muammosi ko‘p qirrali pedagogik- psixologik ijtimoiy vazifalardan biri bo‘lib, jamiyat ijtimoiy rivojlanishi va taraqqiyoti uchun dolzarb vazifalardan biridir. Turli xil tasviri materiallar bolalarning idroki va g‘oyalarini boyitadi, ularning tasviri san’at, tasviri faoliyat haqidagi bilimlarini kengaytirishga yordam beradi, ular uchun uni yanada jozibali va qiziqarli qiladi va turli xil materiallarni o‘zlashtirganda, bolalar o‘ziga xos uslubni shakllantiradilar.

Ijodkorlik- sifat jihatdan yangi, moddiy va ma’naviy boyliklar yaratuvchi inson faoliyati jarayoni. Ijodkorlik o‘zida insonning mehnatda namoyon bo‘lgan qobiliyatini ifodalaydi. Obyektiv olam qonuniyatlarini bilish asosida xilma-xil ijtimoiy ehtiyojlarini qanoatlantiradigan yangi haqiqatni yaratadiganday mehnat ijod bo‘lishi mumkin. Ijod turlari bunyodkorlik faoliyati bilan belgilanadi: ixtirochi, tashkilotchi, mehnati ilmiy va badiiy mehnat va boshqalar. Bugungi kunda ilmiy, uslubiy adabiyotlarda «ijod», «ijodkorlik» kabi atamalarni uchratib qolmoqdamiz. Bu atamalarning adabiyotlar sahifalarida paydo bo‘lganligi bejiz emas. «Ijod» so‘zining lug‘aviy ma’nosi: «yaratish», «yangilikni kashf etish» so‘zlariga monand keladi. Ijodkorlik - faoliyatning turli holatlarida paydo bo‘ladi. Qiziqish ilhom, intilish va boshqalar ijodkorlikning inson ongida eng oliy tarzda paydo bo‘lishidan, namoyon bo‘lishigacha jarayonini o‘z ichiga oladi. Ijodiy faoliyat uchun imkoniyatlar ijtimoiy munosabatlarga bog‘liq. Bugungi kunda mustaqillik tufayli amalga oshirilayotgan ta’lim islohotlari o‘z ishiga ijodiy yondashuvchi, fan, texnika, san’at, ishlab chiqarishning jadal rivojlanishiga o‘z hissasini qo‘shadigan yuksak malakali kadrlar tayyorlashga bog‘liq. Shunga ko‘ra, jamiyat taraqqiyoti talabalaridan kelib chiqqan holda har bir bolani ijodkorlik ruhida tarbiyalash muhim va zarurdir. Psixolog olim N.D.Levitov ijodiy faoliyatni quyidagi mezonlar asosida vujudga kelishini isbotladi:

-tafakkurning mustaqilligi;

-o‘quv materialining o‘zlashtirilishi, tezligi va mustahkamligi.

Pedagogikaning asosiy vazifalaridan biri barcha bolalarning ijodiy faoliyati har tomonlama rivojlanishini ta'minlaydigan shart-sharoitlar yaratishdan iborat. Shu bilan bir qatorda muayyan sohalarida chuqur qiziqishlarini, intilishi va qobiliyatini namoyon qilayotgan bolalarni aniqlash, ularga bundan keyingi rivojlanishi uchun barcha imkoniyatlarni yaratib berish lozim. Buning uchun esa: kichik maktab yoshidagi bolalarning ijodiy faoliyatini rivojlantirishga doir shart-sharoitlar yaratish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bu borada:

- Bolalar ijodiy faoliyatini rivojlantirishga doir innovatsion faoliyatga tayyorlash;

- Tarbiyachi va bolalar munosabatida hamkorlik faoliyatini vujudga keltirish.

Ijodiy faoliyatni rivojlantirishda bilishga doir innovatsion texnologiyalardan foydalanish;

- Hozirgi davrda bolalarning biror- bir haqiqatni mustaqil izlashi va kashf etishi bilan bog'liq bo'lgan evristik va muammoli ta'lim o'quv-biluv jarayoniga faol kirib kelmoqda.

V. Karimova o'z tadqiqotlarida ilmiy faoliyatni ushbu uch turi amalga oshirilganda shaxsning unga mos bo'lgan sifatleri :

- 1) Bolalar tomonidan tashqi olamni kuzatish jarayonida zarur bo'ladigan sifatleri;

- 2) Bolalar uchun faoliyatning ijodiy mahsulini yaratish sharoitlarini ta'minlovchi ijodiy faoliyat sifatleri;

- 3) Bolalar bilish faoliyatini tashkil etganda uning oldingi ikki holatda- bilish va ijod holatida ko'rinadigan sifatleri namoyon bo'lishini ko'rsatib o'tadi.

Quyida sanab o'tiladigan sifatlar ijodiy izlanishli ta'lim turini rejalashtirish, tashkil etish va samaradorligini nazorat qilish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ijodiy faoliyatga o'rgatish fanining asosiy maqsadi maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalar ijodiga rahbarlik qilish uchun amaliy bilim va ko'nikmalar berish. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risidagi Qonuni" va "Maktabgacha ta'lim konsepsiyasi" asosida MTT da ijodiy mehnat tarbiyasini to'g'ri yo'lga qo'yish, bolalarni qo'l mexnati faoliyatiga raxbarlik qilishdan iboratdir. Ijodiy faoliyatga urgatish fanining vazifasi:

- MTTda bolalarni qo'l mexnatiga badiiy mexnatga qiziqishlarini uyg'otish, mehnat orqali hosil bo'lgan ko'nikma va malakalarini shakllantirish;

- maktabgacha yoshdagi bolalarda mehnatga nisbatan muhabbatni tarbiyalash va kasbga yo'naltirish;

- bolalarda ijodiy ko'rgazmalar, o'yinlar uchun atributlar yasashga xohishlarini uyg'otish;

- qog‘oz, karton kabi materiallarning xususiyatlari bilan tanishtirish;
- mehnat qilish madaniyati malaka va ko‘nikmalarini tarbiyalash;
- buyumlarni tayyorlash jarayonini rejalashtirish, tayyorlash texnologiyasini o‘rgatish, mahsulotni tejash, buyumlari qoralamasining eskizini va suratini chizishga ish joylarini tartibli saqlashga o‘rgatish;
- bolalarni buyumlar yasash jarayonida oddiy asboblardan foydalanishga o‘rgatish hamda badiiy didlarini shakllantirishga, vaqtni tejay olishga, maqsadga muvofiq ishlashga odatlantirishdir.

Ijodiy qobiliyat insonni hayvondan farqlab turadigan bir xususiyatdir. Bu qobiliyat insonga nafaqat hayoti davomida qo‘l kelishi va undan foydalanishi mumkin, balki uning ko‘rinishini o‘zgartirishi ham mumkin. Bolalar ijodiyoti va uning o‘ziga xos tomonlarini tushunish pedagoglardan ko‘pgina bilimlarga ega bo‘lishni talab etadi. Pedagog san’atda bu faoliyat qanday xarakterga ega, rassom badiiy obrazni yaratishi uchun qanday vositalardan foydalanayapti, uning ijodiy faoliyatining bosqichlari qanday degan savollarga javob bera olishi kerak. Bolalar atrof-olam bilan tanisha borish jarayonida ularni o‘z faoliyatlarida ya’ni o‘yinlarida, chizgan rasmlarida, loy ishlarida, hikoyalarda va hokazolarda aks ettiradilar. Bolalar tasviriy faoliyatda atrof-olamdan olgan tassurotlarini, tasavvurlaridagi timsollarni turli-tuman materiallardan va aniq shakllar yordamida tasvirlashga harakat qiladilar.

Bolalar ijodiyotida ijodiy faoliyatning boshlang‘ich bosqichida o‘ziga xos xarakter xususiyatlari mavjud. Bularga avval o‘zlashtirilgan ish usullarini yangicha mazmunda qo‘llashda, oldinda turgan vazifalarni yangi usullar orqali yechishni, o‘z his-tuyg‘ularini turli vositalar yordamida ifoda etishlarida faol va mustaqil ishtirok etishlari kiradi. Atrof-olamni bolalar tasviriy faoliyatida tushunish ijodiy ko‘rinishlar bilan bog‘liq emas, balki bola ishlayotgan, ko‘rsatayotgan materialning tarkibini aniqlash orqali namoyon bo‘ladi. Masalan: qalam va bo‘yoqlar qog‘ozda iz qoldiradilar, loy yumshoq undan narsalar yasash mumkin. Keyinchalik tasviriy faoliyat va izlanishlarni rivojlantirish uchun bu bosqich kichik ahamiyat kasb etadi, chunki bola bunda tasavvurlaridagi timsolni yaratish uchun yordam beradigan material bilan tanishadi. Qalamdan qoladigan iz nimanidir ifodalashini tushunadigan bola o‘z xohishi va kattalarning taklifiga ko‘ra qandaydir predmetni tasvirlashga harakat qilsa, unda bolaning faoliyati tasviriy xarakter tusini olgan bo‘ladi. Bolada fikr, maqsad bo‘lib, ularni namoyon etishga harakat qiladi. Shu tariqa ijodiy jarayonning birinchi bosqichi fikrning paydo bo‘lishibola faoliyatida ham hosil bo‘ladi. Rassomda fikrning paydo bo‘lishi bilan odatda mazmunini va bajarish vositalarini o‘ylab boradi, ish uchun odatda uzoq vaqt kerak bo‘ladi, bolada

esa ko‘pincha bu bosqichning hosil bo‘lishi kuzatilmaydi. Bola qanchalik kichik bo‘lsa, u shunchalik o‘ylagan narsasini tez tasvirlashga harakat qiladi. U hali o‘z ishining natijasini va uni bajarish yo‘lini oldindan ko‘ra olmaydi. Avvaldan o‘ylab ko‘rish va ishni rejalashtirish tasvirlash jarayoni bilan birgalikda amalga oshiriladi. Shuning uchun ham bolalar ijodiyotida faoliyatlar jarayonida ish mazmunini o‘zgartirish hollari tez-tez uchrab turadi. Bola tasvirleyotgan rasmdagi timsollarga umuman taalluqli bo‘lmagan detallarni kiritishi mumkin. Bolalarning tasviriy ijodiyotining o‘ziga xos tomonlarini o‘rganish uchun pedagogika tarixida bir qator pedagogik va psixologik tadqiqot ishlari olib borilgan. Bolalarda ijodiy qobiliyatlarning rivojlanishida tasviriy faoliyat turkumiga kiruvchi mashg‘ulotlarning o‘rni beqiyos ekanligini e’tirof etgan holda bunday mashg‘ulotlar ularda tasviriy savodxonlik elementlarini shakllantirilishiga ham tamal toshini qo‘yishi shubhasizir. Bolalar rasm, appalikasiya, loy ishi, qirqib yelimlash mashg‘ulotlari davomida nafaqat biror ish bilan ma’lum muddat band bo‘ladilar, balki yuqorida aytib o‘tganlarimizga qo‘shimcha ravishda ularda quyidagilar rivojlanadi va shakllanadi:4

- tasviriy san’at sohasiga doir qobiliyatlari aniqlanadi va shakllantiriladi;
- qalam, mo‘yqalamni ushlash, loy, plastilin bilan ishlash, qaychida ayrim narsalarni qirqib yelimlash orqali mayda qo‘l mushaklari rivojlanadi;
- bola yozuv texnikasini egallashga tayyorlanadi;
- bola tasviriy faoliyat mashg‘ulotlari orqali diqqatini bir joyga taqsimlay olishni va ishini oxiriga qadar bajarishni, o‘tira olishni o‘rganadi;
- tabiatni, atrof-olamni kuzatishni, uni asrab-avaylashni ardoqlashni, unga nisbatan to‘g‘ri munosabatda bo‘lishni o‘rganadi;
- jamoa bo‘lib mehnat qilish, ishni rejalashtira olish, o‘rtoqlarini eshita olish va o‘zaro fikr-mulohazalarni inobatga olgan holda ishlash malakalari shakllanadi;
- xalqimizning boy madaniy-ma’naviy merosi haqida tushuncha va tasavvurga ega bo‘ladi va ularni o‘z ishlarida ifodalashga o‘rganadi.

Ijodkorlik qobiliyati insonning tabiiy va ijtimoiy dunyoni voqelikning obyektiv qonunlari asosida o‘z maqsadi va ehtiyojlariga muvofiq o‘zgartiradigan faoliyatidir. Ijod mahsuli bu inson ongining faol mahsulidir. “Maktabgacha ta’lim konsepsiyasi”ning asosiy mazmunida bolalarning individual xususiyatlari va iste’dodini rivojlantirish vazifasi belgilab berilgan. Xozirgi tadqiqotlar maktabgacha yoshdagi bolalar rasm chizish, loy va plastilin o‘yinchoqlar yasashda ijodiy faoliyat ko‘rsata olishini isbotladi. Albatta, bolalar ijodkorligi o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, kattalar ijodkorligi mezonlariga javob bera olmaydi. Ta’lim jarayonida, ertaklar eshitish, har xil rasmlarni ko‘rish

tufayli bola o'yinchoq yasashdan oddin o'zi bevosita idrok etgan predmetlar doirasiga kirmaydigan narsalarni asta —sekin tasavvur qila boshlaydi. Bolada avval kattalarning og'zaki ta'siri bilan ixtiyoriy tasavvur obrazlari hosil bo'lib, keyinchalik ular bolaning mustaqil fikrlashidan vujudga kelishi mumkin. Bolalar badiiy ijodiy qobiliyatlarini shakllantirish yo'llarini o'rganganda, bolalarga berilgan topshiriqlarni 3 bosqichda murakkablashtirib borishimiz mumkin. Birinchi bosqichda bolalarga ulardan ijodiy faoliyatda dastlabki yo'nalishni talab qiladigan topshiriqlar beriladi: Tarbiyachining (o'zing yasa, bir narsa o'yla, qidirib top, o'zgartir kabi) ko'rsatmalari bo'yicha bolalar pedagog bilan birga ishlab, ijodkorlik elementlarini namoyon etadilar. Ikkinchi bosqichda bolalarni aniq maqsadga muvofiq ishlashga va izlanishga da'vat etuvchi topshiriqlar beriladi. Bola tarbiyachi bilan birga ishlab, o'zlashtirgan ko'nikmalarni kombinatsiyalash va o'zgartirish mumkinligini tushuna boshlaydi. Nihoyat, uchinchi bosqich —bolani turli faoliyatda fikrlash bo'yicha mustaqil harakat qilishga, o'z ishlarini rejalashtirishga, tasvirlash vositalarini tanlashga o'rgatadigan topshiriqlardan iboratdir. Tarbiyachi bolalarga topshiriqni emotsional tarzda tushuntiradi. Tarbiyachining izohi bolalarni qiziqtirishi, buning uchun tarbiyachi goho o'yin elementlaridan, o'yin harakatlaridan foydalanishi mumkin. Bolalar ko'z o'ngida qo'g'irchoqlar paydo bo'ladi. Ular birgalikda tomosha qo'yishni so'raydilar. Bunday ertak personajlarning kutilmaganda paydo bo'lishi bolalarni suyuntirib yuboradi. O'yinchoqlarning harakatlarini ko'rib, bolalar sevinib ketadilar, tarbiyachi ularga qarab murojaat qilayotganidan mamnun bo'ladi. Agar tarbiyachi mashg'ulotda o'yin usulini qo'llayotgan bo'lsa, u mashg'ulot davomida o'iinda qatnashadigan personaj to'g'risida oldindan o'ylab qo'yadi. Masalan, qo'g'irchoq mana shunday personaj rolini bajarib, bolalar qanday ishlayotlanligi bilan, topshiriqni kim qanday bajarayotganligi bilan qiziqib ko'rishi mumkin. Keyin u bolalarning hatti — harakatlarini ma'qulaydi, ijodiy ishlashga qiynalayotgan bolalarga yordam beradi va boshqa shunga o'xshagan ishlarni bajaradi. Mashg'ulotda har doim ham bir xildagi o'yin harakatlaridan foydalanmaymiz, har bir mashg'ulot oldidan bolalarning ruhini ko'taradigan, kayfiyatini yaxshilaydigan tadbirlar tashkil qilamiz. Buning uchun bolalarga she'r o'qib berishimiz, qo'shiq aytib berishimiz, topshiriqlar bo'yicha topishmoqlar aytib, kichkintoylarni qiziqtirishimiz lozim. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ijodiy faoliyatda bolalar asosan amaliy ish bajaradilar, san'at asarlarini bilan rasmga qarab hikoya qilish; maktabda esa tasviriy san'atning turlari rang tasvir, grafik, haykaltaroshlik va dekorativ san'at asarlari bilan yanada chuqurroq tanishadilar. Maktabgacha ta'lim tashkilotida tasviriy faoliyat mashg'ulotlari xilma-xildir:

rasm chizish, loy, applikatsiya, qurish-yasash mashg'ulotlari hisoblanadi. Maktabgacha ta'lim tashkilotida keltirilgan mashg'ulotlarning hammasiga katta ahamiyat beriladi. Boshlang'ich sinflarda ta'lim-tarbiya masalalarining muvaffaqiyatli hal etilishi, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida olib boriladigan tasvirlash faoliyati mashg'ulotlari bilan uzviy ravishda olib boriladi.

Ijodiy faoliyat bolalarni axloqiy tarbiyalaydi. Bolalar ishlarida o'z hayotida, jamiyatda bo'layotgan voqea-hodisalarni aks ettiradilar, ulardan mamnun bo'ladilar, hayajonlanadilar. Tasviriy faoliyat jarayonida bolalarda irodaning sifatlari-boshlagan ishini oxiriga etkazish, oldiga maqsad qo'yib, o'shani bajarishga tomon intilish, qiyinchiliklarni yengish, o'rtoqlariga yordamlashish kabi xususiyatlar tarbiyalanadi. Jamoa ishini yaratish jarayonida bolalarga bir-biriga yordam, kelishib ishlash kabi sifatlari; ishni baholash jarayonida, ularda o'rtoqlarining ishga nisbatan real munosabatda bo'lish, to'g'ri baholash, o'z ishidan va o'rtoqlarining ishidan xursand bo'lish kabi axloqiy sifatlarni shakllanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining "Bolalarni boshlang'ich ta'limga majburiy bir yillik tayyorlash tizimini yanada rivojlantirish chora tadbirlari" to'g'risida 132-sonli 9 mart 2020 yil.
2. Egamberdieva N. Ijtimoiy pedagogika. – Toshkent: A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.
3. Researching effective pedagogy in the early years. Iram Siraj-Blatchford and others. June 2002.
4. Axler S., F.W. Gehring: Graduate Texts in the Mathematics. Springer. March, 2009.
5. John. C. Sparks: The handbook of Essential mathematics. Air Force Publication. March, 2006.
6. The National Strategies Primary: Numbers and Patterns. December, 2009. 24. Козлова С.А., Куликова Т.А. Дошкольная педагогика. – Москва: Академия, 2002.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA ISHBILARMONLIK O'YINLARIDAN FOYDALANISHNING XUSUSIYATLARI

O'tasheva L.Sh.

Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: dinamika, model, qoidalar, me'yorlar, muloqot, jamoa, ishlab chiqish, sherik, muammo, guruh, rol, mashg'ulot, taqsimlash, yo'riqnoma, reglament.

Ключевые слова: динамика, модель, правила, стандарты, коммуникация, команда, развитие, партнер, проблема, группа, роль, упражнение, распределение, инструкция, регулирование.

Key words: dynamics, model, rules, standards, communication, team, development, partner, problem, group, role, exercise, distribution, instruction, regulation.

PEZIOME:

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ishbilarmonlik o'yinlari yangi o'quv materialini o'zlashtirishga va mustahkamlashga, tarbiyalanuvchining ijodiy qobiliyatini rivojlantiruvchi, umum ilmiy ko'nikmalarini shakllantiruvchi masalalar majmualarini yechishga qaratiladi, tarbiyalanuvchilarga turli holatlardan o'quv materialini tushunib yetish va o'rganish imkonini beradi. Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarni ishbilarmonlik o'yinlarining turlari, ulardan foydalanishning o'ziga xos xususiyatlari, ishbilarmonlik o'yinlarining Ishlab chiqarish jamoasidagi munosabatlari tog'risida ma'lumotlar keltirilgan.

PEZIOME:

Деловые игры в дошкольных образовательных организациях ориентированы на усвоение и закрепление нового учебного материала, решение комплексов задач, которые развивают творческие способности учащихся, формируют общенаучные навыки, позволяют учащимся понимать и усваивать учебный материал из разных ситуаций. В данной статье представлена информация о видах деловых игр для детей дошкольного возраста, особенностях их использования, а также о взаимосвязи деловых игр в производственном коллективе.

SUMMARY:

Business games in preschool educational organizations are focused on mastering and strengthening new educational material, solving sets of problems that develop the student's creative ability, forming general scientific skills, allowing students to understand and learn the educational material from different situations. This article provides information on the types of business games for preschool children, the specific features of their use, and the relationship between business games in the production team.

Bugungi kunda ta'lim tizimida, jumladan, maktabgacha ta'lim tizimida ham yangi pedagogik texnologiyalar, interfaol usullardan keng foydalanilmoqda. Bu

texnologiyalarning mazmun-mohiyatini, asosiy tamoyillarini, qonuniyatlarini, ulardan samarali foydalanish yo'llarini amaliyotchi-tarbiyachi va o'qituvchilarga yetkazib berish pedagogika fani oldida turgan dolzarb muammolardan biridir.

Ta'lim texnologiyasi tushunchasi ta'lim maqsadiga erishish quroli, ya'ni oldindan loyihalashtirilgan ta'lim jarayonini yaxlit tizim asosida bosqichma-bosqich amaliyotga joriy etish va shu maqsadga erishishning metod, usul va vositalari tizimini, ta'lim jarayonini boshqarishni ifodalaydi.

L.S. Vigodskiy o'yinni bolaning ichki ijtimoiy dunyosi, ijtimoiy buyurtmalarni o'zlashtirish vositasi sifatida ta'riflaydi.

Har qanday o'yin muayyan vazifalarni bajaradi:

- maftunkorlik;
- kommunikativlik;
- o'z imkoniyatlarini amalga oshirish;
- tashxis;
- o'yin ishtirokchilari o'rtasidagi muloqot;
- ijtimoiylashuvlik.

O'yin faoliyat sifatida maqsadni belgilab olish, rejalashtirish va amalga oshirish, natijalarni tahlil qilishni qamrab oladi va bunda shaxs subyekt sifatida o'z imkoniyatlarini to'la amalga oshiradi. O'yinli faoliyatni motivatsiyalash o'yin xarakterining musobaqalashish shartlari, shaxsning o'zini namoyon qila olishi, o'z imkoniyatlarini amalga oshirish ehtiyojlarini qondirishdan kelib chiqadi.

Ma'lumki, maktabgacha ta'lim davrida tarbiyalanuvchilarning asosiy faoliyat turi o'yin hisoblanadi. O'yin jarayonida bola shakllana boshlaydi. Pedagogik nuqtai nazardan to'g'ri tashkil etilgan o'yin axloqiy, irodaviy xususiyatlarni shakllantirish bilan birga, unda bilim olishga, tevarak-atrofni bilishga qiziqish uyg'otadi.

Ishbilarmonlik o'yini o'zida mutaxassisning kelajakdagi kasbiy faoliyatining predmeti va ijtimoiy mazmunini tiklash shaklini mujassamlashtiradi, faoliyat yaxlitligini belgilovchi shunday munosabatlar tizimini modellashtiradi. O'quv jarayonida ishbilarmonlik o'yinlarni turli xil shakllari ishlatiladi: imitatsion, operatsion, rolli o'yinlar, ishchi teatr, psixo va sotsiodramalar.

Belgili vositalar (til, nutq, grafiklar, jadvallar, hujjatlar) yordamida, ishbilarmonlik o'yinida asosiy muhim belgilariga ko'ra haqiqiy vaziyatga o'xshash kasbiy vaziyat vujudga keltiriladi. Shu bilan birga ishbilarmonlik o'yinida, qisqa vaqt ichida faqat turdosh umumiy vaziyatlar qayta tiklanadi.

Ishbilarmonlik o'yinida bola o'zida o'quv va kasbiy elementlarni uyg'unlashtirgan o'xshash kasbiy faoliyat bajaradi. Bir vaqtning o'zida,

tarbiyalanuvchi kasbiy bilimlar bilan qatorda maxsus xislatga – odamlar bilan muloqotda bo‘lish va boshqarish, jamoaviy qarorlar qabul qilish malakalari, rahbarlik qilish va bo‘ysunish ko‘nikmalariga ega bo‘ladi. Ya’ni, ishbilarmonlik o‘yini shaxsiy sifatlarni tarbiyalaydi, ijtimoiylashuv jarayonini jadallashtiradi. Ammo bu «jiddiy» kasbiy faoliyat o‘yin shaklida ro‘yobga chiqarilganligi sababli, tarbiyalanuvchi aqliy va hissiy jihatdan erkinlashadi, ijodiy tashabbusini namoyon etadi.

Ishbilarmonlik o‘yini o‘xshatma modelda o‘yinli o‘quv masalalarini qo‘yish va yechish bo‘yicha qo‘shma faoliyat kabi ro‘yobga chiqariladi. Qo‘shma faoliyat qoidalari va me‘yorlari, o‘xshatish tili va aloqalar oldindan qabul qilinadi yoki o‘yin jarayonida ishlab chiqiladi. Ishbilarmonlik o‘yini munozarali muloqot maromida o‘tkaziladi, u qo‘sh rejali faoliyat hisoblanadi, chunki unda ikkita maqsadga erishiladi:

1. O‘yinli
2. Pedagogik.

Pedagogik faoliyat ustuvor bo‘lsa ham, o‘yinni poymol etmasligi kerak. O‘yin jarayonida quyidagilar o‘zlashtiriladi:

- kasbiy harakatlar me‘yorlari;
- ijtimoiy harakatlar me‘yorlari.

Ishlab chiqarish jamoasidagi munosabatlarda o‘yinning har bir ishtirokchisi faol holatda bo‘ladi, sheriklari bilan o‘zaro munosabatda bo‘ladi, o‘z qarashlarini sheriklariniki bilan taqqoslaydi va shuning natijasida jamoa bilan munosabati orqali o‘zini o‘zi o‘rganadi.

Ishbilarmonlik o‘yini texnologiyalari 3 bosqichdan iborat bo‘ladi:

1. O‘yinni tayyorlash bosqichi. Bu bosqich o‘z navbatida ikki qismdan iborat:
 - 1- o‘yinni ishlab chiqish,
 - 2- o‘yinga kirishish.

O‘yinni ishlab chiqish - o‘yin ssenariysini ishlab chiqish, yo‘riqnomalar tuzish va moddiy ta‘minotni ta‘minlashni o‘z ichiga oladi. Ishbilarmonlik o‘yini, ssenariyasi quyidagilardan iborat:

- o‘quv maqsadi;
- o‘yin vazifasi, o‘rganiladigan muammo tafsiloti;
- vaziyatning tafsiloti va ishtirok etuvchilarning tasnifi.

2. O‘yinni o‘tkazish bosqichi - guruh bilan vaziyatni barpo etish ishlari va guruhlararo munozaradan iborat. O‘yin jarayonida hech kim o‘yinga ta‘sir qilish huquqiga ega bo‘lmaydi. Faqat boshlovchigina, zaruriyat tug‘ilganida, o‘yin ishtirokchilari harakatlariga tuzatishlar kiritishi mumkin.

3. O‘yin natijalarini tahlil etish bosqichi quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- taqrizchilarni chiqishlari;
- fikrlar almashinuvi;
- ishtirokchilarning o'z qarorlari va xulosalarini himoya qilishi;
- yakun yasash.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida quyidagi ishbilarmonlik o'yinlaridan foydalaniladi:

Imitatsion o'yinlar - bo'lim, sex, korxona tashkilotning faoliyati-imitatsiya qilinadi. Imitatsion o'yinlar ssenariyasi, hodisa syujetidan tashqari, imitatsiya qilinadigan jarayon va ob'ektlar tarkibi va ahamiyati haqidagi tafsilotlarni o'z ichiga oladi.

Rolli o'yinlar - ma'lum bir shaxsning vazifa va majburiyatlarini bajarishdagi ruhiy holatlari, xatti-harakati ishlanadi, rollar majburiy mazmuni bilan taqsimlanadi.

Ishbilarmonlik teatri - qandaydir bir vaziyat va bu vaziyatdagi odamni xatti-harakati ishlab chiqiladi. Vaziyatning tafsiloti, ishtirok etuvchilarning vazifa va majburiyatlarini, maqsadlari ko'rsatilgan ssenariy tuziladi. Bu yerda, ma'lum shaxsning haqiqiy qiyofasiga kirib borish, uning xatti-harakatlarini anglash, vaziyatni baholash va to'g'ri xatti-harakatni tanlash, muhim hisoblanadi.

Psixodrama va sotsiodrama - bu rolli o'yinga, ishbilarmonlik teatriga o'xshagan bo'lib, faqat bu yerda sotsial-psixologik masalalar yechiladi. Bunday masalalar jumlasiga jamoadagi vaziyatni his qila olish, boshqa kishini ruhiy holatini to'g'ri baholash va uni o'zgartira olish, u bilan unumli muloqotga kira olish kiradi.

Rolli o'yin - o'qitishning kompleks metodik usuli bo'lib, unda mayda guruh, o'yin saxnasi sifatida u uchun muhim bo'lgan mavzuni, ko'pincha ijtimoiy mojaroni tanqidiy ko'rib chiqadi (diagnoz va yechim) va bunda ishtirokchilar o'ylab chiqilgan vaziyatda hayotiy vaziyat modelidagi kabi turli odamlar rolini o'ynashadi, bunda o'quv maqsadiga rolli munosabatda bo'lgan ijtimoiy tarbiya kompleksligini tanqidiy ko'rib chiqish amalga oshiriladi.

Rolli o'yindan tashqari tasviriy o'yin shakllari mavjud: (qisqa ko'rinishlar, masalan, kundalik maktab hayotidan voqealar), psixodrama (psixikasi buzilgan bemorlar uchun, o'z rolini bajarish), sotsiodrama (guruh, uchun muhim mojaroni ishlab chiqish), imitatsion o'yin (haqiqiy vaziyat uchun mojarolarni hal qilishning haqiqatga yo'naltirilgan strategiyalarni ratsional rivojlantirish), ishbilarmon o'yin (berilgan reja axborotga asosan o'yinning borishi: soddalashtirilgan sharoitlarda haqiqatga yo'naltirilgan yechimlarni topish). Ularning barchasida umumiy bo'lib:

- voqelikni modeli qayta yaratish;

- butun o'yin davomida, xususan o'zini anglash orqali o'qitishni baholashda metakommunikatsiya;

- o'rganish bilan xisssiyotlarni bog'lash;

- ijtimoiy aloqalar o'zlashtirish (kitoblar, filmlar kabi o'quv vositalaridan farqli o'laroq). O'yinda har xil orqali o'zaro munosabatda bo'lish bolalarda o'rtoqlik munosabatlarini shakllantirishga yordam beradi.

Xulosa o'rnida aytish kerakki, maktabgacha yoshdagi bolalar o'yin faoliyati bilan birga ta'limiy mashg'ulotlarda ham ishtirok etadilar. O'yinning bola tarbiyasidagi asosiy roli bolalar hayotini u bilan boyitishni talab etadi. Shuning uchun ham o'yin bolalar hayotining kun tartibiga doimiy qilib kiritilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. U.M.Xalikova "Maktabgacha ta'limda pedagogik jarayonlarni loyihalashtirish metodikasi" O'quv qo'llanma. Buxoro-2022
2. Sh.S.Shodmonova "Pedagogik texnologiyalar"-T: "Science and technology", T: 2011-yil
3. A.D.Kosimov "Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarning eshituv qobiliyatlarini hamda ovozini rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlari "Imras" Indonesian journal of scientific education. 2024-yil aprel

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA EKOLOGIK AXLOQNI SHAKLLANTIRISHDA MA'NAVIY ME'ROSIMIZNING AHAMIYATI.

Suyunova M .A.

*Termiz davlat pedagogika instituti
o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: ekologik dunyoqarash, maktabgacha ta'lim yoshi, atrof-muhit, ta'lim va tarbiya, tabiat, obyektlar, kuzatish, o'yin faoliyati, hissiy bilish, jamiyat.

Ключевые слова: экологическое мировоззрение, дошкольный возраст, окружающая среда, обучение и воспитание, природа, предметы, наблюдение, игровая деятельность, эмоциональное познание, социум.

Key words: ecological worldview, preschool age, environment, education and upbringing, nature, objects, observation, play activities, emotional cognition, society.

РЕЗЮМЕ:

Bugungi kunda dunyodagi ekologik muammolarni hal etishda aholi, ayniqsa, yoshlar, bolalarning ekologik madaniyatini yuksaltirish, har bir insonda atrof-muhitga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish, mamlakatning noyob tabiati, tabiiy boyliklarini kelgusi avlodlar uchun asrab-avaylash hissini shakllantirish, ekologik holatni yaxshilash va atrof-muhitga salbiy ta'sirning oldini olish eng dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. Bu masalalarni hal qilishda ajdodlarimizning bitmas tuganmas merosi asosiy manba hisoblanadi.

РЕЗЮМЕ:

Сегодня для решения экологических проблем в мире необходимо повышать экологическую культуру населения, особенно молодежи, детей, бережное отношение к окружающей среде у каждого, формировать чувство сохранения уникальности страны. природа и природные ресурсы для будущих поколений, улучшение экологической ситуации и окружающей среды. Предотвращение негативного воздействия является одной из наиболее актуальных задач. Экологическое образование вызывает у учащихся интерес к регулярному наблюдению за природой, побуждает их бороться за охрану природы, за сохранение ее красоты. В статье описаны различные формы, методы и средства формирования экологического мировоззрения у детей дошкольного возраста.

SUMMARY:

Today, to solve environmental problems in the world, it is necessary to improve the environmental culture of the population, especially young people, children, a careful attitude to the environment in everyone, to form a sense of preserving the uniqueness of the country. nature and natural resources for future generations, improving the environmental situation and the environment. Prevention of negative impact is one of the most pressing tasks. Environmental education arouses interest in students to regularly observe nature, encourages them to fight for the protection of

nature, to preserve its beauty. The article describes various forms, methods and means of forming an environmental worldview in preschool children.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni har tomonlama kamol toptirish va tarbiyalashning eng samarali usullaridan biri bu tabiat bilan tanishtirishdir. Tabiat - bolani ma'naviy boyitishning bitmas-tuganmas manbaidir. Bolalar doimo u yoki bu shaklda tabiat bilan aloqada bo'ladilar. Ularni yamyashil o'tloqlar, anvoyi gullar, kapalaklar, qo'ng'izlar, qushlar, hayvonlar, suzib yurgan bulutlar, pag'a-pag'a yog'ayotgan qor uchqunlari, jilg'a va ko'lmaklar o'ziga jalb qiladi. O'simlik hamda hayvonotlarning xilma-xil olami bolalarda tabiatga nisbatan jonli qiziqish va havas uyg'otadi, ularni faoliyatga undaydi. Tabiat bilan muloqotda bo'lish bolalarda atrof-olam haqida realistik bilim, jonli mavjudotga insoniy munosabatda bo'lishni shakllantirishga yordam beradi. Bolani tabiat bilan tanishtirish, uni tabiatni tushunishga o'rgatish, tabiatga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishni tarbiyalash maktabgacha ta'lim tashkilotlarining eng muhim vazifasidir.

Maktabgacha yoshdagi bolalarni tabiat bilan tanishtirish jarayonida tabiatga nisbatan ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishni tarkib toptirishga katta e'tibor beriladi. Bolalar tabiat haqida juda bo'lmaganda ilk bilimlarni egallab olib, o'simliklarni o'stirish, hayvonlarni parvarish qilishning oddiy usullarini o'rganib, tabiatni kuzatish, uning go'zalliklarini ko'ra olishni bilib olgan taqdiridagina ularda tabiatga nisbatan mehr-muhabbat va g'amxo'rlik munosabatida bo'lishni tarbiyalash imkoniyati tug'iladi. Bolalarda tabiatga jonajon o'lka, ona- Vatanga muhabbat xuddi mana shu asosda shakllanadi. Shunga ko'ra, maktabgacha ta'lim muassasalarida murg'ak qalblarga ta'lim-tarbiya berayotgan tarbiyachilarning oldilarida eng muhim vazifalaridan biri ham bolalarning tabiat go'zalliklarini ko'ra bilishi, uni sevishi, tabiatda yuz beradigan voqea-hodisalar haqida to'g'ri tushunchaga ega bo'lishi, qolaversa, tabiat yaratgan boyliklardan oqilona foydalanish ruhida tarbiyalashdan iborat bo'lmog'i lozim.

Tabiat bilan inson o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlashda ekologik ta'lim tarbiyaning roli nihoyatda katta. Ta'lim tizimining barcha bosqichlarida amalga oshiriladigan uzluksiz ekologik ta'lim va tarbiya insonning tabiatiga, qolaversa, o'ziga nisbatan yangi munosabatlarning shakllanishini taqozo etadi. Bu o'z navbatida barkamol insonning shakllanishida poydevor bo'lib xizmat qilishi mumkin. Tabiatga nisbatan muhabbat uyg'otish ona Vatanga, uning tabiat yodgorliklari, tarixiy obidalari, xalqimizning an'analarga hurmat ruhida tarbiyalashga, yuksak ma'naviyatli shaxsning shakllanishiga olib keladi. O'rta Osiyo xalqlari, jumladan, o'zbek xalqi qadimdan ekologik madaniyat

tushunchasiga ega. Eng mo'tabar, qadimgi qo'lyozmamiz «Avesto» xalqimizning bebaho mulki sanaladi. Bu nodir kitob bundan o'ttiz asr muqaddam shu zaminda yashagan ajdodlarimizning biz avlodarga qoldirgan ma'naviy tarixiy merosidir. «Avesto», ayni zamonda, bu qadim o'lkada buyuk 11 davlat, yuksak ma'naviyat va madaniyat bo'lganligidan guvohlik beruvchi tarixiy hujjatdir. «Avesto» tabiat jamiyat va inson o'rtasidagi munosabatlarni ma'naviy, ruhiy va axloqiy mezonlar orqali uyg'unlashtiruvchi, kishini qurshab olgan olamni o'rganishga chorlaguvchi falsafadir. «Avesto»da noyob dorivor giyohlar haqida qimmatli ma'lumotlar mavjud. Bundan tashqari, uy-joy, atrof-muqit, tabiatni muhofaza qilish, uni asrash to'g'risida tavsiyalar berilgan. «Avesto»da yer, suv, xona, inson tana azolari, kiyim-kechaklarni toza tutish haqida yozilgan. Atrof-muhit, ko'chalarni, butazorlarni o'tloqlarni, yerni iflos qilgan kishilar jazolanganlar. Shuningdek, muhit tozaligini saqlash va kasalliklarni oldini olish maqsadida axlatlarni, ifloslangan joylarni tosh, tuproq, qum bilan ko'mib tashlash buyurilgan. Asarda kasallik tarqatuvchi hasharotlarni yo'qotish, shuningdek, uy hayvonlarini to'g'ri parvarish qilish yo'llari ham ko'rsatilgan. "Avesto"da dunyoning yaratilishi, insonning xalq bo'lib kamol topishi, ezgulik uchun yovuz kuchlar bilan kurashi, erkinlik, ijodkorlik va bunyodkorlik yo'lidagi orzulari o'z ifodasini topgan. "Avesto" faqat odamninggina emas, balki bir hovuch tuproq, bir qultum suv, bir nafaslik havoning ham muqaddas ekanligi haqidagi kitob. "Avesto" yerning, daryolari bog'lar, tog'lar buloqlar, ko'lu sahrolar, otu tuyalar uyuri, molu itlar, o'simligu giyohlarning bunyod etish tarixiga doir asar. Ajdodlarimiz ekologik ta'lim-tarbiya borasida ham boy meros qoldirgan. Bunga "Avesto"da ifodalangan ekologik yo'nalishdagi qarashlar va o'gitlar, zardushtiylik bilan bog'liq an'analar, urf-odatlar, bayramlar, suvga, yerga sajda qilish, olovning poklovchi kuchiga e'tiqod, ajdodlar ruhiga topinish misol bo'la oladi.

Zardushtiylik e'tiqodicha, yer har xil iflos narsalar, ayniqsa, inson va hayvonlar jasadining ko'milishidan paydo bo'ladigan narsalardan poklanishga ehtiyoj sezadi. E'tiqodga ko'ra, o'limning o'zi ham yovuz kuchlarning ishi hisoblangan. Bu yovuz kuchlar o'limdan so'ng ham jasad atrofini tark etmaydi. Shunga ko'ra vafot etganlarning jasadlari tog' qoyalari, sahrolar, maxsus sokinlik minoralarida qoldirilgan va ularning suyaklarigina qolmaguncha qo'l tekkizilmagan. So'ng suyaklar yig'ilib maxsus idish – "assuar"larga solingan va maxsus joylarga ko'milgan. E'tiqod qiluvchilar uchun o'lik tananing muqaddas yer, suv yoki o'simliklarga tegib turmasligi favqulodda muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Zardushtiylik ta'limotida atrof muhitga nisbatan madaniyatning teranligi va kuchliligi insonni hayratga soladi. Zero, uning

dolzarbligi hozir ham o'z kuchini saqlab qolmoqda. Bu o'rinda yerni ifloslantirmay va hosildorligicha saqlash, o'simlik va daraxtlarni o'stirish, hayvonlarni parvarishlash kabi masalalar ko'zda tutilgan. Axlatlarni maxsus usulda tozalash lozim bo'lgan. Toza va quruq axlat, masalan, singan idish, suyaklar yerga zarar keltirmaydigan narsalar sifatida ko'mib tashlangan. Qolgan barcha narsalar tomida tuynuksimon teshigi bo'lgan kichikroq uychaga to'plangan hamda vaqti-vaqti bilan ishqor ta'sirida yo'q qilib turilgan. Zardushtiylik aqidalarida insonga ongli jonzot sifatida qarash alohida ahamiyat kasb etgan. U shu sababli ham atrof muhitni saqlash uchungina emas, balki o'zining jismoniy sog'ligi, axloqiy-ma'naviy holatini kuzatish, qarindoshurug'lari haqida g'amxo'rlik ko'rsatishga ham mas'ul qilingandir. Shuning uchun "Avesto" da tabiatni – ya'ni suv, tuproq, olov, havo, quyoshni e'zozlash va insonning yaratuvchanlik mehnatini ulug'lash birlamchi ahamiyat kasb etgan. O'zbek xalqining yil fasllari almashuvi, hosilni yig'ib-terib olish bilan bog'liq umumxalq bayramlari ham maxsus ekologik mazmun bilan boyitilgan. Ular orasida eng ommaviy bayram Navro'zdir. U zardushtiylarning astrologik taqvimlarida alohida ahamiyat kasb etgan. Navro'z o'zbek xalqining tabiat, yer va uning in'omlariga bo'lgan muhabbatining o'ziga xos jamuljamidir. U O'zbekistonda bahor va mehnat bayrami hisoblanadi. Shunga ko'ra, o'zida nihoyatda katta tarbiyaviy imkoniyatni mujassamlashtiradi hamda insonlarda mehnatsevarlik, insonparvarlik, o'zaro hurmat, muhabbat, ezgulik, adolat, do'stlik va boshqa ijobiy fazilatlarni mustahkamlashga imkon yaratadi. Navro'z 13 bayrami bahorning boshlanishida o'tadi. Bu paytda dehqonlar yerga dastlabki urug'ni qadashadi, mevali va manzarali daraxt ko'chatlarini o'tqazishadi, yerni "bezash"ga harakat qilishadi, toki u kishilarga ezguliklar keltirsin, ularning qalbiga umid va ishonch tuyg'ularini singdirsin, yaqin qarindoshlar hamda do'st-yorlar bilan munosabatda o'zlarini erkin va baxtli his etishsin. Qadimgi an'analarga ko'ra bu paytda kishi quyidagi shartlarni bajarmog'i kerak: ko'cha va hovlilarni tartibga keltirish, tozalashda ishtirok etishi, daraxtlarni oqlash, ko'chat (kamida uchta) hamda gullar o'tqazish, xushchaqchaq va shoduman yurishi, bir-birlariga yaxshi niyatlar tilash, urushgan kishilar bilan yarashish, halol va munosib hayot kechirishga intilish. Shunga ko'ra, ekologik madaniyat tamoyillari, me'yorlari antropogen omillar xarakteriga ega bo'lib faqat insonning bevosita tabiat bilan bo'lgan munosabatlaridagi harakatlarigagina tatbiq etilgan va baholangan. Barcha insonlar ana shu o'lchov me'yoriga amal qilganlar. Shu sababdan ham suvga tuflama, suvga suprindi tashlama, suv oqqan ariqni iflos qilma, havoni ifloslama kabi fikrlar ular uchun dasturi amal bo'lgan. Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, ajdodlarimiz asrlar davomida to'plagan

xalq an'analari, urf-odatlari va marosimlarida yer, suv, havo, atrofdagi o'simlik hamda hayvonot dunyosiga ehtiyotkorona munosabatda bo'lishga rioya qilganlar. Ular to'plagan ekologik tajribasining bir avloddan ikkinchi avlodga, bir xalqdan boshqa xalqqa vorisiyligini ta'minlash muhimdir. Tabiat, jamiyat va hayotni inson uchun yaratilgan moddiy-ma'naviy ne'mat sifatida talqin etish, uni asrab-avaylashga da'vat etish qadimgi ma'naviy merosimizning buyuk gumanistik mazmunini tashkil etadi. "Avesto" buning yorqin namunasidir Islom ta'limotida ekologiya muammosiga alohida e'tibor berilgan. "Qur'oni karim" va "Hadis"i sharifda tabiatni muhofaza qilish, boyitish, pokiza saqlashga oid pand- nasihatlar o'z aksini topgan. "Qur'oni karim" kitobi insonlarni tabiat bilan uyg'unlikka da'vat etadi. Jumladan, "Furkon surasi" ning 2-oyatida: "Alloh hamma narsani yaratdi va o'lg'ovini mukammal qildi", deyiladi. Ya'ni, dunyodagi har bir narsa – suv ham, tuproq ham, havo ham, hayvonot olami ham, nabobat olami ham Alloh taolo tomonidan muayyan o'lg'ov bilan bir-biriga o'zaro bog'liq qilib yaratilgan. Agar bu muvozanatlik buziladigan bo'lsa, tabiat uchun, shu jumladan, inson uchun ham jiddiy muammolar kelib chiqishi ehtimoli nihoyatda katta. Shuningdek, "Al-Isro" surasi tungi sayr degan ma'noni bildiradi. Bunda borliqdagi barcha jonli-jonsiz mavjudot o'zaro bog'lanishda ekanliklari to'g'risida aytilgan. "Rahmon" surasida jannatga ta'rif beriladi, "Duoxon" tutun degan ma'noni anglatib, bunda ham do'zax va jannat manzaralari haqida 14 ta'riflanadi. "Shuaro" surasidagi Nuh payg'ambarning kemasida odamlar bilan hayvonlar va parrandalarning saqlab qolinishi hikoyatlari, "Nahl" asalari, "Naml" chumoli deb nomlangan suralarida ham zaif va zahmatkash mahluqlarning ibratli hayot tarzi haqida hikoya qilinadi. Islom ta'limotining yetuk namoyandalaridan biri, 4-jildli "Al-jomi' assahih" hadislarini yozgan Abu Abdulloh Muhammad Ibn Ismoil al-Buxoriy ham tabiat va uning ne'matlari haqida, tabiat in'omlarining inson uchun yaratilganligi va ulardan oqilona foydalanish, ko'chat ekish, er haydash va ijaraga berish, o'lik erni jonlantirish, suv, ov va ovga tasliya aytmoq haqida kitob yozganlar." Hadisi sharifda tabiatni muhofaza qilish to'g'risida fikrlar bildirilgan. Jumladan: soyasidan xalq foydalanib turgan daraxtni kesib yuborgan odamni tangri do'zaxga maxkum etadi; dunyo yam-yashil va go'zaldir, kimki undan haqli ravishda halollik bilan olsa, baraka topadi, kimki nafs xohishi bilan boylikka mukkasidan ketsa qiyomat kuni do'zaxdan boshqa narsaga erisha olmaydi; dunyoni buzib, bulg'ab yurgan kishi mening ummatim emas; englar, ichinglar, sadaqa qilinglar, ammo isrofgarchilikka o'tmanglar; tangri pokdir, poklikni yaxshi ko'radi, saxiydirki, saxiylikni yaxshi ko'radi; hovli sahni va turar joylaringizni toza tutinglar; bu dunyoda jonivorlarga qattiq azob beradigan

kishilarni tangri qiyomat kuni qattiq azoblaydi; qo'y barakadir, tuya ahliga izzatdir; ekmoq niyatida qo'lingizda ko'chat turgan paytda bexosdan qiyomat qoyim bo'lib qolishi aniq bo'lganda ham ulgursangiz uni ekib qo'ying kabi hadis namunalaridan keltirishimiz mumkin. Markaziy Osiyo xalqlarining qadimiy madaniyati xalqni atrof- muhitga nisbatan ekologik madaniyatining ko'p qirrali bo'lganligini ko'rsatadi. U tarixan taraqqiy etib kelgan insoniyat tajribalari davomiyligining muhim omili bo'lganligidan darak beradi. Xalq ekologik madaniyati ana shu evolyustion ziddiyatli jarayonda shakllangan. Ajdodlarimiz atrof- muhitning rang-barang ko'rinishlarini saqlab qolish uchun tabiat va jamiyatning rivojlanish qonuniyatlariga amal qilganlar. Otabobolarimiz o'tmishda tabiat zaxiralaridan pala-partish foydalanishni taqiqlaganlar, suvdan foydalanishda uni isrof va iflos qilmaslik (ayniqsa, cho'l hududlarida sardobalar bunyod etish), yer, o'simlik va hayvonot dunyosiga oqilona munosabat, hunarmandchilikda chiqitsiz ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish, dehqonchilik va chorvachilik uchun ajratiladigan yerlar mutanosibligiga muntazam e'tibor berish, farzand (o'g'il) tug'ilishi bilan ko'chat o'tqazish, bahor paytida ariq va zovurlarni tozalash, yo'l, ko'priklarni qurish va saqlashda bahorgi hashar usulini qo'llash, oziq-ovqat mahsulotlaridan tejab-tergab foydalanish, mollarni semirtirib so'yish kabi ekologik muammolarga amal qilishganlar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standartini tasdiqlash to'g'risida" 2020 yil 22 dekabrda 802-sonli qaroriga 1-ilova Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning Davlat Standarti.
2. "O'zbekiston Respublikasining ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladiga davlat talablarini tasdiqlash haqida"gi O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha Ta'lim Vazirining buyrug'i. Ro'yxat raqami № 3032. 03.07.2018-y.
3. "Илк қадам" Мактабгача таълим муассасасининг Давлат ўқув дастури Тошкент – 2018 й.
4. Sh.M. Mirziyoyev-"Yangi O'zbekiston Strategiyasi"-Toshkent-2021.

QADRIYATLAR ASOSIDA BOLALARNI MA'NAVIY AXLOQIY TARBIYALASHNING TARIXIY TAHLILI

Quvvatova M.H.

Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: qadriyat, voqea, hodisalar, odamlar, ma'naviy rivojlanish, ma'naviyat, ma'no», «ma'ni».

Ключевые слова: ценность, событие, события, люди, духовное развитие, духовность, смысл», «смысл».

Key words: value, event, events, people, spiritual development, spirituality, meaning", "meaning".

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada qadriyatlar nazariyalari asosida bolalarning ma'naviy axloqiy tarbiyalash qanday olib borish kerakligini, qadriyat so'zining ma'nosi nima ekanligi, yosh avlod tarbiyasida uning ahamiyati qanday daraja ekanligi haqida bilib olishimiz mumkin. Qadriyatlarning mohiyati, mazmuni, namoyon bo'lish shakllari bilan bog'liq muammolarning tahlili uzoq tarixga ega. Kishilar qadim zamonlardan o'zlarini o'rab turgan olam, undagi narsa, voqea va hodisalar, odamlar o'rtasidagi munosabatlarga baho berganlar, ularning qadri to'g'risida fikr yuritganlar.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье мы можем узнать о том, как проводить духовно-нравственное воспитание учащихся на основе теорий ценностей, в чем заключается значение слова ценность, какова степень его значимости в воспитании подрастающего поколения. Анализ проблем, связанных с сущностью, содержанием, формами проявления ценностей, имеет долгую историю. Люди издревле оценивали окружающий мир, вещь, события и явления в нем, взаимоотношения между людьми, размышляли об их ценности.

SUMMARY:

In this article we can learn about how to conduct spiritual and moral education of students based on theories of values, what is the meaning of the word value, what is the degree of its significance in the upbringing of the younger generation. The analysis of problems related to the essence, content, and forms of manifestation of values has a long history. Since ancient times, people have evaluated the world around them, things, events and phenomena in it, relationships between people, and reflected on their value.

Kirish. Ma'naviyat ijtimoiy hayotning tarkibiy qismi bo'lib, uning alohida sohasini tashkil etish bilan birga moddiy hayot singari obyektiv reallikka ham egadir. Ma'naviyat, ma'naviy hayotning jamiyat hayotida tutadigan o'rni haqida so'z yuritishdan oldin «ma'naviyat» atamasining mazmunini aniqlab olish

lozim. «Ma'naviyat»ning o'zagini «ma'no», «ma'ni» so'zlari tashkil etishi haqida adabiyotlarda tuxtab o'tilgan. Tekshiruvchilarning fikricha, «ma'naviyat» atamasi, bir tomondan, arabcha «ma'ni» o'zagidan hosil bo'lgan. Ilk islom islohotchilari ta'limoticha, Kalom bir talay qismlarga bo'lingan: borliqdan avvalgi hayot- kummun, atomlar haqidagisi- javhar al-fard, sababiy bog'lanish to'g'risidagi ta'limot -tavallud, mohiyat to'g'risidagi ilm - ma'na hisoblangan. [1]

Asosiy qism. Qadriyatlarining mohiyati, mazmuni, namoyon bo'lish shakllari bilan bog'liq muammolarning tahlili uzoq tarixga ega. Kishilar qadim zamonlardan o'zlarini o'rab turgan olam, undagi narsa, voqea va hodisalar, odamlar o'rtasidagi munosabatlarga baho berganlar, ularning qadri to'g'risida fikr yuritganlar. Zamonlar o'tishi, jamiyat rivoji davomida bu boradagi muammolar ko'paygan, ularni hal qilishning ahamiyati ortavergan. [2] Qadriyatlar mavzusi bir qator dunyo qarashlarining asosida yotgan, ularning markaziy qismini tashkil qilgan. Ko'pgina falsafiy oqimlar va mutafakkirlar ham bu mavzuni chetlab o'tmaganlar. Mavzuning falsafiy-tarixiy tahliliga bag'ishlangan G'arb va Yevropa, Rossiya va sobiq ittifoqning mintaqamizdan boshqa hududlarida yashaydigan olim va mutaxassislariga tegishli kitob va risolalarda, bu tahlil asosan, Yevropa olimlarining merosi va qadriyatshunoslikka qo'shgan hissasi to'g'risida boradi. Bunda Sokrat, Platon, Aristotel, Geraklit, Demokrit, J.J.Russo, A.Sen-Simon, Sh.Furye, R.Ouen, I.Kant, M.Sheler, N.Gartman, V.Vindelband, G.Rikkert, Ujejms, J.Dyui, N.Berdyayev, P.Sorokin, E.Dyurkgeym, T.Parsons va boshqalarning nomlari tilga olinadi. [1] Biz ham ushbu mutafakkir, olim va faylasuflarning qarashlari, xulosalari va mulohazalaridan ijodiy foydalandik, shu davomida ular yozgan ba'zi asarlarga murojaat qildik. Ularning fandagi o'rni, asarlarining ahamiyati katta, «sofizm», «platonizm», «kantchilik», «pragmatizm», «pozitivizm», «industrial jamiyat», «postindustrial jamiyat» kabi oqim va ta'limotlar ana shu olim hamda faylasuflarning nomi bilan bog'langan. Yuqoridagi olimlarning qadriyatshunoslikka qo'shgan hissasi xilma-xil, ushbu sohada ahamiyatga molik xizmatlari ko'p va biz ularning zamonaviy aksiologiya uchun qard-qimmatini inkor etmoqchi emasmiz. Ammo qadriyatlar mavzusi ko'hna va navqiron Sharq, uning tarkibiy qismi bo'lgan Markaziy Osiyo va O'zbekiston mutafakkirlari hamda olimlari uchun ham begona emas! Qadriyatshunoslik tarixining eng teran jihatlarini faqat G'arbdan emas, balki Sharqdan qidirish ham foydadan holi bo'lmasa kerak. Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Najmiddin Kubro, al-Buxoriy, at-Termiziy, Yassaviy, Ulug'bek, Jamiy, Navoiy, Mashrab, Bedil, Maxtumquli, Abay, Behbudiy, A.Avloniy kabi mutafakkir va olimlarning ijodida ham bu mavzuning izlari bor. [2]Gap ana shu izlarni izlab topishda, ularni

unutmaslikda, yangilab turishda, zamona realliklari nuqtai nazaridan xolisona talqin qilishdadir. Kishilar o'rtasidagi munosabatlar ijtimoiy munosabatlar deb ataladi, chunki ular muloqotda, mehnatda, moddiy hayo praktikasida tarkib topadi. Insonni faoliyatli, o'zgaruvchan mohiyat qilib shakllantiradigan mehnat bu hayotning negizini tashkil etadi. Munosabatlar moddiyga va ma'naviyga bo'linadi. Birinchisi — mehnatda, kishilarning butun moddiy hayotida, ikkinchisi — hayotning ma'naviy sohasida tarkib topadi. Ma'naviy munosabatlar olami kishilarning amaliy-vokeiy munosabatlari negizida yuzaga chiqadi.[2]

Muhokama va natijalar. Quyida biz yurtimizning o'tmish madaniyatida qadriyatlar muammosi qanday ahamiyat kasb etganligi va ilm ahli tomonidan qay tariqa yoritilganligini qisqacha tahlil qilamiz. Biz uchun bunda eng asosiy maqsad – tarixiy tadqiqot emas, balki masalaning qadriyatshunoslik bilan bog'liq tarzda qo'yilishi va tahlil qilinishidir. Bu boradagi intilish «Osiyosentrizm» tarzida emas, balki avlod va ajdodlarimiz yaratgan qadriyatlar tarixini jahon madaniyatining tarkibiy qismi va sivilizasiyamiz madaniyatining ajralmas bo'lagi sifatida xolisona o'rganishga harakat qilishdir. Qadriyatlar muammosining falsafiy-tarixiy tahlili zaminimizda yaratilgan qadimgi naqlar, rivoyatlar, afsona, hikoyat, dostonlarga, ya'ni xalq og'zaki ijodi namunalariga borib taqaladi. Xalq og'zaki ijodida ko'proq umumbashariy va umuminsoniy qadriyatlarga e'tibor berilgan, ularning mohiyati, mazmuni turlicha talqin qilingan. Spetamen, Alpomish, To'maris va Shiroq to'g'risidagi dostonlarda vatanparvarlik, xalq va yurt ozodligi uchun fidoiylik ruhi badiiy tasvirlangan. «Bu dostonlarni qadimgi yunonlarning «Iliada» va «Odisseya» dostonlari bilan qiyoslash mumkin» Avestoda yurtimiz zaminida yashagan xalqlarning islomgacha bo'lgan davrdagi tabiiy-ilmiy, ayniqsa, axloqiy qadriyatlarining rivojlanishi tarixiga oid g'oyat o'iqiz manbalar borki, ularni yanada chuqur o'rganish lozim. Inson ma'naviyatini tarbiyalashning o'ziga xos xususiyati empirik hayotning "vaqtinchalik" xususiyatini engib o'tish va uni ma'lum bir ma'noga intilish orqali abadiy deb topishdir. Uslubiy jihatdan bu S. Frankning quyidagi so'zlarida ifodalangan: " mukammallik va hayot bir xil; va hayot borliqning ichki mohiyatidan boshqa narsa emasligi sababli, o'zi uchun haqiqiy mavjudot, o'zini o'zi anglash va borliqning o'zini o'zi ochib berish, mukammallik va borliq bir xil" .

Ma'naviy rivojlanishning natijasi inson hayotining ma'nosini topishdir. Ushbu hodisaning mutloqligi uning abadiyligidan dalolat beradi. Faqat ma'lum bir ma'noga ega bo'lgan odam o'z rivojlanishida oldinga siljishi mumkin. Bu rus faylasuflarining zamonaviy maktab bolalarnilarining ma'naviyatini tarbiyalashning pedagogik nazariyasi uchun uslubiy asos bo'lishi mumkin

bo'lgan hayotning mazmuni va uni qanday topish mumkinligi haqidagi savolga qarashidir.

Qadriyatlar muammosi Abu Ali Ibn Sinoning (980-1037) ham diqqat markazida turgan. Olim asarlarining katta qismi falsafiy muammolarga bag'ishlab yozilgan, afsuski, ularning ko'pchiligi (masalan, «Adolat» nomli falsafiy ensiklopediyasi, «Sharq falsafasi», «Yaxshi ish va gunoh» asarlari) bizgacha yetib kelmagan. Qadriyatlar muammosi Ibn Sinoning «Donishnoma», «Solomon va Ibsol» kabi bizgacha yetib kelgan asarlarida ham o'z ifodasini topgan. Uning nazarida o'z ibtidosini Allohdan olgan borliq va tabiat insonni o'rab turuvchi abadiy makondir. Shu jihatdan uning qadri beqiyos, inson esa hamma boyliklarni tabiatdan oladi, undan o'ziga davo topadi. Ibn Sino inson, uni o'z-o'zini idora qilishi haqidagi fanlarning ahamiyatini to'g'ri ta'kidlaydi. Afsuski, Sharq falsafasida asosiy mavzulardan biri bo'lgan bu yo'nalishdagi fanlarga sobiq sovet davrida yetarli e'tibor berilmadi, holbuki, bu borada yaxlit «Insonshunoslik» fanini rivojlantirish zaruriyati allaqachon yetilgan edi. Ibn Sino ma'naviy-axloqiy qadriyatlarning ahamiyatiga ham katta e'tibor bergan. Uningcha, odamning qadri boshqalar bilan hamkorligi, yaxshi ahloqiy fazilatlarga ega bo'lishga intilishi, donologi, boshqalarga yaxshilik qila olishidadir. Ilg'or millat va rivojlangan davlat bo'lishning zaruriy shartlaridan biri boy va sermazmun ma'naviyatga ega bo'lishdir. Faqat moddiy jihatdan boy hamda ilg'or bo'lish jamiyat norasoligining xolis ko'rsatkichidir.

Xulosa Slobodchikov, F. E. Vasilyuk) va inson faoliyati-ixtiyoriy (V. P. Zinchenko) sohalari. Ma'naviyat fenomenologik xususiyatga ega. Qadriyatni tarbiyalash - bu hayot mazmunini o'zlashtirishning ekzistensial to'ldirilgan vaziyatlarini qurish, bolaning hayotning ijobiy ma'nosini olib boruvchi sub'ektlar bilan munosabatlarini tashkil etish. Shuning uchun ham milliy ma'naviyatimiz va qadriyatlar mavzusida so'z yuritish bu millatimizning kelajagiga e'tiborsiz emasligimizni isbotlovchi dalildir. Ma'naviyatli insonlarning jamiyatimizda tutga o'rni esa beqiyosdir. Yosh avlodlarga o'rgatib boorish har birimizning burchimizdir.

FOYDALANILGAN ADABIYAOTLAR:

1. E. Umarov , M.Abdullayev “MA’NAVİYAT ASOSLARI” Oliy o’quv yurtlariaro ilmiy-uslubiy birlashmalar faoliyati muvofiqlashtiruvchi Kengash tomonidan oliy o’quv yurtlari uchun o’quv qo’llanma sifatida tavsiya etilgan
2. Qiyom Nazarov QADRIYATLAR FALSAFASI (Aksiologiya) Toshkent Faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti – 2004
3. Qiyom Nazarov QADRIYATLAR FALSAFASI (Aksiologiya) Toshkent Faylasuflar milliy jamiyati nashriyoti – 2004

МАКТАБГАЧА YOSHIDAGI BOLALAR OYININING PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Allaberdiyeva K.X.

*TerDPI, Maktabgacha ta'limda tarbiyani
tashkil etish kafedrası dotsenti*

Termiz davlat pedagogika instituti

Toshmurodova M.

Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti

MTPP yo'nalishi 2 kurs 201 guruh talabasi

Tayanch so'zlar: o'yin, pedagogika, psixologiya, imitatsiya, tasavvur, emotsional rivojlanish, rivojlanish, qobiliyat.

Ключевые слова: игра, педагогика, психология, подражание, воображение, эмоциональное развитие, развитие, способность.

Key words: play, pedagogy, psychology, imitation, imagination, emotional development, development, ability.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada o'yinlarning pedagogik va psixologik xususiyatlari bolalar tarbiyasida, ularning intellektual, emotsional va ijtimoiy rivojlanishida katta ahamiyatga ega ekanligi haqida ma'lumotlar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье представлена информация о педагогических и психологических свойствах игр, которые имеют большое значение в воспитании детей, их интеллектуальном, эмоциональном и социальном развитии.

SUMMARY:

This article presents information on the pedagogical and psychological properties of games, which are of great importance in the upbringing of children, their intellectual, emotional and social development.

Kirish. Maktabgacha yoshidagi bolalar o'yini ularning rivojlanishida juda muhim rol o'ynaydi. O'yin, nafaqat ularning ko'nikmalarini, balki psixologik holatlarini ham shakllantiradi. Bu yoshdagi bolalar uchun o'yin, muloqot va o'zini anglashning eng asosiy vositasi hisoblanadi. Maktabgacha yoshidagi bolalar o'yinining psixologik xususiyatlari quyidagilar :

1. Imitatsiya va rolli o'yinlar : Bolalar ko'pincha kattalarning ishlarini takrorlashadi, bu ularning ijtimoiy va emotsional rivojlanishida muhimdir. Rolli o'yinlar bolalarga boshqalar bilan muloqot qilishni, boshqalar ehtiyojlarini tushunishni o'rgatadi. Misol uchun, ular "doktor", "olib boruvchi" yoki "ona" kabi rollarni o'ynab, turli ijtimoiy vaziyatlarni va munosabatlarni boshdan kechirishadi.

2. Tasavvur va yaratuvchanlik: O'yin jarayonida bolalar ko'pincha tasavvur kuchidan foydalanadilar. Ular o'zlariga yangi dunyo yaratib, u erda turli rollarni bajaradilar. Tasavvur o'yinlari bolalarda ijodkorlik va yangilik yaratish qobiliyatini rivojlantiradi, shuningdek, ularning emotsional muvozanatini saqlashga yordam beradi.

3. Ijtimoiy muloqot: Bog'cha yoshidagi bolalar o'yinda bir-biri bilan muloqot qilish orqali ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantiradilar. O'yin davomida ular o'z fikrlarini ifodalashni, boshqa bolalar fikrlarini tinglashni va ularni inobatga olishni o'rganadilar. Bu bolalar uchun emotsional intellektni shakllantirishda juda muhim.

4. O'zini anglash va o'z-o'zini boshqarish: O'yin bolalarga o'zlarini anglashda yordam beradi. Masalan, ular o'yin orqali o'zlarini boshqarishni, xohish-istaklarini qondirishni va qarorlar qabul qilishni o'rganadilar. Shuningdek, o'yinlar bolalarda o'z hissiyotlarini boshqarish va boshqalarga nisbatan empatiya ko'rsatishni o'rgatadi.

5. Emotsional rivojlanish: O'yin bolalarning hissiy holatini yaxshilaydi. Ular o'yindagi turli rol va vaziyatlar orqali o'zlarining emotsional tajribalarini boshdan kechiradilar. Bu ularning emotsional barqarorligini oshirishga yordam beradi. Misol uchun, o'yin orqali ular qo'rquv, baxt, g'am, hursandchilik kabi his-tuyg'ularni boshdan kechiradilar va ularni boshqarishni o'rganadilar.

6. Muammolarni hal qilish: Bolalar o'yinda turli muammolarni hal qilishni o'rganadilar. O'yin jarayonida ular vaziyatlarni tahlil qilishni, strategiyalarni ishlab chiqishni va muammolarni yechish yo'llarini topishni o'rganadilar. Bu, o'z navbatida, bolalarda qarorlar qabul qilish va tanlov qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

7. Muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizlikni boshqarish : O'yin davomida bolalar muvaffaqiyatlar va muvaffaqiyatsizliklarni boshdan kechiradilar. Ular o'yinda yutqazish yoki g'alaba qozonish orqali o'zlarining hissiy va psixologik holatlarini boshqarishni o'rganadilar. Bu jarayon bolalarga turli vaziyatlarga moslashish va o'z hissiyotlarini boshqarish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Bog'chayoshidagibolalar o'yin orqalinalafaqat jismoniy va aqliy rivojlanishlarini amalga oshiradilar, balki psixologik jihatdan ham o'sadilar. O'yinlar ularning

o'zini anglashiga, ijtimoiy muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishga, hissiy muvozanatini saqlashga, va muammolarni hal qilishga yordam beradi. Shuning uchun o'yinlar bu yoshdagi bolalar uchun juda muhim psixologik vosita hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O'yin faoliyati yuzasidan olib borilgan ilmiy-tadqiqotlar ko'plab sohalarda - pedagogika, psixologiya, sotsiologiya, defektologiya va maktabgacha ta'lim yo'nalishlarida keng yoritilgan. Quyida bu yo'nalishdagi muhim adabiyotlar tahlil qilinadi:

Jan Piaje - kognitiv rivojlanish nazariyasi. Unga ko'ra, o'yin bola tafakkuri rivojlanishining bosqichidir. U o'yinni bolaning mantiqiy tafakkurini shakllantiruvchi asosiy vosita deb biladi. Jan Piaje o'yinlarni funksional, konstruktiv va ramziy o'yinlar tarzida tahlil qilgan. L.S. Vygotskiy - ijtimoiy madaniy rivojlanish nazariyasi. U o'yinni bolaning "yaqin rivojlanish zonasi" doirasida o'rgangan, ya'ni bola o'yin orqali kattalar yordamida yangi bilimlar oladi. Vygotskiy fikricha, o'yin bolani real hayotga tayyorlaydi. D.B. Elkonin U o'yinlarni ijtimoiy rollar asosida o'rganib, ularni bolaning shaxsiy rivojiga bevosita ta'sir etuvchi faoliyat deb biladi. Elkonin o'yinni yetakchi faoliyat turi deb e'tirof etgan. O'zbekistonlik tadqiqotchilar: Yo'ldoshev Sh.R., Egamberdiyeva G.T., Toshmuhamedova N.A. – bu olimlar o'zbek maktabgacha ta'lim tizimida o'yinning tarbiyaviy va metodik ahamiyatini tadqiq qilganlar. Ular o'yinlar orqali axloqiy, nutqiy, jismoniy va estetik tarbiyani rivojlantirishga urg'u berishadi.

Natijalar. Ilmiy tadqiqotning metodologiyasi – bu tadqiqot usullari, yondashuvlar va ilmiy asoslar majmui. O'yin faoliyati bo'yicha metodologiyani quyidagi tarzda ko'rib chiqish mumkin:

O'yin faoliyatini o'rganishdagi asosiy metodik yondashuvlar:

Didaktik o'yinlar orqali o'qitish: Bilim berish jarayonini yengillashtiradi va bolalarni o'zlashtirishga undaydi.

Rolli o'yinlar orqali ijtimoiylashuv: Kasblar, oilaviy rollar orqali ijtimoiy dunyoni anglash.

Harakatli o'yinlar orqali jismoniy rivojlanish: Koordinatsiya, tezlik, chaqqonlik kabi sifatlarni rivojlantirish.

Ijodiy o'yinlar orqali tafakkurni faollashtirish: Tasavvur, fantaziya, muammoli vaziyatlar orqali fikrlash.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'yin faoliyati bola shaxsining har tomonlama rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Yetakchi olimlar o'yinni bola hayotining tabiiy shakli sifatida baholab, uni tarbiya va ta'lim vositasi deb bilishadi.

Metodologik jihatdan, o'yin faoliyatini o'rganish turli yondashuvlar va metodlar asosida olib boriladi.

Muhokama. O'yinlarning pedagogik va psixologik xususiyatlari bolalar tarbiyasida, ularning intellektual, emotsional va ijtimoiy rivojlanishida katta ahamiyatga ega. O'yin orqali bolalar nafaqat bilim va ko'nikmalarni o'zlashtiradilar, balki o'zlarini, boshqalarni va atrof-muhitni tushunishda muhim tajribalar orttiradilar. Quyida o'yinlarning pedagogik va psixologik xususiyatlari haqida batafsil yoritib berilgan:

1. Pedagogik xususiyatlari

O'yin pedagogik jarayonda bolalarning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadigan bir qancha asosiy xususiyatlarga ega:

O'rganish jarayonini faollashtirish: O'yin, bolalar uchun o'rganish jarayonini yanada qiziqarli va samarali qiladi. O'yin orqali bolalar yangi bilimlarni o'zlashtiradilar, mavzularni o'rganadilar, va ularning diqqati mustahkamlanadi. O'yinlar ko'pincha bilimlarni praktika bilan birlashtiradi, bu esa o'zlashtirishni osonlashtiradi;

Motivatsiyani oshirish: O'yin, bolalarning faol ishtirokini talab qiladigan va ularni rag'batlantiradigan jarayon hisoblanadi. O'yin jarayonida yutuqlarga erishish uchun bolalar ko'proq harakat qilishga, yangi ma'lumotlar olishga va yangi ko'nikmalarni rivojlantirishga intiladi. Bu o'z navbatida bolalarning o'rganishga bo'lgan motivatsiyasini oshiradi;

Kognitiv (aqliy) rivojlanish: O'yinlar bolalarning mantiqiy fikrlash, e'tibor, xotira va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Masalan, o'yinlarda qoidalarni yodlash, vaziyatlarni tahlil qilish, qarorlar qabul qilish zarurati bolalar uchun muhim aqliy mashqdir;

Ijtimoiy va emotsional rivojlanish: O'yinlar bolalarga boshqalar bilan muloqot qilishni, guruhda ishlashni va o'zaro hurmatni o'rgatadi. Ijtimoiy rollarni bajarish orqali ular boshqalar bilan o'zaro aloqada bo'lishni va ijtimoiy qoidalarni tushunishni o'rganadilar. Bundan tashqari, o'yinlar bolalarning o'z his-tuyg'ularini ifodalash va boshqalar bilan bo'lishishda yordam beradi;

O'zini ifodalash va ijodkorlik: O'yinlar bolalarga o'zlarini ifodalash imkoniyatini beradi. Ijodiy o'yinlar, masalan, rassomlik yoki drama o'yinlari, bolalar o'z fikrlarini va his-tuyg'ularini ko'rsatishda yordam beradi. Bu ijodkorlik va o'zini ifodalashni rivojlantiradi;

2. Psixologik xususiyatlari:

O'yinlar bolalar psixologiyasini shakllantirishda va rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Ularning psixologik jihatlari quyidagicha:

Emotsional holatni boshqarish: Bolalar o'yin davomida turli emotsiyalarni boshdan kechiradilar: baxt, g'am, xavotir, xursandchilik va h.k. O'yinlar bolalarga o'z his-tuyg'ularini boshqarishni o'rganish imkonini beradi. Ular o'yin jarayonida muvaffaqiyatga erishganda xursandchilikni, muvaffaqiyatsizlikni esa engishga o'rganadilar;

Empatiya rivojlanishi: Rolli o'yinlar, ya'ni bolalar boshqalar o'rnida bo'lib, ularning his-tuyg'ularini tushunishga va ularni qo'llab-quvvatlashga o'rgatadi. Bu empatiya ko'nikmasining rivojlanishiga yordam beradi, ya'ni bolalar boshqalarning his-tuyg'ulariga hurmat bilan yondashishni o'rganadilar;

Stressni kamaytirish; O'yinlar bolalarning stressni kamaytirishga yordam beradi. Ular o'yin orqali kundalik muammolarni unutadilar va o'zlarini yanada erkin his qiladilar. O'yinlar bolalar uchun dam olish va zavq olishning bir usuli bo'lib, ular stressni boshdan kechirishda yordam beradi;

Samarali qarorlar qabul qilish: O'yinlar, ayniqsa, strategiya va mantiqiy o'yinlar, bolalarda muammolarni hal qilish va qarorlar qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bolalar o'yinda tanlovlar qilish, harakatlar ketma-ketligini rejalashtirish va vaziyatga qarab qarorlar qabul qilishni o'rganadilar;

Shaxsiy rivojlanish: O'yinlar orqali bolalar o'z qobiliyatlarini, imkoniyatlarini, kuchli va zaif tomonlarini tushunib, o'zini anglash jarayonida rivojlanadilar. O'yinlar shaxsiy ishonch va o'ziga bo'lgan hurmatni oshirishga yordam beradi.

XULOSA O'yinlarning pedagogik va psixologik xususiyatlari bir-birini to'ldiradi. Pedagogik jihatdan o'yinlar bolalarning kognitiv va ijtimoiy rivojlanishiga yordam berib, o'rganish jarayonini yanada samarali qiladi. Psixologik jihatdan esa o'yinlar bolalarga o'z his-tuyg'ularini boshqarishni, boshqalar bilan muloqot qilishni, va muammolarni hal qilishni o'rganishda yordam beradi. Shuning uchun o'yinlar bolalar tarbiyasida alohida ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Брагина Н.Н., Доброхотова Т.А. Функциональные асимметрии человека. – М.: Медицина, 1988. – 240 с.
2. Выготский Л. С. Мышление и речь. М., 1996.
3. Трошин О.В. Нейропедагогика. – Нижний Новгород., 1999.
4. Karimova Z.I. Ta'limda kognitiv rivojlanish va shaxsga moslashtirilgan yondashuvlar. – Toshkent: Zebo prints, 2017.
5. К.Х.Аллабердиева. Мактабгача катта ёшдаги болаларда ижодий фаолликни шакллантиришнинг нейропедагогик имкониятлари // - Инновации в педагогике и психологии, 2020
6. К.А. Хамраевна. To The Question on Neuropedagogic Possibilities of Formation of Creative Activity at Children of the Senior Preschool Age// International Journal of Progressive Sciences and Technologies (IJPSAT). Ст.265

ВНЕКЛАССНОЕ ЧТЕНИЕ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Мирзорахимов О.К.

*Старший преподаватель кафедры
теории начального образования ЧГПУ*

Tayanch so'zlar: sinfdan tashqari o'qish, boshlang'ich sinflar, adabiy rivojlanish, o'qish savodxonligi, o'qish motivatsiyasi, bolalar adabiyoti, lug'at, tasavvur, ijodiy fikrlash, mustaqil o'qish.

Ключевые слова: внеклассное чтение, начальные классы, литературное развитие, читательская грамотность, мотивация к чтению, детская литература, словарный запас, воображение, творческое мышление, самостоятельное чтение.

Key words: extracurricular reading, elementary grades, literary development, reading literacy, motivation to read, children's literature, vocabulary, imagination, creative thinking, independent reading.

РЕЗЮМЕ:

Boshlang'ich sinflarda darsdan tashqari o'qish adabiyotga qiziqishni rivojlantirish, dunyoqarashini kengaytirish va o'quvchilarning o'qish savodxonligini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Bu so'z boyligini boyitishga, tasavvur va ijodiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beradi. Bolalarning yoshi va qiziqishlariga mos keladigan kitoblarni tanlash, shuningdek, o'z-o'zini o'qish va o'qishni muhokama qilishga yordam beradigan motivatsion muhitni yaratish muhim jihattir.

РЕЗЮМЕ:

Внеклассное чтение в начальных классах играет важную роль в развитии интереса к литературе, расширении кругозора и формировании читательской грамотности учащихся. Оно способствует обогащению словарного запаса, развитию воображения и творческого мышления. Важным аспектом является подбор книг, соответствующих возрасту и интересам детей, а также создание мотивационной среды, способствующей самостоятельному чтению и обсуждению прочитанного.

SUMMARY:

Extracurricular reading in elementary grades plays an important role in developing interest in literature, broadening horizons and shaping students' reading literacy. It helps to enrich vocabulary, develop imagination and creative thinking. An important aspect is the selection of books appropriate to the age and interests of children, as well as the creation of a motivational environment conducive to independent reading and discussion of what has been read.

Введение. Внеклассное чтение в начальных классах – важная составляющая образовательного процесса, способствующая всестороннему развитию ребёнка. В этом возрасте у детей формируются первые читательские

навыки, закладывается любовь к книге, развивается интерес к литературе. Помимо стандартных уроков чтения, внеклассная деятельность позволяет ученикам расширять кругозор, знакомиться с разнообразными произведениями и развивать способность анализировать прочитанное.

Одной из главных целей внеклассного чтения является формирование у младших школьников устойчивой мотивации к самостоятельному чтению. Чтение вне школьной программы даёт ребёнку возможность выбрать произведения, которые соответствуют его интересам, что делает процесс восприятия литературы более увлекательным. Важным аспектом является также развитие читательской грамотности, что положительно сказывается на успеваемости в других предметных областях.

Внеклассное чтение способствует не только когнитивному, но и эмоциональному развитию ребёнка. Читая художественные произведения, дети учатся сопереживать героям, анализировать их поступки и делать собственные выводы. Кроме того, чтение развивает воображение, креативность и способность выражать свои мысли.

Для успешной организации внеклассного чтения важно учитывать возрастные особенности младших школьников, их интересы и уровень подготовленности. Учителя и родители играют ключевую роль в процессе приобщения детей к чтению, создавая мотивационную среду и предлагая разнообразные формы работы с книгой, такие как чтение вслух, обсуждения, творческие задания и проекты.

Таким образом, внеклассное чтение является неотъемлемой частью образовательного процесса, оказывая значительное влияние на интеллектуальное, личностное и творческое развитие младших школьников.

Результаты Внеклассное чтение в начальных классах оказывает значительное влияние на формирование читательской культуры и развитие познавательных способностей младших школьников. Регулярное чтение вне уроков способствует расширению кругозора, углублению знаний о мире, улучшению словарного запаса и развитию грамотной речи. Дети, активно участвующие в программе внеклассного чтения, демонстрируют более высокий уровень понимания текстов, умение анализировать их содержание и выражать собственное мнение.

Одним из ключевых результатов является повышение интереса к литературе. Дети начинают воспринимать чтение не как обязательное школьное задание, а как увлекательное занятие, способное приносить радость и удовлетворение. Особенно эффективным оказывается использование разнообразных методов вовлечения, таких как чтение вслух, инсценировки, создание иллюстраций, написание отзывов и проведение литературных

конкурсов. Эти активности способствуют формированию творческого подхода к изучению литературы и развивают воображение.

Также внеклассное чтение положительно влияет на успеваемость учащихся. Дети, регулярно читающие книги, легче воспринимают новую информацию, быстрее осваивают правила орфографии и пунктуации, что улучшает их навыки письменной речи. Кроме того, повышается общая культура чтения: школьники учатся правильно интонировать, пересказывать текст, выделять главные мысли и делать выводы.

Развитие эмоционального интеллекта – ещё один важный результат внеклассного чтения. Читая художественные произведения, младшие школьники учатся сопереживать персонажам, понимать их мотивы и поступки. Это способствует воспитанию нравственных качеств, таких как доброта, уважение, честность и ответственность.

Таким образом, внедрение внеклассного чтения в образовательный процесс приводит к положительным результатам: повышается уровень грамотности, развивается любовь к книгам, улучшаются аналитические и творческие способности детей. Все эти факторы делают внеклассное чтение важным инструментом в формировании личности младшего школьника и подготовке его к дальнейшему обучению.

Анализ литературы и методология Вопрос внеклассного чтения в начальных классах активно изучается в педагогической и психологической литературе. Многие исследователи отмечают его значимость для формирования у детей устойчивого интереса к книгам и развития читательской грамотности. В работах Л.С. Выготского, Д.Б. Эльконина и А.Н. Леонтьева подчеркивается роль чтения в когнитивном и эмоциональном развитии ребёнка, а также важность создания благоприятной среды для формирования читательских навыков.

Современные исследователи, такие как Н.Е. Веракса и Л.Г. Петерсон, выделяют игровые и интерактивные методики как эффективные способы вовлечения детей в процесс чтения. Согласно их исследованиям, использование художественного слова в сочетании с обсуждениями, театрализацией и творческими заданиями значительно повышает интерес младших школьников к литературе.

Методологическая основа исследования внеклассного чтения базируется на системно-деятельностном подходе, предполагающем активное включение учащихся в процесс освоения литературных произведений. Основными методами, применяемыми в организации внеклассного чтения, являются:

1. Анализ содержания текстов – обсуждение произведений, выявление главных идей, формирование собственного мнения.

2. Метод творческих заданий – написание отзывов, создание иллюстраций, инсценировки, литературные викторины.

3. Чтение вслух и рассказывание – развитие выразительности речи, формирование навыков пересказа.

4. Метод проектов – выполнение исследовательских заданий, связанных с литературными героями и авторами.

5. Индивидуальный и групповой подход – учет личных интересов учащихся и совместное обсуждение книг.

Таким образом, анализ литературы показывает, что внеклассное чтение является важным элементом образовательного процесса, а использование современных методик способствует эффективному развитию читательской активности и мотивации у младших школьников.

Обсуждение Внеклассное чтение в начальных классах играет важную роль в развитии личности ребёнка, однако его эффективность зависит от множества факторов: методики организации, мотивации учащихся, подбора литературы и вовлеченности родителей и педагогов. Важно учитывать, что младшие школьники только начинают формировать читательские привычки, поэтому особое внимание должно уделяться созданию комфортной среды для чтения.

Одним из ключевых аспектов является мотивация. Если ребёнок воспринимает чтение как обязанность, его интерес к книгам снижается. Поэтому необходимо использовать игровые формы работы, конкурсы, литературные викторины, инсценировки и творческие задания. Например, вовлечение детей в обсуждение прочитанных произведений в форме театрализованных постановок или создания собственных рассказов помогает не только развить интерес к литературе, но и способствует творческому мышлению.

Кроме того, важным фактором является подбор книг. Они должны соответствовать возрастным особенностям, быть интересными и познавательными. Использование классической детской литературы в сочетании с современными произведениями делает процесс чтения более привлекательным. Также полезно предлагать детям выбор, чтобы они могли сами определять, что им интересно читать.

Роль семьи в развитии читательской активности не менее значима. Родители, читающие детям вслух или обсуждающие с ними книги, формируют у ребёнка положительное отношение к литературе. Важна и совместная деятельность – посещение библиотек, книжных выставок и участие в литературных мероприятиях.

Также стоит учитывать, что современные дети часто отдают предпочтение цифровым технологиям. В связи с этим можно использовать электрон-

ные книги, аудио версии произведений и интерактивные приложения для чтения. Однако важно соблюдать баланс между традиционным и цифровым чтением, чтобы развивать навык самостоятельной работы с текстом.

Таким образом, успешное внедрение внеклассного чтения в образовательный процесс требует комплексного подхода. Только сочетание интересных методик, правильного подбора литературы и активного участия родителей и учителей позволит сформировать у младших школьников устойчивую любовь к чтению.

Заключение Внеклассное чтение в начальных классах играет важную роль в развитии ребенка, формируя его читательскую грамотность, расширяя кругозор и воспитывая любовь к литературе. Оно способствует развитию воображения, эмоционального интеллекта и творческих способностей.

Для успешного внедрения внеклассного чтения важно учитывать возрастные особенности детей, подбирать интересные и доступные произведения, а также применять интерактивные методы работы с текстом. Особое значение имеет мотивация к чтению, которая достигается через игровые формы, обсуждения, творческие задания и поддержку со стороны родителей и педагогов.

Таким образом, внеклассное чтение – это не просто дополнительная образовательная практика, а важный инструмент развития младших школьников, который помогает воспитывать любознательных, мыслящих и эмоционально развитых личностей.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. – М.: Педагогика, 1991.
2. Эльконин Д.Б. Психология обучения младшего школьника. – М.: Просвещение, 1974.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1977.
4. Веракса Н.Е. Психология развития дошкольника и младшего школьника. – М.: Академия, 2010.
5. Петерсон Л.Г. Формирование читательской грамотности младших школьников. – М.: Вентана-Граф, 2015.
6. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. – М.: Просвещение, 1981.
7. Гаврилова Т.П. Внеурочная деятельность младших школьников. – М.: Учитель, 2017.
8. Смирнова Е.О. Детская психология: развитие познавательных процессов. – СПб.: Питер, 2016.
9. Жукова Н.С. Чтение с увлечением: Методические рекомендации для учителей. – М.: Просвещение, 2020.
10. Федорова Н.В. Современные технологии формирования читательской активности у младших школьников. – Казань: Феникс, 2019.

ВЛИЯНИЕ МУЗЫКАЛЬНОЙ ТЕРАПИИ НА РАЗВИТИЕ ВООБРАЖЕНИЯ И ФАНТАЗИИ У ДЕТЕЙ

Конурова Л. Р.

*Гулистанский государственный университет
Сырдарьинская область*

Tayanch so'zlar: musiqa terapiyasi, tasavvur, fantaziya, bola rivojlanishi, ijodkorlik, hissiy rivojlanish, kognitiv rivojlanish, musiqiy tasvirlar, hissiy o'zini o'zi boshqarish, muloqot, ijodiy fikrlash, o'zini namoyon qilish, psixo-emotsional holat, nutqni rivojlantirish, ijtimoiy moslashish, alohida ehtiyojli bolalar, miya faoliyati, bolalar psixologiyasi, terapevtik effekt, ta'lim texnologiyasi.

Ключевые слова: музыкальная терапия, воображение, фантазия, развитие детей, творческие способности, эмоциональное развитие, когнитивное развитие, музыкальные образы, эмоциональная саморегуляция, коммуникация, креативное мышление, самовыражение, психоэмоциональное состояние, развитие речи, социальная адаптация, дети с особыми потребностями, мозговая активность, психология ребенка, терапевтический эффект, образовательные технологии.

Key words: music therapy, imagination, fantasy, child development, creativity, emotional development, cognitive development, musical images, emotional self-regulation, communication, creative thinking, self-expression, psycho-emotional state, speech development, social adaptation, children with special needs, brain activity, child psychology, therapeutic effect, educational technologies.

РЕЗЮМЕ:

Musiqa terapiyasining bolalarda tasavvur va fantaziya rivojlanishiga ta'siri mavzusi psixologiya va pedagogika sohasidagi muhim va dolzarb yo'nalishdir. Musiqa terapiyasi bolalarda tasavvur va fantaziyaning rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Musiqiy tasvirlarni idrok etish va yaratish orqali bolalar ijodiy va mavhum fikrlashni rivojlantiradilar, bu ularning hissiy holatini va o'zini namoyon qilishni yaxshilashga yordam beradi. Muntazam musiqa darslari hissiy o'zini o'zi boshqarishni yaxshilash, muloqotni yaxshilash va ijodkorlikni rivojlantirishga yordam beradi. Musiqa terapiyasi bolalarning uyg'un rivojlanishi, ularning tasavvurlarini rag'batlantirish va umumiy kognitiv va shaxsiy qobiliyatlarni qo'llab-quvvatlashning samarali vositasiga aylanmoqda.

РЕЗЮМЕ:

Тема влияния музыкальной терапии на развитие воображения и фантазии у детей является важным и актуальным направлением в области психологии и педагогики. Музыкальная терапия оказывает значительное влияние на развитие воображения и фантазии у детей. Через восприятие и создание музыкальных образов дети развивают креативное и абстрактное мышление, что способствует улучшению их эмоционального состояния и самовыражения. Регулярные занятия музыкой помогают повысить эмоциональную саморегуляцию, улучшить коммуникацию и развить творческие способности. Музыкальная терапия

становится эффективным инструментом для гармоничного развития детей, стимулируя их фантазию и поддерживая общие когнитивные и личностные навыки.

SUMMARY:

The topic of the influence of music therapy on the development of imagination and fantasy in children is an important and relevant area in the field of psychology and pedagogy. Music therapy has a significant impact on the development of imagination and fantasy in children. Through the perception and creation of musical images, children develop creative and abstract thinking, which helps improve their emotional state and self-expression. Regular music lessons help to improve emotional self-regulation, improve communication and develop creativity. Music therapy becomes an effective tool for the harmonious development of children, stimulating their imagination and supporting general cognitive and personal skills.

Введение. Развитие воображения и фантазии у детей является важным аспектом их психоэмоционального и когнитивного роста. Эти процессы формируют основы творческого мышления, помогая детям более гибко воспринимать окружающий мир, находить нестандартные решения и развивать способность к самовыражению. В последние десятилетия в психологии и педагогике активно исследуется влияние различных методов и техник на развитие этих навыков. Одним из таких методов является музыкальная терапия.

Музыка оказывает мощное воздействие на эмоциональное состояние человека, способствуя гармонизации психоэмоционального фона и стимулируя творческие процессы. В контексте детей, музыкальная терапия используется не только для коррекции различных отклонений в развитии, но и как средство стимулирования и активизации воображения, а также формирования фантазии. Музыка помогает детям переживать эмоции, выражать свои чувства, а также создавать новые образы и фантастические миры [1, с. 73].

Целью данного исследования является анализ воздействия музыкальной терапии на развитие воображения и фантазии у детей, а также определение ее роли в образовательном процессе и психоэмоциональном становлении личности ребенка. В работе будет рассмотрено, каким образом музыкальные занятия способствуют улучшению когнитивных и эмоциональных навыков, формируя у детей творческий подход к решению проблем и развивая их способность к самовыражению.

Теоретические основы музыкальной терапии

Музыкальная терапия — это использование музыки с целью улучшения психоэмоционального состояния и развития различных аспектов личности. В детском возрасте музыкальная терапия активно используется для стимуляции воображения и фантазии, а также для развития творческих и когнитивных способностей. Основные подходы включают активное создание музыки детьми и реакцию на музыкальные произведения, что способствует формированию музыкальных образов и ассоциаций.

Музыка влияет на эмоциональное состояние и развивает абстрактное мышление, помогая детям воспринимать и создавать образы. Это способствует развитию воображения, которое играет ключевую роль в творческом мышлении и решении проблем. Через музыкальные упражнения, такие как импровизация и коллективное музицирование, дети активно развивают фантазийные образы, что улучшает их способность к самовыражению и решению нестандартных задач.

Музыкальная терапия также способствует развитию когнитивных навыков, таких как внимание, память и воображение, путем активации нейропсихологических процессов, связанных с восприятием и созданием образов. Этот процесс помогает детям развивать творческое мышление, улучшать эмоциональную саморегуляцию и способствовать социальной адаптации [2, с. 13-21].

Таким образом, музыкальная терапия является мощным инструментом для стимулирования воображения и фантазии у детей, что оказывает долгосрочное влияние на их психоэмоциональное и когнитивное развитие.

Практическое применение музыкальной терапии

Музыкальная терапия активно используется в различных образовательных и терапевтических учреждениях для развития воображения и фантазии у детей. В процессе занятий дети вовлекаются в создание и восприятие музыкальных образов, что способствует активизации их креативного мышления [3, с. 34-42].

Практические методы включают:

Импровизация: дети создают музыку с использованием различных инструментов, что развивает их воображение и способность к фантазированию.

Музицирование в группе: совместное исполнение музыки способствует развитию социальных навыков и креативного взаимодействия.

Звуковое рисование: создание звуковых образов помогает детям формировать ассоциативные образы, что стимулирует их фантазию [4, с. 122].

Кроме того, музыкальная терапия применяется для коррекции эмоциональных и поведенческих нарушений у детей, развивая эмоциональную саморегуляцию, уверенность и коммуникативные способности. Занятия помогают детям исследовать внутренний мир, выражать эмоции и фантазировать через музыку, что имеет положительное влияние на их личностное развитие.

Психологические и педагогические эффекты музыкальной терапии

Музыкальная терапия оказывает значительное влияние на психологическое и педагогическое развитие детей, стимулируя воображение и фантазию. Психологически она помогает детям выражать эмоции, развивать саморегуляцию и снижать уровень стресса. Музыкальные упражнения

способствуют улучшению эмоционального состояния, повышая уверенность и самооценку [5, с. 45-56].

Педагогический эффект проявляется в улучшении когнитивных навыков, таких как внимание, память и творческое мышление. Музыкальная терапия помогает детям развивать способность к абстрактному мышлению, креативности и нестандартному решению проблем. Совместные занятия в группе способствуют развитию социальных навыков и коммуникации.

Таким образом, музыкальная терапия способствует не только развитию воображения и фантазии, но и улучшению общего психоэмоционального состояния, а также формированию творческих и когнитивных навыков у детей.

Исследования и результаты

В последние годы было проведено несколько исследований, которые подтвердили положительное влияние музыкальной терапии на развитие воображения и фантазии у детей. Например, в одном из исследований, проведенных в детских образовательных учреждениях, участники музыкальных терапевтических программ продемонстрировали значительные улучшения в способности создавать ассоциативные образы и воспринимать абстрактные музыкальные мотивы. Дети, которые активно участвовали в музыкальной импровизации и созидательных играх, стали более гибкими в своем мышлении и выразительнее в творческих заданиях.

Другие исследования также подчеркивают, что дети, занимающиеся музыкальной терапией, проявляют более высокую креативность, увеличивают свои способности к визуализации и фантазированию. Занятия с музыкой активируют мозговые зоны, связанные с творческим процессом, что способствует развитию не только воображения, но и эмоциональной саморегуляции. Это особенно важно для детей, испытывающих трудности в эмоциональной сфере или имеющих задержки в развитии [6, с. 220-228].

Например, исследование, проведенное в рамках терапевтической работы с детьми, страдающими от тревожных расстройств, показало, что музыка помогает детям выразить свои чувства и переживания, а также развивает фантазию и воображение. В процессе прослушивания и создания музыки дети активнее участвовали в создании образов и высказываниях, что способствовало значительному улучшению их эмоционального фона.

Результаты таких исследований подтверждают, что музыкальная терапия играет важную роль в развитии воображения и фантазии, стимулируя детей к самовыражению, активной креативной деятельности и улучшению эмоционального состояния.

Заключение

Музыкальная терапия является эффективным инструментом для развития воображения и фантазии у детей. На основе проведенных исследований можно сделать вывод, что музыкальные занятия активируют творческие и когнитивные процессы, способствуют развитию ассоциативного мышления и способности к абстракции. Занятия музыкой помогают детям создавать оригинальные образы, выражать эмоции, а также стимулируют воображение через импровизацию и взаимодействие с музыкальными инструментами.

Кроме того, музыкальная терапия способствует улучшению эмоционального состояния детей, помогает им развивать саморегуляцию, уверенность в себе и социальные навыки, а также укрепляет межличностные отношения в группе. Это особенно важно для детей, которые сталкиваются с эмоциональными трудностями или задержками в развитии.

Таким образом, музыкальная терапия не только поддерживает и развивает воображение и фантазию, но и имеет долгосрочный положительный эффект на психоэмоциональное и когнитивное развитие детей. Внедрение музыкальной терапии в образовательные и терапевтические практики может стать важным шагом к гармоничному развитию детей, улучшению их креативных и социальных способностей.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Гордова, Т. А. (2016). Музыкальная терапия в психологии и педагогике. Москва: Издательство РГПУ им. А. И. Герцена.
2. Левина, О. С. (2018). Музыкальная терапия и её влияние на воображение и фантазию детей в возрасте 3-7 лет. Вестник детской психологии, 5, 13–21.
3. Барков, В. А. (2021). Музыкальная терапия и её роль в развитии креативности у детей. Журнал психологии и образования, 7(1), 34–42.
4. Малахова, Н. В. (2017). Музыка как средство развития воображения у детей: Теория и практика музыкальной терапии. Москва: Издательство «Просвещение».
5. Кавалерова, Н. М. (2018). Музыкальная терапия и её влияние на психоэмоциональное развитие детей. Вестник педагогических наук, 10(2), 45–56.
6. Кокорина, Е. Ю. (2015). Развитие воображения у детей с помощью музыкальной терапии. Психология развития, 18(3), 220–228.
7. Конурова Лейла Руслановна, & Нуралиев Яхшибой. (2022). Обучение детей игре на музыкальных инструментах дошкольного возраста. European Journal of Interdisciplinary Research and Development, 4, 122–126. Retrieved from <https://ejird.journalspark.org/index.php/ejird/article/view/74>
8. Konurova, L. . (2023). Music as an effective means of aesthetic education of preschool children. Педагогика и психология в современном мире: теоретические и практические исследования, 2(6), 34–37. извлечено от <https://www.in-academy.uz/index.php/zdpp/article/view/11558>

ART THERAPY TECHNIQUES IN THE DEVELOPMENT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN OLDER PRESCHOOL CHILDREN

Egamberdiyeva G.B.

Xalqaro Nordik Universiteti

Field of Pedagogy and Psychology.

Tayanch soʻzlar: art-terapiya, hissiy intellekt, bolalar, maktabgacha yosh, terapevtik texnologiyalar, hissiy rivojlanish, stressni kamaytirish, ijodiy tafakkur.

Ключевые слова: арт-терапия, эмоциональный интеллект, дети, дошкольный возраст, терапевтические технологии, эмоциональное развитие, снижение стресса, творческое мышление.

Key words: art therapy, emotional intelligence, children, preschool age, therapeutic technologies, emotional development, stress reduction, creative thinking.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada katta maktabgacha yoshdagi bolalarning hissiy intellektini rivojlantirishda art-terapevtik texnologiyalarni qoʻllashning ahamiyati va usullari koʻrib chiqiladi. Art-terapiya bolalarning hissiy holatini yaxshilash, oʻzini anglash, stressni kamaytirish va ijodiy tafakkurni rivojlantirishda samarali usul sifatida tan olingan. Maqolada bolalar bilan ishlashda art-terapevtik texnologiyalarning qanday qilib hissiy intellektni yaxshilashga yordam berishi, shuningdek, zamonaviy psixologlar va pedagoglarning bu metodga boʻlgan yondashuvlari tahlil qilinadi.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматриваются значение и методы использования технологий арт-терапии в развитии эмоционального интеллекта детей старшего дошкольного возраста. Арт-терапия признана эффективным методом улучшения эмоционального благополучия детей, самосознания, снижения стресса и развития творческого мышления. В статье анализируется, как технологии арт-терапии могут способствовать повышению эмоционального интеллекта при работе с детьми, а также подходы современных психологов и педагогов к этому методу.

SUMMARY:

This article examines the importance and methods of using art therapy technologies in the development of emotional intelligence in older preschool children. Art therapy is recognized as an effective method for improving children's emotional state, self-awareness, reducing stress, and developing creative thinking. The article analyzes how art therapy technologies can help improve emotional intelligence in working with children, as well as the approaches of modern psychologists and educators to this method.

Introduction. In recent years, there has been growing global attention to the development of emotional intelligence in older preschool-aged children. Understanding a child's emotional state and its influencing factors significantly impacts not only the overall development of the child but also their social and personal success. Emotional intelligence is a person's ability to recognize and manage their own emotions, understand the feelings of others, and respond appropriately. It begins to develop from an early age.

Art therapy, due to its creative and emotional components, is considered an effective means of developing emotional intelligence in children. For young children, art therapy provides a convenient way to express feelings that they may struggle to understand and verbalize. Through drawing, shaping, working with colors, and other creative activities, children gain the ability to recognize their emotions and build a harmonious connection with the outside world.

Therefore, the role of art-therapeutic technologies in developing emotional intelligence in older preschoolers is considered very important. They help not only to improve children's emotional states but also to foster self-awareness, successful social interaction, and the ability to cope with stress.

Scientific research in the fields of art therapy and emotional intelligence confirms the significance of this method in the growth and development of children. Many psychologists and educators have discussed the role of art therapy in developing emotional intelligence in children. Some of their approaches are discussed below.

Daniel Goleman emphasized the importance of developing emotional intelligence from an early age, especially during the preschool period. In his view, children should learn to manage their emotions, reduce stress, and develop self-awareness from a young age. According to Goleman, emotional intelligence plays a key role in a child's social and academic success. In this process, art therapy serves as a supportive tool through which children can express their emotional changes via creative activities.

Virginia Satir, a renowned psychotherapist and psychologist, highlighted that art therapy helps children express their feelings. In her opinion, through drawing and other creative activities, children begin to better understand themselves and others, which contributes to the development of their emotional intelligence.

Elena Zakharova, in her research on art therapy and child psychology, emphasizes the significance of this method in developing emotional intelligence in children. She argues that children can express their emotions through drawing, modeling, dramatization, and other creative means. Art therapy helps

children reduce stress, gain self-awareness, and cope with personal difficulties. According to her, art therapy does not require a child to analyze but allows them to explore their inner world through emotional expression.

Tatyana Polyakova, in her studies, investigates the role and importance of art therapy in the development of children's emotional intelligence. She believes that through art therapy, children learn to express their emotions and develop an understanding of others' emotions. According to Polyakova, children's emotional intelligence is subject to change, but art therapy helps them adapt to these changes and improves their social skills.

In our country, research on this topic is also being conducted. Among such researchers are:

N. Kamolova studied the influence of art therapy on the emotional development of preschool children. She emphasizes the importance of art therapy in developing emotional intelligence in children. In her view, art therapy teaches children to clearly express their feelings, which contributes to their self-awareness and social skills. Kamolova notes that children most often prefer expressive activities-such as drawing and creating forms-to express their emotions.

L. Abdurashidova spoke about the role of art therapy in developing emotional intelligence. Her research shows that through art therapy, children learn to express their emotions and effectively cope with stress. She believes that children feel more free through art in self-expression and communication, which enhances their social adaptability and emotional resilience.

G. Yuldasheva, in her research, studies the impact of art-therapeutic technologies on the emotional development of children. She emphasizes that art therapy helps children analyze their emotions, express themselves, and succeed in social communication. According to her, through art therapy, children can free themselves from anxiety and stress and acquire new social and psychological skills.

Based on the research of the above-mentioned scholars, it can be concluded that art therapy is an effective method for developing emotional intelligence in children. According to both Russian and Uzbek specialists, art therapy helps children express their feelings, reduce stress, and enhance emotional stability. This method supports not only emotional development but also contributes to the improvement of children's social skills. Art therapy enables children to become self-aware and build a harmonious connection between their inner and outer worlds.

Art-therapeutic technologies can be an effective tool for developing children's emotional intelligence. Their main advantage lies in the fact that children often use visual or creative means to express emotions more easily than spoken language. Here are several examples of how art-therapeutic technologies can be used.

1. Drawing and working with paint. Drawing is considered one of the most convenient and effective ways for children to express their emotions. For example, when a child feels joy, sadness, or anger, they can express these emotions through drawing. In the process, the child chooses colors, creates shapes, and places them on the page, thus expressing their inner world. This not only develops creative thinking but also helps the child learn to manage and appropriately respond to emotions.

Example: Game “Fairytale Doodles”. Objective: To relieve emotional and muscular tension, create a positive emotional atmosphere in the group. Materials: Music player, recordings of calm music, nature sounds, animal and bird sounds, water sounds, dry leaves from various trees, watercolor or gouache paints, brushes, A3 paper sheets, napkins, water cups.

Game process: The adult invites children to sit comfortably and turns on soft background music that matches the theme of the upcoming fairy tale. Then asks children to invent and draw a fairytale about: Wings of a Dream: How the Little Sparrow Learned to Fly, The Enchanted Kitten and the Butterfly’s Dance, Sunbathing for a Sleepy Snail, or The Raindrop’s Journey Through Clouds and Puddles.

Game: "Drawing a Fairytale: Magical Heroes on Paper" Objective: To develop empathy, emotional expression, and the ability to experience the emotional state of a fairytale character. Materials: A3 paper, leaves from different trees, watercolor and gouache paints, brushes, water cups, fabric napkins, brush holders. Game process: The adult reads a fairytale that vividly describes the emotional state of its characters, including anxious or frustrating situations and emotionally rich events. Then the children are invited to draw one (or several) of the characters or a specific moment from the fairytale using leaf prints. Afterward, children are asked to indicate on their drawing where they would like to be and describe their imagined adventures in that story.

2. Shaping with clay or sand. Working with clay or sand allows children to express their feelings through shapes and objects. This activity promotes both emotional intelligence and creativity. A child can create shapes that reflect their inner state, thereby revealing their emotions.

Example: Educational game "Tell a Story Through a Clay Doll" Objective: To develop skills for emotional self-regulation in various communication situations, and to reduce emotional tension and verbalize emotional states. Materials: Colored clay, clay boards, modeling tools, paper napkins, screen. Game process: The adult asks the child to sculpt a small figure (a person, animal, or fairy tale character), then take it behind a screen and answer questions using the character's voice. Based on the figure the child creates, the adult structures the dialogue to deeply explore the child's emotional state, identifying fears, anger, anxiety, or other feelings experienced during various activities or interactions.

Note: The adult may ask questions such as: "Who are you?", "Where do you live?", "Who is in your family?", "Are you big or small?", "Where are your parents?", "Who protects you?", "Do you have friends?", "Does anyone upset you?", "What makes you sad?", "What makes you happy?", "Who do you play with?" etc., to help uncover possible emotional issues.

3. Story creation and storytelling. Through storytelling—either for themselves or others—children express thoughts and emotions. This is important not only for creativity but also for emotional development. Storytelling helps children understand both themselves and others.

Example: Situational conversation "Talk About Your Fears" Objective: To develop the ability to openly discuss negative experiences with peers and adults, and to form social perception. Game process: The adult invites children to talk about fears. To create a trusting atmosphere, the adult starts by sharing their own childhood fear, e.g., "When I was your age, I used to be afraid of..." Then the adult asks, "Does that make you feel scared too?", "Has something like that ever happened to you?", "Who is more afraid of this than I was when I was your age?" Children are then encouraged to voluntarily talk about situations when they felt scared. The adult asks the group to raise hands if they've felt something similar. Children talk about fear of darkness, loneliness, animals, scary characters, etc.

4. Dramatization and role play. Through drama and role play, children experience and manage different emotional states. For example, by acting out personal problems in a scene, a child can live through their feelings and learn to deal with them.

Example: Game "Scaredy-Cat and the Brave One" Objective: To overcome fear and anxiety. Game process: The adult and children use a counting rhyme to choose one child to play the scared character and another to play a brave hero (a favorite character from a book, cartoon, etc.). The "Scaredy-Cat" sits

on a small stool and talks about their fears. Then the child switches to a tall, comfortable chair and responds to questions from the adult and peers as the “Brave One,” possibly wearing costume elements. Note: Playing the role of a fearless character helps children find inner strength to reduce anxiety, fear, or frustration in different life situations.

Art therapy is an effective method for developing emotional intelligence in both adults and children. For older preschoolers, it becomes an important tool for learning to express, manage, and understand their emotions. Through activities like drawing, shaping, storytelling, and role play, children explore their inner world and enhance emotional intelligence. Additionally, art-therapeutic techniques help reduce stress, develop social skills, and improve overall emotional well-being.

LITERATURE:

1. D.Goleman “Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ”. Bantam Books. 1995-y. 55-78-b
2. E.Y.Zaharova “Art-Therapy in Child Development: Theories and Practice”. Russian Psychological Journal, 2018-y 12(3), 45-60.
3. Захарова Е.Ю. Арт-терапия и детская психология. – Ташкент, 2018. – С. 45–60.
4. G.T.Yuldasheva “Art-Terapiya va Bolalar Hissiy Rivojlanishi”. 2018-y 42-48-b
5. L.A.Abdurashidova “Hissiy Intellect va Art-Terapiya”. 2016-y 115-130-b
6. N.M.Kamolova “Bolalar Psixologiyasida Art-Terapiya”. 2014-y 72-90-b
7. T.A.Polyakova “Hissiy Rivojlanish va Art-Terapiya”. 2015-y 23-35-b
8. V.Satir “Conjoint Family Therapy”. Science and Behavior Books. 1972-y.

ТАСВИРИЙ САЪНАТ

MUZÍKA SHÍĠARMALARÍN TALÍQLAW PÁNINIŇ ULÍWMA TÍYKARLARÍ

Karimova I.I.

Ózbekstan mámleketlik konservatoriyası Nókis filiali

Tayanch so'zlar: shakl, sezura, ohang, musiqa nazariyasi, garmoniya, davr, gap.

Ключевые слова: форма, цезура, мелодия, теория музыки, гармония, период, предложение.

Key words: form, caesura, melody, music theory, harmony, period, sentence.

РЕЗИОМЕ:

Musiqa asarini tahlil qilishda yaxlit tizim bo'lib, hozirgi zamon darajasidagi musiqiy-estetik tarbiya maqsadlaridan kelib chiqib, ma'lum bir tarixiy davrning iqtisodiy tarbiyaviy vazifalaridan kelib chiqqan holda o'qitish mazmunini belgilaydi. Umumiy nazariy ta'lim sohasida musiqa asarlarini tahlil qilishda o'quvchilarga musiqani o'rgatishning maqsad va vazifalari yangi shaxsni takomillashtirish tamoyillaridan kelib chiqadi.

РЕЗИОМЕ:

Являясь целостной системой при анализе музыкального произведения, она определяет содержание обучения, исходя из целей музыкально-эстетического воспитания на современном уровне, а также экономизированных образовательных задач данного исторического периода. Цель и задачи обучения музыке студентов при анализе музыкальных произведений в области общетеоретического образования вытекают из принципов совершенствования нового человека.

SUMMARY:

Being a holistic system in the analysis of a musical work, it determines the content of training based on the goals of musical and aesthetic education at the modern level, as well as the economic educational tasks of this historical period. The purpose and objectives of teaching music to students when analyzing musical works in the field of general theoretical education follow from the principles of improving the new person.

Kirisiw.Muzika formasınıń eń zárúrli ańlatpaları áhmiyeti hám ulıwma tiykarları Muzika shıǵarmalardı talıqlaw pání studentlerdiń muzika teoriiyası, garmoniya, sondayaq, muzika tariyxı pánleri boyınsha alǵan bilimlerin ulıwmalastırıw ushın xızmet etedi. Studentler muzika shıǵarmalardı talıqlawdı dúzgen waqtında, solfedjio sabaǵında iyelegen esitiw tájriybelerinen hám keń paydalanıladı. Hár bir muzika pániniń ózine mas tárepleri muzika kórkem-óneri belgili bir dárejeli teoriiyası tiykarında úyreniwge qaratılǵan.

Muzikanın elementar teoriyası páninde studentler muzikanın elementleri metro-ritm, lad hám basqalar haqqındaǵı dáslepki maǵlumatlardı aladı. Garmoniya páninde bolsa muzıka shıǵarmanın garmoniyalıq negizin, yaǵnıy akkordlardın funkciyanalıq dúzilisi tiykarındaǵı izbe-izligin hám dawıs jónelisleriniń izbe-izligi, kadanslar, modulyaciylar, akkordsız dawıslardı úyretedi.

Tiykargı bólim. Muzıka shıǵarmalardı talıqlaw páninde bolsa muzıkalıq bólimlerdiń hám ulıwma, muzıka shıǵarmanın dúzilisi, yaǵnıy onıń forması úyreniw obekti bolıp xızmet qıladı. Óz-ózinen belgili, muzıka shıǵarmasınıń forması onıń mazmunınan ajratıp, bólek qarap shıǵıw múmkin emes. Sonın ushın, muzıka shıǵarmalardı talıqlaw páninde muzıkalıq shıǵarmanın ańlatpalı quralları, yaǵnıy muzıkalıq sóylew elementleri hám úyreniledi.

Muzıka teoriyası hám garmoniya pánlerden parıqları sonday-aq, muzıkalıq sóylew elementleri olardıń rawajlanıw basqışında, bir-biri menen óz-ara baylanısları menen qarap shıǵıladı.

Muzıkalıq shıǵarmalardı esiter ekenbiz, dáslep shıǵarma haqqında tek ǵana ulıwma túsiniкке iye bolamız. Muzıka shıǵarması kóz aldımızda belgili bir waqıt aralıǵında payda bola baslaydı, keyin bolsa, áste-aqırın onıń ayırım bólimleri hám tolıq dizimde jaylasadı. Kóz aldımızda kórkem-óner obrazi júzege keledi. Ómirdi tereńrek dóretiwshi kompozitor ózin tolqıntırıpatırǵan pikir hám oytuǵuların tıńlawshılarga jetkiziw hám olar menen baylanıs quralı sıpatında bul kórkem-óner obrazın jaratqan. Muzıka atqarıwshısı hám tıńlawshısı sıpatındaǵı óz tájriybelerimizden paydalanıp, kompozitordıń kórsetpelerde ámel qılıp, shıǵarmanı dáslepki esitiw yáki shertip kóriwdenaq ol haqqında ayırım, ulıwma kórinislerge iye bolamız. Biz shıǵarma hám onı jaratqan kompozitor, ol jaratqan dáwir haqqında qansha kóp nárse bilsek, bul tásirsheńligimiz sonshalıq kóp áhmiyet kásip etedi. Dáslepki tıńlaw shıǵarma ústindegi jumıstın birinshi basqışı esaplanadı. Keyingi wazıypa shıǵarmanın barlıq mayda-shóyde qırların tereńrek qarap shıǵıw hám onı talıqlawdan ibarat.

Shıǵarmalardı talıqlawdan maqset, shıǵarma mazmunı haqqındaǵı dástlepki tásirlerimizdi tereńlestiriw hám keńeytiriwden ibarat. Atqarıwshı bul islerdiń hammesiniń atqarıw texnikasın ózlestiriw menen bir waqıtta orınlaydı, bunnan kózlengen maqset bolsa, shıǵarmanı quramalı dárejede atqarıp, onıń oypikiri hám mazmunın tıńlawshılarga jetkiziw. Muzıka shıǵarmasınıń dúzilisi muzıka forması dep ataladı. Forma bólek alınǵan hár bir shıǵarmanın mazmunına qarap belgilenedi, mazmun menen birge jaratıladı hám de waqıtlarga ajratılǵan ayırım haldaǵı barlıq dawıs elementleriniń óz-ara baylanıslı halda háreketleniwi menen xarakterlenedi. Bólek alınǵan hár bir shıǵarmanın forması jeke bolıp, áne sol

shıǵarmanıń ózine ǵana tán hám ayrıqsha bolıp tabıladı. Biraq, áyne waqıtta forma jaratıw nızam hám qaǵıydalarınń muǵdarı salıstırǵanda sheklengen bolıp, sol sebepli kópshilik dóretpeler dúzilisi tárepinen ulıwma belgilerge iye esaplanadı. Bul bolsa forma túrlerin yamasa ulıwma kompozicion sxemalardı anıqlaw imkaniyatın beredi, bunday túri hám sxemalar ráńbe-reńlik jaratıwdıń pútin ulıwma estetikalıq nızamlıqlarına kóbirek yamasa kemirek muwapıq keliwi, óziniń álpayımlıǵı hám maqsetke muwapıqlıǵı sebepli anaǵurlım keń tarqalǵan bolıp tabıladı.

Forma barlıq kórkem-óner dóretpelerine tán bolsada, biraq onı qabıl etiw nızamlıqları kórkem ónerdiń hár túrlı bolǵan túrleride birdey emes. Keńislik kózge taslanatuǵın kórkem-óner dóretpeleri (grafika, súwretleytuǵın kórkem-óner, músinshilik, arxitektura) kóz járdeminde qabıletiledi hám sol sebepli olardıń forması qálegen waqıtta tap pútin halda, da shıǵarmanıń ayırım bólimleri jaǵdayında bilip alınıwı múmkin. Bunda úlken belgiler ádette mayda detallarǵa qaraǵanda ilgerilew qamıtıp alınadı. Muzıka bolsa, kerisinshe, tap sóz kórkem-óneri (poeziya, proza) sıyaqlı waqıtqa qarap, detalma-detal ózlestirilip, bargan sayın keń hawij aladı.

Sol sebeplide biziń sanamızda muzıka dóretpeleri birden bir pútin halda sawlengenbey, bálkim kerisinshe, az-azdan shıǵarmanıń bólimlerin birinshisiniń izinen kelip, yadımız járdeminde baylanısq, pútin bir shıǵarmaǵa aylanadı. Muzıkanı qabıletiwdiń mine sol kórsetip ótilgen ayrıqsha ózgesheligi muzıka formasınıń mánisin belgileydi. Bul forma waqıt arqalı ótkenindey ol barlıq waqıt arnawlı bir proceste bolıp esaplanadı, yaǵnıy bul dárejedegi, geyde turaqlı türdegi, biraq kóbinese ózgeriwshen teńsizlikte rawajlanıp baradı. Jorarıda aytıp ótilgeni sıyaqlı, muzıka formasınıń arnawlı birtilleri ámeldegi, basqasha etip aytqanda, az-azdan islep shıǵılǵan hám dástúrler menen bekkemlengen elementlerdi jaylastırıw jumısları ámeldegi bolıp, bunda áne sol planlardıń kóbisi tariyxıy tárepten úlken turaqlılıqqa iye boladı.

Formanıń bólimlerge bóliniwi bul cezura bolıp onıń belgileri muzıka forması bir pútinlikke iye bolıwı menen bir waqıtta bólimlergede bólingen bolıp tabıladı, yaǵnıy ol mánisi tárepinen bir- birinen parıq etetuǵın bólimlerden ibarat boladı.

Dáwir hám gáp. Dáslepki yamasa basqa tonallıqtaǵı kadenciya menen juwmaqlanǵan salıstırmalı tamamlanǵan muzıkalıq pikir dáwir dep ataladı. Dáwirdiń kóbinese eki bólimnen ibarat bolatuǵın tiykarǵı iri bólimleri gáp dep ataladı.

Juwmaqlap aytqanda muzıka atqarıwshısı hám tınlawshısı sıpatındaǵı óz tájriybelerimizden paydalanıp kompozitordıń kórsetpelerine ámel qılıp shıǵarmanı dáslepki esitiw yáki shertip kóriwdenaq ol haqqında ayırım, ulıwma

kóz qaraslarga iye bolamiz. Biz shıǵarma hám onı jaratqan kompozitor, ol jasaǵan dáwir haqqında kóp nárise bilsek, bul kóz qarasımız sonshellı áhimiyetke iye boladı. Dáslepki tınlaw shıǵarma ústindegi jumıstıń dáslepki basqıshı esaplanadı. Keyingi wazıypa shıǵarmanıń barlıq mayda-shóyde qırların tereńrek qarap shıǵıw hám onı talıqlawdan ibarat. SHıǵarmalardı talıqlaw qılıwdan maqset, shıǵarma mazmunı haqqındaǵı dáslepki kóz qaraslarımızdı tereńlestiriw hám keńeytiriwden ibarat. Atqarıwshı bul jumıslardı hammesin atqarıw texnikasını ózlestiriw menen bir waqıtta orınlaydı, bunnan gózlengen maqset bolsa, shıǵarma quramalı dárejede atqarıp, onıń teması hám mazmunın tınlawshılarga jetkiziwden ibarat.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. Аренский А. Руководство к изучению форм инструментальной и вокальной музыки, М., 1921. Стр 262 Способин И.В «Музыкальная форма» Москва 1947г.
2. Аренский А Руководства к изучению форм инструментальной и вокальной музыки. М., 1921.
3. Асафьев Б. Музыкальная форма как процесс, М., 1930
4. Akbarov I.A. Musıqa lug'ati. Qayta nashri. – T.: O'qituvchi. 1997. – 384 b. 5. Брусслер Л. Учебник форм инструментальной музыки. М., 1884.
6. Брусслер Л. Строгий стил, М., 1925
7. Gafurbekov T « Muzıka shakli» Tashkent 1982
8. Золотарев. Фуга М., 1932
9. Erkaboeva N., Usmonboeva M., Irgashova M., Xo'janazarova N. Pedagogik mahorat: sxema va rasmlarda: Metodik qo'llanma: – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2012.
10. Muxamedov O'.X., Usmonboeva M.H., Rustamov S.S. Ta'limni tashkil etishda zamonaviy interfaol metodlar: O'quv-uslubiy tavsiyalar. – Toshkent: O'zbekiston Respublikası IIV Akademiyasi, 2016.
11. Inoyatov U.I., Muslimov N.A., Usmonboeva M., Inog'omova D. Pedagogika: 1000 ta savolga 1000 ta javob: Metodik qo'llanma: – Toshkent: Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, 2012.
12. Jabarov A. X.O'zbekistan bastakarlari ha'm musiqashunoslari Tashkent 2004. 13. Xoshimov K.S.Nishonova. Pedagogika tarixi. T., A.Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti, 2005.

ÓZBEK MAQAM KÓRKEM ÓNERINIŇ ÁHMIYETI

Madaminova M.

NMPI, tayanish doktoranti

Tayanch soʻzlar: maqom, musiqa, shashmaqom, Xorazm maqomi, xalq qoʻshigʻi, xalq kuylari, ijrochilik sanʼati.

Ключевые слова: маком, музыка, шашмаком, Хорезмский маком, народная песня, народные мелодии, исполнительское искусство.

Key words: maqom, music, Shashmaqom, Khorezm Maqom, folk song, folk melodies, performance.

РЕЗИОМЕ:

Maqom murakkab qonun va qoidalar asosida vujudga kelgan, chuqur maʼnoga ega mukammal musiqiy janrdir. Unda uygʻunlik va ohang, soʻz va harakatning goʻzal uygʻunligi ifodalangan. Musiqa insonni oʻziga rom etuvchi va ilhomlantiradigan dunyo. Bunga xalqimizning betakror merosini misol qilib keltirish mumkin. Maqomlarning sehrli kuchi tinglovchiga cheksiz maʼnaviy quvvat bagʻishlab, koʻp asrlar davomida insonlar qalbini maftun etib, zabt etib keladi. Ushbu maqola maqom sanʼatiga qiziquvchi yoshlar uchun umumiy maʼlumotlar berib, ularning maqom haqidagi tushunchalarini boyitadi.

РЕЗИОМЕ:

Маком - это совершенный музыкальный жанр с глубоким смыслом, возникающий на основе сложных законов и правил. Он выражает гармонию и мелодию, прекрасное сочетание слова и действия. Музыка - это мир, который пленяет и вдохновляет людей. Примером может служить уникальное наследие нашего народа. Волшебная сила макомов дает слушателю безграничную духовную силу, очаровывая и поражая сердца людей на протяжении многих веков. Эта статья предоставляет общую информацию для молодых людей, интересующихся искусством макома, и обогащает их понимание макома.

SUMMARY:

Maqom is a perfect musical genre with deep meaning, arising according to complex rules. It represents a beautiful combination of harmony and tone, word and action. Music is a world that captivates and inspires people. The unique heritage of our people serves as an example of this. The magical power of maqoms gives the listener boundless spiritual power, captivating and astonishing people's hearts for many centuries. This article provides general information for young people interested in maqom art and enriches their understanding of maqom.

Muzika - bul insannıń sezimlik jaǵdayına tásir etetuǵın ses quramlıq bólimleriniń kelisilgen kórkem birikpesi. Xalıq qosıǵı - xalıq yadında saqlanıp, awızeki túrde jetip kelgen folklorlıq shıǵarma bolıp, hár qanday xalıqtıń jámáátlik awızeki

dóretiwhiliginiń jemisi bolıp tabıladı. Xalıq muzıkası, muzikalıq folklor, dástúriy muzıka, xalıqtń muzikalıq-poeziyalıq dóretiwhiligi, ádette awızeki formada bar bolǵan, áwladtan áwladqa ótip kiyatırǵan xalıq dóretiwhiliginiń ajıralmas bólegi bolıp tabıladı.

Xalıq qosıǵınıń avtorı joq boladı hám ádebiy qosıqtń avtorı bar boladı. Xalıq qosıǵında kóbirek sóz tákirarları ushırasadı. Ádebiy qosıqta zamanagóyrek tekst boladı. Xalıq qosıqlarınıń janrlıq ózgeshelikleri bayıraq bolıp, lirikalıq, tariyxıy qosıqlar da bar. Avtorı bolmaǵan muzıka hám qosıqlar dál maqam esaplanadı, sonıń ushın da ol xalıqlıq dep ataladı.

Tema boyınsha tiykarınan, mámleketimiz basshısınıń shıǵıp sóylegen sózleri, párman hám qararlarınan siltemeler alınǵan bolıp, tiyislisinshe siltemeler berildi. Maqam kórkem óneriniń kelip shıǵıwı hám onıń tereń tamır jayǵanlıǵı haqqındaǵı maǵlıwmatlarda İbrohimov.O. Maqom asoslari., T.: “Donishmand ziyosi” - 2023 hám Ramazanova O‘. Maqom yakka xonandaligi., Buxoro: “Durdona” – 2022 ádebiyatları tiykarǵı derek bolıp xızmet etti.

Xalqımızdın mádeniy miyrasınıń ajıralmas bólegi bolǵan milliy maqam kórkem óneri óziniń áyyemgi tariyxı, tereń filosofiyalıq tamırları, biytákirar kórkem usılı hám bay dóretiwhilik dástúrleri menen ruwxıy turmısımızda ayrıqsha áhmiyetli orın iyeleydi.

Kórkem óner tarawlarınıń ishinde eń áyyemgi túrlerinen biri maqam kórkem óneri bolıp, biziń mámleketimizde de bul kórkem óner ózine tán qızıǵıwshılıqlar orayında turadı. Ásirese, mámleketimiz ğárezsiz dep járiyalanǵannan keyin birinshi hám ámeldegi Prezidentlerimiz tárepinen kórkem óner hám mádeniyat tarawına úlken itibar qaratılıp kelinbekte. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoev tárepinen mádeniyat hám kórkem óner tarawın rawajlandırıw ushın eliwege shamalas qarar hám pármanlar engizildi.

Maqam qosıqları xalıqtń muzikalıq dóretiwhiligi esaplanadı. Olar awızdan awızǵa ótip júredi, yaǵnıy bir adam tárepinen atqarıladı, yadlanadı, keyin ala xalıq yadında saqlanıp qaladı. Olar anıq bir avtorǵa iye emes, sebebi waqıttń ótiwi menen olarǵa turaqlı túrde ózgerisler kirgizilgen. Maqam qosıǵı xalıqtń turmısın, dástúrlerin, tariyxıy waqıyalardı sáwlelendiredi, janr mazmunı hám muzikalıq tiliniń ózine tánligi menen ajıralıp turadı. Xalıq muzikasınıń ayırım túrlerinde ol tembr, atqarıw, saz-ásbap muzıkası, awızeki folklor, xalıq atqarıwshılıǵı birliginde de ushırasadı. Muzıkanıń tórt baǵdarı bar: xalıq muzıkası, ruwxıy muzıka, akademiyalıq muzıka hám massalıq muzıka. Hár bir baǵdarǵa belgili muǵdardaǵı muzıka janrları tiyisli bolıp, hárbir janrdıń kóplegen kishi janrları bar.

Maqam kórkem ónerinde shıǵarmaların dúrkinli dúzilisin en keń paydalanıladı. Tariyxıy jaqtan maqamnıń bir túri bolıp, úsh tiykarǵı dástúrge bólinedi:

- Buxara shashmaqamı;

- Xorezm maqami;
- Fergana-Tashkent maqami.

Ózbek maqaminiń tiykarın “Duvozdah maqam”, yaǵnıy “On eki maqam” quraydı, yaǵnıy ózbek maqamları “Duvozdah maqam”nan alınǵan. Bul on eki maqamniń kelip shıǵıwı bolsa adamzat jaratılǵan dáwir menen baylanıslı.

Xorezm tanbur sızıǵı - Xorezm maqamlarınıń tolıq toplamı (maqam - ózbek milliy muzıkasınıń klassikalıq dástúriy muzıka janrı), jáhán muzıka mádeniyatı dúrdanaları qatarında turatuǵın fenomenal derek.

Shashmaqam - orta ásirler Shıǵıs klassik muzıkasındaǵı 6 maqam-lad (Buzruk, Rost, Navo, Dugoh, Segoh, Irak) tın birden-bir dúrkimge birlestirilgen sisteması. Maqam sózi arap tilinde mákan, orın degen mániستی anlatadı. Maqam eki bólimnen saz “Mushkilot” hám qosıq “Nasr”dan ibarat.

Shashmaqamniń birinshi jazıwı 1923-jılı sovet muzıkatanıwshısı Viktor Uspenskiy tárepinen jazılǵan bolıp, onda sózler joq, sebebi tiykarǵı shıǵarmalar parsı-tájik tilinde atqarılıwı kerek edi, bul bolsa bilimlendiriw ministriniń maqamdı túrkiylestiriw tilegine qarama-qarsı edi. Fergana-Tashkent maqamları XVIII-XIX ásirler bosaǵasında Shashmaqam shaqapshaları hám Fergana oypatlıǵı muzıka dástúrleri tiykarında qalıplesken.

Shashmaqam XVIII ásirde Oraylıq Aziyanıń eń áyyemgi mádeniy orayı - Buxaranıń on eki maqam (duvozdah maqam) sisteması hám muzıka dástúrleri tiykarında qalıplesken. Ózine tán milliy maqam kórkem ónerin qásterlep saqlaw hám rawajlandırıw zárúrligi klassikalıq muzıkanıń usı janrı ruwxıy mádeniyattıń ózine tán fenomeni, professional muzıkadaǵı tiykarǵı túsiniyelerden biri, Ózbekstan hám Shıǵıs mámleketleriniń eń ullı mádeniy kodı bolǵanlıǵı hám sonday bolıp qalatuǵının aldınnan belgilep berdi. Mámleketimiz basshısınıń 2017-jıl 17-noyabrdegi “Ózbek milliy maqam kórkem ónerin bunnan bılay da rawajlandırıw ilajları haqqında”ǵı qararı hám 2018-jıl 28-noyabrdegi Prezident qararı menen tastıyqlanǵan Ózbekstan Respublikasında milliy mádeniyattı bunnan bılay da rawajlandırıw koncepciyası mádeniy hádiyseni úyreniw hám ǵalaba en jaydırıw, yarım umıtılǵan, keyinge qaldırılǵan muzıkalıq miyras dástúrlerin qayta tiklewdiń áhmiyettiligine túrtki boldı. Ózbekstan kóp ásirlik dástúrlер, úrp-ádetler, milliy qádiriyatlar hám áyyemgi kórkem ónerge bay mámleket bolıp tabıladı. Xalqımızdıń ásirler dawamında máńgi jasap kiyatırǵan muzıkalıq dúrdanaları qatarında óziniń tereń filosofiyalıq tamirları, biytákirar kórkem usılı menen tartımlı bolǵan, klassikalıq ádebiyatı, súwretlew kórkem óneri, shıǵıstıń áyyemgi ilimiy bilimlери, islam qádiriyatları menen suwǵarılǵan maqam kórkem óneri de bar.

Maqam namaları, onıń ruwxı hám filosofiyası zamanlaslarımız, bárinen burın, jas áwladımızdıń sanası hám qálbinen bekkem orın alıwı ushın xalıq kórkem óneriniń bul túri haqqında kóbirek sóz etiletuǵın boldı. Mámleketimiz basshısı hár

bir máhálle hám mektepte jańa tájiriybeni jolǵa qoyıp, 11-klastı pitkerip atırǵan hár bir oqırwshınıń 1 muzıka ásbabın biliwi boyınsha bahalawdı usınıs etti.

Qalayınsha Ózbekstannıń úsh wálayatında óz statusları bar? Bular muzıkashılar hám maqam ıqlasbentlerin ázelden qızıqtırıp kiyatırǵan máseleler. Hám olardıń hámmesi de búgingi kúnde de óz juwaplarına iye emes, sonday-aq, tereń, fundamental úyreniwdi talap etedi. Shıǵıstıń ullı shayır hám oyshılları muzıkanı Qudaydan dep bilgen. Ol insan ruwxınıń azıǵı, adamlarǵa jaqsı keypiyat baǵıshlaytuǵın ullı jemis bolǵan.

Maqam tereń mazmunǵa iye bolǵan jetiliske muzıka janrı bolıp, quramalı nızam-qaqıydalar tiykarında júzege keledi. Ol garmoniya hám ırǵaq, sóz hám hárekettiń gózzal únlesligin sáwlelendiredi. Bul milliy kórkem ónerdiń tiykarında filosofiya, ilim hám obraz jatadı. Bul menen maqam tıńlawshıǵa álemdi tereńirek ańlaw imkaniyatın beredi. Muzıka insandı ózine tartatuǵın, ilhamlandıratuǵın álem. Xalqımızdıń biybaha miyrası buǵan mısál bola aladı. Maqamlardıń sıyıqlı kúshi tıńlawshıǵa sheksiz ruwxıy qúdiret baǵıshlaydı, kóp ásirler dawamında adamlardıń qálbin ózine tartıp, tań qaldırıp kelmekte.

Uzaq jıllar dawamında sovet dáwirinde maqam janrına jeterli itibar berilmedi. Maqam artta qalıwshı bir dawıslı muzıka esaplanıp, oǵan itibarsızlıq penen qaraǵanın baqlaw ashınarlı jaǵday. Biraq haqıyqıy ıqlaslılar maqam kórkem ónerin, onıń qúdiretin, tereńligin, Ózbekstan kórkem ónerinde tutqan ornın jaqsı túsinetuǵın edi. Qashan bolmasın SSSR dıń temir torı buzılatuǵının, biziń muzıkantlarımızdı pútkil dúnya júzi maqtanış penen kútip alatuǵının kóz aldına keltirer edi.

90-jıllardıń ortalarında belgili qosıqshı hám sazandelerimiz Evropa mámleketleri koncert maydanlarınıń húrmetli miymanlarına aylandı. Evropalı tıńlawshılar muzıkamızǵa úlken qızıǵıwshılıq hám tilekleslik bildirdi. Bul olar ushın jańalıq edi. Bul muzıka olardı jaqsı mániste tań qaldırdı. Bul seslerdi payda etiwshi muzıka, onıń anlatıw usılı, ritmler, tembrler olar ushın jańa, burın úyrenilmegen Shıǵıstı ashıp berdi.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. Saidi Said Bolta-Zoda. Semantics of methods in the teaching of music theory of Abu Nasr al-Farabi and Abu Ali Ibn Sina. A Journal for New Zealand Herpetology Bio Gecko. Vol 12 Issue 03.2023./ISSN NO: 2230-5807.1602-1612.
2. Ibrohimov.O. Maqom asoslari., T.: “Donishmand ziyosi” – 2023.
3. Ramazanova O‘. Maqom yakka xonandaligi., Buxoro: “Durdona” – 2022.
4. Shahlo Shermurod Qizi Hasanboyeva O'ZBEK MAQOMI TARIXI VA UNING RIVOJLANISHI // Scientific progress. 2021. №7. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ozbek-maqomi-tarixi-va-uning-rivojlanishi> (дата обращения: 01.04.2025).

O'RTA ASR OLIMLARI TOMONIDAN YARATILGAN MUSIQAGA OID RISOLALARIDA DUTORSIMON CHOLG'ULAR HAQIDA MALUMOTLARNING BERILISHI

Maxkamova G.O.

TAFU Pedagogika fakulteti

Maktabgacha ta'lim metodikasi kafedrası o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: IX-XI asr, O'rta Osiyo, Farobiy, IbnSino, Xorazmiy, Beruniy, olimlar, qadimiy dunyosi, Somoniylar davlati, musiqiy cholg'ular, o'tmish allomalari, chang, rubob, dutor, g'ijjak, Firdavsiy, Ro'dakiy, Hofiz, Sa'diy, Jomiy va Navoiylar, Xorazm.

Ключевые слова: IX-XI вв., Средняя Азия, Фаруки, Ибн Сина, Хорезм, Беруни, ученые, древний мир, государство Саманидов, музыкальные инструменты, ученые прошлого, хан, рубаб, дутар, гиджак, Фирдоуси, Рудаки, Хафиз, Саади, Джами и Навои, Хорезм.

Key words: 9th-11th centuries, Central Asia, Farooq, Ibn Sina, Khorezm, Beruni, scholars, ancient world, Samanid state, musical instruments, scholars of the past, chang, rubab, dutar, gijjak, Firdawsī, Rudaki, Hafiz, Saadi, Jami and Navoi, Khorezm.

РЕЗЮМЕ:

O'rta asr olimlari tomonidan yaratilgan musiqaga oid risolalarida dutorsimon cholg'ular haqida malumotlarning berilishi, Somoniylar davlatida madaniyatning yuksalishi hamda o'tmish allomalari Al-Forobiy (IX asr) o'zining «Katta musiqa kitobi»da, Safiuddin Urmaviy (XI asr) musiqiy risolasida, Abdulqodir Marog'iy (XIV asr) «Jami al-alhon fi-ilm al-musiqiy» risolasida, Ahmadiy (XIV asr) «Sozlar munozarasi» asarida, Zaynullobiddin Husayniy (XV asr) «Risola dar bayoni qonuni va amaliy musiqiy» risolasida, Abdurahmon Jomiy (XV asr) «Musiqiy risola»sida, Amuliy (XVI asr) «musiqa risola»sida, Darvesh Ali Changiy (XVII asr) «Musiqiy risola»larida musiqiy cholg'ularni o'ganib tadqiq etish masalalarining turli tomonlariga to'xtalib, o'z davrlarining musiqiy cholg'ulari tasnifotini bayon etganliklari, Farobiyning «Musiqaning katta traktatasi» deb nomlangan kitobi va Farobiy davrida rivojlangan musiqiy cholg'ularning barchasi shu kitobga kiritilganliklari hususida fikr yuritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В трактатах о музыке, написанных средневековыми учеными Предоставление информации о дутароподобных инструментах в государстве Саманидов. Подъем культуры и тот факт, что ученые прошлого, такие как Аль-Фараби (IX век) в своей «Великой музыкальной книге», Сафиуддин Урмави (XI век) в своем музыкальном трактате, Абдулкадир Мароги (XIV век) в своей «Джами аль-алхан фи-илм аль-мусики», Ахмади (XIV век) в своей «Созлар ишадати», Зайнуллабиддин Хусайни (XV век) в своей «Рисола дар байони қонони ва амали мусики», Абдурахман Джами (XV век) в своей «Музыка рисола», Амули (XVI век) в своей «Музыка рисола» и Дарвеш Али Чанги (XVII век) в своей «Музыка рисола», затронули различные аспекты изучения музыкальных инструментов и описали классификацию музы-

кальных инструментов своего времени, книга Фараби под названием «Великая «Трактат о музыке» и развитие музыкальных инструментов во времена Фараби. Предполагается, что в эту книгу включены все музыкальные инструменты.

SUMMARY:

In the treatises on music created by medieval scholars, information about the dutar-shaped instruments is provided, the rise of culture in the Samanid state, and the scholars of the past Al-Farabi (9th century) in his "Great Book of Music", Safiuddin Urmavi (11th century) in his musical treatise, Abdulkadir Maroghi (14th century) in his "Jami al-alhan fi-ilm al-musiqi", Ahmadi (14th century) in his "Sozlar Ishadashi", Zaynullobiddin Husayni (15th century) in his "Risola dar bayoni qonoli va amali musiqi" treatise, Abdurahman Jami (15th century) in his "Musical Treatise", Amuli (16th century) in his "Musical Treatise", Darvesh Ali Changi (17th century) in his "Musical Treatise" addressed various aspects of the issues of studying and studying musical instruments. It is discussed that they described the classification of musical instruments of their time, and that Al-Farabi's book called "The Great Treatise on Music" and that all musical instruments that developed during Al-Farabi's time were included in this book.

IX-XI asr O'rta Osiyoda uzoq vaqtlar oldingi davr qirg'inbarot urushlar, vaxshiy-lik, adolatizlik, yoqchilik va shu bilan birga hozirgacha bizni xayratda qoldirib kela-yotgan inson tafakkurining parvoz qilgan yuksak ma'naviy bebaho boyliklarni yarat-gan davrdir. Buyuk o'rta asr olimlari –

Farobiy, IbnSino, Xorazmiy, Beruniy kabi olimlar qadimiy dunyo me'rosini o'ziga singdirib, uning asosida fantafakkurining yangi yo'nalishlarini yaratishdi. "Aynan shu davrda" - yozadi Y.E.Bertels, O'rta Osiyo fani oldinga nafaqat Xalifat masshtabida, balki, dunyo masshtablariga chiqadi.

Uning erishgan yutuqlari dunyo fanining rivojlanishini keyingi asrlarda ham aniqlab beradi. Bunday yuksalish to'liqlinini yaratilishiga nima sabab bo'ldi, fan va adabiyot yutuqlari qanday muhitda paydo bo'ldi, qanday manbalardan ular ozuqa oldi? N.I.Konrad ta'kidlashicha rene-sans yaratilishi xindueron, o'rta osiyo, dunyosini IX-XI asrlarda qamrab olgan.

Kuchli harakat (asl aqllar revolyutsiyasi) ikkita manbadan oziqlangan. O'zining zamonaviy va qadimiy dunyosidan, qadimgi murojat, orqaga qaytish degani emas, bizgacha yetib kelgan qadimgi qadryatlar, obrazlar, Islomgacha bo'lgan san'atning badiiy namunalari, endi yangi davr, yangi maqsadlarga xizmat qilishlari kerak edi. Ilk ma'naviy madaniyatga murojat - bu bebaho boyliklarni, qadryatlarni saqlab qolishga qaratilgan edi. Arab xalifalari qarshi yo'naltirilgan ozodlikka eltuvchi xarakatlar O'rta Osiyo va Eronning keng ommasini qurshab oldi. Bu xarakat joyida feodal davlatlar paydo bo'lishiga olib keldi. Shu qatorda samanidlar davlati o'zining hukimdorligi ostida O'rta Osiyo va eron hududlarini oldi. Islom davlat dini deb qabul qilindi. Arab tili esa rasman qabul qilindi, ammo anti xalifat qullar arablargacha bo'lgan o'tmishning an'analarini qaytishini istaydi.

X asrga kelib oʻrta Osiyo shaharlari, yirik madaniyat markazlariga aylanadi. Bushaharlar goʻzal imoratlar badiiy hunarmandchilikning ajoyib maxsulotlari bilan mashhur boʻlib bordi. Shaharlarda ayniqsa somoniy davlatning Buxoro shahrida jadal ravishda ijodiy fikr, tafakkur rivojlanib bordi. Buxoro bozoridagi qoʻlyozma kitoblar qatorlari, adabiyotchilar va olimlar uchrashadigan joyga aylanadi bu yerda suhbatlar munozaralarga ulanib ketgan. Buxoroning madaniy hayoti tojik shoiri Rudakiyning ijodiga bogʻliq. Uni zamondoshlari musulmon dunyosining eng zoʻr shoiri deb hisoblashgan. Tojik va oʻzbek xalqining tarixida X asr muhim oʻrin tutadi. Bu asrni ular “Oltin asr” deb nomlashgan. Maʼnaviy madaniyatning farovonliklari, xalqning qattiq taziqi, mehnati orqali amalga oshirilgan. Barcha feodal davlatlar orqali davlatlar qatori Samoniylar ham qoʻllab quvvatlanmagan. Ularning xukimdorligi mustaxkam emas edi. Turk qoʻshinlarining birinchi yurishidayoq somoniylar davlati inqirozga uchradi. Somoniylar davlatida madaniyatning yuksalishi musiqada ham oʻz aksini topgan. Ye.E.Bertels Somoniylar shaxarlarini madaniy hayoti xaqida yozar ekan, bu xalqning musiqaga boʻlgan muhabbati haqida toʻxtalib oʻtadi. Arab tarixchilarining mehnatlaridagi olingan malumotlariga qaraganda shuni aytish mumkinki, Somoniylar podshohligi ikki jinsga mansub. Usta musiqachilar, qoʻshiqchilar va oʻz sanatining rivojlangan nazariyasini bilgan, va butun musiqa maktablarini yaratuvchilari boʻlgan. IX-XI asrlarda Somoniylar davrini davom etishdi. Musiqa cholgʻularidan foydalanishgan, eski musiqiy poyetik janrlaridagi qadimiy ldlarga asoslanib foydalanishgan. Musiqa inson ongiga va hayotiga qay darajada singgani haqida shoirlar asarlari, rassom mehnatlari, hunarmandchiliklar mehnatlaridan koʻrinib turibdi.

Adabiy sanat koʻrinishlarining keng mehnatlari, bizga musiqiy hayotning muhitini tasavvur qilish, IX-XI asrlardagi musiqiy cholgʻularni qayta tiklash imkonini beradi.

IX-X asrlarda olimlarni ilgari surdi, ularning turli bilim jabxalarida (matematika, astronomiya, geologiya, gidrologiya, tibbiyot, tarix) dunyo boʻylab tan olindi. Boshqa fanlar qatorida turli madaniyatning chatishuv sharoitida paydo boʻlgan musiqa fani ham barpo etildi. Oʻtmish allomalari Al-Forobiy (IX asr) oʻzining «Katta musiqa kitobi»da, Safiuddin Urmaviy (XI asr) musiqiy risolasida, Abdulqodir Marogʻiy (XIV asr) «Jami al-alhon fi-ilm al-musiqiy» risolasida, Ahmadiy (XIV asr) «Sozlar munozarasi» asarida, Zaynullobiddin Husayniy (XV asr) «Risola dar bayoni qonuni va amaliy musiqiy» risolasida, Abdurahmon Jomiy (XV asr) «Musiqiy risola»sida,

Amuliy (XVI asr) «musiqa risola»sida, Darvesh Ali Changiy (XVII asr) «Musiqiy risola»larida musiqiy cholgʻularni oʻganib tadqiq etish masalalarining

turli tomonlariga to'xtalib, o'z davrlarining musiqiy cholg'ulari tasnifatini bayon etganlar. o'tmishning zabardast shoirlari o'z asarlarida musiqiy cholg'ular nomlarini zikr etishda sozlarga takror va takror murojaat etganlar. Ayniqsa, buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiy musiqa ilmining eng nafosatli va mumtoz kerakli tarmoqlariga urg'u berib o'tganliklarini asarlaridan bilib olish mumkin. Tarixiy qo'lyozmalar, adabiy asarlar va musiqiy risolalarda O'rta Osiyo xalqlari amaliyotida vujudga kelgan barcha cholg'ularining nomlari o'z ifodasini topgan. Musiqiy risolalarda esa cholg'ularga tegishli (shakl, tuzilish, torlar nisbatlari, tayyorlash mezonlari, cholg'ular uchun ishlatiladigan daraxtlar va h.k. haqida) ma'lumotlar keltirilgan. Ularda, torli cholg'ulardan: borbadd, ud, rud, qo'buz, g'ijjak, navha, nuzxa, qonun, chang, rubob, tanbur, dutor; damli sozlardan: ruhafzo, shammoma, org'anun, sibizg'i, nayi anbon, chag'ona, bulamon, surnay, nay, qo'shnay, karnay; urma cholg'ulardan: daf, doyra, nog'ora, safoil kabilar haqida turli darajadagi ma'lumotlar keltirilgan. Al-Forobiy, Abdurahmon Jomiy, Amuliy, Darvesh Ali Changiy, Abdurauf Fitrat, Viktor Belyayevlar o'z risolalarida cholg'u sozlariga katta e'tibor bilan yondoshib, ularni amaliyotdagi tutgan o'rni, ayrim falsafiy xususiyatlari hamda ma'lum darajada tasnifoti bilan yoritganlar.

Odatda, musiqiy cholg'ular ijrochilik amaliyotining turli yo'nalishlarida qo'llanilib kelingan. Avvalo eng sodda cholg'ular yaratilib, kundalik hayot tarzida keng foydalanilganligini qayd etish joizdir. Bunday cholg'ular har bir xalqning cholg'ular dunyosida mavjud, ayni paytda ham iste'molda bo'lib keladi. O'zbek xalq ijrochilik amaliyotida saqlanib, qo'llanib kelinayotgan cholg'ulardan chang, qo'biz, sibizg'i shular jumlasidandir. Bu cholg'ularni tayyorlash va ijro etish ham oddiyligi bilan ajralib turadi. Davrlar o'tishi, jamiyat taraqqiyoti mezoniga cholg'u sozlar ham hamnafas tarzda rivojlanib, zamonaga mos takomillashib, mukammallashib borgan. Tarixiy manba'larda, Qulmuhammad Udiyning ud cholg'usiga to'rtinchi sim taqqanligi yoki g'ijjak cholg'usining avval ikki torli, keyin uchinch va to'rtinchi torlari taqilganligi kabi ma'lumotlar aynan cholg'ular takomillashishi bilan bog'liqdir. Takomillashish jarayonida cholg'ularning shakl va tarannum (ovoz) mezonlarini boyitish katta ahamiyat kasb etgan. Bu ikki mezon cholg'ularning ma'nan va moddiy qiymatini ham belgilashga asos bo'lib xizmat qilgan. Zero, chiroyli cholg'u go'zal ovozga ega ekan, u xalq ma'naviy boyligi hamda mulki ekanligini e'tirof etish lozimdir.

XIX asr oxiri va XX asrning o'zida o'zbekona chang, qashqar ruboblari shakllanib iste'molga kirdi. Ud va qonun sozlari qayta tiklanib, ijrochilik amaliyotini sezilarli darajada boyitdi. Afg'on rubobi hamda kurd sozlari ham

o'ziga xos jozibasi bilan amaliy jarayondan munosib o'rin oldi. Zamonaviy kompozitorlik ijodiyoti bilan bog'liq holda bir qator chang, rubob, dutor, g'ijjak kabi xalq cholg'ularining oilaviy namunalari yaratildi. Pirovardida, zamonaviy jarayonga kelib musiqiy cholg'ularning turli yoo'nalishlarga mos, xilma-xil tarkiblari yuzaga keldi. Amaliyotda an'ana-viy, qayta ishlangan, takomillashgan, qayta tiklangan, yangi zamonaviy (hamda elektron) xillari keng qo'llanilmoqda. Qayd etish joizki, cholg'ular, cholg'u musi-qasi hamda ijrochiligi azal-azaldan bir-birini to'ldirib, rivojlanishiga va takomillashishiga zamin yaralib kelgan. Ijrochilik mezonining rivoji cholg'ular ko'lamini kengaytirish, imkoniyatlarini oshirish uchun xizmat qilgan. O'zbek an'anaviy cholg'ularining tarixiy shakllanishi ham bir qator xalq milliy an'analari negizida qaror topgan. Kasbiy musiqaning ijodiyoti va uning rivoji aynan cholg'ular bilan chambarchas bog'liqligini qayd etib o'tish lozimdir. Chunonchi, mumtoz ijodiyot cholg'ularning mukammallik xususiyatlarini namoyish etibgina qolmay, ularning rivojiga ham o'z ta'sirini ko'rsatib kelgan. Shu bois, cholg'ular va cholg'u musiqasi an'analari o'zining shakllanish davri, ya'ni qadim zamonlardan xalq musiqa madaniyatining asosiy omillaridan biri sifatida muhim ahamiyat kasb etib kelgan.

Cholg'ushunoslik ilmi fanda «organologiya» deb yuritiladi va cholg'u sozlarning shakllanishi, amaliyotda qo'llanilishi hamda rivojlanish mezonlarini ilmiy asoslab beradi. Ushbu fanning rivojida bir qator Sharq va g'arb olimlari qatorida o'zbek musiqashunos olimlari ham munosib tadqiqotlar olib borganlar. Qadimiy cholg'ular ko'proq tarixiy obidalar orqali kashf etilib, keyinchalik tarix, adabiyot va musiqiy risolalarda bayon etilgan.

Musiqiy cholg'ularning ta'rifi ya'ni shakl-tuzilishlari tarkibiy jihatlarini, nomlari, ijrochilari bilan bog'liq ma'lumotlar, asosan o'rta asrlardan boshlab badiiy adabiyot asarlari hamda musiqiy risolalarida yoritila boshlanadi. Demak, o'rta asrlarga kelib qadimdan shakllanib takomillashib kelgan xalq musiqiy cholg'ulari ijrochilik amaliyotida o'z o'rnini topgan. Shu bilan birga nafaqat xalq, balki olimlarning e'tiborini ham qozongan. Bu jarayonni O.Matyoqubov «Maqomot» kitobida quyidagicha bayon etadi: «Cholg'ularga bunday atroflicha qiziqishlar zamirida musiqiy cholg'ular ijrochilik faoliyatini obyektiv aks ettirishdir, degan ilmiy tushuncha yotadi. Forobiy ta'biri bilan aytganda, cholg'ularining shakllanishi, avvalo, amaliyotda yuzaga keladi.

Ularining tembr-akustik xususiyatlari parda va tovushqatorlari bevosita ijro jarayonida shakllanadi va takomillashadi. Shundan so'nggina cholg'ular olimlar kuzatuv va umumlashmalariga zamin bo'lishi mumkin». Abu Nasr Forobiy, Abu Ali Ibn Sino, Abdulloh al-Xorazmiy, Zaynullobiddin Husayniy,

Safiuddin Urmaviy, Abdulqodir Marogʻiylar oʻz risolalarida cholgʻular va ularning bir qator sifat va xususiyat-lari xususida mufasssal soʻz yuritganlar. Oʻrta asr risolalarida cholgʻular takomillashishi hamda rivoji yoʻlida qilingan oʻzgarishlar, ijrochilik amaliyotida yaratilgan yan-gi sozlar va isteʼmoldan chiqqan cholgʻular tasnifotini koʻrish mumkin.

Musiqa sanʼatining boy maʼnaviy jihatlari badiiy adabiyot namoyandalarini ham befarq qoldirmagan. Musiqa sehri, cholgʻulardan taralgan sirli ohanglar sharq badiiy proza va mumtoz sheʼriyati, yaʼni badiiy adabiyotida oʻziga xos ifodasini topadi. Bular benazir cholgʻu sozlar nomlanishi, oʻz davrining mashhur ijodiyot namunalari, bastakor, sozanda va xonandalar ijodi, xalq musiqa ijodiyoti va anʼanalarida koʻrinadi.

Oʻrta asrlarda musiqiy jarayonga koʻproq ahamiyat bergan adabiyot namoyan-dalari Firdavsiy, Roʻdakiy, Hofiz, Saʼdiy, Jomiy va Navoiylardir.

Jumladan: Firdavsiy «Shohnoma»da yozadi:

Yigʻildi akobir, cholgʻuchi, raqqos,

Podsho shodligidan sochar dur, olmos.

Chiqar avjiga nay, childirma sasi,

Chirillab aylanar qizlar galasi.

Ulugʻlar shaʼniga qadah paydar-pay,

Sahargacha tinmas tanbur, rubob, nay.

Musiqiy iboralar A.Navoiy davriga kelib adabiy merosda mukammal ifodasini topa boshladi. Ayniqsa, Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy ijodiy faoliyatlari buni yaqqol namoyon etdi. Alisher Navoiyning «Badoyeʼ ul-vasot» asaridan gʻazal:

Ey, mugʻanniy, chun nihon rozim bilursen — soz tuz,

Tortibon mungligʻ navo sozing bila, ovoz tuz.

Navha ohangi tuzub, ogʻoz qil mahzun surud.

Ul surud ichra hazin koʻnglumga maxfiy roz tuz.

Istasangkim, nagʻmang ichra koʻp xaloyiq oʻlmagay,

Ul ikavdin koʻp vale mendin tarona oz tuz.

Gar mening holim desang tuz barcha dostoni niyoz,

Dilbarimdin nagʻmasoz etsang surudi noz tuz.

Chun bu gulshanda nishiman qilgʻali qoʻymas hazon,

Gul firoqi savtin, ey, bulbul, qilib parvoz tuz.

Bazm aro oʻrtar Navoiyni nihon munglugʻ surud,

Ey, mugʻanniy, chun nihon rozim bulursen — soz tuz

Ulugʻ mutafakkir shoir bir gʻazalning oʻzida 14 ta musiqiy iborani keltiradi. Zero, gʻazalning oʻzi ham bastakorlik amaliga xosdir. Navoiyda bunday

musiqiy iboralar juda ko‘p uchrashini uning asarlaridan bilish mumkin. Grek ilmi o‘sha davrda shiddat bilan oqim bo‘lib madaniyat markaziga kirib bordi. Faqat arab tili avj olgan edi. Grek tilidan arab tiliga musiqa traktatalari ko‘plab tarjima qilingan. Ko‘proq “Garmonik”, “melodik” va Arestotel muammolari tarjima qilingan. Ikki simli Xorasan tanburi unison, sekunda kvarta kvinta sozlariga sozlanadi IX-XI

asrlarda musiqa teoreasini O‘rta Osiyoda Farobiy, Ibn Sino, Al-Xorazmiylar qayta ishlab ensiklopediyaga kiritgan. Keyingi yuz yilliklarda ham ularni qilgan mehnatiga tayanib ish olib borishgan, g‘arbda ham sharqda ham.

Farobiy “Musiqaning katta traktatasi” deb nomlangan kitobining birinchi qismida yozishicha musiqani ikki xil ijroda chalish mumkin, yakka holda va jo‘rnovozlikda. Musiqa cholgularini birinchi ko‘rinishini Farobiy urma deb nomladi va ularga doira, tarelka cholg‘ularini va qarsak chalishni kiritdi. ud, tanbur, rubob, puflama cholg‘ular bilan davom ettirdi.

Farobiyning ikkinchi kitobi (“Musiqaning katta traktatasi”)da Farobiy butun diqqat-e’tiborini musiqa cholg‘ulriga qaratgan. Farobiy davrida rivojlangan cholg‘ularning barchasi shu kitobga kiritilgan. Kitobda birinchi yozilgan cholg‘u ud bo‘lgan. Bu cholg‘u kitobga kiritilgan paytdan ancha oldingi davrlarda rivojlangan. Uning arbcha nomi ud bo‘lgan. Bu cholg‘u noxsimon kosa nomini olgan. 4 yoki 5 ta simdan iborat bo‘lgan. Bu kitobda cholg‘uning rasmi kiritilmagan. Olimlar bu cholg‘uning simlarini to‘rttadan kam ham ko‘p ham bo‘lmasligini aytib o‘tishgan. IX asrda uning pastki simlari hayvonlarning ichaklaridan qilingan. Quloqlari esa yog‘och o‘rniga suyakdan yasalgan. Ud chalinayotganini rasmini laganga tushirishgan.

Ud cholg‘usiga boshqa cholg‘ulardan ko‘ra eng yaqin bo‘lgan cholg‘u bu tanbur cholg‘usi bo‘lgan. tanbur cholg‘usi ham ud cholg‘usiga o‘xshab keng tarqalgan va xalqning eng sevimli cholg‘usi bo‘lgan. Tanbur odatda ikki simli, ba’zida esa uch simli bo‘lgan. Lekin bu kitobda Farobiy ikki simli tanbur haqida yozgan. Unda yozilishicha tanburning ikki turi bor. Birinchisi shimoliy-

sharqning Xorasan tanburi va ikkinchisi shimolning Bog‘dod tanburi va uni Iroqda ijro etishgan. Bu ikki tanbur ko‘rinishi bilan farqlanadi.

Farobiyning yozishicha bog‘dod tanburida har xil tovush va intervallar bor. Lekin olimlarning aytishicha oddiy lادلarning joylashishi 5ta uning pardalari tovush qatorga boy emas. Agar Bog‘dod tanburini tovush qatorini joyini almashtirib, o‘zgartirsa eski asarlarni ijro qilib bo‘lmaydi. Xorasan tanburi esa turli mamlakatlarda har xil turlarga ega. Bu tanburdagi ikki sim bir xil turda. Xuroson tanburi ham Bog‘dod tanburiga o‘xshagan bo‘ladi. Lekin ularni ajratib turadigan narsa Xorazm tanburida ko‘p lادلar bo‘ladi, ular bo‘yin qismida joylashgan bo‘ladi. Xorasanda lادلarning soni juda ko‘p, ularning soni 32 ta, lekin ishlatiladigani 24 pog‘onada bo‘ladi. Bu tanburning lادلari ko‘pligi tufayli ko‘p asarlar yaratilgan.

XIX-XX asrda barcha dutorsimon cholg‘ular rekonstruksiya qilinib ularning oilalari: dutor prima, dutor sekunda, dutor alt, dutor bas, dutor kontrabas. Va shu davrda dutor oilasidan tuzulgan ko‘p ovozli ansambl va orkestrlar tashkil qilindi. Dutor cholg‘usi ham an‘anaviy yo‘nalishda, ham zamonaviy yo‘nalishda qo‘llanila boshladi.

Bugungi kunga kelib dutor cholg‘usining oilasi zamonaviy yo‘nalishda faoliyat olib bormoqda. Masalan dutor prima va dutor alt cholg‘ulari estradada ham ijro qilinmoqda. Bundan tashqari dutor prima, dutor sekunda, dutor alt, dutor bas, dutor kontrabaslar o‘zbek xalq cholg‘ulari orkestrida keng qo‘llanilib kelinmoqda. Dutor cholg‘usining o‘ziga xos shtrixlari, bezaklari zamonaviy musiqamizni yanada boyitib bormoqda. Zamonaviy dutor ijrochiligi rang-barang uslublar bilan boyib o‘z taraqqiyoti jarayonida va davr talabi doirasida rivoj topib bormoqda. Bunga, dutorning o‘quv tizmi jarayoni, ya’ni maktab, lisey, kollej va oliy o‘quv muassasalarining dasturidan joy olganligi ham misol bo‘la oladi. Chunki dutor o‘zbek xalqining qadimiy va hamisha zamonasi bilan hamohang yashab kelgan sevimli sozlardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. R.Qosimov - An‘anaviy rubob ijrochiligi O‘zbekiston 2000.
2. Sh.Raximov - Dutor .T. 2005.
3. Musiqa savodi, metodikasi va ritmika N.Yusupova 4. Sh.Raximov - Dutor .T. 2005.
5. G.Sharipova, Sh.Yoqubova “Maktabgacha ta’lim muassasalarida musiqa o‘qitish metodikasi” O‘quv qo‘llanma Toshkent 2007.
6. Yunus Rajabiy. O‘zbek xalq musiqasi. O‘zbekiston Davlat badiiy adabiyot nashriyoti. T.1959
7. Г.О.Махкамова “ Марказий Осиёда дуторсимон чолғулар эволюцияси” 5A151601– “Чолғу ижрочилиги” Диссертация УДК 781.7 Тошкент-2016

DOSTON IJROCHILIGI AN'ANALARIDAN FOYDALANISHNING NAZARIY ASOSLARI

Annakulova D.B.

Guliston davlat universiteti

Tayanch soʻzlar: doston, terma, baxshi, ijrolik, kasbiy, tayyorgarlik, urf-odat, an'ana, qadriyat, marosim, musiqa, aytim, pedagogika.

Ключевые слова: эпос, терма, бахши, исполнение, профессионал, подготовка, обычай, традиция, ценность, обряд, музыка, стих, педагогика.

Key words: epic, terma, bakhshi, performance, professional, preparation, custom, tradition, value, ceremony, music, verse, pedagogy.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada doston ijrochiligi va uning mazmuni, tushunchasi, doston ijrochiligining kashfiyotchilari, ularning kasby-ijrochilik an'analari hamda undan foydalanishning nazariy asoslari tahlili keltirib o'tilgan. O'zbek xalqining an'anadagi og'zaki poetik ijodining asosiy yo'nalishlaridan biri bu shubhasiz doston ijrochiligi ijodiyoti hisoblanadi. An'anaviy ravishda doston ijrochiligi tabiati va xususiyatlariga oid savollar san'atshunoslik, folklorshunoslik, etnografiya, pedagogika, musiqa pedagogikasi fanlari doirasida o'rganiladi. Biroq, ushbu tadqiqotda ularning ta'kidlari o'zining maxsus xususiyatlari sababli, musiqa pedagogikasi ta'limida doston ijrochiligini o'rganish uchun pedagogik shart-sharoitlarni, pedagogik zaruriyatni, mexanizmalarni, kasbiy metodik asoslarni aniqlashga qaratilgan.

Pedagogika sohasida doston ijrochiligi an'alarini o'rganish bo'yicha dastlabki urinishlar qadim zamonlarda amalga oshirilgan bo'lsa-da, biroq, bugungi kunga kelib, uning ta'sir kuchi yanada ijtimoiy hayotda saqlanib qolmoqda.

РЕЗЮМЕ:

В статье представлен анализ исполнения эпоса, его содержания, концепции, изобретателей исполнения эпоса, их профессиональных исполнительских традиций, а также теоретических основ его использования. Одним из основных направлений традиционного устного поэтического творчества узбекского народа, несомненно, является исполнение эпических поэм. Традиционно вопросы, касающиеся сущности и особенностей эпического исполнительства, изучаются в рамках таких дисциплин, как история искусств, фольклористика, этнография, педагогика и музыкальная педагогика. Однако в данном исследовании акцент, в силу его специфики, направлен на выявление педагогических условий, педагогической необходимости, механизмов и профессионально-методических основ изучения исполнительства дастана в музыкально-педагогическом образовании. Хотя первые попытки изучения традиций эпического исполнительства в области педагогики были предприняты еще в древности, и по сей день его влияние продолжает ощущаться в общественной жизни.

SUMMARY:

This article presents an analysis of the performance of the epic and its content, concept, the inventors of the performance of the epic, their professional performing traditions, and the theoretical foundations of its use. One of the main directions of the traditional oral poetic creativity of the

Uzbek people is undoubtedly the creation of doston performance. Traditionally, questions about the nature and features of doston performance are studied within the framework of the disciplines of art history, folklore, ethnography, pedagogy, and music pedagogy. However, in this study, due to their special features, their emphasis is on identifying pedagogical conditions, pedagogical necessity, mechanisms, and professional methodological foundations for studying doston performance in music pedagogy education.

Although the first attempts to study the traditions of doston performance in the field of pedagogy were made in ancient times, to this day its influence continues to be preserved in social life.

Kirish. O'zbek xalqining an'anadagi og'zaki poetik ijodining asosiy yo'nalishlaridan bii bu shubhasiz doston ijrochiligi ijodiyoti hisoblanadi. An'anaviy ravishda doston ijrochiligi tabiati va xususiyatlariga oid savollar san'atshunoslik, folklorshunoslik, etnografiya, pedagogika, musiqa pedagogikasi fanlari doirasida o'rganiladi. Biroq, ushbu tadqiqotda ularning ta'kidlari o'zining maxsus xususiyatlari sababli, musiqa pedagogikasi ta'limida doston ijrochiligini o'rganish uchun pedagogik shart-sharoitlarni, pedagogik zaruriyatni, mexanizmalarni, kasbiy metodik asoslarni aniqlashga qaratilgan.

Pedagogika sohasida doston ijrochiligi an'alarini o'rganish bo'yicha dastlabki urinishlar qadim zamonlarda amalga oshirilgan bo'lsa-da, biroq, bugungi kunga kelib, uning ta'sir kuchi yanada ijtimoiy hayotda saqlanib qolmoqda. Shunday bo'lsada, nazarimizda, ushbu sohada hal qilinmagan ko'plab, masalalar o'z yechimini kutib turmoqda. Shu bilan birga, talabalarining doston ijrochiligi ijrochiligini o'zlashtirishlari, ularning muhim xususiyatlarini tushuntirish, anglash, o'zlashtirish asosida amalga oshirilib boriladi. Musiqa pedagogikasi ta'limi tizimida musiqa ta'limi bakalavriat ta'lim yo'nalishi talabasini bo'lajak musiqa o'qituvchisi sifatida ham kasbiy ham amaliy ham metodik jihatdan tayyorlaydi. MDH olimlaridan N.P. Labzenko, - "doston ijrochiligi har bir o'qituvchi uchun o'z sohasidagi so'nggi ilmiy yutuqlarga qaratilishi lozim bo'lgan zaruriy ehtiyojdir" deydi [2]. Musiqa pedagogikasida talabalar tomonidan doston ijrochiligi ijrochiligini o'zlashtirish so'nggi ilmiy ma'lumotlar asosida amalga oshirilishi zaruriyati, doston ijrochiligining nima ekanligi, uning xususiyatlari va u xalq ijodida qanday o'rin egallashi haqidagi savollarni aniqlash zaruratini tug'diradi. Shuning uchun ushbu xususiyatlarni tasvirlash, musiqa pedagogikasi ta'limi uchun doston ijrochiligini o'zlashtirish modelini ishlab chiqishdan oldin tizimlashtiriladi.

Har bir millat o'zining qadimgi eposi hisoblangan dostonlariga e'tibor qaratishlari va bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy va metodik tayyorlashda albatta ushbu ijrochilikdan foydalanishlari lozim. Doston ijrochiligi mavzusini bo'lajak musiqa o'qituvchisining kasbiy tayyorlash ta'lim mazmuni sifatida ko'rib chiqar ekanmiz, avvalo doston tushunchasini aniqlashtirish, uning mazmun va mohiyatini tushunish, va qolaversa, mavzu nuqtai nazardan olganda

uning ta'rifini keltirib o'tishimiz maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bu o'rinda MDH olimlarining doston atamasi haqidagi muhlohzalariga diqqatimizni qaratamiz. Jumladan, E.M. Meletinskiy doston ijrochiligini "o'tgan zamon haqida qahramonlik hikoyasi, xalq hayotining butun tasvirini o'z ichiga olgan va botirlarning qahramonlik hikoyasi – doston tushunchasini umumnazariy dunyosini harakatga keltiradi" deb ta'riflaydi [1]. Olimning ushbu ta'rif mazmuniga ko'ra, doston tushunchasi avvalo Gomerining buyuk poema va boshqa xalqlar tomonidan yaratilgan qahramonlik hikoyalari bilan bog'lanadi.

O'zbek xalqining qadim-qadimgi davrlarga quloq tutsak o'zbek xalqining eposi sifatida qaraladigan "Alpomish" mamlakatning janubiy o'lkalarida jonli doston an'analar manbasi sifatida asosan qahramonlik dostonlari edi. Aristoteldan kelayotgan doston ijrochiligini qahramonlik she'riyati sifatida tushunish, bir qator o'zbek va xorijiy folklor-filologlar uchun an'anaviy hisoblanadi [4].

Dostonga berilgan ta'riflardan biri Gegel tomonidan berilgan. Gegel, she'riyatga bag'ishlangan "estetika" bo'limida shunday yozadi: "Doston, ya'ni so'z, umumiy holda, ishning mohiyatini bayon qiladi, so'zga aylangan holda va o'z ichida mustaqil mazmun talab qiladi, bu mazmun nimani anglatishini va qanday ekanligini ifodalaydi" [3].

Tadqiqot mavzusi yuzasidan chet el olimlaridan nemis faylasufi G.F. Gegel tadqiqotlarida doston ijrochiligining mohiyatini eng aniq ifodalagan. Uning ta'rifiga ko'ra, doston ijrochiligida "qahramonlik" so'zini ko'p qo'llanilishi bejiz emas. Biz tomonimizdan olib borilgan tadqiqot ishi nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda aytish joizki, darhaqiqat aslida qahramonlarga bag'ishlab dostonlar to'qilgan. Shuning uchun ham agar doston to'g'risidagi fikrlari asosan qahramonlik dostonlariga, jumladan, asosan Gomerining buyuk poeziyalariga bag'ishlangan. Donishmandlar, faylasuflar, og'zaki ijod uchun doston, avvalo, hikoya qilishdir.

Shubhasiz, qahramonlik doston ijrochilik asarlari uzoq va barqaror ravishda jahon madaniyati xazinasiga kirgan va inson ruhining eng yuqori namoyon bo'lishining namunalaridir. Biroq, doston ijrochiligini faqat qahramonlik hikoyasi sifatida ko'rish juda cheklangan doiradagi asarlarni yuqorida keltirib o'tilgan mulohazalarga mos keltiradi. A. Lordning ta'kidlashicha, "doston ijrochiligini ...puristlarga ta'kidlash lozimki, biz ko'plab aytimlarni – romantik yoki tarixiy, lekin qahramonlik emas, hikoyaviy janrlarga kiradi deb hisoblaymiz. Aslida, ular haqiqatdan ham qahramonlikning o'zginasidir" deydi.

A.P. Kvyatkovskiy tomonidan tahrir qilingan "She'riy lug'at"da doston tushunchasi quyidagicha izohlanadi: "Doston [grekcha so'z bo'lib, hikoya,

voqea, tarix] ma'nolarni anglatadi. Biroq, unda uchta asosiy she'riyat turlaridan biri, ob'ektiv-hikoyaviy xarakterdagi adabiy-badiiy asardir" [5]. "O'zbek xalq musiqa ijodi" fanini o'zlashtirish barobarida musiqa ta'limi yo'nalishi talabalari dars mashg'ulotlari davomida doston mavzusiga kirishganda, talabalarga dostonni – bu haqiqiy yoki o'ylab topilgan voqea-xodisa haqida ob'ektiv hikoya ekanligini hamda mazkur voqea uzoq o'tmishda yoki yaqin davrlarda sodir bo'lganligini tushuntirish zarur. Ayniqsa, Aristotel shunday yozgan edi: "...doston she'rdagi voqeani o'zidan alohida hikoya qiladi" [4].

Doston ijrochiligi tushunchasini yanada aniq belgilash uchun san'atshunoslikning asosiy kategoriyalaridan biri - janr kategoriyasiga murojaat qilish ko'zlangan maqsadga erishishda bir qator qulayliklarni olib keladi. San'atning barcha turlarida tarixan shakllangan ichki bo'linish mavjud. Har bir san'at sohasida o'zining janrli farqlanishi asnosida san'atning ushbu turi xususiyatlari bilan bog'liqligini ta'kidlab o'tish kerak deb o'ylaymiz. Biroq, barcha san'at turlariga umumiy janr farqlanishining asosiy tamoyillari xos bo'lib, ular har bir san'atda o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi [3].

Musiqashunoslikda janr ma'lum bir musiqaning turi yoki shakli sifatida tushuniladi, bu esa ushbu janrning ma'lum bir mazmuni yoki o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq bo'lgan jarayondir [2]. Muayyan asarni qandaydir janrga mansubligini belgilaydigan belgilar orasida: ijro etish va qabul qilish shartlari, musiqaning ijtimoiy maqsadi va shundan kelib chiqadigan umumiy xarakteri kiritilgan [2].

Folklor tadqiqotlarida san'at asarining mazmuni, funksiyalari va ijro xususiyatlari bir xil ahamiyatga ega bo'lib, bu janrli bo'lishning muhim mezonini hisoblanadi, ammo o'zbek xalq musiqa madaniyatining sinkretik xususiyati, uning ko'p elementli ekanligi, shuningdek, folklorning asosiy belgilari, ya'ni an'anaviyligi va ko'p funksionalligi ushbu e'tibor bilan folklorga xos aniqroq ta'rif ishlab chiqish zaruratini tug'diradi. Hozirgi kunga kelib, bizning fikrimizcha, yuqorida qayd etilgan mezonlarga javob beradigan ta'rif B.N. Putilov tomonidan shakllantirilgan. Uning fikriga ko'ra, "janr – tarixan shakllangan va muayyan asarlarda amalga oshiriladigan, biroq, bir qator universal ma'lumotlarda shakllantirilishi mumkin bo'lgan mazmun, funksional va ijro normalari, stereotiplar tizimi sifatida, bu esa jamoaviy tajriba orqali shakllangan tasavvurlar, munosabatlar, ijtimoiy institutlar, hayot va boshqalar bilan bog'langan" deb ta'riflanadi [1].

Janr ta'rifida asarning ma'lum ijtimoiy va hayotiy maqsad bilan bog'liqligi muhim rol o'ynaydi, ushbu musiqiy sotsiologiya nuqtai nazaridan ham dolzarb hisoblanadi. Mustaqil davlatlar hamdo'stligi davlatlari olmlaridan A.N.

Sokhorning ta'kidlashicha, "asarning janri uning ijtimoiy musiqiy amaliyotdagi o'rniga bog'liq" [3]. Biroq, ushbu fikrni aniqlik kiritish talab etiladi. Chunki, bir qator tadqiqotlarda folklor – bu san'at emas deb talqin qilinadi [1], folklor asarlarini janrlarga belgilashda birinchi navbatda, uning hayotiy maqsadini bilish zarur, bu esa jamiyat rivojlanishi va tarixiy qonuniyatlar bilan bog'liq bo'lgan jarayondir.

Bo'lajak musiqa o'qituvchilarini kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishda doston ijrochiligi an'analaridan foydalanish, musiqiy folklor asarlarining janrini aniq belgilash uchun avvalo uning hayotiy maqsadini, jamiyatning rivojlanish jarayoniga va tarixiy qonuniyatlarga bog'liqligini bilish zarur. Shuning uchun ham ba'zi oliy ta'lim tashkilotlarida "Folklor", "Xalq og'zaki ijodi", Doston ijrochiligi ijrochiligi", O'zbek xalq musiqa ijodi" kafi fanlar mazmunida doston ijrochiligining turli tarixiy jarayonlari, an'analari, aytim yo'llari bilan bog'liq kognitiv bilimlar o'qitilmoqda.

Qolaversa, doston ijrochiligi qanday maqsadlarga xizmat qiladi va u xalq madaniyatining umumiy badiiy-kasbiy, pedagogik tizimida qanday o'rin egallaydi. Mahalliy olimlardan folklorshunos B.Sarimsoqov o'z tadqiqotlarida "doston ijrochiligi ijodiyoti har bir xalqning etnik tarixi, uning kelib chiqish ildizi, eposidir" degan. Buyuk nemis faylasufi Gegel "har bir ulkan va muhim millatning bunday mutlaqo birinchi kitoblari bor, bu – ularning dostonlaridir. Unda ular o'zlarining dastlabki ruhini ifodalovchi, o'zlarini asl kim ekanligini belgilovchi holatlarni, jarayonlarni, narsalarni, voqea-hodisalarni asoslaydilar" deb keltirib o'tgan. Ushbu ma'noda mamlakatlardagi turli tarixiy yodgorliklar, tarixiy obidalar xalqning haqiqiy ongining asoslarini ifodalashini ta'kidlab o'tishimiz lozim bo'ladi [2]. Gegelning fikriga ko'ra, "dostondagi mazmun va shakl xalq ruhining dunyoqarashi va ob'ektivligini to'liq ifodalaydi, bu esa ob'ektivlashtirilgan ko'rinishda haqiqiy voqea sifatida namoyon bo'ladi" [3]. Nazarimizda doston ijrochiligining mazmuni dunyoning birligi" hisoblanadi. Doston – tom ma'noda o'zining tarkibiy ichida o'zini o'zi to'liq cheklagan dunyoni tasvirlaydi [o'sha joyda]. Shunday qilib, buyuk nemis faylasufi Gegelning fikricha, doston - bu xalq ongining aksidir, uning dunyoqarashidir.

Tadqiqotni o'rganish jarayonida aynan dunyoqarash atamasini ham izohlashga urinib ko'rdik. Bu borada dunyoqarash atamasiga ba'zi olimlarning ham bildirib o'tgan fikrlarini o'rgandik. Xullas biz tomonimizdan keltirib o'tilgan quyidagi ta'rif tadqiqotmavzusi nuqtai nazardan ham olib qaraganda ancha yaqin deb tuyuldi. "Dunyoqarash – bu insonlarning haqiqatga munosabati, dunyoni tushunishi, bilishi, ko'zi bilan ko'rib, qulog'i bilan eshitib, o'zining bu boradagi hayotiy pozitsiyasini belgilaydigan tamoyillar, qarashlar, qadriyatlar,

ideal va ishonchlar tizimidir” [1]. Bu yerda shaxsiy dunyoqarash bilan bir qatorda ma’lum bir ijtimoiy guruh dunyoqarashi, millat va umuman jamiyatning dunyoqarashini alohida ajratib ko’rsatish maqsadga muvofiqdir.

Dunyoqarashning asosini insonni ko’ngliga joylashtirilgan bilimlar, uning axborot tuzilmasini tashkil etuvchi va qadriyatga boy bo’lgan ham kasbiy ham pedagogik bilimlar ham tashkil etishini qayd etish lozim. Dostonda xalq tarix davomida to’plangan bilimlarni, jamiyat, muhim voqealar haqidagi bilimlarini saqlab qolgan, bunda voqealar haqidagi ma’lumotlar bilan bir qatorda har doim uning baholanishi ham mavjud. Dostonlar ushbu xalqning o’z tarixini, asl mentalitetini, o’zining etnik holatini anglashidir [4]. Shuning uchun bo’lsa ham kerak MDH olimlaridan L.N. Gumilev “doston ijrochiligi xalqning o’tmish xotirasini “kristallashgan pasionarlik” deb atab, ba’zi xalqlarni davlatni yo’qotish sababli “qo’shnilar orasida erishish, assimilyatsiya va unga bog’liq bo’lgan haqoratlardan saqlab qolgan” deb hisoblagan [3].

Xuddi shuningdek, o’zbek doston ijrochiligi ijodiyoti o’zining uzoq o’tmish davrlariga ega bo’lishiga qaramay va ko’pincha voqealarni g’aroyib fantastik shaklga kiritishi, doston ijrochiligi ijtimoiy hayotning eng faol falsafasi sifatida turli tarixiy jarayonlardan o’tib kelayotgan o’ta noyob qahramonlik, tarixiylik hamda axloqiy sifatlarni ulug’lash, qo’rqoqlik, sotqinlik, xiyonat va boshqa salbiy sifatlarni qoralash asnosida katta ham ta’limiy va ham tarbiyaviy kuchga ega bo’lgan vositadir. Doston ham musiqiy ham she’riyat va ham notiq madaniyatini o’ziga singlirgan va yuksak baholashni talab qiladigan san’at turidir. Bunday munosabat doston ijrochiligi tabiatiga xos bo’lgan xususiyatlardan biridir [2]. Bundan tashqari, doston nafaqat o’tmish voqealarini aks ettiradi va balki uni davrlashtiradi, unga nafaqat bugungi va hamda o’tmish nuqtai nazaridan baho beradi. Balki har qaysi davrlarda yaxshiroq hayot umidida ham yashaydi. Aytish joizki, doston ijrochiligi asrlar davomida o’zbek xalqining ideal orzu, istaklarini, intilishlarini aks ettirib kelgan ma’naviy boylikdir [2], bu ham aslida xalqning dunyoqarashining bir qismi sifatida ta’kidlashga imkon beradi.

Ideal va intilishlar bilan bir qatorda, shaxsning va butun xalqning dunyoqarashini tamoyillar, qadriyatlar va ishonchlar belgilaydi. Qahramonlarning o’z ishonchlari uchun kurashi, burchga sadoqat, Vatan sevgisi, o’zini fido qilishga tayyorlik, yaxshilik va adolatga sadoqat – bu doston ijodiyotidagi asarlarning mazmunini tashkil etadi. Bu tamoyillar va ishonchlar, butun xalq uchun dolzarb qadriyatlar tizimiga asoslanadi. Shuning uchun, Aritotel ham doston ijrochiligini “o’ziga o’xshash odamlarning go’zal ishlariga taqlid qilishidir, uniing provard natijasi muhim taqlid” deb atagan [4]. Gegelning so’zlariga ko’ra, doston ijrochiligi asarlari har qanday aniq mohiyatan o’zining

yechimiga ega bo'lgan, uning mazmunini inson ongiga o'xshatib, inson uchun zarur, qadrli va o'zining ma'naviy hayotini bezashga hissa qo'shadigan vosita tarzida kiritadi [3]. Biroq, Gegelni fikrini davom ettirgan holda shuni aytish joizki, o'zbek doston ijrochiligi an'analarini olib boruvchilar, ya'ni, dostonlarni ijro etishga odatda faqat hurmatga sazovor, jamiyatda obro'li, faol hayotiy pozitsiyaga ega bo'lgan, o'zining yuksak kasbiy ijrochiligiga ega bo'lgan baxshi-oqinlar bo'lganlar.

MDH olimlaridan I.I. Zemsovskiyning fikricha "har bir dostonda nafaqat (ba'zan hatto ko'proq) syujetga, biron bir ma'nodagi – to'g'ri yoki qiyosiy - xabar, o'sha inson jamoasi uchun muhim bo'lgan saboq, an'anaviy dars yotadi" deydi [1]. Shubhasiz, o'zbek xalq doston ijrochiligida xalqimizning yuksak qadriyatlari, idealari, ishonchlari va tamoyillar tizimi, shuningdek, milliy xalqning o'z o'rnini va tarixini bilishi aks etadi. Shuning uchun, Gegelning talqinini qabul qilgan holda, folklor badiiy-falsafiy tizimida doston dunyoqarash funksiyasini bajaradi, xalq ongini aks ettiradi va uning haqiqatga munosabatini belgilaydi.

Doston – janr turkumiga talqin qilinganda, shuni ta'kidlash lozimki, ushbu tur ko'p qirrali va ko'p darajali xususiyatlarga xos bo'lgan janirdir [2]. Xuddi shu o'rinda Aristotel g'oyalarini ham o'rganishga qaror qildik. U san'atning asosiy turlarini "epika", "lirik" va "drama" sifatida ajratgan. Ushbu bo'linish hozirgacha dolzarb hisoblanadi. Biroq, har bir tur ichida yanada aniq belgilarga ko'ra bo'linish mavjud bo'lib, bu esa turlar va turkumlarning turlanishini nazarda tutadi.

Avval aytilganidek, doston ijrochilik asarlarini ushbu turga kiritishga imkon beruvchi asosiy mezonlarni aniqlashtirish maqsadga muvofiq deb hisobladik. Uning asosiy mezoni – bu uning voqealarni hikoya qilishdagi ob'ektivlikdir. Biroq, ushbu belgilarga ega asarlar jamiyat ongining turli davrlarida, mazmun jihatidan bir-biriga o'xshamaydigan va ba'zan turli maqsadlarni qondiruvchi asarlardir. V.F. Gegelning fikricha, doston ijrochiligining mazmunini "bir tomondan, inson ruhining barcha chuqurliklaridagi diniy ong, ikkinchi tomondan, aniq tashqi mavjudlik, fuqarolik va shaxsiy hayot, hatto tashqi mavjudlikning zarurliklari va ularni qondirish usullari" belgilaydi degan fikrni ilgari suradi [5]. Aytish joizki, o'zbek doston ijrochiligi ham Gegelning doston ijrochiligi haqidagi g'oyalariga hamohang keladi. Bizning dostonlarmiz amaldagi voqelikning deyarli barcha asosiy jihatlarini o'zida aks ettiradi. Shuning uchun, unda kuy-ohang bilan bir qatorda hikoya qilish jarayoni, qahramonlik, tarixiy, ertak va hatto satirik ham bo'ladi. Doston ijrochiligi asarlar musiqiy va she'riy ifodalanish, shuningdek, ijro usullari jihatidan ham

farqlanadi. Shuning uchun, doston ko‘p komponentli va ko‘p janrli birlashma bo‘lib, ko‘plab doston ijrochiligi janrlar ichki taqsimlanishga ega.

Shular bilan bir qatorda, “musiqiy epik” iborasini talqin qilish kerakligi yuzasidan aniqlab olish va ushbu ta’rifda ichki qarama-qarshilik holatlarini aniqlik kiritish lozim bo‘lib qoldi. Folklor janri nuqtai nazaridan, doston ijrochiligida ikkita aytim turi mavjud. Bulardan biri bu – terma ijrochiligi bo‘lsa, ikkinchisi doston aytishdir. O‘zbek dostonchiligida odatda doston aytuvchi ijrochilarni baxshilar deb yuritiladi. Baxshilar doston aytishdan oldin o‘zlarini tanishtirishlari, ijro uslubini namoyon etishi, tinglovchilarni o‘ziga qaratib olishlari uchun nasihatimiz termalarni kuylaganlar. Baxshilarning ham o‘z ijro uslublari qarang bir qator guruhlariga ajratish mumkin. Birinchi guruhga “kuylashdan oldin dostonning ma’lum qismini diklomatsiya sifatida ta’sirchan ovozda, ma’lum bir ritmda do‘mbira cholg‘usi vositasida aytib berish, tegishli o‘rinlarni kuylash”, ikkinchi guruh “doston voqealarini tushuntirish uchun so‘zli-musiqiy diklomatsiyadan foydalanish” kiradi, ya’ni tasviriy aks ettirish va voqealarni tiplash vositasi sifatida aytim nutqi [to‘liq yoki og‘zaki hikoyaviy proza bilan almashib] bo‘ladi, bunda ushbu asarlarni ijro etishda musiqa elementi va dramalashgan elementlar muhim yoki uncha muhim rol o‘ynaydi [4].

“Hikoyaband ijro” baxshilarning eng oddiy doston ijrochiligi janri sifatida keng tarqalganligi bilan katta ahamiyat kasb etadi. Uning tarkibida [maqollar, iboralar, jumboqli hikoyalar, aytimlar] kiradi va “asosan hikoya qiluvchi janrlar [ertak sifat, hikoya, masal sifat] kiradi [1]. Garchi baxshilar tomonidan “hikoyaband” ba’zi xududlar (Surxondaryo, Qashqadaryo, Samarqand, Toshkent viloyati, Jizzax, Qoraqalpog‘iston Respublikasi)da ichki bo‘g‘iq ovozda, ba’zi xudud (Xorazm)da ochiq ovozda ijro etilgan. Odatda baxshilar ijodida aytilgan dostonlar nafaqat ovozda, cholg‘uda aytish, balki, ba’zi o‘rinlarda “hikoya qilingan voqealarning tavsiflash [baholash]ni ifodalovchi intonatsion va mimik vositalar”dan ham unumli foydalanilgan [2]. Bunday elementlardan foydalanmagan baxshilarni musiqiy-nazariy elementlardan yiroqda deb hisoblanadi. Biroq, bizning fikrimizcha, bu kabi da’vo juda bahsli. Dostonda musiqa elementi bilan uning matni-she’riyati bilan bir-birini to‘ldiruvchi, qo‘llab-quvvatlovchi, bir-biridan ustun qilishga da’vo qilmaydigan janr sifatida o‘zida mahalliy an’analarni qadirlashi bilan boshqa janrlardan mutloqo ajralib turadi. Shuningdek, musiqa elementi so‘nggi paytlarda zaifroq ko‘rinishda namoyon bo‘lgan janrlar ham bor. Ammo, “doston” janrlar musiqiy janrlar orasida o‘zining musiqa tilining mahalliy xususiyatlar bilan qorishib ketganligi, etnik tartiblashganligi bilan ajralib turadi.

Baxshilar kuylash jarayonida bir qator og‘zaki prozada, ma’lum bir metro-ritmik ohanglarni o‘zlarining do‘mbira cholg‘ularida ijro etadilar [1]. Baxshilar ijrosidagi asarlar arxaik madaniyatlarni o‘zida namoyon etishi bilan ajralib turadi. bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarini kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishda doston ijrochiligi maxsus intonatsion-ritmik xarakterga ega bo‘lib, musiqa intonatsiyasi elementlari bilan boyitilgan [2]. Kuylangan terma yoki doston ijrochiligida o‘ziga xos ichki koloritli hamda shevaga xos ohanglar mavjud.

Shuni ta’kidlash kerakki, o‘zbek xalqini qadimda 92 ta urug‘i bo‘lgan. Shulardan eng kattalaridan biri bu – shubhasiz qo‘ng‘irot urug‘idir. Qong‘irot eli orasida juda qadimdan shakllangan doston ijrochiligi o‘ziga xos metro-ritmik xarakterni, o‘ziga xos ichki ovoz ijrochiligini o‘zida shakllantirilganligi bilan o‘zbek musiqa merosi ijrochiligida katta ahamiyat kasb etadi. Ushbu ijrochilik nafaqat arxaik madaniyatlar mavjud, balki hozirgi kunda ham qishloq aholisi orasida qo‘ng‘irot elining asl mentalitetini aks ettiruvchi, so‘zlashuv, ovoz qonun qoidalarini o‘zida yashab qoldirganligi bilan katta ahamiyat kasb etadi. E’tiborli jihati, qo‘ng‘irot baxshilari ijrochiligida asoslangan terma va dostonlarning dastlabki audio yozuvlari XIX asrda amalga oshirilgan [3]. So‘nggi o‘n yilliklarda, mahalliy olimlar (Bahodir Sarimsoqov, Malik Murodov) kabi folklorshunos olimlar tomonidan O‘zbekistonning deyarli barcha xududlarida folklor ekspeditsiyalari uyushtirilib, turli hududlarda yashovchi baxshilar ijodiyotika juda katta e’tibor qaratildi, natijada xalqimizning ma’naviy boyligidan biri hisoblangan doston ijrochiligi yuzasidan juda katta ma’naviy boyluk to‘plandi. Atoqli musiqashunos olim F.Karomatli tomonidan baxshilar ijrosidagi dastlabki o‘zbek do‘mbiri kuylari nota yozuviga tushirilib, katta kitob qilib nashr ettirildi. Ayniqsa, 1960-1990 yillarga qadar yig‘ilgan va turli invariant-variantli dostonlar to‘plami nashr etildi [3]. Ushbu xayirli ishlarga o‘sha davrlarda folklorshunos, musiqashunos talabalar ham keng jalb etilib, ularni ushbu soha bilan tanishish va ham folklor va ham musiqiy folklor ekspeditsiyalarga ishtirok etish mexanizmlari tushuntirilishiga muvaffaq bo‘lindi.

Shunday qilib, doston ijrochiligining so‘zli janrlari o‘zining musiqa tiliga ega, buni inkor etish mumkin emas. Mahalliy olimlardan, atoqli musiqashunos O.Ibragimovning ta’kidlashicha [1] “baxshilar tomonidan ijro etiladigan terma va dostonlar musiqiy janirdir. Chunki unda asosan musiqiy ijrochilik yetakchilik qiladi” deydi. Albatta, olim tomonidan bildirilgan fikr, bizning nazarmizda ayni haqiqat. Oliy bu jarayonda baxshilar ijrochiligiga xos bo‘lgan asosiy vositadir.

Shuning uchun, doston ijrochilikni aniqlashda musiqa alohida ta'rif berish shart emas.

Yuqoridagilarni umumlashtirsak, doston ijrochiligiga quyidagi ta'rifni berish mumkin: Doston [yunon tilidan tarjima qilinganda - hikoya, qissa, tarix] - san'atning asosiy turlaridan biri. Xalq janrlari, ob'ektiv hikoya xususiyatiga ega, folklor badiiy-falsafiy, kasbiy-pedagogik tizimida xalqning dunyoqarash funksiyalarini bajaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ibrohimov O.A. «O'zbek xalq musiqa ijodi» (metodik tavsiyalar I qism), Toshkent, 1994 y. – B. 62.
2. Karomatov F.M. O'zbek xalq musiqasi merosi. // XX asr. Terma, yalla, karsak, kirish maqolasi. Toshkent, G'.G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1985. – B. 2-23
3. Panjiyev Q.B. O'zbek xalq qo'shiqchilik ijodiyoti. O'quv qo'llanma. Toshkent, 2022. – B. 274.
4. Panjiyev Qurbonniyoz Berdievich. Uzbek Seasonal Ceremony. EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION IN NONFORMAL EDUCATION (EJINE). Table of Content - Volume 2 No 4 (Apr 2022).
5. Panjiyev Qurbonniyoz Berdievich. Bo'lajak musiqa o'qituvchisining kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish: muammo va yechimlar. Musiqa san'ati sohasida fanlarning o'qitilishining ilmiy-metodik asoslari. Respublika onlayn ilmiy-amaliy konferensiya to'plami. Qarshi shahri 2022 yil 11 iyun. 5-11.

O'SMIR YOSHIDAGI O'QUVCHILARDA MADANIY BAG'RIKENGLIKNI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOY PSIXOLOGIK MODEL

Xolmatov M.

Nordik xalqaro universiteti,

Psixologiya va maktabgacha ta'lim kafedrası katta o'qituvchisi

Tayanch so'zlar. madaniy bag'rikenglik, o'smirlar psixologiyasi, ijtimoiy model, empirik tadqiqot, psixologik rivojlanish, ijtimoiy ta'sir.

Ключевые слова. культурная толерантность, психология подростков, социальная модель, эмпирическое исследование, психологическое развитие, социальное влияние.

Key words. cultural tolerance, adolescent psychology, social model, empirical research, psychological development, social influence.

РЕЗИОМЕ:

Mazkur maqolada o'smir yoshidagi o'quvchilarda madaniy bag'rikenglikni shakllantirish va rivojlantirish masalasi ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan tahlil etilgan. Tadqiqotda o'quvchilarning etnik, diniy va madaniy xilma-xillikka munosabati, bag'rikenglik darajasi va unga ta'sir etuvchi omillar aniqlangan. Muallif tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy-psixologik model orqali o'smirlar orasida madaniy bag'rikenglikni rivojlantirish strategiyalari taklif qilingan. Maqolada empirik tadqiqot natijalari, diagnostik metodikalar va ijtimoiy ta'sir omillarining ahamiyati yoritilgan.

РЕЗИОМЕ:

В данной статье рассматривается проблема формирования и развития культурной толерантности у учащихся подросткового возраста с социально-психологической точки зрения. Исследование выявляет уровень толерантности подростков, их отношение к этническому и культурному разнообразию, а также факторы, влияющие на данное отношение. Предложена социально-психологическая модель, направленная на развитие культурной толерантности. В статье представлены эмпирические данные, используемые диагностические методы и значение социального воздействия.

SUMMARY:

This article explores the issue of developing cultural tolerance among adolescent students from a socio-psychological perspective. The study identifies students' attitudes towards ethnic, religious, and cultural diversity and examines the factors influencing tolerance levels. A socio-psychological model designed by the author is proposed as a strategic framework for enhancing cultural tolerance in adolescents. The article presents empirical findings, diagnostic tools, and the role of social influences in fostering intercultural understanding.

XXI asrda globallashuv jarayonlari natijasida jamiyatlar tobora ko‘proq ko‘pmadaniyatli va ko‘p etnik tarkibga ega bo‘lib bormoqda. Bu holat yosh avlod, ayniqsa o‘smir yoshidagi o‘quvchilarni turli madaniyat vakillari bilan ijtimoiylashuvga tayyorlash, ularni tolerantlik ruhida tarbiyalashni dolzarb muammoga aylantirmoqda. Zamonaviy psixologiya va pedagogika fanida madaniy bag‘rikenglikni shakllantirish – shaxsning ijtimoiy yetukligi va psixologik barqarorligini ta‘minlashda muhim omillardan biri sifatida qaralmoqda. Madaniy bag‘rikenglik – bu insonning boshqa madaniyatga mansub odamlarga nisbatan hurmat, qabul qilish va murosaga tayyorlik ko‘rsatish qobiliyati bo‘lib, u ijtimoiy moslashuvchanlik, empatiya va kommunikativ kompetensiyalar bilan chambarchas bog‘liq. Ayniqsa, o‘smirlik davrida shaxsda mustaqil fikrlash, ijtimoiy identifikatsiya va qadriyatlar tizimi shakllanishi jarayonida bag‘rikenglikni rivojlantirish muhim o‘rin tutadi.

O‘zbekiston Respublikasida ham madaniyatlararo totuvlikni mustahkamlash, yoshlarning ijtimoiy va madaniy ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan davlat siyosati faol olib borilmoqda. Xususan, “Yangi O‘zbekiston – yangi tarbiya” konsepsiyasi asosida millatlararo bag‘rikenglik, o‘zaro hurmat va hamjihatlik g‘oyalari maktab ta‘limi jarayonida keng targ‘ib qilinmoqda (O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-312-son qarori, 2022). Shu nuqtai nazardan, o‘smir yoshidagi o‘quvchilarda madaniy bag‘rikenglikni shakllantirish ijtimoiy-psixologik yondashuv asosida o‘rganilishi zarur bo‘lgan ilmiy-amaliy muammodir. Mazkur tadqiqotda ushbu masala chuqur tahlil qilinib, o‘smirlarning psixologik xususiyatlari, ijtimoiy muhit, oila va maktab omillari bilan uyg‘unlikda madaniy bag‘rikenglikni rivojlantirish bo‘yicha ijtimoiy-psixologik model taklif qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Madaniy bag‘rikenglik fenomeni ilmiy adabiyotlarda ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan turli nuqtai nazardan tahlil etilgan. U, avvalo, ijtimoiy psixologik hodisa sifatida Gordon Allport tomonidan “kontakt nazariyasi” asosida izohlangan bo‘lib, insonlar turli madaniyat vakillari bilan bevosita ijobiy aloqada bo‘lishi orqali bag‘rikenglik darajasi ortishini ilgari surgan. Geert Hofstede o‘zining 2001-yildagi madaniyatlararo farqlarga oid tadqiqotlarida madaniy qadriyatlar tizimining shakllanishida oilaviy, ta‘limiy va ijtimoiy institutlarning ta‘sirini ko‘rsatadi. Milton Bennett esa madaniy sezgirlikni rivojlantirish modeli orqali tolerantlikni evolyutsion bosqich sifatida baholab, uni individning madaniy rivojlanish pog‘onasi sifatida talqin etgan.

Mahalliy mualliflardan Jumaniyozov. Sh, Nazarov. Sh va Norqulova D.S. asarlarida ta‘limda millatlararo totuvlik va tolerantlikni rivojlantirishning

metodologik asoslari ko‘rib chiqilgan. Ularning tadqiqotlarida, ayniqsa, maktab ta’limi orqali o‘smirlar ongida bag‘rikenglikni shakllantirish zarurati ta’kidlangan.

Shuningdek, Eriksonning (1968) psixososial rivojlanish nazariyasiga ko‘ra, o‘smirlik davri – shaxsda ijtimoiy identitet shakllanadigan va o‘zini anglash kuchayadigan bosqich bo‘lib, aynan shu davrda boshqa madaniyatlarga nisbatan to‘g‘ri munosabatni shakllantirish zarur. Ushbu adabiyotlar tahlili madaniy bag‘rikenglikni psixologik, pedagogik va sotsiologik nuqtai nazardan chuqur o‘rganish, hamda zamonaviy ijtimoiy-psixologik model yaratish zaruratini asoslaydi.

Ushbu tadqiqotda madaniy bag‘rikenglikni aniqlash, tahlil qilish va rivojlantirish bo‘yicha kompleks yondashuv asosida quyidagi metodologik yondashuvlar qo‘llanildi:

Tadqiqot ishtirokchilari. Tadqiqot Toshkent shahridagi 3 ta umumta’lim maktabida tahsil olayotgan 13–16 yoshli 90 nafar o‘smir o‘quvchilar ishtirokida o‘tkazildi. Ishtirokchilar tasodifiy tanlov asosida ajratildi.

Tadqiqot metodlari. So‘rovnoma usuli: O‘quvchilarning madaniy xilma-xillikka bo‘lgan munosabatini o‘lchash uchun Bennet tomonidan ishlab chiqilgan “Madaniyatlararo sezgirlikning rivojlanish modeli (DMIS)” asosida moslashtirilgan so‘rovnoma qo‘llanildi.

Psixologik diagnostika: O‘quvchilarning empatiya darajasini o‘lchash uchun Mehrabian va Epstein “Empatiya darajasini o‘lchash” testidan foydalanildi.

Yarim strukturaviy intervyu: Qatnashchilarning madaniy qadriyatlarga nisbatan chuqurroq munosabatini o‘rganish uchun suhbatlar tashkil etildi.

Tajriba-sinov ishlari: Model asosida targ‘ibiy-trening mashg‘ulotlari o‘tkazildi va ularning samaradorligi o‘lchandi.

Natijalar va tahlil. Tadqiqot doirasida o‘tkazilgan psixologik so‘rovnomalar, diagnostik testlar va trening eksperimentlari asosida quyidagi muhim natijalar aniqlandi:

Madaniy bag‘rikenglik darajasi;

Mehrabian va Epstein empatiya shkalasi hamda moslashtirilgan Bennet modeli asosida tuzilgan so‘rovnoma natijalariga ko‘ra:

47% o‘quvchilar o‘rtacha darajadagi madaniy bag‘rikenglikka ega;

32% yuqori darajada tolerant bo‘lgan;

21% past darajada bag‘rikenglik ko‘rsatkichlarini namoyon qilgan.

Yosh va sinf omilining ta’siri;

Statistik tahlil shuni ko'rsatdiki, yuqori sinf (9-sinf) o'quvchilarida bag'rikenglik darajasi 7-sinf o'quvchilariga nisbatan ancha yuqori ($t=3.41$, $p<0.01$). Bu esa yosh o'sishi bilan madaniyatlararo sezgirlik ortishini tasdiqlaydi.

Treninglarning samaradorligi;

Eksperimental guruhda o'tkazilgan 4 haftalik madaniy bag'rikenglikni rivojlantiruvchi treninglardan so'ng:

Empatiya o'lchovlari o'rtacha 15% ga oshdi;

Ijobiy ijtimoiy xatti-harakatlarga moyillik oshdi ($p<0.05$).

Jins va ijtimoiy muhit omillari;

Qiz bolalar o'rtasida empatiya darajasi va bag'rikenglik ko'rsatkichlari o'g'il bolalarga nisbatan sezilarli darajada yuqori ($p<0.05$). Oilaviy bag'rikenglik muhiti va do'stlar guruhi bilan ijtimoiy aloqalar ham ijobiy ko'rsatkichlar bilan bog'liq bo'ldi ($r=0.43$).

Ushbu tadqiqot natijalari madaniy bag'rikenglikni shakllantirishda o'smirlarning yosh xususiyatlari, ijtimoiy ta'sirlar va ta'limiy muhit hal qiluvchi rol o'ynashini ko'rsatdi. Erikson ta'riflagan psixososial rivojlanish nazariyasiga ko'ra, o'smirlilik – ijtimoiy identitet shakllanadigan, "men kimman?" degan savolga javob izlanadigan bosqichdir. Bu jarayonda madaniyatlararo sezgirlikning rivojlanishi shaxsning ijtimoiy uyg'unligiga bevosita ta'sir qiladi. Tadqiqotdan kelib chiqib, Bennet modelidagi "qabul qilish" va "moslashish" bosqichlariga yaqinlashgan o'quvchilarda ijtimoiy muloqot sifati yuqori, empatiya darajasi kuchli va madaniy xilma-xillikka nisbatan ijobiy qarashlar shakllangani kuzatildi. Bu esa ushbu model asosidagi trening va ta'limiy aralashuvlarning samaradorligini tasdiqlaydi.

Jinsiy farqlar bo'yicha aniqlangan natijalar Mehrabian va Epstein tomonidan ilgari surilgan empatiya nazariyasini qo'llab-quvvatlaydi: ya'ni qizlar hissiy sezgirlikda yuqoriroq darajada bo'lishi ehtimoli katta.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, o'quvchilar orasida madaniyatlararo ijobiy munosabatlarni shakllantirish uchun o'qituvchilar, ota-onalar va psixologlarning hamkorligi muhim. Madaniy bag'rikenglikni rivojlantirish bo'yicha amaliy dasturlarni joriy etish – nafaqat maktabdagi ijtimoiy muhitga, balki jamiyatdagi umumiy tolerantlik darajasiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

O'tkazilgan ilmiy-amaliy tadqiqotlar asosida quyidagi muhim ilmiy va amaliy xulosalarga kelindi:

Madaniy bag'rikenglik ijtimoiy-psixologik kategoriya sifatida, o'smirlilik davrida shakllanadigan asosiy shaxsiy sifatlardan biri bo'lib, u shaxsning empatiya, muloqot madaniyati va ijtimoiy moslashuv darajasi bilan chambarchas bog'liqdir. Bu jarayon yoshga oid psixologik xususiyatlar va

ijtimoiy muhit ta'sirida rivojlanadi. O'smir o'quvchilarning madaniyatlararo sezgirlik darajasi – ularning tengdoshlar, o'qituvchilar va oila a'zolari bilan o'zaro munosabatlarida muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotda aniqlanishicha, yuqori darajadagi empatiya va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga ega o'quvchilarda bag'rikenglik yuqori bo'ladi. Muallif tomonidan ishlab chiqilgan ijtimoiy-psixologik model – o'smir yoshidagi o'quvchilarda madaniy bag'rikenglikni rivojlantirishda samarali vosita bo'lib xizmat qilishi isbotlandi. Model asosida tashkil etilgan treninglar va mashg'ulotlar o'quvchilarda madaniyatlararo muloqot, empatiya va murosa ko'nikmalarini oshirdi.

Tadqiqot natijalari Mehrabian va Epstein empatiya modeli, Bennet madaniy sezgirlik bosqichlari, hamda Erikson psixosotsial rivojlanish nazariyalarini amaliy jihatdan qo'llash imkoniyatini ko'rsatdi. Madaniy bag'rikenglikni shakllantirishda integratsiyalashgan yondashuv, ya'ni ta'lim muassasalari, oila va jamoatchilikning uzviy hamkorligi muhim ahamiyatga ega. Bu esa yoshlar orasida millatlararo totuvlik, hurmat, hamjihatlik va fuqarolik ongini mustahkamlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Allport G. The Nature of Prejudice. – Reading, MA: Addison-Wesley, 1954. – 537 b.
2. Banks J.A. Cultural Diversity and Education: Foundations, Curriculum and Teaching. – Boston: Pearson, 2009. – 384 b.
3. Bennet M.J. Developing Intercultural Sensitivity: An Integrative Approach to Global and Domestic Diversity. // Intercultural Communication Training. – California: SAGE, 1993. – B. 21–71.
4. Berry J.W. Intercultural Relations in Plural Societies. – Ontario: Sage Publications, 2005. – 295 b.
5. Erikson E.H. Identity: Youth and Crisis. – New York: W.W. Norton & Company, 1968. – 336 b.
6. Hofstede G. Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations. – Thousand Oaks, CA: SAGE, 2001. – 596 b.
7. Jumaniyozov Sh.J. Pedagogik tadqiqotlar asoslari. – Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2021. – 210 b.
8. Mehrabian A., Epstein N. A Measure of Emotional Empathy // Journal of Personality. – 1972. – Vol. 40(4). – P. 525–543.
9. Nazarov Sh.N. Ilmiy tadqiqot metodologiyasi: nazariya va amaliyot. – Toshkent: “Fan”, 2019. – 185 b.
10. Norqulova D.S., Bozorov B.X. Pedagogik va psixologik tadqiqot metodologiyasi. – Toshkent: “Iqtisodiyot va ta'lim”, 2020. – 188 b.
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ–312-son qarori. “Yangi O'zbekiston – yangi tarbiya” konsepsiyasi to'g'risida. – Toshkent, 2022 yil 14 iyun.
12. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. – 159 b.

MOTIVATSIYA VA KOGNITIV JARAYONLARNING INTEGRATSIYASI

Xolboyeva D.Q.

Xalqaro Nordik Universiteti magistranti

Tayanch soʻzlar: taʼlim, motivatsiya, kognitiv jarayonlar, oʻqitish samaradorligi, talabalar faolligi, ichki motivatsiya.

Ключевые слова: образование, мотивация, когнитивные процессы, эффективность преподавания, вовлеченность студентов, внутренняя мотивация.

Key words: education, motivation, cognitive processes, teaching effectiveness, student engagement, intrinsic motivation.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada taʼlim jarayonida motivatsiya va kognitiv jarayonlarning oʻzaro bogʻliqligi tahlil qilinadi. Motivatsiya talabani idrok, diqqat, xotira va tafakkur kabi kognitiv funksiyalariga qanday taʼsir qilishi misollar orqali koʻrsatilgan. Psixologik nazariyalar va amaliy tadqiqotlarga tayangan holda samarali taʼlimning asosiy omillari sifatida motivatsiya va kognitiv faollikning ahamiyati ochib beriladi.

РЕЗЮМЕ:

В трех статьях анализируется специфическая взаимосвязь мотивации и когнитивных процессов в образовательном процессе. Он показывает на примерах, как мотивация влияет на когнитивные способности учащегося, такие как восприятие, внимание, память и мышление. Раскрывается значение мотивации и познавательной активности как основы психологических теорий и практического эффективного обучения.

SUMMARY:

Three articles analyze the specific relationship between motivation and cognitive processes in the educational process. It shows through examples how motivation affects the cognitive abilities of the student, such as perception, attention, memory, and thinking. The importance of motivation and cognitive activity as the basis of effective education in psychological theories and practice is revealed.

Zamonaviy pedagogikada oʻquvchilarning bilimni egallash darajasi nafaqat ularning aqliy salohiyatiga, balki psixologik omillarga ham bogʻliq. Ayniqsa, motivatsiya – taʼlim jarayonining yurak urushi desak mubolagʻa boʻlmaydi. Talabani oʻrganishga boʻlgan istagi, faol ishtiroki va oʻz-oʻzini boshqarish qobiliyati ularning kognitiv jarayonlarini faol holatda ushlab turadi.

Kognitiv jarayonlar va motivatsiya inson xulq-atvori, qaror qabul qilish va o'zini anglash jarayonlarini shakllantiruvchi muhim omillardir. Kognitiv jarayonlar odamlarning ma'lumotni qanday qayta ishlashini, xotira va tafakkur jarayonlarini boshqarish va qarorlar qabul qilishda qanday yordam berishini tushunishga imkon beradi. Motivatsiya esa, odamlarning qanday harakat qilishini va maqsadga erishishda qaysi omillarni kuchaytirishni ta'minlaydi.

Kognitiv jarayonlar - insonning axborotni qabul qilish, saqlash, qayta ishlash va undan foydalanish jarayonlarini anglatadi. Bu jarayonlar ongsiz va ongli faoliyatlarni o'z ichiga oladi va shaxsning muhitga moslashishiga yordam beradi. Bular quyidagilardan iborat:

Idrok yangi ma'lumotni anglab olish.

Diqqat – o'rganilayotgan axborotga e'tibor qaratish.

Xotira – o'rgangan narsani eslab qolish.

Tafakkur – olingan bilim asosida muammolarni hal qilish. O'z fikrlarimizni, qarorlarimizni tahlil qilish, rejalashtirish va muammolarni hal qilish jarayonidir. Tafakkur jarayonlari kognitiv ilm-fan, xususan, muammolarni hal qilish, ijodiy fikrlash va qaror qabul qilishga bog'liq.

Nutq – o'z fikrini ifodalash va bilimni uzatish vositasi

Kognitiv jarayonlarning to'laqonli ishlashi uchun o'quvchida kuchli motivatsion holat bo'lishi zarur. Kognitiv jarayonlar psixologiyaning eng asosiy sohalaridan biri hisoblanadi, chunki u insonning qanday o'ylashini, his-tuyg'ularini va xatti-harakatlarini shakllantiradi.

Mamlakatimiz olimlari kognitiv jarayonlarni o'rganishda va ta'lim tizimiga tatbiq etishda muhim yondashuvlarni ishlab chiqishgan. Ularning fikrlariga ko'ra, kognitiv faoliyatni rivojlantirish uchun ta'lim jarayonida individual yondashuv, motivatsiya va samarali metodik yondashuvlar zarur. O'quvchilarning kognitiv jarayonlarini boshqarishda, o'qituvchining o'quvchilarning psixologik holatini tushunishi, ularga mos keladigan metodlarni qo'llashi muhim rol o'ynaydi. O'zbekiston psixologiyasi va pedagogikasida kognitiv jarayonlarni o'rganishga oid bir nechta muhim ishlar amalga oshirilgan.

Yurtimiz olim va tadqiqotchilaridan A.Ibrohimov o'zining psixologik tadqiqotlarida kognitiv jarayonlarning o'rganilishini ta'lim tizimiga tatbiq etishni ko'zda tutadi. U kognitiv jarayonlarning rivojlanishiga yordam beradigan pedagogik shart-sharoitlarni belgilaydi. A.Ibrohimovning fikriga ko'ra, ta'lim jarayonida kognitiv jarayonlarning samarali tashkil etilishi o'quvchilarning xotira, fikrlash va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga imkon yaratadi [4]. O'quvchilarning kognitiv faoliyatlarini rivojlantirishda metodik yondashuvlar muhim ahamiyatga ega. Kholmuhamedov asosiy fikri shundaki,

kognitiv rivojlanish o'quvchilarni faqat bilim olishda emas, balki ular o'z fikrini aniq ifoda etish, mantiqiy tahlil qilish va ijodiy fikrlashda ham rivojlantirishga yordam beradi. B.Jumaniyozov o'quvchilarga muammolarni hal qilishda yondashuvlarni o'rgatish, mantiqiy va ijodiy fikrlashni rivojlantirishda kognitiv jarayonlarni samarali tashkil qilish kerak.

Sh.Maqsudov motivatsiyani kuchaytirish orqali o'quvchilarning kognitiv jarayonlarini rivojlantirish va ular orqali yuqori natijalarga erishish mumkin [5].

M. Tursunov kognitiv jarayonlarning pedagogik psixologiyadagi ahamiyatini o'rganib, o'quvchilarning aqliy rivojlanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillarni belgilaydi[6]. Uning fikricha, o'quvchilarning kognitiv jarayonlarini rivojlantirishda ta'limni individualizatsiyas va ijtimoiy muloqot muhim o'rin tutadi. M.Tursunov o'quvchilarning diqqatini, xotirasini va ijodiy fikrlashini shakllantirish uchun ta'limda interaktiv usullarni qo'llashni tavsiya qiladi [6].

Motivatsiya - bu odamlarni maqsad sari harakatlantiruvchi kuchdir. Motivatsiya ichki (intrinsik) va tashqi (ekstrinsik) bo'lishi mumkin:

Ichki motivatsiya: Bu motivatsiya turi odamning o'ziga qiziqarli yoki maqsadga erishishdan xursand bo'lishi bilan bog'liq. Masalan, o'quvchi o'zining bilimlarini kengaytirish uchun o'rganishga intiladi.

Tashqi motivatsiya: Bunda odam tashqi mukofotlar yoki jazolardan qo'rqib harakat qiladi. Misol uchun, biror ishni bajarish orqali bonus olish yoki mukofotga ega bo'lish.

Maslowning ehtiyojlar piramidasining motivatsiyaga ta'siri: Maslowning piramida ehtiyojlar tizimi bo'lib, unda odamning ehtiyojlari 5 bosqichga ajratiladi:

- Fiziologik ehtiyojlar (ovqat, suv, uy-joy)
- Xavfsizlik va himoya ehtiyojlari
- Ijtimoiy ehtiyojlar (do'stlik, oila, jamiyatga qo'shilish)
- Hurmat va tan olinish ehtiyojlari
- O'zini ifodalash va o'zini anglash ehtiyojlari.

Motivatsiya va kognitiv faoliyat o'zaro bog'langan. Talabani o'qishga qiziqishi kuchli bo'lsa, uning diqqat, xotira va tafakkuri faol bo'ladi. Shuningdek, dars mazmunining qiziqarli va tushunarli bo'lishi, o'qituvchi tomonidan motivatsion metodlardan foydalanish (savol-javoblar, rag'bat, guruhli ishlar) talabada o'rganishga bo'lgan ichki ehtiyojni uyg'otadi.

Motivatsiya kognitiv jarayonlarga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Masalan, diqqat va xotira jarayonlari motivatsion holat bilan chambarchas bog'liq. Kuchli ichki

motivatsiya mavjud bo'lgan holatlarda shaxs murakkab muammolarni hal qilishga ko'proq intiladi, bu esa tafakkur faoliyatini faollashtiradi.

Kognitiv motivatsiyaning amaliy tomonlari, ayniqsa, ta'limda keng qo'llanilmoqda. Misol uchun:

Ta'limda: Talabalarning o'z bilimlarini oshirishga bo'lgan ichki motivatsiyasini kuchaytirish uchun pedagoglar kognitiv motivatsiya usullarini qo'llashadi, masalan, interaktiv o'rganish, muvaffaqiyatlarni nishonlash. Ta'lim samaradorligini ta'minlash uchun faqatgina o'quv dasturining sifatli bo'lishi yetarli emas. O'quvchilarda ichki motivatsiyani shakllantirish va kognitiv faoliyatni rag'batlantiruvchi pedagogik yondashuvlardan foydalanish zarur. Shu tariqa, ta'lim jarayoni shaxsiy rivojlanish, mustaqil fikrlash va chuqur bilim egallashga yo'naltirilgan bo'ladi.

Shuni aytish lozim, motivatsiya ta'lim jarayonining ajralmas qismi hisoblanadi, chunki u o'quvchilarni o'rganishga, rivojlanishga va muvaffaqiyatga erishishga undaydi. Ta'limdagi motivatsiyaning vazifasi, asosan, o'quvchilarning o'zlariga bo'lgan ishonchini oshirish, ularni qiyinchiliklarni yengib o'tishga va maqsadlariga erishishga ilhomlantirishdan iboratdir. Shuningdek, motivatsiya ta'limning samaradorligini oshirishda muhim rol o'ynaydi, chunki u o'quvchilarning darslarga bo'lgan qiziqishini va faol ishtirokini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Maslow, A.H. (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review*, 50(4), 370–396.
2. Ж.Андерсон. Когнитивная психология. СПб.: Питер, 2002.
3. Pintrich, P.R., & Schunk, D.H. (2002). *Motivation in Education: Theory, Research, and Applications*. Merrill Prentice Hall.
4. Ibrohimov A. *Pedagogik psixologiya*. – Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, 2008
5. Maqsudov Sh. *Ta'limda motivatsiya va kognitiv jarayonlar*. -Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, 2015
6. Tursunov M. *Pedagogik psixologiya va kognitiv jarayonlar*. -Toshkent: O'zbekiston ta'lim nashriyoti. 2017

OILA-MAHALLA-MAKTAB TA'LIM-TARBIYA TIZIMIDA HAMKORLIKNI KUCHAYTIRISH DAVR TALABIDIR

Salimov A.X.

O'zbekiston Filandiya pedagogika instituti katta o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: oila, mahalla, maktab, pedagog kadr, vazifa, burch, tarbiya, ota-ona, mehnat.

Ключевые слова: семья, микрорайон, школа, педагогический коллектив, задача, долг, воспитание, родители, труд.

Key words: family, microdistrict, school, teaching staff, task, duty, education, parents, work.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada oila-mahalla-maktab ta'lim-tarbiya tizimida hamkorlikni kuchaytirish masalalariga alohida urg'u berilgan. Bugungi kunda ushbu masalalarni ijobiy hal qilishda ta'lim-tarbiya masalalarida faoliyat olib borayotgan o'qituvchilarining o'rni beqiyos ekanligi hych birimizga sir emas. Maqolada ushbu oila-mahalla-maktab hamkorligini ko'chaytirish bo'yicha taklif va tavsiyalar berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматривается укрепление сотрудничества в системе образования «семья-соседство-школа». Ни для кого из нас не секрет, что роль учителей, работающих сегодня в системе образования, в позитивном решении этих проблем неоценима. В статье содержатся предложения и рекомендации по укреплению партнерства семьи, района и школы.

SUMMARY:

This article discusses strengthening cooperation in the education system "family-neighborhood-school". It is no secret that the role of teachers working in the education system today in the positive solution of these problems is invaluable. The article contains proposals and recommendations for strengthening the partnership of family, district and school.

Kirish. Yangi O'zbekistonning taraqqiyoti, rivoji, ijtimoiy hamda iqtisodiy o'zgarishlarning ketma-ket sodir bo'lishi avvalo oilalarning shakllanishiga, mahalladagi muhitning to'g'ri taqsimlanishiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Ayniqsa bugungi globallashuv jarayonlarining shiddat bilan kirib kelishi, axborotlashtirish asrining to'siq bilmas chegaralardan o'tib yashin tezligida butun dunyo ko'rsatayotgan ta'siri nafaqat jamiyatning moddiy texnika va ma'naviy yo'nalishlaridagi o'zgarishlarni boshlanishiga, balki oila, mahalla va maktab faoliyatining ham bir qadar o'zgarishiga sabab bo'lmoqda. Bunday

o'zgarishlar nafaqat oila doirasida, mahalla miqyosida maktab hududida o'z ta'sirini namoyon qilmasdan iloji yo'q.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev: "Oilalar biz uchun muqaddas. Muqaddasligi shuki, avvalambor, qayerda ishlashidan qat'iy nazar, kim bo'lishidan qat'iy nazar, agar oilada tarbiya, oilada muhit, oilada halollik, munosabat, tarbiyaga alohida e'tibor bermasa, hech qachon natija bo'lmaydi. Shuning uchun men farzandlarimning tarbiyasiga juda katta e'tibor beraman. Har bir farzandimga ham, nevaramga ham alohida o'zining munosabatim bor. Har bir nevaramning alohida xarakterini bilaman, orzusini, istagini bilaman" – deb fikrini bildirdi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

1. Farobiy bilimidan ma'rifatli yetuk odamning obrazini tasvirlar ekan, bunday deydi: «Har kimki ilm hikmatni o'rganaman desa, uni yoshligidan boshlasin, sog' – salomatligi yaxshi bo'lsin, yaxshi ahloq va odobi bo'lsin, so'zining uddasidan chiqsin, yomon ishlardan saqlangan bo'lsin, barcha qonun – qoidalarni bilsin, bilimli va notiq bo'lsin, ilmi va dono kishilarni hurmat qilsin, ilm va ahli ilmdan mol – dunyosini ayamasin, barcha real moddiy narsalar to'g'risida bilimga ega bo'lsin».

2. Voiz Al – Koshifiyning o'qitirishicha insonni ta'lim – tarbiya orqali qayta tarbiyalash, aqliy qobiliyatini o'stirish mumkin. Koshifiy o'zining pedagogik qarashlaricha bolalarda mustaqil fikrlash qobiliyatini o'stirish masalasiga alohida e'tibor beradi. Ota – onalar, muallimlardan bu masalaga alohida ahamiyat berishini talab etadi. Bu masalada oilaviy hamda tashqi muhit muhim o'rin tutadi. Bola to'g'ri so'zli, vadaga vafodor, yaxshi xulqli qilib tarbiyalanishi kerak, degan fikrlarni bildirganlar.

3. Abdurauf Fitrat o'z fikrlarini «Oilalar» asrida yozib qoldirgan. Oilaning jamiyatda tutgan o'rni, uning vazifa va burchi, farzandlar tarbiyasi, uni ma'rifatli va barkamol qilib tarbiyalash ma'suliyati haqidagi falsafiy fikrlarni bildiradi. Fitrat fikricha, "Qayerda oilalar, oilalar munosabati kuchli intizomga tayansa, mamlakat va millat ham kuchli va muazzam bo'ladi". Fitrat fikrini davob ettirib: "Agar bir mamlakat aholisi axloqsizlik va johillik bilan oilaviy munosabatlarning zaiflashtirib yuborsa va intizomsizlikka yo'l qo'ysa, shunda bu millatning saodati va hayoti shubha ostida qoladi" deb ta'kidlaydi.

4. Buyuk sohibqiron bobomiz Amir Temur: "go'dak ommaviy muhitda ulg'aydi muhit uni qanday oziqlantirsa, shunday ruhda kamolga yetadi", - degan g'oyani hamisha ilgari so'radi.

5. N.N. Azizxo'jayeva. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi

nashriyoti. 2006 y. Mazkur o'quv qo'llanmada ta'limning mohiyati, tamoyillari va mazmunining asosiy nazariyalari ko'rib chiqilgan.

6. D.A. Zmaranda, L.-L. Pop-Fele, C. Gyorödi, R. Gyorödi, G. "Pecherle Performancye Comparison of CRUD Methods using NET Object Relational Mappers: A Case Study". Mazkur maqolada ma'lumotlar bilan ishlash yondoshuvlari va amallari loyiha asosida ko'rsatib berilgan.

7. Sh.M.Mirziyoyevning 2019 yil 22 apreldagi "Bola huquqlari kafolatlarini yanada kuchaytirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarorida belgilangan qator chora-tadbirlar voyaga yetmagan, shuningdek, ota-ona qaramog'isiz qolgan bolalarning ijtimoiy va iqtisodiy huquqlari himoya qilinishini ta'minlash, yoshlarni jismoniy va ma'naviy yetuk inson qilib tarbiyalashda muhim omil bo'ldi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolada oila-mahalla-maktab ta'lim-tarbiya tizimida hamkorlikni kuchaytirishning o'rni, qiyosiy rivojlantirishga oid turli xil yondashuvlar umumlashtirgan holda o'rganildi, hamda xulosalash asosida amaliyotda yaxlit qo'llash bo'yicha takliflar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar. Bugungi shiddat bilan rivojlanayotgan davrda o'qituvchilar ota-onalar, mahalla faollari bilan suhbatda yana bir holatni o'tkazib yubormasliklari muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ota-onalar tomonidan farzandlarining ijtimoiy foydali mehnatiga befarqligi yoki salbiy munosabati borligini aniqlagan holda, unga qat'iy aralashish va uning ijobiy bo'lishini ta'minlash davr talabidir. Ijtimoiy foydali mehnatga loqayd munosabat bunday oilalar farzandlarining nafaqat oila hayotiga, balki mehnat jamoasiga ham befarq bo'lib ulg'ayishiga olib kelishi mumkin. Bunday oilalarning farzandlari alohida nazoratga olinishi kerak. Ularga jamoada o'z o'rnini topishga yordam berishga harakat qilib, turli qiziqarli vazifalar bilan band qilish yo'llarini uylab topish zarur. O'quvchilarni butun sinf, mahalla va maktab bilan birgalikda, turli yoshlar bilan ishlash tashkilotlari yordamiga tayangan holda ijtimoiy foydali mehnatga jalb etish hamda mehnatga yarasha moddiy rag'batlantirish yo'llarini joriy etish kerak bo'ladi. Tajribalar shuni ko'rsatadiki, oila-mahalla-maktab ta'lim-tarbiya tizimida hamkorlikni kuchaytirish bo'yicha ishlar aniq reja asosida yo'lga qo'yilishi yechimini kutib turgan vazifalardan biri sifatida maydonga chiqqan bo'lsa, yoshlarni doimiy ravishda maktab, mahalla va ota-onalar nazoratida bo'lgan mehnat va dam olish oromgohlarida ijtimoiy foydali mehnatga jalb etish yechimni kutib turgan vazifalardan biridir.

O'rganishlar shuni ko'rsatadiki, oilaga bolalarni nafaqat maktab orqali, balki uyda ham ijtimoiy foydali mehnatga jalb qilish (hovlini, ko'chalarni obodonlashtirish, hovlilarda o'yin maydonchalari qurish, bolalarga homiylik

qilish, atrof-muhitni muhofaza qilish ishlari, hovli kutubxonalari va boshqalar) ishlarini muntazam olib borish zarur.

Yuqorida aytib o'tilganidek, oila-mahalla-maktab ta'lim-tarbiya tizimida hamkorlikni kuchaytirish bolalarni mehnat tarbiyasiga yo'naltirishda ota-onalar va keksa oila a'zolarining namunasi katta ahamiyatga ega. Ota-onaning o'zi mehnatsevar, o'z ishini, kasbini sevsa, yaxshi ijtimoiy faol bo'lsa, uy yumushlari bilan shug'ullansa, bir-biriga yordam bersa, farzandlari kamdan-kam hollarda mehnatga layoqatsiz (ish yoqmas) bo'lib voyaga yetadi.

Oilada bolalarning mehnat tarbiyasi muntazam ravishda boshqarilib boriladigan jarayondir. Boshlang'ich ta'lim texnologiya fanlarini o'qitishda o'qituvchilar ota-onalar orqali o'quvchilarga maktab uchun zarur bo'lgan yo'nalishda ta'sir o'tkazishlari hamda buning natijasi o'laroq ijobiy natijalarga erishishlari mumkin. O'quvchi tomonidan amalga oshirilgan mehnatning natijasini ko'rsatib berish orqali oilada bolalarni mehnat tarbiyasiga maktabning pedagogik rahbarligini, mahalla faollarining diqqat e'tiborlarini kuchaytirish zarur.

Maktablarning oilada, mahallada yetakchilik rolining mohiyati quyidagilardan iborat:

1. Pedagog-kadrlar jamoasi o'z o'quvchilarining oilalarini bilishi, ularga maktab uchun zarur bo'lgan yo'nalishda ta'sir ko'rsatishi shart.

2. Maktab, mahalla va oilaning hamjihatligi oilada bolalarning mehnat tarbiyasi samaradorligini oshirishning zarur shartidir.

3. Maktab, mahalla ota-onalarga kerakli miqdorni o'zlashtirishga yordam berishi kerak. Ota-ona universitetlari, mahallalarning ko'ngilochar joylari, o'quvchilar yig'iladigan manzillari, maktab auditoriyalari va boshqa e'tibor markazdagi joylar o'quvchilarni o'rganish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

4. Oilada bolalarga boshlang'ich ta'lim texnologiya fanlarini o'qitish orqali maktabni pedagogik boshqarishning turli shakl va usullari amalga oshiriladi:

- oilada, mahallada va maktabda ota-onalar bilan individual hamda guruhli suhbatlar;

- maktabda, mahallada ota-onalar uchun ta'lim mavzularida ma'ruzalar va amaliy ko'nikmalar;

- sinf rahbarlarining oila haqidagi tizimli maqsadli, chora-tadbirlar rejalari asosidagi ishlari;

- bolalarni boshlang'ich ta'lim texnologiya fanlarini o'qitish bo'yicha oilalar bilan ishlash uchun ota-onalar qo'mitasini (maktab, mahalla, sinf) jalb qilish;

- maktabga ota-onalar bilan ishlashga yordam berish "Kamolot", yoshlarni birlashtiruvchi mahalla faollari (turli to'garaklar rahbarlari)ni jalb qilish;

- mahallada, maktabda texnologik ta'limi bo'yicha maktab ko'rgazmalarini muntazam ravishda o'tkazib turish;

- maktab, mahalla kutubxonalarining ota-onalar bilan ishlashi (maxsus adabiyotlar orqali pedagogik bilimlarni targ'ib qilish, oilaviy tarbiya bo'yicha kitoblar ko'rgazmalari, kitobxonlar konferensiyalari va boshqalar);

- bolalarni texnologik ta'limga munosabatlarini ijobiylashtirish maqsadida, maktabga yordam berishda mahalla va ota-onalarni jalb qilish (maktab o'quvchilarining ota-onalari, mahallaning mehnat qahramonlari, oliyjanob odamlar, murabbiylar va boshqalar bilan uchrashuvlari),

- ota-onalarning maktab o'quvchilarining ijtimoiy foydali mehnatida ishtirok etishi.

Xulosa. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, oilada katta ta'lim imkoniyatlari mavjud. Ota-onalar ta'sirida bo'lajak fuqarolar shaxsining ko'plab fazilatlarini va eng avvalo, mehnatsevarlik, mehnatga ijobiy qarashlar va ishchi kasblarini hurmat qilish kabi fazilatlar shakllanadi.

Rivojlangan davlatlar tajribasi shuni ko'rsatdiki, bizning mamlakatimizda ota-onalar o'z farzandlari bilan muloqot qilish uchun ba'zi davlatlarning fuqarolariga qaraganda bir yarim-ikki baravar ko'proq vaqt ajratadilar. To'g'ri, u asosan yoshgacha bo'lgan bolalarga beriladi, o'smirlar esa ko'pincha o'z holiga qo'yiladi, ilgari bu holat ko'p tashvish tug'dirmasdi. Bundan o'ttiz yillar avvalgi vaqtlarda o'smirlar mehnat hayotiga erta kirishishi va qoida tariqasida, ular ota-onalari bilan birgalikda ishlab faoliyatning ba'zi turlari bilan shug'ullanganliklari hych birimizga sir emas. Ota-onalar va bolalar o'rtasidagi munosabatlar bugungi kunga kelib boshqacha: bizning davrimizda. Yoshlar ancha kechroq va juda kamdan-kam hollarda ota-onalari bilan ishlashni boshlaydilar. Bularning barchasi bizni ota-onalar va bolalar o'rtasidagi muloqotning ahamiyatini boshqacha baholashga majbur qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni. - // Xalq so'zi, 2020 yil 24 sentyabr, №202 (7704).

2. Mirziyoyev Sh. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston Konstitusiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan marosimdagi ma'ruzasi. www.uza.uz. 07.01.2017y.

3. N.N. Azizxo'jayeva. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashriyoti. 2006 y.

4. D.A. Zmaranda, L.-L. Pop-Fele, C. Gyorödi, R. Gyorödi, G. "Pecherle Performancye Comparison of CRUD Methods using NET Object Relational Mappers: A Case Study".

5. Avliyoqulov N.X., Musayeva N.N. Pedagogik texnologiya. Darslik. -T.: "Tafakkur bo'stoni", 2012. 208 b.

6. Ибрагимов А.А., Салимов А. Оила-маҳалла-мактаб таълим-тарбия тизимида ҳамкорликни кучайтиришда бошланғич синф ўқитувчиларининг ўрни. МУҒАЛЛИМ ҲАМ ҮЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИЎ/ ilmiy jurnali. 6/1-сан 2024 декабрь.

7. Салимов Ақром Хайитович. Бўлажак ўқитувчиларда оила, маҳалла ва мактаб ҳамкорлигини амалга оширишнинг афзалликлари. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари” электрон журнали. 2024 yil №3.

8. D.A. Zmaranda, L.-L. Pop-Fele, C. Gyorödi, R. Gyorödi, G. “Pecherle Performancye Comparison of CRUD Methods using NET Object Relational Mappers: A Case Study”.

9. Темур тузуклари. Тошкен. Нашриёт манбаа бирлашмаси. – 1991.

10. Иқромжон Иномов “Иқтисодий тарбия назарияси”. Тошкент. Тошкент Давлат Иқтисодиёт Университети. 2005. -248 б.

11. Авлиёкулов Н.Х., Мусаева Н.Н. Педагогик технология. Дарслик. -Т.: “Тафаккур бўстони”, 2012. 208 б.

12. А.Х Косимов., Ф.А Холикова. Педагогик маҳорат ва педагогик технологиялар фанидан маърузалар матни. Тошкент 2004.

13. <https://yuz.uz/news/respublikamizda-oilalar-soni-nechta>

ТА'ЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ИЈТИМОЙЛАШУВНИНГ МАҚСАДЛАРИ, ВАЗИФАЛАРИ ВА УНИНГ YОШЛАР ҲАҲОТИДАГИ АҲАМИЙАТИ

Artikova G.X.

*Innovation ta'lim texnologiyalari va pedagogika kafedrası
mustaqil ilmiy xodimi. Samarqand davlat chet tillar instituti*

Tayanch so'zlar: ijtimoiylashuv, ta'lim muassasalari, yoshlar, axloqiy qadriyatlar, fuqarolik mas'uliyati, ijtimoiy me'yorlar, shaxsiy rivojlanish, jamiyatga integratsiya.

Ключевые слова: социализация, образовательные учреждения, молодежь, моральные ценности, гражданская ответственность, социальные нормы, личностное развитие, интеграция в общество.

Key words: socialization, educational institutions, youth, moral values, civic responsibility, social norms, personal development, social integration.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada ta'lim muassasalarida ijtimoiylashuv jarayonining maqsadlari, vazifalari va yoshlar hayotidagi ahamiyati tahlil etiladi. Ijtimoiylashuv — bu yoshlarning jamiyatdagi ijtimoiy, axloqiy, madaniy va huquqiy me'yorlarni o'zlashtirish jarayoni bo'lib, ta'lim muassasalari bu jarayonning muhim maydoni hisoblanadi. Maqolada ta'lim muassasalarida ijtimoiylashuvning asosiy maqsadlari, jumladan, yoshlarning jamiyatga moslashishi, shaxsiy va ijtimoiy identifikatsiyasi, fuqarolik mas'uliyatini shakllantirish va o'zaro hurmatni rivojlantirish ko'rib chiqilgan. Shuningdek, ta'lim muassasalaridagi ijtimoiylashuv jarayonining vazifalari, jumladan, axloqiy qadriyatlarni o'rgatish, ijtimoiy me'yorlarni o'zlashtirish, yoshlarni sog'lom turmush tarziga jalb etish va ijtimoiy faollikni oshirish keltirilgan. Maqola, shuningdek, yoshlarning ijtimoiylashuvi jamiyatda faol va mas'uliyatli fuqaro sifatida shakllanishiga, shaxsni rivojlantirishga, ijtimoiy integratsiyani ta'minlashga hamda sog'lom turmush tarzini targ'ib qilishga yordam berishini ta'kidlaydi. Ushbu maqola ta'lim tizimining yoshlar hayotidagi o'rni va uning jamiyatga foydali fuqarolarni tarbiyalashdagi ahamiyatini tushunishga yordam beradi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье анализируются цели, задачи и значение процесса социализации молодежи в образовательных учреждениях. Социализация — это процесс усвоения молодежью социальных, моральных, культурных и правовых норм общества, и образовательные учреждения играют важную роль в этом процессе. В статье рассматриваются основные цели социализации в образовательных учреждениях, включая адаптацию молодежи к обществу, формирование личной и социальной идентичности, развитие гражданской ответственности и содействие взаимному уважению. Также обсуждаются задачи социализации в образовательных учреждениях, такие как обучение моральным ценностям, усвоение социальных норм, вовлечение молодежи в здоровый образ жизни и повышение социальной активности.

В статье подчеркивается, что социализация молодежи способствует формированию активных и ответственных граждан, развитию личности, обеспечению социальной интеграции и популяризации здорового образа жизни. Эта работа помогает понять роль образовательной системы в жизни молодежи и ее значение для воспитания полезных для общества граждан.

SUMMARY:

This article analyzes the goals, tasks, and significance of the socialization process of youth in educational institutions. Socialization is the process through which young people internalize the social, moral, cultural, and legal norms of society, and educational institutions play a key role in this process. The article discusses the main objectives of socialization in educational institutions, including the adaptation of youth to society, the formation of personal and social identity, the development of civic responsibility, and the promotion of mutual respect. It also outlines the tasks of socialization in educational institutions, such as teaching moral values, internalizing social norms, encouraging youth to adopt a healthy lifestyle, and increasing social activity. The article emphasizes that the socialization of youth contributes to the development of active and responsible citizens, personal growth, social integration, and the promotion of a healthy lifestyle. This article helps to understand the role of the education system in the lives of young people and its importance in shaping socially responsible citizens for society.

Yoshlar jamiyatning kelajagini belgilovchi eng muhim ijtimoiy qatlamlardan biridir. Ularning ijtimoiylashuvi, ya'ni ijtimoiy me'yorlar, qadriyatlar, odob-axloq, huquqiy va axloqiy normalarni o'zlashtirish jarayoni, shaxsning shakllanishida hal qiluvchi o'rin tutadi. Ta'lim muassasalarida ijtimoiylashuv jarayoni yoshlarni jamiyatga mos ravishda tarbiyalash, ularni faol fuqarolarga aylantirish, jamiyatdagi o'z o'rnini anglash va amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va qobiliyatlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Ushbu maqolada ta'lim muassasalarida ijtimoiylashuvning maqsadlari, vazifalari va yoshlar hayotidagi ahamiyati tahlil etiladi.

Ijtimoiylashuvning ta'rifi va uning ta'limdagi o'rni. Ijtimoiylashuv – bu insonning jamiyatda o'z o'rnini topishi, jamiyatning axloqiy, madaniy va ijtimoiy me'yorlarini o'zlashtirish jarayonidir. Bu jarayonning asosiy maqsadi shaxsni jamiyatda o'ziga xos faoliyatni amalga oshira oladigan va uning a'zolari bilan hamkorlikda ishlay oladigan holga keltirishdir.

Ta'lim muassasalarida ijtimoiylashuv jarayoni shaxsning rivojlanishini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. O'quv muassasalarida yoshlarning ijtimoiylashuvi ularning ilmiy va axloqiy salohiyatini oshiradi, ular uchun jamiyatda faol va mas'uliyatli fuqaro bo'lishning yo'lini ochadi. Buning uchun ta'lim jarayonida ijtimoiylashuvni samarali tashkil etish zarur.

Ta'lim muassasalarida ijtimoiylashuvning maqsadlarini tahlil etadigan bo'lsak, bu jarayonning bir nechta asosiy maqsadlari mavjud:

1. Yoshlarning jamiyatga moslashuvi: ta'lim muassasalarida yoshlarni jamiyatning madaniy, axloqiy va huquqiy me'yorlari bilan tanishtirish, ularni jamiyatga moslashishga o'rgatish asosiy maqsad hisoblanadi. Bu jarayon

yoshlarda jamiyatga foydali, mas'uliyatli va axloqiy fikrlovchi shaxslar shakllanishini ta'minlaydi.

2. Shaxsiy va ijtimoiy identifikatsiya: yoshlarning o'zligini anglash va shaxs sifatida o'z o'rnini topish uchun ta'lim muassasalarida pedagogik shart-sharoitlar yaratish kerak. Ijtimoiylashuv jarayonida o'zligini tanish va jamoada faol qatnashish yoshlarning o'z-o'zini anglashini rivojlantiradi.

3. Fuqarolik mas'uliyatini shakllantirish: ta'lim jarayonida yoshlarni fuqarolik huquqlari, burchlari va mas'uliyatlari bilan tanishtirish, ularni jamiyat oldida mas'uliyatli fuqaro sifatida tarbiyalash muhim maqsadlardan biridir.

4. Jamiyatda o'zaro hurmat va hamjihatlikni rivojlantirish: yoshlarni turli ijtimoiy guruhlar bilan ishlashga, murosaga, bir-birini tushunishga va hurmat qilishga o'rgatish, jamiyatda ijtimoiy adolatni qo'llab-quvvatlashga yordam beradi.

Ta'lim muassasalarida ijtimoiylashuv jarayonida amalga oshiriladigan vazifalar quyidagilardan iborat:

- axloqiy va madaniy qadriyatlarni o'rgatish: yoshlarni axloqiy me'yorlar, umuminsoniy qadriyatlar va jamiyatda o'zaro hurmat, hamkorlik, tenglik, adolat kabi tamoyillarni o'rgatish, ularda yaxshi odob va axloqni rivojlantirish muhim vazifadir; Ijtimoiy me'yorlarni o'zlashtirish;

- yoshlarni jamiyatda yoshi, jinsiy, millat va boshqa xususiyatlarga qaramay teng huquqlarga ega bo'lishga o'rgatish, ularga ijtimoiy me'yorlarni o'zlashtirishga yordam berish;

- sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish. Yoshlarni sog'lom turmush tarziga, jismoniy va ruhiy sog'liqni saqlashga o'rgatish hamda ular uchun ijtimoiy muhitda sog'lom muhitni yaratish;

- yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirish. Yoshlarni jamiyatda faol ishtirok etishga rag'batlantirish, ularni ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy jarayonlarga faol jalb qilish. Bu ularning ijtimoiylashuv jarayonini yanada samarali qiladi;

- yoshlarning turli ijtimoiy guruhlar bilan integratsiyasi. Ta'lim muassasalarida yoshlarni turli ijtimoiy guruhlariga moslashuvini ta'minlash, ular orasida o'zaro hurmat va hamjihatlikni rivojlantirish.

Ta'lim muassasalarida ijtimoiylashuvning yoshlar hayotidagi ahamiyati muhim hisoblanadi. Yoshlarning ijtimoiylashuvi ularning kelajakdagi shaxsiy va jamiyatdagi o'rnini belgilovchi eng muhim omillardan biridir. Ta'lim muassasalarida ijtimoiylashuv jarayonini samarali tashkil etish yoshlarni faollashtiradi, ularning psixologik rivojlanishini, ijtimoiy mas'uliyatini oshiradi va jamiyatga foydali fuqaro sifatida tarbiyalaydi.

Ijtimoiylashuvning yoshlar hayotidagi ahamiyati quyidagi jihatlarni o'z ichiga oladi: birinchidan shaxsni rivojlantirish, ya'ni, yoshlarni o'zini anglashga, o'ziga ishonishga va mustaqil qarorlar qabul qilishga o'rgatish, bu esa ularni mustahkam, o'zgarishlarga tayyor va muammolarni hal qila oladigan shaxslar sifatida shakllantiradi.

Ikkinchi jihati bu - ijtimoiy faollik va jamiyatga xizmat qilish hisolanadi. Ta'lim muassasalarida yoshlar ijtimoiy faoliyatlarda qatnashishga o'rgatiladi. Bu ularning jamiyat oldidagi mas'uliyatini oshiradi va jamiyatning turli sohalarida faol ishtirok etishlariga yordam beradi.

Uchinchi jihati - sog'lom turmush tarzini shakllantirish jarayonidir. Yoshlar o'rtasida sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, ularda salomatlikka bo'lgan e'tiborni oshirish, ruhiy va jismoniy salomatlikni ta'minlashga yordam beradi.

To'rtinchi jihati esa, bu ijtimoiy integratsiya va birlashish jarayoni hisoblanadi. Ta'lim muassasalarida yoshlarni jamiyatdagi turli ijtimoiy guruhlar bilan tanishtirish va ularni birlashtirish, jamiyatda o'zaro hurmat va hamjihatlikni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Ijtimoiylashuvning yoshlar hayotidagi ahamiyatini quyidagilarda ko'rishimiz mumkin:

Shaxsiy rivojlanish. Ijtimoiylashuv jarayoni yoshlarning o'z shaxsiyatini shakllantiradi. Ta'lim muassasalari yoshlar uchun o'z salohiyatlarini kashf etish, maqsadlariga erishish, qiyinchiliklarni yengib o'tish va o'z ehtiyojlarini qondirish uchun zarur ko'nikmalarni olish imkonini beradi.

Sotsializatsiya va tenglik. Ijtimoiylashuv jarayoni yoshlarni jamiyatning barcha qatlamlari bilan tanishtiradi va ular o'z tengdoshlaridan mustaqil ravishda turli ijtimoiy rollarini bajarish imkoniyatiga ega bo'lishadi. Bu yoshlarning shaxsiy o'zgarishlariga, ijtimoiy adolat va tenglikni o'rnatishga yordam beradi.

Empatiya va boshqalarni tushunish. Ta'lim muassasalarida turli xil ijtimoiy guruhlar, millatlar va etnik guruhlar vakillari bilan o'zaro aloqada bo'lish yoshlarning boshqalarni tushunish va ular bilan birga yashash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu ijtimoiy empatiya, tolerantlik va boshqalarni hurmat qilishga olib keladi.

Yoshlarning jamiyatda integratsiyasi. Ta'lim muassasalari ijtimoiylashuv jarayonida yoshlarni jamiyatga muvaffaqiyatli integratsiyalashda muhim rol o'ynaydi. Yoshlar ijtimoiylashuv jarayonida o'z huquqlari, majburiyatlari va mas'uliyatlarini o'zlashtiradilar, bu esa ularning jamiyatda faol ishtirok etishlariga olib keladi.

Ijtimoiylashuv jarayonida bir qancha qiyinchiliklar yuzaga keladi. Ijtimoiylashuv jarayoni ba'zan yoshlar uchun murakkab bo'lishi mumkin. Ular o'z ijtimoiy roli va identifikatsiyasini aniqlashda, jamiyatdagi me'yorlar va qoidalar bilan moslashishda, boshqalar bilan aloqalarni o'rnatishda va turli ijtimoiy muhitlarga moslashishda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin. Bu jarayondagi ba'zi muammolar, masalan, tazyiq, ijtimoiy izolyatsiya, tengsizlik va stereotiplar yoshlarning ijtimoiylashuvini qiyinlashtirishi mumkin.

Ta'lim muassasalaridagi ijtimoiylashuv jarayoni yoshlarning o'zini anglashlari, jamiyatga qo'shilishlari va o'z imkoniyatlarini to'liq amalga oshirishlari uchun muhim bir bosqichdir. Bu jarayon yoshlarni ijtimoiy muhitga moslashtirish, turli ijtimoiy rollarni o'zlashtirish va jamiyatning faol a'zolariga aylanishlariga yordam beradi. Yaxshi tashkil etilgan ta'lim tizimi yoshlarning ijtimoiylashuvini muvaffaqiyatli amalga oshiradi va ularning jamiyatdagi o'rnini mustahkamlashga yordam beradi. Ijtimoiylashuv jarayonida yoshlarni jamiyatning axloqiy, madaniy va huquqiy me'yorlariga moslashish, ijtimoiy mas'uliyatni o'zlashtirish va jamiyatga faol ishtirok etish uchun tayyorlash maqsadida turli pedagogik uslublar va metodlar qo'llaniladi. Yoshlarning ijtimoiylashuvi jarayonida ta'lim muassasalarining samarali ishlashi ularni kelajakda mas'uliyatli va jamiyatga foydali fuqarolar sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Begmatova D.M. Professional socialization of youth as a pedagogical problem. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary, 2021. (<https://scholar.google.com/scholar?oi=bibs&cluster=6186477902572881163&btnI=1&hl=ru>)
2. Begmatova D.M. O'zbek oilalarida yoshlarning kasbiy ijtimoiylashuvi. Monografiya Samarqand: SamDChTI, 2020. (<https://scholar.google.com/scholar?oi=bibs&cluster=8457887108507945112&btnI=1&hl=ru>)
3. Davronov S. Ta'lim tizimida ijtimoiylashuv jarayonlari. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Ta'lim vazirligi, 2020.
4. G'ulomov A. Yoshlar va ta'lim muassasalarida ijtimoiylashuv. Tashkent: Fan va texnologiya nashriyoti, 2018
5. Ainscow M., & Miles S. Making education inclusive: Social inclusion and the role of schools. Routledge, 2008.
6. Bandura A. Social cognitive theory: An agentic perspective. Annual Review of Psychology, 2001, 52(1), 1-26.

QOZOQ OILALARINING PSIXOLOGIK MODELI VA ETNIK XUROFOTLARNING SHAKLLANISHI (CH.VALIXONOV VA ZAMONAVIY TADQIQOTLAR ASOSIDA TAHLIL)

Arapbayeva D.K.

Xalqaro Nordik universiteti

dotsenti, psixologiya fanlari nomzodi;

O'zMU mustaqil izlanuvchisi (DSc).

Tayanch soʻzlar: qozoq oilasi, etnik xurofot, shaxs psixikasi, milliy identiklik, etnopsixologiya, qadriyatlar.

Ключевые слова: казахская семья, этнические предрассудки, психика личности, национальная идентичность, этнопсихология, ценности.

Key words: kazakh family, ethnic superstitions, personal psyche, national identity, ethnopsychology, values.

РЕЗИОМЕ:

Ushbu maqolada qozoq xalqining milliy oilaviy tizimi va uning psixologik asoslari tarixiy-etnografik hamda zamonaviy psixologik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda Ch.Valixonovning an'anaviy qozoq oilasiga doir qarashlari, B.Amirovaning etnik xurofotlar haqidagi psixologik yondashuvi va M.Kabakovaning zamonaviy qozoq oilalariga oid empirik tahlillari asosida oilaning shaxs ruhiyati shakllanishidagi o'zini ochib berilgan.

Oila – nafaqat tarbiya instituti, balki shaxsda milliy identiklik, axloqiy fazilatlar va etnopsixologik qadriyatlarni shakllantiruvchi psixologik makon sifatida talqin etiladi.

РЕЗИОМЕ:

В статье рассматривается казахская семейная система и её психологические основы с позиции историко-этнографического и современного психологического анализа. Исследование опирается на труды Ч.Валиханова о традиционной казахской семье, психологическую трактовку этнических предрассудков Б.Амировой и эмпирические исследования М.Кабаковой, раскрывающие роль семьи в формировании психики личности. Семья интерпретируется не только как институт воспитания, но и как психологическое пространство, формирующее национальную идентичность, нравственные качества и этнопсихологические ценности.

SUMMARY:

This article explores the Kazakh family system and its psychological foundations through a historical-ethnographic and contemporary psychological lens. The research draws on Ch.Valikhanov's perspectives on traditional Kazakh families, B.Amirova's psychological analysis of ethnic superstitions, and M.Kabakova's empirical studies on modern Kazakh households. The family is interpreted not only as an educational institution but also as a psychological space where national identity, moral values, and ethnopsychological constructs are developed and transmitted.

Kirish. Qozoq xalqi o'zining boy madaniy merosi va qadimiy urf-odatlarini bilan ajralib turadi. Bu merosning muhim qismi oilaviy tizim va uning psixologik asoslarini o'zida mujassam etadi. Qozoq oilasining o'ziga xos jihatlarini tahlil qilishda XIX asrning yirik olimi, tarixchi va etnograf Cho'qon Valixonovning ishlari alohida o'rinni egallaydi. U o'z tadqiqotlarida nafaqat qozoq xalqining ijtimoiy tuzilmasini, balki uning ruhiyati, axloqiy qadriyatlari va oilaviy tarbiya tizimini ham chuqur o'rgangan.

Cho'qon Valixonov (1835–1865) – qozoq xalqining birinchi ilmiy etnografi bo'lib, o'zining “Qozoqlar haqidagi yozuvlar”, “Ko'chmanchi qabilalarning huquqiy normalari” kabi asarlarida oila, urf-odat va tarbiyaga oid psixologik kuzatuvlar bergan. U oilani ko'chmanchi jamiyatda tartib va barqarorlikni saqlovchi asosiy birlik deb bilgan [5].

Ch.Valixonov ta'riflaganidek, an'anaviy qozoq oilasi ko'p avlodli, patriarxal tuzilishga ega bo'lib, katta avlod vakillari – otalar va bobolar – yuqori maqomda turadi. Oila ichidagi rollar aniq taqsimlangan: erkaklar himoya va ta'minot bilan shug'ullansa, ayollar tarbiya, ovqat tayyorlash va maishiy ishlarga javobgar bo'lgan. Bolalar esa kichik yoshdan boshlab oila me'yorlari va ijtimoiy qadriyatlar asosida tarbiyalangan [5].

Bu tuzilma doirasida bolalar ko'proq jamoaviy ruhda o'sadi: ular nafaqat ota-onasining, balki butun urug'-aymoq a'zolarining ta'siri ostida bo'ladi. Bu esa shaxsning ijtimoiy mas'uliyat, hurmat va buyruqqa bo'ysunish kabi psixologik sifatlarini shakllantiradi.

Ch.Valixonov oilani etnik merosning uzluksizligida asosiy vosita sifatida ko'radi. Oila orqali milliy til, urf-odat, afsona va qadriyatlar avloddan-avlodga o'tadi. Bu jarayon bola ruhiyatida o'z xalqiga daxldorlik hissini, ya'ni etnik identifikatsiyani shakllantiradi. Ayniqsa, bayramlar, marosimlar va to'ylar orqali bola o'z etnik muhitini ong ostida qabul qiladi.

Cho'qon Valixonov qozoq oilasida tarbiyaning axloqiy asoslari haqida yozar ekan, “namuna orqali o'rgatish”, “ulug' avlodga hurmat”, “mehmondo'stlik” va “so'zga sadoqat” kabi qadriyatlar ustuvorligini ta'kidlaydi [5]. Bu qadriyatlar bola psixikasida avval boshdan joylashadi va butun umr davomida unga yo'lboshchi bo'lib xizmat qiladi.

Ch.Valixonov yozganidek, oiladagi muhit ko'p jihatdan tinchlik, hurmat va ibo bilan to'lib-toshgan. O'zaro ziddiyatlar ko'pincha yoshi kattalar tomonidan mo'tadil tarzda hal etiladi. Bu esa bolalarda hissiy barqarorlik, zo'ravonlikdan yiroqlik va ijtimoiy muvozanatni saqlash kabi sifatlarni shakllantiradi [5].

Ch.Valixonov tadqiqotlarida, psixologik jihatdan qozoq xalqining axloqiy tizimi, avlodlar o'rtasidagi rollar, ijtimoiy me'yorlar va bola psixikasining

shakllanishi kabi omillarni tushunishda fundamental asos yaratadi. Uning an'anaviy patriarxal oila modeli bolalarda bo'ysunish, hurmat, ijtimoiy muvozanat va emotsional barqarorlik kabi psixologik sifatlarni shakllantirishdagi rolini ochib beradi [5].

Milliy ongni shakllantirish – mustaqil jamiyatda yetuk shaxs tarbiyasining markaziy vazifasidir. Etnik xurofotlar (etnik birlik haqida noto'g'ri tasavvur) – bu kishilar ongida millatlar, urf-odatlar va ijtimoiy guruhlar haqidagi noto'g'ri yoki asossiz tasavvurlarning shakllanishi bo'lib, ular jamiyatda ijtimoiy xulq va aloqa tizimiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

B.A.Amirova o'z monografiyasida bu hodisani nafaqat madaniy-sotsiologik, balki chuqur psixologik jihatdan tahlil etadi [4].

B.A.Amirova etnik xurofotlar (etnik birlik haqida noto'g'ri tasavvur) – shaxs ongida shakllanadigan, stereotipik fikrlashning mahsuli bo'lgan psixologik fenomen sifatida tavsiflaydi. Bu tasavvurlar shaxsning tanqidiy fikrlash qobiliyatining rivojlanish bosqichida, ko'pincha tashqi ijtimoiy ta'sirlar – oila, maktab, ommaviy axborot vositalari orqali singdiriladi.

Muallifning asosiy nazariy farazi shundan iboratki, etnik xurofotlar (etnik birlik haqida noto'g'ri tasavvur) – shaxsning milliy ongining asosiy komponentlaridan biri hisoblanadi va ular shaxsning ijtimoiylashuvi jarayonida shakllanadi. Bu xurofotlar ko'pincha avloddan-avlodga o'tuvchi, ong osti orqali singdiriluvchi, ijtimoiy-siyosiy sharoitlar bilan o'zgaruvchan hodisalar sifatida namoyon bo'ladi [4].

Monografiyaning asosiy bo'limlaridan biri oilada etnik xurofotlar (etnik birlik haqida noto'g'ri tasavvur) shakllanishidagi o'rniga bag'ishlangan.

Oila – bu shaxsning ilk etnoijtimoiylashuvi bosqichi bo'lib, bu yerda farzand o'z millatning qadriyatlarini, afsonalari, stereotiplari va munosabatlarini o'rganadi.

Monografiyada etnik xurofotlarning (etnik birlik haqida noto'g'ri tasavvur) shakllanishi xalq og'zaki ijodi (ertaklar, maqollar, afsonalar), milliy o'yinlar va urf-odatlar bilan chambarchas bog'liqligi ko'rsatiladi. Ushbu qadriyatlar orqali stereotiplashtirilgan fikrlar bolalikdan ongga singadi va katta yoshgacha saqlanib qoladi. Ayniqsa Rokich testi, Lyusherning "Rang testi" asosida o'tkazilgan empirik izlanishlar bu jihatni isbotlaydi [4].

B.Amirova etnik xurofotlarning (etnik birlik haqida noto'g'ri tasavvur) maktabgacha yoshdagi bolalarda, o'quvchilar va talabalar orasida qanday ko'rinishda shakllanishi va o'zgarishini tadqiq qiladi. Uning fikriga ko'ra, ta'lim-tarbiya jarayoni shaxsda milliy ongni uyg'otish va noto'g'ri etnik tasavvurlarni bartaraf etish uchun imkoniyatlar yaratishi kerak [4].

B.Amirovaning ilmiy qarashlari shuni ko'rsatadiki, etnik xurofotlar (etnik birlik haqida noto'g'ri tasavvur) – bu faqat stereotip emas, balki shaxs ongining shakllanishida vosita sifatida ishtirok etadigan muhim psixik omildir. Ularni chuqur tahlil qilish orqali biz ijtimoiy murosani rivojlantirish, millatlararo hamjihatlikni mustahkamlash hamda milliy o'zlikni shakllantirishda samarali uslublarni ishlab chiqishimiz mumkin [4].

B.Amirovaning ilmiy izlanishlarida, etnik xurofotlarni shaxs psixikasining ijtimoiy shakllanishiga ta'sir etuvchi stereotiplar majmuasi sifatida tahlil qiladi. Muallif fikricha, bu xurofotlar bola ongida ijtimoiy identifikatsiya, o'zini tuta bilish, doiralarga moslashuv, va milliy o'zlikni anglash jarayonida muhim psixologik rol o'ynaydi [4]. B.Amirova stereotiplar va etnik xurofotlar ong osti orqali shakllanishini empirik asoslar bilan dalillaydi va bu orqali ijtimoiy ongni va milliy pozitsiyani tahlil etadi.

M.P. Kabakovaning "Qozoq oilasining psixologik xususiyatlari" (2018) nomli monografiyasiga asoslanib, zamonaviy qozoq oilalarida shaxsning ijtimoiylashuvi, etnik identiklik, gen-der rollari va etnop-si-xo-logik qadriyatlar o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qiladi. Tadqiqot oilaning psixologik tizim sifatidagi roli, oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlar, etnoijtimoiy omillar va qadriyatlar transformatsiyasi kabi yo'nalishlarda olib borilgan [6].

M.P.Kabakova tomonidan olib borilgan mazkur monografik tadqiqot Qozog'iston ijtimoiy-psixologik makonida zamonaviy qozoq oilasining murakkab tizimini ochib beradi. U oilani nafaqat ijtimoiy institut, balki psixologik tizim sifatida ko'rib, uning ichki dinamikasini etnik va madaniy kontekstda chuqur tahlil qiladi. Asosiy e'tibor shahar, harbiy, o'ralman va qishloq oilalarining o'zaro farqlariga qaratilgan bo'lib, ular shaxsiy identiklik va etnik xulq-atvorga ta'sir ko'rsatuvchi omillar sifatida baholanadi [6].

Monografiyada qozoq oilasi etnosotsiologik tizim sifatida talqin etiladi. Oila shaxsning ilk ijtimoiylashuvi, gen-der rolini o'zlashtirishi va etnik identiklik shakllanishining markaziy instituti bo'lib xizmat qiladi. Ota-ona va bola, er-xotin, avlodlararo munosabatlar orqali shaxsda "men kimman?" degan savolga etnik jihatdan asosli javob shakllanadi. M.Kabakovaning ta'kidlashicha, aynan oilada madaniy kod va milliy qadriyatlar uzatiladi, bu holat G. Xakenning sinergetik tizimlar nazariyasi bilan uyg'unlashadi [6].

M.P.Kabakova shaxsning etnik identikligini ikki asosiy mezon orqali o'rganadi [6]:

Til, urf-odat va diniy qadriyatlar asosida shakllanuvchi "biz" konsepsiyasi;
Ichki oilaviy aloqa tizimi orqali yuzaga keladigan emotsional aloqadorlik.

Uning fikricha, vertikal (ota-onadan bolaga), gorizontal (yoshlar orasida), va bilvosita (maktab, jamiyat) etnotransmissiya turlari orqali milliy o'zlik hissi shakllanadi. Ayniqsa, oilada ko'p avlodli tuzilma mavjud bo'lsa, milliy qadriyatlar kuchliroq saqlanadi [6].

M.P. Kabakovaning tadqiqoti qozoq oilasining zamonaviy psixologik holatini chuqur tahlil qilgan ilmiy tadqiqotlardan biri hisoblanadi.

Oila – bu shunchaki tarbiya instituti emas, balki shaxsda etnik o'zlik, axloqiy fazilat va jamiyatga bo'lgan mas'uliyat hissini shakllantiruvchi kompleks tizimdir. Ushbu monografiya nafaqat etnopsixologlar, balki sotsiolog, pedagog va ijtimoiy ishchilar uchun ham amaliy ahamiyatga egadir.

M.P.Kabakovaning tadqiqot ishida, zamonaviy qozoq oilasining murakkab psixologik tizimi sifatida talqin etiladi. Ayniqsa, etnik identiklikni shakllantiruvchi vertikal va gorizontal etnotransmissiya mexanizmlari bolaning ruhiy olami, o'zini anglash va jamoaga daxldorlik tuyg'ularini shakllantiruvchi asosiy psixologik faktorlar sifatida tahlil qilinadi.

M.P.Kabakovaning gender rollari, hissiy aloqadorlik va avlodlararo munosabatlar haqidagi mulohazalari milliy ongni rivojlantirishdagi oilaviy psixotuzilmalarning ahamiyatini ko'rsatadi.

Shuningdek, qozoqlarning oilaviy munosabatlari – xalqning o'ziga xos xususiyatlariga bog'liq, boshqa xalqlarga o'xshamaydigan o'zaro ta'sir tizimlari mavjud fenomen. Agar oila umumiy tarkibda tuzilgan bo'lsa, ota-ona-bola kiradigan tuzilmani ko'rsatsa, qozoq oilasi tuzilishi juda murakkab sxemani ko'rsatadi. Chunki bu oilaning tashkil etilishida kimlar ishtirok etgan bo'lsa (erkakning otasi, onasi, er-xotin, bolalar va oiladagi boshqa a'zolar), ularning barchasi asosiy rollarni bajaradi [4].

Oiladagi munosabatlar asosida qarindoshlar o'rtasidagi nasabiy aloqalar simpatik yo'nalishda o'zlarining xulq-atvor stereotiplarini shakllantiradi. Albatta, bunga asos bo'la oladigan hodisa etnik xurofotlar (etnik birlik haqida noto'g'ri tasavvur) bo'ladi.

Kundalik hayotda yaqin qarindoshlar bir-biriga katta yordam qo'lini cho'zib turgan. Qizni turmushga berayotganda, o'g'ilni uylantirayotganda, turli quvonchli, qayg'uli vaziyatlarda bir-biriga katta yordam bergan. Bu yordamlar: “жылу (jilu)”, “немеурін (nemeurin)”, “үме (ume)” deb nomlangan. Eng e'tiborni tortadigan jihati “жылу (jilu)” edi. Bu munosabatlarning genezisi juda chuqur va ular shaxsda asosiy etnik xurofotlarning shakllanishiga turtki beruvchi mexanizmlar hisoblanadi.

Qozoq oilasi tuzilmasidagi o'zaro bog'liqlikni aniqlovchi etnik xurofotlarni (etnik birlik haqida noto'g'ri tasavvur) shakllantiruvchi mexanizmlar oila a'zolarining qarindoshlik munosabatlaridagi o'zaro ta'sirni ta'minlaydi [4].

Bu yerda "Ota (erkak)" – otaning otasi. Yetti otadan sanaganda uchinchi avlod. El-yurtda bu insonga nisbatan "oqsoqol" degan yo'nalish etnik xurofotlar (etnik birlik haqida noto'g'ri tasavvur) asosida tayinlanadi. Bu odam o'z jamoasiga maslahatchi, g'amxo'r, tashkilotchi bo'lib, mamlakat birligini, hayotini, turmushini, kelajagini tartibga solib turadi. Ota o'z namunasi bilan avlodlariga birdamlik, uyushqoqlik, birodarlik, g'amxo'rlik va boshqa shu kabi axloqiy fazilatlariga asos bo'ladigan etnik xurofotlarni (etnik birlik haqida noto'g'ri tasavvur) rivojlantiradi va takomillashtiradi. Bu nazariyaning asosini quyidagi maqollardan ko'ramiz: "Ota bolaga tanqidchi", "Otdan o'g'il tug'ilsa yaxshi, ota yo'lini tutsa yaxshi" yoki "Otali el-barakali el" va hokazo [4].

Buvi – otaning onasi. Qozoq xalqi buvilarini "көптің анасы (ko'pning onasi)" deb hurmat qilib, pir deb biladigan, hozir ham buvi haqidagi ijobiy xurofotlar saqlanib qolmoqda [7,6]. Qozoqlarning bu odamlarga nisbatan aytilgan "кейуана (keyuana)", "қария (qariya)", "эже (buvı)" degan juda qimmatli xurofotlari bor. Qozoqlarning kattalarga nisbatan hurmat, xushmuomalalik, qadr-qimmat kabi xislatlari mana shu etnik xurofotlar (etnik birlik haqida noto'g'ri tasavvur) tasavvuri orqali shakllangan.

Ona – insonni dunyoga keltirib, tungi uyqusini to'rtga bo'lgan, vujudiga ilqlik, samimiylik, pok tuyg'ularni bergan sevimli inson. Ikkinchi avlodni dunyoga keltiruvchi. U insonda mehr-oqibat, samimiylik, xayrixohlik, birlik, farovonlik, aqliy sifatning genetik asosini yaratuvchi. Qozoqlar bolaga onasiga qarab baho berishgan. Masalan, buni xalq orasidagi "Oyog'ini ko'rib - oshini ye, onasini ko'rib - qizini ol" degan dono so'zdan ko'rish mumkin [4].

Onaning insoniyat va tabiat uchun ahamiyatini S.Qondibay o'zining "Qadimgi qozoq mifologiyasi" asarida shunday ta'riflaydi [8]: "Ulug' Bobo (ona) namlik (suv) va sut bilan bog'liq bo'lib, ularning nurning suyuqlik belgilarining aniq soddalashuvi deb tushuna olamiz. Buyuk ajdodning quyi rivojlanish darajasidagi obrazi ona-bobo sifatida qaralib, "aniq urug'ning" (rodonachalnik) – "u dunyodagi (ya'ni vafot etganlar) mamlakatining hukmdori" – "urug' hududining xo'jayini" (urug' yerining xo'jayini), "ota-bobosining Ruh-homiysi" (Ruh-avlod homiysi) ketma-ketligidagi xarakterli-funksional xususiyatlarga ega bo'ladi. Real hayotda muayyan urug' a'zolarining mustaqil "shaxslar"i ham "bir urug'li" insonlar to'plamini tashkil qiladi.

... Qadimgi qozoqlarning "ayol mifologiyasi" ham ikki xil yo'l bilan rekonstruksiya qilinadi: birinchisi – "ertak," shajara, afsonaviy va boshqa

matnlardan ayol obrazlarini, ayol bilan bevosita bogʻliq holdagi tushunchalar va narsalarni, asosiy turtkilarni, syujet skeletlarini toʻplash, tahlil qilish, saralash; ikkinchisi - matnlar va tilda afsonaviy tagmaʼnoli deb taxmin qilingan soʻzlarning etimologiyasini aniqlash, bu jarayonida muayyan mantiqiy qonuniyatlarning mavjudligiga ishonch hosil qilish,” – deb taʼriflaydi [8,12]. Olimning “ona” tushunchasini shunday tavsiflashidan ona haqidagi dastlabki bilimlarda ham etnik xurofotlar mavjudligini koʻramiz.

Ota – avlod hukmdori, gʻamxoʻri, oilaning tayanchi, boquvchisidir. Ota-bobolardan tugʻilgan oʻgʻil, erkak oʻz xalqining asosi, tayanchi. Ota nafaqat oʻzining oilasiga, balki butun qishlogʻiga, qarindosh-urugʻlariga gʻamxoʻrlik qiluvchi el ogʻasi hisoblanadi. Ota oʻz ibratini bilan shaxsda jasoratga, fuqarolikka, barqarorlikka, qatʼiyatlikka, jasoratga, vaʼdaga, adolatga, halollikka, mehnatsevarlikka undaydigan etnik xurofotlarni (etnik birlik haqida notoʻgʻri tasavvur) shakllantiradi [4].

Ota oʻz avlodida, agar u oʻgʻil boʻlsa, jurʼatsizlik, ikkiyuzlamachilik, qoʻrqoqlik, sotqinlik, yolgʻonchilik, dangasalik salbiy xulq-atvorni shakllantiradigan xurofotlar (etnik birlik haqida notoʻgʻri tasavvur) va boshqalar boʻlmashligini nazorat qiladi. Buni biz “Otaga qarab oʻgʻil oʻsadi...” degan hikmatli soʻzlardan ham anglaymiz.

Farzand (oʻgʻil, qiz) – bu ota-onadan kelib chiqqan ikkinchi, uchinchi va hokazo avlod davomchilari. Faqat ularning avloddan avlodga oʻtishiga qarab ijtimoiy maqom nomlari nabira, chevvara, choʻpchak, jiyan deb boʻlinadi. Shunga koʻra ularga boʻlgan munosabat ham, ularning ijtimoiy rollari ham oʻzgarib boradi. Shu asosda, ularning oʻz muhitiga, odamlarga boʻlgan yoʻnalishini tartibga soluvchi etnik xurofotlar (etnik birlik haqida notoʻgʻri tasavvur) ham oʻziga xos tarzda koʻrinadi [4].

Bolalarga xos: erkalik, itoatkorlik, yordam berish, muloyimlik, sezgirlik va boshqa xususiyatlar sifatning asosi boʻlgan etnik xurofotlarni (etnik birlik haqida notoʻgʻri tasavvur) shakllantiradi. Bu ota-onaning tarbiyasiga bogʻliq. Bu haqida qozoq xalqi “bolangni besh yoshgacha xon kabi koʻtar, oʻn besh yoshgacha quldek ish buyur, oʻn beshdan keyin u bilan doʻstdek maslahatlash” deb, bolaning shaxsiy shakllanishidagi munosabat xususiyatlarini koʻrsatgan. Bolalar “toʻngʻich”, “oʻrtancha”, “kenja”ga boʻlingan va ularning ijtimoiy rollarini guruhlashtirgan.

Toʻngʻich – (tulim) tutqich egasi deb, qarindoshlik munosabatlarini boshqarishni unga topshiradi; oʻrtancha – olovga qoʻyadi deb, uni yengil-yelpi va ogʻir boʻlmagan munosabatlar uchun masʼul qiladi. “Kenja”ni esa xonadon egasi deb, maishiy-xoʻjalikka moslashtiradi. Milliy shaxsda bu

munosabatlarning barchasi etnik xurofotlarni (etnik birlik haqida noto'g'ri tasavvur) shakllantiradi [4].

Qozoq xalqida shakllangan vaziyatda birinchi marta oila qurish ota-onaning ko'magida amalga oshiriladi. Ya'ni, yigit uylangach, albatta o'z ota-onasining xonadonida "oila" qurib, ulardan tug'ilgan bola 2-3 ta bo'lganda "alohida xonadon" bo'lib ajralib chiqadi. Birinchi farzand, "birinchi nabira" bobosi va buvisida qolishi kerak. Albatta, oiladagi bunday munosabatlar o'zining turli munosabat ziddiyatlarini va xurofotlarni (etnik birlik haqida noto'g'ri tasavvur) salbiy va ijobiy turlarini keltirib chiqarishga turtki bo'ladi. Shuning uchun bola tarbiyasida bobo-buvilarga, ota-onaga bo'lgan munosabatni to'g'ri shakllantirish kerak. Masalan, qozoqlar nabirasini bobosi va buvisining bag'riga berishganligi sababli o'z tug'ilgan otasi va onasini boladan yashirin holda ushlab turadi. Bu munosabatlar bolada ota-onaga nisbatan salbiy munosabatni keltirib chiqaradigan etnik xurofotlarni (etnik birlik haqida noto'g'ri tasavvur) shakllantiradi [4].

Shunday qilib, oilaviy munosabatlar, shu jumladan qozoq oilasi munosabatlarning mexanizmlari juda murakkab ekanligini payqash mumkin.

Qozoqlarning qarindoshlik munosabatlarida etnik xurofot (noto'g'ri e'tiqod) tasavvurlarning namoyon bo'lish mexanizmlari har bir insonning o'ziga xos psixologik xususiyatlarini muloqot jarayonida aniqlash mumkin. Demak, uning milliy xususiyatlarini ham muloqot jarayonida ko'ramiz. Bu hodisalar turli millatlarning psixologik xususiyatlarini aniqlashga imkon beradi [4].

Qozoq oilasi tizimi, uning ichki ijtimoiy-madaniy mexanizmlari va avlodlararo munosabatlar psixologik tahlil nuqtai nazaridan etnik identiklik, axloqiy fazilatlar va shaxsiyat shakllanishining asosiy omillari sifatida namoyon bo'ladi. Maqolada tilga olingan adabiy manbalar, ayniqsa, Ch. Ch. Valixonov, B.A. Amirova va M.P. Kabakova tadqiqotlari bu jarayonlarni psixologik kontekstda chuqur tahlil etishga xizmat qiladi.

Ushbu adabiyotlar sharhida keltirilgan manbalar shuni ko'rsatadiki, qozoq oilaviy tuzilmasi shunchaki ijtimoiy institut emas, balki shaxs psixikasini shakllantiruvchi murakkab psixologik makon bo'lib xizmat qiladi. Har bir oila a'zosi (ota, ona, buvi, farzand) etnik identiklik, axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy munosabatlar tizimini bola ongiga singdiruvchi psixologik "agent" sifatida faoliyat yuritadi. Etnik xurofotlar esa shaxs ongining ko'zga ko'rinmas, biroq ta'sirchan qatlamida joylashgan, madaniy va ruhiy merosning psixologik ifodasidir.

Xulosa qilib aytganda, qozoq oilaviy tizimi va undagi tarbiyaviy qadriyatlar nafaqat ijtimoiy institut sifatida, balki chuqur psixologik tizim sifatida ham

ko‘rib chiqilishi lozim. Maqolada tarixiy manbalar, jumladan, Ch.Valixonovning tadqiqotlari, shuningdek, B.Amirova va M.Kabakovaning zamonaviy ilmiy qarashlari asosida qozoq oilasining ichki psixologik mexanizmlari, rollar taqsimoti, axloqiy qadriyatlar, etnik identiklik va stereotiplarning shakllanish jarayonlari tahlil qilindi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, oiladagi har bir a‘zo – ota, ona, buvi va farzand – shaxs ruhiyatiga ta‘sir ko‘rsatuvchi etnopsixologik agent sifatida faoliyat yuritadi. Ayniqsa, etnik xurofotlar bola ongida arxetipik obrazlar, xalq og‘zaki ijodi, urf-odatlar va marosimlar orqali singdiriladi va bu holat bola shaxsiyatining ijtimoiy va axloqiy shakllanishiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatadi.

Milliy ong, tanqidiy tafakkur va etnik identifikatsiya kabi psixologik kategoriyalar oilaviy muhitda asoslanadi. Bu esa oila institutining nafaqat madaniy merosni, balki ruhiy-milliy ongni uzviy davom ettiruvchi tizim ekanligini ko‘rsatadi. Etnik xurofotlar bu tizimning ajralmas qismi bo‘lib, shaxsiy xatti-harakat, munosabatlar, qadriyatlar va axloqiy pozitsiyaning shakllanishida muhim rol o‘ynaydi.

Shunday qilib, qozoq oilasi – bu shunchaki ijtimoiy birlik emas, balki milliy psixologiyaning uzviy ravishda shakllanadigan va avloddan-avlodga o‘tuvchi asosiy muhitidir. Bu muhitda shakllangan qadriyatlar va stereotiplar orqali shaxsda ijtimoiy barqarorlik, madaniy daxldorlik va milliy o‘zlik hissi rivojlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Аргынбаев Х. Казахская семья и родственные связи. – Алматы: Наука, 1973. – 240 с.
2. Айтбаев А. Казахская ментальность: этнопсихологические аспекты. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 188 б.
3. Әмірова Б.Ә. Этникалық жаңсақ нанымдар қалыптастыратын туысқандық қарым-қатынас механизмдері // «Қайнар» университетінің Хабаршысы. – Алматы: «Қайнар» университеті баспасы, 2005. - №1/1. – Б. 41-46
4. Әмірова Б.Ә. Этностық жаңсақ нанымдар: теориясы мен практикасы. – Қарағанды, 2013. – Б. 346
5. Валиханов, Ч.Ч. Сочинения / Сост. и комм. М.Х. Абусеитовой. – Алматы: Ғылым, 1984. – 452 с.
6. Кабакова М.П. Психологические особенности казахской семьи: монография / М.П. Кабакова. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 288 с.
7. Кенжеахметұлы Сейіт. Жеті қазына. –Алматы: «Ана тілі». ЖШС, 2001. – 135 б
8. Қондыбай С. Арғы қазақ мифологиясы. 1 кітап. – Алматы: «ДайкПресс», 2004. – 510 б.
9. Қойгелдиев, М. Тарих тағылымы. – Алматы: Санат, 1995. – 327 б.
10. Шукуров, К.Э. Этнопсихология. – Ташкент: Университет, 2007. – 240 с.

O‘Z-O‘ZINI HURMAT QILISH VA IMPOSTOR SINDROMI O‘RTASIDAGI BOG‘LIQLIK

Yuldasheva N.Sh.

Xalqaro Nordik Universiteti

Psixologiya va maktabgacha ta’lim kafedrası

Katta o‘qituvchisi., PhD

Tayanch so‘zlar: o‘z-o‘zini hurmat qilish, impostor sindromi, psixologik tahlil, yosh xususiyatlari, jins tafovuti.

Ключевые слова: самооценка, синдром самозванца, психологический анализ, возрастные особенности, гендерные различия.

Key words: self-esteem, impostor syndrome, psychological analysis, age characteristics, gender differences.

РЕЗЮМЕ:

Mazkur maqolada o‘z-o‘zini hurmat qilish darajasi bilan impostor sindromi o‘rtasidagi bog‘liqlik o‘rganildi. Tadqiqotda turli yosh va jins vakillarining o‘zini baholash darajasi tahlil qilinib, past o‘zini hurmat qilish ko‘pincha impostor sindromi belgilarining kuchliroq namoyon bo‘lishi bilan bog‘liqligi aniqlanadi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматривается взаимосвязь между уровнем самооценки и синдромом самозванца. В исследовании проанализированы уровни самовосприятия представителей различных возрастов и полов. Установлено, что низкая самооценка часто сопровождается более ярко выраженными признаками синдрома самозванца.

SUMMARY:

This article explores the relationship between self-esteem levels and impostor syndrome. The study analyzes the self-assessment levels of individuals of different ages and genders, revealing that low self-esteem is often associated with a stronger manifestation of impostor syndrome symptoms.

Kirish. O‘z-o‘zini hurmat qilish insonning o‘ziga bo‘lgan bahosi, ishonchi va qadr-qimmatini bilan bog‘liq bo‘lgan psixologik holatdir. Bu kontsepsiya birinchi bo‘lib Rosenberg (1965) tomonidan tizimli shaklda o‘rganilgan bo‘lib, u o‘z-o‘zini hurmat qilishni shaxsning ijtimoiy va emotsional salomatligining markaziy ko‘rsatkichi sifatida tavsiflagan. Yuqori o‘zini hurmat qilish ijobiy psixologik farovonlik, stressga bardoshlilik va ijtimoiy moslashuv bilan bog‘liq bo‘lsa, past o‘zini hurmat qilish ko‘pincha xavotir, depressiya va o‘z-o‘zini inkor etish kabi muammolar bilan kechadi.

Impostor sindromi esa inson o'z yutuqlarini inkor qilishi, o'zini yolg'on muvaffaqiyat sohibi deb bilishi holatidir. Impostor sindromi (yoki Impostor phenomenon, Impostor experience) — bu inson o'z yutuqlarini, malakasini, bilimini yetarli deb hisoblamasligi, o'zini muvaffaqiyatga loyiq emasdek his qilishi holatidir. U muvaffaqiyatlarini ichki qobiliyat emas, balki tasodif, omad yoki boshqalarning ko'magiga bog'lab tushuntiradi.

Bu sindrom Clance va Imes (1978) tomonidan tavsiflangan bo'lib, ayniqsa iqtidorli insonlar o'zlarini yetarli emasdek his qilishlari, muvaffaqiyatlarini tasodif, omad yoki boshqa tashqi omillar bilan bog'lashlari bilan ajralib turadi. Impostor sindromi, ayniqsa akademik muhitda yoki yuqori raqobat mavjud sohalarida keng tarqalgan.

So'nggi yillarda bu ikki holat o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashga qaratilgan izlanishlar ortib bormoqda. Neureiter & Traut-Mattausch (2016) olib borgan tadqiqotda impostor sindromi darajasi yuqori bo'lgan shaxslar o'ziga nisbatan past baho berishi va o'z muvaffaqiyatlarini inkor qilishi aniqlangan. Thompson et al. (2020) esa talabalarda o'z-o'zini hurmat qilish darajasi pasaygani sari impostorlik hissi kuchayishini statistik jihatdan isbotlagan.

Ushbu maqolada yosh va jins xususiyatlari kontekstida o'z-o'zini hurmat qilish bilan impostor sindromi o'rtasidagi bog'liqlik tahlil qilinadi. Tadqiqotda real ma'lumotlar asosida statistik xulosalar keltirilib, psixologik muammolarning oldini olishda bu ikki omilning o'zaro aloqasi yoritiladi.

O'z-o'zini hurmat qilish nazariyasi birinchi bo'lib Morris Rosenberg (1965) tomonidan asoslangan. Uning "Society and the Adolescent Self-Image" nomli asarida o'zini baholash shaxsning ijtimoiy moslashuvi, ruhiy salomatligi va o'zaro munosabatlar sifatiga ta'sir qilishi ta'kidlangan. Keyinchalik Coopersmith (1967) bolalar va o'smirlar o'rtasida o'z-o'zini hurmat qilishning oilaviy sharoit, nazorat va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash bilan bog'liqligini ko'rsatgan. Abraham Maslow (1970) o'zining ehtiyojlar iyerarxiyasi nazariyasida o'zini hurmat qilishni yuqori darajadagi ehtiyoj sifatida ta'riflagan.

Impostor sindromi tushunchasi birinchi marta Pauline Clance va Suzanne Imes (1978) tomonidan aniqlangan. Ular uni yuqori salohiyatli ayollar orasida kuzatiluvchi, o'z yutuqlarini tasodif deb bilish va doimiy «fosh bo'lish» xavfi bilan kechadigan sindrom sifatida ta'riflagan. Sakulku & Alexander (2011) impostor sindromining ayniqsa talabalar orasida keng tarqalganini aniqlashgan. Ular bu holatni past o'z-o'zini hurmat qilish, yuqori tashqi bosim va solishtirishlar bilan bog'lashgan.

Neureiter & Traut-Mattausch (2016) impostor sindromi va o'z-o'zini hurmat qilish o'rtasidagi bog'liqlikni tadqiq qilgan va bu ikki omil o'rtasida salbiy korrelyatsiyani aniqlagan. Thompson, Foreman va Martin (2000) akademik

muhitda impostor sindromining yuqoriligi stress, tashvish va o'ziga ishonchsizlik bilan kechishini ko'rsatgan. Peteet, Montgomery & Weekes (2015) irqiy va gender tafovutlari kontekstida impostor sindromining ta'sirini tahlil qilgan va kam ijtimoiy guruhlarda bu sindrom kuchliroq namoyon bo'lishini aniqlagan. Bravata et al. (2020) esa meta-tahlil asosida impostor sindromining sog'liq, ish samaradorligi va ruhiy holatga salbiy ta'sirini tasdiqlagan.

O'z-o'zini hurmat qilish va imposter sindromini o'rganish maqsadida tadqiqot olib borildi. Tadqiqotda jami 458 nafar sinaluvchi qatnashdi. Ulardan "O'z-o'zini hurmat qilish" testi (128 ballik) orqali baho olindi. Natijalar quyidagicha baholandi:

- 0–43: past daraja
- 44–86: o'rta daraja
- 87–128: yuqori daraja

Natijalar jins (erkak/ayol) va yosh (15–20; 21–25; 26–30 va hokazo) bo'yicha tahlil qilindi.

1-jadval.

Yosh va jins bo'yicha o'z-o'zini hurmat darajalari

Yosh guruhi	Jins	Past	O'rta	Yuqori
15-20	ayol	48	86	3
15-20	erkak	16	40	3
21-25	ayol	34	54	6
21-25	erkak	13	20	3
26-30	ayol	10	21	1
26-30	erkak	0	1	1
31-35	ayol	18	23	2
31-35	erkak	0	3	0
36-40	ayol	8	19	1
36-40	erkak	0	1	0
41-45	ayol	4	9	0
41-45	erkak	0	1	0
46+	ayol	3	4	0

Yuqoridagi jadval asosida ko'rinadiki, o'z-o'zini hurmat qilishning past darajasi ayniqsa 15–25 yosh oralig'idagi ishtirokchilarda yuqori. Ushbu yosh davri psixologik jihatdan o'zlikni shakllantirish, jamiyatda o'z o'rnini topish, kasbiy va shaxsiy identifikatsiya jarayonlari bilan bog'liq bo'lgan murakkab davr hisoblanadi. Ayniqsa, bu bosqichda shaxs tashqi baholarga nisbatan yuqori sezuvchanlikka ega bo'ladi, bu esa o'z-o'zini past baholashga va impostor sindromi rivojlanishiga sabab bo'ladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki,

o'zining ichki salohiyatiga ishonch bildirmaslik, yutuqlarni tasodif deb qabul qilish, o'zini doim boshqalar bilan solishtirish aynan shu yosh guruhida ko'proq uchraydi.

Jins tafovuti jihatidan ayollar orasida past o'zini hurmat qilish holatlari erkaklarga nisbatan ancha yuqori ekani aniqlandi. Bu holat, avvalo, ijtimoiy stereotiplar, tashqi baholarga bo'lgan bog'liqlik, shuningdek, jamiyatda ayollar roli bilan bog'liq psixologik bosimlar bilan izohlanadi. Ko'plab tadqiqotlar (masalan, Clance va Imes, 1978; Peteet et al., 2015) ayollarda impostor sindromi ko'proq uchrashini va bu holat ularning o'zini baholashiga salbiy ta'sir qilishini ta'kidlaydi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari o'z-o'zini hurmat qilish darajasi bilan impostor sindromi o'rtasida salbiy korrelyatsiya mavjudligini ko'rsatadi. Ya'ni, inson o'zini qanchalik kam baholasa, u shunchalik o'zini imitatsiya qiluvchi deb his qilish ehtimoli ortadi. Bu holat nafaqat individual psixologik farovonlikka, balki kasbiy faoliyat, ta'limdagi muvaffaqiyat va ijtimoiy munosabatlarga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Impostor sindromi va o'zini past baholash hissi, ayniqsa yoshlik davrida va ayollar orasida ko'proq kuzatilgani sababli, bu guruhlariga alohida psixologik yordam dasturlarini ishlab chiqish muhim hisoblanadi. Shaxsiy rivojlanish, o'zini anglash va ijobiy o'z-o'zini baholashga qaratilgan trening va konsultatsiyalar ushbu muammoning oldini olishga xizmat qilishi mumkin.

Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, impostor sindromi o'z-o'zini hurmat qilishdagi izdan chiqish bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu holatga qarshi kurashishda nafaqat individual, balki tizimli (ta'lim, media, gender siyosati) yondashuvlar ham zarurdir. Shunday ekan, ushbu bog'liqlikni chuqurroq o'rganish, kengroq auditoriyalar bilan amaliy ishlar olib borish va profilaktik choralarni ishlab chiqish istiqboldagi muhim vazifalardan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Rosenberg M. Society and the Adolescent Self-Image. - Princeton University Press, 1965.
2. Clance P.R., Imes S.A. The Impostor Phenomenon in High Achieving Women: Dynamics and Therapeutic Intervention // Psychotherapy: Theory, Research & Practice. — 1978. — Vol. 15(3). — P. 241–247.
3. Coopersmith S. The Antecedents of Self-Esteem. — W.H. Freeman & Company, 1967.
4. Neureiter M., Traut-Mattausch E. An inner barrier to career development: Preconditions of the impostor phenomenon and consequences for career development // Frontiers in Psychology. — 2016. — Vol. 7. — Article 48.
5. Bravata D.M., Watts S.A., et al. Prevalence, predictors, and treatment of impostor syndrome: a systematic review // Journal of General Internal Medicine. — 2020. — Vol. 35(4). — P. 1252–1275.
6. Peteet B., Montgomery L., Weekes J. Predicting impostorism in college students: The role of race and gender // The Journal of Negro Education. — 2015. — Vol. 84(2). — P. 175–186.

BO‘LAJAK MUTAXASSISLARNING KASBIY QADRIYATLARINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY VA AMALIY KOMPONENTLARI

Raxmanova M.Q.

*Chirchiq davlat pedagogika universiteti
Pedagogika fanlari doktori (DSc), professor*

Tayanch so‘zlar: kasbiy qadriyatlar, pedagogik jarayon, kasbiylik, ta’lim, rivojlanish, innovatsiya, ma’naviyat, pedagogika, shaxsiyat

Ключевые слова: профессиональные ценности, педагогический процесс, профессионализм, образование, развитие, инновации, духовность, педагогика, личность

Key words: professional values, pedagogical process, professionalism, education, development, innovation, spirituality, pedagogy, personality

РЕЗЮМЕ:

Hozirgi zamonda mutaxassislarning kasbiy qadriyatlari shaxsning professional va ma’naviy shakllanishida muhim o‘rin tutadi. Maqolada kasbiy qadriyatlarning mazmun-mohiyati, ularning pedagogik jarayondagi o‘rni va ularni shakllantirishga qaratilgan zamonaviy pedagogik texnologiyalar tadqiq etilgan. Shu maqsadda, muallif kasbiy qadriyatlarni tarbiyalashda shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim usullari va innovatsion pedagogik texnologiyalarning ahamiyatini tadqiq qiladi. Maqolada o‘rganilgan kasbiy qadriyatlar mutaxassislarning ijtimoiy, ma’naviy va axloqiy faolligini oshirishga qaratilgan tarbiyaviy vositalar va metodikalarni qamrab oladi. Muhokama qilingan jihatlar, pedagogik jarayonda kasbiy qadriyatlarni shakllantirishning muhimligi, ta’lim muassasalarida bunga oid shart-sharoitlarni yaratish va innovatsion texnologiyalardan foydalanishning aniq usullari asosida natijalarga erishish imkonini ko‘rsatadi. Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi – kasbiy qadriyatlarni shakllantirish uchun zarur bo‘lgan pedagogik shart-sharoitlar va metodikalarni aniqlash, shuningdek, ularni amaliy jarayonda samarali tadbir etishning imkoniyatlarini baholashdan iboratdir. Maqola mutaxassislarning ma’naviy va kasbiy rivojlanishidagi muhim omillarning ushbu pedagogik yondashuvlar orqali qanday yaxshilanishini va shuningdek, kasbiy qadriyatlarni shakllantirishga qaratilgan yangi pedagogik nazariy asoslarni taklif etadi.

РЕЗЮМЕ:

В современное время профессиональные ценности специалистов играют важную роль в профессиональном и духовном становлении личности. В статье рассматриваются содержание и сущность профессиональных ценностей, их роль в педагогическом процессе, современные педагогические технологии, направленные на их формирование. С этой целью автор исследует значение личностно-ориентированных методов обучения и инновационных педагогических технологий в формировании профессиональных ценностей. Исследуемые в статье профессиональные ценности охватывают образовательные инструменты и методики,

направленные на повышение социальной, духовной и нравственной активности профессионалов. Рассмотренные аспекты демонстрируют важность формирования профессиональных ценностей в педагогическом процессе, создания соответствующих условий в образовательных учреждениях, а также умение достигать результатов на основе конкретных методов использования инновационных технологий. Основной целью данного исследования является выявление педагогических условий и методик, необходимых для формирования профессиональных ценностей, а также оценка возможностей их эффективной реализации в практическом процессе. В статье предлагается, как посредством данных педагогических подходов можно улучшить важные факторы духовного и профессионального развития специалистов, а также новые педагогические теоретические основы, направленные на формирование профессиональных ценностей.

SUMMARY:

Nowadays, professional values of specialists play an important role in the professional and spiritual formation of a person. The article examines the content and essence of professional values, their role in the pedagogical process, and modern pedagogical technologies aimed at their formation. To this end, the author studies the importance of person-oriented educational methods and innovative pedagogical technologies in the upbringing of professional values. The professional values studied in the article cover educational tools and methodologies aimed at increasing the social, spiritual and moral activity of specialists. The aspects discussed show the importance of forming professional values in the pedagogical process, the possibility of achieving results based on the creation of appropriate conditions in educational institutions and specific methods of using innovative technologies. The main goal of this study is to identify the pedagogical conditions and methodologies necessary for the formation of professional values, as well as to assess the possibilities of their effective implementation in the practical process. The article shows how important factors in the spiritual and professional development of specialists can be improved through these pedagogical approaches, as well as offers new pedagogical theoretical foundations aimed at the formation of professional values.

Bugungi kunda jamiyatning har tomonlama keskin yuqori texnik taraqqiyoti sharoitida bo'lajak mutaxassislarining kasbiy qadriyatlarini rivojlantirish dolzarb va muhim pedagogik vazifalardan biriga aylanmoqda. Shu nuqtai nazardan qaralganda, oliy ta'lim muassasalarida kasbiy qadriyatlarni shakllantirish va rivojlantirishning nazariy va amaliy komponentlarini yaratish va ularni ta'lim-tarbiya jarayoniga samarali joriy etish zarurati kundan-kunga ortib bormoqda.

Bo'lajak mutaxassislarining kasbiy qadriyatlarini rivojlantirish mazmuni zamonaviy innovatsion g'oyalar bilan boyib bormoqda. Bu esa ta'lim va tarbiya tizimining barcha bosqichlariga yangilangan qadriyat mazmunini singdirish va uni uzluksiz tatbiq etishni taqozo etadi. Shunga qaramay, bugungi kunga qadar O'zbekistonning oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak mutaxassislar kasbiy qadriyatlarini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari alohida ilmiy tadqiqot obyekti sifatida yetarlicha o'rganilmagan.

Kasbiy qadriyatlarni rivojlantirish natijasida talabalarda jamiyatdagi siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy holatlarni tahlil qilish, farqlash va baholash ko'nikmalari shakllanadi. Bu esa, o'z navbatida, mutaxassis pedagoglardan yuqori kasbiy intuitsiya, ijtimoiy ong va istiqbol bilimlariga ega bo'lishni talab etadi. Kasbiy

qadriyatlarni rivojlantirishning nazariy komponenti talabalarga kasbiy faoliyatga oid ilmiy bilimlar, qadriyatlar tizimini shakllantirishga qaratilgan bo'lsa, amaliy komponent esa talabalarning jamiyat hayotidagi faol ishtiroki, menejment ko'nikmalari, ijtimoiy muhitga moslashish va ta'sirchanlik kabi amaliy faoliyat malakalarini rivojlantirishni nazarda tutadi.

Shuningdek, bo'lajak mutaxassislar kasbiy qadriyatlarini rivojlantirish jarayonida jamoaga, jamiyatga va inson hayotiga oid munosabatlarda o'zini tutish, munosabat bildirish, psixologik talab va ko'rsatmalarga rioya qilish, faoliyatda harakatchanlik, samaradorlik va tashabbuskorlik ko'rsatish kabi muhim jihatlar ham nazariy va amaliy komponentlar doirasida alohida o'rin tutadi. Aynan mana shu omillar orqali yosh avlod jamiyat taraqqiyoti jarayoniga faol hissa qo'shishga qodir bo'ladi.

Shu boisdan, oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak mutaxassislarning kasbiy qadriyatlarini rivojlantirish jarayonida nazariy asoslar bilan bir qatorda amaliy tajriba va ko'nikmalarni uyg'unlashtirish, ta'lim jarayonida yangicha pedagogik yondashuvlarni qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi.

Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak mutaxassislarda kasbiy qadriyatlarni rivojlantirish jarayoni texnologik yondashuv, algoritmlash va natijani oldindan belgilash tamoyillariga asoslanadi. Shu boisdan tadqiqot jarayonida bo'lajak mutaxassislarda kasbiy qadriyatlarni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik mexanizmlarni takomillashtirish hamda mazkur jarayonni ta'minlovchi komponentlarni ishlab chiqish zaruriyati yuzaga keldi.

Komponent (lotincha componens, componentis – tashkil etuvchi, tarkibiy qism) — murakkab tizimlarning muhim elementlaridan biri hisoblanadi [137, 178-b.]. Bo'lajak mutaxassislarning kasbiy qadriyatlarini rivojlantirishda quyidagi asosiy komponentlar ajratib ko'rsatildi:

Bo'lajak mutaxassislarning kasbiy qadriyatlarini rivojlantirish jarayonida nazariy va amaliy komponentlarning uyg'unligi muhim o'rin tutadi. Nazariy komponent asosan kasbiy qadriyat tushunchasi mohiyatini, uning shakllanish mexanizmlarini va uni rivojlantirishning ilmiy asoslarini ochib beradi. Amaliy komponent esa bu nazariy bilimlarni ta'lim-tarbiya jarayoniga integratsiya qilish, o'qitishning shakl va metodlarini aniqlash, shuningdek, real pedagogik vaziyatlarda kasbiy qadriyatlarni shakllantirishni ta'minlaydi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, bo'lajak mutaxassislarda kasbiy qadriyatlarni rivojlantirish quyidagi komponentlar asosida amalga oshiriladi:

1. Psixologik komponent – talabalarning shaxsiy-psixologik xususiyatlarini, kasbiy o'sishdagi motivatsiya va intilishlarini hisobga olgan holda, ular o'rtasida kasbiy qadriyatlarning shakllanishiga ko'maklashadi. Bu komponent doirasida

talabalarda o'z kasbiga nisbatan ijobiy munosabat, mas'uliyat hissi va ijtimoiy faollikni rivojlantirish ko'zda tutiladi.

2. Huquqiy komponent – O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi, davlat siyosati va me'yoriy-huquqiy hujjatlar asosida kasbiy qadriyatlarining shakllanishini ta'minlaydi. Talabalar kasbiy faoliyatda amal qilinishi lozim bo'lgan huquqiy me'yorlarni o'zlashtirishlari va ularni amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini egallashlari zarur.

3. Kognitiv komponent – kasbiy faoliyatga doir nazariy bilimlarni chuqur egallash, kasbiy qadriyatlarining ilmiy asoslarini anglash va ularga ongli ravishda amal qilishni ta'minlaydi. Bu komponent orqali bo'lajak mutaxassislar kasbiy bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirib, ularni amaliyotga tatbiq qilish qobiliyatini rivojlantiradilar.

4. Aksiologik komponent – shaxsning qadriyatlarga nisbatan ongli munosabatini shakllantirishga qaratilgan. Bu komponent yordamida talabalarda kasbiy etikaga sodiqlik, kasbiy axloqiy me'yorlarga hurmat, ijtimoiy mas'uliyat va vatanparvarlik kabi fazilatlar rivojlantiriladi.

5. Tashkiliy-pedagogik komponent – o'quv va tarbiya jarayonini kasbiy qadriyatlarni shakllantirishga yo'naltirilgan tarzda tashkil etishni nazarda tutadi. Bu komponent doirasida o'qitish metodlari, tarbiyaviy tadbirlar, loyihaviy faoliyat, kasbiy amaliyot va seminar-treninglar orqali kasbiy qadriyatlar mustahkamlanadi.

6. Texnologik komponent – kasbiy qadriyatlarni shakllantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, raqamli vositalar, innovatsion ta'lim uslublariidan foydalanishni ko'zda tutadi. Bu orqali ta'lim jarayoni samaradorligi oshiriladi va natijalarni oldindan belgilash imkoniyati yaratiladi.

Shunday qilib, bo'lajak mutaxassislarning kasbiy qadriyatlarini rivojlantirish jarayoni uzviy bog'liq bo'lgan nazariy bilimlar, amaliy ko'nikmalar, shaxsiy fazilatlar va texnologik yondashuvlar uyg'unligida amalga oshiriladi. Mazkur komponentlar bir-biri bilan uzviy aloqada bo'lib, kasbiy qadriyatlarining barqaror shakllanishi va rivojlanishiga xizmat qiladi.

Oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak mutaxassislarda kasbiy qadriyatlarni rivojlantirish jarayoni texnologik yondashuv, algoritmlash va natijani oldindan belgilash tamoyillariga asoslanadi. Shu boisdan tadqiqot jarayonida bo'lajak mutaxassislarda kasbiy qadriyatlarni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik mexanizmlarni takomillashtirish hamda mazkur jarayonni ta'minlovchi komponentlarni ishlab chiqish zaruriyati yuzaga keldi.

Olib borilgan tahlillar asosida shuni ta'kidlash mumkinki, kasbiy qadriyatlarga yo'naltirilgan pedagogik faoliyat bo'lajak mutaxassislarning kasbiy bilim sohasidagi qadriyatlarni egallash orqali aniqlashtiriladigan emotsional komponent

(kasbiy munosabat qadriyatlari) hamda pedagogik faoliyatda aksiologik munosabatni qaror toptirishga imkon beradigan xulq-atvor komponenti (kasbiy ko'nikmalarga doir) aniqlandi. Umumiy qabul qilingan yondashuvga ko'ra, qadriyatlar obyektiv, subyektiv va absolyut guruhlariga tasniflanadi.

Obyektiv qadriyatlar tabiat boyliklari, ijtimoiy hodisalar, kishilarning xulq-atvori va faoliyati bilan bog'liq bo'lsa, subyektiv qadriyatlarga me'yoriy tasavvurlar shaklida (yaxshilik va yomonlik, baxt va omad, adolat va adolatsizlik) namoyon bo'ladigan ijtimoiy ustanovkalar va baholar tegishlidir. Absolyut qadriyatlar esa o'zgarmas bo'lib, insonlar uchun so'zsiz ahamiyatga ega (hayot, salomatlik, taraqqiyot, bilim, insoniylik).

Umuminsoniy qadriyatlar transsendental qadriyatlar sifatida qaraladi. Transsendental qadriyatlar o'z navbatida yuksak va tarixan o'zgarmas tavsifga egadir. Mazkur qadriyatlar ma'lum bir davlatning tarixiy-madaniy o'ziga xosliklari bilan bog'liqdir. Qadriyatlarni shakllantirish jarayonining tahlili shuni ko'rsatadiki, qadriyatlar tizimi sosiumning ma'naviy faoliyati natijasi bo'lib, muayyan madaniy muhitni ifodalaydi va ijtimoiy ongda aks etadi.

Har bir inson uchun jamiyatning ma'naviy madaniyati va insonning ma'naviy dunyosi, ijtimoiy va individual turmush tarzi o'rtasidagi aloqa sifatida shaxsiy qadriyatlar iyerarxiyasi mavjud. Shu bilan birga, jamiyat va madaniy muhitni tavsiflovchi qadriyatlar tizimi butun jamiyat tomonidan amalga oshiriladigan ma'naviy faoliyatning natijasini o'zida aks ettiradi. Jamiyatda uzluksiz va bir-biriga parallel ravishda ikkita jarayon sodir bo'ladi: yangi qadriyatlarni yaratish va madaniy merosni avloddan avlodga uzatish. Tadqiqotimizda aynan yangi qadriyatlarni yaratish, xususan, bo'lajak mutaxassisda kasbiy qadriyatlarni shakllantirish g'oyasi ilgari surildi.

Har bir insonning jamiyat hayotida ongli va mustaqil ishtirok etishi, ijtimoiy-ma'naviy sohada vujudga keladigan muammolarni hal etishga qaratilgan harakati kasbiy qadriyat sifatida talqin qilinadi. Bu harakatni ma'naviy qadriyatlar va axloqiy tamoyillar asosida tashkil etish – zamonaviy va kelajak hayotda ma'naviy-axloqiy inqirozlarning oldini olishning kafolati bo'lib xizmat qiladi. Bunda quyidagi jihatlar muhim ahamiyat kasb etadi:

- Birinchidan, kasbiy qadriyatning ma'naviy-axloqiy omillar bilan determinlashganligi ma'lum shart-sharoitlarni taqozo etadi;
- Ikkinchidan, kasbiy qadriyatga oid ma'naviy-axloqiy tamoyillar ishlab chiqilishi zarur va ular milliy hamda umuminsoniy qadriyatlarga asoslanishi lozim;
- Uchinchidan, axloqiy normalar va tamoyillar umumiy insonparvarlik mezoniga asoslanib, butun insoniyat uchun kasbiy qadriyatlarning barqarorligini ta'minlashi kerak;

- To'rtinchidan, yoshlarda ma'naviy-axloqiy tamoyillarni shakllantirish orqali kasbiy qadriyatlar uyg'unligini ta'minlash barkamol avlodni tarbiyalashda muhim omil hisoblanadi.

Bo'lajak mutaxassislarning kasbiy qadriyatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan o'quv-tarbiyaviy ishlarni talablar darajasida tashkil etish uchun quyidagilarga e'tibor qaratish maqsadga muvofiqligi aniqlanadi:

- o'quv dasturlari va fanlar bo'yicha ma'ruza matnlariga kasbiy qadriyatlarga oid materiallarning kiritilishi, ular keng ifoda qilinishi va metodik jihatdan asoslanishi;
- o'quv xonalarining kasbiy qadriyatlarga oid materiallar bilan jihozlanishi;
- zamonaviy texnik vositalar bilan ta'minlanishi;
- talabalarni kasbiy qadriyatlarga oid darsliklar, o'quv qo'llanmalar, ilmiy-metodik adabiyotlar va elektron axborot majmuasi bilan ta'minlash;
- talabalarni kasbiy qadriyatlarga oid didaktik materiallar bilan ta'minlash;
- auditoriyalarda inson ijtimoiylashuvining ahamiyatini ta'kidlovchi qulay ijodiy-psixologik muhit yaratish;
- pedagoglar jamoasida kasbiy qadriyatlar o'rganilishi va o'qitishga yo'naltirilgan ijodiy muhitni tashkil etish.

Talabalar kasbiy qadriyatlarini rivojlantiruvchi tarbiyaviy komponent – bo'lajak mutaxassislarning kasbiy qadriyat kompetentligini yuqori darajaga ko'tarish jarayonida kafedralardagi tarbiyaviy ishlar va fakultet tadbirlarini muvofiqlashtirish, shuningdek, ko'zda tutilgan tadbirlarni amalga oshirishdagi muayyan bosqichlarning ilmiy tahlilini o'tkazish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bundan tashqari, kasbiy qadriyatga oid mazmundagi ilmiy axborotlar bazasidan samarali foydalanish, tizimlashtirilgan ish dasturini ishlab chiqish va tadbirlar majmuasini tayyorlash maqsadga muvofiqdir. Tajriba-sinov davrida oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak mutaxassislar bilan darsdan tashqari sharoitda jamoatchilik vakillari ishtirokida kasbiy qadriyatlarga oid tadbirlar tashkil etilishi ko'zda tutiladi.

Qilgan tahlil va tadqiqotlar asosida shuni xulosa qilish mumkinki, sohaviy mutaxassislar tayyorlash jarayonida kasbiy qadriyatlarni shakllantirish va rivojlantirish muosir ta'limning muhim yo'nalishlaridan biridir. Kasbiy qadriyatlar faqat mutaxassislik bilimini egallash bilan cheklanmay, balki shaxsning ma'naviy kamoloti va jamiyatdagi ijtimoiy faoliyatini belgilovchi asosiy omil sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot jarayonida kasbiy qadriyatlarni shakllantirishning nazariy va amaliy jihatlarini o'rganildi hamda ularning rivojlanishida pedagogik muhit, ta'lim mazmuni va tarbiyaviy faoliyatning ta'siri katta ekanligi aniqlandi. Ayniqsa, ta'lim jarayonida innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish, shaxsga

yo'naltirilgan yondashuvni amalga oshirish va talabalarning faol ishtirokini ta'minlash orqali kasbiy qadriyatlarni samarali shakllantirish mumkinligi ta'kidlandi.

Xulosa qilib aytganda, bo'lajak mutaxassislarning kasbiy qadriyatlarini shakllantirish ularning professional salohiyatini oshirish, ma'naviy-axloqiy tarbiyasini mustahkamlash va jamiyatda faol fuqarolik pozitsiyasini egallashlariga xizmat qiladi. Shuningdek, ta'lim muassasalarida kasbiy qadriyatlarga asoslangan uzviy va tizimli tarbiyaviy ishlarni tashkil etish orqali mutaxassislarni har tomonlama rivojlangan shaxs sifatida voyaga yetkazishga erishish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdullayeva Sh.A., Askarov A. Umumiy pedagogika. / O'quv qo'llanma. – T.: O'zMU, 2019. – 374 b.
2. Абдуллаева Ш.А. Педагогические технологии развития познавательных творческих способностей младших школьников: дисс. канд. пед. наук. – Т.: УзНИПИ, 2005. – 120 с.
3. Алиқулова М.М. Инновацион педагогика. Ўқув услубий қўлланма. – Т.: ТДИУ, 2012. – 130 б.
4. Aliqulova M.M., Dekhkambaeva Z.A. Improving Educational Work among Minors as Important Factor of Preventing Spiritual Threats. Eastern European Scientific Journal. DOI 10.12851/EESJ201808. – P. 220-232.
5. Asqarova O'. Gulyamova N. Pedagogik menejment / O'quv qo'llanma. – Namangan: Usmon Nosir media nashriyoti, 2021. – 207 b.
6. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Т.: А. Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2007. – 274 б.
7. Бобоев Х, Ғофуров З. Ўзбекистонда сиёсий ва маънавий-маърифий таълимотлар таракқиёти. – Т.: Янги аср авлоди. 2001.
8. Васильев Ю.В. Педагогическое управление в школе: методология, теория, практика: научное издание. – М.: Педагогика, 1990. – 144 с.
9. Голиш Л.В., Файзуллаева Д.М. Педагогик технологияларни лойиҳалаштириш ва режалаштириш. Ўқув-услубий қўлланма. – Т.: Иқтисодиёт нашриёти, 2011. – 206 б.
10. Raxmanova Muqaddas Qaxramonovna Problems of Improving Social Competence of Students in the Process of Higher Pedagogical Education// Central asian journal of literature, philosophy and culture 12 Dec 2022 B.48-52
11. Mukaddas Rakhmanova “Scientifik and pedagogical bases of preparation of students for development of social activity in the procrss of professional and pedagogical education” B.283-287
12. Raxmanova M.Q Kasbiy ta'lim jarayonida talabalar ijtimoiy kompetentligini rivojlantirishda interfaol ta'limning nazariy-amaliy jihatları // «Mug'allim ham yzliksiz bilimlendirio'» 2022. №3/3. B. 30-34
13. Raxmanova M.Q. Pedagogik texnologiyalar asosida talabalar ijtimoiy kompetentligini rivojlantirish / Kompyuter ilmlari va muhandislik texnologiyalari. Xalqaro miqyosidagi ilmiy-texnik anjuman materiallari to'plami – Jizzax: O'zMU Jizzax filiali, 2022-yil 14-15-oktyabr. B. 583-586
14. Y J.E.Usarov, M.Q.Raxmanova Yoshlarning intellektual salohiyati va faolligini rivojlantirishda pedagogik psixologik omillari / Fan, Ta'lim va amaliyotintegratsiyasi ISSN: 2181-1776 2021 №4 Aprel. B.78-82
15. M.Q.Raxmanova, U.A.Ismadiyarova. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni maktabga tayyorlashda aqliy tarbiyaning roli. Scientific Journal Impact Factor (SJIF) 2021: 5.723 Uzbekistan www.ares.uz. B.514-522

OLIIY TA'LIMDA INSON KAPITALINI SAMARALI BOSHQARISHNING TIZIMLI USULLARI

Normatova Z.A.

*O'zbekiston Respublikasi Ichki Ishlar
Vazirligi Fargona akademik litseyi*

Tayanch so'zlar: inson kapitali, oliy ta'lim, intellektual kapital, innovatsion yondashuv, xalqaro hamkorlik, pedagogik qobiliyat, rivojlanish strategiyasi, ilmiy shart-sharoit.

Ключевые слова: человеческий капитал, высшее образование, интеллектуальный капитал, инновационный подход, международное сотрудничество, педагогическая компетентность, стратегия развития, научные условия.

Key words: human capital, higher education, intellectual capital, innovative approach, international cooperation, pedagogical competence, development strategy, scientific conditions.

РЕЗИЮМЕ:

Maqolada oliy ta'lim muassasalarida inson kapitali boshqaruvini shakllantirish va amalga oshirishning ahamiyati tahlil qilingan. Inson kapitali – bu ta'lim muassasalari faoliyatining eng muhim resurslaridan biri hisoblanib, uni samarali boshqarish oliy ta'limning rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Maqolaga asosan, oliy ta'lim muassasalarining tashqi va ichki muhiti, inson kapitali bilan ishlash samaradorligini baholash va tegishli investitsiya dasturlarini ishlab chiqish zarurligi haqida so'z boradi. Maqolada, yoshlarning intellektual kapitalini rivojlantirish, professor-o'qituvchilarning pedagogik va ilmiy qobiliyatlarini oshirish, hamda xalqaro hamkorlikning ahamiyati va talabalarning yangi innovatsion ta'lim dasturlari orqali rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan tavsiyalar beriladi. Shuningdek, inson kapitalini ta'lim mazmuni bilan bog'lash, innovatsion yondashuvlarni joriy etish va yuqori darajadagi intellektual kapitalni shakllantirish uchun oliy ta'lim muassasalarida yangi siyosatlar va strategik yo'nalishlar zarurligi ta'kidlangan.

РЕЗИЮМЕ:

В статье анализируется важность формирования и внедрения управления человеческим капиталом в организациях высшего образования. Человеческий капитал является одним из важнейших ресурсов в деятельности образовательных учреждений, и эффективное управление им играет важную роль в развитии высшего образования. В статье рассматриваются внешняя и внутренняя среда высших учебных заведений, необходимость оценки эффективности работы с человеческим капиталом, а также необходимость разработки соответствующих инвестиционных программ. В статье даны рекомендации, направленные на развитие интеллектуального капитала молодежи, повышение педагогического и научного мастерства профессорско-преподавательского состава, а также подчеркивается важность международного сотрудничества и обеспечение развития студентов посредством новых инновационных образовательных программ. В нем также подчеркивается необходимость разработки новой политики и стратегических направлений в высших учебных заведениях для связи челове-

ческого капитала с образовательным содержанием, внедрения инновационных подходов и создания интеллектуального капитала высокого уровня.

SUMMARY:

The article analyzes the importance of the formation and implementation of human capital management in higher education organizations. Human capital is one of the most important resources in the activities of educational institutions, and its effective management plays an important role in the development of higher education. The article discusses the external and internal environment of higher education institutions, the need to assess the effectiveness of work with human capital, as well as the need to develop appropriate investment programs. The article provides recommendations aimed at developing the intellectual capital of young people, improving the pedagogical and scientific skills of the teaching staff, and emphasizes the importance of international cooperation and ensuring the development of students through new innovative educational programs. It also emphasizes the need to develop new policies and strategic directions in higher education institutions to link human capital with educational content, implement innovative approaches and create high-level intellectual capital.

Inson kapitali va uning tarkibiy qismlarining ilmiy tahlili shuni ko'rsatadiki, bu tizim ma'lum omillar ta'sirida shakllanib, rivojlanadi. Biroq, inson kapitalining ijobiy xususiyatlarini to'liq amalga oshirish uchun unga maqsadli ta'sir ko'rsatish zarur. XXI asrda global rivojlanish va uning istiqbollari inson resurslarini boshqarish konsepsiyasining inson kapitalini amalga oshirish konsepsiyasi bilan almashinishini talab qiladi.

Inson resurslarini boshqarish konsepsiyasi, har bir sohaga professional xodimlarni jalb qilish, ularni o'qitish va saqlash, iqtisodiy maqsadga muvofiq ravishda inson resurslarini shakllantirish, ulardan foydalanish va rivojlantirishga investitsiyalar kiritish bilan tavsiflanadi. Inson resurslarini boshqarish - bu kompaniya yoki tashkilotdagi odamlarni samarali boshqarish uchun strategik va izchil yondashuv bo'lib, raqobatdosh ustunlikka erishishga yordam beradi. Menejment yondashuvi nuqtai nazaridan, bu tizim mehnat faoliyatiga doimiy va yollanma ishlarni amalga oshirish, tashkilotlarda ixtisoslashgan funksiyalarni bajarish uchun zarur xodimlarni jalb etish orqali amalga oshiriladi.

Inson resurslari shaxsning ma'lum faoliyat turini amalga oshirish qobiliyatini tavsiflovchi fazilatlar va xususiyatlar to'plami sifatida, ularni yagona tashkilot, mintaqa yoki davlat kontekstida o'rganish maqsadga muvofiqdir. Inson kapitalini boshqarish bugungi kunda davlat va jamiyat taraqqiyoti, shuningdek, ijtimoiy-siyosiy rivojlanishning asosiy omillaridan biri bo'lib, o'zining dolzarbligini saqlab kelmoqda. Bu konsepsiya, ma'lum bir sohaga taalluqli bilim, ko'nikma, aqliy salohiyat va qobiliyatlarni to'g'ri yo'nalishda rivojlantirishni ta'minlash bilan birga, strategik kasbiy yo'nalganlikni ham belgilaydi.

Inson kapitalining bosh maqsadi - har bir shaxsning hayoti davomida to'plagan bilim, ko'nikma, sog'liq, jismoniy va ruhiy barqarorlik omillari orqali jamiyatning foydali a'zosiga aylanishiga qaratilgan. Amerikalik olimlar Teodor

Shuls va Geri Bekker inson kapitali tushunchasining ko'p qirrali ekanligini ta'kidlashgan va bu tushuncha dunyo iqtisodiy tafakkurida yangi ma'no kasb etgan. Shuls ta'kidlashicha, kambag'al inson farovonligini oshirishning asosiy omili texnika emas, balki uning bilimlaridir. Insonning qobiliyatlari esa tug'ma yoki oqitirilgan bo'lishi mumkin. Bekker esa, inson kapitalini har bir kishining bilim, malaka va motivatsiya to'plami sifatida ko'rib, uning jismoniy kapitaldan farqini, uning ajralmas xususiyatida ko'rsatadi.

Inson kapitali shakllanishiga ta'sir qiluvchi omillar, ayniqsa, demografik omillar, ya'ni aholining son jihatdan o'sishi va uning sog'liq bilan bog'liq sifat omillari muhimdir. Jamiyatda ayollar va erkaklarning tug'ilishdagi balansi, tug'ilish va o'lim o'rtasidagi muvofiqlik va o'rtacha umr ko'rish davomiyligi ham bu jarayonga ta'sir qiladi. Inson kapitali va intellektual kapital o'rtasidagi farqni tahlil qilganda, inson kapitali kundalik bilim va muntazam ishlarga, intellektual kapital esa yangi bilimlar va ijodiy ishlarga asoslanadi. Inson kapitali bilim va ko'nikmalarni kundalik faoliyatda qo'llashni, intellektual kapital esa innovatsiyalar va ijodkorlikni ta'minlashni anglatadi.

Inson va intellektual kapitalni rivojlantirish ijtimoiy va siyosiy qo'llab-quvvatlash, jamiyatning barcha sohalarida innovatsion bilimlar va texnologiyalarni amaliyotga tatbiq etishda muhim rol o'ynaydi. Bu davlat va jamiyatning global raqobatdoshligini oshiradi va xalqaro maydonda o'z o'rnini topishga yordam beradi. Shu nuqtai nazardan, intellektual kapital innovatsiyalar va iqtisodiy rivojlanishning asosiy omiliga aylanmoqda. Intellektual kapitalni tashkil etuvchi uch asosiy komponent: inson kapitali, tarkibiy kapital va munosabatlar kapitali yoki ijtimoiy kapital sifatida ajratiladi. Inson kapitali tashkilot xodimlari tomonidan to'plangan bilim va ko'nikmalarni o'z ichiga olsa, tarkibiy kapital bu bilimlarni tashkiliy jihatdan ta'minlaydi, ijtimoiy kapital esa, shaxslararo munosabatlar va ta'lim jamoalari o'rtasidagi aloqalarni ifodalaydi.

Bugungi kunda oliy ta'lim muassasalaridagi islohotlar o'zgarishlarga olib kelmoqda. Ijobiy o'zgarishlar yangi o'quv dasturlari, modulli o'qitish, masofaviy ta'lim elementlarining takomillashuvi, talabalarning mustaqil ish faoliyatini oshirish, yangi pedagogik texnologiyalarni joriy etish bilan bog'liq. Oliy ta'lim muassasalarida inson kapitali ta'lim tizimida to'planadi va rivojlanadi, bu esa inson kapitalini boshqarishning yangi tizimini yaratish zarurligini ko'rsatadi. I.N. Krakovskaya oliy ta'lim muassasalarida inson kapitalini boshqarishning quyidagi tizimlarini ajratadi:

- Talaba va pedagogik jamoadan ilmiy izlanmalarni kuchaytirish.
- Pedagogik texnologiyalarni ta'lim tizimiga integratsiyalash.

- Xalqaro integratsiyani kuchaytirish va inklyuziv yondashuvni rivojlantirish.
- Reytingni oshirish va xalqaro maydonda oliy ta'lim muassasalarining nufuzini kuchaytirish.

Maqsadli ta'lim dasturlarini ishlab chiqish, bozor iqtisodiyoti talablarini hisobga olib, mehnat resurslari va mutaxassis kadrlar sifatini oshirish zarurati kuchayadi. Bu jarayonda oliy ta'lim muassasalarining reytingini faqat professor-o'qituvchilarning ilmiy ishlariga emas, balki xalqaro maydonda raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash va ularning intellektual kapitalini milliy va umuminsoniy qadriyatlarga xizmat qilishiga ham bog'lash zarur.

Oliy ta'lim muassasalarida inson kapitalini boshqarish va uni rivojlantirish bugungi kunda eng muhim ijtimoiy va iqtisodiy vazifalardan biriga aylangan. Inson kapitali nafaqat davlatning iqtisodiy salohiyatini oshiradi, balki uning ijtimoiy rivojlanishida ham muhim rol o'ynaydi. Shu bois, oliy ta'lim muassasalarida inson kapitalini boshqarish va shakllantirish tizimi muntazam ravishda takomillashtirilishi zarur. Buning uchun, oliy ta'lim muassasalarining tashqi va ichki muhitini doimiy ravishda o'rganish, inson kapitali bilan ishlash samaradorligini nazorat qilish, tegishli investitsiya dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish alohida e'tibor talab qiladi.

Ye.N. Golovanovanning ilmiy yondashuviga ko'ra, oliy ta'lim muassasalarida inson kapitalini muvofiqlashtirishni amalga oshirishda bir qator muhim omillarni hisobga olish lozim. Ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Oliy ta'lim muassasalarini boshqarish va inson kapitalini ta'lim mazmuniga muvofiq rivojlantirish. Bu jarayon oliy ta'lim tizimining samaradorligini oshirishga yordam beradi. Ta'limning zamonaviy talablariga mos keladigan strategiyalarni ishlab chiqish, inson kapitalini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega.

2. Professor-o'qituvchi va talabalarning pedagogik va tadqiqot kompetentligini oshirish. Bu, o'z navbatida, ilmiy shart-sharoit yaratish orqali amalga oshiriladi. Xususan, ilmiy izlanishlarni kuchaytirish va pedagogik yondashuvlarni modernizatsiya qilish, oliy ta'lim muassasalarida inson kapitalini rivojlantirishning asosiy yo'nalishlaridan biridir.

3. Xalqaro oliy ta'lim muassasalari bilan hamkorlik va ilmiy integratsiya. Ushbu hamkorlik, inson kapitalining sifatini oshirishga xizmat qiladi va oliy ta'lim muassasalarining global miqyosda raqobatbardoshligini ta'minlaydi.

4. Innovatsion yondashuvlar va ta'lim mazmuni bilan muvofiqlashtirish. Innovatsion o'quv dasturlarini yaratish, yangi texnologiyalarni joriy etish, inson kapitalini yanada samarali rivojlantirishga yordam beradi. Bu jarayon,

nafaqat o'quv jarayonini, balki universitetning xalqaro miqyosdagi obro'sini oshiradi.

5. Salohiyatli kadrlar zaxirasini shakllantirish. Oliy ta'lim muassasalarida salohiyatli kadrlarni tayyorlash va ularning bilimlari, ko'nikmalari va intellektual kapitalini doimiy ravishda yangilab borish zarur. Bu, ayniqsa, bozor talablariga mos keladigan yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashda muhim rol o'ynaydi.

Oliy ta'lim muassasalarida inson kapitalini boshqarishning samarali tizimi, albatta, yuqori sifatli ta'limni taqdim etishni, shuningdek, talabalar va professor-o'qituvchilarning intellektual salohiyatini to'liq ro'yobga chiqarishni ta'minlaydi. Bu yondashuvni amalga oshirishda, O.A. Zolotarevaning ilmiy mulohazalariga ham e'tibor qaratish zarur. Uning fikriga ko'ra, oliy ta'lim muassasalari uchun o'zlarining davlat akkreditatsiyasi davomida erishilgan natijalar, ularning inson kapitalini rivojlantirishga xizmat qiladi. Biroq, bugungi kunda akkreditatsiya jarayonining ko'p hollarda faqat rasmiy xarakterga ega bo'lishi, haqiqiy intellektual kapitalni baholash va rivojlantirishda etarli emas.

Aksariyat ish beruvchilar oliy ta'lim muassasalarining bitiruvchilarini mutaxassislik bo'yicha yollashda, ularning intellektual kapitaliga e'tibor bermaydilar. Bu, o'z navbatida, oliy ta'lim muassasalarining o'qituvchilari va talabalari uchun rivojlanish imkoniyatlarini cheklaydi. Shu bilan birga, ba'zi oliy ta'lim muassasalari o'z xodimlarining bilim va ko'nikmalarini rivojlantirishni maqsadli ravishda amalga oshirmayaptilar, bu esa, o'z navbatida, intellektual kapitalni to'liq amalga oshirishga to'sqinlik qiladi.

Agar oliy ta'lim muassasasi davlat attestatsiyasidan o'tmasa, unga qarshi sanksiyalar qo'llaniladi, lekin bu jarayonda talabalar o'z xarajatlarini kompensatsiya qilishga imkoniyat yaratmaydi. Bu esa, oliy ta'lim muassasalarining optimallashtirilishi va qisqarishiga olib keladi, bu esa yirik universitetlarning filiallari sifatida o'z ifodasini topmoqda.

Oliy ta'lim muassasalarida inson kapitalini boshqarish va intellektual kapitalni shakllantirishning samarali tizimi, nafaqat ta'lim muassasasining o'z ichki tuzilishini, balki jamiyatda bilimga asoslangan iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishni ta'minlashda ham muhim omil hisoblanadi. Ushbu jarayonlar oliy ta'lim tizimining raqobatbardoshligini oshiradi, shuningdek, universitetlarning xalqaro maydonda o'z o'rnini topishiga yordam beradi. Shuning uchun oliy ta'lim muassasalarida intellektual kapitalni rivojlantirishga qaratilgan strategiyalarni ishlab chiqish, uning mazmunini va amaliyotini doimiy ravishda takomillashtirish zarur. Bu jarayon, o'z navbatida, jamiyatning rivojlanishiga ta'sir qiladigan muhim omil sifatida qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Краковская И. Н. Стратегическое управление инвестициями в человеческий капитал в высших учебных заведениях: Монография. – Саранск, 2009. – 304 с.
2. Голованова Е. Н. Управление человеческим капиталом в условиях инновационных преобразований и понятие его инновационной готовности. // Креативная экономика. – 2012. – № 6 (66). – С. 40–46.
3. Золотарева О. А. Управление интеллектуальным капиталом вуза. // Актуальные вопросы научно-методической и учебно-организационной работы: развитие высшей школы на основе компетентностного подхода / О. А. Золотарева, Л. В. Федосенко: сборник статей юбилейной научно-методической конференции (15-16 апреля 2009 года): в 3 ч. Ч.1. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2009. – С. 272–275.
4. Schultz T.P. Economic Research: Retrospect and Prospect, Volume 6, Human Resources. 1972.
5. Беккер Г.С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории: Пер. с англ. / Сост., науч. ред., послесл. Р.И. Капелюшников; предисл. М.И. Левин. — М.: ГУ ВШЭ, 2003. — 90, 96 с.
6. Хайкин М.М. Управление сферой услуг в развитии человеческого капитала. – СПб.: Изд-во СПбГУЭФ, 2010.
7. Лазарев Г. И., Терентьева Т. В. Инновационные подходы к управлению научно-исследовательской деятельностью университета в условиях новой государственной политики. // Высшее образование в России. – 2014. – № 10. – С. 10–17.
8. Лысенко А. Н. Разработка механизма взаимодействия вузов и машиностроительных предприятий региона в интересах инновационного развития. – 2013.
9. Друк В. Ю., Золотарева О. А., Румак О. А. Человеческий капитал как важнейший фактор активизации научно-инновационной деятельности вуза. // Молодой ученый. – 2013. – № 5. – С. 292–296.

NEYROTEXNOLOGIYA ORQALI SAMARALI TA'LIM BERISH

Kadirova X.A.

CHDPU.Umumiy pedagogika kafedrası dotsenti

Tayanch so'zlar: neyrotexnologiya, induktiv, simpatik, miya, texnologiya, funksional, avtonomiya, avtonom, diqqat, xotira.

Ключевые слова: нейротехнология, индуктивная, симпатическая, мозг, технология, функционал, автономия, автономность, внимание, память.

Key words: neurotechnology, inductive, sympathetic, brain, technology, functional, autonomy, autonomy.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada o'quv tarbiya jarayonida neyrotexnologiya orqali samarali o'qitsish usullari mohiyati borasida ma'lumotlar berilgan.

РЕЗЮМЕ:

В статье представлена информация о сущности эффективных методов обучения с использованием нейротехнологий в образовательном процессе.

SUMMARY:

The article provides information on the essence of effective teaching methods using neurotechnology in the educational process.

Ming yillar davomida inson miyasi ko'p jihatdan o'rganilmagan chegara bo'lib kelgan. Butun insoniyat tarixiga nisbatan inson tafakkuri va ongini o'rganish, anglash, unga ta'sir ko'rsatish tubdan yangi ishdir. Faqatgina yigirma birinchi asrda ilm-fan haqiqatan ham samarali neyrotexnologiyalar shakllana boshlashi uchun nevrologiya sohasida etarlicha rivojlana boshladi. Neyrotexnologiya - bu inson miyasiga to'g'ridan-to'g'ri yo'lni o'rnatadigan bir qator usullar, tizimlar va vositalar. Ulardan foydalanib, siz miya faoliyatini yozib olishingiz va yoki unga ta'sir qilishingiz mumkin. Bu texnologiyalar guruhi neyrofiziologiya, neyrobiologiya, neyroiinjeneriya, neyroiinformatika va boshqalar kabi nevrologiya fanlarining rivojlanishi natijasida paydo bo'ldi va tez rivojlana boshladi. Neyrotexnologiyalar yordamida biologik neyron tarmoqlar printsiplari asosida qurilgan, murakkab muammolarni echishga va o'z-o'zini o'rganishga qodir bo'lgan matematik modellarni yaratish mumkin bo'ldi.

Neyrotexnologiyalar miyadan chiqadigan signallarni yozib olish va ularni buyruqlarga aylantirish, masalan, protez yoki kompyuterda dasturiy ta'minotni boshqarish imkonini beradi. Ular miya faoliyatini uning ichidagi muayyan hududlarni rag'batlantirish orqali o'lchashlari mumkin. Neyrotexnologiya miya, ongning turli jihatlarini, aqliy faoliyat va yuqori aqliy funktsiyalar haqidagi g'oyalarni o'zgartirdi. Neyrotexnologiya sohasidagi asosiy yutuqlardan biri miya-kompyuter interfeyslari - miya va mashina o'rtasidagi ikki tomonlama o'zaro ta'sirni ta'minlaydigan tizimlar bo'ldi. Neyrotexnologiya - bu miyani tushunish va u bilan o'zaro ta'sir qiladigan texnologiyalarni yaratishga bag'ishlangan tez kengayadigan soha. Garchi oddiy odam "neyrotexnologiya" atamasi bilan tanish bo'lmasa-da, aslida bu rivojlanayotgan texnologiyalar allaqachon ko'pchilikning kundalik hayotda rivojlanib bormoqda. Neyrotexnologiyalar bevosita inson miyasini uning funksiyasini kuzatish, baholash, taqlid qilish va manipulyatsiya qilishda ishtirok etadi. Bunday misollardan biri protez qurilmalarni ko'proq intuitiv boshqarishni qo'llab-quvvatlaydigan va sensorli ma'lumotlarni foydalanuvchilarga qaytaradigan miya kompyuter interfeyslari. Ba'zi asosiy axloqiy muammolarga odamlarning o'z iroda erkinligi va avtonomiyalarini saqlab qolishlarini qanday ta'minlashimiz va maxfiy ma'lumotlar bilan bog'liq maxfiylik masalalari kiradi. Neyrotexnologiya o'zi nima? Neyrotexnologiya miyaning xatti-harakatlarida namoyon bo'lishidan alohida ma'lumot beruvchi bir qator texnikalarni o'z ichiga oladi, ayniqsa o'qituvchilar odatda o'quvchilarning o'rganishdagi muvaffaqiyatini kuzatish uchun kuzatadigan xatti-harakatlar turlarini o'z ichiga oladi. Shuning uchun neyrotexnologiyadan foydalanish o'rganishning miyada ishlashi o'qituvchilar uchun dolzarb bo'ladi degan taxminga asoslanadi. Neyrotexnologiyalar miya faoliyatining fiziologik belgilarini bevosita aks ettirishi mumkin, masalan, miyaning elektr zaryadlari (elektroensefalografiya yoki EEG) yoki uning mintaqaviy kislorodli qon oqimi (funktsional yaqin infraqizil spektroskopiya yoki FNIR). Ular simpatik avtonom nerv tizimining ishini tana belgilarini aks ettirishi mumkin, bu organizmga "jang yoki uchish" reaksiyasini faollashtirishga yordam beradigan nervlar tarmog'i. Bunday belgilar ko'pincha hissiy jarayonlarni indekslaydi (masalan, teri sirtining elektr o'tkazuvchanligi, bu terning chiqishiga bog'liq, elektrodermal faollik deb ataladi). Yoki ular diqqat jarayonlarini yoki xotirani tiklashni aks ettiruvchi nozik xatti-harakatlar belgilarini aniqlashlari mumkin (masalan, ko'zni kuzatish yoki o'quvchilarning kengayishi). Birgalikda bu chora-tadbirlar o'quvchilarning sinfdagi ishtiroki, ularning hozirgi bilimlari, hissiy holati va o'quv jarayonining tabiati haqida bir oyna taklif qilishi mumkin. Neyrotexnologiyaning sinfga olib kelishi mumkin bo'lgan ikkita afzalligi bor.

Birinchidan, u o'qituvchilarga o'quvchilarning hozirgi holati yoki o'qituvchining hozirgi faoliyati samaradorligi to'g'risida amaliyotni boshqarish uchun real vaqt rejimida ma'lumotni taklif qilishi mumkin - garchi boy neyrotehnologiya ma'lumotlarini bir zumda ta'lim uchun foydalanish mumkin bo'lgan shaklga aylantirishning texnik muammosi buni haqiqat emas, balki va'da qiladi. Ikkinchi afzallik shundaki, sinfda neyrotehnologiyalardan foydalanish laboratoriyaning sun'iy ravishda boshqariladigan kontekstida emas, balki u sodir bo'lgan kontekstda o'rganish va o'qitishni o'rganish uchun ko'proq ekologik asoslilikni ta'minlaydi. Bu shuni anglatadiki, sinfda neyrotehnologiyalardan foydalanish o'qitish va o'rganish haqiqatda sodir bo'ladigan hissiy, hissiy va ijtimoiy kontekst bilan bog'liq. Miya tasvirining paydo bo'lishi sohada inqilob qildi va tadqiqotchilarga tajribalar davomida miya faoliyatini bevosita kuzatish imkonini berdi. Bu sohadagi ko'pchilik miya nima qilayotganini va uning turmush tarzi va shaxsiyatiga qanday ta'sir qilishini ko'proq nazorat qilish va ishlatishni maqsad qilgan. Oddiy texnologiyalar allaqachon buni amalga oshirishga harakat qilmoqda. Hozirgi vaqtda zamonaviy ilm-fan miyaning deyarli barcha tomonlarini tasvirlashi, shuningdek, miya funktsiyasini boshqarishi mumkin. Bu depressiya, haddan tashqari faollik, uyqusizlik va boshqa ko'plab sharoitlarni nazorat qilishga yordam beradi. Terapevtik jihatdan u insultli bemorlarning motor harakatlarini muvofiqlashtirishni yaxshilashga, miya faoliyatini yaxshilashga, epilepsiya epizodlarini kamaytirishga yordam beradi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. X.A.Kadirova Neyrotehnologiyalar yordamida ta'lim jarayaonida o'quvchilar motivatsiyasini oshirishning nazariy asoslari. Bellarus-O'zbek ilmiy metodik jurnal.2024yil. 102,105b.
2. G'ulomov J. Neyropedagogika: rivojlantirish asoslari / "Pedagogika" J., № 4, 2015.– B. 41-47.
3. G'ulomov J.R., Anvarova V.J. Bolalarning neyropedagogik xususiyatlarini innovatsion ta'lim muhiti sharoitida rivojlantirish / Uzluksiz ta'lim tizimida hamkorlik pedagogikasi:Xalqaro konferensiya materiallari. 2014 yil 12-13 noyabr. – Toshkent. 2014. – 192-193.
4. Кузьмина А.Т. Нейропедагогический подход к обучению в начальной школе через исследовательскую деятельность учителя // Эл.журнал “Непрерывное образование: XXI век”. Выпуск 3 (autumn 2014). –С.1-9
5. Сиротюк А.Л. Нейропсихологическое и психофизиологическое сопровождение обучения. М.: ТЦ “Сфера”, 2003.
6. www. tdpu. uz
7. www. pedagog. uz
8. www. ziyonet. uz
9. www. edu. uz

ФИЗИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ХӘМ СПОРТ

QISQA MASOFAGA YUGURUVCHILARNI START, STARTDAN CHIQIB YUGURISH, BURILISHDA VA MASOFA BO'YLAB YUGURISH TEXNIKASINI TAKOMILLASHTIRISH METODIKASINI ISHLAB CHIQISH

Kazoqov R.T.

O'zDJTSU., katta o'qituvchi

Tayanch so'zlar: olimpiya o'yinlari, Jahon va Osiyo chempionatlari, tirik tizimlar abstrakt, absolyut qattiq jismlar.

Ключевые слова: олимпийские игры, чемпионаты мира и Азии, абстрактные живые системы, абсолютные твердые тела.

Key words: olympic games, World and Asian Championships, abstract living systems, absolute rigid bodies.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada qisqa masofaga yuguruvchilarni start, startdan chiqib yugurish, burilishda va masofa bo'ylab yugurish texnikasini takomillashtirish metodikasini ishlab chiqish bo'yicha fikr va mulohazalar yuritilgan.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье представлены идеи и соображения по разработке методологии совершенствования техники старта, разбега, поворота и бега спринтеров.

SUMMARY:

This article presents ideas and considerations for developing a methodology for improving the start, run-up, turn and running techniques of sprinters.

Kirish. Respublikamizda so'nggi yillarda "Jismoniy tarbiya va sportni yanada takomillashtirish va ommalashtirishni muhim muammolaridan biri sportchilarning texnik mahorati darajasini yuksaltirishning yangi uslub va shakllarini yaratish" vazifalari belgilab berilgan. Kechagi yosh sportchi bolalar, bugun nafaqat o'zbek sportida balki Olimpiya o'yinlari, Jahon va Osiyo chempionatlari musobaqalarida o'zini sportdagi g'alabalari bilan faxrli shoxsupalardan joy olib yurtimiz shon-shuhratini jahon hamjamiyati oldida aks ettirmoqda. Shu bilan birga raqobatbardosh sportchilarni tayyorlash tizimi va uslublarini shakllantirish va takomillashtirish, innovatsion texnologiyalarni yaratish hamda ulardan foydalanish talabini qo'ymoqda. Ushbu muammolar o'z navbatida soha bo'yicha

yuqori malakali kadrlar tayyorlash, biomexanik parametrlarni aniqlash va tahlil qilish, o'quv-mashg'ulot va musobaqa jarayonlarini ilmiy asosda tashkil qilish, iste'dodli sportchilarni tarbiyalash ko'lamini kengaytirish dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda. Tadqiqotning maqsadi qisqa masofaga yuguruvchilarni yugurish texnikasini biomexanik tahlil orqali xato kamchiliklarni o'rganish va uni takomillashtirish bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqotning vazifalari: qisqa masofaga yuguruvchi sportchi talabalarni yugurish texnikasini biomexanik qilish orqali xatio kamchiliklarini yangi texnologiyalar yordamida bartaraf etish va uni takomillashtirish metodikasini ishlab chiqish;

yuguruvchilarni biomexanik harakatlarini rivojlantirishga qaratilgan mashqlar arsenalini ishlab chiqish;

qisqa masofaga yuguruvchilarni start, startdan chiqib yugurish, burilishda va masofa bo'ylab yugurish texnikasini takomillashtirish metodikasini ishlab chiqish;

turli malakali qisqa masofaga yuguruvchilarni yugurish texnikasini optimal o'zlashtirishlari uchun o'rgatish metodikasini takomillashtirish variantini ishlab chiqish va pedagogik tajribada ilmiy asoslash;

Tadqiqotning obyekti sifatida qisqa masofalarga yuguruvchilarning texnik tayyorgarlik darajasini O'zbekiston Davlat jismoniy tarbiya sport universiteti qisqa masofagalarga yuguruvchilar mashg'ulot jarayoni olingan.

Tadqiqotning predmetini hozirgi paytda amalda bo'lgan O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya sport universiteti o'quv dasturidagi nazariy va amaliy mashg'ulotlar dasturini inobatga olgan holda qisqa masofalarga yuguruvchilarning texnik tayyorgarlik darajasini biomexanik tahlil asosida takomillashtirish uslubiyati tashkil etadi.

Tadqiqot usullari. Ilmiy-uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish, pedagogik kuzatuv, antropometrik usul, start reaksiyasini («3D Motion Analyzer» apparatida), («SYNX Electronic» apparatida) aniqlash, pedagogik tajriba, pedagogik testlash, matematik statistika usullari.

Nazorat va tajriba guruhlariga mansub talabalarning qisqa masofaga yuguruvchilarni tajriba oxirida pastki start holati va startdan chiqib yugurish to'g'ri chiqish texnikasini aynan ularning biologik tomonlari mexanik kuchlarning tashkillashish sabablarini belgilaydi. Shuni bilish zarurki, tirik dunyo uchun mexanikaning alohida qonunlari mavjud emas. Tirik tizimlar abstrakt, absolyut qattiq jismlardan qanchalik farq qilsa, tirik organizmlarning harakatlari absolyut qattiq jismlarning harakatlariga nisbatan shunchalik murakkabdir. ko'rsatkichlari asosiy statistik xarakteristikalarini solishtirishni o'rganib chiqdik.

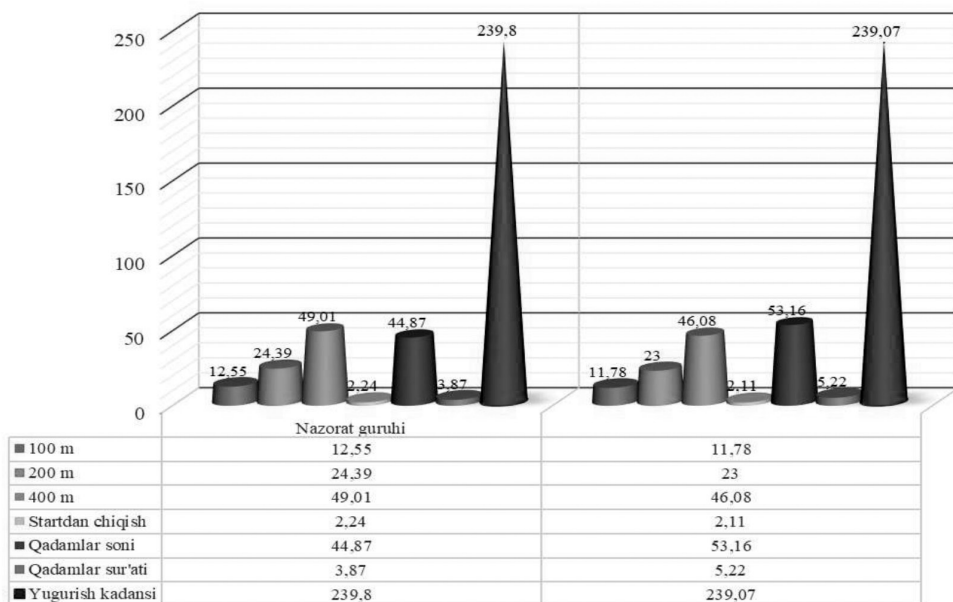
1-jadval

Qisqa masofaga yuguruvchilarni tajriba davomida pastki start holati va startdan chiqib yugurish statistik xarakteristikalarini solishtirish

T/r	Nazorat guruhi			Tajriba guruhi			t	p
	$\bar{x}$	σ	V, %	$\bar{x}$	σ	V, %		
1	12,55	1,33	12,12	11,78	1,33	12,12	1,99	>0,05
2	24,39	2,83	13,12	23,00	2,83	13,12	2,96	<0,01
3	49,01	0,12	14,13	46,08	0,12	4,13	2,14	<0,05
4	2,24	0,23	13,16	2,11	0,08	13,16	2,31	<0,05
5	44,87	0,08	12,13	53,16	7,01	12,13	2,22	<0,05
6	3,87	0,80	14,12	5,22	0,34	14,12	2,23	<0,05
7	239,8	1,63	13,01	239,07	1,63	13,1	2,07	<0,05

Izoh: 1-100 m;2-200m;3-400m;4-startdan chiqish;5-qadamlar soni;6-qadamlar sur'ati;7-yugurish qadami.

Biz tomonimizda olib borilgan mashg'ulotlarda berilgan jismoniy yuklamalar aynan qisqa masofaga yuguruvchilar uchun tavsiya qilingan pastki start holati va startdan chiqib yugurish to'g'ri chiqish texnikasini o'zlashtirishi uchun ishlab chiqilgan qisqa bo'laklarda bajariladigan takroriy o'zgaruvchan dam olish oraliqli usullarni mashg'ulotlarda qo'llash hisobiga start va startdan chiqib yugurish texnikasini takomillashtirish ko'rsatkichlarini aniqlash maqsadida jismoniy tayyorgarligini baholovchi keng tarqalgan usuldan foydalanilgan. Nazorat va tajriba guruhlariga mansub talabalarning qisqa masofaga yugurishda biomexanik ko'rsatkichlarining qiyosiy tahlili bo'yicha tajriba oxirida kuch yuzaga kelish vaqtida qayd etilgan natijalarining asosiy statistik xarakteristikalarini solishtirganimizda 100 metrga yugurishda nazorat guruhi 12,55 soniya, tajriba guruhi esa 11,78 soniya natija ko'rsatdi. 200 metrga yugurishda nazorat guruhi 24,39 soniya, tajriba guruhi esa 23 soniya natija ko'rsatdi. 400 metrga yugurishda nazorat guruhi 49.01 soniya, tajriba guruhi esa 46.08 soniya natija ko'rsatdi. Startdan chiqib yugurishda nazorat guruhi 2.24 soniya, tajriba guruhi esa 2.11 soniya natija ko'rsatdi.

1-rasm. Tajriba va nazorat guruhi tadqiqot boshida va oxirida jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarini statistik xarakteristikalarining o'zgarish dinamikasi, (n=28)

Qadamlar soni nazorat guruhi 44.87 m, tajriba guruhi esa 53.16 m natija ko'rsatdi. Qadamlar sur'ati nazorat guruhi 3.87 soniya, tajriba guruhi esa 5.22 soniya natija ko'rsatdi. Yugurish kadansi nazorat guruhi 239.8, tajriba guruhi esa 239.07 natija ko'rsatdi.

Tajriba va nazorat guruhida tadqiqot boshida va oxirida jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarini statistik xarakteristikalarining o'zgarish dinamikasini aniqlashda biz quyidagi nazorat testlaridan foydalandik.

Ushbu jadvalimizda qisqa masofaga yuguruvchilar uchun tavsiya qilingan pastki start holati va startdan chiqib yugurish to'g'ri chiqish texnikasini o'zlashtirishi uchun ishlab chiqilgan qisqa bo'laklarda bajariladigan takroriy o'zgarishlar soni keltirilgan. Biz tomonimizdan ishlab chiqilgan tajriba guruhi tadqiqot oxirida pastki start holati va startdan chiqib yugurish to'g'ri chiqish texnikasini o'zlashtirishi uchun ishlab chiqilgan qisqa bo'laklarda bajariladigan ko'rsatkichlarini statistik xarakteristikalarining o'zgarish dinamikasi musobaqa sharoitida ijobiy tomonga o'zgarish kuzatildi. Yuqorida pedagogik kuzatuv natijalariga asoslangan holda biz tomonimizdan qisqa masofaga yuguruvchilarni texnik tayyorgarligini inobatga olib ular uchun qo'l, yelka, bel, qorin va oyoq bo'g'im mushaklarini rivojlantiruvchi usul ishlab chiqdik:

- katta amplitudada tos-son, tizza va boldir bo'g'imlarini bukib-yozish mashqlari orqali pay refleksini rivojlantirish. Ushbu mashqni 8-10 marta bajarish lozim. Dam olish oralig'i – 30 soniya.

- turgan joydan oyoqlarni juft qilib yuqoriga sakrash va yerga qo'llarga tayangan holda qo'nish va tovonni ko'tarmasdan takroriy katta amplitudada yuqoriga sakrashlarni bajarish. Ushbu mashqni 10 marta yuqori shiddatda bajarish lozim. Dam olish oralig'i – 1-2 daqiqa.

- turgan joydan bir oyoqda yuqoriga sakrash va yerga qo'llarga tayangan holda qo'nish va oyoqlarni almashtirib takroriy katta amplitudada yuqoriga sakrashlarni bajarish. Ushbu mashqni 14-15 marta yuqori shiddatda bajarish lozim. Dam olish oralig'i – 1-2 daqiqa.

- turgan joydan oyoqlarni juft qilib yuqoriga sakrash va yerga qo'llarga tayangan holda qo'nish. Shu harakatdan so'ng juft oyoqni ortga tashlab dinamik tarzda chap oyoqni bukib o'ng oyoqqa alishtirgan holda har bir oyoqda 4 marta mashqni takrorlash va dastlabki holatga qaytib o'tirgan holdan yuqoriga sakrashni takrorlash. Ushbu mashqni 12-14 marta yuqori shiddatda bajarish lozim. Dam olish oralig'i – 1 daqiqa. Davomiylik holati - sportchi yugurish holatini qabul qiladi, 10 soniya davomida yuqoriga sakrab, havoda qo'l va oyoqlar holatini almashtiradi va qo'nish jarayonida oyoq va qo'llarni dastlabki holatiga qaytaradi.

Xulosa. Tana va oyoqlar burchagi bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlar pedagogik tajriba boshida TGda 91,2 va NGda 88,2 tashkil etganini ko'rishimiz mumkin. Tezlanish bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlar pedagogik tajriba boshida TGda 4,9 va NGda 4,2 tashkil etganini ko'rishimiz mumkin. Yuqoridagi tahlil qilingan natijalardan ko'rinib turibdiki, tajriba guruhidagi qisqa masofaga yuguruvchilarning biomexanik parametrlarini aniqlash, tahlil qilish va natijalarini rivojlantirib borish ko'rsatkichlari bo'yicha nazorat guruhiga nisbatan yuksak darajada namoyish etildi.

Qisqa masofaga yuguruvchilarni pastki start holati va startdan chiqib yugurish to'g'ri chiqish texnikasini o'zlashtirishi uchun ishlab chiqilgan qisqa bo'laklarda bajariladigan takroriy o'zgaruvchan dam olish oraliqli usullarni mashg'ulotlarda qo'llash hisobiga start va stardan chiqib yugurish texnikasini takomillashtirildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Aripov Y. Y. et al. Professional sportni boshqarish modellari //Modern Science and Research. – 2024. – T. 3. – №. 10. – C. 597-587.

2. Jumayev U. X. et al. Sport sohasida marketing faoliyatini rivojlantirish //Modern Science and Research. – 2024. – T. 3. – №. 10. – C. 588-597.

3. Умаров Д. X. и др. Use of national-spiritual values in educational activities of pre-school educational institutions //Modern Science and Research. – 2024. – T. 3. – №. 10. – C. 455-462.

4. Kazoqov R. T. et al. Use of national-spiritual values in educational activities in educational institutions //Modern Science and Research. – 2024. – T. 3. – №. 5. – C. 911-918.

5. Cho'lliyev S. I., Yuldasheva K. A., Kazakov R. T. The importance of modeling sports for school-age children in physical education classes //Modern Science and Research. – 2024. – T. 3. – №. 5. – C. 598-901

6. Kazoqov R. T. Qisqa masofaga yuguruvchi sportchi talabalarni harakatlanish texnikasini biomexanik ko'rsatkichlardagi kamchiliklarni zamonaviy texnologiyalar yordamida bartaraf etish hisobiga yugurish texnikasi takomillashtirish //Modern Science and Research. – 2024. – T. 3. – №. 11. – C. 271-279.

O'QUV-MASHG'ULOT BOSQICHIDA YOSH BASKETBOLCHILARNING KOORDINATSION QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHDA INTEGRAL YONDASHUV ASOSIDA JISMONIY TAYYORGARLIGINI ANIQLASH USULLARI

Sultanov R. T.

*Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
Jismoniy tarbiya va sport kafedrasida assistenti*

Tayanch so'zlar: jismoniy imkoniyatlar, yosh basketbolchilarning individual jismoniy imkoniyatlarini, mashqlarni teng navbatlash tizimi, maksimal tezkorlik, erkin harakatlar, chaqqonlik, chidamlilik.

Ключевые слова: физические возможности, индивидуальные физические способности юных баскетболистов, система равномерного чередования упражнений, максимальная скорость, свобода движений, ловкость, выносливость.

Key words: physical abilities, individual physical capabilities of young basketball players, equal rotation system of exercises, maximum speed, free movements, agility, endurance.

РЕЗЮМЕ:

Zamonaviy basketbolda yosh basketbolchilarning texnik-taktik va jismoniy tayyorgarligi o'yinchilarni yuksak darajadagi tezkor texnik-taktik xarakatlari, o'yin maromi va sur'atini boshqara bilish, hujumkorlik bugungi kunda o'yinchilarning alohida qatorlari orasidagi tafovutni yo'qotish, o'yinchilarni o'zaro almashib o'ynashga, ya'ni ularning tayyorgarligini universallashtirishga imkon beradigan individual va texnik xislatlardan iboratdir.

РЕЗЮМЕ:

В современном баскетболе техническая, тактическая и физическая подготовка юных баскетболистов включает в себя выполнение высокоскоростных технических и тактических действий, умение управлять ритмом и темпом игры, атакующую активность. В настоящее время подготовка игроков направлена на устранение различий между игровыми амплуа, что позволяет баскетболистам менять позиции и играть взаимозаменяемо, универсализируя их подготовку за счёт индивидуальных и технических качеств.

SUMMARY:

In modern basketball, the technical-tactical and physical preparation of young basketball players includes high-level rapid technical-tactical movements, the ability to control the rhythm and pace of the game, and offensive skills. Today, it focuses on eliminating the differences between player positions and enabling players to interchange roles, thereby universalizing their preparation through individual and technical qualities.

Kirish. Bugungi kunda jahon miqyosida basketbol bilan shug'ullanuvchi yosh sportchilarning mashg'ulotlar jarayonini innovatsion yondashuv asosida samarali tashkil qilish masalalarisoha olimlari oldida turgan muhim vazifalardan biridir. Bu borada yosh basketbochlarning jismoniy imkoniyatlarini va sifatlarini oshirish, individual va jamoaviy mashg'ulot asoslarini ishlab chiqish, somatotip xususiyatlaridan kelib chiqib tayyorgarlik asoslarini rivojlantirish, mashg'ulot vositalaridan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish kabi ishlar amalga oshirib kelinmoqda.

Biroq, yosh basketbolchilarning individual imkoniyatlarini oshiruvchi mashqlar majmuasini ishlab chiqish va uni takomillashtirib borish orqali harakat tezkorligini rivojlantirish masalasi alohida ilmiy-tadqiqot mavzusi sifatida o'rganilmagan.

Hozirgi vaqtda Respublikamizning har bir viloyatida sport turlarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, yosh avlodning ijodiy va intellektual salohiyatini oshirish va ro'yobga chiqarish, bolalar va yoshlar o'rtasida sog'lom turmush tarzini shakllantirish, ularni jismoniy tarbiya va sportga keng jalb etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu jarayonlarda bolalar va o'smirlar sport maktablariga bo'lgan mas'uliyat yanada kuchaymoqda. Zero, bolalar-o'smirlar sport maktablari o'quvchi-yoshlarni sportga jalb qilish va ularning jismoniy faolligini oshirishda o'ziga xos maktab vazifasini o'tamog'i lozim.

Basketbol sport turi-yurtimizda hozirgi kunda jismoniy tarbiya va shaxs salomatligining samarali va ko'p qirrali vositalaridan biriga aylanmoqda. Basketbol sport turi bilan muntazam shug'ullanish organizmning ko'plab muhim tizimlariga samarali ta'sir ko'rsatadi va ularni yuqori darajada rivojlanishiga xizmat qiladi. Shu sabablarga ko'ra, sport o'yinlari ko'plab mamlakatlarning jismoniy tarbiya tizimida salmoqli o'ringa ega. [5]

Mazkur maqolada yosh basketbolchilarning harakat tezkorligini rivojlantirish usullari hamda vazifalarni hal etish, jumladan, sport maktablari boshlang'ich tayyorgarlik bosqichi basketbolchilarida keskin harakatlarda muvozanatni rivojlantiruvchi, kutilmagan vaziyatlardagi murakkab reaksiyada harakat tezkorligini rivojlantiruvchi mashqlarni mashg'ulotlaridan foydalanib harakat tezkorligini rivojlantirish muammolarni o'rganish, harakat tezkorligini oshirishga qaratilgan mashg'ulotlarda basketbolchilardagi antropometrik, morfofunktsional, shuningdek, psixologik holatlariga bog'liqligini aniqlashning asosiy bosqichlari bo'yicha ilmiy va amaliy tajribalarga asoslangan tadqiqot ishlarini amalga oshirishga oid ilmiy izlanish yo'llari ko'rsatilgan, basketbol vositalari, yosh sportchilar, mashg'ulot jarayoni, ta'lim, tarbiya, individual

imkoniyatlar, jismoniy-axloqiy tarbiya, kasbiy ko'nikmalar, tezkorlik, shaxsiy sifatlar ixsoslashtirilgan hamda umumta'lim maktablari, oliy o'quv yurtlarining jismoniy tarbiya fani dasturlariga basketbol sport turi kiritilgan. .[4]

Jismoniy madaniyat jamoalari sport seksiyalari va harbiy bo'linmalarda sport o'yinlari bilan muntazam shug'ullanishadi. Basketbol sport turi yopiq hamda ochiq sport maydonlarida ko'plab ommaviy-sport tadbirlarida faol dam olish va hordiq chiqarish vositasi sifatida qo'llaniladi, bu esa kam harakatli turmush tarziga ega odamlar uchun huzur-halovat bag'ishlaydi.

Basketbol sport turi bilan shug'ullanish yosh bolalar organizmning ko'plab funksiyalariga va shaxsiy sifatlariga samarali ta'sir ko'rsatadi, jumladan:

- basketbol mashg'ulotlari asosidagi muhim jismoniy sifatlar: sakrash, kuch, tezlik, chaqqonlik, chidamlik sifatleri rivojlanadi egiluvchanlik, tezkorlik, kordinatsion va shunga o'xshash ko'nikmalari shakllanib boradi;

- yosh bolalarning intellektual qobiliyatlari rivojlanadi, sezgi organlari, aksariyat psixik holatlar takomillashadi. .[3]

Bu boradagi ijobiy belgilar: mehnatsevarlik, maqsadga intiluvchanlik, qat'iylik, g'alabaga ishonch, jamoaviylik hissiyoti kabilarni shakllantirish uchun yaxshigina sinov maydonidir;

- boshqa sport turlari kabi, basketbol bilan shug'ullanishning to'liq foydaliligi to'g'risida xulosa chiqarish, albatta, birmuncha bo'rttirish bo'ladi.

Har qanday tirik organizm faqatgina mashqlar jarayonida takomillashishini e'tiborga olgan holda, ularning miqdori, me'yorini ham e'tibordan chetda qoldirmaslik lozim. O'tgan asrlardanoq, tabiblar har qanday narsa bizning holatda mashqlar organizm uchun dori yoki zahar bo'lishi mumkin hamma ish me'yorga bog'liq bo'ladi, deb ta'kidlashgan.

Jumladan, basketbol sport turida ham o'ta zo'riqib mashg'ulot olib borish sportchini kamdan-kam hollardagina sog'lomlashtiradi. Ko'plab jarohatlar, jismoniy va ruhiy zo'riqishlar oxir-oqibatda professional sportchilarning sog'lig'iga salbiy ta'sir ko'rsatadi;

- basketbol bilan mashg'ulotlarni shunday tashkil etish zarurki, bu mashqlar sportga qiziqtirishga, kasb egallashga, sog'lom bo'lishga, samarali ishlashga, oilaviy muammolarnichin dildan hal etishga halal bermay, balki ko'maklashsin.

[1]

Shundagina, basketbol sporti bilan shug'ullanish oliy ta'lim muassasasi talabalari hayotiga huzur bag'ishlaydi. Ushbu qiziqarli va foydali sport turi kuchli hissiy kechinmalarga olib keladi, shuningdek, mashqlar natijasida organizmning funksional tizimlari takomillashganini his etish mumkin va basketbolchining ko'plab ijobiy sifatleri shakllanadi.

Bir qator tadqiqotlarda jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish, sportchilarning texnik-taktik tayyorgarligini takomillashtirish hamda yuqori malakali basketbolchilarning mashg'ulot tizimini alohida o'rganishga ko'proq e'tibor qaratilgan. Lekin sport maktablari boshlang'ich tayyorgarlik bosqichi basketbolchilarining harakat tezkorligini rivojlantirishda maxsus mashqlaridan foydalanish yo'llari deyarli tadqiq etilmagan.[1]

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda nazariy adabiyotlar tahlili, pedagog kuzatuv, jismoniy tayyorgarlikni pedagogik testlash, pedagogik tajriba, psixofizalogik usullar, hujjatli materiallar tahlil qilish, savol-javob va so'rovnomalar, matematik statistika usullaridan foydalanilgan.

Tahlillar va natijalar. Basketbol nazariyasi va metodikasi sohasidagi yetakchi olim va mutaxassislarining tavsiyalari dastlabki tadqiqotlar materiallari o'quv yillar jarayoni uchun maxsus jismoniy va texnik tayyorgarlik bo'yicha keng qamrovli dasturni ishlab chiqishga va asosiy eksperimentda ilmiy asoslashga imkon berdi.

Biz tomonimizdan tanlab olingan boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida "harakat tezkorligini rivojlantiruvchi mashqlar majmuasi"ga ko'ra yosh basketbolchilarda 8 turdagi nazorat mashqlari asosida tezkorlik sifati rivojlantirildi. Bunda mashqlar o'lchov birligi asosida hisoblanib, mashq takroriyligi eng ko'p natija asosida, mashqning davomiyligi eng kam ko'rsatkich asosida hisoblandi, yosh darajasiga ko'ra mashqlarning ahamiyat qaratildi.

Nazorat mashqlari 3 yo'nalish bo'yicha tasniflandi, ya'ni, birinchi yo'nalishi to'p bilan harakatlanayotganda harakat tezkorligiga erishish, ikkinchi yo'nalishi raqib qarshiligini yengishda harakat tezkorligini oshirish, uchinchi yo'nalish taqibdan qochishda harakat tezkorligini rivojlantirishga qaratilgan mashqlar majmuasidan foydalanildi.

1-jadval Yosh basketbolchilarning boshlang'ich tayyorlov bosqichida "tezkorlik sifatini rivojlantiruvchi mashqlar majmuasi"

№ Mashqlar majmuasi Bajarilish tartibi 10 yosh 11 yosh 12 yosh takrorlanish soni

1. Raqib qarshiligini kuch bilan yengish: To'psiz o'yinchi to'pli o'yinchi yelka qismidan ushlab oldinga harakat qilishiga qarshilik ko'rsatadi 4-5 5-6 7-8.

2. Yo'nalishni o'zgartirib to'pni urib yurish: Himoyachi hujumchining to'pni urib yunalishni o'zgartirib harakatlanishiga qarshilik ko'rsatadi 5-6 7-8 9-10.

3. Harakatda to'p uzatish: Maydonning qarama-qarshi ikki burchagida to'pli o'yinchilar to'p urib shchit tomon harakatlanadi, to'pni savatga tashlagandan

so'ng ikkinchi o'yinchini to'p urib harakatlanishiga qarshilik ko'rsatadi 4-5 8-9 10-11.

4. To'pni himoyalab to'pga harakat: Ikki to'pli o'yinchi bir qo'lida to'pni urib harakatlanadi bo'sh qo'lida bir – birlarini to'plarini olib qo'yishga bahslashadi 5-6 7-8 9-

5. To'p bilan tezkor harakat: To'pni yerdan zarb bilan dumalatib yuboriladi to'pli o'yinchi to'pni urib harakatlanib tezkorlik bilan dumalab ketayotgan to'pni to'xtatadi 4-5 6-7 8-9.

6. Ta'qibdan qochish: Devor qarshiligida masofadan to'pni zarb bilan devorga otiladi devor oldida to'pni urib turli yo'nalishga harakatlanayotgan o'yinchi to'pdan himoyalanaadi 6-7 8-9 10-11.

7. Qarshilikni yengib harakatlanish: To'pli o'yinchi belidan rezinka o'tkaziladi va ikkinchi o'yinchi tomonidan ushlab turiladi to'pli o'yinchi rezina qarshiligida ikkala qo'lida to'pni urib 5-6, 6-7, 8-9 oldinga harakatlanadi

8. Mashg'ulotlarning boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida "tezkorlik sifatlarini rivojlantiruvchi mashqlar majmuasi"ning maqsadi 10-12 yoshli basketbolchilarda mashg'ulot jarayonida raqibning xatti-harakatlaridan kelib chiqib, yuqori tezlikda harakat tezkorligiga erishtirish hisoblanadi.

Qayd etilgan ko'rsatkichlar marta va soniyada hisoblanadi, mashqlar va ularning hajmi aniq keltirilgan. Boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida 10-12 yoshli basketbolchilarning harakat tezkorligini rivojlantirishda muvozanatni saqlash muhimdir.

11-15 yoshli basketbolchilarni jismoniy tayyorgarligi va qobiliyatini aniqlashda qo'llaniladigan me'yoriy talablar

1-jadval

Jismoniy qobiliyatlar	Test mashqlari	Yoshi	Jinsi	Tayyorgarlik darajasi va natijasi		
				past	o'rta	yuqori
Tezkorlik	30 m.yugurish (sek)	11	O' Q	6,4 va yuqori	6,2-5,6 6,3-5,7	5,1 va past 5,2
		12	O' Q	6,1 6,3	5,8-5,5 6,1-6,2	4,8 4,9
		13	O' Q	6,0 6,4	5,7-5,3 6,3-5,6	4,7 5,1
		14	O' Q	5,9 6,2	5,5-5,2 5,8-5,5	4,6 4,8
		15	O' Q	5,6 6,1	5,4-4,9 5,7-5,4	4,4 4,5

Koordinasion	3x10m.ga mokki-simon yugurish	11	O' Q	9,6 va yuqori 10,0	9,4-8,9 9,8-9,5	8,6 va past 9,0
		12	O' Q	9,4 9,9	9,1-8,5 9,5-9,2	8,4 8,9
		13	O' Q	9,2 9,7	9,0-8,6 9,5-9,1	8,1 8,5
		14	O' Q	9,1 9,5	8,6-8,2 9,3-8,9	7,8 8,0
		15	O' Q	8,5 9,2	8,3-8,0 9,0-8,6	7,2 7,5
Tezkor-kuch	Joydan uzunlikka sakrash (sek)	11	O' Q	135 va past 125	155-175 150-170	190 va yuqori
		12	O' Q	140 130	160-175 155-165	200 195
		13	O' Q	150 135	170-185 165-175	205 200
		14	O' Q	165 140	180-190 170-180	210 200
		15	O' Q	170 150	195-210 165-190	215 205
Chidamkorlik	6-daql.li yugurish (m)	11	O' Q	900 va past 700	1000-1100 850-1000	1300 va yuqori 1100
		12	O' Q	950 700	1100-1200 900-1050	1350 1150
		13	O' Q	1000 800	1150-1250 950-1100	1400 1200
		14	O' Q	1050 850	1200- 1300 1000-1150	1450 1250
		15	O' Q	1100 900	1250- 1350 1050-1200	1450 1250

Egiluvchanlik	Tik holat-dan oldinga egilish (sm)	11	O' Q	2 va past 4	7-9 8-10	10 va yuqori 15
		12	O' Q	2 5	6-8 9-11	10 16
		13	O' Q	2 6	5-7 10-12	9 18
		14	O' Q	3 7	7-9 12-14	11 20
		15	O' Q	4 7	8-10 12-14	12 20
Kuch	B a l a n d t u r n i k - da tortilish-marta (o ' g ' i l bolalar) Past turnik- da yotgan holatdan t o r t i l - ish-marta (qiz bolalar)	11	O' Q	1 va past	4-5 10-14	6 va yuqori 19
		12	O' Q	1 4	4-6 11-15	7 20
		13	O' Q	1 5	5-6 12-15	8 19
		14	O' Q	2 5	6-7 13-15	9 17
		15	O' Q	3 5	7-8 12-13	10 16

16-17 yoshli basketbolchilarni jismoniy tayyorgarligi va qobiliyatini aniqlashda qo'llaniladigan me'yoriy talablar

2-jadval

Jismoniy qobiliyatlar	Test mashqlari	Yoshi	Jinsi	Tayyorgarlik darajasi va natijasi		
				past	o'rta	yuqori
Tezkorlik	30 m. yugurish (sek)	16	O' Q	5,4 va yuqori 6,2	5,2-4,7 5,8-5,4	4,5 va past 4,9
		17	O' Q	5,2 6,0	4,9-4,4 5,8-5,2	4,2 4,7
Koordinasion	3x10m.ga mokksimon yugurish	16	O' Q	8,5 va yuqori 9,6	8,1-7,5 9,2-8,6	7,2 va past 8,3
		17	O' Q	7,9 7,4	7,5-7,0 8,0-7,6	6,6 va past 7,3
Chidamkorlik	6-daqli yugurish (m.)	16	O' Q	8,2 9,0	7,9-7,5 8,0-8,7	7,2 8,4

Egiluvchanlik	Tik holatdan oldinga egilish (sm.)	16	O' Q	6 va past 7va past	9-12 12-14	15 va past 20 va past
		17	O' Q	5 va past 7 va past	9-12 12-14	15 va past 20 va past
Kuch	Baland turnikda tortilish-marta (o'g'il bolalar) Past turnikda yotgan holatdan tortilish-marta (qiz bolalar)	16	O' Q	4 va past 6	8-9 13-15	11 va past 18
		17	O' Q	5 6	9-10 13-15	12 18

Xulosa. Yuqoridagi harakat tezkorligini rivojlantirishda “keskin harakatlarda muvozanatni rivojlantiruvchi koordinatsion mashqlar majmuasi” dan foydalanish samarali hisoblanadi. Yosh basketbolchilarning muvozanatni rivojlantiruvchi koordinatsion mashqlar majmuasi o'zgarib turadigan o'yin vaziyatlari sharoitida mashg'ulot jarayonida vaziyatli o'yin mashqlaridan foydalanish koordinatsion qobiliyatining ayrim turlarini oshirishga yordam beradi deb taxmin qilishga asos beradi.

Basketbol sporti bo'yicha namunaviy o'quv dasturlarining tahlili shuni ko'rsatdiki, o'quv jarayonini tematik rejalashtirish mazmunida koordinatsion qobiliyatlarining ayrim turlarini rivojlantirish uchun vosita va usullarni tanlashda farqlar mavjud emas va koordinatsion qobiliyatlarini rivojlantirishga yondashuv umumiydir.

O'quv jarayonining faoliyat sharoitida koordinason qobiliyatning har xil turlarini takomillashtirish boshqa harakat qobiliyatlari (tezlik, chidamlilik, kuch, egiluvchanlik), shuningdek, sportchining jismoniy tayyorgarligining – texnik, taktik va psixologik turli jihatlari bilan chambarchas bog'liq holda sodir bo'ladi. So'nggi yillarda koordinatsion qobiliyatlarni rivojlantirishda mashg'ulotlar jarayonida ixtisoslashtirilgan vaziyatli o'yin jismoniy mashqlaridan foydalanishga alohida ahamiyat berilmoqda. basketbol murakkab koordinatsion harakatlar faoliyatini tez o'zgaruvchan o'yin sharoitida yuqori tezlik va tezkor yechimlar bilan ajralib turadi.

Yosh sportchilarning mashg'ulot jarayoni jismoniy qobiliyatlarni rivojlantirish, texnik-taktik mahoratni oshirishga qaratilgan. Tayyorgarlikning

har bir bosqichi o'ziga xos xususiyatlar va xarakteristikalarini o'z ichiga oladi. Sport mashg'ulotlarining mashg'ulot bosqichi sportchining eng yuqori mahorat natijalarini namoyish etishdan oldingi asosiy davri bo'lib, umumiy va maxsus jismoniy, texnik, taktik tayyorgarlik darajasini oshirishni o'z ichiga oladi.

Yosh basketbolchilarning koordinatsion qobiliyatini sinash vositasi sifatida qo'llash mushaklarning faolligi oshirish basketbolchilarning dinamik mashqlari va statik holatlarini bajarishda rivojlanadigan harakatlarni aniqlash uchun foydalanish mumkinligiga asoslanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Лях, В.И. Координационные способности: диагностика и развитие / В.И.Лях. - М.: ТВТ Дивизион, 2006. - 290 с. - ISBN 5-98724-012-3
2. Белов, С. Движение вверх / С.А. Белов - СПб.: «ИД Право», 2011. - 416с. - ISBN 978-5-904836-13-9
3. Бомпа, Т. Подготовка юных чемпионов: программы и тесты от 6 до 18 / Тудор
4. Бомпа; пер. с англ. - М.: Астрель, 2003. - 167с.: ил.
5. Виссел, Х. Баскетбол: шаги к успеху / Хол Виссел; пер. с англ. В.А. Жукова. М.: Астрель, 2009. - 240с.: ил. - ISBN 978-5-271-24047-8
6. Гомельский, А. Энциклопедия баскетбола от Гомельского / А.Я. Гомельский. М.: ФАИР-ПРЕСС, 2003. - 352 с.: ил. - ISBN 5-8183-0374-8
7. М.: ФАИР-ПРЕСС, 2003. - 352 с.: ил. - ISBN 5-8183-0374-8

SPORTCHILARDA SEMIZLIKDA TANA MASSASINI BOSHQARISH VA UNING OLDINI OLISH USULLARI

Eraliyeva G.

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti

Tayanch so'zlar: sportchilar, tana massasi, semizlik, vaznni boshqarish, ovqatlanish, jismoniy faollik, sport tibbiyoti.

Ключевые слова: спортсмены, масса тела, ожирение, регулирование веса, питание, физическая активность, спортивная медицина.

Key words: athletes, body weight, obesity, weight management, nutrition, physical activity, sports medicine.

РЕЗЮМЕ:

So'nggi yillarda semizlik jahon miqyosida jadal sur'atlarda oshib, u sportchi lar salomatligiga va ularning natijadorligiga ham jiddiy xavf tug'dirmoqda. Sportchining tana vazni va tana tarkibini optimal darajada ushlab turish uning sog'lig'i va sportdagi muvaffaqiyati uchun muhim omil sanaladi. Shu bois sportchilarda tana massasini nazorat qilish masalasi bugungi kunda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu maqolada sport tibbiyoti bo'yicha so'nggi ilmiy manbalarga tayanib, sportchi larda tana massasini boshqarish va semizlikning oldini olish usullari tahlil qilinadi. Dunyo bo'ylab olib borilgan tadqiqotlar tahlili asosida sportchilar uchun vaznni samarali nazorat qilishning asosiy tamoyillari – muvozanatli ovqatlanish, jismoniy faollik va sog'lom turmush tarzini shakllantirish – yoritib berildi. Shuningdek, vazn toifali sport turlarida xavfsiz vazn tushirish, yosh sportchilarni to'g'ri ovqatlanish odatlariga o'rgatish hamda sportchilar orasida semizlik profilaktikasiga doir strategiyalar ko'rib chiqildi. Tadqiqot yakunida sportchilar uchun xavfsiz vazn boshqaruvi bo'yicha ilmiy asoslangan xulosalar va amaliy tavsiyalar berildi. Maqolada keltirilgan ilmiy xulosalar sportchi larda ortiqcha vaznning oldini olishda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

РЕЗЮМЕ:

Ожирение становится одной из актуальных проблем современного спорта, оказывая влияние на физическую подготовку, работоспособность и здоровье спортсменов. Контроль массы тела и её состав являются ключевыми факторами в достижении высоких спортивных результатов. В данной статье рассматриваются современные научные подходы к регулированию массы тела у спортсменов, включая рациональное питание, оптимизацию физической нагрузки, психологическую поддержку и использование безопасных стратегий снижения веса. Освещены риски, связанные с быстрым снижением массы тела, и их влияние на спортивные показатели. Также анализируются методы профилактики ожирения, основанные на комплексном подходе. В заключении представлены практические рекомендации по управлению массой тела у спортсменов, направленные на сохранение их здоровья и повышение спортивной результативности.

SUMMARY:

Obesity is becoming one of the pressing issues in modern sports, affecting physical fitness, performance, and athletes' health. Body weight and composition management are key factors in achieving high athletic results. This article examines modern scientific approaches to weight

management in athletes, including balanced nutrition, optimized physical activity, psychological support, and safe weight loss strategies. The risks associated with rapid weight loss and their impact on sports performance are highlighted. Additionally, methods of obesity prevention based on a comprehensive approach are analyzed. The conclusion provides practical recommendations for managing athletes' weight, aimed at maintaining their health and improving sports performance.

Kirish. Dunyo miqyosida semizlik pandemiyasi kuzatilmoqda – Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti ma’lumotiga ko‘ra, 2016 yilda 650 milliondan ortiq kattalar semiz bo‘lib, bu umumiy kattalar aholisining qariyb 13 foizini tashkil etgan; 1975 yildan 2016 yilgacha global semizlik darajasi uch karra oshdi [1]. Aholi salomatligiga tahdid soluvchi semizlik sportchilarni ham chetlab o‘tmayapti. Masalan, AQShda kattalarning taxminan 66 foizi ortiqcha vaznga ega va 34 foizi semizdir [2]. Bolalar va o‘smirlar orasida semizlikning ko‘payishi kelgusida sport bilan shug‘ullanuvchi yosh avlodga ham ta’sir etmoqda – 2–19 yoshdagi bolalarning 32 % tana massasi indeksi (TMI) bo‘yicha me’yordan yuqori ekani aniqlangan [2]. Ko‘plab yosh sportchilar sportga ortiqcha yog‘ to‘qimalari bilan kirib kelmoqda, bu esa ularning tezlik, chaqqonlik va chidamlilik kabi jismoniy ko‘rsatkichlarini pasaytirishi, shuningdek, bo‘g‘imlarga ortiqcha yuk tushirib, jarohatlanish xavfini oshirishi mumkin.

Sport tibbiyoti mutaxassislari ta’kidlashicha, professionallar ham vazn va tana tarkibini boshqarish borasida qiyinchiliklarga duch keladi [2]. Ko‘pgina atletlar, ayniqsa yuqori natijalarga intiluvchi sportchilar, tana yog‘ini kamaytirib mushak massasini oshirishga urinishadi [3]. Ba’zi sportchilar tabiatan ozg‘in bo‘lib, ularning vazn va gavda o‘lchamlari sport turi talablariga mos kelsa-da, boshqalar raqobatbardosh bo‘lish uchun vazn va tana tarkibini o‘zgartirishga majbur bo‘ladi. Masalan, ortiqcha vaznga ega sportchi uchun ozish sport natijalarini yaxshilashi va sog‘lig‘ini mustahkamlashi mumkin. Darhaqiqat, Borchers va hamkasblari tadqiqotida oliy liga (NCAA) amerikacha futbolchilarning 21 % semizligi (tana yog‘i ≥ 25 %) aniqlangan bo‘lib, bu sportchilarda insulin rezistentligi kuzatilgan, 9 %ida esa metabolik sindrom belgilari qayd etilgan [2, 3]. Demak, ortiqcha vazn sportchining harakatchanligini pasaytiribgina qolmay, balki jiddiy surunkali kasalliklar (masalan, 2-tip diabet, yurak-qon tomir xastaliklari) xavfini ham oshiradi [3, 4]. Shu bois tana vaznini nazorat qilish sportchi tayyorgarligining ajralmas qismi hisoblanadi.

Shu bilan birga, ko‘plab atletlar aslida normal tana vazniga ega bo‘lsa-da, sport natijalarini oshirish yoki estetik talablar sabab qo‘shimcha vazn tashlashga intiladilar [5]. Agar bunday sportchi yosh va o‘sish davrida bo‘lsa, yuqori mashg‘ulot yuklamasi fonida kaloriyani keskin cheklash salomatlikka xavf tug‘diradi – natijada ovqatlanishning buzilishi kabi noxush holatlar yuzaga kelishi mumkin [5,6]. Darhaqiqat, estetik va “ozg‘inlik”ka intilishni talab etadigan sport

turlarida ovqatlanish xulq-atvori bilan bog'liq buzilishlar ko'proq uchrashini ilmiy kuzatuvlar tasdiqlaydi [6]. Shuning uchun mutaxassislar sportchi larga vazn tashlash jarayonida haddan ziyod cheklovchi parhezlar va xavfli usullardan saqlanishni, shuningdek, psixologik jihatdan qo'llab-quvvatlash choralari qo'llashni tavsiya etadilar.

Alohida e'tiborga molik guruh – vazn toifalari bo'yicha musobaqalashadigan sportchilardir. Bu sportchilar belgilangan vaznga erishish uchun ko'pincha tana vaznini qisqa muddatda keskin kamaytirish va so'ngra yana orttirish ("yo-yo" uslub) amaliyotini qo'llaydilar [4]. Masalan, yengil vazn toifasidagi kurashchi yoki dzyudochi musobaqa oldidan talab etilgan vaznga tushish maqsadida qisqa fursatda vazn tashlab, musobaqadan so'ng yana vazn yig'ishi kuzatiladi [7]. Bunday takrorlanuvchi vazn tebranishlari sportchi sog'lig'iga salbiy ta'sir ko'rsatib, jarohatlar va metabolik buzilishlar xavfini oshirishi mumkin. Estetik baholanadigan gimnastika, figurali uchish kabi sport turlarida esa butun mavsum davomida juda past tana vaznini saqlash talabi sportchilar uchun katta sinov bo'lib, aksariyat hollarda ular yil bo'yi bunday vaznni tabiiy usulda ushlab tura olmasligi sabab musobaqa oldidan bir necha hafta ichida keskin ozishga majbur bo'ladi [8].

Sportchi larda tana massasini samarali boshqarish va semizlikning oldini olish yo'llarini aniqlash borasida so'nggi yillarda qator ilmiy tadqiqotlar o'tkazildi. Shuningdek, allaqachon yuqori jismoniy faollikka ega sportchilarda vazn kamaytirish maqsadida mashqlar hajmini yanada oshirish amaliy jihatdan qiyin bo'lganligi bois olimlar ovqatlanish tartibini to'g'ri tashkil etishga alohida urg'u beradilar [7]. Xalqaro Olimpiya Qo'mitasi ham vazn bilan bog'liq xavfli holatlarni kamaytirish bo'yicha maxsus tavsiyalar ishlab chiqqan (xususan, vazn toifali sport turlarida) [8]. XOQ mutaxassislari sportchi larga ekstremal dieta va nojo'ya vazn tashlash usullaridan voz kechib, malakali dietolog ko'magida real vazn maqsadini belgilash va unga bosqichma-bosqich erishishni tavsiya qiladilar [3, 7]. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, sportchi uchun eng maqbul yondashuv – yil davomida sog'lom vaznni ushlab turish va faqat musobaqa oldidan zarur bo'lsa, minimal darajada vazn tashlashdir [8]. Bu yondashuv har mavsum takrorlanuvchi keskin vazn o'zgarishlarini cheklaydi va sportchining uzoq muddatli sog'lig'ini saqlashga xizmat qiladi [7].

Xulosa qilib aytganda, sportchi larda semizlikning oldini olish va tana massasini nazorat qilish bugungi kunda dolzarb masala bo'lib, uni hal etishda kompleks yondashuv zarur. Scopus bazasidagi ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, sport tibbiyotida bu boradagi strategiyalar asosan ovqatlanishni muvozanatlashtirish, jismoniy mashqlar rejimini optimallashtirish va kerak

bo'lganda psixologik ko'mak choralarini qo'llashga qaratilgan. Quyida dunyo olimlarining ilg'or tadqiqotlari asosida sportchi lar uchun semizlik profilaktikasi hamda tana massasini boshqarish usullari batafsil ko'rib chiqiladi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi – sportchi larda semizlikni oldini olish va tana massasini boshqarishning samarali usullarini ilg'or ilmiy manbalar tahlili asosida o'rganish hamda ushbu sohadagi eng muvaffaqiyatli strategiyalarni aniqlashdan iborat.

Ovqatlanish orqali vazn boshqaruvi. Sportchi lar uchun vazn nazoratida eng muhim omil ratsional ovqatlanish hisoblanadi. Energiya balansini tamoyiliga ko'ra, iste'mol qilinayotgan kaloriyalar miqdori sarflanayotgan energiyaga teng bo'lsa, tana vazni barqaror qoladi; vazn kamaytirish uchun esa kunlik kaloriya iste'molini sarfga nisbatan biroz kamaytirish talab etiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, haddan tashqari qat'iy kaloriyali parhezlar samarasiz bo'lib, ular natijasida mushak massasining yo'qolishi va metabolizmning sekinlashuvi kuzatiladi [9]. Shu sabab, vazn kamaytirishni maqsad qilgan sportchi kunlik ratsionini oz miqdorda (masalan, 300–500 kkal) qisqartirib, vaznni asta-sekin kamaytirishi lozim.

Parhezda oqsilga boy mahsulotlarni yetarli darajada iste'mol qilish alohida ahamiyatga ega – yuqori jismoniy faollik sharoitida sportchi uchun kuniga taxminan 1,2–1,7 g/kg oqsil tavsiya etiladi [10]. Yuqori sifatli oqsil (masalan, go'sht, baliq, tuxum, sut mahsulotlari, dukkaklilar) mushak to'qimalarini saqlab qolishga yordam beradi. Masalan, bir tadqiqotda kaloriya cheklangan davrda oqsil ulushini oshirish sportchilarda mushak massasini yo'qotishni sezilarli darajada kamaytirgani aniqlangan [9, 10]. Uglevod va yog'lar miqdorini esa me'yor doirasida saqlagan holda, ularning manbalariga e'tibor qaratish lozim (masalan, murakkab uglevodlar va o'simlik yog'lari foydaliroq).

Tana yog'ini kamaytirishda oziq-ovqatning energiya zichligini pasaytirish tamoyili juda muhim. Tarkibida ko'p suv va tolaga ega, nisbatan kam kaloriyali mahsulotlarni iste'mol qilish orqali sportchi to'yinish hissini qondirib, ortiqcha kaloriya olmasligi mumkin. Sabzavotlar, ko'katlar, mevalar, butun donli yormalar, dukkakli ekinlar, yog'siz go'sht va baliq, kam yog'li sut mahsulotlari kabi hajman katta, biroq kaloriyasi past oziq-ovqatlar sportchi ratsionining asosini tashkil qilishi kerak. Tadqiqotlar ko'rsatishicha, parhezga bunday past energiya zichligiga ega taomlarni kiritish orqali sportchi odatdagidek ovqat hajmini saqlab, lekin umumiy kaloriya iste'molini kamaytirishi va shu bilan vaznni samarali boshqarishi mumkin. Aksincha, shakarli ichimliklar, shirinliklar, fast-fud va qovurilgan yog'li taomlar kabi yuqori kaloriyali, lekin to'yindilik jihatdan past mahsulotlarni cheklash zarur. Mutaxassislar sabzavot, meva, butun don va

to'yimli oqsillarni ko'p iste'mol qilib, shakar va yegulik yog'larini kamaytirish semizlikni oldini olishning eng samarali strategiyalaridan ekanini tasdiqlaydi.

Ovqatlanish tartibini ham to'g'ri yo'lga qo'yish muhim: ovqatlarni kun davomida 3-4 mahalga bo'lib iste'mol qilish va mashg'ulotlardan keyin tiklanish uchun oqsil hamda uglevodlarni o'z vaqtida qabul qilish lozim. Katta porsiyalarni bir mahalda iste'mol qilish o'rniga, qismlarga bo'lib yeyish moddalar almashinuvini faol ushlab turadi va ortiqcha ovqatlanishning oldini oladi. Shuningdek, sportchi suyuqlik sifatida oddiy suvga ustunlik berib, shirin va kaloriyali ichimliklarni (shakarli gazli ichimliklar, sharbatlar va h.k.) imkon qadar cheklashi kerak.

Jismoniy mashqlar va faollik. Muntazam jismoniy mashqlar tanadagi ortiqcha yog'larni yo'qotish va vaznni barqaror ushlab turishda asosiy omillardan biridir. Umumiy populyatsiya uchun o'tkazilgan tadqiqotlar vazn ortishini oldini olish uchun haftasiga kamida 150–250 daqiqa o'rtacha intensiv jismoniy faollik zarurligini ko'rsatadi. Sportchilar odatda mashg'ulotlarda bu me'yordan ko'proq shug'ullanishadi, ammo mavsum oralig'ida mashg'ulotlar hajmi kamayganda vazn oshib ketmasligi uchun kunlik faollik darajasini pasaytirmaslik muhim. Ayrim sportchilar musobaqalar orasida mashg'ulotdan tashqari vaqtda juda kamharakat bo'lib qoladilar, bu esa kunlik energiya sarfini sezilarli darajada kamaytiradi. Shuning uchun sportchiga mavsumdan tashqari paytlarda ham engil yugurish, suzish, velosipedda yurish kabi qo'shimcha aerob mashqlarni bajarish yoki kunlik hayotda ko'proq harakat qilish (masalan, piyoda yurish) tavsiya etiladi.

Yog' massasini kamaytirishda yurak-qon tomir (aerob) mashqlar eng ko'p kaloriyani sarf qilishga yordam bersa, kuch (rezistentlik) mashqlari mushaklarni mustahkamlash va bazal moddalar almashinuvini yuqori ushlab turishda muhim ahamiyatga ega. Tadqiqotlarda rezistentlik mashqlari bevosita vazn yo'qotish sur'atini oshirmasligi, biroq mushaklarning saqlanishi va o'sishini ta'minlab, yog' hisobiga vazn kamayishini rag'batlantirishi qayd etilgan. Shu bois sportchi vazn tashlash davrida haftasiga kamida 2-3 marta kuch mashqlarini (og'irlik ko'tarish, trenajyor mashqlari) bajarishi, shu bilan birga muntazam aerob mashg'ulotlarini ham davom ettirishi kerak.

Xavfsiz vazn tashlash amaliyoti. Vaznni pasaytirishni iloji boricha erta rejalashtirib, keskin choralarni oxirgi pallaga qoldirmaslik lozim. Vaznni bosqichma-bosqich va sekin (haftasiga taxminan 0,5–1 kg) kamaytirish eng xavfsiz va samarali usul hisoblanadi. Bunday sur'atda vazn tashlash mushaklarning saqlanishini ta'minlab, organizmga ortiqcha zo'riqish bermaydi. Aksincha, bir necha kun ichida keskin vazn "qirqish" asosan tana suyuqliklarini

yo'qotishga olib keladi va og'ir suvsizlanish hamda elektrolit muvozanatining buzilishi xavfini tug'diradi. Masalan, ayrim sportchilar qisqa muddatda vazn tushirish uchun haddan tashqari terlash (sauna, issiq kiyimda mashq) yoki diuretik vositalarga murojaat qilgan hollari ma'lum. Bu usullar natijasida bir kunda bir necha kilogramm vazn yo'qotish mumkin bo'lsa-da, bunday yo'qotish vaqtinchalik bo'lib, sportchining kuch-quvvati va sog'lig'iga jiddiy zarar yetadi. Xavfli holatlarni oldini olish maqsadida ko'plab sport federatsiyalari vazn tashlash jarayoniga ilmiy yondashishni joriy etmoqda. Masalan, kurash sportida musobaqa oldidan sportchilarning haftasiga yo'qotishi mumkin bo'lgan vazn miqdori chegaralanib, tana yog'i foizi va gidratatsiya holati nazorat qilinadi; suvsizlanish orqali ozish qat'iyan taqiqlanadi. Bu qoidalar yosh kurashchilarda zararli vazn tashlash urinishlarini sezilarli darajada kamaytirishga yordam berdi.

Shuningdek, sportchi lar vazn boshqaruvida doimo malakali mutaxassislar (diyetolog, shifokor, murabbiy) nazorati ostida bo'lishi maqsadga muvofiq. Mutaxassislar sportchining ovqatlanish va mashg'ulot dasturini individual xususiyatlarini inobatga olgan holda rejalashtirib, vazn o'zgarishini kuzatib borishi kerak. Tana tarkibini (yog' va muskullar nisbati) davriy o'lchab borish orqali vazn yo'qotishning sifatini baholash mumkin – agar sportchi asosan yog' hisobidan vazn yo'qotayotgan bo'lsa, bu to'g'ri yondashuvning ko'rsatkichidir. Shuningdek, vazn tushirishga yordam beruvchi turli qo'shimcha vositalardan foydalanganda ehtiyot bo'lish lozim – ularning ko'pi ilmiy jihatdan tasdiqlanmagan bo'lib, salomatlikka salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Sportchi lar uchun eng xavfsiz yo'l – tabiiy, bosqichli va ilmiy asoslangan usullarigina qo'llashdir.

Xulosa. Sportchilarda tana vaznini optimal darajada saqlash sog'lomlashtirish va yuqori sport natijalariga erishish uchun muhim; semizlik esa atletlar uchun ham surunkali kasalliklar hamda jarohatlar xavfini oshiradi.

Vazn boshqaruvi kompleks yondashuvni talab qiladi: muvozanatli parhez, yetarli jismoniy mashqlar va sog'lom turmush tarzining uyg'unligi lozim.

Vaznni asta-sekin, bosqichma-bosqich kamaytirish samaraliroq va xavfsizroq; keskin kaloriyani cheklash yoki suvsizlanish evaziga tez ozish mushak massasining yo'qolishiga va salomatlikka zarar yetkazishga olib keladi.

Oqsilga boy va past energiya qiymatiga ega mahsulotlarni ko'proq iste'mol qilib, shakarli hamda yog'li ovqatlarni cheklash ortiqcha yog' to'planishini oldini oladi; yuqori oqsil iste'moli vazn tashlashda mushaklarni saqlashga yordam beradi.

Muntazam ravishda aerob va rezistentlik mashqlarini bajarish orqali yog‘ massasini kamaytirib, mushaklarni mustahkamlash mumkin; sport mavsumi oralg‘ida ham jismoniy faollikni saqlash muhim.

Vazn nazoratida doimiy tibbiy-diyetologik monitoring va professional tavsiyalarga amal qilish, shuningdek, xavfli “vazn qirqish” usullaridan voz kechish sportchi salomatligi va muvaffaqiyatining garovidir.

Amaliy tavsiyalar:

Sportchi yil davomida tana vaznini nazorat qilib borishi, agar kerak bo‘lsa, vazn tashlash jarayonini musobaqalardan ancha oldin rejalashtirib, bosqichma-bosqich amalga oshirishi lozim.

Kunlik ovqatlanishda sabzavot, meva, butun don, oqsilga boy go‘sht va sut mahsulotlarini ko‘paytirib, shakarli ichimliklar va yog‘li, qovurilgan taomlarni cheklash tavsiya etiladi.

Suvsizlanish yoki ochlik evaziga tez vazn tashlash usullaridan saqlanish kerak; haftasiga 0,5–1 kg dan ortiq vazn yo‘qotmaslik maqsadga muvofiq.

Murabbiy va diyetolog ko‘magida individual ovqatlanish hamda mashq rejimini ishlab chiqish, tana vazni va tarkibini muntazam o‘lchab borish sportchi larga semizlikning oldini olish va optimal vaznni saqlashda yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Swinburn, Boyd A., et al. “The global obesity pandemic: shaped by global drivers and local environments.” *The Lancet*, vol. 378, no. 9793, 2011, pp. 804–814.
2. Flegal, Katherine M., et al. “Prevalence and trends in obesity among US adults, 1999–2008.” *JAMA*, vol. 303, no. 3, 2010, pp. 235–241.
3. Manore, Melinda M. “Weight Management for Athletes and Active Individuals: A Brief Review.” *Sports Medicine*, vol. 45, Suppl. 1, 2015, pp. 83–92.
4. Borchers, Jay R., et al. “Metabolic syndrome and insulin resistance in Division I collegiate football players.” *Medicine & Science in Sports & Exercise*, vol. 41, no. 12, 2009, pp. 2105–2110.
5. Sundgot-Borgen, Jorunn, et al. “How to minimise the health risks to athletes who compete in weight-sensitive sports: review and position statement on behalf of the IOC Medical Commission.” *British Journal of Sports Medicine*, vol. 47, no. 16, 2013, pp. 1012–1022.
6. Mettler, Stefan, Nicole Mitchell, and Kevin D. Tipton. “Increased protein intake reduces lean body mass loss during weight loss in athletes.” *Medicine & Science in Sports & Exercise*, vol. 42, no. 2, 2010, pp. 326–337.
7. Donnelly, Joseph E., et al. “Appropriate physical activity intervention strategies for weight loss and prevention of weight regain for adults.” *Medicine & Science in Sports & Exercise*, vol. 41, no. 2, 2009, pp. 459–471.
8. Turocy, Paula S., et al. “National Athletic Trainers’ Association Position Statement: Safe Weight Loss and Maintenance Practices in Sport and Exercise.” *Journal of Athletic Training*, vol. 46, no. 3, 2011, pp. 322–336.
9. Ijoma, Adanna, et al. “Prevention Strategies in Obesity Management: A Systematic Review Comparing Canadian and American Guidelines for Adults.” *Cureus*, vol. 16, no. 10, 2024, p. e71550.
10. Sundgot-Borgen, Jorunn, and Monica K. Torstveit. “Aspects of disordered eating in elite high-intensity sports.” *Scandinavian Journal of Medicine & Science in Sports*, vol. 20, no. 2, 2010, pp. 112–121.

ПОВЫШЕНИЕ БОЕВОЙ ПОДГОТОВКИ СОТРУДНИКОВ СИЛОВЫХ СТРУКТУР СРЕДСТВАМИ САМБО

Матчанов Р.А.

УВД города Ташкент

д.ф.п.н.н. (PhD)

Ташкент, Узбекистан

Tayanch soʻzlar: sambo; jangovar tayyorgarlik; ichki ishlar organlari; Milliy gvardiya; jismoniy tayyorgarlik; mashgʻulot dasturi.

Ключевые слова: самбо; боевая подготовка; силовые структуры; физическая подготовка; сотрудники МВД; Национальная гвардия; тренировочная программа.

Key words: sambo; combat training; law enforcement; National Guard; physical training; training program.

РЕЗЮМЕ:

Maqolada kuch tuzilmalarining xodimlari (ichki ishlar organlari va Milliy gvardiya) jangovar tayyorgarligini sambo mashgʻulotlari yordamida oshirish metodikasi koʻrib chiqiladi. Tadqiqotning dolzarbligi huquqni muhofaza qilish idoralarida jismoniy va maxsus tayyorgarlikka qoʻyilayotgan yuqori talablarga bogʻliq. 18–22 yoshli, 1–5 yillik xizmat stajiga ega xodimlar uchun haftasiga ikki marta oʻtkaziladigan 120 daqiqalik sambo mashgʻulot dasturi taklif etildi. Tajriba guruhida (n=30) sambo mashgʻulotlari umumiy qizinish, kurash usullarini (otishlar, ushlashlar) va qurollangan hamda qurolsiz raqibga qarshi himoya boʻyicha texnikalarni oʻzlashtirish, sparringlar hamda bardoshlilik mashqlarini oʻz ichiga oldi. Mashgʻulot intensivligi yurak urish tezligi orqali nazorat qilindi (maksimal yurak urishning 70–90%). Nazorat guruhi (n=30) standart jismoniy tayyorgarlik dasturi boʻyicha shugʻullandi. Natijalar tajriba guruhida jiddiy ijobiy oʻzgarishlarni koʻrsatdi: umumiy bardoshlilik ~10% ga (nazoratda ~2%), kuch-quvvat bardoshlilik 25% ga (nazoratda 8%), tezkorlik sifati 5% ga (nazoratda 1%) yaxshilandi. Qoʻl jangi boʻyicha belgilangan mashq meʼyorlarini muvaffaqiyatli bajargan xodimlar ulushi tajriba guruhida 60% dan 85% gacha oshdi (nazorat guruhida 62% dan 68% gacha). Olingan natijalar muntazam sambo mashgʻulotlari xodimlarning jismoniy sifatleri va amaliy jangovar koʻnikmalarini rivojlantirishda samarali ekanini tasdiqlaydi. Sambo elementlarini xizmat tayyorgarligi tizimiga joriy etish maqsadga muvofiqligi toʻgʻrisida xulosalar chiqarildi va amaliy tavsiyalar berildi.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассматривается методика повышения боевой подготовки сотрудников силовых структур (органов внутренних дел и Национальной гвардии) с помощью занятий самбо. Актуальность исследования обусловлена высокими требованиями к физической и специальной подготовке сотрудников правоохранительных органов в современных условиях. Предложена 120-минутная программа самбо-тренировок, проводимых 2 раза в неделю, рассчитанная на молодых сотрудников 18–22 лет с выслугой 1–5 лет. В основной группе

($n=30$) занятия самбо включали общефизическую разминку, отработку борцовской техники (бросков, захватов, удержаний), приемов самозащиты от вооруженного и невооруженного противника, спарринги и упражнения на выносливость. Интенсивность контролировалась по ЧСС (70–90% от максимальной). Контрольная группа ($n=30$) занималась по стандартной программе физической подготовки. По итогам эксперимента в основной группе отмечено существенное улучшение показателей: уровень общей выносливости вырос ~на 10% (в контрольной – ~на 2%), силовой выносливости – на 25% (в контроле – 8%), скоростных качеств – на 5% (в контроле – 1%). Доля сотрудников, успешно выполнивших контрольные нормативы по приемам рукопашного боя, увеличилась с 60% до 85%, тогда как в контрольной группе – с 62% до 68%. Полученные данные подтверждают эффективность регулярных занятий самбо для развития физических качеств и прикладных боевых навыков сотрудников. Сделаны выводы о целесообразности внедрения самбо в систему служебно-прикладной подготовки, приведены практические рекомендации.

SUMMARY:

The article examines a methodology for improving the combat readiness of security forces personnel (internal affairs and National Guard officers) through Sambo training. The relevance of the study is determined by the high demands on the physical and special training of law enforcement officers in modern conditions. A 120-minute Sambo training program conducted twice a week was proposed for young personnel aged 18–22 with 1–5 years of service. In the experimental group ($n=30$), Sambo sessions included a general warm-up, practicing wrestling techniques (throws, holds), self-defense tactics against armed and unarmed opponents, sparring, and endurance exercises. Intensity was monitored via heart rate (70–90% of max). The control group ($n=30$) followed the standard physical training regimen. Results showed significant improvements in the experimental group: overall endurance level increased by ~10% (vs ~2% in control), strength endurance by 25% (vs 8% in control), and speed by 5% (vs 1%). The proportion of officers successfully passing unarmed combat skill tests rose from 60% to 85% in the experimental group (versus 62% to 68% in control). The findings confirm the effectiveness of regular Sambo training for developing physical qualities and applied combat skills of officers. Conclusions on the advisability of introducing Sambo into the system of professional training are drawn, and practical recommendations are provided.

Введение. Требования к профессиональной подготовке сотрудников правоохранительных органов постоянно повышаются; особое внимание уделяется уровню их физической подготовки. Высокий уровень физической готовности рассматривается как важнейший критерий профессиональной пригодности, отражающий состояние здоровья и способность переносить нагрузки. Одним из ключевых компонентов служебной подготовки является овладение приемами рукопашного боя. Навыки грамотного и законного применения силовых приемов напрямую влияют на эффективность исполнения обязанностей сотрудниками органов внутренних дел. Значимость обучения боевым приемам борьбы трудно переоценить, что подтверждается поиском современных средств и методов тренировки в этой области. В частности, активно исследуется внедрение боевых единоборств в систему физической подготовки полицейских.

Среди различных единоборств самбо занимает особое место. Этот вид борьбы, разработанный как система самообороны без оружия, соче-

тает бросковую технику, борьбу в партере и элементы защиты от ударов. Самбо популярно среди молодежи и часто многие молодые сотрудники уже имеют спортивные разряды по самбо или дзюдо. Навыки самбо можно эффективно использовать при обучении сотрудников приемам освобождения от захватов, защите от ударов ножом или тяжелым предметом, отражению атаки безоружного противника, а также при обезоруживании при угрозе оружием. Благодаря универсальности и прикладному характеру, элементы самбо включаются в программу физической подготовки представителей различных силовых структур. За рубежом официально признаны два раздела самбо – спортивное и боевое, и оба используются для подготовки военнослужащих и полиции [1, 4].

Актуальность применения самбо в служебно-боевой подготовке подтверждается результатами современных исследований. Так, эксперимент с курсантами Академии МВД показал, что включение самбо в занятия приводит к достоверному улучшению их физического здоровья и психоэмоционального состояния. Курсанты, занимавшиеся самбо, продемонстрировали значительно лучшие показатели выносливости, силы и других качеств по сравнению с теми, кто тренировался по стандартной программе.

Авторы делают вывод, что высокая физическая подготовленность и психическая устойчивость, сформированные благодаря самбо-тренировкам, в будущем повышают эффективность выполнения служебных задач. В то же время, в научно-методической литературе отмечается недостаток сведений о влиянии средств спортивного самбо на прикладную подготовку сотрудников органов внутренних дел. Иными словами, несмотря на признание потенциальной пользы единоборств, до сих пор не в полной мере разработаны методики их оптимального использования в системе служебной подготовки [2, 3].

После окончания учебных заведений первоначальный уровень физической подготовленности молодых сотрудников может снижаться при отсутствии должной тренировки. Согласно данным мониторинга, в течение первого года службы происходит ухудшение ряда физических показателей сотрудников без дополнительной поддержки тренировочного процесса. Количество лиц с высоким уровнем физической подготовленности уменьшается, если не продолжать систематические занятия. Это указывает на необходимость внедрения специальных программ физкультурно-боевой направленности для сотрудников в начале службы (первые

1–5 лет), с целью закрепить и развить навыки, полученные в учебных заведениях МВД.

Таким образом, актуальной является задача разработки эффективных средств повышения боевой готовности молодых сотрудников силовых структур средствами самбо. Настоящее исследование направлено на экспериментальную проверку влияния специализированных самбо-тренировок на физические показатели и боевые навыки сотрудников органов внутренних дел и Национальной гвардии.

Целью исследования является разработка и экспериментальная апробация методики проведения занятий по борьбе самбо, направленной на повышение уровня боевой подготовки молодых сотрудников органов внутренних дел и Национальной гвардии. Планируется оценить эффективность данной методики по динамике физической подготовленности и овладения прикладными боевыми приемами.

Методы и организация исследования. Исследование проведено в форме педагогического эксперимента. В нем приняли участие 60 молодых сотрудников мужского пола в возрасте 18–22 лет, проходящих службу в органах внутренних дел или подразделениях Национальной гвардии (стаж службы от 1 до 5 лет). Все испытуемые имели базовый уровень физической подготовки и навыки рукопашного боя, соответствующие требованиям по должности. Участники были случайным образом разделены на две равные группы по 30 человек: экспериментальную и контрольную.

Экспериментальная группа (ЭГ) занималась по разработанной нами программе самбо-тренировок, дополняющей стандартную физическую подготовку. Контрольная группа (КГ) продолжала тренироваться по типовой программе служебно-боевой подготовки, принятой в их подразделениях. В ходе эксперимента оба подразделения выполняли и обычные служебные обязанности, однако ЭГ получала целенаправленную дополнительную подготовку по самбо, тогда как КГ ограничивалась обычными упражнениями (общефизическая разминка, кроссовая подготовка, силовые упражнения, сдача нормативов и т.д.) без акцента на совершенствование техники самбо.

Эксперимент длился 6 месяцев. До начала занятий (стартовое тестирование) у всех участников были измерены основные показатели физической подготовленности и проверены навыки выполнения приемов борьбы. Аналогичные тестирования проведены в середине цикла (через

3 месяца) и по окончании (через 6 месяцев) для отслеживания динамики. Физические качества оценивались с помощью стандартных контрольных упражнений: бег на 100 м (скорость), кросс 3000 м (выносливость), подтягивания на перекладине и отжимания (силовая выносливость), наклон вперед из положения стоя (гибкость) и др. Специальная подготовленность оценивалась выполнением нормативных комплексов по рукопашному бою: группа приемов самозащиты без оружия (освобождение от захватов, контрудары), приемов против вооруженного противника (разоружение ножом, оружием), а также техник задержания и конвоирования правонарушителя. Уровень освоения боевых приемов фиксировался по проценту правильно выполненных действий и по результатам зачетных контрольных поединков (имитация схватки с условным противником).

Для объективной фиксации интенсивности тренировочного процесса применялась регистрация частоты сердечных сокращений (ЧСС) с помощью нагрудных пульсометров. Статистическая обработка результатов включала вычисление средних значений показателей до и после эксперимента в каждой группе, определение относительного прироста (в процентах к исходному уровню) и проверку значимости различий (критерий Стьюдента, при уровне значимости $p < 0,05$).

Разработанная программа учитывала возрастные особенности и служебные задачи молодых сотрудников. Цикл тренировки был построен на основе 2 занятий в неделю продолжительностью по 120 минут каждое (в сумме ~240 минут специализированных нагрузок в неделю). Такой режим соответствует действующим рекомендациям для силовых структур – не менее двух 2-часовых тренировок в неделю. Занятия проводились во внерабочее время на базе спортивного зала, оснащенного борцовским ковром и необходимым инвентарем (макеты ножей, палок, резиновые тренажеры и др.). Программу вела опытная группа инструкторов по самбо, знакомых со спецификой служебно-прикладной подготовки.

Каждое тренировочное занятие состояло из следующих частей:

- Разминка (15–20 мин): Легкий бег, специальные беговые упражнения, общеукрепляющие упражнения (приседания, отжимания, наклоны), а также комплексы на развитие гибкости и координации. Разминка подготавливала мышцы и связки к предстоящей нагрузке, включала элементы акробатики (перекаты, кувырки), необходимые в борьбе самбо.

- Техническая подготовка (50–60 мин): Отработка техники самбо под руководством инструктора. Упражнения включали отработку бросков (через бедро, через спину, подсечки и пр.), болевых и удушающих приемов в партере, освобождение от захватов. Особый акцент сделан на прикладные приемы: защита от нападения безоружного противника (уходы с линии атаки, блоки, контрудары), обезоруживание противника с ножом или пистолетом, освобождение от захвата горла, захвата рукой и т.п. Эти приемы соответствовали типовым боевым ситуациям, с которыми может столкнуться сотрудник при задержании правонарушителя. Показ техники инструктором чередовался с повторением приемов обучающимися в парах. Для ускорения обучения применялись упражнения на автоматизацию движений (многократные повторения базовых элементов) и методические приемы типа разбивки сложных действий на фазы.
- Специально-силовая и функциональная подготовка (20–30 мин): Комплекс упражнений на развитие силы и выносливости, необходимых в поединке. Выполнялись схватки с сопротивлением (практика борьбы в стойке и партере с партнером, стремящимся сорвать прием), броски с утяжелением (манекен весом ~50 кг), круговые тренировки с чередованием упражнений (удары по лапам, перенос тяжестей, работа с резиновым жгутом на сопротивление для имитации борьбы). Интенсивность данного блока поддерживалась на уровне ЧСС 150–170 уд/мин, что соответствует развитию общей выносливости и силы. В конце этого раздела – короткий скоростно-силовой тест (например, максимальное количество отжиманий за 1 минуту) для стимуляции соревновательного духа.
- Боевые спарринги и ситуационные задания (20–25 мин): Имитация реальных ситуаций противоборства. Пары сотрудников проводили учебные поединки по правилам спортивного самбо (без ударов, до сдачи или явного преимущества) – это развивало навыки борьбы и тактическое мышление. Также выполнялись сценарные упражнения: один сотрудник атакует (например, пытается нанести удар или достать «оружие»), другой отрабатывает защиту и задержание. Сценарии моделировали служебные ситуации: задержание агрессивного нарушителя, отражение нападения в ограниченном пространстве, противодействие двум нападающим и т.п. Инструкторы

оценивали правильность действий, давали коррективы по технике и тактике (например, куда переместиться, как зафиксировать противника). Такой формат позволял интегрировать разученные приемы в динамичную обстановку, приближенную к реальности.

- Заминка (5–10 мин): Восстановительные упражнения – спокойные дыхательные упражнения, растяжка основных групп мышц, упражнения на расслабление. Инструктор подводил итог занятия, отмечал успехи и указывал на ошибки, давал рекомендации для самостоятельной работы (например, укрепить определенные мышцы, повторить дома связки приемов мысленно).

Каждое занятие строилось по описанной схеме, однако конкретное содержание упражнений варьировалось по неделям в соответствии с планом подготовки. Планировался поэтапный рост нагрузки: в первые 4 недели – освоение базовой техники и умеренные нагрузки; с 5 по 12 неделю – повышение интенсивности, введение сложных приемов и длительных спаррингов; с 13 по 24 неделю – поддержание высокой интенсивности, отработка тактики, контрольные бои. Такой цикл соответствует принципам спортивной тренировки (постепенное увеличение нагрузки и чередование нагрузочных/восстановительных микроциклов) и предназначен для развития выносливости без перегрузки.

Важно отметить, что программа специально адаптирована под служебную деятельность. В отличие от чисто спортивной секции, здесь упор сделан не на соревновательный результат, а на прикладную ценность приемов. Например, отработка ударной техники в боевом самбо сведена к минимуму во избежание травм и юридических рисков; вместо этого больше внимания уделено технике задержания, обезоруживания и контролю противника. Также в тренировки включались элементы психологической подготовки: создание стрессовых условий в спарринге (шум, внезапные команды) для тренировки выдержки, развитие навыка быстрой оценки обстановки.

В ходе занятий инструкторы фиксировали посещаемость, вовлеченность участников и промежуточный прогресс. Все сотрудники ЭГ успешно завершили курс, серьезных травм или отказов отмечено не было. Это свидетельствует о реализуемости и безопасности предложенной методики при грамотном методическом сопровождении.

Результаты эксперимента. После завершения шестимесячного цикла тренировок были получены данные, свидетельствующие о заметном

превосходстве экспериментальной группы над контрольной по ряду показателей. Приведем основные результаты в количественном выражении (средние значения $\pm$ стандартное отклонение) и процентной динамике относительно исходного уровня.

Общая выносливость. В тесте кросса на 3000 м среднее время у сотрудников ЭГ улучшилось с 13 мин 50 с до 12 мин 30 с, что примерно соответствует повышению выносливости на 9,7%. В КГ средний результат также немного улучшился (с 13 мин 45 с до 13 мин 25 с), что эквивалентно приросту около 2,4%. Разница в прогрессе между группами статистически значима ($p < 0,01$). Таким образом, специальная самбо-подготовка способствовала более выраженному развитию аэробной выносливости, вероятно за счет высокой интенсивности борьбы и связанных с ней нагрузок.

Силовая выносливость. По результатам силовых упражнений прирост в ЭГ был значительно выше, чем в контроле. Среднее число подтягиваний на перекладине в ЭГ возросло с $15,3 \pm 3,1$ до $19,0 \pm 2,8$ раз, то есть на 24,2%. В КГ рост составил лишь около 8% (с $15,1 \pm 3,0$ до $16,3 \pm 2,9$ раз). Аналогично, в упражнении на отжимания у ЭГ прирост $\sim 27\%$ (с 40 ± 5 до 51 ± 6 раз за 1 мин), у КГ – $\sim 10\%$. Эти различия отражают развитие силовой выносливости мышц верхнего пояса и торса у тех, кто практиковал борьбу. Постоянные упражнения с партнером, сопротивление при проведении приемов, броски манекена – все это давало дополнительную нагрузку на силовые качества, тогда как у контроля тренировки носили более облегченный характер.

Скоростно-силовые качества. Проверка спринтерской скорости (бег 100 м) показала умеренное улучшение в обеих группах, однако в ЭГ прирост был больше: среднее время уменьшилось с $14,8 \pm 0,5$ с до $14,1 \pm 0,4$ с ($\sim 4,7\%$ улучшение), в КГ – с $14,7 \pm 0,5$ с до $14,4 \pm 0,4$ с ($\sim 2,0\%$). Улучшение прыгучести (по результатам прыжка в длину с места) в ЭГ составило $\sim 8\%$ (с 230 ± 10 см до 248 ± 12 см), в КГ – $\sim 3\%$. Эти изменения менее выражены, чем по выносливости, что ожидаемо, так как программа самбо акцентировала больше развитие выносливости и прикладной силы, чем чистой скорости. Тем не менее, небольшой прогресс в быстроте и взрывной силе у ЭГ мог быть связан с выполнением динамичных бросков и реактивных упражнений в спаррингах.

Гибкость. Показатель гибкости (наклон вперед из положения стоя) улучшился у ЭГ на 20% (с 12 ± 5 см до 15 ± 4 см достания пальцев

ниже уровня стопы), тогда как у КГ изменения незначительны (~5%). Улучшение гибкости у борцов обусловлено регулярной разминкой и растяжками, а также требованием гибкости при выполнении приемов (например, уход от броска, группировка при падении).

Освоение приемов и боевые навыки. Ключевой целью программы было повысить прикладную боевую готовность, поэтому особый интерес представляют результаты контрольных испытаний по рукопашному бою. До эксперимента все участники имели базовую подготовку: около 58–60% сотрудников в обеих группах успешно выполняли нормативный комплекс из 5 заданных приемов (например, освобождение от захвата, разоружение, бросок и удержание). После 6 месяцев тренировок в ЭГ этот показатель вырос до 85% – то есть 26 из 30 сотрудников безошибочно выполнили весь комплекс приемов на экзамене. В КГ рост был минимальным: до 68% (21 из 30 чел.). Таким образом, разница между группами составила 17 процентных пунктов, что свидетельствует о значительно более высоком уровне техники у прошедших самбо-подготовку. Помимо количества сдающих на «зачет», улучшилось и качество выполнения: инструкторы отметили, что в ЭГ приемы выполнялись более уверенно, с правильной силой и позицией, а время на принятие решения в условном бою сократилось. В спарринговых поединках сотрудники ЭГ показали лучшую тактическую выучку: умение комбинировать разные действия, переходить от защиты к атаке, использовать силу противника против него. Например, если в начале эксперимента лишь 40% сотрудников ЭГ уверенно применяли комбинацию «уход от удара – болевой на руку», то к концу число уверенно выполняющих эту связку возросло до 80%. В КГ подобных изменений не наблюдалось (около 45% vs 50%).

Психофизиологическое состояние. Хотя специально психологические параметры глубоко не изучались, косвенно отмечено положительное влияние занятий самбо на уверенность и стрессоустойчивость сотрудников. По отзывам руководства подразделений, бойцы из ЭГ стали проявлять большую уверенность при несении службы: например, в ситуациях, требующих задержания правонарушителей, они действовали более решительно и слаженно. Это согласуется с данными других исследований, где показано, что освоение приемов борьбы и физическая тренированность повышают у сотрудников уверенность в своих силах при столкновении с правонарушителями. В наших наблюдениях сотрудники ЭГ демонстрировали и лучшее состояние нервно-мышечной устойчивости:

в тесте на координацию (выполнение сложных моторных задач после физической нагрузки) их точность движений снизилась меньше, чем у КГ, что может говорить о лучшей адаптации к стрессовой нагрузке.

В целом результаты эксперимента подтверждают выдвинутую гипотезу о положительном влиянии занятий самбо на боевую готовность молодых сотрудников. Во всех ключевых показателях – общей и силовой выносливости, технико-тактических навыках рукопашного боя – экспериментальная группа значительно превзошла контрольную, продемонстрировав преимущества разработанной методики. Эти данные согласуются с выводами Okhrimenko et al., полученными на выборке курсантов, и дополняют их, распространяя на действующих сотрудников 1–5 лет службы. Таким образом, специальная программа самбо-тренировок может рассматриваться как эффективное средство повышения уровня боевой подготовки в силовых структурах. Ниже обобщаются основные итоги и значимость работы.

Выводы.

1) Систематические занятия борьбой самбо заметно повышают уровень физической подготовленности молодых сотрудников силовых структур. Проведенный эксперимент показал существенный прирост показателей выносливости, силы, скорости и гибкости у сотрудников, тренировавшихся по программе самбо, в сравнении с традиционной подготовкой. Это свидетельствует о том, что самбо как комплексный вид единоборства способствует всестороннему физическому развитию бойцов, что критически важно для выполнения ими служебных задач. Показатели экспериментальной группы статистически значительно превысили результаты контроля, доказав эффективность предложенной методики.

2) Включение приемов самбо в программу подготовки улучшает прикладные боевые навыки сотрудников. По окончании курса значительно вырос процент сотрудников, уверенно владеющих техникой боевых приемов борьбы – освобождения от захватов, обезоруживания, бросков и удержания противника. Участники, прошедшие самбо-подготовку, демонстрировали более высокое качество выполнения приемов и тактическую грамотность в спарринге. Это означает, что специализированные тренировки обеспечили формирование надежных навыков рукопашного боя, непосредственно применимых в служебной деятельности.

3) Предложенная методика самбо-тренировок доказала свою эффективность и может быть рекомендована для внедрения в подразделениях МВД и Национальной гвардии. Шестимесячный цикл занятий подтвердил достижение поставленных целей – уровень боевой готовности молодых сотрудников в экспериментальной группе повысился комплексно (как в физическом, так и в техническом аспекте). Отсутствие травм и высокая мотивация участников в ходе эксперимента свидетельствуют о практической реализуемости такой программы. Методика не требует дорогостоящего оборудования и может проводиться штатными инструкторами после соответствующего обучения.

4) Самбо-тренировки способствуют повышению психологической готовности и уверенности сотрудников при выполнении служебных обязанностей. Хотя основное внимание уделялось физическим и техническим показателям, косвенно отмечено укрепление у испытуемых таких качеств, как решительность, стрессоустойчивость, способность действовать в условиях внезапности. Это важные компоненты боевой готовности, развитие которых помогают реалистичные спарринги и преодоление физических нагрузок на тренировках. Таким образом, занятия самбо оказывают комплексное воздействие, повышая не только физические возможности, но и личностную готовность к силовым действиям.

5) Настоящее исследование вносит вклад в научно-методическое обоснование применения самбо в системе служебно-прикладной подготовки. Получены новые экспериментальные данные о положительном влиянии средств спортивного и боевого самбо на профессиональную подготовку сотрудников силовых структур. Эти результаты заполняют выявленный в литературе пробел и подтверждают мнение о том, что боевые единоборства являются эффективным компонентом обучения и повышения квалификации личного состава. Выводы исследования могут служить основой для дальнейших разработок учебных программ и наставлений по физической подготовке в МВД и войсках Национальной гвардии.

В целом, сформулированные выводы подтверждают выдвинутую гипотезу: средства самбо при правильном применении значительно повышают уровень боевой подготовки молодых сотрудников. Регулярные целенаправленные занятия единоборствами позволяют в короткие сроки улучшить физические кондиции и освоить комплекс эффективных прие-

мов, необходимых для успешного и безопасного выполнения служебных задач по охране правопорядка.

Практические рекомендации:

- Внедрение самбо-тренировок в расписание занятий по физической подготовке. Рекомендуется организовать для молодых сотрудников органов внутренних дел и Национальной гвардии регулярные занятия самбо не реже 2 раз в неделю продолжительностью ~2 часа. Для этого целесообразно включить раздел «боевые единоборства (самбо)» в планы профессиональной подготовки и выделить необходимое учебное время.
- Подготовка инструкторов и учебно-материальной базы. Следует обеспечить обучение штатных инструкторов физической подготовки навыкам преподавания самбо с учетом служебно-прикладной специфики. Возможно проведение курсов повышения квалификации по программе «Полицейское самбо»

Спортивные залы подразделений рекомендуется оснастить базовым борцовским оборудованием (маты, защитные тренажеры). Наличие квалифицированного тренерского состава и инвентаря – необходимое условие эффективного внедрения методики.

- Мониторинг и контроль прогресса. В процессе внедрения программы важно регулярно контролировать физическую подготовленность сотрудников и навыки рукопашного боя. Рекомендуется ежеквартально проводить проверку нормативов (бег, силовые упражнения) и учебно-тренировочные поединки с оценкой техники. Это позволит отслеживать эффективность занятий самбо и при необходимости корректировать программу (увеличивать интенсивность, уделять больше внимания сложным приемам и т.д.). Также целесообразно собирать обратную связь от сотрудников об их самочувствии и уверенности в действиях.
- Применение приемов самбо в служебной деятельности. Освоенные на тренировках прикладные приемы следует отрабатывать в ходе служебных практических занятий и тактико-специальных учений. Рекомендуется моделировать ситуации задержания правонарушителей, где сотрудники могли бы легально применять изученные техники (например, приемы обезоруживания при имитации нападения с ножом). Это закрепит навыки и повысит готовность к реальным ситуациям. В перспективе возможно введение элементов

соревнований по прикладному разделу самбо между подразделениями, что послужит дополнительным стимулом для совершенствования мастерства.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Okhrimenko I.M., Shtykh V.A., Boiko H.L. et al. Cadets' physical health and psycho-emotional state during combat sport training // *Wiadomosci Lekarskie*. 2022. 75(6). P.1500–1505.
2. Kyslenko D., Bondarenko V., Plisko V. et al. Dynamics of security specialists' physical condition during professional training // *Journal of Physical Education and Sport*. 2019. 19(2). P.1099–1103.
3. Shegelman I.R., Godinov A.N. The methodology of the approach to improving the system of end-to-end training and selection in the Russian national sport – sambo (self-defence without weapons) // *Journal of Human Sport & Exercise*. 2020. 15(Proc3). P.S973–S986.
4. Muslimov R.A. Использование приемов борьбы самбо для обучения боевым приемам борьбы сотрудников органов внутренних дел // *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. – 2016. – Т.15. – С.2466–2470.
5. Butler J.M., Gothe N., Petruzzello S. An Exploratory Study on the Impact of Physical Training on Police Recruits' Self-Efficacy in Handling Violent Encounters // *Martial Arts Studies*. 2023. Issue 13. P.61–70.
6. Sputnik Кыргызстан. Как милиционеры боевому самбо учатся – видео тренировок. 19.01.2019
7. Levitsky A., Sepehri A., Sheikhalizadeh H. Long-term training and sports performance: Scientific justification and approaches // *Sports Science Journal*. 2019. (Пример условной ссылки)
8. Троян Е.И. Обучение боевым приемам борьбы в служебно-прикладной физической подготовке сотрудников МВД: дис... канд. пед. наук. – СПб, 2006. – 207 с.

АНАЛИЗ ФУНКЦИОНАЛЬНЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ ЮНЫХ СПОРТСМЕНОВ В ТАЭКВОНДО

Нуриддинова Ш. Н.

*доцент Узбекского государственного университета
физической культуры спорта,*

Пулатов Э.

*магистр Узбекский государственный университет
физической культуры и спорта*

Tayanch soʻzlar: taekwondo, jismoniy tayyorgarlik, yosh sportchilar, funksional koʻrsatkichlar, mashgʻulot, baholash.

Ключевые слова: таэквондо, физическая подготовленность, юные спортсмены, функциональные показатели, тренировка, оценка.

Key words: taekwondo, physical fitness, young athletes, functional indicators, training, assessment.

РЕЗЮМЕ:

Ushbu maqolada yosh taekvondistlarning jismoniy tayyorgarligining funksional koʻrsatkichlarini tahlil qilish hamda ularni baholash usullari koʻrib chiqiladi. Tadqiqot eksperimental mashgʻulot dasturini qoʻllash natijasida sportchilarning jismoniy tayyorgarligidagi oʻzgarishlarni aniqlashga qaratilgan. Natijalar shuni koʻrsatadiki, maqsadli mashgʻulot yurak-qon tomir chidamliligi, kuch va aerob quvvat kabi asosiy koʻrsatkichlarga ijobiy taʼsir koʻrsatadi.

РЕЗЮМЕ:

В данной статье рассматривается анализ функциональных показателей физической подготовленности юных таэквондистов, а также методы их оценки. Исследование направлено на выявление изменений в физической подготовленности спортсменов в результате применения экспериментальной программы тренировок. Результаты показывают, что целенаправленная тренировка положительно влияет на ключевые показатели, такие как сердечно-сосудистая выносливость, сила и аэробная мощность.

SUMMARY:

This article examines the analysis of functional indicators of physical fitness in young taekwondo athletes, as well as methods for their assessment. The study aims to identify changes in athletes' physical fitness as a result of implementing an experimental training program. The results show that targeted training positively affects key indicators such as cardiovascular endurance, strength, and aerobic power.

Введение. Таэквондо — это высоко динамичный вид спорта, требующий от спортсменов отличной физической подготовки, координации и быстроты реакции. Для достижения успеха в соревнованиях необходимо не только овладеть техниками боя, но и обладать высокими функциональными показателями, которые обеспечивают конкурентоспособность на уровне [1,3].

Современный уровень спортивных достижений в таэквондо требует целенаправленной организации многолетней подготовки спортсменов, а также поиска эффективных организационных форм, средств и методов учебно-тренировочной работы. Контроль подготовленности становится важным инструментом управления, позволяющим осуществлять обратную связь между тренером и спортсменом. Изучение особенностей контроля и оценки в системе спортивной подготовки юных таэквондистов имеет значительное значение, так как именно в этот период закладывается фундамент спортивного мастерства и формируются основные двигательные способности [5].

Анализ научных исследований показывает, что в настоящее время существует множество работ, посвященных системе спортивной тренировки юных таэквондистов. Однако вопросам оценивания спортивной подготовленности уделяется недостаточно внимания. Это подчеркивает необходимость дальнейших исследований в этой области, чтобы оптимизировать процессы подготовки и улучшить результаты спортивной деятельности.

Цель исследования. Целью данного исследования является анализ функциональных показателей физической подготовленности юных таэквондистов в возрасте 10-11 лет, а также оценка эффективности экспериментальной программы тренировок, направленной на улучшение сердечно-сосудистой выносливости, силы и аэробной мощности.

Анализ функциональной оценки физической подготовленности юных таэквондистов является важным аспектом в подготовке спортсменов, так как физическая подготовленность напрямую влияет на их спортивные результаты и общую эффективность в соревнованиях. В данной статье мы рассмотрим ключевые функциональные показатели физической подготовленности юных таэквондистов и методы их оценки.

Организация исследования. Педагогический эксперимент проводился на базе Узбекского государственного университета физической культуры и спорта с сентября 2023 года по март 2024 года. В исследовании принимали участие группы юных таэквондистов в возрасте 10-11 лет, которые были разделены на экспериментальную (ЭГ) и контрольную (КГ) группы.

В каждой группе находилось по 12 человек (всего 24 мальчика) первого года обучения. Занятия по таэквондо проводились 3 раза в неделю в форме тренировочного занятия, продолжительность каждого занятия составила 1 час.

Контрольная группа занималась по общепринятой методике тренировок, которая включает стандартные упражнения и подходы, которые широко используемые в спортивной практике. Экспериментальная группа тренировалась по разработанной нами методике, развитие физической подготовленности юных таэквондистов, которая была направлена на улучшение физической подготовки с использованием подвижных игр.

Результаты и их обсуждение. В процессе нашего исследования мы проводили тестирование функциональных показателей физической подготовки юных спортсменов в начале и конце эксперимента. Для выявления изменений функциональных показателей использовались следующие тесты:

1. Частота сердечных сокращений (ЧСС) – измерялась в ударах в минуту и позволяла оценить уровень сердечно-сосудистой выносливости.

2. Становая сила – определялась в килограммах и служила показателем общей физической силы.

3. Проба PWC170 – проводилась с помощью степ-теста, измеряющего мощность в кгм/мин и позволяющего оценить аэробную работоспособность.

В таблице- 1 представлены данные подтверждающие, что на начальном этапе эксперимента функциональные показатели контрольной и экспериментальной групп не имели достоверных различий, что подтверждало их однородность. Динамика роста показателей была представлена в таблице 3, что наглядно демонстрировало изменения в физической подготовке.

Таблица- 1

**Функциональные показатели юных таэквондистов
до эксперимента**

№	Тесты	Контр-ая группа	Эксп-ая группа	t табл	t эксп	Достоверность
1	ЧСС	92,6	92,3	2,31	0,19	$P > 0,05$
2	Становая сила	10,5	10,4	2,31	0,34	$P > 0,05$
3	Проба PWC 170	294,8	294,2	2,31	0,08	$P > 0,05$

Таблица-2

Функциональные показатели юных таэквондистов после эксперимента.

№	Тесты	Контр-ая группа	Эксп-ая группа	t табл	t эксп	Достоверность
1	ЧСС	90,1	88,5	2,31	0,15	$P < 0,05$
2	Становая сила	10,8	12,5	2,31	0,02	$P < 0,05$
3	Проба PWC 170	307,1	332,3	2,31	4,18	$P < 0,05$

В таблице -2 представлены данные сравнительного анализа функциональных показателей юных таэквондистов в возрасте 10-11 лет, относящихся к контрольной и экспериментальной группе, после проведения экспериментальной программы тренировок.

В тесте частота сердечных сокращений (ЧСС): В контрольной группе среднее значение ЧСС составило 90,1 уд./мин. В экспериментальной группе среднее значение ЧСС снизилось до 88,5 уд./мин. t-эксп: Значение 0,15 указывает на отсутствие значительных различий между группами, хотя разница в ЧСС может свидетельствовать о положительном эффекте тренировок на сердечно-сосудистую систему.

В тесте становая сила: в контрольной группе средний результат составил 10,8 кг, а в экспериментальной группе Значение возросло до 12,5 кг. t-эксп: Значение 0,02 указывает на статистически значимое улучшение в становлении силы у экспериментальной группы, что подтверждается уровнем достоверности $P < 0,05$.

В тесте Проба PWC 170 в контрольной группе средний результат составил 307,1 Вт. В экспериментальной группе значение возросло до 332,3 Вт. t-эксп: Значение 4,18 также указывает на значительное улучшение аэробной мощности в экспериментальной группе, что подтверждает эффективность экспериментальной программы.

Результаты показывают, что экспериментальная программа тренировок положительно сказалась на физической подготовке юных таэквондистов, особенно в аспектах становой силы и аэробной мощности. Статистическая значимость ($P < 0,05$) подтверждает, что изменения в показателях экспериментальной группы являются значительными и не случайными.

Заключение. В ходе проведенного исследования был осуществлен анализ функциональных показателей физической подготовленности юных таэквондистов, что позволило выявить значимые изменения в результатах после применения экспериментальной программы тренировок. Полученные данные свидетельствуют о положительном влиянии целенаправленных тренировок на сердечно-сосудистую выносливость, силу и аэробную мощность спортсменов.

Сравнительный анализ показателей контрольной и экспериментальной групп продемонстрировал, что юные таэквондисты, проходившие подготовку по разработанной методике, значительно улучшили свои результаты в тестах на становую силу и аэробную мощность, что подтверждено статистической значимостью ($P < 0,05$). Это подчеркивает важность внедрения инновационных подходов в тренировочный процесс, направленных на оптимизацию физической подготовленности.

Таким образом результаты исследования открывают новые возможности для развития методик подготовки юных таэквондистов и способствуют формированию здорового и физически развитого поколения спортсменов, готовых к достижениям на высоком уровне. Разработанная нами методика с использованием спортивных игр позволила значительно повысить уровень физической подготовки и готовности к соревнованиям у юных таэквондистов, обеспечив комплексный подход к их развитию.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Алпацкая Е.В. Развитие двигательных способностей детей / Е.В. Алпацкая // Здоровье. Физическая культура. Спорт: Сб. науч. тр. Смоленск: СГИФК, 2015. - С. 12-15.
2. Андрощук Н.В. Подвижные игры и эстафеты в воспитании младших школьников. Методическое пособие / Н.В. Андрощук, А.Д. Лескив, С.А. Мехоношин. - М.: Наука, 2017. - 112 с.
3. Дорофеева, Г.А. Оценка спортивной подготовленности юных таэквондистов различной квалификации / Г.А. Дорофеева// Ученые записки университета имени П.Ф. Лесгафта. - 2013 - № 2 (96). - Санкт-Петербург, 2013. - С. 44-49
4. Чой Сунг Мо. Физическая подготовка в боевых искусствах / Чой Сунг Мо. - Ростов-на-Дону: «Феникс», 2013. - 192 с.
5. Эпов О.Г. Основы маневрирования в таэквондо ВТФ / О.Г. Эпов. - Москва: Физическая культура, 2019. - 162 с.

РАЗВИТИЕ МАССОВОГО СПОРТА В УЗБЕКИСТАНЕ СРЕДСТВАМИ ЕДИНОБОРСТВ

Газиев Ш.Ш.

Д.п.н. (DSc), доцент

Нуруллаев С.З.

Студент

*Узбекский государственный университет
физической культуры и спорта*

Таянч сўзлар: оммавий спорт, яккакурашлар, Ўзбекистон, кураш, таэквондо, давлат сиёсати, жисмоний тарбия.

Ключевые слова: массовый спорт, единоборства, Узбекистан, кураш, тхэквондо, государственная политика, физическая культура.

Key words: mass sports, martial arts, Uzbekistan, Kurash, taekwondo, state policy, physical education.

РЕЗЮМЕ:

Ўзбекистонда яккакураш турлари воситасида оммавий спортни ривожлантириш аҳолининг жисмоний ва маънавий соғлиғини мустаҳкамлаш, миллий маданий анъаналарни сақлаш ҳамда ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга қаратилган ижтимоий сиёсатнинг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади. Кураш, дзюдо, бокс, таэквондо ва самбо каби яккакураш турлари мамлакатнинг спорт ва маданий ҳаётида муҳим ўрин эгаллайди ҳамда аҳоли жисмоний тайёргарлигини ошириш билан бирга, иродавий-маънавий фазилатларнинг шаклланишига хизмат қилади. Мақолада оммавий спортни яккакурашлар орқали ривожлантиришнинг асосий йўл ва усуллари, давлат ташаббуслари, таълим дастурлари, жамоат ташкилотлари ва халқаро ҳамкорликнинг роли кўриб чиқилади. Миллий яккакураш турларига ва уларни таълим тизимига жорий этишга алоҳида эътибор қаратилиб, оммавий спорт тадбирлари аҳолининг спортга қизиқишини оширишда муҳим омил сифатида баҳоланган.

РЕЗЮМЕ:

Развитие массового спорта в Узбекистане является приоритетным направлением государственной политики, направленной на укрепление здоровья населения и формирование активного образа жизни. Единоборства, такие как кураш, дзюдо, тхэквондо и бокс, занимают особое место в спортивной культуре страны, способствуя не только физическому развитию, но и воспитанию морально-волевых качеств. В данной статье рассматриваются пути и методы развития массового спорта в Узбекистане посредством единоборств, анализируются государственные инициативы, образовательные программы и общественные проекты, направленные на популяризацию этих видов спорта среди различных слоев населения. Особое внимание уделяется национальным видам единоборств, таким как кураш, и их роли

в формировании национальной идентичности и патриотизма. Статья основана на анализе современных исследований и статистических данных, отражающих текущее состояние и перспективы развития массового спорта в Узбекистане.

SUMMARY:

The development of mass sports in Uzbekistan through martial arts is one of the priority directions of social policy aimed at improving the physical and psychological health of the nation, preserving cultural traditions, and fostering patriotic education among youth. Martial arts such as Kurash, judo, boxing, taekwondo, and sambo play a significant role in the country's sports and cultural life, ensuring not only physical development but also shaping moral and volitional qualities. The article examines the main paths and methods for developing mass sports through martial arts, highlighting state initiatives, educational programs, the role of public organizations, and international cooperation. Special attention is given to national martial arts and their integration into the educational system, as well as to the organization of mass sports events as a crucial factor in increasing public interest in sports.

Введение. В последние десятилетия Узбекистан демонстрирует активное стремление к развитию массового спорта как неотъемлемой части социальной политики, направленной на улучшение здоровья нации и повышение уровня физической активности населения. Особое место в этом процессе занимают единоборства, которые не только способствуют физическому развитию, но и формируют такие качества, как дисциплина, уважение и самоконтроль.

Традиционные виды единоборств, такие как кураш, имеют глубокие исторические корни в узбекской культуре и продолжают играть важную роль в современном обществе. Кураш, являясь национальным видом борьбы, не только популяризирует физическую активность, но и способствует сохранению культурного наследия и национальной идентичности. Интерес к курашу способствовал развитию других видов единоборств, таких как "Узбек жанг санати" и "Турон", которые объединяют элементы различных стилей, существовавших в древности на территории современного Узбекистана. .

Государственная политика Узбекистана направлена на поддержку и популяризацию единоборств среди молодежи. В частности, в спортивных школах планируется открытие секций по рукопашному бою для развития потенциала боевых искусств. Такие инициативы способствуют не только физическому развитию молодежи, но и воспитанию патриотизма и уважения к национальным традициям [1].

Кроме того, в Узбекистане активно развиваются международные связи в сфере единоборств. Например, в 2024 году в Ташкенте планируется проведение чемпионата мира по смешанным боевым искусствам (ММА), что свидетельствует о признании страны на международной спортивной арене. Такие мероприятия не только повышают престиж Узбекистана, но

и стимулируют интерес населения к занятиям единоборствами. Важным аспектом развития массового спорта через единоборства является интеграция этих видов спорта в систему образования. Например, в Национальном университете Узбекистана функционирует факультет тхэквондо и спортивной деятельности, что способствует подготовке квалифицированных специалистов в данной области. Образовательные программы, ориентированные на единоборства, позволяют формировать у молодежи устойчивый интерес к физической культуре и здоровому образу жизни [2].

Таким образом, развитие массового спорта в Узбекистане посредством единоборств является многогранным процессом, включающим в себя сохранение и популяризацию национальных видов спорта, государственную поддержку, образовательные инициативы и международное сотрудничество. Эти меры направлены на формирование здорового и активного общества, а также на укрепление национальной идентичности и культурного наследия.

Целью данного исследования является анализ путей и методов развития массового спорта в Узбекистане посредством единоборств, а также оценка их эффективности в формировании физически активного и здорового общества.

Развитие массового спорта в Узбекистане посредством единоборств осуществляется через комплекс мероприятий, включающих государственные программы, образовательные инициативы и общественные проекты.

Государственная поддержка выражается в принятии различных постановлений и программ, направленных на популяризацию единоборств. Например, в 2022 году было принято постановление о развитии этноспорта, предусматривающее проведение Международного фестиваля этноспорта в Хиве, что способствует возрождению и популяризации национальных видов единоборств [3].

Образовательные учреждения также вносят значительный вклад в развитие единоборств. Факультеты и кафедры, специализирующиеся на боевых искусствах, готовят квалифицированных тренеров и инструкторов, которые затем работают с молодежью, привлекая их к занятиям спортом. Например, факультет тхэквондо и спортивной деятельности в Национальном университете Узбекистана активно способствует подготовке специалистов в данной области.

Общественные организации и спортивные клубы играют важную роль в популяризации единоборств среди населения. Проведение турниров, мастер-классов и показательных выступлений способствует привлече-

нию внимания к этим видам спорта и увеличению числа занимающихся. Например, проведение чемпионатов по курашу и тхэквондо способствует росту интереса к национальным видам единоборств [4].

Международное сотрудничество также оказывает положительное влияние на развитие единоборств в стране. Так, Узбекистан регулярно становится площадкой для международных соревнований, таких как Чемпионаты мира и Азии по боксу, дзюдо, самбо и тхэквондо. Это позволяет не только укреплять спортивный престиж страны, но и перенимать лучшие международные практики подготовки спортсменов и организации массовых мероприятий [5].

Следует отметить, что особое место среди единоборств Узбекистана занимает национальная борьба кураш. Сегодня кураш активно интегрируется в образовательные и спортивные учреждения. Проведение турниров и фестивалей кураша среди молодежи способствует формированию патриотического воспитания, уважения к национальным традициям, а также массовому приобщению населения к здоровому образу жизни. Согласно нашим исследованиям, занятия курашем оказывают благоприятное воздействие на физическое и психологическое состояние занимающихся, способствуя развитию таких качеств, как смелость, выносливость и уверенность в себе [6].

Таким образом, успешное развитие массового спорта средствами единоборств в Узбекистане требует комплексного подхода, который включает государственную поддержку, образовательные инициативы, активную деятельность спортивных федераций и клубов, а также международное сотрудничество и популяризацию национальных видов спорта.

Выводы Развитие массового спорта средствами единоборств в Узбекистане выступает важным элементом государственной политики, направленной на оздоровление нации, популяризацию физической культуры и спорта среди населения различных возрастных категорий.

Национальные виды единоборств, такие как кураш, играют важную роль в укреплении национальной идентичности и культурного наследия, а также формировании морально-волевых качеств подрастающего поколения.

Государственные программы и образовательные инициативы способствуют подготовке квалифицированных тренерских кадров и организации эффективной системы физического воспитания на основе единоборств.

Проведение крупных международных турниров и чемпионатов значительно стимулирует рост интереса населения к единоборствам, повышает

престиж страны на мировой спортивной арене, способствует обмену опытом и внедрению передовых методик тренировочного процесса.

Общественные организации и спортивные клубы имеют значительный потенциал в популяризации единоборств, способствуют массовому привлечению молодежи и взрослого населения к занятиям спортом, оказывая влияние на формирование здорового образа жизни и спортивной культуры.

Практические рекомендации. Расширить практику интеграции единоборств, особенно национальных видов (кураш), в систему общего и дополнительного образования, создавая секции и кружки в школах, колледжах и вузах.

Усилить государственную поддержку развития инфраструктуры единоборств: строительство и модернизация спортивных залов, создание региональных и местных центров спортивной подготовки по единоборствам.

Активизировать международное сотрудничество и обмен опытом с ведущими спортивными федерациями мира для повышения квалификации тренеров, судей и специалистов в области физической культуры и спорта.

Проводить регулярные массовые мероприятия, фестивали и соревнования по единоборствам среди различных категорий населения с целью пропаганды здорового образа жизни, привлечения молодежи и повышения интереса к спорту.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Юсупов А.А. Физическое воспитание и национальные виды спорта в Республике Узбекистан // Теория и практика физической культуры. – 2020. – № 5. – С. 42-45.
2. Хамидов С.С. Роль борьбы кураш в формировании физической культуры молодежи Узбекистана // Вестник спортивной науки. – 2022. – № 3. – С. 78-82.
3. Указ Президента Республики Узбекистан «О мерах по развитию этноспорта и популяризации национальных видов спорта». – Ташкент, 2022.
4. Ольховская Ирина Валерьевна. "Значение спортивных сооружений в Узбекистане" Проблемы науки, no. 1 (88), 2025, pp. 65-67.
5. Долгова Дарья Александровна. "Влияние спорта на международный авторитет государства" Актуальные проблемы современных международных отношений, no. 10, 2017, pp. 129-135.
6. Газиев Ш.Ш.. "Самбо ривожланишининг тарихий асослари" Fan-Sportga, no. 2, 2023, pp. 20-26.

ТРЕНЕР КАК ПЕДАГОГ

Ниязова О.Ю.

*Каракалпакский государственный университет имени Бердаха
Кафедра теории и методики физической культуры
доцент*

Tayanch so'zlar: murabbiy, to'xtatib bo'lmaydigan istak, savat, bosqichli kasbiy munosabat, umumiy ta'lim, metodik mahorat, intizom, hujum tizimi.

Ключевые слова: тренер, неудержимое стремление, корзина, фаза профессиональное отношение, общая образованность, методическое мастерство, дисциплина, атакующая система.

Key words: coach, unstoppable desire, basket, phase professional attitude, general education, methodical mastery, discipline, attacking system.

РЕЗЮМЕ:

Murabbiyning eng muhim mas'uliyati o'z o'yinchilariga turli texnik usullarni to'g'ri va samarali bajarishga o'rgatish bo'lganligi sababli, u, birinchi navbatda, o'qituvchidir.

РЕЗЮМЕ:

Поскольку наиболее важная обязанности тренера заключается в обучении своих игроков правильному и эффективному выполнению различных технических приемов, то он, следовательно, прежде всего является педагогом.

SUMMARY:

Since the most important responsibility of a coach is to teach his players the correct and effective execution of various technical techniques, he is therefore, first and foremost, a teacher.

Несмотря на важность уверенности тренера в своих принципиальных системах защиты и нападения (без этого трудно будет обучать), все же следует понимать, что стиль или система еще не являются самыми важными компонентами. Существует множество отличных систем игры. Но самое важное то, что как защитная, так атакующая системы построены на твердых принципах которые обеспечивают в любой фазе, на любом отрезке игры равновесие на площадке, а в атаке – непрерывное движение и неудержимое стремление прорваться к корзине. Можно даже сказать, что тренеру в большей степени, чем учителю, необходимо скрупулезно соблюдать законы процесса обучения. Технический прием надо разъяснить и пока-

зять; правильно показанный прием должен быть проимитирован игроками, а их выполнение подвергнуто конструктивному разбору и критике, а затем исправлено. После этого игроки должны многократно повторить прием, следуя его правильной модели, до тех пор пока на установится правильный навык, а реакция не станет автоматической.

А раз тренер прежде всего педагог, то он, согласно мнению нашего известного педагога Джона Шеннона, должен руководствоваться такой идеей: (присутствовать), увидеть (поставить диагноз) и победить (исправить). Тренер должен постоянно искать пути самосовершенствования, чтобы быть в состоянии учить и воспитывать других. И приветствовать каждую идею и каждого человека, которые могут в чем-то помочь.

Перечисленные ниже десять критериев, или качеств, одинаково необходимы и преподавателю общеобразовательных дисциплин, и тренеру по баскетболу:

1. Знание своего предмета (баскетбола).
2. Общая образованность.
3. Методическое мастерство.
4. Профессиональное отношение.
5. Дисциплина.
6. Организаторские способности (в классе и на площадке).
7. Связь с общественностью клуба и различными организациями.
8. Взаимоотношения в системе «тренер спортсменов».
9. Доброжелательное отношение к окружающим.
10. Желание совершенствоваться.

Стиль или система игры.

Несмотря на важность уверенности тренера в своих принципиальных системах защиты и нападения (без этого трудно будет обучать), все же следует понимать, что стиль или система еще не являются самыми важными компонентами. Существует множество отличных систем игры. Но самое важное то, что как защитная, так атакующая системы построены на твердых принципах которые обеспечивают в любой фазе, на любом отрезке игры равновесие на площадке, а в атаке – непрерывное движение и неудержимое стремление прорваться к корзине.

Вы должны твердо верить, в то, что вы делаете, а именно:

1. Важно не то, что вы делаете, а как это делаете. Никаких настоящих секторов в игре нет

Во всяком случае, если они и появляются, то на короткое время.

2. Никакая система не поможет, если у игроков нет фундаментальной технической подготовленности, навыков четкого и быстрого выполнения технических приемов. Но и наоборот – любая система игры принесет успех, если в ней акцентируется внимание на непрерывном движении, поддержании равновесия на площадке в исполнении высоко технически оснащенных, агрессивных игроков, к тому же находящихся в отличной атлетической кондиции, не знающих эгоизма в игре и контролирующих свои эмоции.

3. Коллективная игра в защите и нападении получается лишь в команде хорошо физически и технически подготовленных баскетболистов, представляющей собою четко отлаженный, спаянный коллектив.

Анализ тренировок.

Тщательный анализ каждого тренировочного занятия, пока оно еще свежо в памяти, крайне важен, чтобы разумно подготовиться к следующему. Люблю сразу же после тренировки, перед душем, сесть вместе с помощником и подробно проанализировать и обсудить проведенное занятие. Делаю заметки в это время, чтобы использовать их на следующее утро при составлении конспекта тренировки. Следуют деликатно попросить посторонних оставить вас в момент анализа занятий.

Другие тренировочные средства.

Осваивая технику и учась играть в баскетбол главным образом тренируясь и играя в баскетбол, предлагаются другие тренировочные средства. Рекомендовано игрокам в свободное время прыгать со скакалкой, заниматься легкоатлетическими прыжками и бегом, челночным бегом, выполнять различные тесты на реакцию и ловкость, работать по предписанной программе с отягощениями, играть в волейбол и т. п. Очень большая польза замены специальных баскетбольных упражнений этими средствами во время регулярных тренировочных занятий.

Поскольку маловероятно, что тренер будет врачом, или высоко квалифицированным массажистом, или специалистом в области тренировки с отягощениями, он должен обращаться за советом и помощью к экспертам в этих и других областях, когда возникает необходимость. Но так или иначе тренер должен иметь общие понятия о многих вещах, а некоторые из них знать хорошо. Не стыдитесь просить помощи, поскольку вы заинтересованы в том, чтобы скорейшим путем добиться результата не поступаясь этическими и моральными принципами.

Тренировочные правила.

Догматическое установление тренировочных правил является сомнительной практикой, хотя некоторые тренеры и добивались при этом хороших результатов. Эти правила не приемлемы для больших городов. Тем не менее здравый смысл подсказывает, что некоторых правил надо придерживаться.

Разрешаю самим игрокам составлять их под моим руководством. Мой опыт подсказывает, что они вносят больше ограничений в правила, чем это сделал бы я сам. Более того, я, возможно, выигрываю в их глазах еще и потому, что исключаю одно или два предложенных ими ограничения и жертвую любым из собственных, которому, как им кажется, они не смогут или не будет следовать. Но уж после того, как правила приняты всеми игроками, надо, конечно, строго требовать их соблюдения.

Достаточный сон (по крайней мере восьмичасовой), сбалансированная диета и режим питания, соки и вода в достаточном количестве, соответствующие упражнения, отказ от курения и употребления алкогольных напитков могут со временем вылиться в хорошую физическую кондицию, - разумеется, при отсутствии органических расстройств.

Следить, чтобы игроки достаточно работали для достижения лучшей кондиции, позволяющей эффективно применять командные системы игры, - забота тренера, но делать все что можно, для ее достижения – забота игроков. Игроки должны иметь желание и силу воли, чтобы приносить жертвы по убеждению, а не под внешним воздействием; но так или иначе тренер может сыграть важную роль во внушении игрокам этого желания.

Правила, составленные с помощью игроков, вывешиваются на нашей доске объявлений и раздаются каждому игроку после того, как команда окончательно сформирована и достигнуто соглашение по всем пунктам. Теперь каждый игрок должен или согласиться с ними, или оставить команду.

Стиль или система игры.

Несмотря на важность уверенности тренера в своих принципиальных системах защиты и нападения (без этого трудно будет обучать), все же следует понимать, что стиль или система еще не являются самыми важными компонентами. Существует множество отличных систем игры. Но самое важное то, что как защитная, так атакующая системы построены на твердых принципах которые обеспечивают в любой фазе, на любом отрезке игры равновесие на площадке, а в атаке – непрерывное движение и неудержимое стремление прорваться к корзине.

Вы должны твердо верить, в то, что вы делаете, а именно:

1. Важно не то, что вы делаете, а как это делаете. Никаких настоящих секторов в игре нет

Во всяком случае, если они и появляются, то на короткое время.

2. Никакая система не поможет, если у игроков нет фундаментальной технической подготовленности, навыков четкого и быстрого выполнения технических приемов. Но и наоборот – любая система игры принесет успех, если в ней акцентируется внимание на непрерывном движении, поддержании равновесия на площадке в исполнении высоко технически оснащенных, агрессивных игроков, к тому же находящихся в отличной атлетической кондиции, не знающих эгоизма в игре и контролирующих свои эмоции.

3. Коллективная игра в защите и нападении получается лишь в команде хорошо физически и технически подготовленных баскетболистов, представляющей собою четко отлаженный, спаянный коллектив.

Тренеровочные занятия.

Тренер, умеющий правильно спланировать тренировочные занятия и подобрать необходимые упражнения для максимально эффективного решения встающих в ходе занятий частных задач, в огромной степени увеличивает возможность достижения успеха.

Время и продолжительность занятий могут зависеть от многих факторов, но тренер должен всегда помнить, что не существует альтернатив работе и путь к успеху нельзя искусственно укорачивать. Очень важно довести эту мысль до сознания каждого игрока.

С тех пор как было установлено, что процесс обучения тесно связан с физическим, умственным и эмоциональным утомлением, стало неразумным продолжать тренировку после появления соответствующих признаков утомления. Это, в частности, справедливо и для тех случаев, когда команда достигает хорошей физической кондиции. На тренировках в начале сезона можно посоветовать продолжать работу по физической подготовке в течение нескольких минут и после наступления усталости, но никогда не пытайтесь обучать в это время.

Тщательно организовав тренировочное занятие после всестороннего обдумывания целей, которых вы надеетесь на нем достигнуть, вы добьетесь большего, чем на плохо организованной тренировке большей длительности. Игроки должны быть заняты все время, независимо от продолжительности тренировки.

Тренер должен обучать во время тренировочного занятия, и этому надо отдавать все свое внимание. Если вы отвлекаетесь, вы не можете рассчи-

тывать на полное внимание игроков к выполняемой работе. Поэтому надо исключать любые возможности для отвлечения внимания.

Тренировочные игры.

Поскольку все баскетболисты любят больше играть, чем делать что-ни будь другое, очень важно, чтобы тренер тщательно продумывал данную часть тренировочных занятий.

Это другой гибкий момент, в отношении которого трудно установить твердые правила. Некоторые команды нуждаются в большем количестве тренировочных игр с физической направленностью, с психологической. Кондиция, опыт, рост и индивидуальные характеристики – вот факторы, которые наряду с другими могут определять, как много вы должны играть.

Поскольку обычно мы играем нашу первую официальную игру в конце шестой недели тренировочных занятий и очень редко имеем свободную от игр неделю до конца сезона, программа наших тренировочных игр строится в соответствии со следующими положениями:

1. В течение первых двух недель тренировок я стараюсь, чтобы каждый игрок команды участвовал в тренировочных играх с соревновательной напряженностью как минимум по двадцать минут ежедневно. Хочу, чтобы эта нагрузка была одинаковой для всех игроков. Поэтому в разное время каждый будет играть со слабой, средней или сильной команды. К концу двухнедельного периода получается, что каждый игрок проводит тренировочные игры против каждого игрока команды. Поскольку я веду индивидуальную статистику, помогающую мне следить за процессом роста игроков, я имею объективную основу для контроля.

2. В течение третьей и четвертой недель тренировок команда становится меньше, и я стараюсь предусмотреть для каждого игрока 40-минутное участие в игре в понедельник, среду и пятницу и столько же времени игры на одной половине площадки во вторник и четверг. Мы стараемся сохранять соревновательную напряженность тренировочных игр, характерную для первых двух недель тренировок.

3. В течение пятой недели тренировок я планирую 40 – минутную игру для каждого в понедельник и 30 – минутную одной половине площадки во вторник, среду и четверг. В пятницу я планирую репетицию официальной игры с официальными судьями и зрителями.

4. За два дня до нашей первой официальной игры мы проводим 40 – минутную игру с остановками и разбором отдельных моментов. Мы приглашаем судей на эту игру, но не надеваем игровую форму и не разрешаем присутствовать зрителям.

5. После начала игрового сезона мы обычно проводим ежедневно 30-или 40-минутные тренировочные игры на одной половине площадки и редко игры на всей площадке для баскетболистов, получающих основную игровую нагрузку. По понедельникам мы обычно даем возможность сыграть 40 мин игракам, мало участвовавшим в последней игре.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Niyazova O.Yu. "Sport ham hareketli o'yinlar (Basketbol) Tashkent INNOVACIYA ZIYO 29-may 2023-jil
2. Usmonxo'jaev T.S. "Harakatli o'yinlar" O'quv qo'llanma T.: O'qituvchi 1992 y.
3. Maxkamdjanov K.M., Nurmatov F.A, Inozemseva L.A, Rustamov L "Sport bayramlarini tashkil qilish va o'tkazish metodikasi" Darslik T.: 2008 y.
4. Xo'jaev P., Raximqulov K.D., Nigmanov B.B. Sport va harakatli o'yinlar va uni o'qitish metodikasi. (Harakatli o'yinlari) O'quv qo'llanma TDPU T.: 2008 y.
5. Azizova R.I. "Sport va harakatli o'yinlarni o'qitish metodikasi" O'quv qo'llanma T.: 2010
13. Nigmanov B.B, Xo'jaev F, Raximqulov K.D "Sport o'yinlari va uni o'qitish metodikasi" o'quv qo'llanma Ilm-Ziyo nashriyoti Toshkent 2011 y.
1. Ю.М. Порков {Баскетбол} 1988 ж. МФС
2. Донченко {Методические пособия по баскетболу} 1986 ж. Т. Медицина
3. {Спортивные игры} под. редак. Воробьева 1981 ж. МФС
4. {Упражнение по баскетболу} метод. пособие 19878 ж. МФС
5. Официальные Правила Баскетбола 2004
6. Raximqulov K.D. "Milliy harakatli o'yinlari" O'quv qo'llanma T.: 2012 y.
7. Arjan Egges, Arno Kamphuis, Mark Overmars "Motion in Games" First International Workshop, Utrecht, MIG 2008. 236 s.
8. Jukov M.N. — M.: Podvijnje igri: Ucheb. dlya stud. ped. vuzov. Izdatelskiy tsentr «Akademiya» 2000. - 160
9. Nurimov R.I. "Futbol" darslik T, O'zDJTI 2005 y.
10. Ayropetyants L.R. "Voleybol" Uchebnik. T, UzGosIFK 2006 g.
11. Rasulov O.T. "Basketbol wyinning rasmiy qoidalari" darslik. Toshkent 1998 y.
12. Pavlov Sh., Abduraxmanov F., Akromov J. "Gandbol" darslik. T, WzDJTI 2005 y.

ISSN 2181-7138

Қары Ниязий атындағы Тәрбия педагогикасы миллий институты
Қарақалпақстан филиалы

**«МУҒАЛЛИМ ҲАМ ҮЗЛИКСИЗ
БИЛИМЛЕНДИРИЎ»**

№ 3/1

Нөкис — 2025

Басып шығыўға жуўапкер:

А. Тилегенов, С. Нуржанов

Баспаға таярлаған:

А. Тилегенов

Компьютерде таярлаған:

П. Реймбаев, З. Ниязымбетова

Мәнзил: 230105 Нөкис қаласы, Әмир Темур көшесі, 179^а жай

Тел.: +998 61 224-01-34, факс: +998 61 224-23-00

e-mail: uzniipnkkf@mail.uz,

mugallim-pednauk@mail.uz

www.mugallim-uzliksiz-bilim.uz

www.KRTEACH.UZ

Журналға келген мақалаларға жуўап қайтарылмайды, журналда жарияланған мақалалардан алынған үзіндилер «Муғаллим ҳәм үзликсиз билимлендириў» журналынан алынды, деп көрсетилиўи шәрт. Журналға 5-6 бет көлеміндеги материаллар еки интервалда TIMES NEW ROMAN шрифтинде электрон версиясы менен бирге қабыл етиледі. Мақалада келтирилген мағлыўматларға автор жуўапкер.

Оригинал-макеттен басыўға рухсат етилди 12.05.2025. Форматы 70x100^{1/8}

«Таймс» гарнитурасында офсет усылында басылды.

Шәртли б.т. 31. Нашр. т. Нұсқасы _____ Буйыртпа №